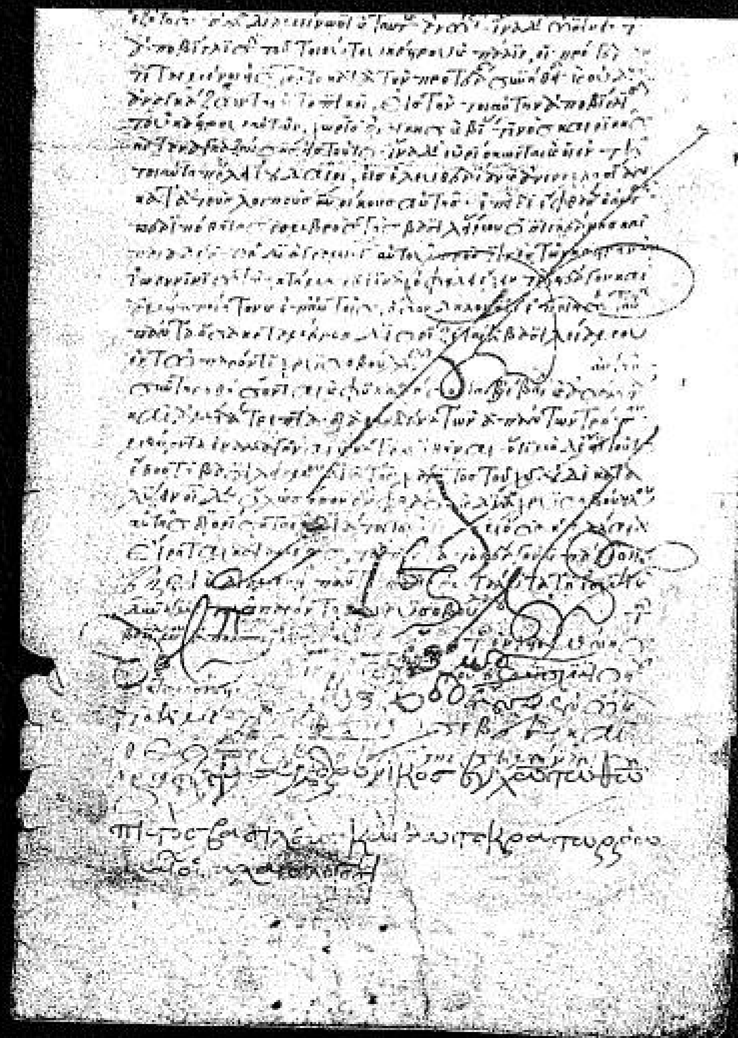
[redacted]

ISBN: 960-233-106-2

ΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

[redacted]

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ
ΣΧΟΛΗ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ
2001

Εἰκόνα ἐμπροσθοφύλλου:
Ἡ Λιτανεία τῆς εἰκόνας τῆς Ὁδηγήτριας. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στὸν νάρθηκα τῆς μονῆς τῆς Βλαχέρνας ΒΑ τῆς Ἄρτας (13ος αἰ.).

Εἰκόνα ὀπισθοφύλλου:
Τὸ Χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ποὺ παραχώρησε στὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων (Φεβρουάριος 1319). Λεπτομέρεια. Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. Χειρογράφου 1463).

UNIVERSITY OF IOANNINA
SCHOOL OF PHILOSOPHY
INTERDISCIPLINARY POSTGRADUATE
PROGRAMME IN MEDIAEVAL STUDIES

SYMPOSIA SERIES 1

MEDIAEVAL EPIROS

PROCEEDINGS OF A SYMPOSIUM
(IOANNINA 17-19 SEPTEMBER 1999)

Editor: COSTAS N. CONSTANTINIDES

IOANNINA 2001

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΕΙΡΑ ΣΥΜΠΟΣΙΩΝ 1

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
(ΙΩΑΝΝΙΝΑ 17-19 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1999)

Ἐκδοτικὴ Ἐπιμέλεια: ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2001

'Οργανωτικὴ 'Επιτροπή:
'Απόστολος Καρπόζηλος, Πρόεδρος
Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, 'Οργανωτικὸς Γραμματέας
'Αθανάσιος Παλιούρας, Μέλος

Γραμματεία: 'Ιωάννα Ματσούλη

ISBN: 960-233-106-2

Φιλοσοφικὴ Σχολή
Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων
GR - 'Ιωάννινα 451 10

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Γ΄
ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΟΝ ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΤΟΜΟ δημοσιεύονται δώδεκα ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου μὲ τὸν τίτλο: «*Μεσαιωνικὴ Ἤπειρος*», ποὺ διοργάνωσε τὸ Διατμηματικὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἀπὸ 17 ἕως 19 Σεπτεμβρίου τοῦ 1999. Στὴν ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ μετεῖχαν —πλὴν τοῦ ὑπογράφοντος— οἱ καθηγητὲς Ἀπόστολος Καρπόζηλος καὶ Ἀθανάσιος Παλιούρας.

Ἡ θεματικὴ τῶν ἀνακοινώσεων ποὺ κατατέθηκαν γιὰ δημοσίευση χωρίστηκε σὲ δύο κατηγορίες: (α) ἐκεῖνες μὲ ἀρχαιολογικὸ περιεχόμενο καὶ (β) ὅσες ἀναφέρονται στὴν ἱστορία, τὸν πνευματικὸ βίο καὶ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου.

Στὸ πρῶτο μέρος περιλαμβάνονται τέσσερεις ἀνακοινώσεις σχετικὲς μὲ δύο νέες ἀνασκαφὲς στὴ Νικόπολη, στὰ τείχη καὶ τὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἀλκίσωνος ἀντίστοιχα, τὸν πλίνθινο διάκοσμο τῶν ἀετωμάτων ἐκκλησιῶν τῆς Ἠπείρου, καὶ ἕναν ἀπολογισμὸ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας ποὺ ἔχει πραγματοποιηθεῖ στὴν Ἤπειρο καὶ στὶς προοπτικὲς ποὺ διανοίγονται ἐν ὄψει τοῦ 21ου αἰώνα.

Στὸ δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται ὀκτὼ ἀνακοινώσεις οἱ ὁποῖες καλύπτουν μία ποικιλία θεμάτων ποὺ ἐπεκτείνονται ἀπὸ τὸν ἀξίωμα τοῦ *Δεσπότη* καὶ τὰ *δεσποτικὰ* ἔγγραφα στὸ οὕτω λεγόμενο «Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου», τὴν ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση γιὰ τὸ χρίσμα μεταξὺ τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' καὶ τῆς 'αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας', τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ λογίου ἐπισκόπου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων, τὰ προσωπογραφικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος, τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου', τὶς σχέσεις τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, τὴν παρουσία τῶν Ἀνδεγαυῶν στὴν Ἤπειρο κατὰ τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα καὶ τέλος τὰ ἱστορικογεωγραφικὰ τῶν Γραμμενοχωρίων.

Στὸν τόμο ὑπάρχει καὶ ἕνα τρίτο μέρος μὲ τὰ κείμενα τῆς Στρογγυλῆς Τράπεζας, ποὺ εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴ μεσαιωνικὴ Ἤπειρο ὡς πεδίο ἔρευνας ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα ὡς τὶς μέρες μας. Κατὰ τὴ συζήτηση ὑποδείχθηκαν οἱ τομεῖς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι χρήζουν περαιτέρω ἔρευνας, τόσο στὴ μελέτη τῶν μνημείων, ὅσο καὶ στὴν κριτικὴ ἔκδοση κειμένων καὶ ἐγγράφων, καὶ ἔγινε ἀποτίμηση τοῦ ἔργου νεώτερων ἐρευνητῶν τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου.

Παρὰ τὴν προσπάθεια μιᾶς ὁμοιογενοῦς ἐμφάνισης τῶν ἐργασιῶν ποὺ κατατέθηκαν —καὶ μάλιστα τῶν ὑποσημειώσεων— τηρήσαμε πιστὰ τὶς ἐπιλογὲς τῶν συγγραφέων τόσο στὴ χρήση τοῦ πολυτονικοῦ ἢ μονοτονικοῦ συστήματος, ὅσο καὶ στὴν ὀρθογραφία. Ἔτσι ὁ ἀναγνώστης ἐνδέχεται νὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μὲ διπλογραφίες, ὅπως λ.χ. Ἀνδεγαυοὶ καὶ Ἀνδεγαβοί, Λάσκαρις καὶ Λάσκαρης, Epiros καὶ Epirus.

Ἀκόμη οἱ ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς δὲν φαίνεται νὰ συμπίπτουν πάντοτε στὰ διάφορα ζητήματα ποὺ ἀναπτύσσονται. Ἔτσι, στὴν ἀποτίμηση τῆς παιδείας στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου', ἐμφανίζονται διαφορετικὲς θέσεις, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα ἐπιμέρους θέματα. Ὁρισμένα πάλι θέματα ἐμφανίζονται σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ἐργασίες μὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, ποὺ ὀργανώθηκε στὰ πλαίσια τοῦ ΕΠΕΑΕΚ, πολλοὶ ἐπώνυμοι καὶ ἀνώνυμοι προσέφεραν τὴ βοήθειά τους καὶ θερμὲς εἶναι οἱ εὐχαριστίες καὶ ἡ ἱκανοποίηση γιὰ τὴν ἐπιτυχῆ διοργάνωση, ποὺ ὁλοκληρώνεται μὲ μεγάλη καθυστέρηση μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ παρόντος τόμου.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τοὺς εἰδικοὺς συναδέλφους καὶ ἐρευνητὲς ποὺ ἔλαβαν μέρος μὲ πρωτότυπες ἀνακοινώσεις ἢ συμμετεῖχαν στὴν Στρογγυλὴ Τράπεζα καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς συζητήσεις ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὶς ἀνακοινώσεις. Ὀνομαστικὰ πρέπει νὰ μνημονευθεῖ καὶ ἡ γραμματέας τοῦ Διατμηματικοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος Μεσαιωνικῶν Σπουδῶν, κ. Ἰωάννα Ματσούλη, ἡ ὁποία ἐπωμίστηκε τὴ γραμματειακὴ ὑποστήριξη τοῦ Συμποσίου, καθὼς καὶ ἡ πλειάδα ἐκείνη τῶν μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν ποὺ προσέφεραν ἐθελοντικὴ ἐργασία στὴ διοργάνωσή του. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν δρα Ἠλία Γιαρένη, ποὺ ἀνέλαβε σημαντικὸ μέρος τῆς διόρθωσης τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων καὶ ἑτοίμασε μὲ προσοχὴ τὸ Εὑρετήριο.

Στὸ τυπογραφεῖο «Γραφικὲς τέχνες Ἀ. Θεοδωρίδη», καὶ προσωπικὰ στὴν κ. Ἐλευθερία Θεοδωρίδη, ὀφείλονται χάριτες γιὰ τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ἐπιμελημένη ἐμφάνιση τοῦ τόμου.

Ἰωάννινα, 21 Νοεμβρίου 2001 — *Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης*

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ABME	*Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
ΑΕ	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
B	*Byzantion*
BF	*Byzantinische Forschungen*
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BNJ	*Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*
BSl	*Byzantinoslavica*
BZ	*Byzantische Zeitschrift*
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΙΕΕΕ	*Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΕΑ	*Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΕΕΦΣΠΑ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*
ΕΕΦΣΑΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
EO	*Échos d'Orient*
FM	*Fontes Minores*
ΗΧ	*Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*
ΗΕ	*Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
MM	F. Miklosich - J. Müllet, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη, 1860-1890
ΝΕ	*Νέος Ἑλληνομνήμων*
ODB	*Oxford Dictionary of Byzantium*
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
PLP	*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*
REB	*Revue des Études Byzantines*
TIB	*Tabula Imperii Byzantini*
TM	*Travaux et Mémoires*
VR	*Variorum Reprints*
VV	*Vizantijskij Vremmenik*
ZRVI	*Zbornik Radova Vizantinoloskogo Instituta*

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Φραγκισκα Κεφαλλωνιτου

ΝΕΩΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ*

Μετα την Παρακμη της Ρωμαϊκης Νικοπολης εξαιτίας των γενικότερων πολιτικών συνθηκών, των βαρβαρικών επιδρομών και των σεισμών, η πόλη γνωρίζει ξανά μία δεύτερη ακμή στον 5ο και 6ο αιώνα, ως πρωτεύουσα της επαρχίας *Παλαιάς Ηπείρου*, όπως μαρτυρούν οι μεγάλες βασιλικές που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί και χρονολογούνται σ' αυτήν την περίοδο με τα θαυμάσια ψηφιδωτά τους. Μετά τον 6ο αιώνα υπάρχει φθίνουσα πορεία μέχρι τον 8ο, εξαιτίας των αραβικών επιδρομών, και ίσως μέχρι τον 10ο και 11ο αι. με τις βουλγαρικές καταλήψεις, που συνοδεύεται από σταδιακή εγκατάλειψη της πόλης.[1]

---

* Τον Απρίλιο του 1998 με ευθύνη και εποπτεία της γράφουσας άρχισε ένα αρκετά μεγάλο πρόγραμμα έρευνας, στερέωσης και ανάδειξης των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Νικόπολης, ενταγμένο στο Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και συγκεκριμένα στο Εθνικό Σκέλος του Προγράμματος. Το έργο είχε ως στόχο την αποκάλυψη των τειχών και των ήδη εντοπισμένων βασιλικών και την στερέωσή τους, την συντήρηση των ψηφιδωτών, την σήμανση και διαμόρφωση χώρων. Το πρόγραμμα είναι ευρύ και αρκετά φιλόδοξο και μετά τις πρώτες έρευνες που άρχισαν το 1913 στη Νικόπολη από τον Α. Φιλαδελφέα και συνεχίστηκαν από τους Γ. Σωτηρίου, Α. Ορλάνδο μέχρι το 1938 και γύρω στο 1960 από τους Ορλάνδο – Πάλλα, αποτελεί τον σημαντικότερο σταθμό για την έρευνα και διάσωση της Νικόπολης. Εκτός από την γράφουσα, που ανέλαβε την άμεση εποπτεία των έργων στα παλαιοχριστιανικά τείχη και τα υπόλοιπα μνημεία, συνεργάστηκαν αρκετοί μόνιμοι και έκτακτοι συνάδελφοι. Η επίβλεψη της Βασιλικής Β΄ (Αλκίσωνος) γίνεται από την αρχαιολόγο Βαρβάρα Παπαδοπούλου. Επίσης η επίβλεψη της ανασκαφής της βασιλικής Δ΄ γίνεται από την αρχαιολόγο διδάκτορα Ε. Χαλκιά. Οι στερεωτικές εργασίες σ' όλα τα μνημεία γίνονται με την εποπτεία του αρχιτέκτονα της 8ης Εφορείας κ. Γ. Σμύρη. Συνεργάστηκαν επίσης οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι: Σωτήρης Χαραλάμπους (τείχη), Α. Κωνσταντάκη (Βασιλική Β΄), καθώς και η αρχιτέκτων Χριστίνα Αναγνωστοπούλου. Επίσης στις εργασίες συνέβαλε θετικά το εργατοτεχνικό προσωπικό, οι δύο αρχαιοφύλακες και η σχεδιάστρια Γεωργία Τσανάκα. Ευχαριστίες εκφράζω σ' όλους τους συνεργάτες από τη θέση αυτή.

Η συνέχιση των εργασιών και στο πρόγραμμα του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου (2001 – 2007), καθώς και η δημιουργία του Νέου Μουσείου Νικόπολης θα δώσουν σημαντική ώθηση στα έργα της Νικόπολης, τα οποία εντάχθηκαν στο Ταμείο Διαχείρισης Εκτέλεσης Αρχαιολογικών Έργων του ΥΠΠΟ.

1. D. Pallas, "Epiros", *Reallexicon zur byzantinischen Kunst*, τόμ. II, Stuttgart, 1971, σσ. 214 κ.ε.. Του ιδίου, *Les monuments paléochrétiens de Gréce decouverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano, 1977, σσ. 314 κ.ε.. Του ιδίου, "Corinthe et Nicopolis pentant le Bas Moyen – Age", *Felix Ravenna* 118 (1979), II, σσ. 93 κ.ε. P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula imperii Byzantini 3), Wien 1981, σσ. 231 κ.ε. Ε. Χρυσός, "Συμβολή στην Ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος – 6ος αι.)", *ΗΧ* 23 (1981), σσ. 1 κ.ε. Ν. Λάσκαρης, "Νικόπολη. Το πέρασμα από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή εποχή". *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, Αθήνα, 1987, σσ. 205-233. Δ. Πάλλας, "Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, σσ.

Τα βυζαντινά τείχη της πόλης, παρ' ότι σε μεγάλο μέρος καλύπτονταν και καλύπτονται ακόμη από βλάστηση και επιχώσεις, έχουν απασχολήσει αρκετούς ερευνητές, οι οποίοι μας έδωσαν αρκετά στοιχεία για το σχήμα, την μορφή δόμησης, τον χαρακτήρα και το πολεοδομικό σύστημα της πόλης που περιέκλειαν.[2] Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, τα τείχη καταλαμβάνουν τον ΒΑ τομέα της Ρωμαϊκής πόλης, περιορισμένα στο 1/6 αυτής σε έκταση 180.000 τετραγωνικών μέτρων περίπου ή 25 εκταρίων, με περίμετρο 2 χιλιομέτρων. Η κάτοψή τους έχει σχήμα περίπου τραπεζίου με ευθύγραμμες την δυτική και νότια πλευρά, που είναι κάθετες μεταξύ τους. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά είναι κτισμένες εν μέρει πάνω στο Ρωμαϊκό τείχος, η βόρεια μάλιστα με τους δύο οξυκόρυφους πύργους στο μεγαλύτερο μέρος ταυτίζεται με αυτό (εικ. 1). Το μέγιστο ύψος τους στη νότια πλευρά φτάνει τα 12 μ., το δε πάχος τους τα 2.30 μ. Είναι ενισχυμένα με πολυάριθμους πύργους, και η κεντρική τους πύλη, η επονομαζόμενη Αραπόπορτα, βρίσκεται στη δυτική πλευρά, ενισχυμένη με δύο μεγάλους κυκλικούς πύργους, κατά τα πρότυπα των ρωμαϊκών πυλών (εικ.2). Έχουν επίσης εντοπιστεί ώς σήμερα ορισμένες δευτερεύουσες πύλες, μια στη δυτική και μία στη νότια πλευρά.

Τα τείχη είναι κτισμένα με οριζόντιες εναλλασσόμενες ζώνες λίθων μέσα σε κονίαμα και πλίνθων σε 5 οριζόντιες σειρές, τεχνική παρόμοια με το ρωμαϊκό σύστημα *opus incertum mixtum*.[3] Με το σύστημα αυτό έχει επισημανθεί ότι έχουν κτιστεί τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και μέρος των τειχών της Θεσσαλονίκης (εικ. 3-4).[4]

Σε ορισμένα σημεία υπάρχει και ήδη έχει εντοπιστεί ενδιαφέρων κεραμοπλαστικός διάκοσμος με μαιάνδρους, επάλληλους ρόμβους και σταυρό [δυτική εξωτερική όψη (εικ. 5)].[5] Τα περισσότερα κτήρια που έχουν ανασκαφεί ή εντοπιστεί βρίσκονται εντός των τειχών (Βασιλικές Α΄,[6]

225-239. Ε. Χαλκιά, "Παλαιοχριστιανικές Τράπεζες από τη Νικόπολη της Ηπείρου", *ΗΧ* 23 (1981), 252-265. Θ. Θεοφύλακτος, "Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου", *Πρακτικά 10ου Συνεδρίου ΧΑΕ*, Θεσ/νίκη 1980, σσ. . Π. Ασημακοπούλου – Ατζακά, "Τα παλαιοχριστιανικά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού", *Πρακτικά 10ου Διεθνούς συνεδρίου ΧΑΕ*, Θεσ/νίκη, 1980, σσ. 263 κ.ε..

2. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π., σσ. 567–572. Hansgerd Hellenkemper, "Die byzantinische Stadtmauer von Nikopolis in Epeiros. Ein kaiserlicher Bauauftrag des 5. oder 6. Jahrhunderts", *Πρακτικά, ό.π., σσ.* 243-251. Timothy Gregory, "The early byzantine fortifications of Nikopolis in comparative perspective", *Πρακτικά, ό.π.*, σσ. 253-261. A. W. Lawrence, "A Skeletal History of Byzantine fortifications", *BSA* 78 (1983), σσ. 193-194.

3. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π., σ. 570.

4. Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 1976, σ. 44. F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel* (Archäologisches Institut des deutschen Reiches), Berlin, 1938, σ. 5.

5. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π,. σσ. 571, 572.

6. Α. Φιλαδελφεύς, *ΠΑΕ* 1915, σσ. 59-95, ΠΑΕ 1916, σσ. 49-59. *ΑΕ* 1916, σσ. 33-45 και 65-72. 1917, σσ. 48-71. 1918, σσ. 34-41. Α. Ορλάνδος, Το έργον 1961, σ. 241· 1962 σ. 181· 1964, σσ. 152 κ.ε. και 1966, σ. 172 και 1967 σ. 141. *ΑΔ* 20 (1965) Χρονικά, σ. 375. *ΠΑΕ* 1963, σ. 219, *ΠΑΕ* 1964, σ. 179-181, *ΠΑΕ* 1966, σ. 196 *ΠΑΕ* 1967, σ. 219. A. Grabar, "Recherches sur les sources juives de l' art paléochrétien", *Cahiers archéologiques* 12 (1962), 142-149. *ΝΕ* 20 (1926), σ. 397, ειδήσεις. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, σ. 134. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 32 (1977), Β1 Χρονικά, σ. 168. Ε. Χαλκιά *ΑΔ* 35 (1980), Β1 Χρονικά, σ. 334 και *ΑΔ* 1981, σ. 287, *ΑΔ* 37 (1982) Β2, σ. 271. Σ. Δάκαρης, *ΗΕ* 2 (1953), σσ. 795-902.

Β΄,[7] Γ΄,[8] Ϛ΄,[9] «Επισκοπείον»,[10] κτηριακό συγκρότημα νοτιοανατολικά της Β΄), όμως πολλά άλλα βρίσκονται και εκτός των τειχών (Βασιλική Δ΄,[11] Ε΄ Μαργαρώνας,[12] η βίλλα στη Φτελιά[13] και η Ανάληψη.[14]) Παρ' ότι δεν έχουν γίνει εκτεταμένες ανασκαφές, τα ίχνη ερειπίων κτηρίων είναι πυκνότερα στην εντός των τειχών περιοχή και μάλιστα στο νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό τομέα, ενώ ενδείξεις υπάρχουν και για επανάχρηση σωζόμενων ρωμαϊκών κτηρίων (Επισκοπείο, Άγιοι Απόστολοι).

Στην εντός των τειχών πόλη έχει επίσης παρατηρηθεί ότι εξακολουθεί να ισχύει σε χαλαρότερη μορφή το ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα, όπως τουλάχιστον δείχνει η τοποθέτηση των μεγάλων βασιλικών.[15] Μικρή οδός παράλληλη με τον *cardo maximus*, που υποτίθεται ότι οδηγούσε από την πύλη της νότιας πλευράς προς την βασιλική Α΄ Δουμετίου, αποκαλύφθηκε όντως κατεστραμμένη σε παλαιότερη έρευνά μας το 1992, αλλά και στην πρόσφατη έρευνα. Σώζονται σήμερα πλάκες από ορθογώνιους μεγάλους ασβεστόλιθους, που αποτελούσαν το οδόστρωμα.

7. Α. Φιλαδελφεύς, *ΔΧΑΕ*, περ. Β΄, τ. Δ΄ (1927), σσ. 46-61. *ΠΑΕ* 1922-3, σσ. 40-44. *ΠΑΕ* 1924, σσ. 108-110. Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1926. σσ. 123-125, *ΑΕ* 1929, σ. 201, *Χριστιανική και Βυζαντινή αρχαιολογία* Ι, 1942, σσ. 299 και 192. *ΠΑΕ* 1938, σσ. 112-117, *ΔΧΑΕ* 1964-1965 τ. Δ΄, σ. 356. Το έργον 1963, σ. 193· 1964, σ. 158· 1966, σ. 173· *ΕΕΒΣ* 23, 1953, σσ. 519 κ.ε. Α.Ορλάνδος – Γ. Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1929 σσ. 83-86, 1930, σσ. 79-80 και 1937, σσ. 78-81. *BCH* 1962, σ. 766, 1964, σ. 769, 1965, σ. 761. *ΑΔ* 17 (1961/62) Χρονικά, σ. 203. *ΑΔ* 20 (1965) Β2 Χρονικά, σ. 377. *ΠΑΕ* 1937, σσ. 80-81, 1963, σ. 219, 1966, σ. 196, 1968, σ. 189. E. Kitzinger, *DOP* 6 (1951), σσ. 83 κ.ε. Μ. Αχειμάστου – Ποταμιάνου, *ΑΔ* 29 (1973-74) Β2 Χρονικά, σσ. 605-612 και *ΑΔ* 30 (Β2 Χρονικά), σ. 223. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 31 (1976) Β2 Χρονικά, σσ. 225-226. *ΑΔ* 33 (1978) Β1 Χρονικά, σ. 199. Ε. Χαλκιά, *ΑΔ* 35 (1980) Β1 Χρονικά, σ. 334 και *ΑΔ* 37 (1982) Β2 Χρονικά, σ. 271 και *ΑΔ* (1981) Β2 Χρονικά, σσ. 286, 287-8, και *ΑΔ* 38 (1983) Β2 Χρονικά, σ. 237. Δ. Κωνστάντιος – Φρ. Κεφαλλωνίτου, *ΑΔ* 39 (1984) Χρονικά, σ. 194. Alessandra Guiglia Guidobaldi, "Il mosaico dell' ambone della basilica B΄ di Nicopolis", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, σσ. 279-293. Δ. Πάλλας, "Παλαιοχριστιανικά θωράκια μετά ρόμβων", *Συναγωγή Μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (Τέχνη – Λατρεία – Κοινωνία)*, Αθήνα 1987-88, τ. Α΄, σσ. 98-114.

8. Α. Ορλάνδος- Σωτηρίου, *ΠΑΕ* 1937, σ. 817. D. Pallas, *RBK*, Lieferung 10 (1968), σ. 221.

9. Ε. Χαλκιά, *ΑΔ* 36 (1981)· Β2 Χρονικά, σ. 286. Δ. Κωνστάντιος, *ΗΧ*, 23 (1981), σσ. 346-349.

10. D. Pallas, *BCH*, 1962, τ. ΙΙ, σ. 758. Α. Ορλάνδος, *ΠΑΕ* 1961, σσ. 98-107. Ε. Χαλκιά, *ΑΔ* 35 (1980), Β1 Χρονικά, σσ. 333-4, *ΑΔ* 35 (1980) Β1 Χρονικά, σ. 336.

11. Α. Ορλάνδος, Το Έργον, 1956, σσ. 60, 1959, σ. 67, 1961 σ. 107, 1966 σ. 174, 1962 σ. 181, 1967, σ. 141. *ΠΑΕ* 1956, 149-153, 1959, σσ. 90-97, 1961, σσ. 98-101, 1966, σσ. 196, 1967, σ. 219, 1968, σ. 189, 1969, σ. 231. *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, σ. 208. *ΑΔ* 17 (1961/62 Χρονικά σ. 199). D. Pallas, *RBK*, Lieferung 10 (1968), σ. 221, Το Έργον, 1968 σ. 148, 1969 σ. 197. του ιδίου, Les monuments paléochrétiens, ό.π., σσ. 134-36. του ιδίου, Corinthe et Nikopolis, ό.π., σσ. 123-126. Ε. Χαλκιά, *ΑΔ* 35 (1980), Β1 Χρονικά, σ. 334, *ΑΔ* 36 (1981), Β2 Χρονικά, σ. 288 και 294, *ΑΔ* 37 (1982), Β2 Χρονικά, σσ. 269-271. Δ. Κωνστάντιος – Ε. Χαλκιά, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Πρέβεζα 1987, σσ. 317-325.

12. D. Pallas, *RBK* 10 (1968), σ. 222. *BCH*, 1959, ΙΙ, σσ. 664-5.

13. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, ό.π., σσ. 136-137, *RBK*, σ. 229, *BCH* 1960 ΙΙ, σ. 742. Α. Ορλάνδος – Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1959, σσ. 98-113 και το Έργον, 1959, σσ. 72 κ.ε.

14. Α. Φιλαδελφεύς, *ΑΕ* 1914, σσ. 250-255, Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 33 (1978), Β1 Χρονικά σ. 199.

15. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π., σ. 567.

Μικρή δευτερεύουσα πύλη στη δυτική πλευρά των τειχών είναι παράλληλη με τον κάθετο άξονα της βασιλικής Β΄, ενώ πρέπει να υποθέσουμε μια μεγαλύτερη οδό παράλληλη με αυτήν που περνούσε από την κύρια πύλη της ίδιας Βασιλικής.[16]

Οι πρόσφατες ανασκαφικές εργασίες μας στα τείχη άρχισαν από την ΝΑ γωνία. Αποκαλύφθηκε μεγάλος πολυγωνικός, οκτάπλευρος πύργος. Ο πύργος επικοινωνούσε με το εσωτερικό των τειχών μέσω πυλίδας που κλείστηκε μεταγενέστερα. Στο δάπεδο του πύργου αποκαλύφθηκε πηγάδι. Στα δυτικά του πύργου και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε πυλίδα. Η μορφή και ο τύπος του πύργου εντοπίζονται για πρώτη φορά στο σχέδιο της Νικόπολης[17] και οδήγησαν στην αποκάλυψη όλης της εξωτερικής όψης της νότιας πλευράς, όπου μετά από συνεχείς διερευνητικές τομές αποκαλύφθηκε το πραγματικό σύστημα οχύρωσης της πλευράς αυτής με τρεις εναλλασσόμενους πύργους· έναν ορθογώνιο, έναν οξυκόρυφο πεντάπλευρο και έναν πεταλοειδή, που εναλλάσσονται τρεις φορές, συν έναν επιπλέον ορθογώνιο. Συνολικά δηλαδή υπάρχουν στην πλευρά αυτή 10 πύργοι και δύο γωνιακοί, ο πολυγωνικός που αποκαλύφθηκε στην ΝΑ γωνία και ο κυκλικός που ήταν ήδη γνωστός στη ΝΔ γωνία (εικ. 6-8).

Ως τώρα, υποθέταμε την ύπαρξη έξι ορθογώνιων πύργων στην νότια πλευρά με μεσοπύργια διαστήματα ± 75 μέτρων.[18] Μετά την ανασκαφή αποδείχθηκε ότι τα μεσοπύργια διαστήματα της νότιας πλευράς έχουν σταθερά διαστήματα 33 μέτρων. Όλοι οι πύργοι της νότιας πλευράς επικοινωνούν στο ισόγειο με τον εντός των τειχών χώρο μέσω μικρών θυρών, που κλείστηκαν μεταγενέστερα.

Το τμήμα των τειχών της νότιας πλευράς που απολήγει στη ΝΔ γωνία με τον κυκλικό πύργο είναι κατεστραμμένο μέχρι τα θεμέλια. Ίχνη οριζόντιου και καθέτου λίθου στην όψη του μαρτυρούν την ύπαρξη ανοίγματος, που ίσως αποτελούσε συμμετρική πυλίδα με αυτήν του πύργου της ΝΑ γωνίας.[19]

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στη δυτική εξωτερική πλευρά των τειχών. Αποκαλύφθηκαν οι τρεις υποτιθέμενοι ορθογώνιοι πύργοι μέχρι την Αραπόπορτα, ενώ διακρίνονται με σαφήνεια και όλοι οι βορειότεροι. Εδώ το πάχος των πύργων διαφέρει. Κυμαίνεται από 1,60 έως 1,90 μ., το μήκος τους είναι 6,20 μ. και το πλάτος 8,15 μ. Οι αντίστοιχοι ορθογώνιοι πύργοι της νότιας πλευράς έχουν πάχος 1,30 μ., μήκος 6,28 μ. και πλάτος 7,70 μ. Έχουν δηλαδή στενότερη τοιχοποιία.

Το έτος 2000 ανασκάψαμε το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς εξωτερικά του γωνιακού βορειοδυτικού πύργου, μέχρι την οδό Ιωαννίνων – Πρεβέζης που διασχίζει την πόλη. Στο τμήμα αυτό το παλαιοχριστιανικό τείχος προσαρμόστηκε για να συναντήσει το αρχικό ρωμαϊκό τείχος, το οποίο κατευθυνόταν βορειότερα, συνεχίζοντας την πορεία του προς τα δυτικά. Δημιουργείται έτσι μια τεθλασμένη γραμμή στην κάτοψη της βόρειας πλευράς. Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς η εξωτερική σωζόμενη όψη του τείχους είναι αυτή της ρωμαϊκής φάσης. Στο δυτικό τμήμα σε μήκος 40 μ. η εξωτερική όψη έχει επισκευαστεί και επενδυθεί με υλικό ρωμαϊκών κτιρίων (εικ. 9). Έχουμε δηλαδή στο τμήμα αυτό τρεις οικοδομικές φάσεις. Την αρχική Ρωμαϊκή φάση στη βάση, την κατασκευή των Παλαιοχριστιανικών τειχών, όπως φαίνεται διαρθρωμένη κατά ζώνες στο εσωτερικό, και μία τρίτη επισκευή ενδιάμεση των δύο φάσεων, ή και μεταγενέστερη της πρώτης Παλαιοχριστιανικής φάσης. Τέλος εντοπίστηκε τοίχος κάθετος εξωτερικά στη βόρεια πλευρά σε απόσταση 10 μ. από την βορειοδυτική γωνία.

16. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π., σ. 567.

17. Στα μέχρι τότε σχέδια κατόψεων που είχαν εκπονηθεί αποτυπώνεται ως κυκλικός.

18. Θ. Θεοφύλακτος, ό.π., σσ. 567-569.

19. Μεγάλο τμήμα μπαζών του γωνιακού κυκλικού πύργου που έχει εκπέσει πάνω στο τμήμα αυτό μας εμποδίζει ακόμη να διαπιστώσουμε εάν υπάρχει αρμός ή όχι στη σύνδεση γωνιακού πύργου και νότιας πλευράς.

Τα τείχη στη νότια πλευρά πατούν σε βάση (πόδιο), αποτελούμενη από ογκώδεις δόμους από λευκή ασβεστολιθική πέτρα, τοποθετημένους περίπου ισοδομικά σε δύο ή τρεις οριζόντιες σειρές. Η ύπαρξη βάσης διακρινόταν και πριν την ανασκαφή, στη δυτική πλευρά, κυρίως στο εσωτερικό της τμήμα. Αλλά στη νότια πλευρά το πόδιο εξέχει από το μέτωπο της τοιχοποιίας του τείχους κατά 0,6 έως 0,10 μ., ενώ στην εξωτερική όψη της δυτικής πλευράς η βάση τοποθετείται ακριβώς στο μέτωπο της ανωδομής του τείχους.

Σε ανασκαφική τομή στην πύλη της νότιας πλευράς, το κατώφλι της εντοπίζεται 40-50 εκ. χαμηλότερα από τη σημερινή διαμορφωμένη στάθμη. Επομένως το ορατό τμήμα των τειχών της πλευράς κατέβαινε μισό μέτρο, και σίγουρα η βάση αποτελείται ακόμη από 3 τουλάχιστον σειρές δόμων. Συνολικά δηλαδή το πόδιο αποτελείται από 5–6 σειρές δόμων.

Στους δόμους του ποδίου της νότιας πλευράς εντοπίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό τόρμοι και εγκοπές, που δείχνουν ότι σίγουρα προέρχονται από προγενέστερα ρωμαϊκά μνημεία.

Εκτός από την αποκάλυψη του πραγματικού συστήματος των πύργων της νότιας πλευράς, το δεύτερο σημαντικό στοιχείο της πρόσφατης ανασκαφικής έρευνας είναι η διαπίστωση ότι το μεγαλύτερο μέρος των βυζαντινών τειχών είναι κτισμένο με λείψανα κτιρίων της ρωμαϊκής πόλης. Σε δόμο του ποδίου, ανάμεσα στους πύργους 2 και 3 από ανατολικά, υπάρχει δόμος με μεγάλα ανάγλυφα ελληνικά γράμματα ΛΑ. Ο δόμος αυτός προφανώς προέρχεται από μεγάλη ανάγλυφη ελληνογράμματη επιγραφή στην όψη μεγάλου ρωμαϊκού μνημείου. Επίσης ανατολικά της κεντρικής πύλης της νότιας πλευράς υπάρχει δόμος με εγχάρακτο γράμμα Όμικρον, που επίσης πρέπει να προέρχεται από επιγραφή ρωμαϊκού κτιρίου.

Αναθηματική επιγραφή σε μεγαλογράμματη ελληνική γραφή εντοπίστηκε στο πάχος της τοιχοποιίας μιας πλευράς του πολυγωνικού πύργου, όπου αναφέρονται τα εξής :

ΕΠΑΦΡΟΔΕΙΤΟΣ / ΟΝΗΣΙΚΡΑΤΟΥ ΥΙΟΣ / ΑΡΤΕΜΙΔΙ ΚΕΛΚΑΙΑ / ΚΛΤΟΝΕΙΡΟΝ / ΑΝΕΘΗΚΕ. Στο άνω μέρος της υπάρχει τμήμα άλλης ημικατεστραμμένης επιγραφής.

Άλλο σημαντικό τμήμα κατεστραμμένης μεγαλογράμματης ελληνικής επιγραφής είναι εντοιχισμένο στην όψη των τειχών, ανατολικά του δέκατου πύργου, στην οποία διαβάσαμε τα εξής:

....

........ΚΑΙ .... ΧΡΗCΑΜΕΝΟΥ ΤΟΥΤω......

...........ΤΟΥ ΕΛΠΟCΤΑΤΟΥC ΕΧΟΝΤωΝ

.... ΚΑΙ ΕΛΕΝΞΑΝΤΙ ΔΙΔΟCΘΑΙ ΕΚ.... ....

ΟΥC ΤΕ ΕΚΑCΤΟΤΕ ΑΡΧΟΝΤΑC C..........

........ΛΕΤω ΨΗΦΙCΜΑΤΙ ΕΞΟΥCΙΑC ΟΥ................
.ΚωΛΥΕΙΝ ΤΟΝ ΠΑΡΑΒΑΙΝΟΝΤΑ ΤΙΤ...............
.....ωC ΕΝΗ ΒΟΥΛΗ ΠΑΡΗΣΑΝ ΒΟΥΛΕΥΤ[ΑΙ]
.....ΚΗ ΕΠΙ ΠΡΟ ΜΑΡΚΟΥ ΓΕΜΙΝΙΟΥ ΔΕΞ.......
... .(ΚΛΑΥ;)ΔΙΟΥ ΚΟΡΝΗΛΙΑΝΟΥ ΛΕΟΝΤΟC ΤΕΜ.......
....

Το κείμενο μάλλον αναφέρεται σε ψήφισμα της βουλής επί προεδρίας Μάρκου Γεμινίου (εικ. 10-11). Ανάμεσα στους πύργους 3 και 4 από ανατολικά υπάρχει εντοιχισμένο ανάγλυφο επίθημα κιονοκράνου με φυτικό διάκοσμο άνθος και φύλλα.

Εκτός από τα παραπάνω σπόλια εντοπίζεται μεγάλος αριθμός εντοιχισμένων κιόνων, διπλών ή ραβδωτών, σε πολλά σημεία των τειχών και των πύργων, αλλά και πολύ μεγάλο μέρος υλικού δομής σε δεύτερη χρήση.

Άλλος δόμος στο πόδιο φέρει εγχάρακτα γράμματα από επιγραφή σε τρεις σειρές όπου διακρίνονται τα ονόματα ΚΥΚΛΑΣ και ΡΟΥΦΟΣ στην δεύτερη και στην τρίτη σειρά.

Ακόμη, σημαντικό μέρος ρωμαϊκών γλυπτών βρέθηκε και περισυλλέχθηκε στις επιχώσεις που ανασκάφηκαν στη νότια πλευρά. Έχουν καταγραφεί 380 τεμάχια ρωμαϊκών γλυπτών και πρέπει να διευκρινίσουμε ότι για λόγους συντομίας των στερεωτικών εργασιών η ανασκαφή στο εσωτερικό των υπολοίπων πύργων, πλην του πολυγωνικού, δεν έχει φτάσει στο επίπεδο του εδάφους. Επομένως ο αριθμός αυτός θα αυξηθεί σημαντικά και δεν έχουν υπολογιστεί σ' αυτόν τα εντοιχισμένα σπόλια, που είναι πολυάριθμα.

Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα από τα σημαντικότερα σπόλια ρωμαϊκών γλυπτών:

1). Μαρμάρινη κεφαλή αγοριού, διαστάσεων 0,19 x 0,52, με αποκεκρουμένη τη μύτη, το άνω χείλος, το αυτί και το πηγούνι. Το αγόρι έχει εύσαρκο πρόσωπο, ευθύ μέτωπο και κοντή κόμη με φλογόσχημους βόστρυχους. Βρέθηκε στον πύργο 3 από ανατολικά.

2). Μαρμάρινο ανάγλυφο σε δύο τμήματα, 0,20-0,21 x 0,004-0,006 x 0,13 εκατοστά.

Βρέθηκε στον ίδιο πύργο και απεικονίζεται σ' αυτό φτερωτός άνδρας με ανακατεμένα μαλλιά και γένεια. Η μορφή του θυμίζει σειληνό. Σώζεται σε κατατομή με την κεφαλή, τμήμα του στήθους και το αριστερό χέρι σε έκταση προς τα εμπρός.

3). Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, 0,45 x 0,34 x 0,06. Βρέθηκε ανάμεσα στους πύργους 11 και 12 της νότιας πλευράς. Στην κύρια όψη υπάρχει λυρόσχημο κόσμημα και στην πίσω όψη σε δεύτερη χρήση επιγραφή σε τρεις σειρές: ΧΡΥCΕ ΕΠΑΦΡΑΕ/Μ ΧΑΙΡΕ.

4). Τμήμα ανάγλυφου με μορφή ανδρός, 0,2 x 0,255 x 0,09, στο ίδιο μεσοπύργιο διάστημα. Η μορφή είναι στραμμένη αριστερά. Σώζεται από τους γοφούς χωρίς το κεφάλι που είναι αποτετμημένο. Τα παραπάνω γλυπτά παραδόθηκαν και βρίσκονται στο αρχαιολογικό μουσείο.

Άλλα σημαντικά ρωμαϊκά σπόλια είναι:

1. Επιγραφή πάνω σε ορθογώνιο δόμο, διαστάσεων 0,57 x 0,32 x 0,19 (εικ. 12).

Σώζεται αποσπασματικά με πεπλατυσμένα γράμματα στις άκρες τονιζόμενα με κόκκινο χρώμα:

[Ε]ΠΙ ΥΠΑΤΩΝ ΤΩ[Ν] ....
[Ε]ΠΑΡΧΩΝ ΣΤΑΤΙΟΥ Ρ..........
ΠΟΜΠΗΙΟΥ ΠΡΟΒ[ΟΥ;]..........
[Η]ΓΕΜΟΝΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ Ε....
ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑΝ....................
....ΩΣ ΤΩΝ ΣΕΒΑΣΤ[ΩΝ].........
.Α· ΙΟΥΛ· ΣΕΟΥ ΗΡ· [Μ]
.... ΩΛΕΤ.......................

2. Τμήμα μαρμάρινου ρωμαϊκού ανάγλυφου που εικονίζει ανδρική ακέφαλη προτομή με χιτώνα πτυχωτό στο λαιμό και ιμάτιο ριγμένο στους ώμους : 0,25 x 0,32 x 0,07-0,10.

3. Κεφαλή ρωμαϊκού μαρμάρινου αγάλματος που απεικονίζει μικρό αγόρι (εικ. 13). Σώζεται σχεδόν ακέραια, με αποκεκρουμένη μύτη και στόμα. Το πρόσωπο είναι ωοειδές, με τονισμένα μάγουλα, σφικτά χείλη, ανοικτό μέτωπο και κοντούς κυματοειδείς βόστρυχους, που φτάνουν ως τα αυτιά, διαστάσεων 0,16 x 0,47.

4. Δύο γυμνά πόδια αγάλματος με συμφυή πλίνθο. Από λευκό μάρμαρο ώς τα σφυρά σε στάση contraposto. Ανήκουν σε νεανική μορφή. Διαστάσεις: 0,155 x 0,065 x 0,065 εκτός της πλίνθου όπου ήταν εντοιχισμένα.

5. Τμήμα μαρμάρινου ευρύστομου δοχείου, διακοσμημένου με ανάγλυφα φύλλα κισσού και αμπέλου, με σταφύλια και άνθη. Στο άνω μέρος φέρει ιωνικό κυμάτιο. Διαστάσεις : 0,23 x 0,19.

6. Τμήμα μαρμάρινου ιωνικού κιονοκράνου με έλικα κάτω από άβακα. Οι σπείρες του έλικα κοσμούνται με εγχάρακτες πυκνές λεπτές γραμμές. Διαστάσεις: 0,24 x 0,27.

7. Δωρικό κιονόκρανο θραυσμένο και επιχρισμένο με κονίαμα σε δεύτερη χρήση από ασβεστόλιθο. Ύψος 0,25 - διάμετρος εχίνου 0,47 - διαστάσεις άβακα 0,53 x 0,43.

8. Τμήμα κορινθιακού κιονόκρανου από λευκό μάρμαρο με κάλαθο από τρεις σειρές άκανθας, διαστάσεων 0,31 x 0,27.

Ακόμα περισυνελέγησαν τμήματα επιγραφών, σπόλια αγαλμάτων, λεοντοπόδαρα, τμήματα γείσων, κιόνων, κιονίσκων, καθώς και το μοναδικό τμήμα χριστιανικού θωρακίου από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο με δύο ομόκεντρους ρόμβους που περικλείουν ανθεμωτό κόσμημα σε σχήμα σταυρού. Διαστάσεις: 0,51 x 0,52 x 0,09 μ.

Από τα 60 νομίσματα που εντοπίστηκαν διάσπαρτα στις επιχώσεις, τα περισσότερα είναι ακόμα αταύτιστα.

Τα σημαντικότερα και καλύτερα σωζόμενα είναι:

1. Χάλκινο νόμισμα[20] διαμέτρου 0,021.

Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ρωμαίος αυτοκράτωρ σε προτομή στραμμένος προς δυσμάς, αγένειος, με κοντά μαλλιά, με στρατιωτική περιβολή, στην κεφαλή φέρει ακτινωτό στέμμα.

Επιγραφή : IMP.C.M.AVR. CARVS. P.F.AVG.

---

20. D. Sear, *Roman Coins and their Values*, London, 1981, σ. 281, no 3308, RIC, 46. Η ταύτιση οφείλεται στην αρχαιολόγο της ΙΒ΄ ΕΠΚΑ Σούλα Γεωργίου.

Νομισματοκοπείο Ρώμης 282-283 μ.Χ.

Στον οπισθότυπο Virtus στραμμένη προς τα αριστερά με ασπίδα στα πόδια, στο αριστερό χέρι φέρει δόρυ. Επιγραφή: VIRTVS AVEE.

2. Χάλκινο νόμισμα του Κωνσταντίνου Α΄ του Μεγάλου, διαμέτρου 0,019.

Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο αυτοκράτωρ σε προτομή στραμμένος δεξιά.

Επιγραφή «CONSTANTINUS AUG». Στον οπισθότυπο εικονίζεται δάφνινο στεφάνι και μέσα του η επιγραφή CON / XX. Από κάτω, γύρω από το στεφάνι, D. N. CONSTANTINUS.

Βρέθηκε στη στάθμη του ποδίου του τείχους. Χρονολογείται στο 350 μ.Χ.

3. Χάλκινο νόμισμα διαμέτρου 0,03 x 0,003. Εμπρός εικονίζεται αυτοκράτωρ σε προτομή με στέμμα και στα αυτιά πρεπενδούλια. Φέρει πανοπλία. Στο δεξί χέρι κρατεί σφαίρα με σταυρό. Επιγραφή: «DN IUSTIN(IANUS)». Στον οπισθότυπο το γράμμα M πατεί σε κανόνα. Στην απόληξη της κεντρικής κεραίας υπάρχει το γράμμα A και κάτω τα γράμματα: CON. Πάνω από το M υπάρχει σταυρός, αριστερά ANNO και δεξιά τρία XXX. Χρονολογείται στο 557 μ.Χ. Τεσσαρακοντανούμιο του αυτοκράτορος Ιουστινιανού, κοπής Κωνσταντινουπόλεως. Βρέθηκε στο εσωτερικό του γωνιακού οκτάπλευρου πύργου στο μέσον των επιχώσεων.

Άλλο στοιχείο που προέκυψε από δύο μικρές διερευνητικές τομές μπροστά από τη νότια πλευρά ήταν η ύπαρξη τριών ταφών. Δύο στο μεσοπύργιο διάστημα των πύργων 5 και 6 και μίας στο διάστημα των πύργων 3 και 4. Οι ταφές αυτές βρίσκονται στην επίχωση του ποδίου του τείχους.

Εκτός από τα παραπάνω νέα ανασκαφικά δεδομένα μπορούν να γίνουν ακόμη μερικές παρατηρήσεις. Ίχνη ρωμαϊκών κτιρίων που εμφανίζονται στο εξωτερικό των παλαιοχριστιανικών τειχών, σε μικρή απόσταση από την δυτική πλευρά αλλά και την νότια επί του εδάφους καθώς και την ανατολική, είναι κατά την άποψή μας στοιχεία που αποκλείουν την ύπαρξη τάφρου στα τείχη της Νικόπολης. Άλλη παρατήρηση είναι ότι οι θύρες των πύργων της δυτικής πλευράς που επικοινωνούν στο ισόγειο με το εσωτερικό της πόλης δεν έχουν κλείσει μεταγενέστερα όπως αυτές της νότιας.

Οι πύργοι κατά πάσα πιθανότητα ήταν διώροφοι σ' όλες τις πλευρές των τειχών, εκτός αυτών της Αραπόπορτας, που είναι τριώροφοι. Στο εσωτερικό μεταξύ των ορόφων η επικοινωνία γίνεται μάλλον με ξύλινη σκάλα. Η επικοινωνία απ' ευθείας με τον περίδρομο των τειχών γίνεται μέσω διπλής αξονικής σκάλας ανά δύο πύργους (εικ. 14).

Στη νότια πλευρά αντί περιδρόμου υπάρχει σύστημα συνεχών τόξων, τα οποία καταλαμβάνουν όλο το πλάτος του τείχους, καθιστώντας προβληματική τη διάβαση στο τμήμα αυτό (εικ. 15). Τα τοξωτά αυτά ανοίγματα πρέπει να εξεταστεί αν προστέθηκαν μεταγενέστερα, διαφοροποιούν όμως μορφολογικά την πλευρά αυτή από τη δυτική με τον κτιστό περίδρομο. Τα τόξα αυτά ήταν μάλλον κλειστά και μικρότερα στην όψη, όπου σχηματίζονταν στενόμακρα ανοίγματα με μορφή τοξοθυρίδων, ενώ δεν γνωρίζουμε εάν πάνω από αυτά το τείχος συνεχιζόταν. Οι όψεις των κλιμάκων και στις δύο εσωτερικές πλευρές των τειχών, δυτική και

νότια, διαμορφώνονται στο ισόγειο από τρεις καμάρες. Η κεντρική αποτελεί την είσοδο στον πύργο, οι δύο πλάγιες που στηρίζουν τις σκάλες είναι ισοϋψείς, άλλού η δεξιά είναι μικρότερη, ενώ αλλού είναι απλώς αβαθείς κόγχες. Όλες στέφονται με πλίνθινα τόξα, εκτός μίας, βόρεια της Αραπόπορτας, της οποίας το τόξο στέφεται κατ' εξαίρεση και με οδοντωτή ταινία.[21] Πλατύ ανακουφιστικό τόξο διακρίνεται στην εσωτερική όψη των τειχών βόρεια της Αραπόπορτας. Στο σημείο αυτό στο δεύτερο διάζωμα των πλίνθων υπάρχει αγωγός επιχρισμένος εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Ακόμη στα νότια της Αραπόπορτας διακρίνονται στην όψη του τείχους ίχνη κτιρίου με υδραυλικό κονίαμα, πιθανόν δεξαμενής. Ίσως λοιπόν οι αγωγοί αυτοί μεταφέρουν σε δεξαμενή τα όμβρια ύδατα ή σχετίζονταν με κεντρικό σύστημα ύδρευσης. Το στοιχείο αυτό δεν διακρίνεται στην νότια πλευρά των τειχών.

Ο εντοπισμός πηγαδιού στον νοτιοανατολικό γωνιακό πύργο, καθώς και δύο πηγαδιών βορείως της Αραπόπορτας ενισχύουν την παρατήρηση ότι ενδεχομένως παράλληλα με το ρωμαϊκό υδρευτικό σύστημα, η ύδρευση της παλαιοχριστιανικής πόλης γίνεται και από πηγάδια.[22]

Τέλος παρατηρούμε ότι στους μεγάλους πύργους της Αραπόπορτας διακρίνονται σποραδικές επισκευές και προσθήκες μεγάλων δόμων, παρόμοιων με αυτούς του ποδίου, στους κάθετους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται οριζόντια πλινθία. Ο τρόπος αυτός δόμησης απαντάται και στο εξωτερικό της βόρειας πλευράς[23] (βλ. εικ. 9). Τα τμήματα αυτά, όπως και σε ορισμένα τόξα των κλιμακοστασίων αλλά και στα σημεία όπου υπάρχει σποραδικός κεραμικός διάκοσμος, ενδεχομένως έχουν επισκευασθεί μεταγενέστερα.

Η έναρξη των εργασιών και ο εντοπισμός νέων στοιχείων που προαναφέρθηκαν επαναφέρουν το ερώτημα της χρονολόγησης των παλαιοχριστιανικών τειχών. Είναι αρκετά νωρίς για μια τεκμηριωμένη άποψη και τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα μάλλον προσθέτουν ερωτήματα.

Η μόνη ιστορική μαρτυρία είναι η πληροφορία του ιστορικού Προκοπίου ότι ο Ιουστινιανός «...*ανεώσατο* Νικόπολίν τε καὶ Φωτικὴν καὶ τὴν Φοινίκην καλουμένην...».[24]

Το ρήμα "ανανεώσατο" δηλώνει επισκευή ή ανακατασκευή προϋπαρχόντων. Θα μπορούσε βέβαια να υποθέσει κανείς ότι εννοείται ανανέωση των παλιών Ρωμαϊκών τειχών. Αυτό σημαίνει ότι τα Ρωμαϊκά τείχη είχαν αντέξει όλες τις προηγούμενες επιδρομές μέχρι τον 6ο αιώνα και ότι θα είχαν καταστραφεί λίγο καιρό πριν από επιδρομές των Γότθων ή το 517 ή το 551 και ακολούθησε ανοικοδόμηση από τον Ιουστινιανό, όπως συνέβη στα τείχη του Αγχιασμού (Αγ. Σαράντα).[25]

Απ' όλους τους ερευνητές όμως τα ρωμαϊκά τείχη θεωρείται ότι είχαν περισσότερο συμβολικό παρά αμυντικό χαρακτήρα.

Ίσως ο Ιουστινιανός επισκεύασε τα ανώτερα σημεία και τις πύλες των τειχών ή ανοικο-

21. Η οδοντωτή ταινία αποτελεί πιστεύουμε μεταγενέστερη επισκευή.
22. Πηγάδια έχουν εντοπιστεί στο αίθριο της Βασιλικής Β΄.
23. Βλ. παραπάνω, σ. 6.
24. Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, 4. 1, 37 κ.ε.
25. Ε. Χαλκιά, τόμος *Ήπειρος*, σ. 173.

δόμησε μεγάλα τους τμήματα. Όπως μαρτυρείται, και στη Νέα Ήπειρο πολλά από τα 58 φρούρια που έκτισε, προϋπήρχαν ήδη.[26]

Μια άλλη πιθανότερη υπόθεση που έχει διατυπωθεί είναι ότι τα τείχη κτίστηκαν μετά το 474 επί αυτοκράτορος Ζήνωνος, ή επί Αναστασίου, ή επί Ζήνωνος και Αναστασίου.[27]

Με την υπόθεση αυτή συνάδει το γεγονός της τροποποίησης του σχεδίου των πύργων ανάμεσα στην νότια και στην δυτική πλευρά. Σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει τα ρωμαϊκά τείχη της πόλης να καταστράφηκαν από την επιδρομή των Βανδάλων το 474, διαφορετικά δεν θα υπήρχε ανάγκη ανέγερσης νέων μετά την χρονολογία αυτή. Αλλά αναφέρεται και το ενδεχόμενο «να έπεσε η πόλη στα χέρια των βαρβάρων χωρίς μάχη στα τείχη».[28] Εάν θεωρήσουμε ως δεδομένη μια τέτοια υπόθεση, ανάγκη κατασκευής νέων τειχών θα υπήρχε μόνον αρκετά χρόνια μετά, εξαιτίας των επιδρομών των Γότθων, τον 6° αιώνα.

Κάτοψη σχήματος περίπου τραπεζίου, με τέσσερις πενταγωνικούς πύργους διαφορετικής μορφής από τους πενταγωνικούς της Νικόπολης, έχουν τα τείχη του Δυρραχίου, έργο του Αναστασίου (491-518) που συνέχισε ο Ιουστινιανός, αλλά και τα τείχη της Βυλλίδος που ανήγειρε εξ αρχής ο Ιουστινιανός και που έχουν μόνον τετράγωνους πύργους.[29] Πεταλόσχημους πύργους έχουμε στην κεντρική πύλη του Vig.[30] Εναλλαγή τετράγωνων και οκτάπλευρων πύργων συναντούμε στα Θεοδοσιανά τείχη της Κωνσταντινούπολης του 437[31] (εικ. 16-17). Από την άποψη μορφής τοιχοποιίας με την εναλλαγή ζωνών λίθων και πλίνθων γνωρίζουμε ήδη ότι τα τείχη της Νικόπολης μοιάζουν μ' αυτά της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης.[32] Το στοιχείο των τοξοθυρίδων που υπάρχει στη νότια πλευρά των τειχών της Νικόπολης απαντάται επίσης και στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, περίπου στο μέσον ενός τμήματός τους[33] (εικ. 15 και 18). Στα τείχη της Κορίνθου η δόμηση διαφέρει, ενώ η κύρια πύλη διαμορφώνεται από δύο οκτάγωνους πύργους[34] (εικ. 19). Η δόμηση των τειχών της Νικόπολης μπορεί να συγκριθεί επακριβώς με αυτή που φαίνεται και σήμερα στην πύλη του νάρθηκα της βασιλικής Β΄ Αλκίσωνος (εικ. 20), και ακόμη με τη μορφή του τοίχου που περιβάλλει την βασιλική Α΄ Δουμετίου.[35]

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι η μορφή του τείχους της Νικόπολης όπως αποκαλύπτε-

26. Ε. Χαλκιά, ό.π., σσ. 172-174.
27. Ε. Χρυσός, ό.π., σ. 53 και T. Gregory, ό.π., σ. 261.
28. Ε. Χρυσός, ό.π..
29. A.W. Lawrence, ό.π..
30. A. Bace, *Monumentet* 11 (1976), σσ. 58-59.
31. F. Krischen, ό.π., σχ. 4.
32. Γ. Γούναρης, ό.π., και F. Krischen, ό.π..
33. F. Krischen, ό.π., πίν. 18.
34. *Isthmia*, Volume V, *The Hexamilion and the fortress*, σχ. 23.
35. Στην ανασκαφική έρευνα που έγινε το 1992 αποκαλύφθηκε ότι ο «περίβολος» που σημειώνει και ο Α. Ορλάνδος είναι θεμελιωμένος λίγο βαθύτερα απ' τη Βασιλική και έχει τοιχοποιία όμοια με αυτή των τειχών.

ται με την κανονικότητα των πύργων δείχνει ότι αρχικά σχεδιάστηκε από σημαντικό αρχιτέκτονα, σε περίοδο ηρεμίας και ακμής και ότι για κάποιο λόγο το σχέδιο τροποποιήθηκε στη δυτική πλευρά. Ο λόγος θα μπορούσε να είναι η ανάγκη επίσπευσης των εργασιών με απλούστευση του σχεδίου, εάν δεν μας προβλημάτιζε η μνημειακή κατασκευή της κύριας πύλης και των γωνιακών πύργων. Το πιθανότερο είναι να αποτελεί έργο είτε άλλου αυτοκράτορα είτε άλλου υπεύθυνου εργασιών. Η μορφή δόμησης των τειχών της Νικόπολης, ιδίως των μεσοπύργιων διαστημάτων, είναι όμοια με των τειχών της Κωνσταντινούπολης και Θεσσαλονίκης, επίσης είναι όμοια με την τοιχοποιία της Βασιλικής Β΄ Αλκίσωνος που χρονολογείται στα μέσα του 5ου μ.Χ. αιώνα.

Η θέση των δύο βασιλικών Α΄ και Β΄ βρίσκεται σε απόλυτη παραλληλία με τις δύο κάθετες πλευρές του τείχους που έχουν ερευνηθεί και που ουσιαστικά αποτελούν την νέα χάραξη. Έχει επομένως ληφθεί υπ' όψιν το προϋπάρχον τείχος.

Η πυκνότητα χρήσης αρχαίου υλικού στη νότια πλευρά των τειχών είναι ανάλογη με αυτήν της Βασιλικής Β΄, με δόμους και ευρήματα της ρωμαϊκής περιόδου. Θεωρούμε λοιπόν αρκετά πιθανή την υπόθεση ότι τα χριστιανικά τείχη κτίστηκαν χρονικά πολύ κοντά με την βασιλική Β΄, επί ενός σημαντικότατου αυτοκράτορα, όπως θα μπορούσε να είναι ο Θεοδόσιος ο Β΄, με το όνομα του οποίου συνδέεται το νέο τείχος της Κωνσταντινούπολης και στα τελευταία χρόνια του οποίου οι Βάνδαλοι με τον τρομερό Γιζέριχο είχαν καταλάβει τα εδάφη της δυτικής αυτοκρατορίας και πέντε χρόνια αργότερα, το 455, κατέλαβαν τη Ρώμη.[36] Ας μην ξεχνάμε ότι η Νικόπολη βρίσκεται στο δυτικό άκρο του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, ενώ εκκλησιαστικά υπάγεται στη Ρώμη και η τύχη του δυτικού κράτους είχε άμεση επίπτωση και στη δική της τύχη.

Την καταστροφή των Ρωμαϊκών τειχών μπορεί να προκάλεσαν προηγουμένως οι επιδρομές των Βησιγότθων, που μαρτυρείται ότι λεηλάτησαν την Ήπειρο.[37]

Το ημικατεστραμμένο ρωμαϊκό τείχος που διακρίνεται μέχρι σήμερα μπορούσε να αποτελεί ένα είδος προτειχίσματος για τη νότια και δυτική πλευρά, στην οποία βρισκόταν το λιμάνι και ο κύριος οδικός άξονας, και έτσι δεν υπήρξε ανάγκη κατασκευής τάφρου.

36. Ε. Χρυσός, *Ήπειρος*, σ. 162.
37. Ε. Χρυσός, ό.π., σσ. 39-41.

Frangiska Kefallonitou

NEW ELEMENTS AND REMARKS ON PALEOCHRISTIAN FORTIFICATION OF NICOPOLIS

Summary

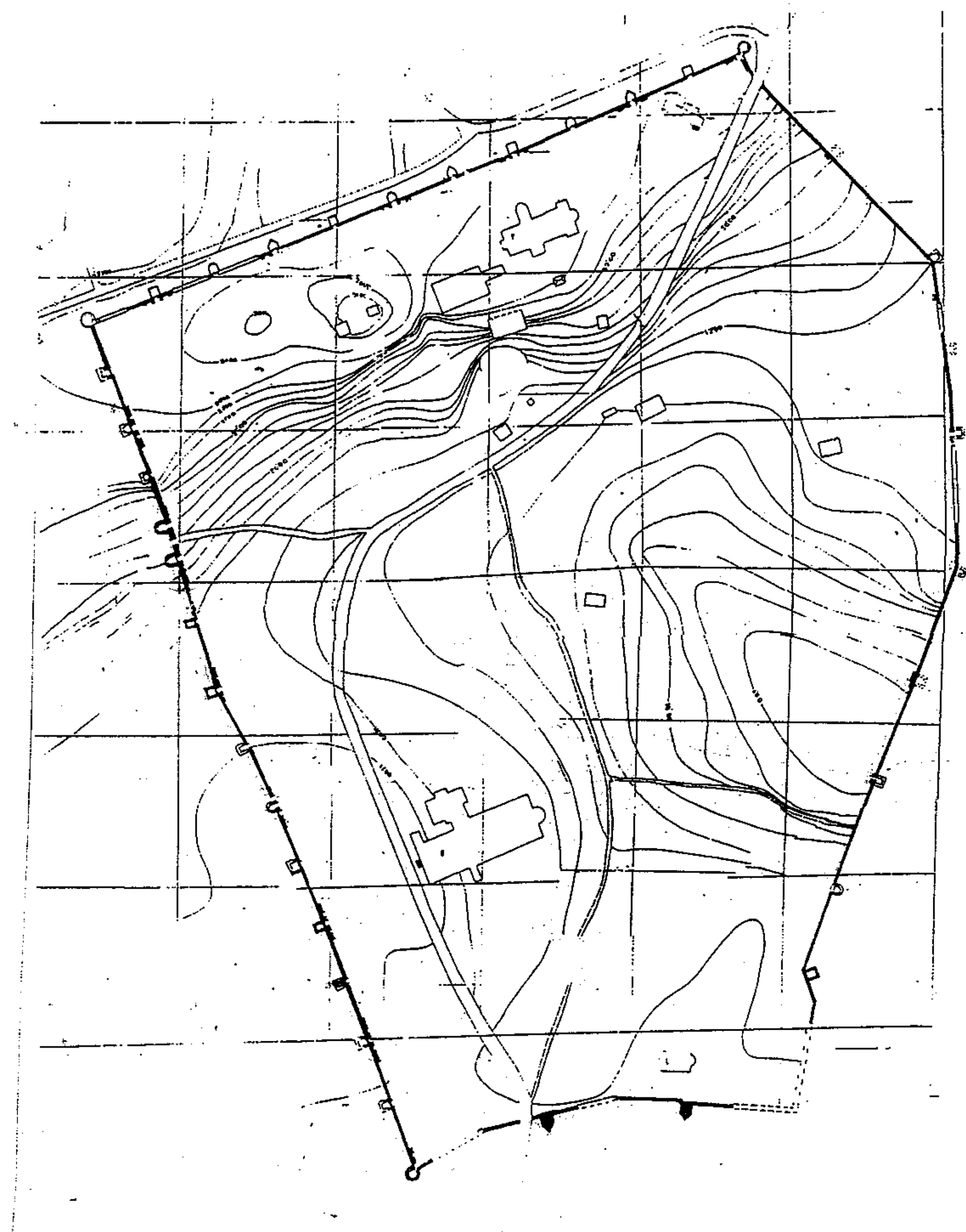
A Systematic Research Project concerning the support and promotion of Paleochristian Nicopolis's monuments was initiated by the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities in April 1998. The research started from the walls of the Paleochristian period, which are considered the most important part of the surviving monuments for their range and their historic significance. The walls, constructed according to the mixed zone type, have been briefly described by previous scholars. In 1998 the walls were excavated for the first time, when the whole south external side as well as the western and northern sides were uncovered. The excavation revealed new elements about the system by which the defense was organized, the way and the phases of construction of the fortification.

The walls, especially on the southern side, were built by second-hand materials, coming from buildings of the Roman period, in which there are included parts of walled-up, Greek inscriptions. The defence system of the southern side differs from those of the western and northern sides. It is formed by a system of three rectangular, pentagonal (five-sided) and u-shaped towers that alternate three times, while on the southeastern corner a huge octagonal tower was discovered.

On the western side, by contrast, the defence was reinforced by rectangular towers and some semi-circled ones at the corners. On the north side the paleochristian wall adjoined to the ruins of the Roman walls. On the south side the space between towers is consistently 33 meters, while it varies on other sides. We can also notice some differences between sides at their construction technique, like the heavily protruded *podion* (base) and the potterplastic decoration, which we can find only on the west side.

Finally we noticed the frequent existence of Roman spolia, the way of wall construction, its comparison with the construction of Basilica B (Alkisonos), dated in the middle of 5th century A.D. and the typological difference between the two main sides of the new mapping-out of the walls. It now appears that the walls were constructed during the reign of an important emperor, as is the case with Theodosius II, in the middle of 5th century A.D., and were continued by one of his successors or by someone who was responsible for the completion of the work.

We hope to have a better knowledge of the walls of Nicopolis after the completion of the excavation and the systematic research that will follow.

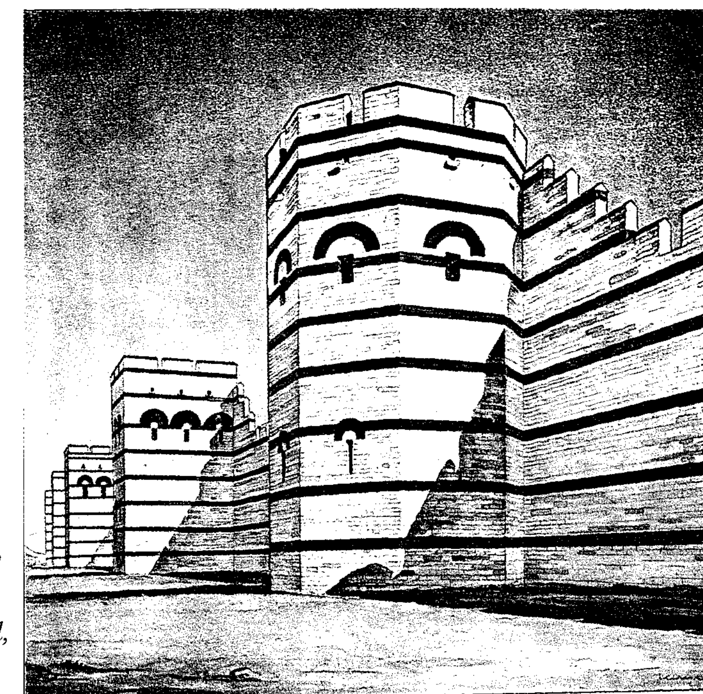
Εικόνα 1. Τοπογραφικό. Παλαιοχριστιανική Νικόπολη. (Σχέδιο αρχείου 8ης Ε.Β.Α.)

Εικόνα 2. Δυτικό τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών. Αραπόπορτα

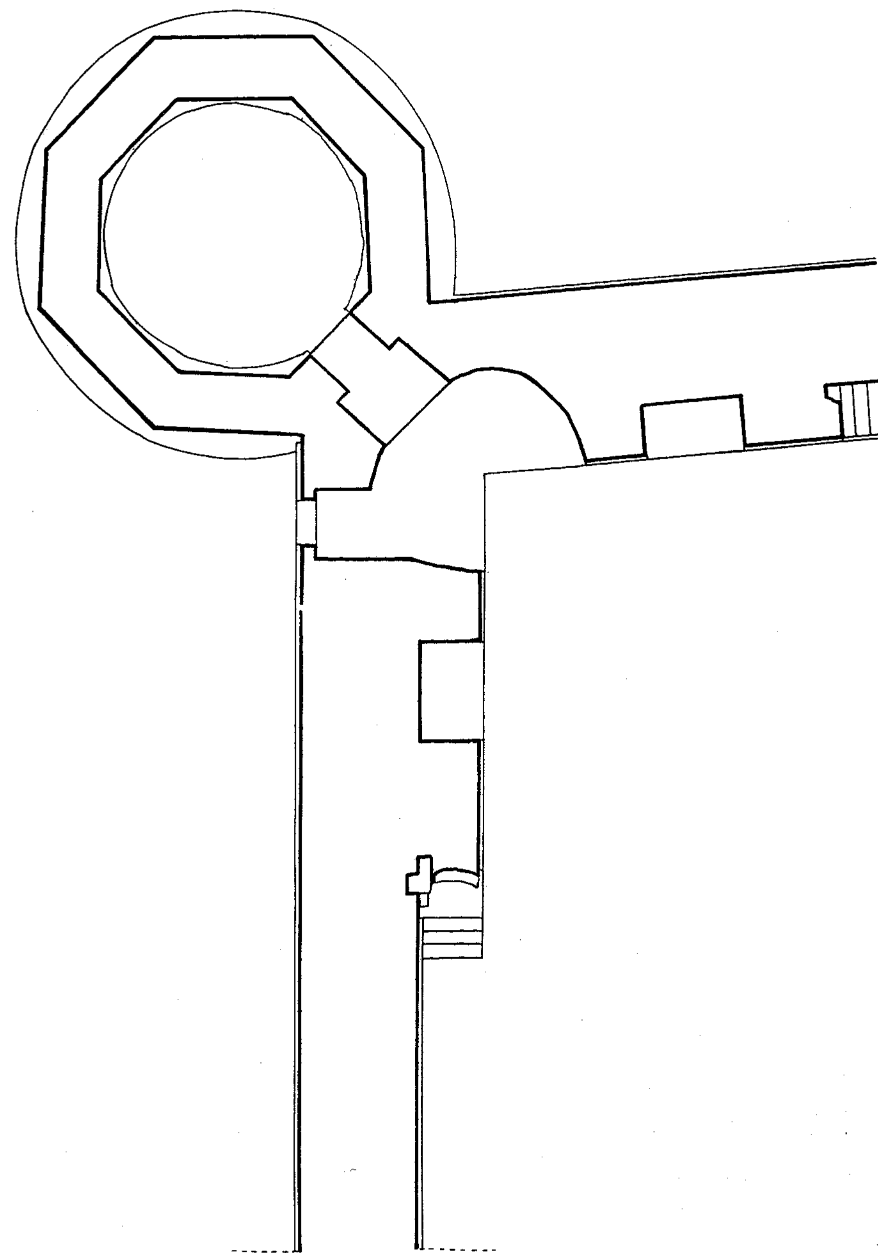
Εικόνα 3. Δυτικό τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών

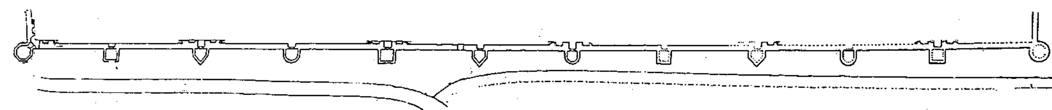
Εικόνα 4. Άποψη Χερσαίων τειχών Κωνσταντινουπόλεως.
(Die Landmauer von Konstantinopel, αρ. Σχ. 6)

Εικόνα 5. Δυτικό τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών: κεραμοπλαστικός διάκοσμος

Εικόνα 6. Πολυγωνικός πύργος. ΝΑ γωνία. (Σχέδιο αρχείου 8ης Ε.Β.Α.)

Εικόνα 7. Κάτοψη νότιου τμήματος Παλαιοχριστιανικών τειχών. (Σχέδιο αρχείου 8ης Ε.Β.Α.)

Εικόνα 8. Δυτικό τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών: κεραμοπλαστικός διάκοσμος

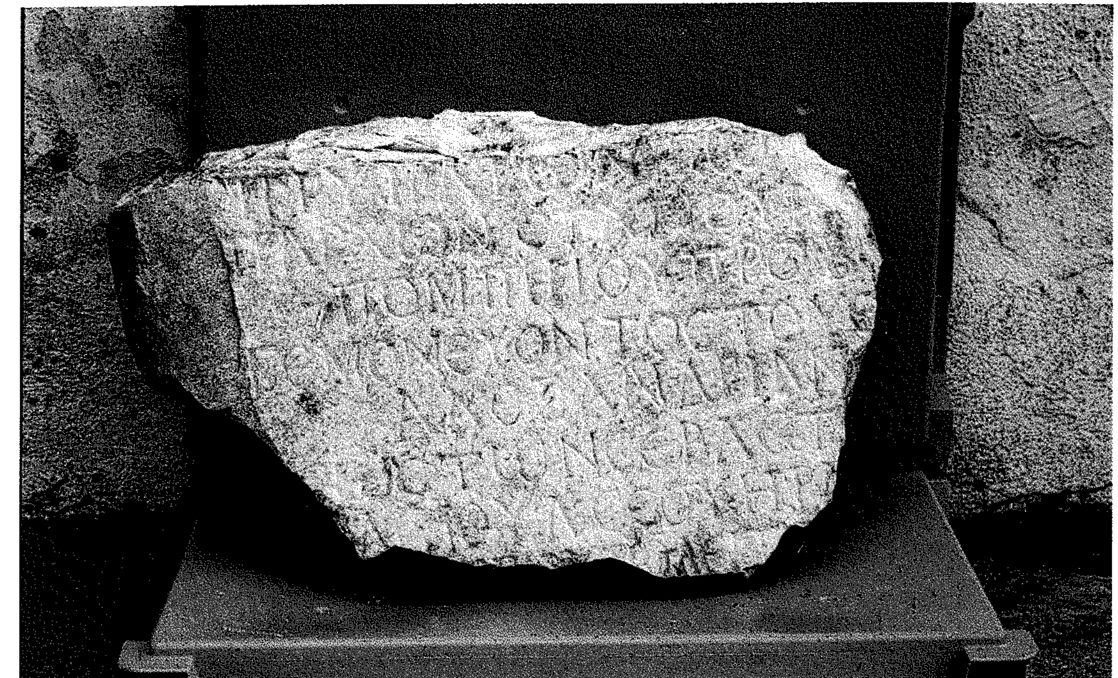
Εικόνα 9. Βόρειο τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών

Εικόνα 10. Πύργος ΝΑ γωνίας: εντοιχισμένη αναθηματική επιγραφή

Εικόνα 11. Νότιο τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών

Εικόνα 12. Επιγραφή

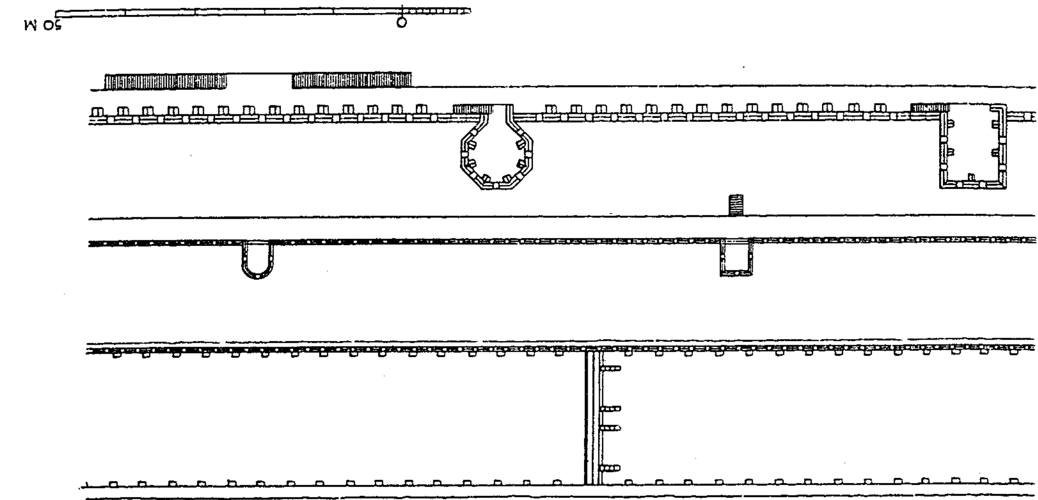
Εικόνα 13. Κεφαλή ρωμαϊκού μαρμάρινου αγάλματος

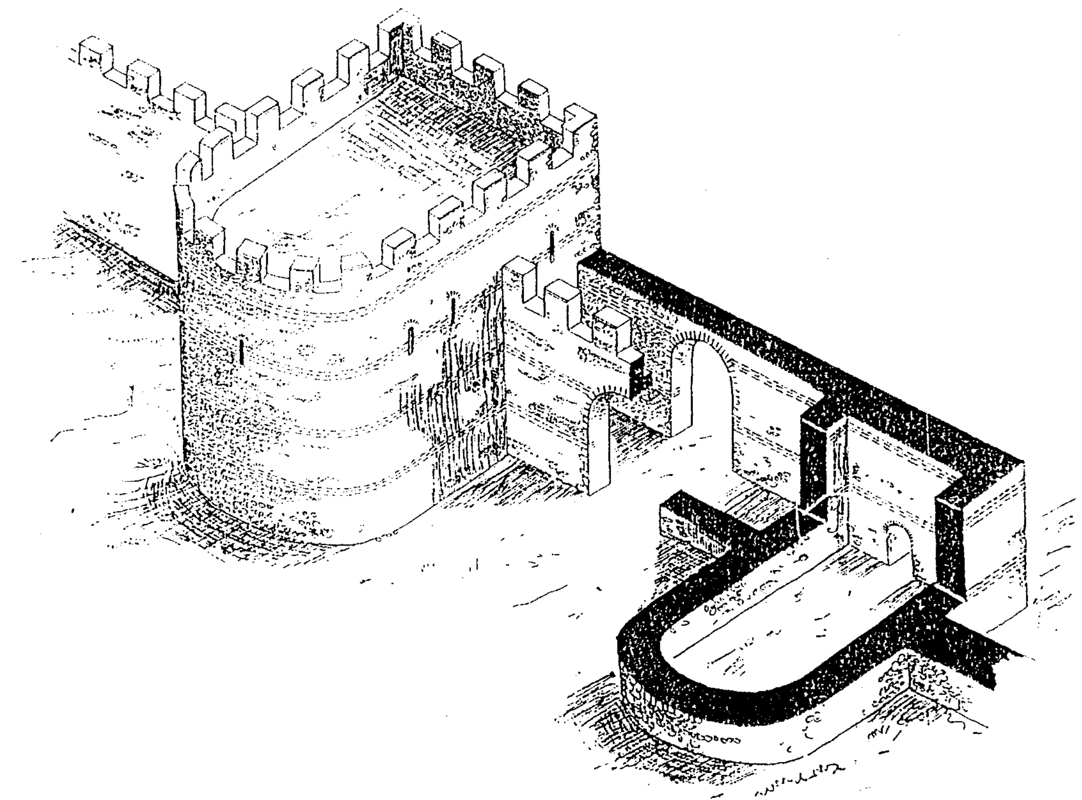
Εικόνα 14. Δυτικό τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών

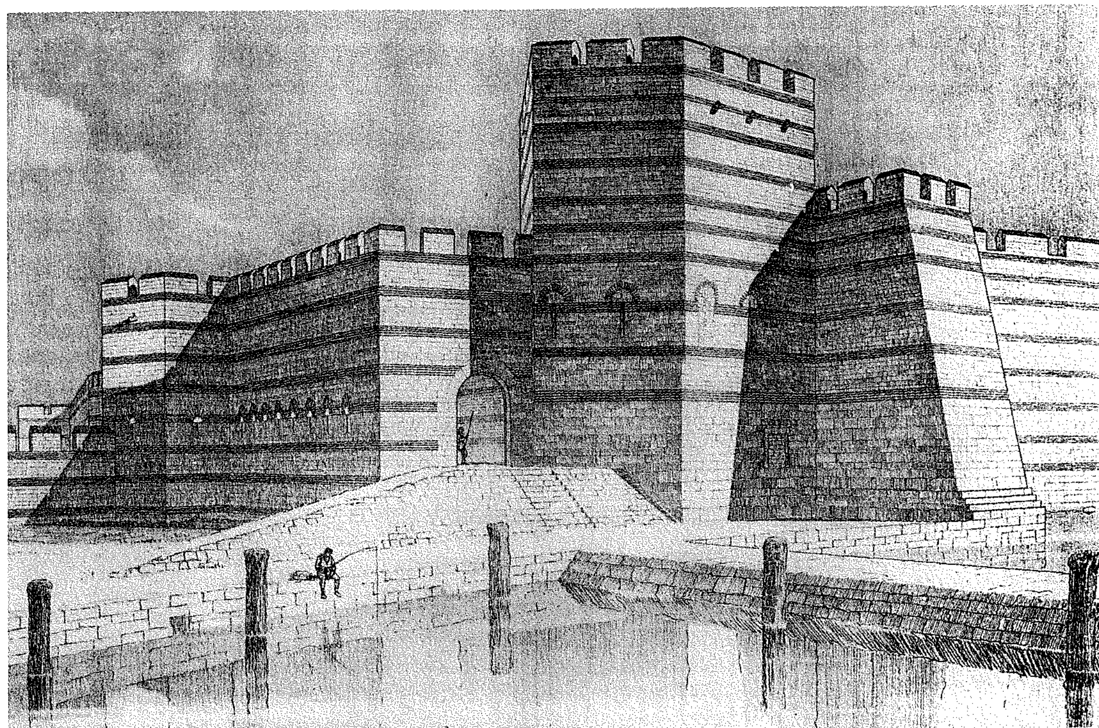
Εικόνα 15. Νότιο τμήμα Παλαιοχριστιανικών τειχών

Εικόνα 16. Κάτοψη Χερσαίων τειχών Κωνσταντινουπόλεως. (F. Kirsten, Σχ. 4)

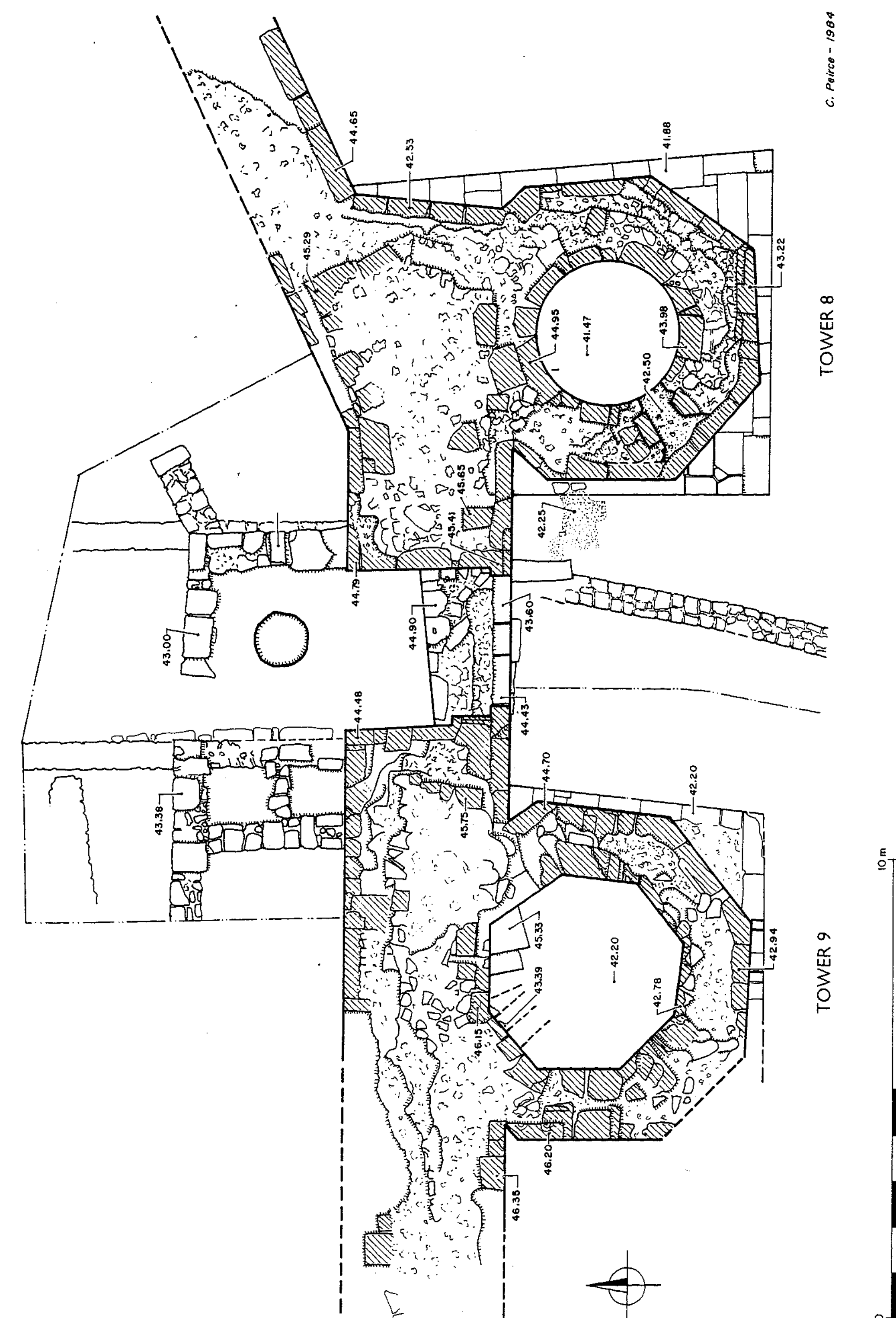
Εικόνα 17. Πύλη του VIG. (A. Bace, Monumentent 11 (1956), σ. 59)

Εικόνα 18. Άποψη Χερσαίων τειχών Κωνσταντινουπόλεως. (Die Landmauer von Konstantinopel, Σχ. αρ. 18)

Εικόνα 20. Βασιλική Β΄ Αλκίσωνος. Πύλη του νάρθηκα

Εικόνα 19. Κάτοψη νότιας Πύλης οχυρώσεων Κορίνθου. (Σχ. Isthmia, volume V, f. 23)

Βαρβαρα Ν. Παπαδοπουλου

ΝΙΚΟΠΟΛΗ.
ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΛΚΙΣΩΝΟΣ: 1998-99*

Η Βασιλικη Β, η επονομαζόμενη του επισκόπου Αλκίσωνος, είναι από τα σημαντικότερα μνημεία της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης (εικ.1). Το μνημείο είναι ένα επιβλητικό, πολυτελές οικοδομικό συγκρότημα που χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι., το οποίο όμως δέχθηκε αρκετές μεταγενέστερες προσθήκες και επισκευές.[1] Πρόκειται για ένα μνημείο που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, όχι μόνο για την ιστορία της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης, αλλά και για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και της χριστιανικής λατρείας.

Η βασιλική Β[2] βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της παλαιοχριστιανικής πόλης,[3] κοντά στη βασιλική Γ,[4] και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Είναι κτισμένη στον επίπεδο

* Θα ήθελα κατ'αρχάς να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο και συνεργάτιδά μου κ. Αθηνά Κωσταντάκη, της οποίας η παρουσία στο χώρο της ανασκαφής υπήρξε πολύτιμη. Επίσης ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα κ. Γ. Σμύρη, ο οποίος είχε την επίβλεψη των στερεωτικών εργασιών της βασιλικής, καθώς και την αρχιτέκτονα κ. Χριστίνα Αναγνωστοπούλου, στην οποία οφείλεται η αποτύπωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια που μου προσέφεραν οι φύλακες αρχαιοτήτων του Μουσείου Νικόπολης κ. Γ. Ρίζος και Γερ. Μπάρκας, τους οποίους θερμά ευχαριστώ. Ευχαριστώ επίσης τον κ. Ν. Καράμπελα για την παραχώρηση της αεροφωτογραφίας της βασιλικής.

1. Το μνημείο άρχισε να ανασκάπτεται το 1921. Για τις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες κυρίως βλ. *ΠΑΕ* 1922-23, σσ. 40 κ.ε., *ΠΑΕ* 1924, σ. 108, *ΠΑΕ* 1926, σσ. 123 κ.ε., *ΔΧΑΕ*, τόμ. Δ (1927), σσ. 46 κ.ε., *ΠΑΕ* 1929, σσ. 83 κ.ε., *ΠΑΕ* 1930, σσ. 79 κ.ε., *ΠΑΕ* 1937, σσ. 78 κ.ε., *ΠΑΕ* 1938, σσ. 112 κ.ε.

2. Ονομάστηκε έτσι από το όνομα του επισκόπου Αλκίσωνος, το οποίο αναφέρεται σε επιγραφή ψηφιδωτού δαπέδου που φέρει δωμάτιο στα νοτιοδυτικά προσκίσματα. Η αρχιερατεία του επισκόπου Αλκίσωνος συμπίπτει με την βασιλεία του αυτοκράτορα Αναστασίου.

3. P.Soustal - J.Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Wien 1981, λήμμα Nikopolis, σσ. 213-215, Θ. Θεοφύλακτος, Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου, *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη - Citta del Vaticano 1984, II, σσ. 563 κ.ε., Ε. Χρυσός, "Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος - 6ος αι.)", *ΗΧ* 23 (1981), σσ. 1 κ.ε. (σποραδικά) και του ιδίου, Βυζαντινή Ήπειρος, Πρωτοβυζαντινή περίοδος, τόμ. *Ήπειρος*, Αθήνα 1997, σσ. 148 κ.ε. (σποραδικά).

4. Η Βασιλική Γ είναι η νεότερη από τις μέχρι σήμερα γνωστές βασιλικές της Νικόπολης. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. και ήταν τρίκλιτη, με τρεις αψίδες εξωτερικά της ανατολικής πλευράς. Για τη Βασιλική Γ βλ. *ΠΑΕ* 1937, σσ. 81 κ.ε., *Reallex. z. Byz. Kunst* II, στ. 221 και D. Pallas, "Corinthe et Nikopolis pendant le haut moyen-age", *Felix Ravenna* 113(1979), σσ. 129 κ.ε., εικ. 16.

χώρο που εκτείνεται ανατολικά του δυτικού σκέλους του παλαιοχριστιανικού Τείχους[5] και σε θέση που υπήρχαν φυσικές πηγές και πολλά υπόγεια νερά, όπως φαίνεται και από τα αρκετά πηγάδια που υπάρχουν ενσωματωμένα στο συγκρότημα της βασιλικής.

Το μνημείο είναι μια μεγάλων διαστάσεων πεντάκλιτη βασιλική (εικ. 2) με εγκάρσιο κλίτος, αίθριο και προσκτίσματα (θα γίνει εκτενέστερα λόγος παρακάτω), από τα οποία έχουν ανασκαφεί εν μέρει μόνο αυτά της νοτιοδυτικής πλευράς, που πλαισιώνουν ένα μικρότερο αίθριο (Σχ.1).

Ο κυρίως ναός χωρίζεται σε πέντε κλίτη από τέσσερις κιονοστοιχίες, κάθε μια από τις οποίες περιλαμβάνει δώδεκα μονολιθικούς κίονες. Ο ναός έχει τριμερές εγκάρσιο κλίτος που δεν εξέχει των πλαγίων πλευρών, αλλά εγγράφεται στην ορθογώνια κάτοψή του και καταλήγει ανατολικά σε μια μεγάλη ημικυκλική αψίδα με τρεις ακτινωτές αντηρίδες. Το εγκάρσιο κλίτος είναι ένα στοιχείο που απαντά στις περισσότερες βασιλικές της Νικόπολης και αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό τους. Πρόκειται για ένα στοιχείο για την προέλευση του οποίου έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις και το οποίο συναντάται σε αρκετές βασιλικές της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου που φαίνονται άμεσα επηρεασμένες από την αρχιτεκτονική της Νικόπολης.[6]

Στο χώρο του Ιερού Βήματος η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε παλαιότερα το σύνθρονο που έχει υψηλό πόδιο και κλίμακα ανόδου με πέντε αναβαθμούς. Πίσω από το σύνθρονο διαμορφώνεται το κύκλιο για την επικοινωνία των ιερέων.[7] Στον κεντρικό χώρο του ιερού υπήρχε η αγία τράπεζα που στηριζόταν σε εννέα κιονίσκους και στεγάζονταν με μεγάλο μαρμάρινο κιβώριο, οι βάσεις του οποίου σώζονται κατά χώρα.

Στο ανατολικό άκρο των δύο πτερυγίων του εγκαρσίου κλίτους, δεξιά και αριστερά του ιερού βήματος, διαμορφώνονται δύο στενόμακροι χώροι (παστοφόρια),[8] οι οποίοι φράσσονται με μαρμάρινες πλάκες, διακοσμημένες με φατνώματα, που προέρχονται από κάποιο ρωμαϊκό κτίριο (εικ. 3).

Ο κυρίως ναός έφερε εντυπωσιακό μαρμαροθέτημα, το οποίο ατυχώς σώζεται ελάχιστα. Στο μέσον σχεδόν της νότιας πλευράς του κεντρικού κλίτους σώζονται επίσης τα λείψανα του άμβωνα του ναού, ο οποίος ανήκει στον τύπο του άμβωνα με δύο κλίμακες και κυκλικό

5. Θ. Θεοφύλακτος, Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη, ό.π. και T. Gregory, "The early Byzantine fortifications of Nikopolis in comparative perspective", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, Πρέβεζα 1987, σσ. 253-61.

6. Δ. Πάλλας, "Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, ό. π., σσ. 226 κ.ε.

7. Αν. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, τόμ. Β, εικ. 210, όπου αναπαράσταση του συνθρόνου της βασιλικής με το κύκλιο και το Σχ. 3 στο παρόν άρθρο.

8. Σύμφωνα με τη θεωρία του Πάλλα τα παστοφόρια δημιουργούνται σε ορισμένες βασιλικές του ελλαδικού χώρου υπό την επίδραση των Αποστολικών Διαταγών και σε αυτά φυλάσσονταν τα περισσεύματα από τα ευχαριστιακά είδη. Τα παστοφόρια χαρακτηρίζουν της βασιλικές της Συρίας. Στις βασιλικές της Ελλάδος εμφανίζονται με συνεπτυγμένη μορφή και για το λόγο αυτό ονομάζονται παστοφόρια ελλαδικού τύπου, βλ. D.Pallas, "Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochretiennes de l'Illyricum Oriental", *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980), σσ. 37-116.

εξώστη. Το βάθρο του, διακοσμημένο με εντείχια ψηφιδωτά, φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Νικόπολης[9] (εικ.4).

Στη δυτική πλευρά του ναού υπάρχει στενόμακρος νάρθηκας που καταλήγει βόρεια και νότια σε δύο μικρότερους χώρους,[10] οι οποίοι εξέχουν από το σώμα του κυρίως ναού. Δυτικά του νάρθηκα διαμορφώνεται ευρύχωρο αίθριο, με μορφή περιστυλίου[11] (εικ.5). Τα δάπεδα του αιθρίου και του νάρθηκα φέρουν ψηφιδωτά δάπεδα, με ενδιαφέρουσες παραστάσεις (εικ.6). Αξιόλογος είναι επίσης ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου, ένα μεγάλο μέρος του οποίου αποτελείται από γλυπτά ρωμαϊκά, χρησιμοποιημένα εκ νέου στο ναό. Λόγω της πολυτέλειας της κατασκευής, αλλά και των διαστάσεών της, οι οποίες φτάνουν τα 80μ. μήκος και τα 31 μ. πλάτος,[12] η βασιλική του Αλκίσωνος ταυτίστηκε από πολλούς ερευνητές με τον Μητροπολιτικό ναό της Νικόπολης.

Στη νότια πλευρά της Βασιλικής διαμορφώνεται ένα μικρότερων διαστάσεων αίθριο που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του από περιστύλιο (Σχ. 2, ΙΙΙ). Ένα μικρό αψιδωτό διαμέρισμα στη βόρεια πλευρά του μικρού αιθρίου (Σχ. 2, IV) ταυτίζεται με το διακονικό του ναού,[13] τον χώρο δηλαδή όπου οι πιστοί κατέθεταν τις προσφορές τους, οι οποίες σύμφωνα με τις *Αποστολικές διαταγές* ήταν ψωμί, κρασί, φρούτα, κερί και μέλι. Ανατολικά του λεγόμενου διακονικού έχει παλιότερα ανασκαφεί ένας ορθογώνιος χώρος (Σχ. 2, VII) με ψηφιδωτό δάπεδο, στο οποίο υπάρχει επιγραφή που με μικρές συμπληρώσεις αναφέρει ότι *ο αγιώτατος αρχιεπίσκοπος Αλκίσων έκτισεν εκ θεμελίων το πάν έργον*.[14] Σύμφωνα λοιπόν με την επιγραφή οι παλαιότεροι ερευνητές απέδωσαν το συγκρότημα των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων στον Αλκίσωνα, επίσκοπο Νικόπολης επί αυτοκράτορος Αναστασίου Α΄ και χρονολόγησαν την ανέγερσή τους στις αρχές του 6ου αι.

Η θέση του διακονικού στη νότια πλευρά του νάρθηκα και η γειτνίασή του με το μικρό αίθριο προσφέρει ένα από τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα διακονικού του τύπου που περιγράφεται από τη Διαθήκη του Κυρίου (Testamentum Domini), ένα απόκρυφο βιβλίο του 5ου αι. Συγκεκριμένα η Διαθήκη του Κυρίου στο Α βιβλίο (κεφ. 20) αναφέρει ότι στην εκκλησία υπάρχει χώρος που ονομάζεται διακονικό και στον οποίο τοποθετούσαν οι πιστοί

9. Για τα ψηφιδωτά του άμβωνα βλ. Γ. Σωτηρίου, "Ψηφιδωταί προσωπογραφίαι εκ Νικοπόλεως της Ηπείρου", *ΕΕΒΣ* ΚΓ (1953), σσ. 519-523, Α. Ξυγγόπουλος, "Αι δύο ψηφιδωταί προσωπογραφίαι της Νικοπόλεως", *ΑΔ* (1967), *Μελέται*, σσ. 15-20 και Al. Guidobaldi, "Il mosaico dell'ambone della basilica B di Nicopolis", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, ό.π., σσ. 279-93.

10. Οι δύο αυτοί χώροι επικοινωνούν με το νάρθηκα με τρίβηλα ανοίγματα.

11. Το αίθριο έχει τρεις στοές που πλαισίωναν με κιονοστοιχίες την κεντρική αυλή. Στην ανατολική πλευρά του αιθρίου δεξιά και αριστερά μιας μεγάλης στενόμακρης δεξαμενής-φιάλης υπάρχουν δύο μαρμάρινοι λουτήρες που πιθανόν προορίζονταν για τελετουργικούς καθαρμούς.

12. Με τα μέχρι σήμερα στοιχεία που έχουμε υπολογίζουμε ότι το συγκρότημα της βασιλικής κάλυπτε έκταση 5.900 m^2.

13. Δ. Πάλλας, Οι χαρακτήρες, ό.π., σ. 229 και σημ. 25.

14. Για την επιγραφή βλ. *ΔΧΑΕ*, τόμ. Δ (1927), σ. 57.

τις προσφορές. Ένα μέρος από αυτές μεταφερόταν από τους διακόνους στο ιερό βήμα, όπου και ετελείτο το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Αναφέρει επίσης ότι το διακονικό έπρεπε να βρίσκεται δεξιά της δεξιάς εισόδου του ναού και έπρεπε να έχει δικό του αίθριο με περιστύλιο, ώστε οι ευχαριστίες, δηλαδή οι προσφορές των πιστών να είναι ορατές.

Το διακονικό της βασιλικής Αλκίσωνος είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί αποτελεί το μοναδικό ως τώρα γνωστό παράδειγμα διακονικού με ιδιαίτερο αίθριο, όπως ακριβώς ορίζεται από τη Διαθήκη του Κυρίου. Εκτός όμως από το λεγόμενο διακονικό το μικρό αίθριο περιβάλλεται από μια σειρά άλλων κτισμάτων, για τη χρήση των οποίων δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις. Αρκετοί πάντως ερευνητές, μεταξύ των οποίων και αείμνηστος Δημ. Πάλλας, τοποθετούν εδώ τα διαμερίσματα του επισκόπου.[15] Ο Πάλλας μάλιστα ταύτισε το μικρό αψιδωτό χώρο στην ανατολική πλευρά του αιθρίου με το χώρο *προς πρόσρησιν* ή *ασπαστικό οίκο* του επισκόπου.[16]

* * *

Οι ανασκαφές στη βασιλική Β΄ άρχισαν το 1921 από τον Αλ. Φιλαδελφέα και συνεχίστηκαν από το 1929 έως και το 1966 από τους Γ. Σωτηρίου και Αν. Ορλάνδο, με αρκετά ενδιάμεσα κενά (εικ. 7). Ωστόσο ένα μεγάλο μέρος του μνημείου παρέμεινε άσκαφο.[17]

Οι ανασκαφές, που γίνονται στη βασιλική Αλκίσωνος από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων υπό την εποπτεία μου, άρχισαν το καλοκαίρι του 1998 και συνεχίζονται έως και σήμερα. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από Β΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και έχει ως στόχο την ανάδειξη των μνημείων της Νικόπολης.

Η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται επικεντρώθηκε σε δύο σημεία. Πρώτον στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα, ένα μεγάλο μέρος των οποίων παρέμεινε άσκαφο, και δεύτερον στη δυτική πλευρά του αιθρίου, όπου από τις παλαιότερες ανασκαφές είχε εντοπιστεί τμήμα πλακόστρωτου «δρόμου».

Η ανασκαφή στη δυτική πλευρά του μνημείου έφερε στο φως μια μεγάλων διαστάσεων στοά, την οποία οι παλαιότεροι ερευνητές αναφέρουν ως δρόμο. Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό χώρο μήκους 66,85μ. και πλάτους 7,30 μ., που εκτείνεται σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς της βασιλικής και των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων (Σχ. 2, VIII και εικ. 8,9). Από τα μέχρι τώρα στοιχεία μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι δεν πρόκειται για δρόμο, αλλά για μια εντυπωσιακή στοά, στην οποία κατέληγαν κάποιοι (ενδεχομένως οι πιο σημαντικοί) δρόμοι της Νικόπολης.

Ένα μεγάλο μέρος της «στοάς-δρόμου» (αν όχι ολόκληρη) ήταν στεγασμένο και έφερε όροφο στον οποίο οδηγούσε μια σκάλα που υπάρχει ημιερειπωμένη στο κέντρο περίπου της δυτικής πλευράς (Σχ. 2, α). Η «στοά-δρόμος» είχε δύο μνημειακές κύριες εισόδους, νότια και βόρεια, κάθε μια από τις οποίες έφεραν από δύο κίονες, οι βάσεις (ιωνικές) των οποίων βρέθηκαν *in situ*.

15. Δ. Πάλλας, ό.π., σ. 230 και σημ. 26α.

16. Ό.π., σημ. 26α.

17. Για τις παλαιότερες ανασκαφές βλ. σημ. 1.

Η νότια είσοδος έφερε επίσης δύο αναβαθμούς (εικ. 10), οι οποίοι κάλυπταν τη μικρή υψομετρική διαφορά που υπάρχει μεταξύ των δύο άκρων της «στοάς-δρόμου». Οι κίονες της νότιας εισόδου έφεραν κιονόκρανα κορινθιακού τύπου και επιστύλιο με κοιλόκυρτο κυμάτιο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα αρχιτεκτονικά μέλη που έφερε στο φως η ανασκαφή.[18]

Η «στοά-δρόμος» έφερε στις δύο μακριές πλευρές της εικοσιτέσσερις πεσσούς (δέκα στο δυτικό τοίχο και δεκατέσσερις στον ανατολικό) εκτός του νοτιοδυτικού της τμήματος που προϋπήρχε κιονοστοιχία,[19] η οποία και ενσωματώθηκε στην κατασκευή. Η κιονοστοιχία έφερε δέκα αράβδωτους κίονες που πατούσαν σε βάσεις ιωνικού τύπου με πλίνθο, οι περισσότερες από τις οποίες βρέθηκαν *in situ*. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν πολλά μαρμάρινα ιωνικά κιονόκρανα που πρέπει να προέρχονται από τους κίονες της κιονοστοιχίας.

Οι πεσσοί εφάπτονται του ανατολικού (Σχ. 2) και δυτικού τοίχου της «στοάς-δρόμου».[20] Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου της «στοάς-δρόμου», απέναντι από την κιονοστοιχία, παρατηρείται πυκνότητα στους πεσσούς.

Οι πεσσοί είναι κτισμένοι με οριζόντιες σειρές πλακοειδών λίθων που εναλλάσσονται με οριζόντιες σειρές πλίνθων και εδράζονται σε λίθινη βάση (σε μερικές περιπτώσεις οι βάσεις δεν είναι εμφανείς). Στο πάνω μέρος τους έφεραν τετράγωνα επιθήματα, οι τρεις πλευρές των οποίων είναι λοξότμητες και αδρά λαξευμένες.[21]

Η τοιχοποιία της ανατολικής και δυτικής πλευρά της «στοάς-δρόμου» παρουσιάζει αρκετές ανομοιομορφίες που οφείλονται στις επισκευές που έχουν υποστεί κατά καιρούς. Στην ανατολική πλευρά υπήρχαν πέντε ανοίγματα, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν τοιχισμένα. Ανοιχτό παρέμεινε το άνοιγμα στο κέντρο περίπου της ανατολικής πλευράς, το οποίο μέσω μικρής κλίμακας οδηγούσε στη νότια στοά του αιθρίου της βασιλικής, που βρίσκεται σε χαμηλότερο σημείο. Το άνοιγμα έφερε μνημειακό πρόπυλο με δύο κίονες, οι βάσεις των οποίων σώζονται *in situ*.[22] Παρόμοιο πρόπυλο έφερε μια άλλη είσοδος σε μικρή απόσταση νοτιότερα, η οποία οδηγούσε στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα και η οποία όμως βρέθηκε τοιχισμένη. Πρόπυλο έφερε και η είσοδος κοντά στο βόρειο άκρο της "στοάς δρόμου". Δύο στρεπτοί κιονίσκοι από γκριζωπό γρανιτόλιθο που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή προέρχονται από το διάκοσμό της.

18. Βάσει υπολογισμών η «στοά- δρόμος» πρέπει να ξεπερνούσε το ύψος των 3,60 μ.

19. Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου της «στοάς –δρόμου» υπήρχε προγενέστερη τοιχοποιία, με σειρές πλίνθων μεγαλύτερου πάχους, που διαφοροποιούνται από τις πλίνθους της υπόλοιπης κατασκευής, η οποία επενδύθηκε με άλλη τοιχοποιία, όταν ο τοίχος αυτός ενσωματώθηκε στη «στοά–δρόμο».

20. Οι πεσσοί παρουσιάζουν αντιστοιχία μεταξύ τους κυρίως στο βόρειο τμήμα της στοάς.

21. Τα επιθήματα δεν βρέθηκαν στη θέση τους, αλλά στις επιχώσεις της βασιλικής και υποθέτουμε ότι ανήκαν στους πεσσούς, λόγω της μορφής και των διαστάσεών τους.

22. Πάνω από τους κίονες πρέπει να υπήρχε τοξωτό υπέρθυρο με διακόσμηση πλίνθων, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί σε παλαιότερες ανασκαφές.

Ανοίγματα υπήρχαν και στο βορειοδυτικό τμήμα της στοάς. Όλα βρέθηκαν τοιχισμένα. Αρχικά οδηγούσαν σε διαμερίσματα που εκτείνονται, ατυχώς σήμερα κάτω από το νεότερο δρόμο που περνά μπροστά από τη βασιλική και διασχίζει τον αρχαιολογικό χώρο της Νικόπολης, καταλήγοντας στην Πρέβεζα.

Το δάπεδό της «στοάς-δρόμου» είναι πλακοστρωμένο με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή.[23] Οι πλάκες σε αρκετά σημεία έχουν υποστεί καθίζηση, λόγω του αποχετευτικού αγωγού που υπάρχει σε όλο το μήκος της στοάς, κάτω από την πλακόστρωση.[24]

Η ανασκαφή της "στοάς–δρόμου" έφερε στο φως πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονόκρανα, επιθήματα κιονόκρανων και τμήματα επιστυλίων, τα περισσότερα από τα οποία είναι ρωμαϊκά σε δεύτερη χρήση. Από τη θέση των αρχιτεκτονικών μελών και την επίχωση πάνω στην οποία βρέθηκαν τα περισσότερα από αυτά (εικ. 11), συμπεραίνουμε ότι η καταστροφή της στοάς πρέπει να έγινε σταδιακά, όταν αυτή και πιθανώς ολόκληρη η βασιλική είχε εγκαταλειφθεί. Ενδιαφέρον αποτελεί επίσης το γεγονός ότι κατά την ανασκαφή γύρω από τους πεσσούς, αλλά και τους πλάγιους τοίχους, βρέθηκαν πολλά κομμάτια μαρμάρινων πλακών που προέρχονται από την ορθομαρμάρωση, την οποία ενδεχομένως έφεραν οι τοίχοι και οι πεσσοί.

Η ανασκαφή της στοάς δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί και συνεπώς οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησης ή διατύπωση απόψεων θα ήταν για την ώρα παρακινδυνευμένη. Με τη στοά συνδέονται μια σειρά προβληματισμών, όπως είναι η σχέση της με το οικοδομικό συγκρότημα της βασιλικής, η μορφής της, η σχέση της ενδεχομένως με τους δρόμους της πόλης, καθώς και άλλα επιμέρους προβλήματα που πιστεύουμε ότι η συνέχιση της ανασκαφής θα δώσει στοιχεία για την επίλυσή τους.

* * *

Ένα άλλο σημείο στο οποίο επικεντρώθηκε η έρευνα είναι ο χώρος των ΝΔ προσκτισμάτων, για την ταύτιση των οποίων έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες θεωρίες.

Στη δυτική και νότια πλευρά του μικρού αιθρίου υπήρχε ένας μεγάλος χώρος που παρέμενε άσκαφος, οι επιχώσεις του οποίου στο ψηλότερό τους σημείο έφταναν τα 2,50 μ. Ήδη με τον πρώτο σχεδόν επιφανειακό καθαρισμό του εντοπίστηκαν δύο μεγάλοι αψιδωτοί χώροι που διατάσσονται δυτικά και νότια του μικρού αιθρίου, σε σχήμα Γ (Σχ. 2, V και VI). Από αυτούς ο χώρος που ονομάζεται συμβατικά Ε (εικ.12) και του οποίου η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί, βρίσκεται σε επαφή με το νότιο τοίχο του αιθρίου. Φέρει δύο εισόδους μια ανατολικά που επικοινωνεί με το νάρθηκα και μια δεύτερη στη νότια πλευρά, που οδηγεί στο χώρο του λεγόμενου διακονικού.

23. Σποραδικά ενδιάμεσα των πλακών του δαπέδου υπάρχουν πλινθόπλακες που προέρχονται από κάποια επισκευή του.

24. Πρόκειται για έναν αγωγό μεγάλων διαστάσεων που εντοπίστηκε ανασκαφικά σε βάθος 1,50 μ.

Ο χώρος καταλήγει δυτικά σε μια μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα που εγγράφεται σε ορθογώνιο. Ανάλογη διαμόρφωση φαίνεται να έχει και ο δεύτερος αψιδωτός χώρος στα νοτιοδυτικά, ο οποίος επίσης σώζεται σε αρκετό ύψος,[25] αν και δεν έχει ακόμη ανασκαφεί. Ανάμεσα στους δύο αυτούς χώρους αποκαλύφθηκε μια λίθινη κλίμακα (Σχ. 2, 6) που οδηγούσε στον όροφο που φαίνεται ότι υπήρχε στη δυτική πτέρυγα των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων. Η ύπαρξη ορόφου τεκμηριώνεται και από μια άλλη κλίμακα που ανασκάφθηκε πρόσφατα στη νοτιοδυτική γωνία του μικρού αιθρίου και η οποία σώζεται σε σχετικά μεγάλο ύψος (Σχ. 2, γ, εικ. 13).

Ο αψιδωτός χώρος Ε φέρει ψηφιδωτό δάπεδο που διακοσμείται με μικρά διάχωρα, στα οποία εικονίζονται ζώα και φυτά (εικ. 14) και παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με άλλα ψηφιδωτά της Βασιλικής Αλκίσωνος, αλλά και της Βασιλικής Δουμετίου.

Μεγαλύτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοιχογραφίες με τον ανεικονικό διάκοσμο, που βρέθηκαν στην αψίδα και στους πλευρικούς τοίχους του διαμερίσματος. Συγκεκριμένα στον ανατολικό και βόρειο τοίχο αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχογραφίας με διάκοσμο που μιμείται θωράκια. Από αυτά το ένα μιμείται διάτρητο δικτυωτό πλέγμα και το άλλο φολιδωτό διάκοσμο (εικ. 15). Ο διάκοσμος των θωρακίων αποδίδεται προοπτικά, και γίνεται επίσης προσπάθεια να αποδοθεί η φωτοσκίαση.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και οι τοιχογραφίες στην αψίδα του χώρου, η οποία δεν έχει ακόμη ανασκαφεί ολόκληρη. Στο ημικύκλιο της αψίδας, κάτω σχεδόν από τη γένεση του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, εικονίζονται μια σειρά από μεγάλα ημικύκλια που προβάλλουν πάνω σε μια ζώνη κόκκινου χρώματος (εικ. 16). Η περιφέρεια των μεταλλίων φέρει επίσης γεωμετρικό διάκοσμο με γαλάζιο και σκούρο κόκκινο χρώμα. Εκτός από τα παραπάνω χρώματα που υπάρχουν σε διάφορους τόνους στις τοιχογραφίες έχουν επίσης χρησιμοποιηθεί το μαύρο χρώμα για τα περιγράμματα και το πράσινο.

Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι τοιχογραφίες που αποκαλύπτονται στη Βασιλική Αλκίσωνος είναι από τις μοναδικές μέχρι στιγμής σωζόμενες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στην Ήπειρο.

Σε μια προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης των προσκτισμάτων μπορούμε με σχετική βεβαιότητα να πούμε ότι ο αψιδωτός χώρος Ε είναι σαφώς μεταγενέστερη προσθήκη στη βασιλική, ενώ ακόμη μεταγενέστερο φαίνεται να είναι το λεγόμενο διακονικό, το οποίο εδράζεται στο ψηφιδωτό του χώρου Ε.

Όπως έχουμε προαναφέρει ο χώρος δεν έχει ακόμη ανασκαφεί και συνεπώς η διατύπωση οποιαδήποτε άποψης για τη χρήση του θα ήταν άκαιρη. Ωστόσο η αποκάλυψη των δύο αυτών αψιδωτών χώρων μας βάζει στον πειρασμό να ξανασκεφτούμε την άποψη που είχε παλαιότερα διατυπωθεί σχετικά με το διακονικό της βασιλικής, και να διατυπώσουμε το ερώτημα εάν είναι πράγματι ο μικρός αψιδωτός χώρος (που βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του αιθρίου) το διακονικό της βασιλικής ή θα πρέπει αυτό να αναζητηθεί στους δύο

25. Το ύψος του σε μερικά σημεία ξεπερνά τα 2,20 μ.

μεγαλύτερους αψιδωτούς χώρους που έχουν πρόσφατα εντοπιστεί. Στο παραπάνω πιστεύουμε ότι συνηγορεί το γεγονός ότι ο μεγάλος αψιδωτός χώρος Ε παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον ανάλογο χώρο που έχει ανασκαφεί στη βασιλική του Αγ. Δημητρίου στη Ν. Αγχίαλο και ο οποίος έχει ταυτιστεί με το διακονικό του ναού.

Η ταυτότητα των δύο αυτών χώρων φέρνει επίσης προς συζήτηση το θέμα της ύπαρξης του βαπτιστηρίου της βασιλικής. Είναι γενικά γνωστό ότι στη Νικόπολη μολονότι έχουν ανασκαφεί πέντε βασιλικές, εντούτοις δεν έχει ακόμη εντοπιστεί βαπτιστήριο. Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα από άλλες περιοχές το βαπτιστήριο αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του εκκλησιαστικού συγκροτήματος μιας βασιλικής, υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου το βαπτιστήριο είναι ξεχωριστό οίκημα σε απόσταση από το ναό, όπως π.χ. το βαπτιστήριο του Βουθρωτού[26] στη γειτονική Αλβανία. Σχετικά με την ύπαρξη βαπτιστηρίου σε μια βασιλική έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες που σχετίζονται με το μυστήριο του βαπτίσματος και την τέλεσή του. Ανεξάρτητα ωστόσο από τις θεωρίες αυτές, και από το γεγονός ότι και στις άλλες βασιλικές της Νικόπολης δεν εντοπίστηκε βαπτιστήριο, όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι στη βασιλική Αλκίσωνος που θεωρείται ως ο μητροπολιτικός ναός της Νικόπολης, θα πρέπει να υπήρχε βαπτιστήριο.[27] Η ύπαρξη του βαπτιστηρίου του ναού εκτός των άλλων θα βοηθήσει σημαντικά και στην κατεύθυνση της εξέλιξης της χριστιανικής λατρείας.

Ο αείμνηστος Δημ. Πάλλας στο άρθρο του για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Νικόπολης[28] τονίζει ιδιαίτερα το θέμα αυτό και αναφέρει ότι η αποκάλυψη του βαπτιστηρίου στη Βασιλική Β΄ *ενέχει αξία αρχαιολογικής τεκμηρίωσης σχετικής με την οργάνωση και την εσωτερική πειθαρχία της εκκλησίας για την διαφύλαξη της καθαρότητας του δόγματος.*

Επανερχόμενοι πάντως στο θέμα των πρόσφατων ανασκαφών θα πρέπει να συμπληρώσουμε ότι μικρότερης έκτασης ανασκαφικές έρευνες έγιναν επίσης στον κυρίως ναό, όπως π.χ. στο χώρο του σύνθρονου. Οι εργασίες έγιναν προκειμένου να στερεωθούν οι τοίχοι του ιερού, αφού παράλληλα με την ανασκαφή του μνημείου γίνονται εκτεταμένες στερεώσεις των τοίχων του που αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα.

Με την ευκαιρία των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκαν στο πίσω μέρος του σύνθρονου δύο μικροί χώροι που έχουν τη μορφή τετάρτων κύκλου (Σχ. 3). Ερευνήθηκε επίσης το μικρό ορθογώνιο διαμέρισμα βόρεια του αιθρίου και σε επαφή με αυτό, όπου αποκαλύφθηκαν δύο αγωγοί, ο ένας από τους οποίους διασχίζει το χώρο διαγώνια (Σχ. 2, IIX). Στο μπροστινό

26. Al. Meksi, "Basilika e Madhedhe Baptisteri I Butrintit", *Momumentet* 1 (1983), σσ. 47 κ.ε. (γαλλική περίληψη σσ. 70-75), όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

27. Ε. Χρυσός, Βυζαντινή Ήπειρος, Πρωτοβυζαντινή περίοδος, τόμ. *Ήπειρος*, ό.π., σ. 153. Ο Χρυσός διατυπώνει την άποψη ότι η απουσία βαπτιστηρίου καθώς και παλαιότερων βασιλικών του 4ου-5ου αι. στην παλαιοχριστιανική πόλη, οφείλεται ενδεχομένως στην κατεδάφιση πολλών παλαιότερων κτισμάτων, την οποία επέβαλε η ανοικοδόμηση των τειχών.

28. Δ. Πάλλας, "Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, ό.π., σσ. 226 κ.ε.

τμήμα του χώρου υπάρχει πηγάδι το οποίο φαίνεται ότι ήταν σε χρήση αρκετό διάστημα μετά την εγκατάλειψη της βασιλικής, όπως αποδεικνύεται και από την επανειλημμένη δαπεδόστρωση του χώρου, γύρω από αυτό. Δοκιμαστικές τομές έγιναν επίσης και στη βόρεια πλευρά της βασιλικής που μέχρι σήμερα δεν είχε ερευνηθεί. Οι τομές έφεραν στο φως τοίχους άλλων προσκτισμάτων με ενδιαφέροντα γλυπτό διάκοσμο.

Εκτός από αρχιτεκτονικά λείψανα η ανασκαφή έφερε στο φως πολλά ευρήματα, όπως ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη (αμφικιονίσκους, κιονόκρανα, επιθήματα κιονοκράνων, θωράκια κ.α.), μαρμάρινες τράπεζες προσφορών κατασκευασμένες από μάρμαρα σε μια ενδιαφέρουσα χρωματική ποικιλία, κεραμική και νομίσματα κ.α. Ήρθαν επίσης στο φως σπαράγματα εντοίχιων ψηφιδωτών με πολύχρωμες γυάλινες ψηφίδες, χάλκινα εξαρτήματα και κομμάτια από τα υαλοστάσια των προσκτισμάτων του ναού, πολλά από τα οποία φέρουν εσωτερικά φύλλα χρυσού. Πολλές είναι επίσης οι ενσφράγιστες πλίνθοι που έχουν βρεθεί, οι σφραγίδες των οποίων παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα τυπολογία.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι εκτός από την ανασκαφική έρευνα στη βασιλική Αλκίσωνος γίνεται καταγραφή όλων των ανάγλυφων αρχιτεκτονικών μελών που έχουν αποκαλυφθεί από παλαιότερες και πρόσφατες έρευνες. Ήδη έχουν καταγραφεί τα ανάγλυφα του αιθρίου, του νάρθηκα και μέρος από αυτά του μικρού αιθρίου. Τα καταγραφέντα αρχιτεκτονικα μέλη έχουν φτάσει μέχρι σήμερα τον αριθμό των 1.850 και αναμένεται να αυξηθούν σημαντικά, αφού δεν έχουν ακόμη καταγραφεί τα γλυπτά του κυρίως ναού και των προσκτισμάτων.

Varvara N. Papadopoulou

NICOPOLIS.
EXCAVATIONS AT THE EARLY CHRISTIAN BASILICA OF ALKISON: 1998-99

Summary

Basilica B or Archbishop Alkison's is one of the most significant monuments of early Christian Nicopolis. The monument includes an imposing and luxurious architectural block dated to the second half of the 5th c., with several consequent restorations. Its history is linked to the history of the city of Nicopolis and is, therefore, of great significance in terms of the evolution of church architecture.

Basilica B is situated on the northwest side of the early Christian city, near basilica C and near the sea. It is also constructed at the eastern part of the west sector of the early Christian fortifications.

The monument is a high-profile, five-aisle basilica, with transept, atrium and adjoining rooms, of which only those of the SW part –that surround an other small atrium– have been partly excavated.

The nave is divided in five aisles with four colonnades, of twelve columns each. The transept constitutes a common element for all the basilicas of Nicopolis and their principal distinctive feature. Different opinions have been proposed about its origin, as it appears in many monuments of Epirus Vetus, which were directly influenced by the architecture of Nicopolis.

On the south of the basilica there is a minor atrium, surrounded by a «peristylion». on its three sides. To the north a small apsidal room has been identified by D.Pallas as the «diakonikon» of the church, where the Christians used to place their offerings (bread, wine, fruits, honey). To the east of the diakonikon, a rectangular room was excavated in the past and yielded a mosaic pavement with the following inscription: «ὁ ἁγιώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλκίσων ἔκτισεν ἐκ θεμελίων τὸ πᾶν ἔργον». Following to the inscription, the block of the SW adjoining rooms was attributed by scholars in the past to Alkison, bishop of Nicopolis during the reign of Anastasios I and the date of its construction was placed in the beginning of the 6th c.

Excavations of the basilica B began by A. Filadelfeas in 1921 and were continued by G. Sotiriou and A. Orlandos from 1929 to 1966 with several periods of interruption. Nevertheless, a large part of the monument remained unexcavated.

The excavations carried out at the Alkison basilica by the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities under my supervision began in the summer of 1998 and are still in progress. The research focused mainly on two areas. The SW adjoining rooms, a great part of which was unexcavated, and the west side of the atrium, where part of a «dromos» (way) had been found during the earlier excavations.

The excavation works at the west side of the monument brought to light a large «stoa», described by the previous researchers as «dromos». It is indeed an impressive

area, some 66.85m long and 7.30m wide, across the west side of the basilica and the SW adjoining rooms. According to the elements found so far, we may suggest that it is not a «dromos» but an impressive «stoa», to which led some of the roads of Nicopolis –probably the most important ones.

A great part of the «stoa-dromos» –if not the whole of it– had a second level, where a stairway, found in ruins, in the middle of the west side, led.

Another part where our research was focused is the area of the SW adjoining rooms, for the identification of which many suggestions have been made so far. On the west and south side of the small atrium there was a wider unexcavated area. When the surface layer was removed, two apsidal rooms were found. They are located to the west and south of the small atrium, forming the (Greek) letter Γ.

The first room has on its west side a large apse, framed against a rectangural. The apsidal room has a mosaic pavement which is paralleled to other mosaics of Basilicas B and A (Doumetiou). Of greater significance, though, are the wall paintings found at the apse and the side walls of the room.

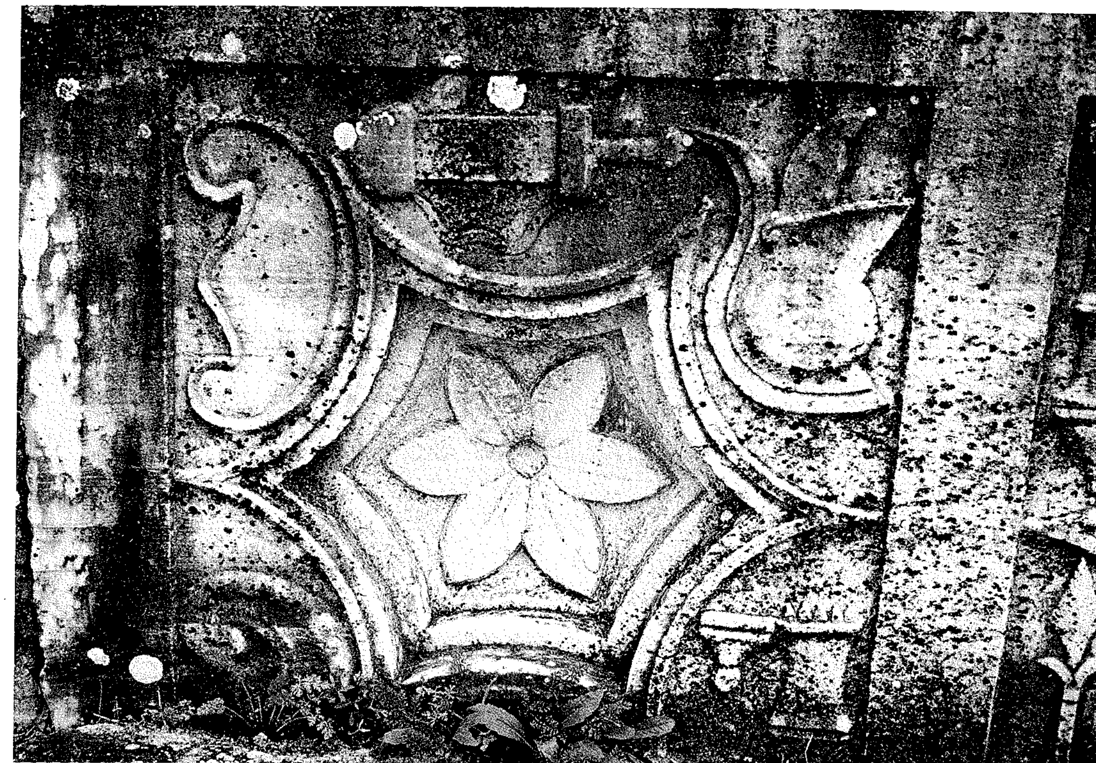
The second apsidal room to the SW, which is also preserved at a significant height, even though still unexcavated, seems to be a similar construction. Between these two rooms a stone stairway was found running upward leading to the floor apparently existing on the west part of the SW adjoining rooms.

Εικόνα 1. Αεροφωτογραφία της βασιλικής Αλκίσωνος

Εικόνα 2. Άποψη της βασιλικής από βόρεια. Στο βάθος το παλαιοχριστιανικό τείχος

Εικόνα 3. Λεπτομέρεια φατνώματος ρωμαϊκού κτιρίου, σε β΄ χρήση στη βασιλική Αλκίσωνος (βόρειο παστοφόριο)

Εικόνα 4. Το κυκλικό βάθρο του άμβωνα της βασιλικής (σώζει τμήμα ψηφιδωτής παράστασης)

Εικόνα 5. Άποψη του αιθρίου

Εικόνα 6. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου της νότιας στοάς του αιθρίου

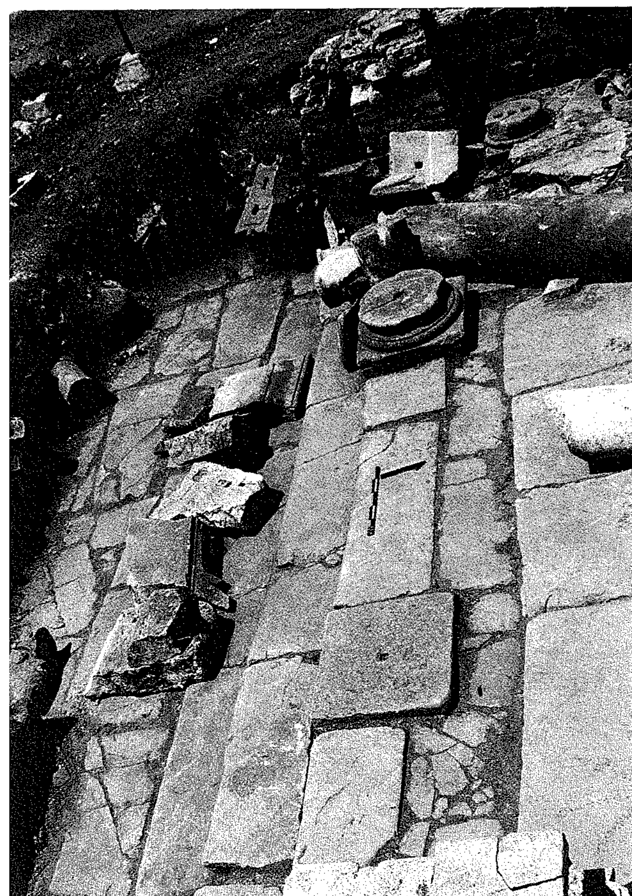
Εικόνα 7. Άποψη της βασιλικής Β κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, γύρω στα 1930 (φωτ. αρχείο Μουσείου Μπενάκη)

Εικόνα 8. Η «στοά-δρόμος». Άποψη από βόρεια

Εικόνα 9. Η «στοά-δρόμος». Άποψη από νότια

Εικόνα 10. Η «στοά-δρόμος». Η νότια είσοδος με τους αναβαθμούς

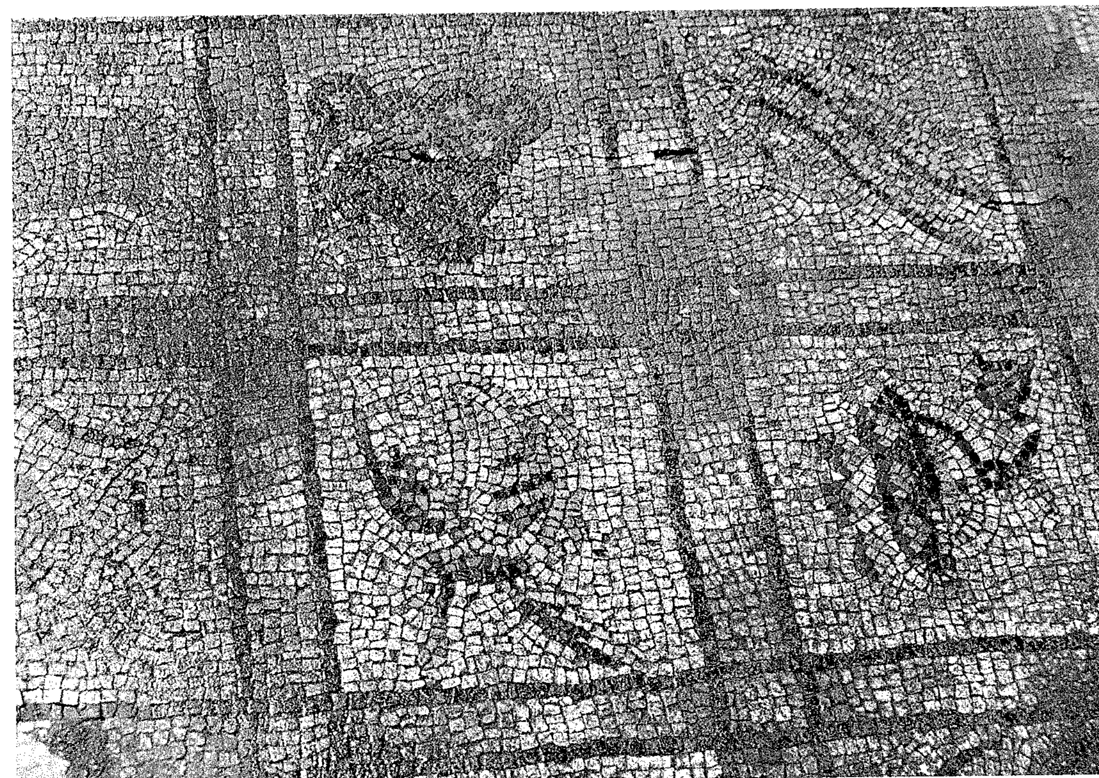
Εικόνα 11. Η «στοά-δρόμος». Το νότιο τμήμα μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής

Εικόνα 12. Νοτιοδυτικά προσκτίσματα. Άποψη του χώρου Ε και της κλίμακας ανόδου στον όροφο των προσκτισμάτων

Εικόνα 13. Νοτιοδυτικά προσκτίσματα. Άποψη του χώρου ΣΤ και της κλίμακας στη νοτιοδυτική γωνία του μικρού αιθρίου

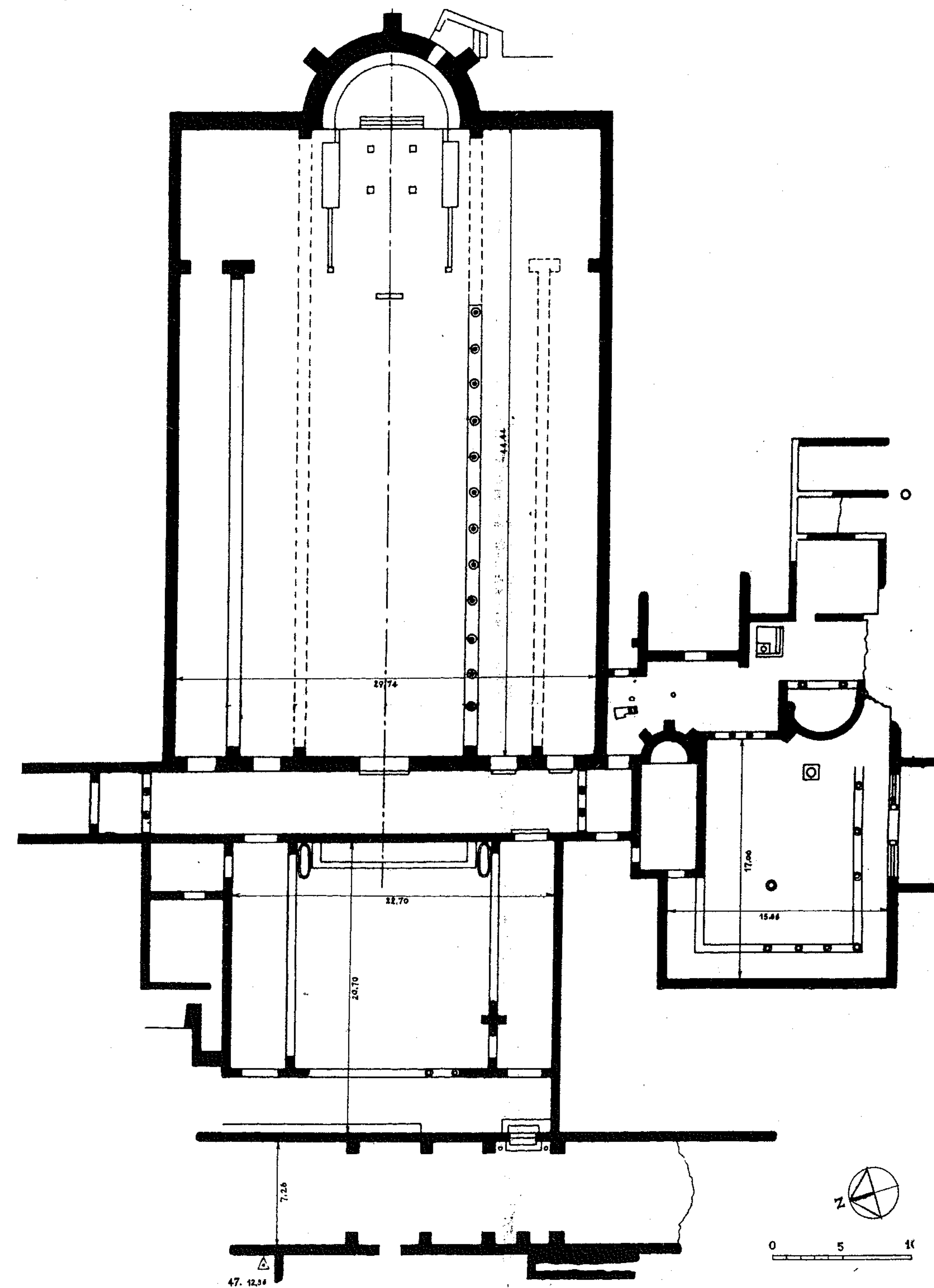
Εικόνα 14. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου αψιδωτού χώρου Ε

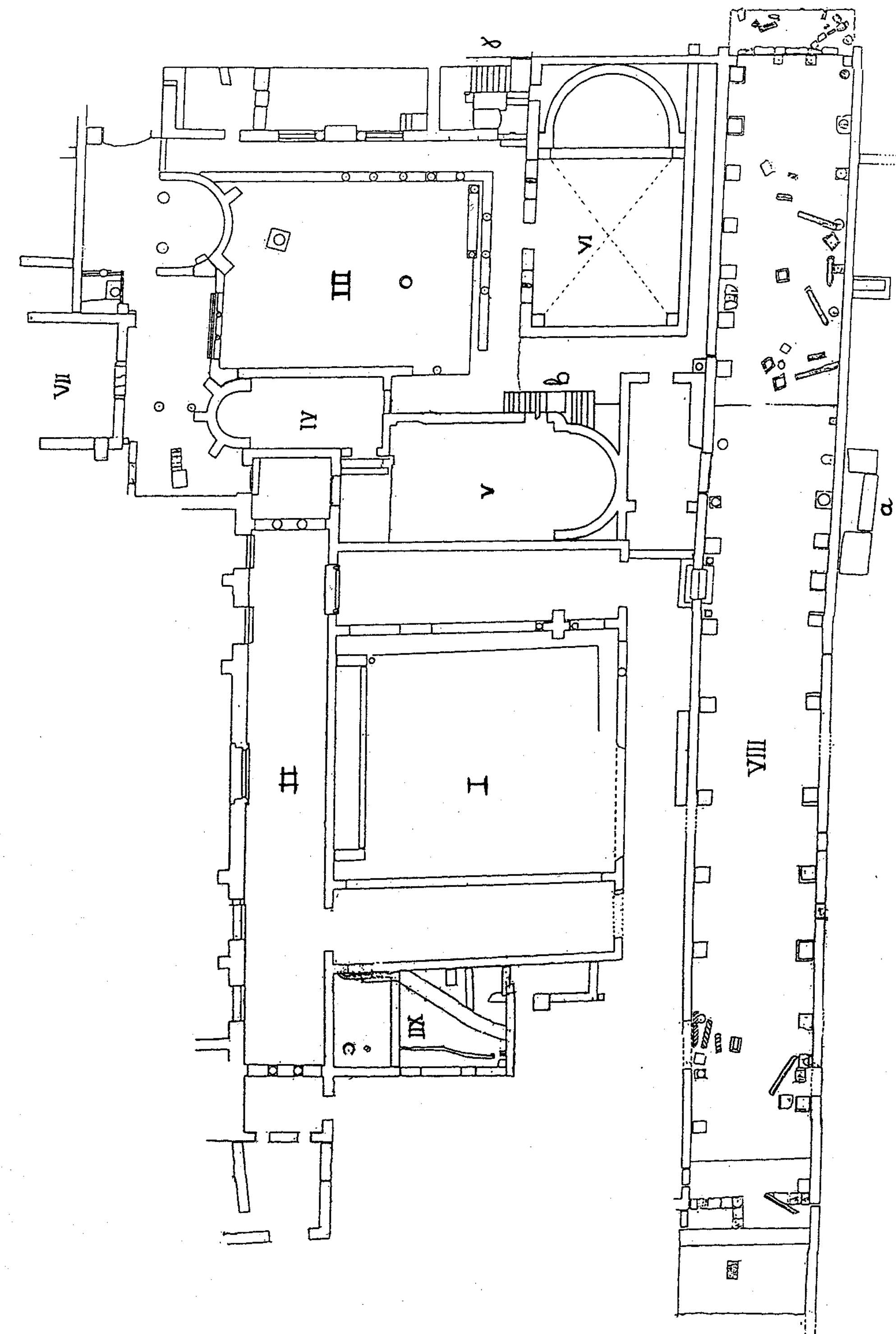
Εικόνα 15. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο νότιο τοίχο του χώρου Ε

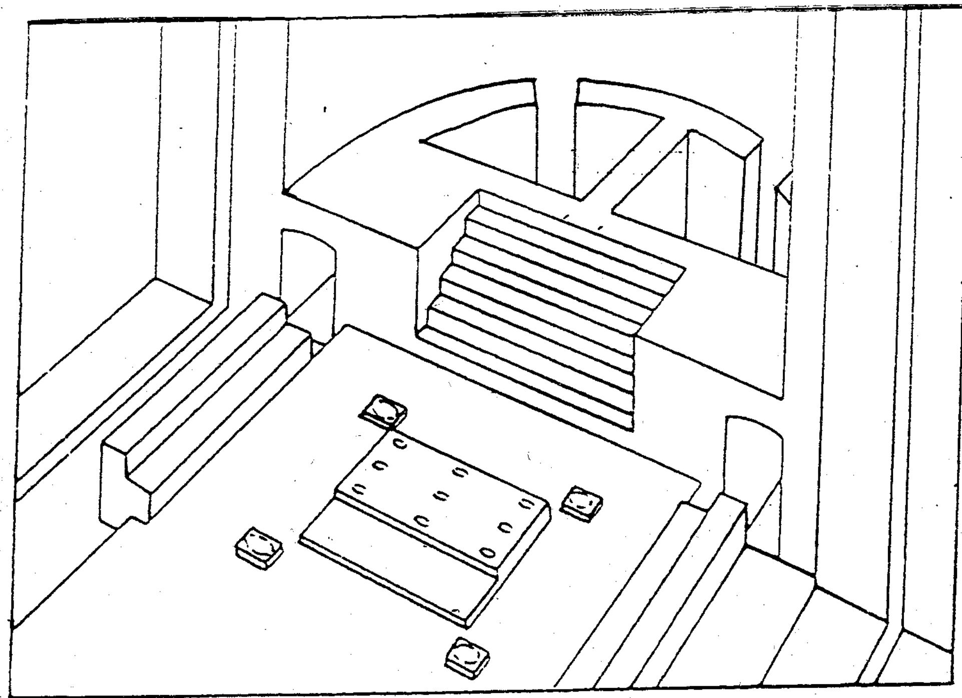
Εικόνα 16. Λεπτομέρεια της τοιχογραφίας στην αψίδα του χώρου Ε

Σχέδιο 1. Κάτοψη της βασιλικής Αλκίσωνος και των προσκτισμάτων της

Σχέδιο 2. Κάτοψη του αιθρίου, των νοτιοδυτικών προσκτισμάτων και της στοάς δρόμου

Σχέδιο 3. Το σύνθρονο της βασιλικής και η θέση των δυο χώρων στο πίσω μέρος του

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΝ ΠΛΙΝΘΙΝΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΑΕΤΩΜΑΤΩΝ ΜΕΡΙΚΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ

Η ΤΟΙΧΟΠΟΙΪΑ ΤΩΝ ΤΡΙΓΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΦΑΝΕΙΩΝ κάτω ἀπὸ τὶς δικλινεῖς στέγες τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἠπείρου εἶναι συνήθως εἴτε τελείως ἀκόσμητη, ἰδίως σὲ πρώιμα μνημεῖα, ὅπως στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς στοὺς Κιρκιζᾶτες,[1] εἴτε διακοσμημένη μὲ ὁριζόντια καὶ σπανιώτερα μὲ κάθετα θέματα, ὅπως στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Ἄρτας[2] ἢ τοὺς Ταξιάρχες τῆς Κωστάνιανης.[3] Πολὺ σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου ἕνα πλίνθινο διακοσμητικὸ θέμα εἶναι τοποθετημένο διαγωνίως, κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ ἀετώματος, ὅπως στὴν Κάτω Παναγιά, ὅπου ταινία κλειδοσχήμων στοιχείων καὶ ἀπὸ κάτω ταινία δισέψιλον τονίζει τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα[4] (εἰκ. 1), καὶ στὸν νάρθηκα τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, ὅπου ταινία ἀπὸ συνεχομένους πλινθίνους σταυροὺς εἶναι πακτωμένη στὰ δύο πλάγια ἀετώματα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα[5] (εἰκ. 2).

Ὁ μόνος ἐρευνητὴς ποὺ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς πλίνθινες διακοσμητικὲς ζῶνες ποὺ τονίζουν τὰ καταέτια γεῖσα εἶναι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Βελένης σὲ ἐκτενῆ ὑποσημείωση τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς.[6] Ἀπαριθμεῖ ἐκεῖ μερικὰ παραδείγματα, διαπιστώνει ὅτι «ὁ τονισμὸς τῶν καταετίων γείσων μὲ διακοσμητικὲς ζῶνες φαίνεται πὼς εἶχε κάποια παράδοση στὴ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο», καὶ παρατηρεῖ ὅτι «τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἐκτὸς τῶν αἰσθητικῶν του πλεονεκτημάτων, δημιουργοῦσε μιὰ ἑνιαία ζώνη χρήσιμη γιὰ τὴν ὁμοιόμορφη ἕδραση τῶν ὀδοντωτῶν γείσων». Στὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο θὰ

1. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, "Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς", *ΑΒΜΕ*, Β΄ (1936), σ. 134, εἰκ. 4.

2. Τοῦ ἰδίου, "Ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Ἄρτης", *ΑΒΜΕ*, Β΄ (1936), σσ. 118-120, εἰκ. 3, 6.

3. Κ. Τσουρῆ, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα, 1988, εἰκ. 55-56.

4. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, "Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγιᾶς", *ΑΒΜΕ*, Β΄ (1936), σ. 78, εἰκ. 9. Γ. Βελένη, *Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη, 1984, (ἐφεξῆς Βελένη, *Ἑρμηνεία*), πίν. 81γ. Πρβ. τὶς ταινίες κλειδοσχήμων στοιχείων κάτω ἀπὸ τὰ γεῖσα τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Βλαχέρνας τῆς Ἠλείας: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, "Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας", *ΑΕ* 1923, σ. 22, εἰκ. 33, 36.

5. Τοῦ ἰδίου, "Ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης", *ΑΒΜΕ*, Β΄ (1936), σ. 103, εἰκ. 5, 13. Π.Λ. Βοκοτοπούλου, "Ὁ ναὸς τοῦ Παντοκράτορος στὸ Μοναστηράκι Βονίτσης", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, Ι΄ (1980-1981), σ. 376, πίν. 107β. Βελένη, *Ἑρμηνεία*, πίν. 83β.

6. Βελένη, *Ἑρμηνεία*, σ. 251 σημ. 1.

προσθέσω καὶ ἄλλα παραδείγματα σὲ αὐτὰ ποὺ εἶχε προσαγάγει ὁ διαπρεπὴς συνάδελφος –ἔχω ἐπισημάνει πάνω ἀπὸ 15– καὶ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐντοπίσω τὴν περιοχὴ ὅπου ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὸ τὸ εἶδος διακοσμήσεως, καθὼς καὶ τὴν περιοχὴ ἀπὸ ὅπου ἔφθασε στὴν Ἤπειρο.

Ἀρχίζω ἀπὸ τὴν Μακεδονία. Ταινίες τριγωνικῶν καὶ τετραγώνων πηλίνων πλακιδίων κοσμοῦν τὰ δυτικὰ ἀετώματα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Καστοριᾶς[7] (εἰκ. 3) καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ἄνω Λαμπόβου[8] (εἰκ. 4). Ὁ δεύτερος ναὸς βρίσκεται μὲν στὴν Ἤπειρο, τὰ τυπολογικὰ ὅμως καὶ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά του ἔχουν πολὺ στενὴ σχέση μὲ τὴν ναοδομία τῆς Μακεδονίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Δυτικῆς. Ζώνη διαγωνίων πλίνθων κοσμεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος,[9] σπεῖρα τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τῆς Ὀμορφοκκλησιᾶς Καστοριᾶς[10] (εἰκ. 5) καὶ σειρὰ τετραφυλλοσχήμων φιαλοστομίων τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Πρίλαπο[11] (εἰκ. 6).

Στὴν Ἤπειρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς Κάτω Παναγιᾶς καὶ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα, ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, βαθμιδωτὸ κόσμημα διαθέει τὰ γεῖσα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Κοσίνας κοντὰ στὴν Πρεμετὴ[12] (εἰκ. 7), ἐνῶ ζώνη μὲ ψαροκόκκαλο κοσμοῦσε πιθανώτατα τὰ καταέτια γεῖσα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως στὴν Μοσπίνα, νοτιοδυτικῶς τῶν Ἰωαννίνων, πρὶν ἀνυψωθεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα[13] (εἰκ. 8).

Στὴν Δυτικὴ Στερεά, ἐξέχουσα ζώνη, ὅπου ὀρθογωνισμένοι λίθοι ἐναλλάσσονται μὲ ζεύγη καθέτων πλίνθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τρία ὁριζόντια πλινθία, τονίζει τὸ καταέτιο γεῖσο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν περιοχὴ τῆς Σταμνᾶς, στὴν Αἰτωλία[14] (εἰκ. 9). Ἡ ζώνη αὐτὴ ὁρίζεται κάτω ἀπὸ πλίνθινη ὀδοντωτὴ

7. Βελένη, *Ἑρμηνεία*, πίν. 74α. Γιὰ τὸν ναὸ βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, "Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας", *ΑΒΜΕ*, Δ΄ (1938), σσ. 107-24.

8. Π.Λ. Βοκοτοπούλου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*^{2}, Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. 92, 242, σχέδ. 45, πίν. 56γ.

9. B. Schellewald, *Die Architektur der Sophienkirche in Ohrid*, Bonn, 1986, σ. 132, εἰκ. 78. Καλὲς φωτογραφίες ὁλόκληρης τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δημοσίευσαν οἱ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, εἰκ. 20, καὶ A. Wharton Epstein, "The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid", *JÖB* 29 (1980), σσ. 325-29, εἰκ. 1.

10. E. Stikas, "Une église des Paléologues aux environs de Castoria", *BZ* 51 (1958), σ. 102, σχέδ. D.

11. Προσωπικὲς σημειώσεις. Ἀνάλογος διάκοσμος συναντᾶται στὴν Dolna Kamenica, βορειοδυτικὰ τῆς Σόφιας: Kr. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια, 1974, εἰκ. 211-12.

12. P. Thomo, "Deux monuments de notre architecture médiévale des XIe-XIVe siècles. Les églises cruciformes à coupole de Kosine et de Berat", *Studime Historike* 26.4 (1972), σσ. 51-56, 59-62, εἰκ. 3-6, 9. Γ. Γιακουμῆ, *Μνημεῖα Ὀρθοδοξίας στὴν Ἀλβανία*, Ἀθήνα, 1994, εἰκ. 337.

13. Γιὰ τὸν ἀδημοσίευτο ναὸ τῆς Μοσπίνας, ἡ ὁποία ἔχει μετονομασθεῖ Λύγκος, βλ. P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii Byzantini, 3), Βιέννη, 1981, σ. 209.

14. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, "Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Σταμνά", *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, ΚΑ΄ (2000), σσ. 19-20, 23-24, εἰκ. 1, 4.

ταινία καὶ στέφεται ἀπὸ πλίνθινο ὀδοντωτὸ γεῖσο. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἀετώματος διακρίνεται κοίλωμα, ὅπου θὰ ἦταν πακτωμένο σκυφίο. Δυτικώτερα, στὸ Εὐπάλιον τῆς Δωρίδος, διαγωνίως τοποθετημένα τοῦβλα σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμὴ κάτω ἀπὸ τὰ ἀετώματα τοῦ νάρθηκα τοῦ σταυροσχήμου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.[15]

Στὴν Εὔβοια, ταινία ἀπὸ δισέψιλον κοσμεῖ τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τῆς Παναγίτσας στὴν Βάθεια[16] (εἰκ. 10), καὶ λοξῶς τοποθετημένα τεμάχια πλίνθων, κατὰ μίμησιν προφανῶς τοῦ προηγουμένου διακόσμου, τὰ ἀετώματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 12) καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς κοντὰ στὴν γειτονικὴ Ἄνω Βάθεια.[17]

Τελειώνω μὲ τὴν Πελοπόννησο, ὅπου κυκλικὰ φιαλοστόμια τονίζουν τὰ ἀετώματα τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας,[18] λοξῶς τοποθετημένα τοῦβλα τὸ ἀέτωμα τῆς προσόψεως τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Γερακίου,[19] καὶ ψαροκόκκαλο τὸ δυτικὸ ἀέτωμα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ Σκούταρι Γυθείου[20] (εἰκ. 11).

Ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση αὐτὴ συνάγεται ὅτι τέσσερα παραδείγματα σώζονται στὴν Μακεδονία, πέντε στὴν Ἤπειρο, δύο στὴν Δυτικὴ Στερεά, τρία στὴν Εὔβοια καὶ τρία στὴν Πελοπόννησο. Τὰ θέματα εἶναι ποικίλα. Μόνο στὴν Καστοριὰ καὶ τὸ Λάμποβο ἀποτελοῦν ἁπλὴ ἐπένδυση μὲ πλακίδια. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ διάκοσμος εἶναι συμπαγὴς καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀδιαμόρφωτες πλίνθους, πακτωμένες στὸ κονίαμα, ποὺ σχηματίζουν ἁπλὰ σχήματα: ταινία ἀπὸ παράλληλα λοξὰ τοῦβλα στὴν Ἁγία Σοφία Ἀχρίδος, στοὺς δύο ναοὺς τῆς Ἄνω Βάθειας καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι, τεθλασμένη γραμμὴ στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ Εὐπαλίου, ψαροκόκκαλο στὴν Μοσπίνα Ἰωαννίνων καὶ τὸ Σκούταρι τῆς Λακωνίας, βαθμιδωτὸ θέμα στὴν Κοσίνα τῆς Βορείου Ἠπείρου, συνεχομένους σταυροὺς στὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας καὶ ἐναλλὰξ ὁριζόντιες καὶ κάθετες πλίνθους στὴν Σταμνά. Σπανιώτερα τὰ τοῦβλα εἶναι λαξευμένα. Πλίνθοι σχήματος S σχηματίζουν σπεῖρα στὴν Ὀμορφοκκλησιὰ τῆς Καστοριᾶς, ἐνῶ στὴν Κάτω Παναγιὰ οἱ ταινίες ἀποτελοῦνται ἀπὸ κλειδόσχημα στοιχεῖα καὶ ἀπὸ δισέψιλον, στὴν Παναγίτσα τῆς Βάθειας ἀπὸ δισέψιλον, καὶ στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας καὶ τὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Πριλάπου ἀπὸ φιαλοστόμια. Οἱ ζῶνες εἶναι ἄλλοτε στε-

15. Β. Κατσαροῦ, "Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος", *Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΙΙ. Α, Ἀθῆναι, 1981, σ. 239, εἰκ. 1. Κατὰ τὸν κ. Κατσαρὸ ὁ νάρθηκας χρονολογεῖται στὴν δεύτερη πενηνταετία τοῦ 13ου αἰ.

16. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, "Σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας", *ΑΒΜΕ*, Ζ΄ (1951), σ. 117. Εὐχαριστῶ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσιευομένης φωτογραφίας τοῦ ἀρχείου Λαμπάκη.

17. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σσ. 125, 128, εἰκ. 11, 13.

18. Σ. Βογιατζῆ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Καλαμάτας, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, ΙϚ΄ (1991-1992), σσ. 89, 91, εἰκ. 1, 9, 11, 13. Ὁ Μπούρας προτιμᾶ νὰ τὰ χαρακτηρίσει ὡς μικροὺς κεραμεικοὺς κυλινδρικοὺς σωλῆνες (*Ἡ Βυζαντινὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Ἀθήνα, 2002, σσ. 167, 474, εἰκ. 181).

19. Ν.Κ. Μουτσοπούλου - Γ. Δημητροκάλλη, *Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ*, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 145, εἰκ. 215, 221. Θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ μήπως ἡ διακόσμηση ἦταν ἀρχικὰ ψαροκόκκαλο, τοῦ ὁποίου κατεστράφη τὸ ἐπάνω τμῆμα καὶ δὲν ἀνακατασκευάσθηκε ὅταν ἀποκαταστάθηκε μὲ ἀργοὺς λίθους ἡ κλίση τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος.

20. Προσωπικὲς παρατηρήσεις.

νές –ὅπως στὴν Καλαμάτα, τὴν Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας, τὸν Πρίλαπο, τὴν Παναγίτσα τῆς Βάθειας– καὶ ἄλλοτε ἀρκετὰ πλατειὲς –π.χ. στὴν Κοσίνα, τὴν Σταμνά, τὸ Γύθειο. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις –στὸ Λάμποβο, τὴν Ὀμορφοκκλησιὰ τῆς Καστοριᾶς, τὴν Παναγίτσα τῆς Βάθειας– ἡ διακοσμητικὴ ταινία συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὰ γεῖσα τῶν συνεχομένων εὐθυγράμμων τμημάτων τῆς δικλινοῦς στέγης. Μοναδικὸ παράδειγμα ὅπου ἡ διακοσμητικὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο ἐξέχει, ἀποτελεῖ ὁ Ἅγιος Γεώργιος τῆς Σταμνᾶς.

Οἱ ναοὶ ὅπου συναντᾶται ἡ διακόσμηση τῶν καταετίων γείσων μὲ πλίνθινες ζῶνες δὲν εἶναι ὅλοι ἀσφαλῶς χρονολογημένοι. Ἀρχαιότερος πάντως εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος τῆς Καστοριᾶς, ποὺ τοποθετεῖται γύρω στὸ 900. Φαίνεται ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ πρωτοεμφανίσθηκε στὴν Δυτικὴ Μακεδονία, ἡ πολὺ εὐρεῖα ὅμως ἐξάπλωσή του καθιστᾶ ἀμφίβολο ἂν οἱ μαΐστορες τῆς Νοτίου Πελοποννήσου, τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς εἶχαν ὑπ' ὄψιν τους μακεδονικὰ παραδείγματα. Ὅσον ἀφορᾶ στὴν Ἤπειρο, οἱ τεχνίτες τοῦ Λαμπόβου, τῆς Κοσίνας καὶ τῆς Μοσπίνας ἐπηρεάσθηκαν πιθανώτατα ἀπὸ δυτικομακεδονικὰ πρότυπα. Ἡ Κάτω Παναγιὰ καὶ ἡ Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτας εἶναι τουναντίον ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν ἑλλαδικὴ σχολή, καὶ ἐκεῖ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναζητήσωμε τὰ πρότυπα τῶν διακοσμητικῶν ταινιῶν κάτω ἀπὸ τὰ γεῖσα τῶν ἀετωμάτων τους.

PANAYOTIS L. VOCOTOPOULOS

REMARKS ON THE BRICK DECORATION OF THE GABLES OF SOME BYZANTINE CHURCHES

SUMMARY

THE MASONRY OF THE TRIANGULAR SURFACES under the gabled roofs of Byzantine churches in Epirus –and the Southern part of the Balkan peninsula in general– usually bears no decoration or is decorated with horizontal or vertical brick motifs. Very rarely is a brick band placed diagonally under the cornice, as in the East gable of the Kato Panagia (fig. 1) or the gables of the narthex of St. Theodora in Arta (fig. 2). In the present paper examples of this rare disposition in Southern Greece, Epirus and Macedonia are listed and discussed.

Five examples are preserved in Epirus, four in Macedonia, two in Aetolia, three in Euboea and three in the Peloponnese. Only in St. Stephen, Kastoria and in the church of the Virgin in Ano Lampovon/Labova e Kryqit do we encounter a simple facing with square bricks (figs. 3, 4). The bands usually consist of plain bricks built in the plaster and forming simple motifs: Bands of diagonally placed bricks decorate the gables of St. Sophia in Ohrid, St. Nicholas (fig. 12) and the Zoodochos Pege near Vatheia in Euboea, and St. Athanasios in Geraki, while in St. John near Eupalion there are zigzag bands, in Mospina near Ioannina (fig. 8) and St. Barbara near Gytheion (fig. 11) herringbone brickwork, a step pattern at Kosina (fig. 7), small contiguous crosses in the narthex of St. Theodora, Arta (fig. 2) and vertical and horizontal bricks alternating with ashlar blocks in the ruined church of St. George near Stamna in Aetolia (fig. 9). This church provides the only example where the band under the eaves of the gable protrudes.

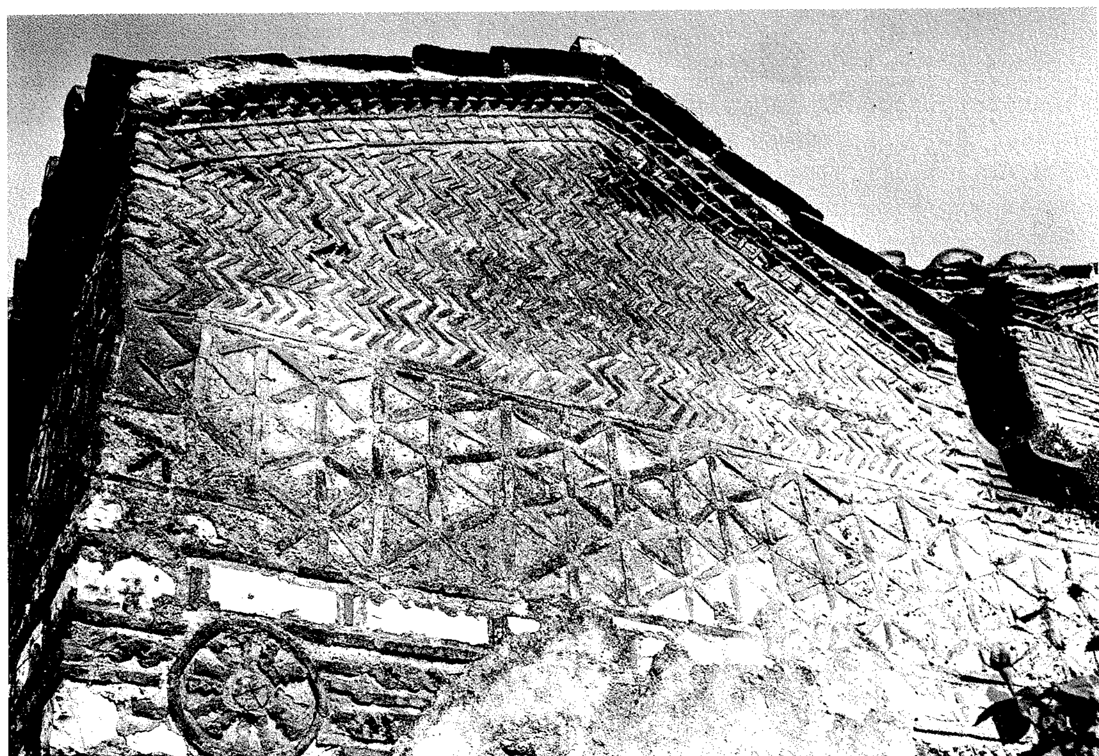
Cut-brick friezes are comparatively rare. S-shaped bricks form a cord-like pattern in St. George at Omorphokklesia near Kastoria (fig. 5), a step-pattern of key-like bricks and a *disepsilon* band decorate the eastern gable of the Kato Panagia near Arta (fig. 1), a *disepsilon* frieze the western gable of the Panagitsa at Vatheia, Euboea (fig. 10), and quatrefoil friezes St. Charalampos, Kalamata and St. Demetrios, Prilep (fig. 6).

The brick bands are either narrow, as in St. Theodora at Arta, St. Charalampos in Kalamata or the Panagitsa at Vatheia, or comparatively large, as in Kosina or Stamna.

The earlierst example of a brick band following the eaves line appears to be that of St. Stephen, Kastoria, dated c. 900. The motif first appeared therefore in Western Macedonia. It is doubtful, however, if examples in the Southern Peloponnese, Euboea or Aetolia derive from such far-away prototypes. As far as Epirus is concerned, the masons of Lampovon, Kosina and Mospina probably followed models in Western Macedonia. On the contrary, the Kato Panagia and St. Theodora in Arta, which are influenced to a great degree by the Helladic school of the eleventh and twelfth century, imitate raked brick bands decorating the eaves of churches of that school.

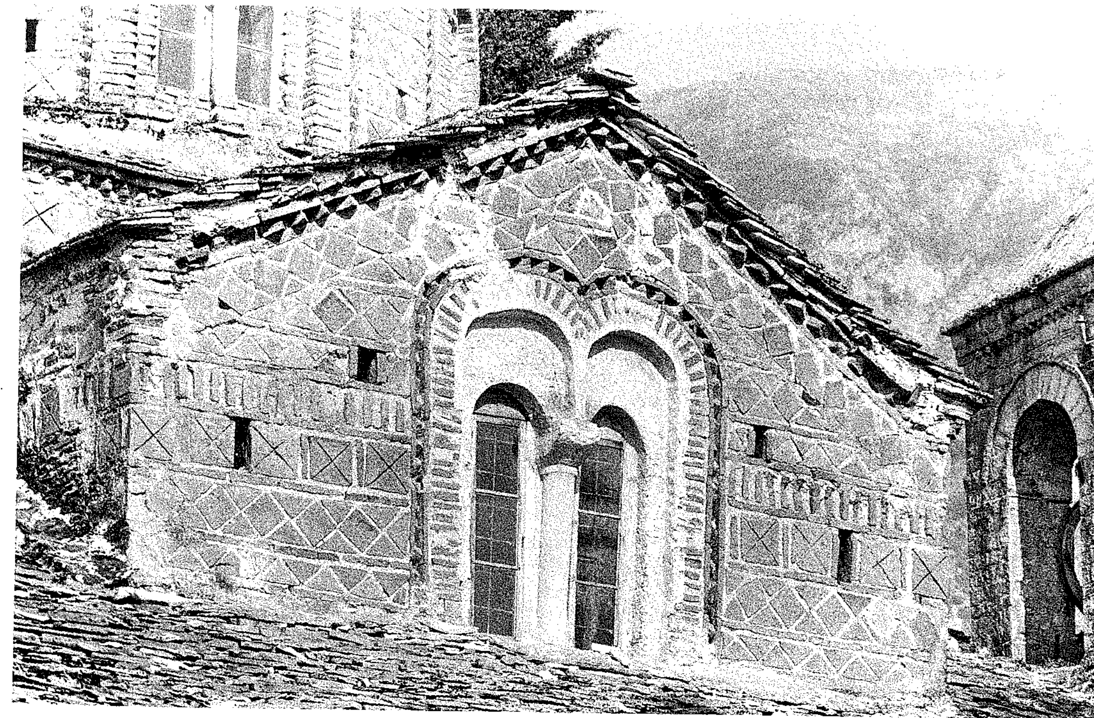
Εἰκόνα 1. Ἄρτα, Κάτω Παναγιά. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα

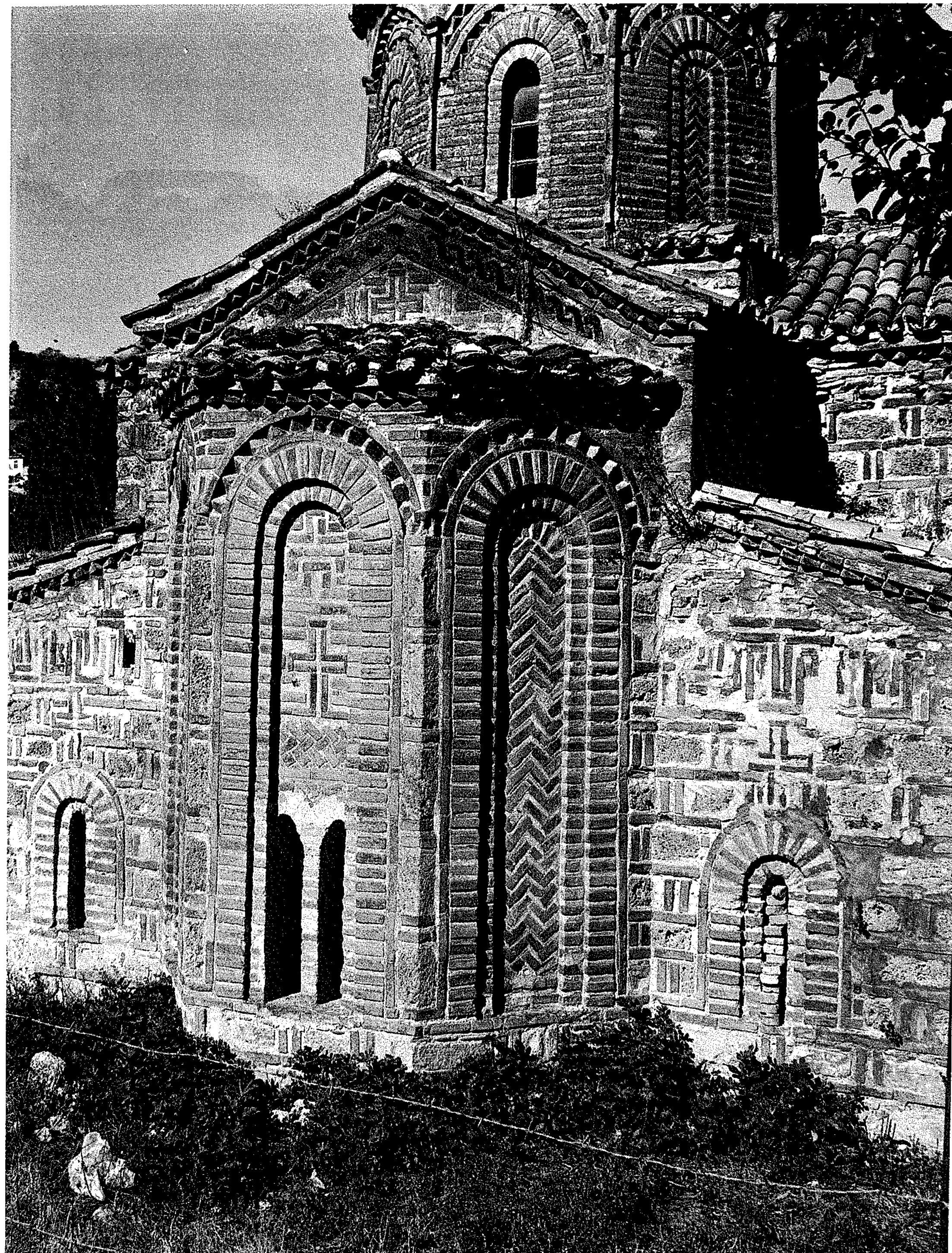
Εἰκόνα 2. Ἄρτα, Ἁγία Θεοδώρα. Βόρειο ἀέτωμα δυτικῆς πλευρᾶς νάρθηκα

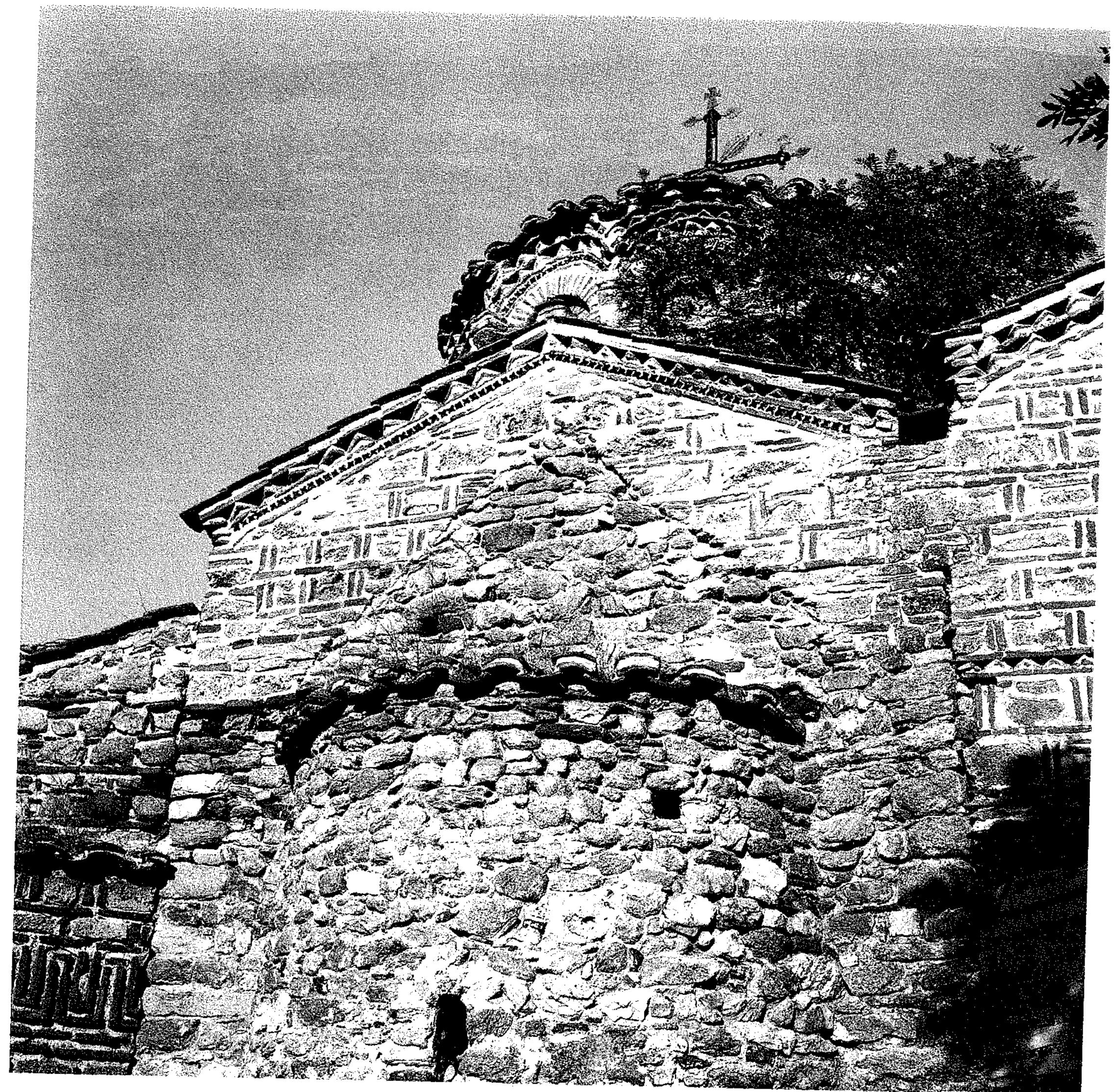
Εἰκόνα 3. Καστοριά, Ἅγιος Στέφανος. Δυτικὴ πλευρά

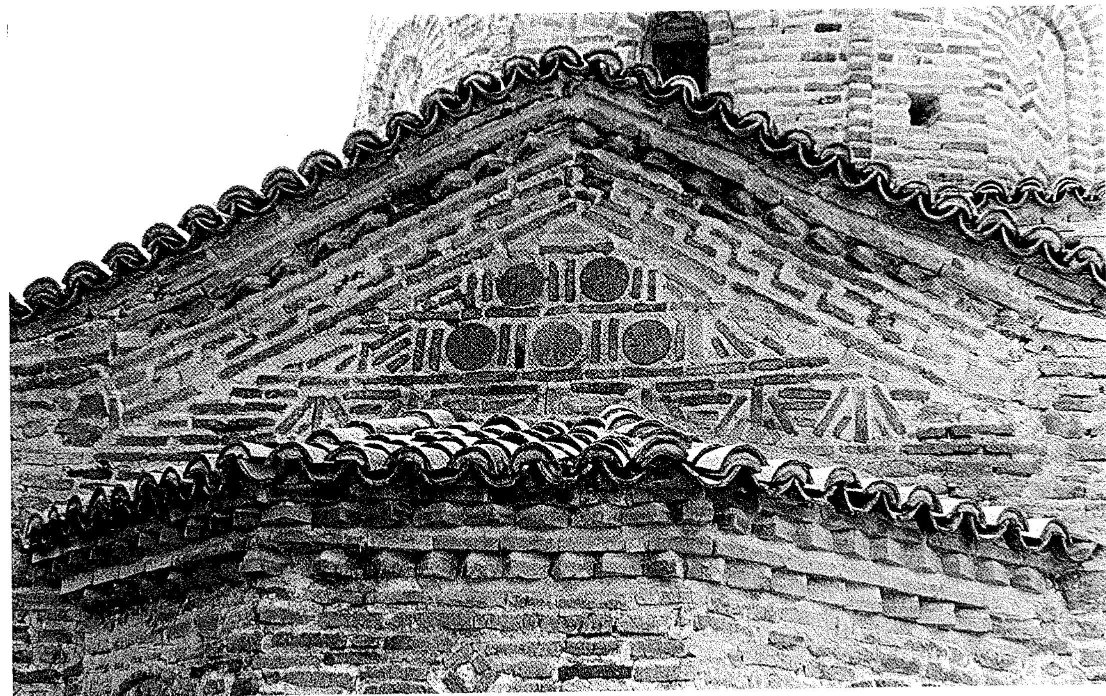
Εἰκόνα 4. Ἄνω Λάμποβον, Παναγία. Δυτικὸ ἀέτωμα

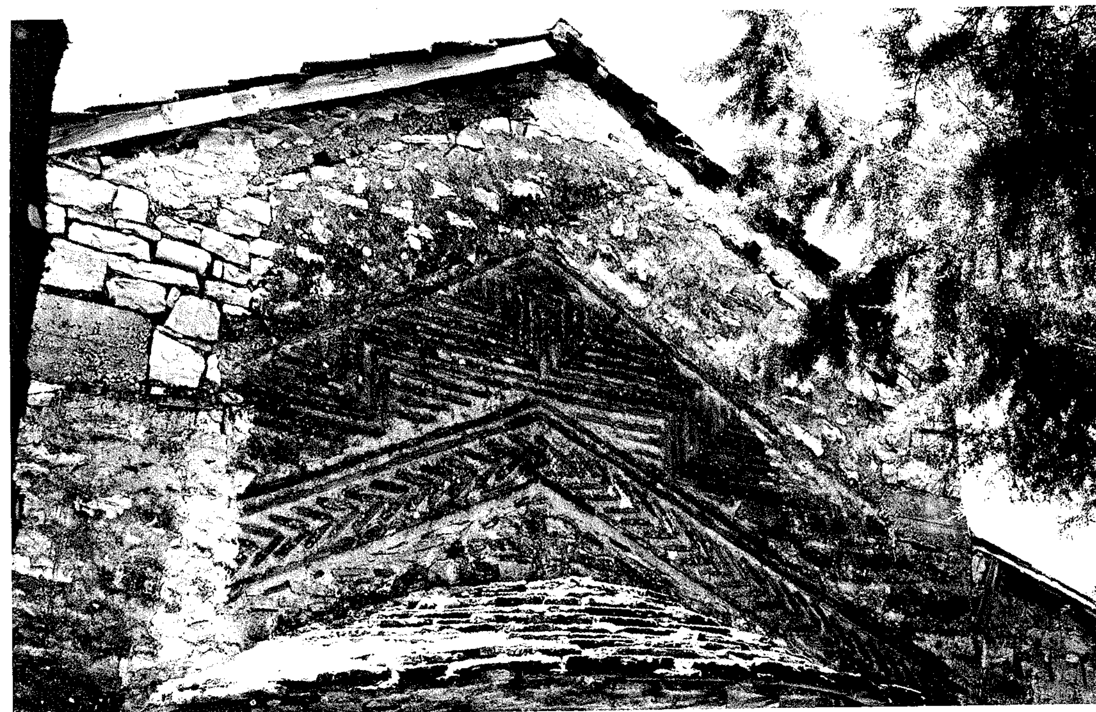
Εἰκόνα 5. Ὀμορφοκκλησιὰ Καστοριᾶς, Ἅγιος Γεώργιος. Ἀψίδα καὶ ἀέτωμα Ἱεροῦ Βήματος

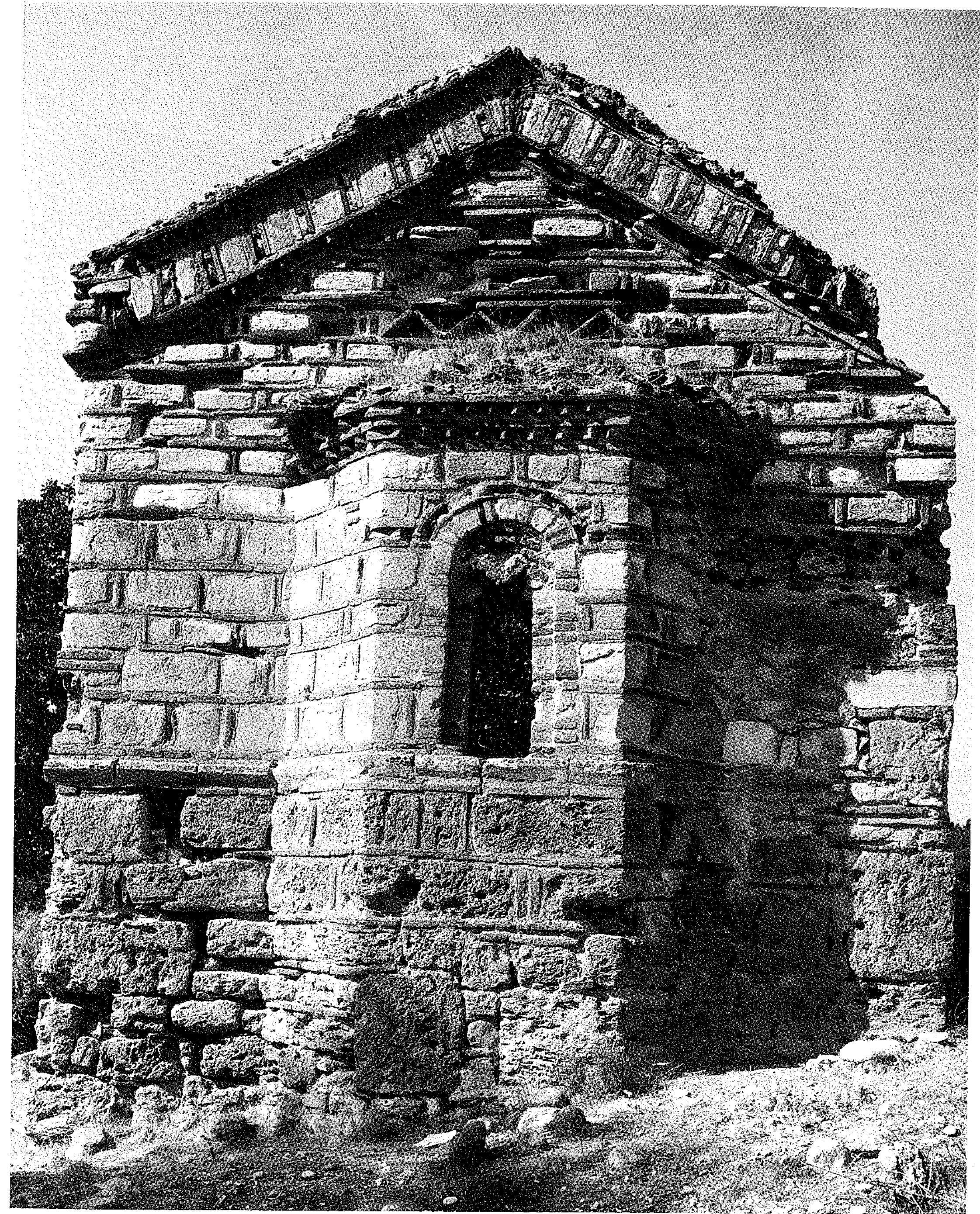
Εἰκόνα 6. Πρίλαπος, Ἅγιος Δημήτριος. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα Ἱεροῦ Βήματος

Εἰκόνα 7. Κοσίνα, Παναγία. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα

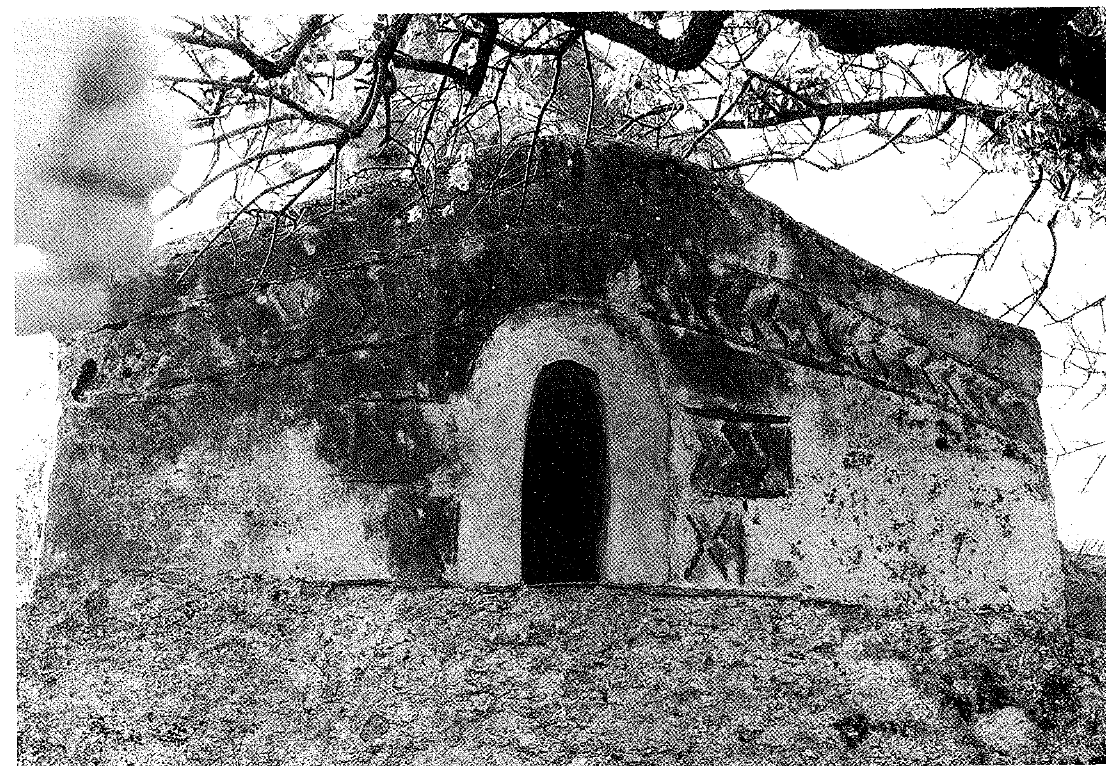
Εἰκόνα 8. Μοσπίνα, Κοίμησις. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα

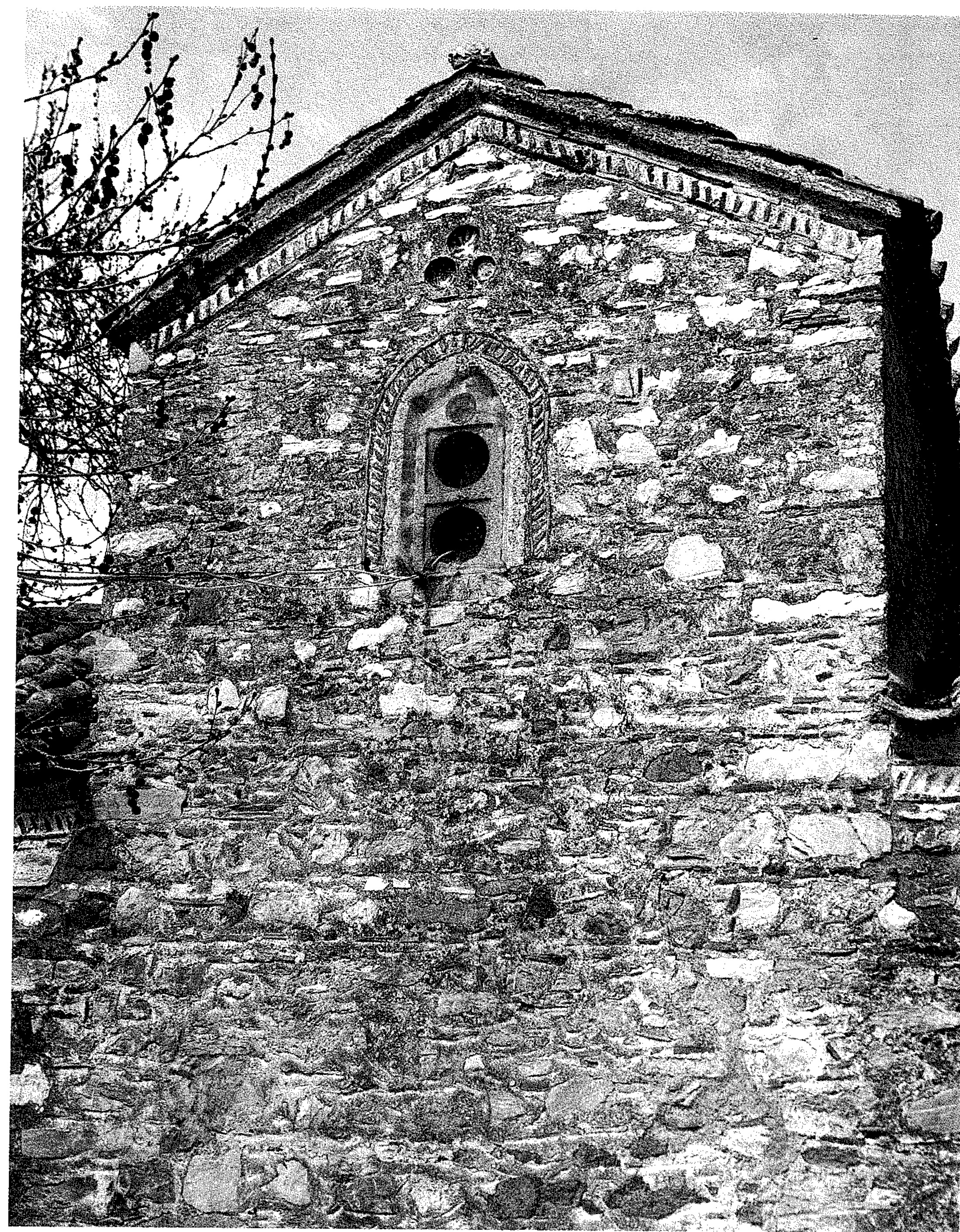
Εἰκόνα 9. Σταμνά, Ἅγιος Γεώργιος. Ἀνατολικὴ πλευρά

Εἰκόνα 10. Βάθεια, Παναγίτσα. Δυτικὴ πλευρά (Φωτ. Γ. Λαμπάκη, Ἀρχεῖον ΧΑΕ Λ 1676)

Εἰκόνα 11. Σκούταρι Γυθείου, Ἁγία Βαρβάρα. Δυτικὸ ἀέτωμα

Εἰκόνα 12. Ἄνω Βάθεια, Ἅγιος Νικόλαος. Ἀέτωμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ἐγκαρσίας καμάρας

Δημητριος Δ. Τριανταφυλλοπουλος

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ: Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ. ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΠΕΡΧΟΜΕΝΟ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΤΕΛΛΟΝΤΑ

Μνήμη
Λεάνδρου Βρανούση, Σωτηρίου Δάκαρη,
Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, Δημητρίου Πάλλα

Ο Λογος Εδω Ειναι Αποκλειστικα γιά τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς σημερινῆς Ἠπείρου· Αἰτωλοακαρνανία, Ἰόνια Νησιά καί Βόρειος Ἤπειρος ἀσφαλῶς ἀποτέλεσαν τμήματα τοῦ *θέματος Νικοπόλεως* ἤ τοῦ *Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου* καί τά προβλήματα εἶναι παραπλήσια, ἀλλά δέν συμπεριλαμβάνονται γιά λόγους αὐτονόητους. Καί κάτι ἄλλο: Πρέπει νά λογιζόμαστε εὐτυχεῖς στήν ἐξειδίκευσή μας, ἀφοῦ διαθέτουμε πλέον σχεδόν ὁλοκληρωμένη ἠπειρωτική βιβλιογραφία πού περιλαμβάνει τό μεγαλύτερο μέρος τῶν συναφῶν μελετῶν, χάρις στίς μακροχρόνιες καί ἀξιομίμητες προσπάθειες τῶν κυριῶν *Λ. Δρούλια* καί *Β. Κόντη*.

Ἀπολογισμός

Οἱ περιηγητές ἕως τόν 19ο αἰώνα ἀσχολοῦνται κυρίως μέ τήν ἀρχαία Ἤπειρο καί τίς «ἐξωτικότητες» τῆς Τουρκοκρατίας, κάποτε καί μέ τήν παράδοξη μορφή τῆς Παρηγορήτισσας στήν Ἄρτα. Ἀλλαγή σημειώνεται μέ τόν *William Martin Leake* στά 1835, πού τόν ἀπασχολοῦν συστηματικότερα τοπογραφικά προβλήματα καί μεσαιωνικά μνημεῖα.

Ἡ πρώτη προσπάθεια ἐπιστημονικῆς καταγραφῆς μνημείων σέ σχέση μέ τήν Ἄρτα ὀφείλεται στόν ἀκαταπόνητο *Γεώργιο Λαμπάκη* (Lampakis) (1902, 1903). Ἀκολουθεῖ ὁ *Gabriel Millet* (1916), περιοριζόμενος στήν ἀρχιτεκτονική. Τήν πρώτη συστηματική παλαιοχριστιανική ἀνασκαφή θά ἐπιχειρήσει ὁ κλασικός ἀρχαιολόγος *Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεύς* στή Νικόπολη στά 1916 (βλ. καί *Philadelpheus*). Αὐτή τήν πρώτη περίοδο (ἕως τό 1965) χαρακτηρίζουν ἡ ἀποσπασματικότητα στήν ἔρευνα καί τήν προστασία τῶν μνημείων, οἱ περιστασιακές ἀνασκαφές καί ἡ μελέτη κυρίως παλαιοχριστιανικῶν μνημείων (λ.χ. *Ernst Kitzinger* γιά ψηφιδωτά Νικοπόλεως). Ὡστόσο καί ἡ πρώτη συνολική δημοσίευση βυζαντινῶν μνημείων, ἐκείνων τῆς Ἄρτας, θά σημειωθεῖ ἀρκετά νωρίς (*Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος*, 1936), ἐνῶ ἡ τελική, μνημειώδης δημοσίευση γιά τό ναό τῆς Παρηγορήτισσας ἦλθε τριάντα χρόνια ἀργότερα (*Ὀρλάνδος*, 1963).

Ἡ ἵδρυση τοπικῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων (1965), μέ πρώτους ἐπί τόπου ἀρχαιολόγους τήν κα *Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου*, σήμερα Ἐπίτιμη Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, καί τόν κο *Παναγιώτη Βοκοτόπουλο*, τώρα Ὁμότιμο Καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί Ἀκαδημαϊκό, σηματοδότησε τή νέα, σημερινή φάση. Τίθενται τά θεμέλια γιά συστηματική ἐπισήμανση, καταγραφή, τεκμηρίωση, προστασία, ἀποκατάσταση, δημοσίευση καί ἀνάδειξη τῶν πάσης φύσεως μνημείων καί ἔργων τέχνης. Ἀπό ἐδῶ καί πέρα θά εἶναι σημαντική καί ἀμείωτη ἡ συμβολή ὅλων τῶν μέχρι σήμερα συναδέλφων τῆς «μαχομένης Ἀρχαιολογίας», ἀλλά καί τῶν ἔξωθεν μελετητῶν. Ἐμφανίζονται λοιπόν καί πληθαίνουν οἱ συνθετικές κριτικές ἐργασίες, πού δίνουν μιάν ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς τέχνης τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου, εἴτε γενική εἴτε σέ μεμονωμένους κλάδους της. Δίνω μικρό ἀπάνθισμα κατά κατηγορίες:

-*Peter Soustal–Johannes Koder*: Σύνοψη ἱστορικοαρχαιολογικῶν δεδομένων.

-*Δημήτριος Πάλλας*: Γιά ὅλη τήν τέχνη τῆς Ἠπείρου ἀλλά καί εἰδικότερα τῆς Νικοπόλεως καί τοῦ Γλυκέος ἐπί μία τριακονταετία (βλ. καί *Pallas*).

-*Παναγιώτης Βοκοτόπουλος*: Ἔρευνες καί συνόψεις σχεδόν γιά ὅλους τούς κλάδους γιά παραπάνω ἀπό τριάντα χρόνια.

-*Εὐγενία Χαλκιά*: Σύνοψη τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης (1997· βλ. καί *Chalkia* 1994)· παλαιοχριστιανικά γλυπτά (1981, 1987).

-*Κωνσταντῖνος Τσουρῆς*, *Γεώργιος Βελένης* (*Velenis*), *L. Theis*: Θέματα ἀρχιτεκτονικῆς.

-*Μυρτάλη Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου*: Τοιχογραφίες.

-*Ἀθανάσιος Παλιούρας*, *Δημήτριος Κωνστάντιος*, *Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος* 1987, 1990Α καί *Triantaphyllopoulos*: Βιβλιογραφικές–βιβλιοκριτικές ἐπισκοπήσεις.

Μελλοντικές προτεραιότητες

Θά διατύπωνε κανείς τίς ἀκόλουθες, κατά σειρά προτεραιότητας, προτάσεις–εὐχές σχετικά μέ τήν ἔρευνα γιά τό ἐγγύς μέλλον:

α) Ἡ ἔρευνα καί διάσωση τοῦ πρωτογενοῦς ὑλικοῦ ἐπείγει λόγῳ τῆς αὐξανόμενης ταχύτητας καταστροφῆς του. Εὐνόητο εἶναι ὅτι τοῦτο, μέ τήν ἐν μέρει ἐξαίρεση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ὑλικοῦ, θά μειώνεται σταδιακά, ἀλλά ἀκριβῶς γιά τόν λόγο αὐτό ἐπιβάλλεται καί ἡ ἄμεση διάσωσή του. Ὡς πρός τίς ἀνασκαφές, στοιχειώδης ἐχεφροσύνη ἐπιτάσσει νά μήν ἀναληφθοῦν συστηματικές (λ.χ. Νικόπολη, Φωτική), ἐάν δέν ἔχουν ἐξασφαλισθεῖ ὅροι ἀσφαλοῦς διεξαγωγῆς των καί σχετικά σύντομης δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ. Ἐπιβάλλεται ἐπίσης ὁ δημόσιος καί συνεχής καυτηριασμός ἐπωνύμως ὅλων τῶν προσώπων καί φορέων, πού καταστρέφουν μνημεῖα· τό προηγούμενο ὕπαρξης λογοκρισίας ἀκριβῶς γιά τόν χῶρο τῆς Ἠπείρου ἐπενεργεῖ ἐκφοβιστικά στόν ἀρχαιολόγο–ὑπάλληλο καί ἔχει ὀλέθριες συνέπειες γιά τά μνημεῖα (πρβλ. *Δ. Τριανταφυλλόπουλος* 1990Β).

β) Ἐπιβάλλεται ἡ συγκρότηση συλλογικῶν *συνταγμάτων* κατά κατηγορίες καί ἐποχές, μέ ἐπαρκή τεχνική τεκμηρίωση. Ἀπαριθμῶ δειγματοληπτικά μερικά μεγάλα κενά:

Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν·
Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν γλυπτῶν·
Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν·
Σύνταγμα βυζαντινῶν ναῶν (καί κοσμικῶν κτηρίων)·
Σύνταγμα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν·
Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν.

γ) Παράλληλα πρέπει νά ἐνισχύονται οἱ τάσεις γιά συνθετικές ἐργασίες, ἀτομικές ἤ συλλογικές, σέ ἐπίπεδο μεταδιδακτορικό. Αὐτές θά προκύψουν ἀπό τά *συντάγματα* ἀλλά καί ἀπό ἄλλους τομεῖς· ἀπαριθμῶ καί πάλι ἐνδεικτικά:

Ἀδημοσίευτα τοιχογραφημένα σύνολα (λ.χ. ἀπό Ἄρτα, Κωστάνιανη κ.ἄ.)·
Μικρογραφημένα χειρόγραφα·
Βυζαντινές εἰκόνες (σκευοφυλάκια Μετεώρων, πιθανόν ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἤ μονῶν τῆς Σερβίας· συλλογή Μονῆς Ἀρχιμανδρειοῦ Ἰωαννίνων;)·
Βυζαντινή μικροτεχνία (σκευοφυλάκια μονῶν ἐκτός Ἠπείρου)·
Βυζαντινή κεραμική καί ἐργαστήρια Ἠπείρου·
Ἀδημοσίευτο ἀνασκαφικό ὑλικό μεγάλων ἀρχαιολογικῶν χώρων (λ.χ. Νικόπολης, Ἄρτας)·
Τοπική ἁγιολογία καί εἰκονογραφία (π.χ. ἅγιοι Δονάτος, Βάρβαρος, ἁγία Θεοδώρα Ἄρτας κλπ.)·
Θέματα ἱστορικῆς-μνημειακῆς τοπογραφίας (π.χ. κάστρα· ἀρχαιολογούμενα Εὔροιας, Βελᾶς, κλπ.). Ἀσφαλῶς δέν εἶναι πρός τιμήν μας νά ἀφήνονται αὐτά σήμερα, ὅταν μάλιστα ἔχουν προηγηθεῖ ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικές, θεμελιώδεις μελέτες ἀπό τόν *Λέανδρο Βρανούση*, τόν *Σωτήριο Δάκαρη* καί ἄλλους, μόνο στά χέρια καλοπροαίρετων, ἔστω, ἐρασιτεχνῶν (λ.χ. Ν. Βασιλάτος, *Κάστρα της Ηπείρου*, πρόλογος Χαρ. Μπούρα, Αθήνα 1997)!
Σχέσεις μέ τή δυτική τέχνη.

δ) Ἡ ἀνάδειξη τῶν μνημείων, τῶν ἔργων τέχνης καί τῶν χρηστικῶν ἀντικειμένων (περιοδεύουσες καί μόνιμες ἐκθέσεις, ἐκλαϊκευτικές δημοσιεύσεις κ.τ.τ.) εἶναι ἀναγκαία, ἐφόσον κινητοποιεῖ εὐρύτερες ὁμάδες ἀνθρώπων, ἀλλά ὑπό τόν ὅρο ὅτι δέν μετατρέπεται σέ (αὐτο)σκοπό· εἶναι τό μέσον, διά τοῦ ὁποίου θά πρέπει νά προσληφθεῖ μέ κάθε δυνατή πληρότητα τό πολιτιστικό ἀντικείμενο.

Ὅπως καί νά ἐξελιχθοῦν τά πράγματα, χρέος ὅλων μας εἶναι ἡ μνημόνευση τῶν πρωτοπόρων τῆς ἔρευνας τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου, *τεθνεώτων καί ζώντων*. Θεμέλιο καί προϋπόθεση συνεπῶς κάθε μελλοντικῆς ἔρευνας εἶναι ἡ ἀναλυτική–κριτική βιβλιογραφία, ὥστε νά ἐκλείψει ἡ δῆθεν ἄγνοια, δηλαδή ἡ ἐσκεμμένη *damnatio memoriae!*

Αὐτή εἶναι, φρονῶ, καί ἡ βασικότερη εὐθύνη μας, ὡς πνευματικῶν ἀνθρώπων καί δασκάλων, ἀπέναντι στίς νεώτερες γενιές, πού δρασκελίζουν τόν νέο αἰώνα!

ΥΓ. (Ὀκτώβριος 2003): Τὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε δὲν ἐπιτρέπει, ἐλλείψει χώρου, τὴ μνεία νεωτέρων ἀπόψεων καὶ μελετῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου 1975: Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, "Βυζαντινές τοιχογραφίες στή Μονή τῆς Βλαχέρνας κοντά στήν Ἄρτα", *Ἀρχ. Ἀνάλ. Ἀθηνῶν* 8 (1975), 208-14 (καί γιά τίς ἴδιες τοιχογραφίες σέ μεταγενέστερες ἐργασίες).

Βοκοτόπουλος 1966: Π. Βοκοτόπουλος, "Βυζαντινά καί μεσαιωνικά Ἠπείρου. Ἐργασίαι στερεώσεως μνημείων Ἠπείρου", *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, τόμ. 2, σσ. 298-315 (καί ἐφεξῆς στούς ἀμέσως ἑπομένους τόμους τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ).

Βοκοτόπουλος 1972: Π. Βοκοτόπουλος, "Νέα στοιχεῖα τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΑΔ Ἀθηνῶν* 6/1 (1972), 87-97 (καί ἀνάλογα στό αὐτό περιοδικό τῶν ἐτῶν 1973, 1976).

Βοκοτόπουλος 1973Α: Π. Βοκοτόπουλος, "Ἀρχαιολογικαί εἰδήσεις ἐξ Ἠπείρου", *Ἀρχ. Ἀνάλ. Ἀθηνῶν* 6/2 (1973), 215-29.

Βοκοτόπουλος 1973Β: Π. Βοκοτόπουλος, "Παρατηρήσεις ἐπί τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη", *Ἀρχ. Δελτ.* 28 (1973): Μελέται, σσ. 159-68.

Βοκοτόπουλος 1975: Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη, 1975 (²1992).

Βοκοτόπουλος 1977: Π. Βοκοτόπουλος, "Ἀνασκαφή τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος", *ΠΑΕ* 1977, σσ. 149-53 (καί ἐφεξῆς στούς ἑπομένους τόμους τοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ).

Βοκοτόπουλος 1987-1988: Π. Βοκοτόπουλος, "Ἁγία Παρασκευή τοῦ Δράκου", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ΄, 14 (1987-1988), 49-60.

Βοκοτόπουλος 1997: Π. Βοκοτόπουλος, "Ἡ τέχνη κατά τήν Μεσοβυζαντινή Περίοδο", "Ἡ τέχνη στήν ἐποχή τοῦ 'Δεσποτάτου'", εἰς: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ἤπειρος. 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα, 1997, σσ. 196-97 καί 224-37 ἀντίστοιχα.

Βρανούσης 1968: Λ. Βρανούσης, "Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων", εἰς: *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι, 1968, σσ. 439-515 (καί σέ ἀνάτυπο μέ ἰδιαίτερη σελιδαρίθμηση, Ἰωάννινα, 1968).

Δάκαρης 1977: Σ. Δάκαρης , "Τό κάστρο τῶν Ρωγῶν", *Δωδώνη* 6 (1977), 201-34.

Δρούλια-Κόντη 1964-1999: Λ. Δρούλια - Β. Κόντη, *Ἠπειρωτική Βιβλιογραφία*, τόμοι 3, Ἀθήνα 1964-1999 (ὁ α΄τόμος καί σέ δεύτερη ἔκδοση, Ἀθήνα 1984· οἱ τόμοι 2-3 ἀπό μόνη τή Β. Κόντη).

Κόντη Β., βλ. Δρούλια-Κόντη.

Κωνστάντιος 1986: Δ. Κωνστάντιος, "Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ. Ελλάδα (παλαιοχριστιανική περίοδος)", *ΗΧ* 26 (1984), 117-45.

Κωνστάντιος 1992: Δ. Κωνστάντιος, "Ήπειρος. Η αρχαιολογική έρευνα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο (προβλήματα-συγκομιδή-αιτήματα-προοπτικές)", *ΗΧ* 30 (1992), 61-86.

Κωνστάντιος Δ., βλ. καί Χαλκιά Ε.

Λαμπάκης 1903: Γ. Λαμπάκης, ἐν: *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Α΄, 3 (1903), σσ. 70 ἑξ.

Ὀρλάνδος 1936: Ἀ. Ὀρλάνδος, "Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἄρτης", *ΑΒΜΕ* τόμ. 2 (Ἀθῆναι, 1936).

Ὀρλάνδος 1959, βλ. Πάλλας (1959).

Ὀρλάνδος 1963: Ἀ. Ὀρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Ἀθῆναι, 1963.

Παλιούρας 1980: Ἀ. Παλιούρας, "Βιβλιογραφία γιά τήν Ἤπειρο (1969-1979): Βυζαντινή ἀρχαιολογία καί τέχνη", *ΗΧ* 22 (1980), 256-66.

Πάλλας 1959: Δ. Πάλλας (σέ συνεργασία μέ Ἀ. Ὀρλάνδο), "Δοκιμαστική ἀνασκαφή ἐπαύλεως ἐν Νικοπόλει", *ΠΑΕ* 1959, σσ. 98-113.

Πάλλας 1970: Δ. Πάλλας, "Ἀνασκαφή τῆς βυζαντινῆς βασιλικῆς τοῦ Γλυκέος", *ΠΑΕ* 1970, σσ. 82-89 (καί ἐφεξῆς στό αὐτό περιοδικό τῶν ἐτῶν 1971,1972).

Πάλλας 1983: Δ. Πάλλας, "Εὔροια-Γλυκῆ. Τοπογραφικά-ἁγιολογικά-ἱστορικά", *Παρνασσός* 25 (1983), 547-66.

Πάλλας 1987: Δ. Πάλλας, "Οἱ χαρακτῆρες καί ἡ ἀκτινοβολία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Νικοπόλεως", *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιά τή Νικόπολη* (Νικόπολη-Πρέβεζα, 1984), Πρέβεζα, 1987, σσ. 225-39.

Τριανταφυλλόπουλος 1987: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Χριστιανική Νικόπολη: Προβλήματα, προοπτικές καί προτάσεις γιά τή διάσωσή της", *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιά τή Νικόπολη* (Νικόπολη-Πρέβεζα, 1984), Πρέβεζα, 1987, σσ. 399-410.

Τριανταφυλλόπουλος 1990Α: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Μνημεῖα τοῦ "Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου" στήν Ἄρτα: Ἡ μέχρι σήμερα ἔρευνά τους –προβλήματα γιά τό παρόν καί τό μέλλον τους", *Πρακτικά Διεθνοῦς Συμποσίου γιά τό Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου* (Ἄρτα, 1990), Ἄρτα, 1992, σσ. 505-15.

Τριανταφυλλόπουλος 1990Β: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Λογοκρισία καί Ἐπιστήμη", *Ἀντί*, τεῦχ. 445 (24.8.1990), σσ. 48-50.

Τσουρῆς 1988: Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα, 1988.

Φιλαδελφεύς 1916: Ἀ. Φιλαδελφεύς, "Ἀνασκαφαί Νικοπόλεως", *Ἀρχ. Ἐφημ.* 1916, σσ. 33-47.

Φιλαδελφεύς 1928: Ἀ. Φιλαδελφεύς, *Νικόπολις. Συνοπτική περιγραφή τῶν ἀνασκαφῶν (1913-1927) καί τῶν μνημείων καί ἐρειπίων της*, Ἀθῆναι, 1928.

Χαλκιά 1981: Ε. Χαλκιά, "Παλαιοχριστιανικές τράπεζες ἀπό τήν Νικόπολη τῆς Ἠπείρου", *ΗΧ* 23 (1981), 252-61.

Χαλκιά 1987: Ε. Χαλκιά (σέ συνεργασία μέ Κωνστάντιο Δ.), "Παλαιοχριστιανικά γλυπτά

Νικοπόλεως", *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιά τή Νικόπολη* (Νικόπολη–Πρέβεζα, 1984), Πρέβεζα, 1987, σσ. 317-25.
Χαλκιά 1997: Ε. Χαλκιά, "Παλαιοχριστιανική τέχνη", εἰς: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ἤπειρος. 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα, 1997, σσ. 166-81.

Chalkia 1994: E. Chalkia, "Epiro", *Enciclopedia dell'arte medievale*, τόμ. 5 (1994), στ. 830-36.
Kitzinger 1951: E. Kitzinger, "Studies in Late Antique and Early Byzantine Mosaics, I: Mosaics of Nicopolis", *DOP* 6 (1951), 79-122.
Koder J., βλ. Soustal
Lampakis 1902: G. Lampakis, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes, 1902.
Leake 1835: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, 4 τόμοι, London, 1835.
Millet 1916: G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916.
Pallas 1971: D. Pallas, "Epiros", *Reallex. zur byz. Kunst*, τόμ. 2 (Stuttgart, 1971), στ. 207-334.
Pallas 1979: D. Pallas, "Corinthe et Nicopolis du Haut Moyen Age", *Felix Ravenna* 118 (1979), 93-142.
Pallas 1979-1980: D. Pallas, "Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental", *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980), 37-116.
Pallas 1980A: D. Pallas, "L'Illyricum oriental. Aperçu historique–La problématique de son archéologie chrétienne", *Θεολογία* 51 (1980), 62-76.
Pallas 1980B: D. Pallas, "L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental", *Εἰσηγήσεις Δεκάτου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1980), Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 497-570 [ἀναδημοσίευση: *Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Thessalonique, 1980), vol. 1, Città del Vaticano-Thessalonique, 1984, σσ. 85-160].
Pallas 1983: D. Pallas, "Epiro", *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, τόμ. I (Roma, 1983), στ. 1178-82.
Philadelpheus 1933: A. Philadelpheus, *Les fouilles de Nicopolis 1913-1926*, Athènes, 1933.
Soustal–Koder 1981: P. Soustal–J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini 3], Wien, 1981.
Theis 1991: L. Theis, *Die Architektur der Panagia Paregoritissa in Arta, Epirus*, Amsterdam, 1991.
Triantaphyllopoulos 1983: D. Triantaphyllopoulos, "Monumente und Quellen", *Balkan Studies* 24 (1983), 136-61.
Velenis 1988: G. Velenis, "Thirteenth-Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School", εἰς: V. Koraç, (ἐκδ.), *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Beograd, 1988, σσ. 279-85.

DEMETRIOS D. TRIANTAPHYLLOPOULOS

MEDIEVAL EPIRUS: THE EVIDENCE OF THE MONUMENTS AN ACCOUNT FOR THE CENTURY GONE AND PERSPECTIVES FOR THE COMING ONE

SUMMARY

To the memory of
L. Branoussis, S. Dakaris,
A. Orlandos, D. Pallas

IN THIS SHORT PAPER we deal, first, with an account of the achievements on the field of Early Christian and Byzantine Archaeology and Art concerning the monuments and works of art in Medieval Epirus during the 20th century. A vast material has come to light and it has been rescued and studied thanks to pioneer figures, such as A. Orlandos, D. Pallas, P. Vocotopoulos and others. A decisive turn to this process was the founding of the local Ephorate of Byzantine Antiquities (1965).

Secondly, as for the future, we underline some fields on which stress should be given, such as: (a) Rescuing the material, (b) composition of corpora, (c) undertaking of compound studies on a personal or collective level, (d) propagation through modern media, (e) editing of systematic, critical bibliographies, that help to avoid *damnationes memoriae*.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα

ΤΟ ΑΞΙΩΜΑ ΤΟΥ «ΔΕΣΠΟΤΗ» ΚΑΙ ΤΑ ΔΕΣΠΟΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

I. Όταν το 1957 ο D.M. Nicol εξέδωσε το βιβλίο του με τίτλο: *The Despotate of Epiros*, δέχθηκε δριμεία κριτική από τον P. Lemerle στην *Byzantinische Zeitschrift* μεταξύ άλλων και ως προς τον χαρακτηρισμό του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου που δημιουργήθηκε μετά την άλωση του 1204 ως δεσποτάτου.[1] Το ζήτημα που ανέκυψε είναι αν ο ιδρυτής του κράτους αυτού, ο Μιχαήλ Δούκας, είχε λάβει τον τίτλο του "δεσπότη" και αν δικαιολογείται η ονομασία του κράτους του ως δεσποτάτου. Την κριτική του P. Lemerle ακολούθησε μία εκτενής μελέτη του L. Stiernon, που με αφορμή το βιβλίο του D. Nicol προέβη σε μία συστηματική εξέταση των διαφόρων πηγών που διαφωτίζουν τη γενεαλογία και τη σταδιοδρομία του ιδρυτή του κράτους της Ηπείρου.[2] Η έρευνά του έδειξε ότι ο Μιχαήλ σε καμία σύγχρονη πηγή, ελληνική ή δυτική, δεν αναφέρεται με τον τίτλο του δεσπότη. Συνήθως αναφέρεται μόνο με το όνομα ή και τα επίθετα Δούκας ή Κομνηνός ή ως υιός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη ή ως εξάδελφος του αυτοκράτορα. Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε παράλληλα με τον L. Stiernon και ο B. Ferjančić.[3] Ωστόσο οι όροι δεσπότης για τον Μιχαήλ και δεσποτάτο για την Ήπειρο εμφανίζονται στο Χρονικό του Μορέως του 14ου αι. και σε δυτικές πηγές [Χρονικά του Dandolo και του Sanudo (+1535)]. Πρόκειται όμως για αναχρονισμό που εξηγείται από το γεγονός ότι οι διάδοχοι του Μιχαήλ περιβλήθηκαν το αξίωμα του δεσπότη, ακόμη και οι ιταλικής καταγωγής ευγενείς (Orsini, Buondelmonti), που ύστερα από τον γάμο τους με γόνους των Κομνηνοδουκάδων και Παλαιολόγων κυ-

---

1. *BZ* 51 (1958), 401-403. Την ονομασία «δεσποτάτο της Ηπείρου» είχαν χρησιμοποιήσει παλαιότερα οι: Ι. Ρωμανός, *Περί του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιστορική πραγματεία*, Κέρκυρα, 1895 (ανατ. Ι. Ρωμανού, *Ιστορικά έργα*, έκδ. Κ. Δαφνή, Κέρκυρα, 1959). Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Εν Αθήναις, 1898.

2. L. Stiernon, "Les origines du despotat d'Épire. 'A propos d'un livre récent", *REB* 17 (1959), 90-126.

3. L. Stiernon, "Les origines", 103 κε. και 117-119, όπου και οι σχετικές πηγές και *REB* 21 (1963), 293. Βλ. Κ. Βαρζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20 Α και Β], τ. Β', Θεσσαλονίκη, 1984, σσ. 669-689 (αρ. 174) και σημ. 37. B. Ferjančić, *Despoti u Vizantii i južnoslovenskim zemljama* (Die Despoten in Byzanz und den Südslavischen Ländern - γερμανική περίληψη), Beograd, 1960, σσ. 51 κε. (Βλ. και βιβλιοκρισίες L. Stiernon, *REB* 21 (1963), 291-296 και P. Wirth, *BZ* 56 (1963), 352-3). Του ιδίου, "O despotskim poveljama", *ZRVI* 4 (1956), 89-114.

βέρνησαν ως Βυζαντινοί δεσπότες στην Άρτα και τα Ιωάννινα.[4]

Οπωσδήποτε ο όρος "δεσποτάτο", όπως παραδέχθηκε και ο D. Nicol αργότερα, είναι όρος που χρησιμοποιείται μόνο σε δυτικές πηγές και η ηγεμονία της Ηπείρου δεν θα μπορούσε στην πρώτη τουλάχιστον περίοδο από την ίδρυσή της να ονομαστεί δεσποτάτο.[5] Ο τίτλος όμως "δεσπότης" χρησιμοποιήθηκε στο κράτος της Ηπείρου και γι' αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την σημασία και την εξέλιξη του τίτλου αυτού. Βασικές προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξαν οι μελέτες του R. Guilland,[6] όπου και κατάλογος των γνωστών δεσποτών, του B. Ferjančić, του L. Stiernon[7] και άλλων ερευνητών.

Ο όρος "δεσπότης" αντίστοιχος προς τον λατινικό dominus και σε αντιδιαστολή προς τον δούλο, εμφανίζεται ως επίθετο του αυτοκράτορα από τον 6ο αι. κε. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκοπίου Καισαρείας στα *Ἀνέκδοτα*, ο Ιουστινιανός απαίτησε να τον προσφωνούν *δεσπότη* και τη σύζυγό του *δέσποινα* και να προσκυνούν οι συγκλητικοί και τους δύο.[8] Τον 7ο αι. το επίθετο "*δεσπότης*" αποδίδεται και σε γιους του αυτοκράτορα που δεν είχαν ακόμη σειρά στη διαδοχή του θρόνου. Όπως π.χ. ο Δαυίδ, γιος του Ηρακλείου, πριν αναγορευθεί καίσαρ.[9] Το επίθετο "*δεσπότης*" για τον αυτοκράτορα απαντά σε αφηγηματικές πηγές, επιγραφές, αυτοκρατορικά έγγραφα, σφραγίδες και νομίσματα, επιστολές, ρητορικά κείμενα ως το τέλος της αυτοκρατορίας μαζί ή χωρίς τον τίτλο *βασιλεύς*.[10]

Παρόλο που στο Βυζάντιο θεωρητικά ίσχυε η αρχή της μη κληρονομικής μοναρχίας, στο πλαίσιο της δυναστικής πολιτικής που άρχισαν να εφαρμόζουν οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες και στην εξασφάλιση της διαδοχής σε μέλη της οικογένειάς τους άρχισε η αναγόρευση του πρωτότοκου υιού ή άλλου προσώπου συγγενικού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας ή και ύστερα από υιοθεσία[11]

4. L. Stiernon, "Les origines", 104-105, όπου πίνακας πηγών αρ. 25-27, 30 (Χρονικό του Μορέως), 34 (Sanudo), 40 (Dandolo) και σσ. 122, 124.

5. D.M. Nicol, "Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου", *HX* 22 (1980), 39-48, κυρίως σσ. 39-45.

6. R. Guilland, "Le despote", *REB* 17 (1959), 52-89 = *Recherches sur les institutions byzantines*, τ. II., Berlin-Amsterdam, 1967, σσ. 1-24 (στο εξής οι παραπομπές από τα Recherches).

7. Βλ. παραπάνω σημ. 2 και 3.

8. Προκ. *Ἀνέκδοτα*, 10.7 (έκδ. P. Haury) σ. 67.1-2 και κυρίως 30.21-26, σσ. 184-185. Πρβ. R. Guilland, "Le despote", σ. 1.

9. Κων. Πορφ., *Περί βασ. τάξ.*, 628.7-9. Πρβ. R. Guilland, "Le despote", σ. 1.

10. Βλ. L. Bréhier, "L'origine des titres impériaux à Byzance. Βασιλεύς et δεσπότης", *BZ* 16 (1906), 161-178. F. Dölger, "Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst", *Studies Presented to D. M. Robinson* II, 1953, σσ. 985-1005 (= *Byzantinische Diplomatik.* 20 Aufsätze zum Uzkundenwesen der Byzantiner, Ettal, 1956, σσ. 130-151). R. Guilland, "Le despote", σσ. 1-2. B. Ferjančic, *Despoti*, 3 κε. - A.P. Kazhdan, *ODB*, σ. 614.

11. Π.χ. ο Τιβέριος υιοθετήθηκε και στέφθηκε καίσαρ από τον Ιουστίνο Β΄ το 574: Ευάγριος 208.21. Θεοφάνης 247.28. Πρβ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1976, σ. 35. Ruth Macrides, "Kingship by Arrangement: The Case of Adoption", *DOP* 44 (1990) = *The Byzantine Family and Household, Dumbarton* Oaks Symposium, May 5-7, 1989, σσ. 109-18.

ως *καίσαρος* και αργότερα ως *συμβασιλέως*.[12] Σε περίπτωση που υπήρχε άρρην διάδοχος στεφόταν αυτός *βασιλεύς* = συμβασιλεύς και ο *καῖσαρ* ερχόταν τρίτος στην ιεραρχία. Η πρακτική αυτή διατηρήθηκε ως τον 11ο αι. Ο *καῖσαρ* ήταν ο επίδοξος διάδοχος, ο έχων «*τὴν δευτέραν ἀρχήν*», όταν δεν υπήρχε άρρην διάδοχος-συμβασιλεύς.[13]

Στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) παρατηρείται μία διεύρυνση και πολλαπλασιασμός των τιμητικών τίτλων και αξιωμάτων που απένεμε ο αυτοκράτορας. Θέλοντας μάλιστα ο Αλέξιος αμέσως μετά την άνοδό του στον θρόνο να τιμήσει τον μεγαλύτερο αδελφό του Ισαάκιο Κομνηνό με αξίωμα ανώτερο από εκείνο του καίσαρος, το οποίο είχε υποσχεθεί στον ανταπαιτητή του θρόνου γαμβρό του από αδελφή Νικηφόρο Μελισσηνό, επινόησε ένα νέο αξίωμα, το αξίωμα του *σεβαστοκράτορα*, δεύτερο μετά τον αυτοκράτορα, «*οἱονεὶ δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς*».[14] Ο καίσαρας μετατοπίστηκε στην τρίτη θέση από την κορυφή της ιε-

12. Βλ. J.B. Bury, "The Constitution of the Later Roman Empire", *Selected Essays*, Cambridge, 1930, σσ. 101 κε. G. Ostrogorsky, "Avtokrator i samodržac", *Glas Srpske Akad.* 164 (1935), 95-187, κυρίως σσ. 170 κε. N. Svoronos, "Le serment de fidelité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionelle", *REB* 9 (1951), 106-142, κυρίως σσ. 116 κε. (= *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin*, Variorum Reprints, London, 1973, VI).

13. Χαρακτηριστικοί οι λόγοι του Ιωάννη Ορφανοτρόφου, όταν προτείνει την υιοθεσία από την *Αὐγούστα* Ζωή του ανεψιού του Μιχαήλ Ε΄: Μιχ. Ψελλός, Χρον. I.66.4-5 «*εἰ μὲν γὰρ μὴ ὁ ἀδελφὸς ἡμῶν ἐτεθνήκει, ἐκείνῳ ἂν τὴν δευτέραν ἀρχὴν ἐμνηστεύσω τοῦ καίσαρος*» και 67.20-21 και 9-11 «*ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὡς υἱὸν βασιλίδος τιμῶν τε καὶ σεβαζόμενος εἰς τὴν τοῦ καίσαρος ἀξίαν ἀναβιβάζει*». Πρβ. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz", *BZ* 44 (1951), 448-460, κυρίως σ. 451. Για τον τίτλο του καίσαρα βλ. R. Guilland, "Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: Le Césarat", *OCP* 13 (1947), 168-194 (= Recherches II, 25-43).

14. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, I.113.12-21: «*Ἐπεὶ δὲ τὸν Μελισσηνὸν Νικηφόρον τῆς τοῦ καίσαρος κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν ἔδει ἀξίας μετειληχέναι καὶ τὸν Ἰσαάκιον δέ, πρῶτον τῶν ἀδελφῶν κατὰ χρόνον ὄντα, μείζονι ἐχρῆν τιμηθῆναι ἀξιώματι, ἕτερον δὲ ἀξίωμα πλὴν τοῦ καίσαρος οὐκ ἦν, νέον ὀνοματοποιήσας ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος ἀπό τε τοῦ σεβαστοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος σύνθετον ὄνομα τὸ τοῦ σεβαστοκράτορος τἀδελφῷ ἐφηρμόσατο οἱονεὶ δεύτερον βασιλέα πεποιηκώς, τὸν καίσαρα τούτου ὑποβιβάσας καὶ τρίτον ἐν ταῖς εὐφημίαις ἀριθμησάμενος μετὰ τὴν τοῦ αὐτοκράτορος εὐφημίαν*». Ιω. Ζωναράς (έκδ. L. Dindorf) IV. 235.21-23: «*τῷ δ' Ἰσαακίῳ τὰ δευτερεῖα νενέμηνται τῆς τιμῆς*». Μιχ. Γλυκάς 618.13-619.5. Ψευδο-Κωδινός (έκδ. J. Verpeaux) 133.12-22. Για τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό βλ. και *Actes de Lavra. Des origines à 1204*, τ. I (έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou [Archives de l'Athos V], Paris, 1970, αρ. 51.13-16 (χρυσόβουλλος λόγος του 1092) και Appendice II, 38-40. *Actes de Xenophon* (έκδ. D. Papachryssanthou) [Archives de l'Athos XV], Paris, 1986, αρ. 2.3-7 (χρ.λ. του 1089), *Actes d'Esphigménou* (έκδ. J. Lefort) [Archives de l'Athos VI], Paris, 1973, αρ. 5.11-13 (χρ.λ. 1095) Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό, σύζυγο της Ευδοκίας Κομνηνής, βλ. Άννα Κομνηνή, I.89.6-13. Ιω. Ζωναράς, IV.236.8-15. Πρβ. R. Guilland, Césarat 177-178 (= Recherches II.30). G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel, 1972, αρ. 2698, 2699 (σ. 1482-1485). B. Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse* [Recueil de Travaux d'histoire et de philologie, 6, 20], Louvain, 1980, σσ. 124-132 και 241-242. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, σσ. 67-79 (αρ. 12) και 82-84 (αρ. 13). Για τους σεβαστοκράτορες βλ. B. Ferjančic, "Sevastokratori u Vizantiji", *ZRVI* 11 (1968), 141-192, κυρίως σ. 150. G. Prinzing, "Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I und Theodoros Dukas", *HX* 24 (1982), 73-120 και II, 25 (1983), 37-112, κυρίως I σσ. 79-81 και σημ. 34.

ραρχίας. Ο Αλέξιος ωστόσο είχε αναγνωρίσει ως συμβασιλέα τον ανήλικο γιο του Μιχαήλ Ζ΄, τον Κωνσταντίνο Δούκα,[15] ο οποίος παραγκωνίσθηκε τελικά μετά τη στέψη του γιου του Αλεξίου Α΄ Ιωάννη ως συμβασιλέως το 1092.[16]

Ο Αλέξιος Α΄ όμως καινοτόμησε στη δημιουργία και άλλων τιμητικών τίτλων σύνθετων με βάση τον τίτλο *σεβαστός*, για να τιμήσει μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο όρος *σεβαστός*, που προσιδίαζε παλαιότερα μόνον στον αυτοκράτορα, είναι η ελληνική απόδοση του λατινικού *augustus*. Απαντά ως τίτλος και πριν από την άνοδο του Αλεξίου Α΄ στον θρόνο, ο ίδιος μάλιστα ο Αλέξιος και ο αδελφός του Ισαάκιος είχαν τιμηθεί με τον τίτλο αυτόν από τον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη.[17] «*Σεβαστοὶ γὰρ οἱ βασιλεῖς ἀνέκαθεν ἐπιθετικῶς ὠνομάζοντο, καὶ ἦν ἐξιδιαζόντως εἰς βασιλέα λεγόμενον τὸ τοῦ σεβαστοῦ ὄνομα· αὐτὸς δὲ εἰς τὸ κοινότερον πρῶτον κατήνεγκε τὴν τοιαύτην ἀξίαν*», λέγει η Άννα Κομνηνή.[18] Με τον τρόπο αυτόν ο Μιχαήλ Ταρωνίτης, γαμβρός του Αλεξίου από αδελφή, τιμήθηκε με το αξίωμα του «*πρωτοσεβαστοῦ*» και λίγο αργότερα αναδείχθηκε «*πανυπερσέβαστος ... καὶ ξύνθωκος τῷ καίσαρι*»,[19] ο αδελφός του Αλεξίου Αδριανός αναδείχθηκε *περιφανέστατος πρωτοσέβαστος* και ο μικρότερος αδελφός του Νικηφόρος, μέγας δρουγγάριος του στόλου, *σεβαστός*.[20] Η σειρά των τίτλων κατά την τάξη προκαθεδρίας ήταν: *σεβαστοκράτωρ, καῖσαρ, πανυπερσέβαστος, πρωτοσεβαστός, σεβαστός*. Οι τίτλοι αποδίδονταν με τη σειρά γέννησης των αδελφών και σε περιπτώσεις γαμβρών με τη σειρά γέννησης των συζύγων τους. Οι τίτλοι αυτοί δεν ήταν κληρονομικοί και ήταν ανακλητοί. Ήταν δυνατό να προαχθεί κάποιος σε ανώτερο αξίωμα ή και να υποβιβασθεί.[21] Με την απονομή των τριών υψηλοτέρων αξιωμάτων δόθηκε πιθανότατα το δικαίωμα στους φορείς τους να φέρουν και αυτοί τον τίτλο του "*δεσπότη*", αλλά και να προσφωνούνται έτσι. Έχουν διασωθεί σφραγίδες με τον τίτλο του *δεσπότη* του σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού,[22] του *καίσαρα* Νικηφόρου Μελισσηνού,[23] του *πανυπερσεβάστου* και αργότερα καίσαρα Ιωάννη (Δαλασσηνού),[24] του *πανυπερσεβάστου* Στεφάνου Κοντοστεφάνου[25] κ.ά., αλλά και αναφορές των δύο πρώτων σε έγγραφα των μονών του Άθω, με τα οποία εκχωρού-

15. Άννα Κομνηνή, I.116.1-8: «*καὶ οὐκ ἠστόχησε τῆς αἰτήσεως* (= η Μαρία η Αλανή), *ἀλλὰ λαμβάνει χρυσόβουλλον λόγον βεβαιοῦντα τὰ αὐτῆς θελήματα ἅπαντα. Τηνικαῦτα καὶ ἃ ὑπειδιδύσκετο ἐκ σηρικῶν ὑφασμάτων περιελόντες τῶν διόλου ἐρυθρῶν ὑποδημάτων τούτῳ μεταδιδόασι κἂν ταῖς δωρεαῖς καὶ χρυσοβούλλοις λόγοις δεύτερος τοῦ λοιποῦ συνυπογράφων ἦν διὰ κινναβάρεως τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ κἂν ταῖς προπομπαῖς μετὰ τῆς βασιλικῆς τιάρας συνεπόμενος*». Ιω. Ζωναράς IV.237.2-10 (F. Dölger - P. Wirth, Regesten, αρ. 1064 - Απρίλιος 1081). Βλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, [Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, 26], Αθήναι, 1956, σσ. 156-57. D.I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968, αρ. 23, σ. 62. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 59.

16. Άννα Κομνηνή, II.63.10-14: «*Ἐθέλοντες τοιγαροῦν τουτὶ τὸ παιδίον εἰς τὴν τοῦ αὐτοκράτορος περιωπὴν ἀναβιβάσαι καὶ κλῆρον οἷον αὐτῷ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων καταλιπεῖν, εἰς τὴν τοῦ θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν τοῦ θείου βαπτίσματος καὶ τοῦ στέφους αὐτὸ ἀξιοῦσι*». Νικ. Χωνιάτης (έκδ. J. van Dieten) 5.88-90. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή*, σσ. 157-158, αμφισβητεί τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής, διότι ο Ιωάννης είχε γεννηθεί στις 15 Σεπτεμβρίου 1087 και δεν φαίνεται πιθανό να καθυστέρησε τόσο η βάπτισή του, και διερωτάται: «Μήπως η Άννα Κομνηνή συνέδεσε κατά χώρον δύο διαφόρους κατά χρόνον τελετάς;».

17. Μιχ. Ατταλειάτης, 299. 5-6. Βλ. N. Oikonomidès, "L' évolution de l' organisation administrative de l' Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)", *TM* 6 (1976), 125-152, ιδιαίτερα σ. 127. L. Bréhier, "L'origine des titres impériaux à Byzance", *BZ* 15 (1906), 161-178. L. Stiernon, "Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros", *REB* 23 (1965), 222-245, κυρίως σ. 226. Για όσους συγγενείς του αυτοκράτορα τιμήθηκαν με τον τίτλο του σεβαστού βλ. σσ. 227-28. *Théophylacte d'Achrida Lettres. Introduction, texte, traduction et notes* par P. Gautier [CFHB XVI/2, Series Thessalonicensis], Thessalonique, 1986, σσ. 84-86.

18. Αλεξιάς, I.114.16-20 Για την ακριβή θέση του σεβαστού στην αυλική ιεραρχία βλ. Πρακτικά της Συνόδου των Βλαχερνών (τέλη του 1094), έκδ. P. Gautier, "Le synode des Blachernes (fin 1094). Etudes prosopographicques", *REB* 29 (1971), 213-284, κυρίως σ. 217. 5-13.

19. Αλεξιάς, I.114.4-17. Ιω. Ζωναράς, III 732. 6-9 (έκδ. Βόννης). Ψευδο-Κωδινός (έκδ. J. Verpeaux), 134. 21-25, 135. 11-15. Για τον Μιχαήλ Ταρωνίτη βλ. N. Adontz, "Les Taronites à Byzance", *B* 11 (1936), 30-42, κυρίως σσ. 23-26, και "Observations sur la généalogie des Taronites", *B* 14 (1939), 407-413 (= *Études Arméno-byzantines*, Λισσαβώνα, 1965, 197-251, 339-345). B. Skoulatos, *Personnages*, σσ. 211-212. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I/3, αρ. 271, σ. 1501. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Osterreich, I. Kaiserhof*, Wien, 1978, αρ. 38 σ. 134. A. P. Kazhdan, "Panhypersebastors", *ODB*, σ. 1570.

20. Για τους Κομνηνούς Αδριανό και Νικηφόρο βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, Α΄, αρ. 16 και 17 αντίστοιχα. B. Skoulatos, *Personnages*, σσ. 5-8 και 232-233. Για την εκχώρηση φορολογικών εσόδων από κτήματα της Μ. της Λαύρας στον Αδριανό βλ. *A. Lavra*, I, αρ. 46.10-17 (Αύγ. 1084). (F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, 1116b): «*τῷ πανυπερσεβάστῳ (πρωτο)σεβαστῷ κῦρ Ἀδριανῷ*».

21. Βλ. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes", σσ. 451-52. R. Guilland, Déspote, 68 (= Recherches II.10). L. Stiernon, "Sébaste" (όπως στη σημ. 17), σσ. 222 κε., όπου περισσότερα για τους κατόχους των τιμητικών αυτών τίτλων, και σσ. 229-30 για την ιεραρχία των ομοτίτλων ανάλογα με τη συγγένεια που είχαν προς τον αυτοκράτορα.

22. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 2702 και σσ. 1490 και 1517. Βλ. και αναφορά του Αδριανού, γιου του σεβαστοκράτορα Ισαακίου στη σημείωση για τους αρχιεπισκόπους Αχρίδος: L. Stiernon, "Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Adrien (Jean) et Constantin Comnène, sébastes", *REB* 21 (1963), 179-197, κυρίως σ. 180: «*Ἰωάννης μοναχὸς ὁ Κομνηνός, ὁ ἐν τοῖς κοσμικοῖς Ἀδριανὸς πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ υἱὸς τοῦ ἀοιδίμου δεσπότου, τοῦ πανευτυχεστάτου πρώτου σεβαστοκράτορος κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ*».

23. G. Zacos - A. Veglery, αρ. 2698: «*Νικηφόρῳ καίσαρι τῷ Μελισσηνῷ*», ενώ αρ. 2699: «*Νικηφόρῳ δεσπότῃ τῷ Μελισσηνῷ*».

24. G. Zacos - A. Veglery, αρ. 2721 (προ του 1136-1138): «*Τὸν Δαλασσηνὸν δεσπότην Ἰωάννην | τὸν πανυπερσέβαστον*» και αρ. 2722 (μετά το 1136/38-ca.1152): «*Τὸν Δαλασσηνὸν δεσπότην Ἰωάννην | τὸν εὐτυχῆ καίσαρα*». Για την ταύτισή του με τον καίσαρα Ιωάννη Ρογήριο βλ. L. Stiernon, "Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Ά propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècles)", *REB* 22 (1964), 184-98, κυρίως σσ. 188 κε. Βλ. και σφραγίδα αρ. 2722bis: «*Ἄννης Κομνηνῆς καὶ θυγατρὸς καισαρίσσης καὶ δεσπότου καίσαρος εὐτυχεστάτου*». Βλ. και Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, 348-356 (αρ. 75 Μαρία Κομνηνή), και τ. Β΄, 138-141 (αρ. 126 Άννα Κομνηνή).

25. Μεταξύ 1130-1148: G. Zacos - A. Veglery, αρ. 2723, και σε ποιήματα του Θεοδώρου Προδρόμου, έκδ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos historische Gedichte* [Wiener Byzant. Studien XI], Wien, 1974, σσ. 436, 438, 440, 443. Βλ. και Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, σσ. 380-390 (αρ. 77: Άννα Κομνηνή). Βλ. και σφραγίδα αρ. 2719bis: «*δεσπότου Κωνσταντίνου ... πανσεβασθυπερτάτου*». Σφραγίδα με την επιγραφή Κωνσταντῖνος Δεσπότης που δημοσίευσε η Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Συλλογή Ορφανίδη-Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα, 1996, αρ. 155, σ. 73, χρονολογείται αόριστα στον 12ο αι. χωρίς να προσδιορίζεται ο κάτοχος της σφραγίδας, ενώ και η ανάγνωση της επιγραφής θεωρείται προβληματική. Βλ. βιβλιοκρισία των W. Seibt - Alexandra-Kyriaki Wassiliou, *BZ* 91 (1998), 146-150, κυρίως σ. 147.

νταν σ' αυτούς τα φορολογικά έσοδα ορισμένων κτημάτων.[26] Επομένως, όταν ο Θεοφύλακτος Αχρίδος προσφωνεί σ' επιστολές του τον καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό «*Δέσποτά μου ἅγιε*»,[27] δεν πρόκειται για απλή φιλοφρόνηση, με τη σημασία του αυθέντη, κύριε, όπως υπέθεσαν άλλοι ερευνητές,[28] αλλά για δικαίωμα που παρέσχε ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στις επιστολές αυτές ο Θεοφύλακτος αναφέρεται στον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο ως βασιλέα,[29] προσφωνεί τον καίσαρα Νικηφόρο Μελισσηνό «*βασιλεῦ φιλοδωρότατε καὶ χρηστότατε*»[30] και προσφεύγει στη *βασιλεία* του[31] και στο *θεοστεφές* του κράτος.[32] Αν δεν δηλωνόταν ο αποδέκτης των επιστολών στα χειρόγραφα, θα νόμιζε κανείς πως ο Θεοφύλακτος απευθυνόταν προς τον αυτοκράτορα. Ωστόσο σε λόγο που απηύθυνε ο Θεοφύλακτος προς τον Αλέξιο Α΄ τον προσφωνεί «*ὦ αὐτοκράτορ*» και «*ὦ βασιλεῦ*».[33] Αλλά και σε επιστολή του προς τον γαμβρό από θυγατέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄, τον Νικηφόρο Βρυέννιο, που με τον γάμο του με την Άννα Κομνηνή το 1095/96 έλαβε τον τίτλο του *πανυπερσεβάστου*,[34] ο Θεοφύλακτος λέγει «*Ὅ*

26. *A. Esphigménou* (έκδ. J. Lefort), αρ. 5. 11-13 (χρυσόβουλλος λόγος Αλεξίου Α΄ του 1095): «*διὰ τὸ προαφορισθῆναι τὸ δηλωθὲν τῆς αὐτῆς μονῆς προάστειον τὴν Πορταρέαν τῷ μέρει τοῦ ἁγίου ἡμῶν δεσπότου τοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος*», *Actes d'Iviron II, du milieu du XIe siècle à 1204*, έκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli [Archives de l'Athos XVI], Paris, 1990, αρ. 43. 6-7 (1085): «*εἰς τὸν ἅγιον ἡμῶν δεσπότην τὸν εὐτυχέστατον καίσαρα κύριν Νικηφόρον τὸν Μελισηνόν*». *A. Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos XIII], Paris, 1984, αρ. 4, 9-10 (1117): «*ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως δὲ τοῦ Ἰβάτζη τυγχάνων, ὅπερ καὶ διὰ δωρεᾶς τοῦ ἀειμνήστου καὶ ἀοιδίμου δεσπότου ἡμῶν τοῦ καίσαρος κῦρ Νικηφόρου τοῦ Μελισσηνοῦ*». Ευχαριστώ τον υποψήφιο διδάκτορα κ. Δ. Κουρμπέτη για την υπόδειξη των αναφορών αυτών.

27. Θεοφύλακτος Αχρίδος, έκδ. P. Gautier (όπως στη σημ. 17), αρ. 9, 13, 73.

28. R. Guilland, "Le despote", σ. 2, όπου η παραπομπή στον Ψευδο-Κωδινό δεν ανταποκρίνεται στα λεγόμενά του. Για το θέμα αυτό βλ. και G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I, σ. 1485.

29. Επιστ. 73.6 (μεταξύ 1102-1104) «*τοῦ σεβαστοκράτορος θάνατον*» και στ. 22 «*τόν τε τοῦ συγγενοῦς βασιλέως θάνατον*». Για το έτος θανάτου του Ισαακίου (περί το 1104) βλ. Dénise Papachryssanthou, "La date de la mort du sébastocrator Isaac Comnène, frère d'Alexis Ier, et de quelques événements contemporains", *REB* 21 (1963), σ. 252.

30. Επιστ. 9.13 (μεταξύ 1089/90?)

31. Επιστ. 9.2: «*Δέσποτά μου ἅγιε, τοῖς πρότερον παρὰ τῆς βασιλείας σου γενομένοις πρὸς ἐμὲ ἀγαθοῖς...*» και στ. 14 κε.: «*Ὁρᾷς ὅπως βασιλεύεις καὶ κρατιστεύεις ἡμῶν ἐν ἅπασι;...*». Επιστ. 13.20 (1090 ή 1091). Επιστ. 73.34 (μεταξύ 1102-1104).

32. Επιστ. 13.4: «*τοῖς τῷ θεοστεφεῖ σου κράτει προστρέχουσι*», στ. 11 «*τῷ ἐνθέῳ σου κράτει*», «*τὸ τοῦ κραταιοῦ μου δεσπότου ὄνομα*», στ. 15 «*ὁ θεοστεφὴς δεσπότης*».

33. *Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies. Introduction, textes, traduction et notes* par P. Gautier [CFHB XVI. 1, Series Thessalonicensis], Thessalonique, 1980 αρ. 5, σ. 215.1 και 217.19 αντίστοιχα. O St. Maslev, "Les lettres de Théophylacte de Bulgarie à Nicéphore Mélissènos", *REB* 30 (1972), 179-186, θεώρησε ότι οι επιστολές απευθύνονται στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ και από λάθος των αντιγραφέων αποδόθηκαν στον Νικηφόρο Μελισσηνό. Την άποψή του αποδέχεται και ο Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Α΄, σ. 84, σημ. 26.

34. Ιω. Ζωναράς, IV. 240.22-23, III. 738. 12-739.2, έκδ. Βόννης). Βλ. B. Skoulatos, *Personnages*, αρ. 144, σ. 225.

δὴ καὶ μάλιστα τῆς βασιλείας σου δέομαι».[35] Ο Νικηφόρος ονομάστηκε *καῖσαρ* λίγο πριν από το 1111,[36] αν και ο καίσαρας Νικηφόρος Μελισσηνός είχε πεθάνει στις 17 Νοεμβρίου 1104.[37]

Η απονομή όμως των τίτλων του σεβαστοκράτορα και του καίσαρα σε περισσότερα άτομα επί Ιωάννου Β΄ Κομνηνού[38] οδήγησε σε υποβάθμισή τους και στην ανάγκη να δημιουργηθεί ένα νέο αξίωμα μετά τον αυτοκράτορα, εκείνο του *δεσπότου*.[39] Αυθύπαρκτο το αξίωμα του δεσπότη και μάλιστα ως του επίδοξου διαδόχου του θρόνου, θεωρείται πως δημιουργήθηκε το 1163 από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό για τον γαμπρό του, τον Ούγγρο πρίγκιπα Βελά. Καθώς δεν είχε αποκτήσει ακόμη διάδοχο, ο Μανουήλ θέλησε να αφήσει τη βασιλεία στη θυγατέρα του Μαρία, την οποία μνήστευσε με τον 13-14ετή Ούγγρο πρίγκιπα, ο οποίος μετακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, μετονομάσθηκε σε Αλέξιο και αναγορεύθηκε δεσπότης. Λίγο αργότερα, το 1165, ο Μανουήλ αξίωσε από τους αξιωματούχους να ορκιστούν ότι μετά τον θάνατό του θα αναγνώριζαν τη Μαρία και τον Αλέξιο ως αυτοκράτορες των Ρωμαίων.[40] Ο Αλέξιος εμφανίζεται ως *δεσπότης* στα πρακτικά της Συνόδου της 2ας Μαρτίου 1166[41] αλλά και σε έγγραφο της Μονής Ξηροχωραφίου του 1167, ενώ η Μαρία ως *βασίλισσα*.[42] Η Μαρία, που γεννήθηκε τον Μάρτιο του 1152, αναγορεύθηκε και στέφθη-

35. Επιστ. 96.77 (μεταξύ 1097 και 1104) και στ. 156 και τ. I, σ. 347 ποίημα αρ. 1: «*ὁ πανυπερσέβαστος*».

36. Βλ. P. Gautier, *Théophylacte, Lettres*, σ. 43. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 226.

37. Βλ. Dénise Papachryssanthou, "La date" (όπως στη σημ. 29), σ. 252, σημ. 17. B. Skoulatos, *Personnages*, σ. 244.

38. Βλ. π.χ. Τυπικόν Μ. Παντοκράτορος του 1136, έκδ. P. Gautier, στ. 1667: «*ὑπερεύχεσθε δὲ καὶ τῶν ἀοιδίμων αὐθεντῶν καὶ γονέων τῆς βασιλείας μου καὶ τοῦ περιποθήτου μου υἱοῦ καὶ βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου καὶ τῶν πανευτυχῶν σεβαστοκρατόρων καὶ τῶν λοιπῶν φιλτάτων μου παίδων*». Βλ. σχετικά με την απονομή των τίτλων σε περισσοτέρους του ενός G. Ostrogorsky, "Urum-despotes", σσ. 451-52.

39. Βλ. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes", σσ. 452 και 453, σημ. 1.

40. Ιω. Κίνναμος, 215.10-11: «*καὶ τὸ ἐντεῦθεν τῶν ἐπὶ τῷ κήδει βασιλεὺς ἐφρόντιζεν ὅ τε παῖς Ἀλέξιος ἤδη μετωνομάσθη καὶ δεσπότης ἀνεβοήθη*». Νικ. Χωνιάτης, 137.66-71 (έκδ. J. van Dieten): «*μήπω δὲ γεννήσας ὁ Μανουὴλ υἱόν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Μαρίᾳ ... τὰς τοῦ γένους σαλεύων διαδοχάς, ὅρκοις πάντας κατενεπέδωσε μετὰ τὸν αὐτοῦ μόρον αὐτήν τε τὴν Μαρίαν καὶ τὸν μνήστορα ταύτης Ἀλέξιον, ὃς... ἐξ Οὐγγρίας ὥρμητο, κληρονόμους τῆς οἰκείας ἔχειν ἀρχῆς καὶ ὡς Ῥωμαίων ἄναξι σφίσι καθυπείκειν καὶ προσκυνεῖν*» και 128.4-6: «*καὶ τοῦ βασιλέως τὸν τοῦ Ἰατζᾶ υἱὸν τὸν Βελᾶν εἰς γαμβρὸν ἀνελομένου ἐπὶ τῇ θυγατρὶ ἐκείνου Μαρίᾳ* [*ὃν καὶ διάδοχον τῆς βασιλείας ἐμελέτα ποιῆσαι*», προσθήκη στον κωδ. B Bekk]. Βλ. G. Moravcsik, "Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle)", *B* 8 (1933), 555-568, κυρίως σσ. 556 κε. G. Ostrogorsky, "Urum", σ. 449 και σημ. 5. R. Guilland, "Le despote", σ. 2. Για τη Μαρία βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, αρ. 153, σσ. 439-452.

41. Νικ. Χωνιάτης, *Θησαυρὸς Ὀρθοδοξίας*, PG 140, 253 Α: «*συνεδριαζόντων τῷ ἐνθέει κράτει αὐτοῦ τοῦ δεσπότου καὶ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς ἁγίας αὐτοῦ βασιλείας κυροῦ Ἀλεξίου*». Βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, σσ. 442-3. R. Guilland, "Le despote", σ. 2, σημ. 14.

42. N. Wilson - J. Darrouzès, "Restes du cartulaire du Hiera-Xérochoraphion", *REB* 21 (1968), αρ. 7, 24.4-14: «*ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ κοσμοποθήτων καὶ ἐκ θεοῦ ἐστεμμένων μεγάλων νικητῶν καὶ εἰρηνοποιῶν βασιλέων ἡμῶν, Μανουὴλ μεγάλου βασιλέως πορφυρογεννήτου καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων τοῦ Κομνηνοῦ, ἔτει τῆς βασιλείας αὐτοῦ εἰκοστῷ τετάρτῳ, καὶ Μαρίας τῆς εὐσεβεστάτης αὐγούστης, Ἀλεξίου δεσπότου καὶ Μαρίας εὐσεβεστάτης βασιλίσσης καὶ πορφυρογεννήτου, τῇ κβ΄ τοῦ*

κε *βασίλισσα* πιθανόν την ημέρα της βάπτισής της,[43] που σύμφωνα με τη νεαρά του Λέοντα ϛ΄ έπρεπε να γίνεται μετά την 40ή ημέρα από τη γέννηση των νηπίων.[44]

Ο G. Ostrogorsky σε ειδική μελέτη του[45] υποστήριξε ότι το αξίωμα του δεσπότη επινοήθηκε από τον Μανουήλ Α΄ και δόθηκε στον Ούγγρο πρίγκιπα Βελά, γιο του Ιτζά, κατά μίμηση του ουγγρικού τίτλου urum που κατά τη γνώμη του ήδη έφερε ο Βελάς. Urum, γράφει, σημαίνει ο κύριός μου (mein Herr) και θεωρεί ότι ισοδυναμούσε με τον όρο δεσπότης. Επειδή μάλιστα, όπως μαρτυρεί ο Ιωάννης Κίνναμος, Ουρούμ στους Ούγγρους ονομαζόταν ο διάδοχος του θρόνου,[46] ο Βελάς ως urum-διάδοχος του ουγγρικού θρόνου και ως "δεσπότης"-διάδοχος του βυζαντινού θρόνου θα μπορούσε να συνενώσει την Ουγγαρία με τη βυζαντινή αυτοκρατορία.[47] Ότι η επιγαμία, την οποία σχεδίαζε ο Μανουήλ, απέβλεπε ενδεχομένως στην προσάρτηση της Ουγγαρίας, φαίνεται από την όλη εξωτερική πολιτική του Μανουήλ και το ενδιαφέρον του για την κατάσταση στην Ουγγαρία.[48] Δεν φαίνεται όμως αναγκαίο να θεωρήσουμε ότι ο Μανουήλ εισήγαγε τον τίτλο του δεσπότη κατά μίμηση του urum, διότι, όπως αναφέραμε, ήδη ο τίτλος "δεσπότης" χρησιμοποιούνταν από την εποχή του Αλεξίου Α΄ και για τον σεβαστοκράτορα, τον καίσαρα και τον πανυπερσέβαστο. Ο Ostrogorsky βέβαια δεν είχε υπόψη τις σφραγίδες των παραπάνω αξιωματούχων ούτε τα αγιορειτικά έγγραφα και τις επιστολές του Θεοφυλάκτου Αχρίδος που αναφέραμε και υποστηρίζει λανθασμένα ότι ως την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού μόνον ο αυτοκράτορας έφερε τον τίτλο του δεσπότη.[49]

Τα πράγματα πήραν διαφορετική τροπή, όταν τον Σεπτέμβριο του 1169 ο Μανουήλ απέκτησε από τη δεύτερη σύζυγό του γιο, που τον ονόμασε Αλέξιο. Τον Μάρτιο του 1171 έστεψε συμβασιλέα στον ναό των Βλαχερνών τον γιο του, στον οποίο έδωσαν όλοι όρκους πίστεως. Διαλύ-

παρόντος μαρτίου μηνὸς τῆς νῦν τρεχούσης πέντε καὶ δεκάτης ἰνδικτιῶνος, ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,ςχοε΄». Το χωρίο προσήγαγε ο P. Wirth, "Die Genesis der byzantinischen Despotenwürde im Lichte der zeitgenossischen höfischen Titulatur", *Βυζαντινά* 5 (1973), 421-425. Για τον τίτλο *μέγας βασιλεύς* βλ. P. Schreiner, "Zur Bezeichnung "megas" und "megas Basileus" in der byzantinischen Kaisertitulatur", *Βυζαντινά* 3 (1971), 173-192.

43. Ιω. Κίνναμος, 118.19-21: «*ὑπὸ τοῦτον τὸν χρόνον καὶ θυγάτριον αὐτῷ πρώτως ἄρτι ἐκ τῆς Αὐγούστης ἐτέχθη Εἰρήνης κάλλει διενεγκὸν Μαρία τε ὠνομάσθη καὶ βασιλὶς ἀνεβοήθη*». Μαγγάνειος Πρόδρομος, έκδ. Συν. Παπαδημητρίου, "Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI.22", *VV* 10 (1903), 135, ποίημα XVII, στίχ. 166-169: «*Ναὶ πρὸς αὐτῆς τῆς βλάστης σου, ναὶ τῆς μονογενοῦς σου τῆς κόρης τῶν ὀμμάτων σου, τῆς μέσης σου καρδίας, τῆς ἔτι νῦν ὑπὸ μαζόν, τῆς ἔτι θηλαζούσης καὶ βασιλείῳ στέμματι δεσποινικῶς στεφθείσης...*». Πρβ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, σ. 440.

44. Νεαρά 17 Λέοντα ϛ΄, έκδ. P. Noailles - A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944, 69.1 κε.

45. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz", *BZ* 44 (1951), 448-460.

46. Ιω. Κίνναμος, 203.19-21: «*τῷ γε μὴν Στεφάνῳ, φημὶ τῷ πρεσβυτέρῳ, τὴν Οὐροὺμ ἀπεκλήρωσαν τύχην· βούλεται δὲ τοῦτο παρὰ Οὔννοις τὸν τὴν ἀρχὴν διαδεξόμενον ἑρμηνεύειν τὸ ὄνομα*».

47. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes", σσ. 454 και 459.

48. Το ζήτημα προτίθεμαι να επανεξετάσω σε ειδική μελέτη μου.

49. G. Ostrogorsky, "Urum-despotes", σσ. 448, 452.

θηκε ο αρραβώνας της Μαρίας με τον Βελά, ο οποίος έχασε μαζί με το δικαίωμα της διαδοχής και το αξίωμα του δεσπότη. Σ' αντάλλαγμα έλαβε τον τίτλο του καίσαρα και ως σύζυγο την αδελφή της γυναίκας του Μανουήλ Άννα του Chatillon. Μετά τον θάνατο του αδελφού του Στεφάνου Γ΄ ο Βελάς επέστρεψε στην Ουγγαρία («*βασιλεύσοντα τῶν ὁμοεθνῶν*»)[50] και παρέμεινε πιστός σύμμαχος του Βυζαντίου. Η Μαρία παντρεύτηκε πολύ αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1180, τον Ρενιέρο, γιο του μαρκήσιου του Montferrat, που έγινε ορθόδοξος και μετονομάστηκε σε Ιωάννη. Έλαβε τον τίτλο του καίσαρα, τον οποίο μοιράστηκε και η Μαρία.[51]

Ο πρώτος γνωστός *δεσπότης* μετά τον Βελά-Αλέξιο ήταν ο Αλέξιος Παλαιολόγος, γαμβρός του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203). Ο Αλέξιος Γ΄ είχε τρεις κόρες. Για να εξασφαλίσει τη διαδοχή αναγόρευσε την πρωτότοκη κόρη του Ειρήνη "*βασίλισσα*" και απένειμε τον τίτλο του *δεσπότη* στον σύζυγό της Αλέξιο Παλαιολόγο.[52] Αυτό επιβεβαιώνεται και από σφραγίδες του Αλεξίου με έμμετρη επιγραφή: «*Ἀλεξίου σφράγισμα Παλαιολόγου, | Κομνηνοφυοῦς, δεσπότου τὴν ἀξίαν, | γαμβροῦ κρατοῦντος γῆς πάσης Ῥωμαΐδος, | εἰς πρωτόπαιδα βασίλισσαν Εἰρήνην*».[53] Ο Αλέξιος όμως πέθανε πρόωρα, πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης του 1204, και ο Αλέξιος Γ΄ απένειμε τον τίτλο του δεσπότη στον σύζυγο της δεύτερης θυγατέρας του, τον Θεόδωρο Λάσκαρη.[54] Σώζεται σφραγίδα και του Θεοδώρου με την επιγραφή «*Μάρτυς, Κομνηνὸν Θεόδωρον δεσπότην, ἀνακτόπαιδος σύζυγον Ἄννης, σκέποις*».[55] Ο Θεόδωρος Λάσκαρης, ως γνωστόν, κατέφυγε στη Μ. Ασία, όπου ίδρυσε την αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο Αλέξιος Γ΄ όμως φαίνεται πως απένειμε τον τίτλο του δεσπότη και στον άρχοντα της Κορίνθου Λέοντα Σγουρό, ύστερα από τον γάμο του τελευταίου με την τριτότοκη θυγατέρα του έκπτωτου αυτοκράτορα Ευδοκία.[56] Η αλληλουχία και η χρονολόγηση των δραματικών γεγονότων της περιπλάνησης του Αλεξίου Γ΄ στον ελλαδικό χώρο δεν είναι σαφείς από τις πηγές,[57] θεωρώ όμως πιθανό ότι ο Αλέξιος χολωμένος από την στάση

50. Νικ. Χωνιάτης (έκδ. J. van Dieten), 169.5-20.

51. Νικ. Χωνιάτης, 232.32. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Ἅλωσις Θεσσαλονίκης* (έκδ. St. Kyriakidis) 20.16-19: «*καὶ οἱ καίσαρες, ἡ πορφυρογέννητος Μαρία... καὶ ὁ συζυγῶν αὐτῇ Ἰωάννης ὁ μαρκέσιος*». Σχετικά με τα συνοικέσια και τον γάμο της Μαρίας βλ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ.Β΄, σσ. 449 κε., όπου και οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία.

52. Γεώργ. Ακροπ., 8.25-9.6: «*ἡ μὲν πρώτη Εἰρήνη κατωνομάζετο, ἣν καὶ ἀνδρὶ συνέζευξεν Ἀλεξίῳ τῷ Παλαιολόγῳ, ὃν καὶ δεσπότην τετίμηκεν, ἀλλὰ προῴχετο οὗτος τῆς Κωνσταντίνου ἁλώσεως. Ἡ δὲ δευτέρα ἐκαλεῖτο Ἄννα, εἰς ἣν Θεόδωρον τὸν Λάσκαριν ἐπεγάμβρευσεν. Ἡ δὲ τρίτη Εὐδοκία κατωνομάζετο, ἣν πρὸ καιροῦ ὁ πατὴρ αὐτῆς τῷ κράλῃ τῆς Σερβίας συνέζευξε*».

53. G. Zacos - A. Veglery, αρ. 2752 και παλαιότερα V. Laurent, "La généalogie des premiers Paléologues", *B* 8 (1933), 125-149, κυρίως σ. 126.

54. Γεώργ. Ακροπ., 10.17: «*καὶ δεσπότην ὑπ' ἐκείνου* (= Αλεξίου Γ΄) *τετιμημένον*» και 11.5, 9. Θεόδ. Σκουταριώτης, έκδ. Κ. Σάθα, *ΜΒ*, VII, 451.22.

55. G. Zacos - A. Veglery, αρ. 2753, όπου και σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία.

56. Νικ. Χωνιάτης, 608.46-50. Γεώργ. Ακροπ., 13.15 κε. Μόνον ο Θεόδ. Σκουταριώτης, 453.28, αναφέρει ότι ο Αλέξιος τίμησε τον Σγουρό με το αξίωμα του δεσπότη: «*καὶ εἰς Κόρινθον ἀφικόμενος συνέζευξε τῷ Σγουρῷ ἐκεῖσε κατάρχοντι, καὶ δεσπότην τοῦτον ἐτίμησε*».

57. Νικ. Χωνιάτης, 608.47 κε., 612.41 κε., 620.67-70. Γεωργ. Ακροπ., 13.14-14.7. Θεόδ. Σκουταριώτης, 453.10 κε. Βλ. Μ.Σ. Κορδώσης, "Ο έκπτωτος Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Γ΄ Άγγελος στη

του Θεόδωρου Λάσκαρη, ο οποίος προσπαθούσε να πείσει τους κατοίκους των πόλεων της Μ. Ασίας να τον δεχθούν και να αναλάβει την εξουσία «*ὡς βασιλεὺς ἀντὶ τοῦ πενθεροῦ Ἀλεξίου*»,[58] αλλά και από την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα το 1206,[59] απένειμε τον τίτλο του δεσπότη στον Λέοντα Σγουρό. Αλλά και ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρης απένειμε τον τίτλο του δεσπότη στον γαμβρό του Ανδρόνικο Παλαιολόγο.[59α]

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 και την αναγόρευση του Βαλδουίνου Α΄ ως αυτοκράτορα, ο δόγης της Βενετίας έλαβε τον τίτλο του *δεσπότη*.[60] Ο τίτλος όμως δεν δήλωνε φεουδαρχική σχέση, αλλά την δεύτερη θέση στην εξουσία μετά τον Φράγκο αυτοκράτορα, ο οποίος σε νομίσματα και σφραγίδες έφερε τον ελληνικό τίτλο ΔΕΣΠΟΤΗΣ, όπως και ο βυζαντινός αυτοκράτορας.[61]

Δεν υπάρχει καμία μαρτυρία στις πηγές που να επιβεβαιώνει την υπόθεση του Π. Αραβαντινού, την οποία ακολούθησε ο D. Nicol, ότι ο Αλέξιος Γ΄ απένειμε τον τίτλο του δεσπότη στον Μιχαήλ Δούκα κατά την παραμονή του στην Άρτα, σαν ένδειξη ευγνωμοσύνης γιατί τον εξαγόρασε ο Μιχαήλ από την αιχμαλωσία.[62] Ως τις αρχές επομένως του 13ου αι. το αξίωμα του δεσπότη, όσες φορές απονεμήθηκε, δόθηκε σε γαμβρό του αυτοκράτορα και επίδοξο διάδοχο του θρόνου. Εντάσσεται στην αυτοκρατορική δυναστική πολιτική σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε άρ-

---

Μακεδονία και Θεσσαλία", Διεθνές Συμπόσιο "Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.", Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992 [Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 82], Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 165-169 όπου και η σχετική προβληματική.

58. Γεώργ. Ακροπ., 10.28-11.1. Θεόδ. Σκουταρ., 452.1.

59. Για τη χρονολόγηση της αναγόρευσης και στέψης του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 55-56, όπου και η σχετική συζήτηση και βιβλιογραφία.

59α. Γεώργ. Ακροπ., 26.16-20. Η Ειρήνη μετά τον θάνατο του Ανδρόνικου παντρεύτηκε τον Ιωάννη Δούκα Βατάτζη.

60. Γεώργ. Ακροπ., 13.6-8: «*τοῦ δὲ δουκὸς Βενετίας... καὶ δεσποτικῷ ἀξιώματι τιμηθέντος*». Θεόδ. Σκουταρ., 453.18.

61. Γεώργ. Ακροπ., 13.6. Βλ. σχετικά Β. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της Λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως κατά τους πρώτους χρόνους της υπάρξεώς της*, Θεσσαλονίκη, 1970, σσ. 115-16. Για την τιτλοφορία του Φράγκου αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως βλ. στο ίδιο, σσ. 60, 130-31, 135-37. Βλ. και Β. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 33 κε. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 142, σημ. 220.

62. Γεώργ. Ακροπ., 13.23-14.7: «(Αλέξιος Γ΄) *ἐκ Λογγιβαρδίας δέ τισι ξυντυχὼν ἁλίσκεται, πρὸς τὸν πρωτεξάδελφον αὐτοῦ Μιχαὴλ τὰς κινήσεις ποιούμενος· ἦν γὰρ οὗτος τῷ τότε μέρους τινὸς τῆς παλαιᾶς Ἠπείρου κρατήσας... καὶ ἦν οὗτος δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας... ὡς γοῦν ἑάλω παρὰ τῶν Λογγιβάρδων ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος, ἀπεμπολεῖτο παρ᾽ αὐτῶν συνάμα τῇ γυναικὶ εἰς τὸν δηλωθέντα Μιχαὴλ χρυσίον συχνὸν τοῖς κατέχουσι διδόντα*». Βίος Αγ. Θεοδώρας από τον Ιώβ Ιασίτη (Ιώβ Μελία), PG 127, 904 C: «*ὃς δὴ Κομνηνὸς* (= ο Μιχαήλ) *ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ στόλου τῶν Λατίνων κατερχομένου, καὶ τῷ τῆς Σαλαγορᾶς λιμένι οὑτωσὶ ἐπικληθέντι προσορμίσαντος, τὸν βασιλέα Ἀλέξιον μὴ γνωριζόμενον ὡς ἀνδράποδον παρ᾽ ἐκείνων εἰς χάριν ἔλαβε καὶ ἀπέλυσε. πολλαῖς πρότερον αὐτοὺς δεξιωσάμενος* (διόρθ. αντί δεξιωσαμέναις του κειμένου) *δωρεαῖς· ἐξ οὗ βασιλέως εἰς κλῆρον ἐδόθη αὐτῷ τε τῷ Μιχαὴλ καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ ἡ λαχοῦσα τότε τῆς ἡγεμονίας ἀρχή*». Βλ. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Ι, Εν Αθήναις, 1856, σ. 60. - D. Nicol, *The Despotate*, σσ. 14-15. - Ο L. Stiernon, "Les origines", σ. 122, χρονολογεί την παραμονή του Αλεξίου Γ΄ στην Άρτα περί το 1206/7.

ρην διάδοχος. Οι πρωτότοκες θυγατέρες του αυτοκράτορα και σύζυγοι δεσποτών, προσαγορεύονταν "*βασίλισσαι*", όπως τουλάχιστον φαίνεται από τις μαρτυρίες των πηγών για τη Μαρία Κομνηνή και την Ειρήνη, την κόρη του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου που αναφέραμε.[63]

Τα πράγματα άλλαξαν κατά τη διάρκεια του 13ου αι. και τον 14ο αι. Το αξίωμα δίδεται από τον αυτοκράτορα σε διάφορα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ή άλλους αξιωματούχους, ακόμη και ξένους, χωρίς να συνδέεται με τη διαδοχή.[64] Στην ιεραρχία όμως, όπως μαρτυρεί ο Ψευδο-Κωδινός (α΄ μισό του 14ου αι.), την προκαθεδρία είχαν οι γιοι του αυτοκράτορα σε σχέση με τους άλλους δεσπότες (αδελφούς, γαμβρούς): «*οἱ τοῦ βασιλέως υἱοί, οἱ δεσπόται προΐστανται τῶν ἀδελφῶν καὶ γαμβρῶν τοῦ βασιλέως, δεσποτῶν καὶ αὐτῶν ὄντων*».[65]

Ο Ψευδο-Κωδινός παραδίδει το τελετουργικό μέρος «*Περὶ προβλήσεως δεσπότου*», που περιλάμβανε την αναγόρευση, την προσκύνηση του αυτοκράτορα από τον νέο δεσπότη και τη στέψη. Στην αίθουσα του θρόνου, τον τρίκλινο, σχημάτιζαν με χρυσοΰφαντα παραπετάσματα ένα χώρισμα στην άκρη, όπου άρχοντες, που τους είχε ορίσει ο αυτοκράτορας, φορώντας παράσημα και σκαράνικα έντυναν τον δεσπότη με λευκοπόρφυρα πέδιλα (*διβολέα πέδιλα*), και πορφυρό (*ὀξύ*) ή κόκκινο *καββάδιον* κεντημένο με μαργαριτάρια.[66] Όταν ερχόταν ο αυτοκράτορας φορώντας το στέμμα, άνοιγαν το διάφραγμα, πολυχρόνιζαν, και δύο από τους ανώτερους άρχοντες οδηγούσαν τον υποψήφιο δεσπότη ενώπιον του αυτοκράτορα, ο οποίος όρθιος (*ἱστάμενος*) έλεγε «*ἡ βασιλεία μου προβάλλεταί σε δεσπότην*» και αμέσως όλοι πολυχρόνιζαν. Ακολουθούσε η προσκύνησις. Ο δεσπότης έσκυβε και φιλούσε το πόδι του καθήμενου πια αυτοκράτορα. Έπειτα σηκωνόταν και πάλι ο αυτοκράτορας και έθετε στην κεφαλή του δεσπότη *οἰκειοχείρως στέμμα* (*στέφανον*) κοσμημένο με πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια. Το στέμμα είχε τέσσερις μικρές καμάρες, μπροστά, πίσω και από τα πλάγια, αν ο χειροτονηθείς ήταν γιος του αυτοκράτορα, αν όμως ήταν γαμβρός, τότε είχε μόνο μία καμάρα μπροστά. Το στέμμα αυτό ονομαζόταν *στεμματογύριον*. Πολυχρόνιζαν και πάλι, έκλειναν το διάφραγμα, ο αυτοκράτορας αποσυρόταν στα διαμερίσματά του (*εἰς τὸ κελλίον*), ενώ ο δεσπότης πήγαινε στο «*ἑαυτοῦ ὀσπήτιον*», όπως ήταν ντυμένος, και τον ακολουθούσαν έφιπποι άρχοντες ντυμένοι και αυτοί επίσημα.[67]

---

63. Βλ. παραπάνω, σ. 79 και σημ. 42, σ. 81 και σημ. 53. Για τους τίτλους *βασίλισσα, βασιλίς* βλ. E. Bensamar, "La titulature de l'impératrice et sa signification. Recherches sur les sources byzantines de la fin du VIIIe siècle à la fin du XIIe siècle", *B* 46 (1976), 243-291, κυρίως σσ. 278 κε. Για την τιτλοφορία των συζύγων των δεσποτών βλ. παρακάτω, σ. 92.

64. Βλ. σχετικές περιπτώσεις στον Β. Ferjančić, *Despoti, passim*.

65. Ψευδο-Κωδινός (έκδ. J. Verpeaux), σ. 133.1-12.

66. Για τη σημασία των όρων 1) *διβολέα*, συνώνυμο προς *τὰ ἐκ πορφύρας δίχροα – τὰ σὺν λευκῷ πορφυρᾷ – τὰ ὀξύλευκα*, 2) *ὀξύ – πορφυροῦν* (βαθύ κόκκινο προς το ιώδες), 3) *κόκκινος – κοκκοβαφής, ἐρυθρός – ἐρυθροβαφής* (το ζωηρό κόκκινο) με βάση μαρτυρίες του Γεωργίου Παχυμέρη βλ. τη μελέτη του A. Failler, "Les insignes et la signature du despote", *REB* 40 (1982), 171-86, κυρίως σσ. 176-78.

67. Ψευδο-Κωδινός, 274.1-275.24.

Το ίδιο τυπικό ακολουθούσαν και κατά την πρόβληση σεβαστοκράτορα και καίσαρα, μόνο που το στέμμα είχε μόνο μία καμάρα μπροστά και είχε γαλάζιους πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια.[68]

Όπως συνέβαινε και με τους κατόχους των άλλων ανώτατων τίτλων, του σεβαστοκράτορα, του καίσαρα, του πανυπερσεβάστου και πρωτοσεβαστού, έτσι και ο δεσπότης δεν είχε συγκεκριμένες αρμοδιότητες, αλλά αναλάμβανε διάφορες υψηλές στρατιωτικές ή πολιτικές εξουσίες ή και αποστολές που καθορίζονταν κατά την περίσταση από τον αυτοκράτορα. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε και τον 14ο αι. Ο Ψευδο-Κωδινός λέγει σαφώς: «*ὁ δεσπότης μέν, ὁ σεβαστοκράτωρ καὶ ὁ καῖσαρ οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν ἔχουσιν, ἐὰν μὴ ταχθῶσιν εἰς ἡγεμονίαν*».[69] Τον 13ό αι. κυρίως όμως την εποχή των Παλαιολόγων τον 14ο αι. ο δεσπότης αναλαμβάνει ως χορηγία (appanage) τη διοίκηση μιας περιοχής που ανήκε στην αυτοκρατορία με κάποια πολιτική και διοικητική αυτονομία (όπως λ.χ. στον Μοριά).[70]

Η ιστορία της Ηπείρου παρουσιάζει ενδιαφέρον για το θέμα μας, καθώς πολλά μέλη της οικογένειας των ηγεμόνων της έλαβαν τον τίτλο του δεσπότη. Ο ιδρυτής του κράτους, ο Μιχαήλ Δούκας Κομνηνός (1204-1215), και ο διάδοχός του Θεόδωρος Δούκας (1215-1230) δεν είχαν λάβει τον τίτλο του δεσπότη, όπως συνάγεται από τις πηγές. Γεννάται όμως το ερώτημα. Πώς συμβαίνει οι δύο αδελφοί, πρώτοι εξάδελφοι των αυτοκρατόρων Ισαακίου Β΄ και Αλεξίου Γ΄ –ο πατέρας τους, ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Δούκας, ήταν θείος εκ πατρός των δύο αυτοκρατόρων–[71] που είχαν υπηρετήσει ο μέν Μιχαήλ ως *δοὺξ καὶ ἀναγραφεὺς* του θέματος Μελανουδίου και ο Θεόδωρος τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεόδωρο Λάσκαρη, να μην είχαν λάβει κάποιον τιμητικό τίτλο; Νομίζω ότι ισχύει και γι' αυτούς η παρατήρηση του L. Stiernon: Οι ανεψιοί και οι πρώτοι εξάδελφοι του αυτοκράτορα τουλάχιστον από την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού δεν φέρουν ειδικούς τίτλους. Αποτέλεσαν μια ξεχωριστή κατηγορία μεταξύ της ομάδας των *δεσποτών* που προαναφέραμε (*σεβαστοκράτωρ, καῖσαρ, πανυπερσέβαστος*) και εκείνης των πολυαρίθμων «*σεβαστῶν*». Προσδιορίζονται και μετέχουν στην ιεραρχία με τον βαθμό συγγένειας προς τον αυτοκράτορα (*ἀνεψιός* ή *ἐξάδελφος*) ή και με τον τύπο «*ὁ υἱὸς τοῦ δεῖνα ἢ τῆς δεῖνα*».[72] Πραγματικά, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ο Μιχαήλ αναφέρεται ή υπογράφει με τα επίθετα Δούκας ή και Κομνηνός και ως ἐξά-

68. Όπως στην περίπτωση που ο Ιω. Καντακουζηνός τίμησε με το αξίωμα του *σεβαστοκράτορα* τους γυναικαδέλφους του Ιωάννη και Μανουήλ Ασάνη: Ψευδο-Κωδινός, 276.1-20. Με γαλάζια μελάνη (*ἠερανίοις γράμμασι*) επικύρωναν τα έγγραφά τους οι σεβαστοκράτορες. Βλ. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München, 1948, αρ. 33, σ. 90 και το πρώτο γνωστό πρωτότυπο έγγραφο σεβαστοκράτορα, του Νικηφόρου Πετραλείφα (ca. 1200): *A. Xéropotamou* (έκδ. J. Bompaire), αρ. 8, σ. 69.

69. Ψευδο-Κωδινός, 167.3-6.

70. R. Guilland, "Despote", σσ. 9-10. - B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 67-68. - J.N. Barker, "The Problem of Appanages in Byzantium", *Βυζαντινά* 3 (1971), 103-122. Για το δεσποτάτο του Μορέως βλ. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, τ. I: *Histoire politique*, τ. II: *Vie et institutions*. Éd. revue et augmentée par Chryssa Maltézou, Variorum Reprints, London, 1975.

71. Νικ. Χων., 343.20, 374.91, 385.60, 429.85, 458.43. Θεόδ. Σκουταριώτης, 403.

72. L. Stiernon, "Le Sébaste" (όπως στη σημ. 17), σ. 224.

δελφος τοῦ βασιλέως[73] ή *θεῖος* του Αλεξίου Δ΄[74] ή ως υιός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα.[75] Ωστόσο του αποδίδεται και σφραγίδα, όπου φέρει τον τίτλο του σεβαστού: *Σφραγίδα τὴν σὴν Μιχαὴλ πρωτοστάτα ποθεῖ σεβαστὸς Μιχαὴλ ὁ τοῦ Δούκα*.[76] Και ο Θεόδωρος Δούκας πριν από την αναγόρευσή του δεν φέρει κανέναν τίτλο,[77] ενώ στην επιγραφή σε πύργο κοντά στο Δυρράχιο (μεταξύ 1224-31 Αύγ. 1225) αναφέρεται ως «*παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς Ἰω(άννου) | σεβαστοκρατοῦντος, ἄνθους πορφύρας, | Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις, | Δούκας Κομνηνός...*».[78]

Μετά την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης, τέλη του 1224[79] και την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα το 1225/26[80] ή και τη στέψη (1227)[81] ο Θεόδωρος Δούκας ανέδειξε δεσπότες τους

73. Διαγνωστικόν σημείωμα προ του Απριλίου 1195: ΜΜ, IV, 323, 327, έγγραφο προ του Αυγούστου 1195: ΜΜ, IV, σ. 321, Αυγούστου 1195: ΜΜ, IV, σ. 322. Γεώργ. Ακροπ., 13.24: «(Αλέξιος Γ΄) *πρὸς τὸν πρωτεξάδελφον αὐτοῦ Μιχαήλ*».

74. ΜΜ, IV, σ. 328, Ιαν. 1204.

75. Νικ. Χων. 529.18: «*ἐκ νοθείας υἱὸς Ἰωάννου τοῦ σεβαστοκράτορος*», 638.45. Θεόδ. Σκουταριώτης 454. Επάργυρη μολύβδινη σφραγίδα με την επιγραφή: + *σφράγισμα γραφῶν Μιχαὴλ Δούκα φέρω σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου* +. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, 1884 (φωτ. αν. Turin, 1963), σσ. 426-27 αρ. 1. Πρβ. D. Nicol, *Despotate*, σ. 204. Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992, 517-544, σ. 526, σημ. 24. Βλ. και συμφωνία Μιχαήλ Α΄ με τον αυτοκράτορα Ερρίκο της Φλάνδρας (20 Ιουνίου 1210) όπου λέγεται: "*ego Michael Comnanus Dux, filius quondam sevastocratoris Joannis Ducis*", έκδ. G.L.F. Tafel - G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I-II, Wien, 1856-57, τ. II, σσ. 119-23. Ιω. Απόκαυκος, "Σημείωμα περί οικήσεως τόπου", *ΔΙΕΕ* 3 (1889), 454: «*τοῦ δουκὸς κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ περιποθήτου υἱοῦ τοῦ περιβοήτου καὶ ἀειμακαρίστου σεβαστοκράτορος*». Πρβ. και B. Ferjančić, *Despoti*, 51-53. L. Stiernon, "Les origines", 102-108. Για τα επίθετα Δούκας και Κομνηνός που φέρουν ο σεβαστοκράτωρ Ιωάννης και τα παιδιά του βλ. L. Stiernon, "Les origines", σσ. 114-120. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, σσ. 548 κε., 676 κε.

76. G. Schlumberger, *Sigillographie*, αρ. 2, σ. 427. V. Laurent, "Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine", *Ελληνικά* 5 (1932), 403, αρ. 375. D. Nicol, *Despotate*, σ. 204. B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 52 και 68, σημ. 123, όπου συζητείται η απόδοση ή μη της σφραγίδας στον Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, 669. Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία", σ. 526, σημ. 24.

77. Για την τιτλοφορία του Θεόδωρου Δούκα πριν από την αναγόρευσή του βλ. B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 53 κε. L. Stiernon, "Les origines", 106 κε. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα", *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-62.

78. Η επιγραφή δεν υπάρχει σήμερα στη θέση της. Ολόκληρη την επιγραφή βλ. A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, σ. 99, αρ. 8750. Mojkom Zeqo, "Monuments antiques et médiévaux à inscriptions en verse", *Monumentet* 2 (1986), 36. Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία", σσ. 525 κε. Βλ. και Δημ. Χωματηνός (έκδ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, CFHB 38, Series Berolinensis, Berolini et Novi Eboraci, 2002) αρ. 22, στ. 121: «*τοῦ πατρός μου τοῦ σεβαστοκράτορος*».

79. Όπως προσδιορίστηκε από τον J. Longnon, "La reprise de Salonique par les Grecs en 1224", *Actes du VIe Congrès Intern. d'Études Byzantines I*, Paris, 1950, σσ. 141-146, και τον B. Sinogowitz, "Zur Eroberung Thessalonikes im Herbst 1224", *BZ* 45 (1952), 28.

80. Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης" (όπως στη σημ. 77), σσ. 37-62. Της ίδιας, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 67 κε.

81. Αναθεώρηση των χρονολογιών που είχαν προταθεί από παλαιότερους ερευνητές και προσδιορισμός της στέψης στο 1227 από τους L. Stiernon, "Les origines du despotat d'Épire (suite). La date du

δύο αδελφούς του Κωνσταντίνο και Μανουήλ.[82] Ο Κωνσταντίνος διατήρησε την διοίκηση της Αιτωλίας και Ακαρνανίας με έδρα τη Ναύπακτο και ο Μανουήλ ίσως τη Θεσσαλία.[83] Μαρτυρίες για τους δύο δεσπότες παρέχουν ο Γεώργιος Ακροπολίτης και έγγραφα του Ιωάννη Απόκαυκου, του Δημητρίου Χωματηνού, του Γεωργίου Βαρδάνη αλλά και του ίδιου του Θεόδωρου Δούκα. Το όνομά τους συνοδεύεται συνήθως με τα τιμητικά επίθετα *πανευγενέστατος, πανευτυχέστατος*.[84] Η αναγόρευση και στέψη του Θεόδωρου Δούκα προκάλεσε την

couronnement de Théodore Doukas", *Actes du XIIe Congrès Intern. d'Études Byzantines (Ochride 10-16 septembre)*, Beograd, 1964, II, σσ. 197-202, και Ελένη Βέη-Σεφερλή, "Ο χρόνος στέψεως του Θεοδώρου Δούκα ως προσδιορίζεται εξ ανεκδότων γραμμάτων Ιωάννου του Αποκαύκου", *BNJ* 21 (1971-76), 272-279. Η στέψη πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη πιθανόν την ημέρα της Πεντηκοστής του 1227. Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 70 κε. Της ίδιας, "Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Απόκαυκου", *Εγνατία* 4 (1993-1994), 143-168, κυρίως σσ. 145-47.

82. Γεώργ. Ακροπ., 34.5-8: «*βασιλεὺς οὖν ἀναγορευθεὶς ὁ Θεόδωρος βασιλικῶς ἐχρῆτο τοῖς πράγμασι, δεσπότας τε προυβάλλετο καὶ σεβαστοκράτορας, μεγάλους τε δομεστίκους, πρωτοβεστιαρίους καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν τάξιν βασιλικήν*», 43.20: «*Μανουὴλ ὁ Ἄγγελος, ὃς δεσποτικῷ ἀξιώματι παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ τετίμητο*», 62.7: «*ὁ μὲν γὰρ Κωνσταντῖνος δεσπότης, ὡς ἔφημεν, ὧν ἦρχεν ὧν εἰρήκειμεν ἄρχειν*» και 65.2. Για την απονομή των διαφόρων αξιωμάτων και τιμητικών τίτλων από τον Θεόδωρο Δούκα 6λ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Η κοινωνία της Ηπείρου στο κράτος του Θεοδώρου Δούκα", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992, σσ. 313-333, κυρίως σσ. 315-17 και σημ. 7.

83. Τούτο συνάγεται έμμεσα από τη μαρτυρία του Γεωργ. Ακροπ., 61.22-62.15 και 64.20-22. Βλ. G. Prinzing, "Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas II.", *HX* 25 (1983), σσ. 70, 95, όπου και η σχετική 6ιδλιογραφία. F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Thessaloniki, 1996, σσ. 184 κε. (στο εξής: Empire).

84. Δημ. Χωματ., αρ. 127, στ. 15, 45: «*τοῦ πανευτυχεστάτου Μανουὴλ τοῦ Δούκα*», στ. 24: «*ὁ πανευγενέστατος Δούκας*». Ιωάννης Απόκαυκος, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Ιωάννης Απόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης", *Τεσσαρακονταετηρίς της Καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου*, Εν Αθήναις, 1909, σ. 379: «*τοῦ πανευτυχεστάτου δεσπότου κῦρι Μανουὴλ τοῦ Δούκα*». Για τον Μανουήλ 6λ. και παρακάτω σημ. 92. Για τον Κωνσταντίνο Δούκα και την πολιτική του: Ιω. Απόκαυκος, έκδ. N. Bées, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)", *BNJ* 21 (1971/76), 57-160, αρ. 30, σ. 90.5: «*ὁ πανευτυχέστατος Δούκας*», και στο ίδιο: Ε. Βέη-Σεφερλή, "Προσθήκαι και παρατηρήσεις", σ. 165.12, 16. S. Pétridès, "Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits", *IRAIK* 14 (1909), 69-100, αρ. IX, σσ. 80.1 κε., XIX σ. 90.14. Βλ. και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Η κοινωνία" (όπως στη σημ. 82), σσ. 315, 318, 322, 326, όπου και άλλες μαρτυρίες για την πολιτική του Κωνσταντίνου Δούκα. Προσωπογραφικά για τον Κωνσταντίνο Δούκα 6λ. Κ. Βαρζός, *Γενεαλογία*, τ. Β΄, 656-64. Ο Κωνσταντίνος Δούκας μνημονεύεται ως *δεσπότης* στον χρυσόβουλλο λόγο του Θεόδωρου Δούκα για τη μητρόπολη Ναυπάκτου του 1228, έκδ. V. Vasiljevskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 233-299, αρ. 29, σ. 298.8. Επίσης σε επιγραφή επιτύμβιας πλάκας της Μονής Βαρνάκοβας που δημοσιεύθηκε από τον Αν. Κ. Ορλάνδο, *Η μονή Βαρνάκοβας*. Έκδοση της εν Αθήναις Δωρικής Αδελφότητος, Αθήναι, 1922, σ. 7 και αναδημοσιεύεται από τον Β. Κατσαρό, "Λόγια στοιχεία" (όπως στη σημ. 75), σσ. 518-19: «*Ἤγαγεν ἡμᾶς ὧδε θανάτου νόμ[ος] | Σεβαστοκράτωρ· Ἄννα καὶ Κωνσταντῖν[ος] | καὶ λοῖσθον δ' αὐτὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον | [Π]ρὸ τῆς δίκης ρύσαι με τῆς καταδίκης*». Βλ. και Β. Κατσαρός, «Ένα Χρονικό της μονής Βαρνάκοβας (χφ. 1 Μονής Βαρνάκοβας)», *Κληρονομία* 11 (1979), σσ. 380-381. Επίσης σε επιγραφή της Επισκοπής Αχελώου, όπου γίνεται λόγος για «*στεφηφόρους ἀδελφοὺς*» και μνημονεύονται ο δεσπότης (= αυτοκράτορας) Θεόδωρος, ο

αντίδραση του αυτοκράτορα της Νίκαιας, ο οποίος απαίτησε από τον Θεόδωρο «*τῶν δευτερείων μετέχειν τῆς βασιλείας καὶ τῆς χώρας αὐτοῦ ἐγκρατῆ εἶναι καὶ κατ' οὐδὲν ἄλλο ὑπείκειν αὐτῷ*»,[85] να αποθέσει δηλ. τα αυτοκρατορικά διάσημα και να αρκεσθεί πιθανόν στον τίτλο του δεσπότη, που αυτή την εποχή ήταν ο δεύτερος μετά τον βασιλέα, και να εξακολουθήσει να κυβερνά στις περιοχές του κράτους του. Είναι η πρώτη φορά που το αξίωμα του δεσπότη θα συναρτώνταν με τη διακυβέρνηση μιας περιοχής, υπό τον αυτοκράτορα φυσικά της Νίκαιας, που προσπαθεί να διασώσει την ιδέα της μιας και ενιαίας αυτοκρατορίας.[86] Ο Θεόδωρος όμως αρνήθηκε, καθώς βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής του. Δεν συνέβη όμως το ίδιο αργότερα, το 1242, όταν με την στρατιωτική του παρουσία έξω από τη Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης απαίτησε και πέτυχε από τον αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης Ιωάννη Κομνηνό, γιο του Θεόδωρου Δούκα, να αποθέσει τα αυτοκρατορικά σύμβολα (ερυθρά πέδιλα και το στέμμα) και να αρκεσθεί στο αξίωμα του δεσπότη, αφού πρώτα έδωσε όρκο πίστεως στον αυτοκράτορα της Νίκαιας.[87] Μετά τον θάνατο του Ιωάννη το 1244, ο αδελφός του Δημήτριος ζήτησε από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας και του αναγνωρίσθηκε ο τίτλος του δεσπότη, η εξάρτηση όμως αυτή από τον αυτοκράτορα κατέληξε στην οριστική προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην αυτοκρατορία της Νίκαιας το 1246.[88]

Κωνσταντίνος και η αδελφή τους Άννα: Βλ. Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία", σσ. 531-33, όπου και η σχετική συζήτηση. Για τους δύο δεσπότες 6λ. και B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 58-61. Λανθασμένα η επιγραφή στα τείχη της Θεσσαλονίκης αποδίδεται από τον D. Nicol, *Despotate*, σ. 97, και από τον B. Ferjančić, *Despoti*, σ. 60, στον Μανουήλ Δούκα. Πρόκειται πιθανότατα για τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο. Βλ. J.M. Spieser, "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique", *TM* 5 (1973), 145-180, αρ. 29, σσ. 176-77 (έ. 1369-1373?).

85. Γεώργ. Ακροπ., 34.13-16. Θεόδ. Σκουταρ., 469.6-9. Πρβ. και Ιω. Κανταχ., I.11.17 κε.: «*καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον δεσπότην ὠνομασθέντα, ὡς καὶ μετὰ τὸν βασιλέα τεχθέντα καὶ τὰ δευτερεῖα φερόμενον ἐπὶ πᾶσιν*». Ο Π. Γουναρίδης, "Η φεουδαρχία στο δεσποτάτο της Ηπείρου", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Αθήνα, 1992, σ. 38, δεν προσδιορίζει σε τί συνίσταντο "τα δευτερεία στη βασιλεία".

86. Για την ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο κρατών και την επιχειρηματολογία των εκπροσώπων της Ηπείρου 6λ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος* (όπως στη σημ. 59).

87. Γεώργ. Ακροπ., 67.16-24: «*τὰ μὲν γὰρ ἐρυθρὰ πέδιλα ἀπεβάλλετο καὶ τὴν περιμάργαρον πυραμίδα, εἰς ἣν καὶ λίθος ὑπερκάθηται κόκκινος, βασιλικὰ ταῦτα σύμβολα, τετίμηται δὲ πρὸς τοῦ βασιλέως τῷ δεσποτικῷ ἀξιώματι, καὶ εὔνους ἀνεφάνη τῷ βασιλεῖ. Ταῦτα διαπραξάμενος ὁ βασιλεὺς παλιννοστεῖ πρὸς τὴν ἕω, καταλιπὼν δεσπότην τὸν βασιλέα καὶ ὑποχείριον, ὅρκους συνδήσας τοῖς εἰωθόσι καὶ δώροις εἰκόσι δεξιωσάμενος καὶ πάντας τοὺς ὑπ' ἐκεῖνον φιλοφρονησάμενος χρήμασι*». Κατά τον Π. Γουναρίδη, "Η φεουδαρχία", σσ. 41-42, πρόκειται για σχέση κυρίου και φεουδαρχικού υποτελούς. Για την βασιλεία του Ιωάννη Δούκα και την τιτλοφορία του σε σφραγίδες και νομίσματα 6λ. B. Ferjančić, *Despoti*, σ. 62, D. Nicol, *Despotate*, σσ. 206 κε., F. Bredenkamp, Empire, 244 κε., 256 κε. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 86-87.

88. Γεώργ. Ακροπ., 70.15-18: «*Δημήτριος, ὃς μεταστειλάμενος πρεσβείαν εἰς τὸν βασιλέα τοῦ τε δεσποτικοῦ ἀξιώματος ἐκεκληρονομήκει τοῦ ἀδελφοῦ καὶ δεσπόζειν πάντων τῶν ὑπ' ἐκεῖνον προστέτακται*», 79.18: «*δεσπότης γὰρ ἦν καὶ πρὸς τοῦ βασιλέως τετιμημένος*», 79.16-83.14. Πρβ. B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 61-63. F. Bredenkamp, *Empire*, σσ. 266-271.

Μετά την ήττα του Θεόδωρου Δούκα στην Κολοκοτινίτσα το 1230 και την αιχμαλωσία του στη Βουλγαρία, την διακυβέρνηση του κράτους ανέλαβε ο αδελφός του δεσπότης Μανουήλ, ο οποίος μάλιστα, όπως γράφει ειρωνικά ο Γεώργιος Ακροπολίτης, υπέγραφε τα έγγραφά του με ερυθρά μελάνη, δικαίωμα που είχε μόνον ο αυτοκράτορας.[89] Τούτο επιβεβαιώνεται και από πρόσταγμα του Μανουήλ του Μαρτίου 1234, του οποίου το πρωτότυπο απόκειται στο αρχείο της Ραγούζας και στο οποίο υπογράφει με βαθιά ερυθρά μελάνη: «*Μανουήλ δεσπότης ὁ Δούκας*».[90] Η κατάσταση που προέκυψε μετά τη μάχη της Κολοκοτινίτσας ανάγκασε τον Μανουήλ να επιδιώξει την αποκατάσταση των σχέσεων του κράτους της Θεσσαλονίκης με την αυτοκρατορία της Νίκαιας και το Πατριαρχείο. Διατήρησε τον τίτλο του δεσπότη αναγνωρίζοντας όμως την υπεροχή του αυτοκράτορα της Νίκαιας: «*καὶ τὴν φιλίαν ἀνεζητήσαμεν τοῦ ὑψηλοτάτου βασιλέως Ῥωμαίων καὶ γαυροῦ μου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα, διὰ ταῦτα καὶ πολλὰ τῶν εἰς τὴν ἡμετέραν δόξαν συντεινόντων καὶ τῇ ἡμετέρᾳ μεγαλειότητι ἁρμόδιά τε καὶ προσφυῆ ταπεινωθέντες ὑπὸ πόδας ἐρρίψαμεν*», έγραφε στον Πατριάρχη το 1232.[91] Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι σε αντίγραμμα ο πατριάρχης Γερμανός προσφωνεί τον Μανουήλ «*πανευτυχέστατε δέσποτα*» και επανειλημμένα αναφέρεται στη «*βασιλεία του*»,[92] πρακτική που, όπως αναφέραμε παραπάνω, εφαρμοζόταν και παλαιότερα, όταν απευθύνονταν προς τους σεβαστοκράτορες και καίσαρες που και αυτοί ονομάζονταν δεσπότες.[93] Με βάση αναφορές του Μανουήλ ως βασιλέως σε συνοδική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού[94] και σε επιστολή

89. Γεώργ. Ακροπ., 43.20 κε.: «*ἐρυθροῖς δὲ γράμμασι, τὰς αὐτοῦ γραφὰς ἐπεκύρου*». Βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 84, σημ. 126. Για τον συμβολισμό του χρώματος της μελάνης βλ. F. Dölger, "Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen", *Hist. Zeitschr.* 159 (1939) 229-250, ειδικότερα 235 και 238 (=*Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal, 1953, σσ. 15, 18).

90. Βλ. παρακάτω, σ. 93.

91. Πιττάκιον του Μανουήλ προς τον πατριάρχη Γερμανό: ΜΜ, III, 60.21-25. Για την αποκατάσταση των σχέσεων του Μανουήλ με τη Νίκαια βλ. A. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 7], Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 89-91. F. Bredenkamp, *Empire*, σσ. 203 κε. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 84-86. Της ίδιας, "Η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230-1237). Η εξωτερική πολιτική", *Πρακτικά ΙΓ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 159-178, κυρίως 164 κε., όπου συζητούνται και οι διάφορες ερμηνείες που δόθηκαν για την μεταστροφή του Μανουήλ. Μου φαίνεται ατυχής η διατύπωση του Π. Γουναρίδη, "Φεουδαρχία", σ. 41 (όπως στη σημ. 85), ότι «ο Ιωάννης ονόμασε τον Μανουήλ δεσπότη για δεύτερη φορά».

92. ΜΜ, III, 62-65. V. Laurent, *Regestes*, αρ. 1263 (αρχές 1233) 62.4 «*πανευτυχέστατε δέσποτα*», 64.29 «*πανευτυχέστατε*», 64.4 «*τῷν τῆς στῆς βασιλείας θελήματι*», 64.7 «*πρὸς τὴν βασιλείαν σου*», 64.25, 31, 33, 65.1, 12 «*ἡ μετριότης ἡμῶν ὑπερεύχεταί σου τῇς βασιλείᾳ μακρόβιον ζωήν*». Για την επιστολή αυτή βλ. και J. Hoeck - R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II.* [Studia Patristica et Byzantina XI] Ettal, 1965, σσ. 158-59. D. Nicol, *Despotate*, σσ. 118, 119. E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907), σσ. 122, 123.

93. Βλ. παραπάνω, σσ. 78-79.

94. D. Simon, "Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia", *FM* (1984), 330.62: «*παρὰ τῷ βήματι τοῦ ἐν ἡμῖν κρατοῦντος κρατίστου δεσπότου καὶ βασιλέως κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Δούκα*», σσ. 338.182, 340.231 = αρ. 106 στ. 69-70, 205, 335 (έκδ. G. Prinzing).

του Γεωργίου Βαρδάνη[95] υποστηρίχθηκε από τον B. Ferjančic ότι ο Μανουήλ αναγορεύθηκε αυτοκράτορας μεταξύ Μαρτίου 1234 και άνοιξης του 1235, πιθανόν όταν έγινε γνωστή η τύφλωση του Θεόδωρου Δούκα στη Βουλγαρία.[96] Κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητά από τις πηγές, όπως αναφέραμε όμως, ο τίτλος του δεσπότη παρείχε το δικαίωμα στον κάτοχο να προσαγορεύεται *βασιλεύς*. Σώζονται νομίσματα και σφραγίδα του Μανουήλ με την επιγραφή ΔΕΣΠΟΤΗΣ, στα οποία απεικονίζεται με αυτοκρατορική ενδυμασία και διάσημα.[97] Μετά την επιστροφή του Θεόδωρου Δούκα στη Θεσσαλονίκη το 1237, ο Μανουήλ καταφεύγει στην αυλή της Νίκαιας και λίγο αργότερα επιστρέφει με στόλο και χρήματα στη Θεσσαλία, για να ανακαταλάβει την εξουσία, αφού έδωσε όρκους πίστεως στον αυτοκράτορα της Νίκαιας.[98] Ο Μανουήλ όμως αθέτησε τους όρκους και συνέπραξε με τους αδελφούς του Θεόδωρο και Κωνσταντίνο.

Πιθανόν μετά τη μάχη της Κολοκοτινίτσας επέστρεψε στην Ήπειρο ο φυσικός γιος του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, ο Μιχαήλ Β΄ (1230-1268), ο οποίος με έδρα την Άρτα ανέπτυξε μία φιλόδοξη εξωτερική πολιτική και ήλθε σε σύγκρουση με τη Νίκαια.[99]

Δεν γνωρίζουμε πότε και από ποιόν έλαβε ο Μιχαήλ τον τίτλο του δεσπότη. Εικάζεται ότι έλαβε τον τίτλο από τον θείο του Μανουήλ Δούκα της Θεσσαλονίκης.[100] Πιθανόν όμως και να

95. Ο Γεώργιος Βαρδάνης σ' επιστολή του προς τον Μανουήλ (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1236?) που σώζεται σε λατινική μετάφραση τον προσφωνεί «*domine imperator*»: J.M. Hoeck - R.-J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, αρ. 23, σ. 224.3, 12 (*potentissime domine*), 19 (*tuum imperium*), 29, 35.

96. Βλ. B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 59-60. Του ίδιου, "Solunski car Manojlo Andjeo 1230-1237" (The Thessalonian Emperor Manuel Angelus), *Zbornik Filos. Fakult.* 14/1 (Beograd 1979-1980 = Mélanges F. Barišić), 93-101 κυρίως σσ. 98-101, όπου και οι σχετικές πηγές. F. Bredenkamp, *Empire*, σσ. 223-224, 241. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 86. G. Prinzing, "Das Kaisertum im Staat von Epeiros: Propagierung, Stabilisierung und Verfall", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990) 17-30, κυρίως σσ. 29-30.

97. J. Touratsoglou - P. Protonotarios, "Les emissions de couronnement dans le monnayage byzantin du XIIIe siècle", *Rev. Num.* 19 (1977), σ. 75 και πίν. IV,7. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)* [Dumbarton Oaks Studies XII], Washington D.C., 1969, σσ. 274-75. Πρβ. D. Nicol, *Despotate*, σσ. 205-206. B. Ferjančic, *Despoti*, σ. 59. F. Bredenkamp, *Empire*, σσ. 223-24. Για τη σφραγίδα βλ. παρακάτω, σ. 93.

98. Γεώργ. Ακροπ., 61.15 κε και 20 κε.: «*καὶ ὁ βασιλεὺς ἀσμένως τε τοῦτον ἐδέξατο καὶ ὡς προσῳκειωμένον τῷ γένει καὶ ὡς πάλαι δεσπότην ὠνομασμένον· δοὺς δὲ αὐτῷ χρῆμα καὶ τριήρεις ἓξ περὶ Μεγάλην Βλαχίαν ἀφῆκεν, ὅρκους παρ' αὐτοῦ λαβὼν φρικώδεις*». Κατά τον Π. Γουναρίδη, "Φεουδαρχία", σ. 41, «η σχέση μεταξύ των δύο ανδρών πρέπει να απόκτησε προσωπικό φεουδαλικό χαρακτήρα».

99. Βλ. Α. Μηλιαράκης, *Ιστορία*, σσ. 325 κε. D. Nicol, *Despotate*, σσ. 127 κε. B. Ferjančić, *Despoti*, σσ. 63 κε.

100. Ο D. Nicol, *Despotate*, σ. 129, λέγει απλώς: «and it was at Arta ... that Michael established himself as Despot», ενώ ο Π. Πρωτονοτάριος, "Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268)", *ΗΧ* 24 (1982), 130-150, κυρίως σ. 141, δέχεται ότι ο Μιχαήλ έλαβε τον τίτλο κατά πάσα πιθανότητα από τον θείο του Μανουήλ Δούκα καθώς σε δυτική πηγή ήδη το 1231 αναφέρεται ως δεσπότης (πρβ. και D. Nicol, *Despotate*, 131). Πράγματι ο Bartolomeo Scriba, *MGH* Scriptor. 18.177.29-32, κάνει λόγο για την αποστολή δύο Γενουατών πρέσβεων για συμφωνίες «*cum Vathahio imperatore Romanie et cum Michaele despoti Commiano*», επειδή όμως στις λατινικές πηγές συχνά γίνεται σύγχυση μεταξύ των ονομάτων *Michalis* και *Manuel*, θεωρείται από άλλους ερευνητές ότι πρόκειται για τον δεσπότη Μανουήλ Δούκα της Θεσσαλονίκης. Βλ. J.M. Hoeck - R.J. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, σ. 170. Α. Σταυρίδου-

αυτοαναγορεύθηκε, όπως συνέβη αργότερα στη Νίκαια, όπου οι οπαδοί του Μιχαήλ Παλαιολόγου σαν πρώτο βήμα στην πορεία του προς τον αυτοκρατορικό θρόνο τον αναγόρευσαν δεσπότη: *«καὶ πρῶτα μὲν ἐν τῷ δεσποτικῷ τοῦτον ἀνήγαγον ἀξιώματι καὶ ταινίαν δεσποτικὴν τὴν τούτου περιτιθέασι κεφαλήν»*.[101] Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές ο Μιχαήλ έλαβε τον τίτλο πριν από το 1238/9. Όπως παρατηρεί στην αυτοβιογραφία του ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο οποίος επισκέφθηκε τον Άθω, τη Θεσσαλονίκη, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο το 1238/9 για τη συγκέντρωση κωδίκων, οι ιθύνοντες εκεί δεν εφήρμοζαν τους θεσμούς και δεν όφειλαν υποταγή στον αυτοκράτορα της Νίκαιας: *«συνήργουν δ' ἡμῖν, ἐφ' οἶσπερ ἐνδεδημήκαμεν, οἷς τὸ ἄρχειν, καὶ τὰ δέοντα παρεῖχον ἄφθονα καὶ φιλότιμα... οὐδὲ γὰρ ἦν αὐτοῖς ἀνάγκη τοῖς βασιλέως ὑπείκειν θεσμοῖς, ὅτι μηδ' ἐξ αὐτοῦ τὴν ἀρχὴν εἶχον ἢ νεύουσαν πρὸς αὐτὸν ἀλλ' ἦσαν αὐτὴν αὐθέκαστοι καὶ αὐθαίρετοι»*.[102] Ο Βλεμμύδης φιλοξενήθηκε φαίνεται και στην Άρτα και σε ευχαριστήρια επιστολή του, που κατά τον J.B. Bury απευθυνόταν προς τον Μιχαήλ και τη σύζυγό του, επανειλημμένα αναφέρεται στο δεσποτικό τους αξίωμα και αποκαλεί την σύζυγο του δεσπότη «*βασίλισσα*».[103] Από τα έγγραφα του Μιχαήλ Β΄, για τα οποία θα κάνουμε λόγο παρακάτω, συνάγεται ότι έλαβε το αξίωμα μεταξύ 1237 και 1246.

Μετά τον θάνατο του Μανουήλ Δούκα το 1241 ο Μιχαήλ έγινε κύριος της Θεσσαλίας και αργότερα της Πελαγονίας και Αχρίδος.[104] Με διπλωματικές και πολεμικές ενέργειες προσπάθησε να πραγματώσει τα φιλόδοξα σχέδιά του. Η σύγκρουση με τη Νίκαια υπήρξε αναπόφευκτη, όταν ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης εκμεταλλευόμενος την ασταθή πολιτική κατάσταση στη Βουλγαρία μετά το θάνατο του Ιωάννη Β΄ Ασέν (1241) επέκτεινε την κυριαρχία του προς τα δυτικά και κατέλυσε την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης (1246). Νίκαια και Ήπειρος απέκτησαν κοινά σύνορα.[105] Ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει τον Μιχαήλ ως δεσπότη ήδη από το

Ζαφράκα, "Στοιχεία του Διεθνούς Εμπορικού και Ναυτικού Δικαίου σε συμφωνίες του 13ου αι.", *Βυζαντιακά* 14 (1994) 376-392, κυρίως σ. 385. Κατά τον B. Ferjančić, *Despoti*, σ. 65, πρόκειται για τον Μιχαήλ Β΄ και για αναχρονισμό, στη χρήση του όρου, καθώς η πηγή γράφτηκε το 6΄ μισό του 13ου αι.

101. Γεώργ. Ακροπ., 159.7-9. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς Ι, 71.8-9 ωστόσο λέγει ότι η πρωτοβουλία ήταν των οπαδών του, αλλά ο Μιχαήλ έλαβε το αξίωμα του δεσπότη από τον Πατριάρχη και τον νεαρό αυτοκράτορα Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη: *«ταῦτ' ἄρα καὶ τὸ τοῦ δεσπότου ἀξίωμα δέχεται παρά τε τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ βασιλέως»*.

102. Νικηφ. Βλεμμύδη, *Διήγησις μερική*, έκδ. A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae Curriculum vitae et carmina*, Leipzig, 1896, 36.16-19. Πρβ. F. Bredenkamp, *Empire*, σ. 251.

103. J.B. Bury, "Inedita Nicephori Blemmydae", *BZ* 6 (1897), 526-537, κυρίως σ. 528.1: *«Τῇ δεσποτικῇ σου συμπνοίᾳ καὶ συμφυίᾳ προσάγω τὴν προσκύνησιν ἀδιαίρετον»*, σ. 529.12: *«ἡ δεσποτικὴ ξυνωρίς»*, σ. 529.19: *«ἡ τῶν ἐμῶν δεσποτῶν ἰσότης»*, 23-26: *«καὶ ὁ ἐμὸς δεσπότης ἐκ τῆς ἑαυτοῦ βασιλικωτάτης πλευρᾶς εἰς πᾶν ἐξαίρετον μεγαλεῖον ἐπαύξεται ... μετὰ τῆς ὁμοδόξου κατ' αὐτὸν βοηθοῦ»*, 29: *«ἡ δεσποτικὴ ἁρμονία»*, σ. 530.3: *«τοῖς θεοειδέσι δεσπόταις»*, 8: *«ἡ δεσπότις αὕτη δυάς»*, 23-26: *«τὸ δὲ τῆς Σάρρας πρόδηλον, ἄρχουσα γὰρ καὶ ἡγεμονὶς ἑρμηνεύεται καὶ βασίλισσα φανερὸν ὅτι τῶν ὑπηκόων διὰ τὸν αὐτῆς τρόπον αἱρετισαμένων τὸ ἐθελόδουλον»*. Την άποψη του J. B. Bury αποδέχεται και ο F. Bredenkamp, *Empire*, σ. 250.

104. Γεώργ. Ακροπ., 64.20-65.3, 84.16-21.

105. Βλ. τα σχετικά γεγονότα D. Nicol, *Despotate*, σσ. 141 κε.

1246.[106] Το 1249/50 επήλθε συμφωνία με τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη και αποφασίστηκε ο γάμος του γιου του Μιχαήλ Νικηφόρου με την εγγονή του αυτοκράτορα Μαρία. Σημαντική υπήρξε η συμβολή της συζύγου του Μιχαήλ βασίλισσας Θεοδώρας στη σύναψη του συνοικεσίου αυτού.[107] Όπως μαρτυρούν ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο Γεώργιος Παχυμέρης κατά τη μνηστεία ο αυτοκράτορας της Νίκαιας απένειμε το αξίωμα του δεσπότη στον Νικηφόρο.[108] Ο γάμος όμως πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1256, στη Θεσσαλονίκη και ανανεώθηκε η τιμή του Νικηφόρου με το αξίωμα του δεσπότη από τον αυτοκράτορα Θεόδωρο Β΄ Λάσκαρη.[109] Αντίθετα προς τον Γεώργιο Ακροπολίτη και τον Γεώργιο Παχυμέρη ο Νικηφόρος Γρηγοράς λέγει ότι και ο Μιχαήλ τιμήθηκε με το αξίωμα του δεσπότη από τον Ιωάννη Βατάτζη μαζί με τον γιο του: *«ἐτετιμήκει μέντοι ὁ βασιλεὺς ἑκατέροις τῷ ἀξιώματι διὰ τὰς τοῦ κήδους μνηστείας τόν τε Μιχαὴλ καὶ τὸν αὐτοῦ τε υἱὸν Νικηφόρον»*.[110] Την εκδοχή αυτή δέχεται ο B. Ferjančić και άλλοι ερευνητές, οι οποίοι χρονολογούν τη μνηστεία στο 1252 ή το 1249.[111] Εάν, όπως αναφέραμε παραπάνω, ο Μιχαήλ Β΄ είχε περιβληθεί πράγματι το αξίωμα του δεσπότη πριν από το 1238, ενδεχομένως του αναγνωρίσθηκε το αξίωμα από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας με την ευκαιρία των αρραβώνων ή του γάμου του γιου του Νικηφόρου. Εξάλλου υπάρχει διχογνωμία και μεταξύ των νομισματολόγων αν τα δύο νομίσματα που δημοσίευσαν οι M. Hendy - S. Bendall[112] και ένα άλλο που βρέθηκε στην Άρτα και δημοσίευσε ο Π. Πρωτονοτάριος[113] με παράσταση αυτοκράτορα που στέφει δεσπότη είναι εκδόσεις του Μιχαήλ Β΄ και του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη ή –το πιο πιθανό– του Νικηφόρου και του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη. Οπωσδήποτε, παρατηρούν, ο νομισματικός αυτός τύπος δηλώνει επίσημα εξάρτηση του δεσπότη της Ηπείρου από τον αυτοκράτορα της Νίκαιας.[114]

---

106. Γεώργ. Ακροπ., 84.18, (1246), 88.15, (1249), 89.23, 90.4, 91.18, 133.1.

107. Γεώργ. Ακροπ., 88.15 κε.

108. Γεώργ. Ακροπ., 92.8-10: *«καὶ λαβόντες τὸν υἱὸν αὐτοῦ Νικηφόρον, ὃν καὶ δεσπότην ὁ βασιλεὺς διὰ τὴν αὐτοῦ ἐγγόνην τετίμηκεν»*. Γεώργ. Παχυμέρης (έκδ. J. Failler) Ι, 317.3-4: *«δεσπότῃ γε ὄντι, ἐκ τοῦ προτέρου κήδους παρὰ τοῦ προβεβασιλευκότος Ἰωάννου ἔχοντι τὸ ἀξίωμα»*. Κατά την Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile*, London, 1912, σσ. 188 κε., η μνηστεία πραγματοποιήθηκε το 1252.

109. Γεώργ. Ακροπ., 132.30-134.6. Βλ. και Nicol, *Despotate*, σ. 159. D.I. Polemis, *The Doukai* (όπως στη σημ. 15), σ. 95.

110. Νικηφ. Γρηγ., Ι, 48.24-49.4.

111. B. Ferjančic, *Despoti*, σσ. 64-65 και 67 (το 1252). D.I. Polemis, *The Doukai*, σ. 94 (το 1249). *PLP*, αρ. 220 και 223. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München, 1948, σ. 76. Βλ. και D.M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479*, ελλην. μετάφρ. Αθήνα, 1991, σ. 15 και σημ. 9.

112. M. Hendy - S. Bendall, "A Billon Trachy of John Ducas, Emperor and John Comnenus-Ducas Despot (?)", *Rev. Num.* (6ème série) 11 (1970), 143-148.

113. Π. Πρωτονοτάριος, "Η νομισματοκοπία της Ηπείρου" (όπως στη σημ. 100), σσ. 146-49.

114. Βλ. την σχετική προβληματική: Μάντω Οικονομίδου - Γιάννης Τουράτσογλου - Ηώς Τσούρτη, "Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας των βυζαντινών νομισμάτων στην Ήπειρο (1204-1332)", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, σσ. 101-123, κυρίως σσ. 104 και 123, αρ. 10. Βλ. επίσης στο ίδιο: Μάντω Οικονομίδου, "Ανασκόπηση της νομισματοκοπίας του 'Δεσποτάτου της Ηπείρου'", σσ. 95-99.

Τον τίτλο του δεσπότη μοιράζονταν και οι σύζυγοι των δεσποτών, οι οποίες όταν μνημονεύονται μαζί με τον σύζυγό τους ονομάζονται «δεσπόται»,[115] ενώ οι ίδιες φέρουν τον τίτλο «βασίλισσα», όπως και οι πρώτες σύζυγοι δεσποτών και θυγατέρες αυτοκρατόρων, που αναφέραμε παραπάνω.[116] Παραθέτω εδώ ενδεικτικά αναφορές στη σύζυγο του Μιχαήλ Β΄ βασίλισσα Θεοδώρα τόσο στον Βίο της[117] όσο και στην επιτύμβια επιγραφή από τη Μονή Βλαχερνών κοντά στην Άρτα,[118] καθώς και στην Άννα Παλαιολογίνα, δεύτερη σύζυγο του δεσπότη Νικηφόρου Α΄.[119]

ΙΙ. *Δεσποτικά έγγραφα της Ηπείρου*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την πολιτική ιδεολογία των δεσποτών της Ηπείρου παρουσιάζουν τα ελάχιστα έγγραφα, που έχουν διασωθεί άλλα στο πρωτότυπο και άλλα σε αντίγραφα. Από διπλωματική άποψη βέβαια ιδιαίτερη αξία έχουν τα πρωτότυπα έγγραφα. Και οι δύο κατηγορίες εγγράφων ωστόσο παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την εσωτερική και εξωτερική πολιτική των ηγεμόνων της Ηπείρου. Εκτενή λόγο για τα δεσποτικά έγγραφα είχε κάνει παλαιότερα ο F. Dölger στο βιβλίο του *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*.[120] Στον κατάλογο όμως των δεσποτικών εγγράφων της Ηπείρου είχε συμπεριλάβει και έγγραφα του Μιχαήλ Α΄ και του Θεόδωρου Δούκα, ενώ έγγραφα των Μανουήλ Δούκα και του Μιχαήλ Β΄ που τα χαρακτηρίζει ως αντίγραφα, η νεότερη έρευνα έχει αποδείξει ότι είναι πρωτότυπα.

---

115. Βίος οσίας Θεοδώρας Άρτης, (*BHG*^{3} II.273) PG 127, στ. 908B: «*Διῆγον οὖν ἄμφω* (= ο Μιχαήλ Β΄ και η Θεοδώρα) *τὸν βίον ... ἀξιώματι δεσποτῶν τιμηθέντες*». Κτητορική επιγραφή του ναού Παναγίας στο χωριό Βουλγαρέλλι (σημ. Άγ. Δημήτριος) κοντά στην Άρτα που δημοσίευσε ο Αν. Κ. Ορλάνδος, "Μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Η Κόκκινη Εκκλησία (Παναγία Βελλάς)", *ΗΧ* 2 (1927), 164-167, και παραθέτει με ορισμένες συμπληρώσεις ο Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία" (όπως στη σημ. 75), σ. 524, στίχοι 19-23: «*αὐτοὺς καταξίωσον τὰς αἰωνίους* | *μονὰς δικαίων εἰς Ἐδὲμ τὸ χω[ρίον* | *σκηπτροκρα[τού]ντων τῶν δυτικῶν φρουρίων* | *Νικηφόρου, Ἄννης* [*τε ...* | *Κομνηνοφυῶν δεσποτῶν ἀοιδίμων*». Πρβ. και την περίπτωση καισάρων, παραπάνω, σ. 81, σημ. 51.

116. Βλ. σσ. 79-80 και 83.

117. Βίος οσίας Θεοδώρας Άρτης, PG 127, στ. 904A: «*Ἡ ἀοίδιμος αὕτη καὶ μακαρία βασιλὶς Θεοδώρα*».

118. Η επιγραφή δημοσιεύτηκε από τον Αν. Κ. Ορλάνδο. Βλ. Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία" (όπου και σχετική βιβλιογραφία), σ. 522, στίχοι 9-11: «*μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία* | *εἰς φῶς παρῆξε ...* | *ἡ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα*». Ο Γεώργ. Ακροπολίτης την αναφέρει απλώς ως σύζυγον του δεσπότου Μιχαήλ ενώ ο Θεόδωρος Σκουταριώτης, Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, VII, 526.24 και Προσθήκες στον Γεώργιο Ακροπολίτη, Ι, 294, «*τὴν βασίλισσαν Θεοδώραν, τὴν τοῦ δεσπότου Μιχαὴλ σύζυγον*».

119. *PLP*, αρ. 10933. Γεώργ. Παχυμ. (έκδ. Βόννης), II,59.8: «*καὶ ἡ ἐκ δυτικῶν Ἄννα ἡ καὶ βασίλισσα*». Βλ. επιγραφή από τη βυζαντινή Μότιστα (Μόκιστα, σημ. Αγ. Σοφία) στο Μουσείο Θέρμου: Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεία", σ. 520: «[*Ἄν*]*να βασίλισ*[*σα*] *Καντακουζ*[*ηνή*] | *Παλαιολόγου τε ...*» και επιγραφή στην Παρηγορήτισσα της Άρτας: Β. Κατσαρός, ό.π., σ. 521: «*Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι*[*κηφ*]*όρος* | *Ἄννα βασίλ*[*ισσ*]*α Κομνην*[*οδούκαινα;*] | *Κομνηνόβλαστος δ*[*εσπότης Θ*]*ωμᾶς μέγας* | *Κομνην*[*οί*] *Ελ*]*λάδος α*[*ὐτάνακτες*] | *ἡ Κομνην*[*ῶν κ*]*λάδος α*[*γγελωνύμων*]». Για την Άννα βλ. D.M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* [Dumbarton Oaks Studies XI], Washington D.C., 1968, αρ. 16, σσ. 20-24.

120. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München, 1948, σσ. 76-79.

Κατάλογο των δεσποτικών εγγράφων της Ηπείρου με διπλωματικά στοιχεία και ανάλυση του περιεχομένου έχουν δώσει ο P. Lemerle[121] και ο B. Ferjančić,[122] ενώ ο Miroslav Marković προέβη σε διπλωματική έκδοση τριών πρωτοτύπων εγγράφων που απόκεινται στα Αρχεία της Ραγούζας.[123] Δύο από αυτά μαζί με μία πρωτότυπη επιστολή του Μιχαήλ Β΄ επανεξέδωσε ο F. Barišić με σερβοκροατική μετάφραση και εκτενή σχολιασμό.[124] Θα αναφερθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά των εγγράφων αυτών από διπλωματική άποψη, που διαφωτίζουν ορισμένες πτυχές από την άσκηση εξουσίας των δεσποτών της Ηπείρου.

Μανουήλ Δούκας (1230-1241)

Πρόσταγμα του Μαρτίου 1234, με το οποίο παρέχονται προνόμια στους Ραγουζαίους εμπόρους.[125] Πρόκειται για το παλαιότερο σωζόμενο πρωτότυπο πρόσταγμα σε περγαμηνή που απόκειται στο Αρχείο της Ραγούζας.[126] Αρχίζει απ' ευθείας με τους λόγους που επέβαλαν την έκδοση του εγγράφου (στ. 1-4 *narratio*) και ακολουθεί η απόφαση (*dispositio* στ. 5-22) που εισάγεται με τη φράση «*δι' οὗ καὶ διορίζεται*» (η βασιλεία μου).[127] Κλείνει με την αναφορά ότι το πρόσταγμα «*ἐπεδόθη ... εἰς ἀσφάλειαν*» των Ραγουζαίων (στ. 21-22). Αναγράφεται ο μήνας και η ινδικτιώνα και ακολουθεί η υπογραφή «*Μανουὴλ δεσπότης ο δούκας*» με βαθιά ερυθρά μελάνη. Αντίθετα προς τα αυτοκρατορικά προστάγματα, όπου ετίθετο ιδιοχείρως από τον αυτοκράτορα μόνον το μηνολόγημα με πορφυρά μελάνη ως *subscriptio*,[128] εδώ έχουμε υπογραφή.[129] Σώζεται αμφίπλευρη κέρινη σφραγίδα. Στη μια όψη εικονίζεται ο δεσπότης και επιγραφή [*ΜΑΝΟΥΗΛ ΔΕ*]*ΣΠΟΤΗΣ* | *ΚΟΜΝΗΝΟΔΟΥΚΑΣ* και στην πίσω όψη ο Χριστός ευλογών και επιγραφή *IC XC ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ*.[130]

---

121. P. Lemerle, "Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfou connus en traduction latine", *Προσφορά εις Στίλπωνα Κυριακίδην* [Ελληνικά, Παράρτημα 4], Θεσσαλονίκη, 1953, σσ. 405-426.

122. B. Ferjančić, "O despotskim poveljama", γερμαν. περίληψη Zur Frage der Despotenurkunden, *ZRVI* 4 (1956), 89-114.

123. M. Marković, "Vizantiske povelje Dubrovačkog Arhiva", γερμαν. περίληψη Die byzantinischen Urkunden im Staatsarchiv von Dubrovnik (Ragusa), *ZRVI* 1 (1952), 205-262.

124. F. Barišić, "Pismo Mihaila II Andjela Dubrovačkom knezu iz 1237", ιταλ. περίληψη De Michaelis II Angeli epistula ad Ragusii comitem anno 1237 missa, *ZRVI* 9 (1966), 1-24.

125. Έκδ. MM, III, 66-67 και M. Marković, "Povelje", σ. 213 (όπως στη σημ. 123). Για το περιεχόμενο του εγγράφου βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Στοιχεία" (όπως στη σημ. 100), σσ. 384-85.

126. Ο F. Dölger, *Schatzkammern*, σ. 80, το χαρακτηρίζει λανθασμένα ως Kopie. Κατά τον M. Marković, "Povelje", σ. 211 (όπως στη σημ. 123), πρόκειται για πρωτότυπο έγγραφο.

127. Η φράση *η βασιλεία μου* αναφέρεται στο έγγραφο 19 φορές.

128. Βλ. σχετικά Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α΄ Τα αυτοκρατορικά έγγραφα*^{2}, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 224.

129. Πρβ. και *ορισμὸ* του Θεόδωρου Δούκα (Απρίλιος 1220) που τον παρεμβάλλει ο Δημ. Χωματηνός, (έκδ. G. Prinzing) αρ. 59 στ. 13) όπου μετά το μηνολόγημα υπήρχε η υπογραφή «*Θεόδωρος ὁ Δούκας*».

130. Σύμφωνα με την ανάγνωση του P. Lemerle, "Trois actes", σσ. 410-11 (όπως στη σημ. 121) και με βάση την επιγραφή σφραγίδας σε χρυσόβουλλο πλαστογραφημένο τον 17ο αι. από τον Andrea Marmora, που πρέπει να αποτελούσε απομίμηση αυθεντικής σφραγίδας του Μανουήλ. Ο Marković, "Povelje", σ. 219, ανέγνωσε: [*Δε*]*σπότης Κομνην*(*ός*) *ο Δούκας* και στην πίσω όψη *IC XC Δε*(*σπότης*) *Μανουήλ*.

Μιχαήλ Β΄ (1231-1268)

1. Από τα έγγραφα του Μιχαήλ Β΄ το παλαιότερο, του Δεκεμβρίου του 1236, είναι εμβόλιμο σε ανδεγαυικό έγγραφο του 1294 σε λατινική μετάφραση. Επικυρώνει παλαιότερα προνόμια για την Κέρκυρα.[131] Το έγγραφο χαρακτηρίζεται ως χρυσόβουλλο (*aurea bulla ac mandatum*), ανέφερε μήνα και ινδικτιώνα και έτος από κτίσεως κόσμου. Μνημονεύεται η υπογραφή με μαύρα γράμματα: *Dux Michael*, ενώ στο verso λέγεται πως ήταν γραμμένα με ερυθρά γράμματα: *Michael despota*. Κατά τον P. Lemerle ίσως πρόκειται για αντιγραφικό λάθος και η ερυθρά υπογραφή βρισκόταν στο recto του εγγράφου. Όπως φαίνεται όμως από δύο πρωτότυπα έγγραφα του Μιχαήλ Β΄ στα αρχεία της Ραγούζας, ο Μιχαήλ υπέγραφε με μαύρη μελάνη ως *Μιχαήλ Δούκας*. Πιθανόν η αναγραφή στο verso του εγγράφου να ήταν μεταγενέστερη προσθήκη.

2. Σε λατινική επίσης μετάφραση παραδίδονται και δύο άλλα έγγραφα του Μιχαήλ Β΄ για την Κέρκυρα, του Ιανουαρίου και του Φεβρουαρίου του 1246. Το πρώτο που χαρακτηρίζεται ως *bulla aurea* ή *scriptum cum bulla aurea* (= *χρυσόβουλλον ή χρυσοβούλλιος γραφή*) είναι εμβόλιμο σε ανδεγαυικό έγγραφο του Καρόλου Γ΄ του 1382 και έφερε υπογραφή: *Michael despota dux*. Το δεύτερο αναφέρεται σε έγγραφο του δόγη της Βενετίας του 1413 και είχε υπογραφή: *Michael despotus Comninus dux*. Χαρακτηρίζεται ως *privilegium et mandatum*.[132] Του ιδίου έτους είναι και προνομιακό έγγραφο του Μιχαήλ Β΄, του Μαΐου του 1246, για τον γαμβρό του από αδελφή Κωνσταντίνο Μαλιασηνό στην περιοχή του Αλμυρού.[133] Παρατίθεται σε έγγραφο που συντάχθηκε μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως το 1261 και μετά τον θάνατο του Μιχαήλ[134] και όπου αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ «*ἤδη γάρ παρὰ τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς τὸ τῶν δεσποτῶν ἀξίωμα ἔλαβε καὶ ὑπὸ ταύτην μὲν εἶναι κατηγγυήσατο εὐλαβηθείς. Εἰ μή τι ἄλλο, τό γε δίκαιον ἴσως, μένειν δὲ κατὰ χώραν καὶ ὅπουπερ ἔφθη τοπαρχῶν*».[135] Το έγγραφο του Μιχαήλ είναι ακέφαλο, λείπει στο τέλος η υπογραφή, αναφέρεται όμως το έτος από κτίσεως κόσμου. Χαρακτηρίζεται ως *χρυσόβουλλος ορισμός, χρυσοβούλλιος γραφή, χρυσοβούλλιος πρόσταξις* ή *ορισμός, χρυσόβουλλον γράμμα*. Ο Μιχαήλ αναφερόμενος στον εαυτό του χρησιμοποιεί επανειλημμένως τη φράση «*ἡ βασιλεία μου*».

3. Δύο έγγραφα πρωτότυπα σε περγαμηνή απόκεινται στα Αρχεία της Ραγούζας και αφορούν σε προνόμια για τους Ραγουζαίους εμπόρους.

1) *Ορισμός* του Οκτωβρίου του 1237.[136] Η χρονολόγηση προσδιορίστηκε ασφαλώς από

131. Έκδ. Ch. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée (1289-1300)*, Paris, 1967, αρ. 79, σσ. 78-83. Ανάλυση από τον P. Lemerle, "Trois actes", σσ. 414-18.

132. Βλ. ανάλυση από τον P. Lemerle, "Trois actes", σσ. 418-23.

133. MM, IV, σσ. 346-49. Βλ. P. Lemerle, "Trois actes", σ. 412. B. Ferjančic, "Poveljama" (όπως στη σημ. 122), σ. 93.

134. MM, IV, σ. 345: «*τοῦ δεσπότου ἐκείνου Κομνηνοῦ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Δούκα*», και σ. 346.

135. MM, IV, σ. 346.

136. Έκδ. MM, III, σ. 67. M. Markovic, "Povelje", σσ. 220-24. Νέα έκδ. F. Barišic, "Pismo" (όπως στη σημ. 124), σσ. 4-5.

τον F. Barišić σε συνδυασμό με πρωτότυπη επιστολή του Μιχαήλ Β΄ προς τον Βενετό Ιωάννη Θεόφιλο (Johannes Teupulus) που χρημάτισε κόμης της Ραγούζας μεταξύ 20 Ιουλίου 1237 και 16 Ιουλίου 1238.[137] Σύντομο προοίμιο (στ. 1-3), λιτή *narratio* (στ. 3-5), η απόφαση (5-17) εισάγεται με το ρήμα *διοριζόμεθα* (στ. 5) και κλείνει με σημείωση απολύσεως «*διὰ τοῦτο γὰρ ἀπελύθη αὐτοῖς καὶ ὁ παρὼν ἡμέτερος ὁρισμός*». Ακολουθούν μήνας και ινδικτιώνα και η υπογραφή: Μιχαὴλ ὁ Δούκας. Σώζεται η μολύβδινη σφραγίδα με απεικόνιση του Μιχαήλ και επιγραφή *Μιχαὴλ Κομνηνὸς ὁ Δούκας*. Στον οπισθότυπο: ο Αρχάγγελος Μιχαήλ και επιγραφή.[138]

2) Αργυρόβουλλον πρόσταγμα[139] του Ιουνίου του 1251. Αρχίζει απ' ευθείας με την *narratio* (στ. 1-6), η απόφαση εισάγεται με το ρήμα *διακελευόμεθα* (στ. 6) και κλείνει με τη φράση: «*διὰ τοῦτο γὰρ ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον πρόσταγμα καὶ ἐπεδόθη αὐτοῖς εἰς ἀσφάλειαν*». Μήνας, ινδικτιώνα και η υπογραφή: *Μιχαὴλ ὁ Δούκας*. Σώζεται η αργυρή σφραγίδα σε κόκκινη μεταξωτή μήρινθο.[140] Οι παραστάσεις και οι έμμετρες επιγραφές συμφωνούν με την περιγραφή της χρυσής σφραγίδας του χρυσοβούλλου του Μιχαήλ Β΄ του 1236, που αναφέραμε παραπάνω, πράγμα που κατά τον F. Barišic επιβεβαιώνει την αυθεντικότητά της.[141]

Νικηφόρος Α΄ (1268-1298)[142]

Του Νικηφόρου έχει παραδοθεί σε αντίγραφο *ἀργυροβούλλιος λόγος* ή *ἀργυροβούλλιος ορισμός* του Σεπτεμβρίου του 1266 για τον εξάδελφό του Νικόλαο Μαλιασηνό. Επικυρώνει προνόμια που είχε παραχωρήσει με έγγραφο ο πατέρας του δεσπότης Μιχαήλ το 1246 στον Κωνσταντίνο Μαλιασηνό. Ο Νικηφόρος κάνει μνεία του εγγράφου αυτού ως «*τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ πατρὸς τοῦ δεσπότου*». Δεν σώζεται η αρχή και η υπογραφή, υπάρχει όμως η χρονολογία από κτίσεως κόσμου. Η απόφαση εισάγεται με τη φράση «*διορίζεται ἡ βασιλεία μου*».[143]

Θωμάς Α΄ (1298-1318)

Σε λατινική μετάφραση παραδίδεται προνομιακό έγγραφο του δεσπότη Θωμά, γιου του Νικηφόρου, του Αυγούστου του 1303 για τον Βενετό Ιάκωβο Contareno. Χαρακτηρίζεται ως *sigillum aureum verbum* και φέρει υπογραφή: *Thomas despoti Comnino ducha* (Θωμάς δε-

137. Έκδ. της επιστολής F. Barišić, "Pismo", σσ. 2-3.

138. Βλ. περιγραφή της σφραγίδας M. Marković, "Povelje", σ. 224.

139. Έκδ. MM, III, σ. 58. M. Marković, "Povelje", σσ. 225-238. - F. Barišić, "Pismo", σσ. 11-12.

140. Για τις απεικονίσεις και τις έμμετρες επιγραφές βλ. P. Lemerle, "Trois actes", σσ. 412-13. M. Marković, "Povelje", σσ. 237-38. - F. Barišić, "Pismo", σσ. 20-22.

141. F. Barišić, "Pismo", σ. 20.

142. Ο θάνατος του δεσπότη Νικηφόρου Α΄ τοποθετείται μετά τις 3 Σεπτεμβρίου 1296 και πριν από τις 25 Ιουλίου 1298. Βλ. D.M. Nicol, "The Date of the Death of Nikephoros I of Epiros", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1981) = *Miscellanea Agostino Pertusi*, σσ. 251 κε., ιδίως σ. 256.

143. MM, IV, σσ. 349-52. Βλ. P. Lemerle, "Trois actes", σ. 413.

σπότης Κομνηνοδούκας). Πριν από την υπογραφή δίδονται ο μήνας, η ινδικτιώνα και το έτος από κτίσεως κόσμου: *Sigillatum de mense Augusto nunc currente in dictione prima sexmillesimo octingesimo*... (68 [11] = 1303;). Το κείμενο έχει αποδώσει στην ελληνική ο P. Lemerle θέλοντας να αποκαταστήσει το ελληνικό πρότυπο.[144]

Συνοψίζοντας: Από τα λίγα πρωτότυπα έγγραφα που σώζονται των δεσποτών της Ηπείρου και εκείνα που παραδίδονται σε αντίγραφα εμβόλιμα σε άλλα μεταγενέστερα έγγραφα παρατηρούμε ότι δεν υπάρχει ομοιογένεια τόσο ως προς τον χαρακτηρισμό και το είδος των εγγράφων, όσο και ως προς την subscriptio, την υπογραφή και τη σφράγιση. Αυτό παρατηρείται βέβαια και στα σωζόμενα έγγραφα των άλλων δεσποτών (Νίκαιας, Θεσσαλονίκης, Μορέως).[145]

Στο κράτος της Ηπείρου χρησιμοποιείται το *πρόσταγμα* ή *ορισμός* για την παροχή εμπορικών προνομίων στους εμπόρους της Ραγούζας τόσο από τον Μανουήλ Δούκα όσο και τον Μιχαήλ Β΄. Αντίθετα προς τα αυτοκρατορικά προστάγματα, στα οποία ο αυτοκράτορας υπογράφει με το ερυθρό μηνολόγημα, στα έγγραφα της Ηπείρου αναφέρεται μήνας και ινδικτιών και ακολουθεί η υπογραφή του ηγεμόνα.[146] Στο πρόσταγμα του 1234 ο δεσπότης Μανουήλ υπογράφει με ερυθρά μελάνη ως *Μανουήλ Δούκας δεσπότης* και χρησιμοποιεί στο κείμενο τη φράση «*ἡ βασιλεία μου*». Η σφραγίδα είναι κέρινη. Ο Μιχαήλ Β΄ στον ορισμό του 1237 και στο αργυρόβουλλο πρόσταγμα του 1251 υπογράφει με μαύρη μελάνη με τα ονόματά του και χρησιμοποιεί στο κείμενο το ρήμα *διακελευόμεθα*. Χρησιμοποιεί μολύβδινη σφραγίδα στο πρώτο έγγραφο και αργυρά στο δεύτερο.

Έγγραφα προνομιακά με φορολογικές απαλλαγές του Μιχαήλ Β΄ του 1236 και 1246, και των δεσποτών Νικηφόρου και Θωμά χαρακτηρίζονται ως *χρυσοβούλλια* ή *χρυσοβούλλιοι ὁρισμοὶ* ή *mandata*. Στο κείμενο χρησιμοποιείται επανειλημμένα η φράση «*ἡ βασιλεία μου*» και στο τέλος υπάρχει μετά τη σημείωση απολύσεως χρονολόγηση από κτίσεως κόσμου και η υπογραφή που περιλαμβάνει: όνομα, επίθετα και τον τίτλο *δεσπότης*.

144. P. Lemerle, "Le privilège du despote d'Épire Thomas I pour le Vénitien Jacques Contareno", *BZ* 44 (1951), 389-396.

145. Βλ. πρόχειρα κατάλογο δεσποτικών εγγράφων: F. Dölger, *Aus den Schatzkammern*, σσ. 80-82.

146. Βλ. και τη μελέτη του O. Kresten, "ΜΗΝΟΛΟΓΗΜΑ. Anmerkungen zu einem byzantinischen Unterfertigungstyp", *Mitteilungen d. Inst. f. Österreichische Geschichtsforschung* 102 (1994), 3-52, κυρίως σσ. 3-9.

ALKMENE STAURIDOU-ZAFRAKA

THE TITLE OF DESPOT AND THE DESPOTIC DOCUMENTS IN THE STATE OF EPIRUS

SUMMARY

THE GREEK TITLE OF «DESPOT» (= *dominus*) were used for the Byzantine Emperor in inscriptions, coins, seals, epistles, etc., from the sixth century until the end of the Empire. By the end of the eleventh and in the twelfth century the emperor awarded the title of despot to those who had the titles of *sevastokrator*, *caesar*, *pansevastohypertatos* or *protosevastohypertatos*; they were also addressed as *basileis*. The title of despot as the supposed heir to the Byzantine throne was created by Emperor Manuel Komnenos in 1163 for his son-in-law Bela-Alexius, prince of Hungary. This title was next in hierarchy to the emperor and the co-emperor, and it was awarded to members of the imperial family; it was not hereditary and could be withdrawn. The despot had no official responsibilities unless the emperor ordered him to undertake a political or military task. In the beginning, the title was not connected with the administration of any district. After Theodore Doukas was declared and crowned emperor, he was offered the second place in *βασιλεία* by the emperor of Nicaea and rule over his own country. The Emperor of Nicaea most probably granted Theodore the title of despot, which was second to that of *βασιλεύς*. The emperors later granted the title to the rulers of Epirus and Thessaloniki and to members of the imperial family during the reign of the Palaeologan dynasty.

The despot used for himself the phrase «*ἡ βασιλεία μου*» in his documents; he issued *ὁρισμούς* or *προστάγματα*, *ἀργυρόβουλλα* or *χρυσόβουλλα*. A few original despotic documents from Epirus have survived. Some have been preserved in copies or inserted in later documents, or in their Latin translation. The despot signed *ὁρισμούς* and *προστάγματα* only with his name, but some added the title of despot (e.g. Manuel Doukas in red ink), and did not use the imperial *menologema*.

Ηλιας Γιαρενης

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ ΚΑΙ ΗΠΕΙΡΟΥ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΜΑΤΟΣ

Εισαγωγικά

Η Παρουσα Συμβολη επιχειρείται από κάποιον που ασφαλώς δεν διεκδικεί, ούτε στο ελάχιστο, το «χρίσμα» του ειδικού. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα ήταν αδιανόητο, όταν στην Διημερίδα για την Μεσαιωνική Ήπειρο έλαβαν μέρος πολλοί έγκριτοι ερευνητές, οι οποίοι έχουν συνεισφέρει έγκυρες και θεμελιακές μελέτες, που αποτελούν την σταθερή βάση για οποιαδήποτε περαιτέρω σχετική ερευνητική προσπάθεια.

Στην μικρή αυτή συμβολή μας επιδιώκουμε να εξετάσουμε το ζήτημα του ρόλου που διεδραμάτισε το εκκλησιαστικό χρίσμα, συνδεόμενο με την τελετή της στέψης του βυζαντινού αυτοκράτορα, στο πλαίσιο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, η οποία αναπτύχθηκε μεταξύ της ονομαζόμενης «αυτοκρατορίας της Νίκαιας» και του λεγόμενου «δεσποτάτου της Ηπείρου», κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα.[1] Στην συνέχεια θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε ορισμένες πτυχές αυτής της αντιπαράθεσης, επικεντρώνοντας την οπτική μας στις ιδεολογικές της αφετηρίες, αλλά και στους τρόπους με τους οποίους αυτή εκφράστηκε *με το χρίσμα* και *για το χρίσμα*, μέσα από τις πηγές της περιόδου. Κάτι τέτοιο μας κατευθύνει στην παρακολούθηση μίας σκληρής διαμάχης, στην πορεία της οποίας το χρίσμα λειτούργησε ως ένα πρώτης τάξεως επιχείρημα ιδεολογικής νομιμοποίησης της κοσμικής εξουσίας.

---

* Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη, ο οποίος διάβασε το κείμενο σε διάφορες μορφές του και προέβη σε εξαιρετικά χρήσιμες υποδείξεις και επισημάνσεις. Ευχαριστώ επίσης το Κοινωφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» για την οικονομική ενίσχυση της έρευνάς μου.

1. Είναι ασφαλώς ιδιαίτερα γνωστή η επιχειρηματολογία που έχει πειστικά αναιρέσει την ακρίβεια του όρου «Δεσποτάτο». Η σχετική επιχειρηματολογία είχε σαφή αντίκτυπο στην αντίληψη που είχε αναπτυχθεί σχετικά με το ζήτημα αυτό στους κόλπους της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας. Μία ανάλογη όμως «αναθεωρητική τάση» δεν έχει προκύψει σε ευρεία κλίμακα για τον όρο «αυτοκρατορία της Νίκαιας», μολονότι και ο συγκεκριμένος όρος παρουσιάζει επίσης διάφορα στοιχεία ασυμβατότητας με την πολιτική πραγματικότητα την οποία καλείται να αποδώσει. Ανάλογα ερωτήματα, και σε σαφώς μεγαλύτερη κατά την άποψή μας κλίμακα, εγείρει ασφαλώς και ο όρος «αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης». Τα όρια της παρούσας ανακοίνωσης δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη της σχετικής επιχειρηματολογίας. Έτσι, περιοριζόμαστε στην επισήμανση του ζητήματος και αναφέρουμε πως στο κείμενό μας οι όροι αυτοί, όταν χρησιμοποιούνται, λειτουργούν αποκλειστικά ως *nomina termini*, χάριν συνεννοήσεως.

Σε μια τέτοια ερευνητική απόπειρα, ασφαλώς θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη η συνεξέταση όλων των στοιχείων σχετικά με την εκκλησιαστική χρίση του βυζαντινού αυτοκράτορα πριν και μετά την άλωση του 1204, ώστε να διερευνηθεί η τυχόν συνέχεια ή τομή για την συγκεκριμένη πρακτική σε σχέση με το εξαιρετικά σημαντικό γεγονός, σε πολλά επίπεδα, της πρώτης άλωσης της Κωνσταντινουπόλεως. Εν προκειμένω, η έρευνα βρίσκεται μπροστά σε ένα πρόβλημα που προκύπτει από το σχετικό υλικό των πηγών που υπάρχουν στην διάθεσή μας. Τα ερωτήματα είναι πολλά και άκρως ενδιαφέροντα, όμως η στέρεη γνώση μας για την λειτουργία της εκκλησιαστικής χρίσεως στο πλαίσιο της τελετής της αυτοκρατορικής στέψης στην βυζαντινή αυτοκρατορία είναι σαφέστατα περιορισμένη, τουλάχιστον για την περίοδο έως τον 12ο αιώνα, και οι σχετικές μαρτυρίες των πηγών της περιόδου σε πολλές περιπτώσεις επιδέχονται διαφορετικών αναγνώσεων.

Το αποτέλεσμα της συχνά ασαφούς διατύπωσης των πηγών περί του χρίσματος στο πλαίσιο της τελετής της αυτοκρατορικής στέψης είναι πως το ζήτημα έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών διαφοροποιημένων ερευνητικών οπτικών. Αρκετοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως η εκκλησιαστική χρίση πρέπει να εντάχθηκε στην τελετή της στέψης του βυζαντινού αυτοκράτορα ήδη από τον 9ο αιώνα.[2] Μία άλλη μερίδα ερευνητών έχουν θεωρήσει πως η χρίση εισήχθη στην συγκεκριμένη τελετή κατά τον 12ο αιώνα. Σύμφωνα με μία τρίτη άποψη, η εισαγωγή του χρίσματος στην τελετή της αυτοκρατορικής στέψης θα πρέπει να τοποθετηθεί στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και να αποδοθεί πιο συγκεκριμένα στον πρώτο αυτοκράτορα της Νίκαιας, τον Θεόδωρο Α΄ Κομνηνό Λάσκαρι, μετά από δυτική επίδραση.[3]

Πρόκειται για ένα εξαιρετικά περίπλοκο ζήτημα, το οποίο έχει μελετηθεί, χωρίς όμως να έχει προκύψει σχετικά έως σήμερα ένα consensus των ειδικών, έστω και αδρομερώς. Στην παρούσα ανακοίνωση, θα ασχοληθούμε με το χρίσμα ως μέρος της τελετής στέψης του βυζαντινού αυτοκράτορα μετά το 1204, επιμένοντας σε στοιχεία τα οποία ελπίζουμε να αποτελέσουν μία μικρή συμβολή στην διερεύνηση ορισμένων σχετικών ζητημάτων, κυρίως στο επίπεδο του χρονικού ορίζοντα ένταξης και της ιδεολογικής λειτουργίας της συγκεκριμένης πρακτικής.

---

2. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, Αναγόρευσις και Στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος*, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών, 22, Αθήναι, 1956, σσ. 169-76 Της ιδίας, "Περί το πρόβλημα της αναδείξεως του βυζαντινού αυτοκράτορος", *ΕΕΦΣΠΑ* 12 (1961-1962), 458-97, 13 (1962-1963), 375-99.

3. M. Jugie, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium*, III, Paris, 1930, σσ. 151-53. G. Ostrogorsky, "Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszeremoniell", *Historia* 4 (1955), 246-56. [ανατύπωση, στο: G. Ostrogorsky, *Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte Kleine Schriften*, Darmstadt, 1973, σσ. 142-52]. M. Arranz, "L'aspect rituel de l'onction des empereurs de Constantinople et de Moscou", *Roma-Costantinopoli-Mosca*, Napoli, 1983, 407-15. G. Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris, 1996, σ. 282. Για την χρίση του αυτοκράτορα της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως Βαλδουίνου, η οποία από αρκετούς ερευνητές νοείται ως το πρότυπο της βυζαντινής αυτοκρατορικής χρίσης στην Νίκαια, βλ. B. Hendrickx, *Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί θεσμοί της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως*, Θεσσαλονίκη, 1970 [ανατύπωση, Αθήνα, 1999], σ. 119. Πρβ. M. Angold, *Church and Society, in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge, 1995, σ. 542.

Η σκόπευσή μας είναι κυρίως να εξετάσουμε συστηματικά την χρίση και το χρίσμα ως αναπόσπαστο μέρος της αυτοκρατορικής στέψης, όπως λειτούργησε σε εκκλησιαστικό, πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο μεταξύ δύο κρατικών μορφωμάτων: της «αυτοκρατορίας της Νικαίας» και του «δεσποτάτου της Ηπείρου». Στο επίκεντρο της εξέτασής μας θα τεθούν δύο *θεοδώρητοι και άγιοι βασιλείς*, ο Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις[4] και ο Θεόδωρος Δούκας. Η επιλογή εξέτασης αυτών των εξειδικευμένων «περιπτώσεων» παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, καθώς οι δύο αυτοί ηγέτες ήταν οι πρώτοι εστεμμένοι και χριστοί βασιλείς των επικρατειών τους. Η διερεύνηση των ζητημάτων που αφορούν στην χρίση των ηγετών αυτών στο πλαίσιο της τελετής της αυτοκρατορικής τους στέψης, στην Νίκαια και στην Θεσσαλονίκη αντίστοιχα, θα μας προσφέρει ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία για την πληρέστερη κατανόηση μιας πραγματικά ανηλεούς διαμάχης των δύο επικρατειών σε ιδεολογικό επίπεδο για την χρίση, το χρίσμα και τον κεχρισμένο (χριστό) ηγεμόνα.

Νίκαια, 1208: Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις

Με βάση τις μαρτυρίες των πηγών που έχουν γραφεί έως το 1204, μπορούμε να συμπεράνουμε αβίαστα πως η χρίση των βυζαντινών αυτοκρατόρων μέχρι την πρώτη άλωση της Βασιλεύουσας δεν διέθετε κάποια ιδιαίτερη αξία σε συμβολικό και ιδεολογικό επίπεδο, η οποία θα την καθιστούσε αυτομάτως άξια σαφούς μνείας και προβολής στα κείμενα της περιόδου.[5] Στο επίπεδο αυτό θα πρέπει να εντοπισθεί μία μεγάλη αλλαγή κατά την περίοδο μετά το 1208. Το χρίσμα και η χρίσις απέκτησαν, κατά την περίοδο αυτή, μία ιδιαίτερη συμβολική σημασία και αναδείχθηκαν σε βασικό στοιχείο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ Νίκαιας και Ηπείρου, όπως γίνεται εύκολα σαφές από την μαρτυρία των πηγών.

Πότε θα πρέπει να νοηθεί πως άρχισε αυτή η εξέλιξη ιδεολογικής αξιοποίησης της εκκλησιαστικής χρίσης του βυζαντονού αυτοκράτορα, που κορυφώνεται κυρίως στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα; Η συγκεκριμένη εξέλιξη είχε την αφετηρία της στην Νίκαια στα 1208, κατά την τελετή στέψης του πρώτου αυτοκράτορα του κράτους Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι. Το κομβικής σημασίας γεγονός της άλωσης του 1204, η πολυδιάσπαση του βυζαντινού «κόσμου», που επιταχύνθηκε από αυτό, η αναγκαστική εξορία της διοίκησης στον χώρο της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, αλλά και η ανάγκη επισήμανσης και ιδεολογικής προβολής της συνέχειας σε ένα πολιτικό και κοινωνικό τοπίο που χαρακτηριζόταν από την τομή, δημιουργούσε νέα δεδομένα. Μέσα σε αυτό το κλίμα, το χρίσμα αναδεικνύεται σε πρώτιστο μέλημα του μέλλοντος χριστού αυτοκράτορα, παύοντας πλέον να αποτελεί απλώς ένα μικρό μέρος της τελετής της αυτοκρατορικής στέψης.

---

4. Για την ζωή και την πολιτική του συγκεκριμένου αυτοκράτορα στις διάφορες εκφάνσεις της, βλ. Η. Α. Γιαρένης, *Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2003.

5. Για μία νηφάλια κριτική αποτίμηση των μαρτυριών των πηγών σχετικά με την χρίση βυζαντινών αυτοκρατόρων πριν το 1204, βλ. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge, 1995, κυρίως σσ. 543-44.

Έτσι, ο Θεόδωρος Κομνηνός Λάσκαρις, μετά την αναγόρευσή του, που πιθανότατα είχε λάβει χώρα το 1206,[6] πριν ακόμη στεφθεί και χρισθεί αυτοκράτωρ, συνέδεσε άμεσα την εκλογή του πατριάρχη στην Νίκαια, και την συνακόλουθη δική του στέψη, με την παρασκευή του αγίου μύρου. Η τοποθέτηση της παρασκευής του μύρου ως πρακτικής πολιτικής προτεραιότητας αποτελούσε ένα πρωτόγνωρο φαινόμενο για τα βυζαντινά πράγματα έως τότε. Ωστόσο, και η συνολική πολιτική και εκκλησιαστική κατάσταση της περιόδου, παρουσίαζε αρκετές ιδιαιτερότητες. Έτσι, μετά τον θάνατο του πατριάρχη Ιωάννη Ι΄ Καματηρού, που συνέβη στο Διδυμότειχο κατά το θέρος του 1206,[7] ο Θεόδωρος εργάσθηκε συντονισμένα για την εκλογή του πρώτου πατριάρχη στην Νίκαια, που θα τον έστεφε ως αυτοκράτορα, αλλά και θα τον έχριε με το άγιο μύρο που θα καθαγίαζε, σύμφωνα με την παράδοση.

Η ιδιαίτερη σημασία που ο Θεόδωρος είχε προσδώσει στο χρίσμα φρονούμε πως καταδεικνύεται και από την σπουδή του να συγκαλέσει την σύνοδο για την εκλογή του πατριάρχη πριν από την Μεγάλη Εβδομάδα, όταν το άγιο μύρο παρασκευάζεται και καθαγιάζεται από τον τελευταίο.[8] Το γεγονός αυτό δεν παραλείπει να επισημάνει ο Θεόδωρος Λάσκαρις στην σχετική *βασιλική γραφή* του, την οποία απηύθυνε στον ορθόδοξο κλήρο της Κωνσταντινουπόλεως:

«ὁρισμοί γοῦν τῆς βασιλείας μου τηνικαῦτα ἐνεχαράχθησαν ἅπασι τοῖς ὁπουδήποτε τῶν τῆς βασιλείας μου χωρῶν ἀρχιερατεύουσι, διοριζόμενοι τούτοις καταλαβεῖν ἀνυπερθέτως πρὸς τὴν βασιλείαν μου μετὰ τῶν κατ' αὐτοὺς πληρεστάτων συνόδων δι' ὅλης τῆς τρίτης ἑβδομάδος τῆς ἁγίας ταύτης τεσσαρακονθημέρου, διὰ τὸ εὐδοκῆσαι τὴν βασιλείαν μου, ἵνα προφθάσῃ τοῦ πατριαρχεῦσαι μέλλοντος ἡ προχείρισις αὐτὴν τὴν ἁγίαν μεγάλην ἑβδομάδα τῶν σωτηρίων παθῶν, καθ' ἣν εἰώθει τὸ θεῖον τοῦ μύρου χρῖσμα διὰ τῶν πατριαρχικῶν τελεσιουργεῖσθαι χειρῶν τε καὶ προσευχῶν».[9]

6. Βλ. Π. Γουναρίδης, "Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως", *Σύμμεικτα* 6 (1985), κυρίως σσ. 63-65.

7. Το γεγονός του θανάτου θα πρέπει πιθανότητα να χρονολογηθεί κατά την 20η Ιουνίου του συγκεκριμένου έτους. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. Η.Α. Γιαρένης, *ό.π.*, κυρίως σσ. 240-43. Πρβ. V. Laurent, "La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe s. (1208-1309)", *REB* 27 (1969), σ. 131, όπου χρονολόγηση του θανάτου του Ι. Καματηρού κατά την 26η Μαΐου του ίδιους έτους.

8. Παραδοσιακά, η ημέρα καθαγιασμού του Αγίου Μύρου, που παρασκευάζεται κατά τις πρώτες ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας, από τον πατριάρχη ήταν η Μεγάλη Πέμπτη, παράδοση που συνεχίζεται έως σήμερα. Για τα σχετικά λειτουργικά ζητήματα και τις αντίστοιχες ευχές, βλ. Π. Μενεβίσογλου, *Τὸ Ἅγιον Μύρον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἰδίᾳ κατὰ τὰς πηγὰς καὶ τὴν πρᾶξιν τῶν νεωτέρων χρόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 14], Θεσσαλονίκη, 1972, κυρίως σσ. 41-128.

9. «*Βασιλική γραφή*» του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι: A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*. II. *Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1923, σσ. 34-35, 34.32-35.6. Πρβ. D.M. Nicol, "Kaisersalbung. The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual", *BMGS* 2 (1976), σ. 40. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 176-77.

Ακριβώς σύμφωνα με τις σαφείς επιταγές του αναγορευμένου, αλλά όχι ακόμη χριστού και εστεμμένου, αυτοκράτορα της Νίκαιας, λίγο πριν από την Μεγάλη Εβδομάδα του 1208 εκλέγεται πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ο Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανός, με έδρα την Νίκαια.[10] Πιθανότατα την Μεγάλη Πέμπτη του ίδιου έτους καθαγιάσθηκε από τον νέο πατριάρχη το άγιο μύρο, με το οποίο επρόκειτο να χρισθεί ο αυτοκράτωρ.

Το ειδικό ενδιαφέρον του Θεοδώρου Κομνηνού Λάσκαρι να εκλεγεί ο πατριάρχης πριν από την Μεγάλη Εβδομάδα, χρόνο προετοιμασίας και καθαγιασμού του αγίου μύρου, αποτελεί ένα σημαντικότατο στοιχείο, το οποίο δεν έχει έως σήμερα αξιοποιηθεί επαρκώς σε σχέση με την λειτουργία και την φύση του χρίσματος. Η σαφέστατη αυτή αναφορά φανερώνει μία άμεση σύνδεση του αγίου μύρου με τα πολιτικά σχέδια του ηγέτη της Νίκαιας και την επικείμενη τελετή στέψεως του ιδίου ως βυζαντινού αυτοκράτορα.[11] Ο Θεόδωρος Λάσκαρις επιθυμεί να διασφαλίσει πως ο νέος πατριάρχης θα βρίσκεται εκεί για να καθαγιάσει, σύμφωνα με την παράδοση, το άγιο μύρο, λίγο πριν την τελετή της αυτοκρατορικής στέψης του. Η ειδική αυτή προνοητικότητα του Θεοδώρου Λάσκαρι δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογηθεί επαρκώς και αποκλειστικά από το ιδεώδες της ευσέβειας, το οποίο έπρεπε, ούτως ή άλλως, να κοσμεί τον Βυζαντινό αυτοκράτορα. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο μη εστεμμένος ακόμη αυτοκράτορας της Νίκαιας επιθυμούσε να στεφθεί, αλλά και να χρισθεί, και φρόντιζε να διασφαλίσει όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο.

Είναι επίσης ξεκάθαρο πως υπήρχε το μέλημα και η πρόνοια ώστε η όλη τελετή της στέψεως (και χρίσεως) του αυτοκράτορα στην Νίκαια να αποτελεί απόλυτη και αδιαμφισβήτητη συνέχεια της πρακτικής που ακολουθούνταν ήδη πριν από το 1204 στην Κωνσταντινούπολη, όπως και η προετοιμασία και καθαγιασμός του μύρου στην Νίκαια θα αποτελούσε αδιάσπαστη συνέχεια της πρακτικής που ακολουθούνταν από το Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη. Η περίοδος από ιδεολογική άποψη δεν επέτρεπε στην αυλή της Νίκαιας νεωτερισμούς ή παρεκκλίσεις από τα «ειωθότα», όσα βέβαια από αυτά ήταν δυνατόν να μεταφερθούν στην βιθυνική εξορία.

Όλα τα παραπάνω παραπέμπουν σε μία ένταξη της χρίσεως στο πλαίσιο της τελετής της στέψεως του βυζαντινού αυτοκράτορα κατά την περίοδο πριν από το 1204, και μάλιστα

10. Για την εκλογή του πρώτου πατριάρχη στην Νίκαια, βλ. A. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros*, Thessaloniki, 1973, σσ. 22-23 και M.J. Angold, *A Byzantine Covernment in Exile. Gonernment and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Cambridge, 1975, σ. 23. Πρβ. τώρα και Η. Α. Γιαρένης, *ό.π.*, κυρίως σσ. 245-50. Για την χρονολόγηση του γεγονότος, βλ. V. Laurent, "La chronologie des patriarches de Constantinople au 13e siècle", *REB* 27 (1969), σσ. 132-33. Σύμφωνα με μία άλλη πρόταση, η εκλογή θα πρέπει να χρονολογηθεί στα 1207. Βλ. Π. Γουναρίδης, "Η χρονολογία της αναγόρευσης και της στέψης του Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως", *Σύμμεικτα* 6 (1985), σσ. 65-70.

11. Θεωρούμε πως η απόδοση αυτής της ειδικής πρόνοιας του Θεοδώρου Α΄ σε μία απλή σύμπτωση, χωρίς ιδεολογική αξία, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί επαρκές ερμηνευτικό πλαίσιο των σχετικών γεγονότων και εκλογών. Για μία τέτοια προσέγγιση, βλ. M. Angold, *Church and Society*, *ό.π.*, σ. 543.

με άγιο μύρο καθαγιασμένο από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, πιθανότατα ήδη από την πρώτη περίπτωση χρίσεως βυζαντινού αυτοκράτορα. Όπως φαίνεται από όσα παραπάνω αναφέραμε, την πρακτική αυτή αποφάσισε να ακολουθήσει με απόλυτη συνέπεια και συστηματικότητα ο Θεόδωρος Λάσκαρις, επιδιώκοντας να καταστεί σαφές *urbi et orbi* πως αυτός ήταν ο μοναδικός εστεμμένος και κεχρισμένος βυζαντινός αυτοκράτωρ, μέσα σε όλο το χαώδες πολιτικό σκηνικό της περιόδου. Σε αυτά τα συμφραζόμενα από την άποψη της πολιτικής ιδεολογίας, η εκλογή του πατριάρχη έπρεπε ακριβώς να προηγηθεί του χρόνου καθαγιασμού του αγίου μύρου, ώστε να έχουν διαμορφωθεί όλες οι αναγκαίες και ικανές προϋποθέσεις της στέψης (και χρίσης) του πρώτου αυτοκράτορα στην Νίκαια, σύμφωνα με τα ειωθότα. Ωστόσο, τα «ειωθότα» αυτά προβάλλονταν για πρώτη φορά τόσο έντονα, καθώς οι πολιτικές συνθήκες είχαν αλλάξει άρδην με την άλωση του 1204. Η απεγνωσμένη προσπάθεια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας να ακολουθήσει απαρέγκλιτα τα παραδοσιακά θέσμια δεν έρχεται σε αντίφαση με αυτήν την αλλαγή, αλλά αντιθέτως την επικυρώνει. Η ιδεολογική στροφή στην παράδοση, συχνά μάλιστα στην αρκετά παλαιότερη, αποτελεί άλλωστε, ως γνωστό, μία σχεδόν αυτόματη τάση κοινωνιών που αισθάνονται πως βιώνουν γεγονότα, τα οποία προσλαμβάνονται ως απειλητικά για την ίδια την συνέχειά τους. Η κοινωνία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας αντιμετώπιζε τεράστια προβλήματα για την ίδια την επιβίωσή της, και η στροφή στο ευκλεές παρελθόν αποτελούσε σχεδόν 'μονόδρομο' από την άποψη των επιλογών στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας.

Καθώς όλες οι αναγκαίες συνθήκες είχαν προετοιμασθεί και επιτευχθεί, ο Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις στέφθηκε και χρίσθηκε *βασιλεὺς Ῥωμαίων* στην Νίκαια, πιθανότατα λίγες μόλις μέρες μετά τον καθαγιασμό του αγίου μύρου, την Κυριακή του Πάσχα του 1208, από τον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.[12]

Μολονότι η χρίση του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν ήδη ενσωματωμένη στην τελετή της στέψης από παλαιότερα, θα πρέπει να θεωρηθεί πως έως τότε αποτελούσε μια μάλλον εθιμοτυπική εκκλησιαστική πράξη, χωρίς ιδιαίτερη πολιτική σημασία. Έτσι θα μπορούσε πιθανότατα να εξηγηθεί και η απουσία σαφών αναφορών των πηγών για την χρίση προγενέστερων βυζαντινών αυτοκρατόρων, και έως τα μέσα του 12ου αιώνα. Το εκκλησιαστικό χρίσμα αποκτά την αναβαθμισμένη του ιδεολογική και συμβολική σημασία σε ένα πλήρως διαφοροποιημένο πολιτικό σκηνικό. Η Κωνσταντινούπολη έχει πέσει στους Λατίνους και τα διάδοχα κράτη ερίζουν για το αποκλειστικό δικαίωμα στην κληρονομιά της βυζαντινής παράδοσης. Σε αυτό το νέο σκηνικό, η χρίσις προάγεται από τον Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι στην Νίκαια σε μία εκκλησιαστική πράξη με κορυφαίο ιδεολογικό περιεχόμενο, που υπηρετεί και προβάλλει το «ιδεολογικό» πρόσωπο του αυτοκράτορα. Ο Θεόδωρος Α΄ κατορθώνει να αξιοποιήσει ευ-

12. Για ορισμένες από τις πτυχές των σχετικών χρονολογικών ζητημάτων, βλ. Π. Γουναρίδης, ό.π., 59-71. A. Heisenberg, ό.π., σ. 11. A. Karpozilos, *ό.π.*, σσ. 22-23. M. J. Angold, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975, σ. 23. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *ό.π.*, σσ. 176-78.

φυώς και με αυτόν τον τρόπο την ύπαρξη του πατριαρχείου εν εξορία, στην Νίκαια.

Η κανονικότητα της στέψης και χρίσης με άγιο μύρο του βυζαντινού αυτοκράτορα από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με έδρα την Νίκαια δεν αμφισβητήθηκε από καμία πλευρά για μία εικοσαετία. Μόλις στα 1227 η πλευρά της Ηπείρου θα επιχειρήσει να πράξει κάτι ανάλογο. Ασφαλώς η καθυστέρηση αυτή είναι εύγλωττη από πολλές απόψεις.

Όσον αφορά στην εικόνα του Δαβίδ στο ιδεολογικό 'πρόσωπο' του πρώτου αυτοκράτορα της Νίκαιας Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι, πιστεύουμε πως δεν είναι ακριβώς η ίδια με την πολύ οικεία στους Βυζαντινούς εικόνα προγενέστερων αυτοκρατόρων ως «νέων Δαβίδ». Έτσι, ο πρώτος αυτοκράτορας της Νίκαιας ασφαλώς επιθυμούσε μέσω των ρητόρων που είχαν καταφύγει στην αυλή του να επισημάνει πως και αυτός, όπως και ο Δαβίδ, κλήθηκε από τον Θεό για την σωτηρία του λαού του,[13] αναπαράγοντας έτσι την καλά εδραιωμένη εικόνα όλων των προγενέστερων βυζαντινών αυτοκρατόρων ως «νέων Δαβίδ». Ωστόσο, αυτή η πτυχή δεν εξαντλεί το ιδεολογικό πρόσωπο του ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Νίκαιας.

Έτσι, ο ρήτορας Νικήτας Χωνιάτης αποδίδοντας την εικόνα του πρώτου ηγέτη της Νίκαιας ως «νέου Δαβίδ», τονίζει και μία ακόμη ιδεολογική πτυχή. Σύμφωνα με την νέα αυτή πτυχή, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις χρίσθηκε στην Νίκαια από τον πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό ως ο βασιλεύς που θα κατορθώσει τελικώς να συσπειρώσει γύρω του όλους τους Βυζαντινούς, οι οποίοι προς το παρόν είχαν διαφόρους βασιλείς, ακριβώς όπως ο Δαβίδ χρίσθηκε από τον Σαμουήλ ως ο βασιλεύς που συσπείρωσε γύρω του όλον τον Ισραήλ.[14] Το «ηθικό δίδαγμα» προκύπτει αβίαστα, παραπέμποντας ευθέως σε καταστάσεις εξορίας: ο νέος περιούσιος λαός βρήκε τον χριστό βασιλέα που θα τον ενώσει και θα τον οδηγήσει πάλι στην Νέα Σιών.[15]

Ο Χωνιάτης γράφει μεταξύ άλλων σε έναν λόγο του προς τον αυτοκράτορα: «*καὶ τὰ μὲν πρῶτα κατ᾽ ἀρίστην τινὰ καὶ πρόοδον καὶ προχείρισιν ἐς στρατηγὸν σὲ πάντες προβάλλονται σφέτερον, ἔπειτα τοῖς ἐπαινετέοις προβαίνοντες ἐκεῖνα τὰ Δαυιτικά σοι προσφυῶς ὑποψήλαντες ... ἐς βασιλέα χρίουσιν αὐτοκράτορα ὡς τὸν ἐξ Ἰεσσαί ἡ μὲν Ἰούδα φυλὴ πρότερον, ὁ δὲ ἅπας Ἰσραὴλ ὕστερον*».[16]

Εξ άλλου, στο περίφημο *Σελέντιον*, ο αυτοκράτωρ μιλώντας με το αριστοτεχνικό ύφος του Χωνιάτη, διαγράφει την ιδεολογική σύλληψη της εξουσίας του, που επιθυμεί να προβληθεί: «*ὁ δ᾽ ἐντελὴς μισθαποδότης Θεὸς ... τὴν θερμὴν ὁρμὴν καὶ τὸν ὑπὲρ τοῦ καλοῦ ζῆλον τῆς βασιλείας μου προσδεξάμενος, εἰς τὴν βασίλειον ταύτην ἀνηρπάκει περιωπὴν Δαυίδειον τὸ χρῖσμα καὶ τὴν ἀρχαιρεσίαν ταὐτίζουσαν δωρησάμενος· ὡς ἐκεῖνος τῆς Ἰούδα πρώτως ἐπέβη φυλῆς,*

13. Βλ. A.-M. Gerard, *Dictionnaire de la Bible*, Paris, 1989, σσ. 250-54.

14. Για τη χρίση του Δαβίδ (του εξ Ιεσσαί) ως βασιλέα, αρχικά της φυλής Ιούδα και στην συνέχεια ολόκληρου του Ισραήλ, βλ. *Βασιλειών* Β΄, 2.4 και 5.3. Για τα παλαιοδιαθηκικά προδιατυπώματα του μύρου, βλ. Π. Μενεβίσογλου, *ό.π.*, κυρίως σσ. 22-23.

15. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae*, CFHB, Berlin, 1972, Λόγος ΙΔ΄, σ. 134.14-20.

16. J.-L. van Dieten, *ό.π.*, Λόγος ΙΔ΄, σ. 134.14-20.

εἶτα καὶ τοῦ παντὸς Ἰσραήλ, καὶ ἡ βασιλεία μου ἐς δεῦρο τῶν πρὸς ἀκτῖνα ῥωμαϊκῶν ὑπεριζάνουσα πόλεων πέποιθε ὡς ὁ πρωτότοκον θέμενος τὸν Δαυίδ, ὑψηλὸν παρὰ τοῖς βασιλεῦσι τῆς γῆς, καὶ προσεπιδοὺς ὕστερον ἐκείνῳ τὴν τῶν ἑτέρων φυλῶν κληρούχησιν καὶ τῆς Σιὼν τὴν κατάσχεσιν...».[17]

Η αναλογία που ο αυτοκράτορας της Νίκαιας επιθυμεί να αναδειχθεί είναι απολύτως σαφής. Σε αυτό το σχήμα, η αυτοκρατορία της Νίκαιας αποτελεί εικόνα της φυλής του Ιούδα, βασιλεύς της οποίας χρίσθηκε αρχικά ο Δαβίδ. Ο πολυδιασπασμένος βυζαντινός κόσμος είναι αυτός που παραμένει ο περιούσιος λαός, εικόνα του λαού του Ισραήλ, στα πλαίσια της ιδεολογίας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Σε αναλογία με τον Δαβίδ, ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις παρουσιάζεται κυρίως ως ο *νέος Δαβίδ*, τον οποίο προσδοκάται πως θα αναγνωρίσουν σύντομα ως αυτοκράτορα όλοι οι Βυζαντινοί που έχουν προσωρινά ενταχθεί στα διάφορα μορφώματα της πολιτικής πολυδιάσπασης, υπό διαφορετικό ηγέτη η κάθε «φυλή». Πρόκειται αναμφίβολα για μία ευφυέστατη χρήση της χρίσεως στο επίπεδο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, την οποία ο Νικήτας Χωνιάτης, ικανότατος τεχνίτης των γλωσσικών μέσων, απέδωσε με εξαιρετική ενάργεια.

Το σχήμα που επιδιώκεται να προβληθεί, αποδίδεται με σαφήνεια, με αναφορά στην συμπεριφορά των «φυλών» του Νέου Ισραήλ έναντι του Νέου Δαβίδ: «... *ἀλλὰ πᾶσαι φυλαὶ συμφρονήσασαι καὶ συνιοῦσαι εἰς γνώμης ταὐτότητα οὐ τὴν ῥάμνον ἐς ἀρχὴν ἐπικρίνουσιν, ... ἀλλὰ τὸν πρώην κατὰ δίκην ἡγεμονεύοντα καὶ τότε τῶν ὅλων ἐς ἀρχαιρεσίαν ἐνδεξιώτερον».*[18]

Με αυτόν τον τρόπο, η ιδεολογική εικόνα του βυζαντινού αυτοκράτορα ως νέου Δαβίδ εμπλουτίζεται και με μία άλλη νοηματοδότηση, που είναι προϊόν του καιρού της. Η τελετή της χρίσης του Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι με άγιο μύρο εντάσσεται και παράλληλα τροφοδοτεί αυτή την εξέλιξη. Η εξορία είχε αναπότρεπτα ισχυροποιήσει την ιδεολογική σύνδεση του βυζαντινού κόσμου με τον Ισραήλ.

Το γεγονός αυτό, αλλά και η γνωστή πολυδιάσπαση του βυζαντινού κόσμου σε «φυλές» οδηγούν αξιότατους λογίους να χρησιμοποιούν στοιχεία από την παλαιοδιαθηκική παράδοση και να τα εντάσσουν στην ιδεολογική εικόνα του αυτοκράτορα της Νίκαιας, ώστε να του παράσχουν την καλύτερη δυνατή νομιμοποίηση της εξουσίας του. Εξάλλου, πιθανότατα κατά την περίοδο της εξορίας στην Νίκαια (1204-1261), στο ίδιο κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό κλίμα, πρέπει να θεωρηθεί πως αποκτά τα δομικά του στοιχεία το εικονογραφικό θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί, το οποίο ακριβώς εντάσσεται στην ίδια ιδεολογική πρακτική.[19]

---

17. J.-L. van Dieten, *ό.π.*, Λόγος ΙΓ΄ [Σελέντιον], σ. 127.18-28.

18. J.-L. van Dieten, *ό.π.*, Λόγος ΙΔ΄, σ. 134.8-13.

19. Η Ρίζα Ιεσσαί, εικονογραφικό θέμα με ισχυρή λειτουργία στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας, θα διαδοθεί, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, με ιδιαίτερη ζωντάνια στην βυζαντινή, αλλά και την μεταβυζαντινή τέχνη. Για τις απαρχές, την διάδοση και την συμβολική και ιδεολογική λειτουργία του συγκεκριμένου εικονογραφικού θέματος, βλ. E. Yarenis, *Raiz Jesse. Fontes - Ilustraçao - Funçao Simbólica e Ideológica*, Nova Universidade de Lisboa, 2002 (με αγγλική περίληψη). Για τον σύνθετο τύπο του θέματος, Στ. Γουλούλης, *Η Ρίζα Ιεσσαί. Ο σύνθετος εικονογραφικός τύπος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002. Για τις πρώτες αποδόσεις του θέματος στη δυτική ευρωπαϊκή τέχνη, βλ. A. Watson, *The Early Iconography of the Tree of Jesse*, London - Oxford, 1934.

Ο ηγέτης της Νίκαιας διαθέτει βλέψεις οικουμενικότητας που εδραιώνονται στην ανάπτυξη όχι μόνο μιας πολιτικής θεολογίας, αλλά και μίας κατ' εξοχήν θεολογικής πολιτικής ιδεολογίας, με την συστηματική χρήση όρων και εννοιών που αντλούνται από την Βίβλο και την εκκλησιαστική γραμματεία.

Εξάλλου, μετά την στέψη και χρίση του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης έγραψε στον Βασίλειο Καματηρό, έναν από τους ισχυρότερους αξιωματούχους στην αυλή της Νίκαιας, για να του εκφράσει τα συγχαρητήριά του: «*τὸ ὑποθέσθαι τῷ βασιλεῖ κεφαλὴν ἐπιθεῖναι τῇ καθ' ἡμᾶς ἱερωσύνῃ, καὶ μηκέτι περιορᾶν τὸ ἱερατικὸν χρῖσμα κινδυνεῦον ἐκλιπὲς γενέσθαι, ἀλλὰ τῆς ἐκ τοῦ διπλοῦ μύρου εὐοδμίας ἀπολαύειν τὸ βασίλειον ἱεράτευμα*».[20]

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην συγκεκριμένη του αναφορά φαίνεται να συνδέει το χρίσμα με μύρον, το οποίο είχε λάβει ο Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις, με τον ιερό χαρακτήρα του αυτοκρατορικού αξιώματος.[21]

Την παράδοση του Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι ως προς την χρίση φαίνεται πως ακολούθησαν και οι διάδοχοί του Λασκαρίδες ηγεμόνες στην Νίκαια. Ο γαμβρός του Θεοδώρου, Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης, στέφθηκε και πιθανότατα χρίσθηκε από τον πατριάρχη Μανουήλ Α΄ Σαραντηνό (1217-1222), το 1222.[22] Ο Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις στέφθηκε και χρίσθηκε τον Νοέμβριο του 1254 από τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό (1254-1260, 1261-1264), ο οποίος ανήλθε αστραπιαία στην εκκλησιαστική ιεραρχία και εκλέχθηκε λίγο πριν από την αυτοκρατορική στέψη, προς πλήρωση του πατριαρχικού θρόνου και καθαγιασμό του αγίου μύρου για την χρίση.[23] Μάλιστα, ο γιός του Θεοδώρου Β΄, ο Ιωάννης Δ΄ Λάσκαρις, προβλήθηκε από τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, ως χριστός ήδη από την γέννησή του.[24] Η αναφορά αυτή ασφα-

---

20. Σπ. Λάμπρος (ed.), *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, II, Ἀθῆναι, 1880, σ. 258, στ. 20-24.

21. M. Angold, *Church and Society*, σ. 545. Πβλ. *idem*, *A Byzantine Government in Exile*, σ. 44.

22. Για τον Μανουήλ Α΄ Σαραντηνό, βλ. συνοπτικά Κ. Κατερέλου, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235* [Βιβλιοθήκη Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου 2], Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 80-83.

23. J.A. Munitiz (ed.), *Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, Turnhout, 1984, σ. 37, στ. 13-15: «*Ἐπείγει τοιγαροῦν τὴν χειροτονίαν, καὶ μάλιστα διὰ τὴν τοῦ τῆς βασιλείας χρίσματος τελετουργίαν, ὁ τῆς βασιλείας διάδοχος...*». Πβλ. την παλαιότερη έκδοση, A. Heisenberg (ed.), *Nicephori Blemmydae Curruculum Vitae et Carmina*, Leipzig, 1896, σσ. 41-42. Ν. Γρηγοράς, I, 55: «*ὁ βασιλεὺς παρὰ τοῦ πατριάρχου χρισθεὶς καὶ τὸ στέφος ἀναδησάμενος*». R. Potz, *Patriarch und Synode in Konstantinopel*, Wien, 1971, σ. 51, σημ. 25. M.J. Angold, *A Byzantine Government in Exile*, σ. 44. *Idem*, *Church and Society*, σ. 545. Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, London, 1912 [ανατύπωση, Amsterdam, 1964], κυρίως σσ. 206-8.

24. A. Heisenberg (ed.), *Nicephori Blemmydae Curruculum Vitae et Carmina*, Leipzig, 1896, σ. 110, στ. 8-9: *χριστοῦ πατὴρ κληρουχικῶς αὐτάναξ, αὐτοκράτωρ,*
ἐκ γὰρ χριστοῦ χριστός ἐστι, καὶ σὺ χριστὸς ἐκ τούτου.

λώς αποτελεί μία ακραία επίδειξη ρητορικής ακροβασίας, αλλά δεν παύει να είναι ταυτόχρονα και έκφραση μίας, έστω υπαινικτικά εκφραζόμενης, πολιτικής ιδεολογίας διαδοχής που στηρίζεται ακριβώς στο χρίσμα και στην ιδιότητα του κεχρισμένου. Η δυναστεία των Λασκαριδών είναι η πρώτη, από ό,τι γνωρίζουμε, βυζαντινή αυτοκρατορική δυναστεία στην οποία το χρίσμα και η ιδιότητα του χριστού προσλαμβάνουν τέτοιες διαστάσεις, προερχόμενες από παλαιοδιαθηκικά πρότυπα και παρακαταθήκες και εδραιωμένες στην πραγματικότητα της εξορίας και στην πολιτική ρητορική που την συνόδευε.

Θεσσαλονίκη, 1227 : Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός

Στο κράτος της Ηπείρου, η ανάγκη και η επιλογή για στέψη του ηγέτη του ως βασιλέα ήρθε μόλις κατά την τρίτη δεκαετία του 13ου αιώνα, και μάλιστα στο πλαίσιο της «αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης». Τότε όμως δόθηκε, με μεγάλη αναμφισβήτητα καθυστέρηση, και η σκληρή απάντηση στην ευφυή ιδεολογική αξιοποίηση του χρίσματος, που επιχειρούσε η Νίκαια, όπως είδαμε προηγουμένως.

Όταν ο ηγεμόνας της Ηπείρου Θεόδωρος Α΄ Δούκας Κομνηνός (1215-1230) κατέλαβε την Θεσσαλονίκη, πιθανότατα στα τέλη του 1224,[25] αποφάσισε πως μπορούσε και έπρεπε να στεφθεί επιτέλους βασιλεύς. Τότε επιχειρήθηκε να ακολουθηθεί η πρακτική της Νίκαιας και στο θέμα της χρίσης κατά την τελετή της αυτοκρατορικής στέψης.[26]

Ωστόσο, από εκκλησιαστική άποψη τα δεδομένα ήταν πλήρως διαφοροποιημένα. Τον βυζαντινό αυτοκράτορα έστεφε και έχριε παραδοσιακά ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Όπως είδαμε παραπάνω, ο πατριάρχης Μανουήλ Α΄ Σαραντηνός είχε ήδη στέψει και χρίσει με άγιο μύρο έναν ζώντα αυτοκράτορα, τον Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη στην Νίκαια το 1222. Έτσι, υπήρχε εστεμμένος και κεχρισμένος από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινός αυτοκράτωρ, στην Νίκαια, και αυτός ήταν ο μόνος που δικαιούνταν να φέρει αυτόν τον τίτλο και να λάβει το στέμμα και το μύρο.

Το φλέγον, όπως εξελίχθηκε, ζήτημα εντάχθηκε στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου, η οποία ήδη σοβούσε από την δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα, και αποτέλεσε μία από τις κορυφαίες πτυχές της.

---

25. Για την χρονολόγηση, βλ. J. Longnon, "La reprise de Salonique par les Grecs en 1224", *Actes du VI Congrès International d'Etudes Byzantines*, I, Paris, 1950, σσ. 141-44 και B. Sinogowitz, "Zur Eroberung Thessalonikes im Herbst 1224", *BZ* 42 (1952), σ. 28. K.M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, Vol. I: *The Thirteenth and the Fourteenth Centuries*, Philadelphia, 1976, σ. 51. Για την ιστορία της σχετικής έρευνας, F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224 - 1242)*, Thessaloniki, 1996, σσ. 75-78.

26. Αξίζει να σημειωθεί πως η πρακτική αυτή ήταν γνωστή και οικεία στον Θεόδωρο Δούκα, ο οποίος νωρίτερα βρισκόταν στην αυλή του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι στην Νίκαια. Για τους πολυσυζητημένους όρκους, με τους οποίους ο Θεόδωρος Δούκας ήταν δεσμευμένος έναντι του Θεοδώρου Λάσκαρι «*πίστιν δουλείας εἰς τοῦτον φυλάττειν καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν τῶν Ῥωμαίων κατάρξοντας*», βλ. Γ. Ακροπολίτης, σσ. 24.23-25.2. Πβλ. Bredenkamp, *ό.π.*, σσ. 85-86.

Ο Θεόδωρος Δούκας Κομνηνός αναγορεύθηκε το 1225/26[27] και στέφθηκε τελικά αυτοκράτωρ στην Θεσσαλονίκη, πιθανότατα το 1227,[28] από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό, μετά από σχετική άρνηση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτη να τελέσει την στέψη και την χρίση.[29] Στο τυπικό της αυτοκρατορικής στέψης που ακολουθήθηκε, είχε ενταχθεί οργανικά και η χρίση του Ηπειρώτη ηγεμόνα, γεγονός που επισημαίνεται με σαφήνεια και σε αρκετά κείμενα της περιόδου.

Για παράδειγμα, ο σύγχρονος των γεγονότων μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος απηύθυνε επιστολή στον Θεόδωρο μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης και πριν την επικείμενη αυτοκρατορική στέψη, στην οποία εξέφραζε την ανησυχία του πως ίσως δεν θα μπορούσε να είναι παρών στην τελετή της στέψης και της χρίσης του: «*Καὶ ἀξιωθείην καὶ ἐπιζῆσαι καὶ τοῦ ἐμοῦ σου βασιλέως αὖθις κατατρυφῆσαι, μηδ' ἐς τοσοῦτον ἐλάσαι μὲ τὸ δυστύχημα, ὡς τῆς σῆς στεφηφορίας ἀπολειφθῆναί με καὶ τῆς χρίσεως, ὦ καλὲ βασιλεῦ, ὦ τὰ πάντα χρηστέ, ὦ τὰ εἰς ἐμὲ συμπαθέστατε*».[30]

Ο Νικηφόρος Γρηγοράς θα γράψει αργότερα: «*αὐτίκα δὲ καὶ βασιλείας ἑαυτῷ περιτίθη-*

---

27. Βλ. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, "Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα", *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου* (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-62.

28. Η χρονολόγηση της στέψης του Θεοδώρου στην Θεσσαλονίκη έχει αποτελέσει ένα εξαιρετικά δυσεπίλυτο ερευνητικό ζήτημα, για το οποίο έχουν εκφραστεί κατά καιρούς διαφορετικές προτάσεις. Η χρονολόγηση της τελετής αυτής στο διάστημα μεταξύ Απριλίου και Αυγούστου του 1227 προσδιορίστηκε από την Ελένη Βέη-Σεφερλή, "Ο χρόνος της στέψεως του Θεοδώρου Κομνηνού ως προσδιορίζεται εξ ανεκδότων γραμμάτων Ιωάννου του Αποκαύκου", *BNJ* 21 (1974), 272-79. Την χρονολόγηση αυτή δέχτηκε η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεοδώρου Δούκα", *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου* (3 Απριλίου 1987), Θεσσαλονίκη, 1988, κυρίως σσ. 42-45, όπου προτείνεται και η ακριβέστερη χρονολόγηση της στέψης κατά την ημέρα της Πεντηκοστής, δηλ. την 29η Μαΐου 1227. Πβλ. της ίδιας, "Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Απόκαυκου", *Εγνατία* 4 (1993-1994), κυρίως σσ. 145-47. Την παραπάνω πρόταση χρονολόγησης αποδέχεται και ο Β. Κατσαρός, "Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του", στον παρόντα τόμο, σημ. 54. Την ίδια περίπου χρονολόγηση (Ιούνιος-Αύγουστος 1227) προτείνει και ο F. Bredenkamp, *ό.π.*, σσ. 126, 157. Ο L. Stiernon, "Les origines du Despotat d'Epire. La date du couronnement de Theodore Doukas", *Actes du XIIIe Congres International d'Etudes Byzantines,* II, Beograd, 1964, σσ. 197-202, προέκρινε την περίοδο μεταξύ Ιουνίου 1227 και Απριλίου 1228 ως χρονικό πλαίσιο της συγκεκριμένης στέψης. Ο A. Karpozilos, "The date of coronation of Theodoros Doukas Angelos", *Βυζαντινά* 6 (1974), 254-61, είχε υποστηρίξει την χρονολόγηση της στέψης στο διάστημα μετά το Πάσχα του 1225. Την άποψη αυτή συμμερίζεται και ο Κ. Λαμπρόπουλος, "Ο χρόνος στέψης του ηγεμόνα της Ηπείρου Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού", *ΗΧ* 29 (1988/9), 133-44.

29. Για την άρνηση του Μεσοποταμίτη και τις επιπτώσεις της στον ίδιο, βλ. V. Laurent, "La succession épiscopale de la métropole de Théssalonique dans la première moitié du XIIIe siècle", *BZ* 56 (1963), 285-92. Πρβ. Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία*, σσ. 111, 185, 197.

30. Ed. G.V. Vasilievskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1963), 288.5-9. Αξίζει να προσεχθεί το ευφυές λογοπαίγνιο: ο *τὰ πάντα χρηστός* πρόκειται να γίνει *χριστός*.

σιν ὄνομα, καὶ χρίεται βασιλικῶς παρὰ τοῦ τηνικαῦτα τὴν τῆς Βουλγαρίας ἀρχιεπισκοπὴν διιθύνοντος».[31]

Η σύνοδος των αρχιερέων της Δύσεως που πραγματοποιήθηκε πιθανότατα τον Φεβρουάριο του 1227[32] στην Άρτα ανέλαβε να αναπτύξει τα επιχειρήματα σύμφωνα με τα οποία ο Θεόδωρος Δούκας είχε αναγορευθεί, στεφθεί και χρισθεί αυτοκράτωρ. Από την διατύπωση που επιλέγεται στο κείμενο της συνοδικής πράξεως, καθίσταται και πάλι σαφές πως το χρίσμα αποτελούσε ένα αναπόσπαστο στοιχείο του τυπικού της αυτοκρατορικής στέψης, το οποίο είχε ήδη εμπράκτως ακολουθήσει και η πλευρά της Ηπείρου. Οι επίσκοποι της Ηπείρου διατράνωναν το δικαίωμά τους στην αναγνώριση, στέψη και χρίση του Θεοδώρου Δούκα ως αυτοκράτορα, και στην αρχή[33] και στο τέλος της σχετικής συνοδικής πράξεως,[34] επιχειρώντας να προσδώσουν έναν χαρακτήρα «κανονικότητας» στις σχετικές ενέργειες του Δημητρίου Χωματηνού που είχαν προηγηθεί, κυρίως μέσω της επίκλησης του συνοδικού θεσμού και της συλλογικότητας στις ειλημμένες αποφάσεις.[35] Ταυτόχρονα, συντάσσεται από τον Ιωάννη Απόκαυκο πιττάκιο όλων των αρχιερέων της Δύσεως που έλαβαν μέρος στην σύνοδο της Άρτας, με αποδέκτη τον πατριάρχη Γερμανό Β΄.[36]

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης αντέδρασε έντονα στην αναγόρευση και στέψη του Θεοδώρου Δούκα, απαιτώντας από τον τελευταίο να αποθέσει τα αυτοκρατορικά διάσημα και να λάβει τα *«δευτερεία»* της βασιλείας.[37] Για την στέψη και χρίση του Θεοδώρου Δούκα αντέδρασε και ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Β΄. Ασφαλώς η πρακτική που είχε ακολουθηθεί στην Θεσσαλονίκη αποτελούσε μία σαφέστατη έμπρακτη αμφισβήτηση της οικουμενικής αξίας της στέψης και χρίσης του βυζαντινού αυτοκράτορα, που τελούσε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στην Νίκαια. Η αμφισβήτηση

31. Γερμ. μτφ. και σχολιασμός, J.-L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte*, Stuttgart, 1973, Band 1, σ. 75 (μτφ.), 219 (σχολ.). Απόδοση στην νέα ελληνική, *Νικηφόρος Γρηγοράς. Ρωμαϊκή Ιστορία.* Α΄ περίοδος: 1204-1341 (Κεφάλαια 1-11), Αθήνα, 1997, σ. 53.

32. Για την χρονολόγηση της συνόδου, βλ. Ελένης Βέη-Σεφερλή, ό.π., σσ. 274-75. Η χρονολόγηση αυτή, που γίνεται αποδεκτή από την πλειονότητα των ερευνητών της περιόδου, παρέχει έναν νέο χρονικό ορίζοντα στην σύνοδο, σε σχέση με την τελετή της στέψης και χρίσης του Θεοδώρου Δούκα. Πβλ. Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, "Η χρονολόγηση των επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Αποκαύκου", σ. 152, σημ. 38, 39. F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224 - 1242)*, Thessaloniki, 1996, σ. 123.

33. Ι. Απόκαυκος, ed. V. Vasilievskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 285.14-19: «... *καὶ ἡμεῖς οἱ κατὰ μοῖραν ταύτην τὴν δυτικὴν ἐπίσκοποι πάντες ... ὅπερ ἐπιστεύσαμεν εἰς δικαιοσύνην καρδίας, τὴν ἀναγόρευσιν δηλαδὴ καὶ στεμματοφορίαν καὶ χρίσιν τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως κῦρ Θεοδώρου τοῦ Δούκα, τοῦτο καὶ στόματι ὁμολογοῦμεν καὶ χειρὶ γράφομεν.*»

34. Ι. Απόκαυκος, ed. G.V. Vasilievskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 286.8-9: «*Καὶ τοῦτον μόνον βασιλέα ὁμολογοῦμεν, καὶ τοῦτον στέφομεν καὶ τοῦτον χρίομεν ...*».

35. Για το περιεχόμενο της πράξεως, βλ. D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford, 1957, σσ. 70-71. Πρβ. Bredenkamp, *ό.π.*, σσ. 123-25. Κ. Κατερέλος, *ό.π.*, σσ. 107, 195.

36. Ι. Απόκαυκος, ed. V. Vasilievskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), σσ. 288-93. Πβλ. Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία*, σσ. 108-9, 195-97.

37. Γ. Ακροπολίτης, σ. 34.13-16. Πβλ. Ψευδο- Θεόδωρο Σκουταριώτη, σ. 469.6-9.

της οικουμενικής αξίας της χρίσης θα οδηγήσει, στα πλαίσια μιας ανηλεούς αντιπαράθεσης, και στην ευθεία αμφισβήτηση της οικουμενικής αξίας του ίδιου του χρίσματος.

Ένα ακόμη ενδιαφέρον, και ταυτόχρονα εξαιρετικά περίπλοκο, ζήτημα είναι η διερεύνηση της ιδεολογικής διάστασης του χρίσματος που ο Δημήτριος Χωματηνός έδωσε στον Θεόδωρο Δούκα στην Θεσσαλονίκη. Πρόκειται άραγε και στην περίπτωση αυτή για ένα χρίσμα «Δαυΐδειον», με την νοηματοδότηση του χρίσματος του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι, την οποία εξετάσαμε παραπάνω; Δυστυχώς δεν μπορεί κάποιος με βεβαιότητα να υποστηρίξει ή να αποκλείσει ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Το γνωστό πρόβλημα της έλλειψης ρητορικών λόγων στο «κράτος» της Ηπείρου, δηλαδή του γραμματειακού είδους στο οποίο κυρίως εκφράζεται η εκάστοτε «κρατική» πολιτική ιδεολογία, καθιστά παρακινδυνευμένη κάθε απάντηση που να διεκδικεί δάφνες απόλυτης αλήθειας.

Φαίνεται πάντως πως η Ήπειρος ενέταξε την χρίση ως οργανικό στοιχείο της στέψης του αυτοκράτορά της, κυρίως επιδιώκοντας να ακολουθήσει, κατά το δυνατόν πιστά, την ακολουθούμενη βυζαντινή πρακτική, έστω και με μία μεγάλη καθυστέρηση από την Νίκαια, η οποία είχε προηγηθεί δύο περίπου δεκαετίες στις σχετικές επιλογές. Με τον τρόπο αυτό, η Ήπειρος, ακολουθώντας την πρακτική της Νίκαιας, επεδίωκε να προσθέσει ένα ακόμη στοιχείο στην ιδεολογική εικόνα της ως νόμιμου διαδόχου της βυζαντινής αυτοκρατορίας και μελλοντικού αξιόπιστου φορέα απελευθέρωσης της Κωνσταντινουπόλεως. Ωστόσο, η Ήπειρος και η «αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης» μάλλον δίσταζαν να ακολουθήσουν την Νίκαια στην νοηματοδότηση του ηγέτη τους ως «νέου Δαυΐδ», με όλες τις πτυχές που αυτή εκφράστηκε κατά την βασιλεία των Λασκαριδών. Πιθανότατα η στέψη και η χρίση του Ηπειρώτη ηγεμόνα έλαβαν χώρα ακριβώς ως απάντηση στην αντίστοιχη πρακτική που είχε ακολουθηθεί στην Νίκαια και επεδίωκαν κυρίως στην έμπρακτη και αποτελεσματική αμφισβήτηση της οικουμενικής αξίας αυτής της πρακτικής.

Από τα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε κυρίως από την επιστολογραφία της περιόδου στον χώρο του «δεσποτάτου της Ηπείρου», με την *χρίση* του Θεοδώρου Δούκα συνδέεται η απόκλησή του από τον Ι. Απόκαυκο ως *«ἁγίου δεσπότου»*,[38] ως *«ἁγίου αὐθέντου»*,[39] και *«κυρίου χριστοῦ»*.[40] Οι υπόλοιπες αναφορές των πηγών, που μπορούν να ανιχνευθούν κυρίως στον Ι. Απόκαυκο και στον Δημήτριο Χωματηνό, αποδίδουν στον Θεόδωρο Κομνηνό την εικόνα του *νέου Δαβίδ* με την παραδοσιακή έννοια που εντοπιζόταν επί αιώνες στην βυζαντινή γραμματεία, δηλαδή προβάλλεται το στοιχείο ότι ο Θεός τον έχρισε βασιλέα ώστε να σώσει τον λαό του.

38. Ι. Απόκαυκος, ed. G.V. Vasilievskij, *ό.π.*, σ. 286.14: «*Ἁγιέ μου δέσποτα καὶ βασιλεῦ θεόσωστε, θεοφρούρητε!*» Σχετικά, θεωρούμε πως το χρησιμοποιούμενο επίθετο *ἅγιος* θα πρέπει να μας οδηγήσει πιθανότατα σε χρονολόγηση της επιστολής μετά την τελετή στέψης και χρίσης του Θεοδώρου. Η κ. Α. Ζαφράκα θεωρεί πως πρόκειται για επιστολή πριν την στέψη του Θεοδώρου: Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 123.

39. Ι. Απόκαυκος, ed. G.V. Vasilievskij, *ό.π.*, σ. 282.17-18: *«εὔχομαι ὑγιαίνειν τὸν κραταιὸν καὶ ἅγιόν μου αὐθέντην καὶ βασιλέα...»*.

40. Ι. Απόκαυκος, ed. G.V. Vasilievskij, *ό.π.*, σ. 284.20: *«μέγιστε βασιλεῦ καὶ ὅσον ὅσον κύριε χριστέ»*.

Έτσι, οι σημαντικότερες εκκλησιαστικές προσωπικότητες της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου αναφέρονται στην χρίση του αυτοκράτορα, ανάγοντάς την σε σημαντικό στοιχείο της νομιμοποίησης της εξουσίας του σε ιδεολογικό επίπεδο στον πολιτικό τομέα. Ωστόσο, δεδομένης της εκκλησιαστικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου, επιχειρήθηκε να προβληθεί η νομιμοποίηση της εξουσίας του αυτοκράτορα Θεοδώρου Δούκα και στα εκκλησιαστικά θέματα, ακριβώς λόγω της ιδιότητάς του ως χριστού.

Η ιδεολογική αυτή τάση δεν ακολουθήθηκε με συστηματικό τρόπο, καθώς αποτελούσε ακραία έκφραση νομιμοφροσύνης. Ωστόσο, η ύπαρξή της φαίνεται σαφέστατα από ένα επιχείρημα του Δημητρίου Χωματηνού[41] που αναπτύσσεται στο πλαίσιο μίας απόκρισής του προς τον Κωνσταντίνο Καβάσιλα,[42] κατά την περίοδο μετά την χρίση του Θεοδώρου Δούκα στη Θεσσαλονίκη, που είχε τελέσει ο συντάκτης της απόκρισης: «*ὁ βασιλεὺς γάρ, οἷα κοινὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐπιστημονάρχης*[43] *καὶ ὢν καὶ ὀνομαζόμενος, καὶ συνοδικαῖς γνώμαις ἐπιστατεῖ καὶ τὸ κῦρος ταύταις χαρίζεται ἐκκλησιαστικὰς τάξεις ῥυθμίζει καὶ νομοθετεῖ ... πλὴν μόνου τοῦ ἱερουργεῖν, τὰ λοιπὰ ἀρχιερατικὰ προνόμια σαφῶς εἰκονίζει ὁ βασιλεὺς ἐφ᾽ οἷς πράττει νομίμως τε καὶ κανονικῶς ... Ὅτι οὖν καὶ χριστὸς Κυρίου ὁ κατὰ καιροὺς βασιλεύς*[44] *ἐστι, διὰ τὸ χρῖσμα τῆς βασιλείας, ὁ δὲ Χριστὸς καὶ Θεὸς ἡμῶν, μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ ἀρχιερεὺς ἡμῶν καὶ γέγονε καὶ ἀνακηρύττεται, εὐλόγως καὶ αὐτὸς ἀρχιερατικοῖς κατακοσμεῖται χαρίσμασι*».[45]

Η προβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας επί της εκκλησίας, όπως πραγματοποιείται στο παραπάνω απόσπασμα από τον Χωματηνό, έρχεται μάλλον σε αντίθεση με την συχνά κριτι-

41. Ο σχετικός συλλογισμός του Δημητρίου Χωματηνού θεωρείται ως η βασικότερη εύγλωττη μαρτυρία για την ύπαρξη του «βυζαντινού καισαροπαπισμού» από τους μελετητές που ενστερνίζονται αυτή την άποψη. Ο ίδιος ο εκδότης της απόκρισης, J. Pitra, σημειώνει: «Heu! piget pro decore Graecorum non plura variari, sed de sequentibus magis pludendum» (Pitra, 631-32).

42. Για τον ιεράρχη, βλ. τώρα Κ. Πιτσάκης, "Κωνσταντῖνος Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος: Προσωπογραφικὰ προβλήματα", στον παρόντα τόμο.

43. Για τις πολιτικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις και την σημασία της απόδοσης αυτής της ιδιότητας στον βυζαντινό αυτοκράτορα, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre*, σσ. 261 κ.εξ. M. Angold, *Church and Society*, σσ. 546-547. Πρβ. Β.Κ. Στεφανίδης, "Οἱ ὅροι ἐπιστήμη καὶ ἐπιστημονάρχης παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς", *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 153-58.

44. Για το ιδεολογικό υπόβαθρο του όρου «ὁ κατὰ καιροὺς βασιλεὺς» και την σύνδεσή του με τον «David redivivus», βλ. G. Dagron, "Judaïser", *TM* 11 (1991), 359-380.

45. Έκδ. J. Pitra, *Analecta sacra*, στ. 631-32. Πρόκειται για την απόκριση 4 (?) του Χωματηνού προς τον Κ. Καβάσιλα. Το ενδιαφέρον είναι πως ο συλλογισμός φαίνεται να αντλείται σχεδόν απ᾽ αυθείας από τον Θεόδωρο Βαλσαμώνα, προς τον οποίο ο συντάκτης των αποκρίσεων γενικά δεν εμφανίζεται φιλικός. Βλ. σχετικά, G. Dagron, *Empereur et prêtre*, σ. 277, όπου και επισήμανση μίας μικρής, όμως ενδιαφέρουσας, διαφοροποίησης στην «ορολογία» που χρησιμοποίησαν σχετικά οι δύο αυτοί εξέχοντες εκκλησιαστικοί άνδρες. Για την στάση του Θ. Βαλσαμώνος, πβλ. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni*, 1081-1261, Cambridge, 1995, ιδιαίτερα σσ. 102-3. Για υπομνηματισμό του χωρίου, σχετικά με τα «αρχιερατικά προνόμια» του βυζαντινού αυτοκράτορα, συνδεόμενα πάντοτε με την ιδιότητα του χριστού, βλ. G. Dagron, *Empereur et prêtre*, κυρίως σσ. 268-77.

κή στάση έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία διαφαίνεται αρκετές φορές στα έργα του ίδιου συγγραφέα.[46]

Η χρήση της χρίσεως ζήτημα σφοδρής αντιπαράθεσης

Η εκκλησιαστική διαμάχη μεταξύ Νίκαιας και Ηπείρου συνεχίσθηκε, και κορυφώθηκε, συμπεριλαμβάνοντας την χρίση και το χρίσμα στα διαφιλονικούμενα ζητήματα. Η σχετική αντιπαράθεση «επί χάρτου» αποδίδεται με σαφήνεια κυρίως στην αλληλογραφία ανάμεσα στον Δημήτριο Χωματηνό και τον Γερμανό Β΄.[47]

Κατά την περίοδο μετά την τέλεση της στέψης και χρίσης του Θεοδώρου Δούκα στην Θεσσαλονίκη, ο Δημήτριος Χωματηνός έστειλε συγχαρητήρια επιστολή στον νέο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό Β΄. Η επιστολή αυτή χαρακτηρίζεται από μετριοπάθεια, η οποία ασφαλώς δεν μπορεί να ανιχνευθεί στις πράξεις του Χωματηνού που είχαν προηγηθεί.[48]

Ο πατριάρχης Γερμανός Β΄ απάντησε στον Χωματηνό με μία οξύτατη επιστολή, κατά το δεύτερο μισό του 1227, στην οποία στρεφόταν κυρίως εναντίον του.[49] Στην πολύ γνωστή αυτή «*αντιγραφή*», ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έθετε τότε με σκληρότητα το καίριο για το πατριαρχείο (αλλά ασφαλώς και για την πολιτική ηγεσία της Νίκαιας) ζήτημα της αντικανονικότητας της στέψης και της χρίσης του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα, εξαιτίας του προσώπου που τέλεσε τις θρησκευτικές αυτές τελετές, αλλά και του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την χρίση.

Ο Γερμανός Β΄ ανέφερε πως η τέλεση της στέψης και της χρίσης, αλλά και η προετοιμασία του αγίου μύρου αποτελούσαν αποκλειστικά δικαιώματα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Πιο συγκεκριμένα, ο πατριάρχης τόνιζε πως ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος δεν είχε κανένα απολύτως δικαίωμα να στέψει και να χρίσει οποιονδήποτε ως αυτοκράτορα Ρωμαίων, καθώς δεν υπήρχε απολύτως κανένα τέτοιο προηγούμενο.[50]

46. Για μία σχετική τοποθέτηση του Δ. Χωματηνού, που αφορούσε την σχέση του αυτοκράτορα με τον νόμο, βλ. D. Simon, "*Princeps legibus solutus*. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz", στο: D. Norr / D. Simon (eds.), *Gedachtnisschrift für Wolfgang Kunkel*, Frankfurt, 1984, σσ. 449-92. Πβλ. M. Angold, *Church and Society*, σ. 546.

47. Για την ζωή, την εκκλησιαστική δραστηριότητα και το συγγραφικό έργο του Γερμανού Β΄, βλ. Σ. Λογοπάτης, *Γερμανός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240)*, Τρίπολις, 1913. Για μία συνοπτικότερη καταγραφή, βλ. Κ. Κατερέλος, *Η κανονική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου επί των επαρχιών του δεσποτάτου της Ηπείρου κατά την περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 84-92. Πρβ. M. Angold, *Church and Society*, σσ. 547-54.

48. J. Pitra, *Analecta sacra*, στ. 481-484. Για την χρονική τοποθέτηση της επιστολής, βλ. Α. Karpozilos, *ό.π.*, σσ. 77-78 και D.M. Nicol, *Despotate*, σ. 92. Contra: F. Bredenkamp, *ό.π.*, σσ. 117-18.

49. J. Pitra, *Analecta sacra*, αρ. 113, στ. 483-86. Πβλ. G. Prinzing, "Die Antigraphe des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ochrid und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212-1233", *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 3 (1983) [Miscellanea Agostino Pertusi], σσ. 34-36.

50. «*Τίσι τῶν τῆς Βουλγαρίας ἀρχιεπισκόπων βασιλεῖς Αὐσόνων ἐστεφηφόρησαν πώποτε; πότε ἀρχιποίμην τῶν Ἀχριδῶν πατριαρχῶσαν προέτεινε δεξιὰν καὶ κεφαλὴν βασιλειῶσαν ἐσέμνωσε;*» G. Prinzing, 34.19-21. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 483-84. A. Karpozilos, *ό.π.*, σσ. 78-79 και D.M. Nicol, *ό.π.*, σσ. 92-93.

Στην συνέχεια, η αντιπαράθεση επικεντρώνεται ακριβώς στο χρίσμα και τα δικαιώματα σε αυτό. Ο πατριάρχης Γερμανός επισημαίνει έντονα πως το «νέο χρίσμα που επινοήθηκε» δεν ήταν το άγιο μύρο που παρασκεύαζε παραδοσιακά ο πατριάρχης, αλλά έμοιαζε περισσότερο με λάδι από άγριο δένδρο.[51] Στην συνέχεια ο πατριάρχης διατυπώνει την ρητορική ερώτηση πόθεν ο Χωματηνός έλαβε το μύρο με το οποίο τέλεσε την χρίση,[52] καθώς οι προμήθειες σε αυτό θα έπρεπε να είχαν εξαντληθεί, και δεν είχε λάβει άγιο μύρο από τον ίδιο ως πατριάρχη.[53] Ο Γερμανός τονίζει πως το χρίσμα αυτό ήγειρε για το Πατριαρχείο σημαντικό εκκλησιαστικό ζήτημα, που συνεπαγόταν αυθαίρετη καταπάτηση παραδοσιακών αποκλειστικών δικαιωμάτων του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και αποτελούσε μία σαφέστατα αντικανονική ενέργεια, με αφετηρία προσωπικές φιλοδοξίες. Η ενέργεια αυτή εμφανιζόταν από το πατριαρχείο ως απόπειρα διάσπασης της εκκλησίας και ανακήρυξης του Δημητρίου Χωματηνού ως πατριάρχη.[54] Ο Γερμανός Β΄ φθάνει στο σημείο αυτό ακόμη και να ειρωνευθεί τον Δημήτριο Χωματηνό, αποκαλώντας τον «μυροβλήτη Δημήτριο».[55] Ο ειρωνικός σαρκασμός είναι σαφής: προφανώς στην Θεσσαλονίκη δεν λειτουργεί ως μυροβλήτης Δημήτριος μόνο ο πολιούχος άγιος, αλλά και έτερος, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος.

Ο Γερμανός Β΄ επιχειρεί επίσης να εμφανίσει την στέψη και την χρίση του Θεοδώρου Δούκα, που τελέσθηκαν στην Θεσσαλονίκη από τον Χωματηνό, ως προσβλητικές όχι τόσο για τον πατριάρχη, αλλά για τον ίδιο τον Θεό, ο οποίος αποφάσισε ώστε αυτός και ο μόνος νόμιμος βυζαντινός αυτοκράτορας, ο αυτοκράτορας της Νίκαιας, να εγκατασταθούν εκεί.[56]

51. G. Prinzing, *ό.π.*, σ. 34.24-25. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 484: «*τὸ διὰ σοῦ καινοτομηθὲν χρῖσμα βασιλικόν*». Για το ζήτημα της φύσης του χρίσματος, βλ. Π.Μενεβίσογλου, *Το άγιον Μύρον*, σ. 21.

52. «*Ὅλως δὲ καὶ τίνος μυρεψοῦ τὸ πολυτίμητον τοῦτο καὶ ἄπρατον μῦρον ἐπρίω, καὶ πόθεν σὺ μυροβλήτης Δημήτριος, μύρου, ᾧπερ οἱ ἀπὸ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας ἀναβαίνοντες χρίονται καὶ ὑφ᾽ οὗ αἱ πνευματικαὶ σφραγίζονται δωρεαί;*» Η παρατιθέμενη εδώ μορφή του συγκεκριμένου χωρίου αποτελεί μία προσωπική απόπειρα αποκατάστασής του και διαφοροποιείται ελαφρώς σε ορισμένα σημεία και από τις δύο μέχρι σήμερα δημοσιευμένες εκδόσεις του, αμφότερες των οποίων θεωρούμε πως παρουσιάζουν εν προκειμένω αρκετά προβλήματα. Πρβ. G. Prinzing, *ό.π.*, σσ. 34.26-35.29. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 484.

53. «*Πόθεν σοι τοῦτο τὸ μῦρον; ἢ γὰρ οὐδαμῶς ἔσχες (τὰ παλαιὰ πάντα ἀλάβαστρα ὁ βορὸς ἐξέλειξε καὶ κεκένωκε παντελῶς) ἢ πόθεν πορισάμενος νέον μυρεψοὺς ἐπέγνως ἡμᾶς*». G. Prinzing, *ό.π.*, 35. 31- 33. J.B. Pitra, *ό.π.*, στ. 485.

54. «*... τὸ ἑνιαῖον τῆς Ῥωμαϊκης πατριαρχείας εἰς δύο διελεῖν ἀποθρασυνάμενον;*» G. Prinzing, *ό.π.*, σ. 35.33-34. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 485.

55. Πρβ. Ruth Macrides, "Demetrios Chomatenos", σ. 189 και G. Prinzing, *ό.π.*, σ. 41, σημ. 61, 62.

56. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 485: «*ὁ γὰρ ἐμὸς ἄνωθεν παρακλήτωρ ἐπιτιμᾷ τῷ κλύδωνι τῆς ψυχῆς μου ... οὐ σὲ ἐξασθενήκασι*» λέγων, «*ἀλλ᾽ ἐμὲ τὸν φυτεύσαντα κατὰ ἀνατολὰς τὸν νέον τῆς ἐκκλησίας παράδεισον, τὸν τάξαντα φλογίνην ῥομφαίαν, φρουρὸν τοῦ παραδείσου καὶ φύλακα τὸν χαριτώνυμον αὐτοκράτορα, τὸν ἐμπύριον νοῦν ...*». Απολύτως ανάλογη, και ενταγμένη ακριβώς στην ίδια αντίληψη, ήταν και η αναφορά του μητροπολίτου Εφέσου Νικολάου Μεσαρίτη λίγα χρόνια πριν, στα 1216: «*τὸ δὲ γε κρατύνεσθαι τὴν εὐσέβειαν τίνι τῶν ἁπάντων ἐσπούδασται ἢ πάντως τῷ θεοδοξάστῳ ἡμῶν αὐτοκράτορι ὡς καὶ εἰς ἐπιστημονάρχην ἀποτεταγμένῃ παρὰ Θεοῦ οὐ μόνον τῶν κατὰ πολιτικὴν ἀριστοτεχνίαν παρ᾽ ἀνθρώποις ἐνεργουμένων ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Χριστοῦ;*» E. Kurtz (ed.), «Tri sinodal'nykh gramoty mitropolita Efesskago Nikolaja Mesarita», *VV* 12 (1906), σ. 104, στ. 24-28.

Με την σειρά του, ο Χωματηνός επιλέγει να δώσει μία αυστηρά επιτιμητική απάντηση προς την επιστολή του Γερμανού. Επιχειρηματολογεί υπέρ του δικαιώματος του κράτους της Ηπείρου να αναγορεύσει, να στέψει και να χρίσει τον Θεόδωρο ως «βασιλέα» και υπέρ του δικού του δικαιώματος ως αρχιεπισκόπου Αχρίδος να τελέσει αυτή την στέψη και την χρίση. Παράλληλα, στοχεύοντας να αποδείξει την νομιμότητα της όλης διαδικασίας, η οποία κατέληξε στην στέψη και στην χρίση, ο Χωματηνός αναφέρει ότι κατά την αναγόρευση του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα συνέπραξαν η σύγκλητος και οι αρχιερείς του κράτους της Ηπείρου,[57] οι οποίοι μαζί με τον στρατό αποτελούσαν τους παραδοσιακά αναγκαίους και ικανούς καθεστωτικούς παράγοντες για την αναγόρευση του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Ο Χωματηνός υποστήριξε πως η πολιτική κατάσταση της περιόδου απαιτούσε την εφαρμογή της θεολογικής έννοιας της οικονομίας στο ζήτημα της στέψης και χρίσης του αυτοκράτορα.[58] Στην συνέχεια μάλιστα της ίδιας επιστολής, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος καταλήγει να αμφισβητεί ανοικτά την κανονικότητα ύπαρξης και λειτουργίας ενός πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως με έδρα την Νίκαια.[59]

Αναφερόμενος στο ειδικότερο ζήτημα της φύσης του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την χρίση του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα, για το οποίο ο Γερμανός Β΄ τον είχε μεμφθεί, ο Χωματηνός κορυφώνει την αντιπαράθεσή του προς τον πατριάρχη, επιχειρώντας να αποδείξει με διαφορετικής υφής επιχειρήματα πως μπορούσε να δράσει ανεξάρτητος από αυτόν στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Το πρώτο επιχείρημα το οποίο προσάγει, είναι ότι το άγιο μύρο έχει δικαίωμα να το παρασκευάζει κάθε ιεράρχης και να το χρησιμοποιεί σε κάθε ιεραρχική τελετουργία. Με το επιχείρημά του αυτό, ο Χωματηνός επιχειρεί, με την προσεκτική (και ασφαλώς επιλεκτική) επίκληση συγκεκριμένων παλαιοτέρων κανόνων και ερμηνειών να εμφανίσει πως η πρακτική παρασκευής μύρου από τον ίδιο μπορούσε να εδραιωθεί από την άποψη του κανονικού δικαίου.[60]

Στην συνέχεια της επιχειρηματολογίας του για την φύση του υλικού που χρησιμοποίησε κατά την χρίση του Θεοδώρου Δούκα, ο Χωματηνός επιλέγει να χρησιμοποιήσει έναν εξαιρετικά ευφυή αντιπερισπασμό. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η επικρατούσα σχετική συνήθεια

57. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 490.Γ. Ακροπολίτης, ed. A. Heisenberg, σσ. 41-42. Πβλ. Bredenkamp, *ό.π.*, σ. 137. Karpozilos, *ό.π.*, σσ. 81-84.

58. J. Pitra, αρ. 114, στ. 489. Ruth Macrides, "Demetrios Chomatenos", σ. 190. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 167-68.

59. J. Pitra, *ό.π.*, στ. 490. Πρβ. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σ. 169.

60. Ο Χωματηνός ακολουθεί την ερμηνεία του ψευδο-Διονυσίου Αρεοπαγίτη και τον 6ο κανόνα της συνόδου της Καρχηδόνος. Ed. J. Pitra, αρ. 114, στ. 493, 494. Ψευδο-Διονύσιος, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3, στ. 472D, 476BCD, 484A. Κανών 6 Καρχηδόνος: Γ.Α. Ράλλης-Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, III, Αθήναι, 1853 (ανατ., Αθήναι, 1966), σ. 309. Πρβ. Π. Μενεβίσογλου, *ό.π.*, σ. 136, σημ. 2, όπου συγκεντρωμένη και όλη η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Από τις νεώτερες μελέτες, βλ. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 172-73. Ruth Macrides, "Demetrios Chomatenos", σ. 190.

δεν ήταν η χρίση του νέου αυτοκράτορα *με άγιο μύρο, αλλά με αγιασμένο έλαιο.*[61]

Σε μία απόπειρα ορθής κατανόησης του συγκεκριμένου επιχειρήματος του Δημητρίου Χωματηνού, αναφύεται καίριο το ζήτημα του χρονικού και γεωγραφικού εντοπισμού αυτού του «ἐπικρατοῦντος ἔθους». Το ζήτημα έχει απασχολήσει πολύ σημαντικούς μελετητές της υστεροβυζαντινής ιστορίας, οι οποίοι έχουν εκφέρει ενδιαφέρουσες απόψεις.

Αρκετοί μελετητές θεώρησαν πως στο σημείο αυτό ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος εκφράζει την διαφωνία του προς τον πατριάρχη για την πρακτική των προκατόχων του στην Νίκαια, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιήσει μύρο για την χρίση των δύο πρώτων Λασκαριδών αυτοκρατόρων, του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι και του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, στα 1208 και 1222 αντίστοιχα. Επιχειρείται έτσι, σύμφωνα με αυτήν την ερμηνευτική οπτική, να εντοπισθεί μία τομή στην ιστορία της αυτοκρατορικής χρίσεως, ακριβώς στο επίπεδο του υλικού που χρησιμοποιούνταν πριν και μετά από την άλωση του 1204. Έτσι, με βάση ακριβώς αυτή την διατύπωση του Χωματηνού, συνάγεται από ορισμένους ερευνητές πως πριν από το 1204 το χρίσμα που χρησιμοποιούνταν κατά την τελετή της στέψης (και χρίσης) του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν έλαιον, ενώ από το 1208 (με την χρίση του Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι) και μετά, και έως την οριστική πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα 1453, προκρίθηκε η χρήση του αγίου μύρου.[62]

Το συγκεκριμένο ζήτημα ασφαλώς είναι εξαιρετικά περίπλοκο, ωστόσο θα επισημάνουμε με συντομία ορισμένα, καίρια κατά την άποψή μας, σημεία:

α. Δεν υπάρχει καμία γνωστή σε εμάς ένδειξη, πέραν της ασαφούς διατύπωσης του Χωματηνού, που να μπορεί να μας οδηγήσει στην αποδοχή της άποψης για αλλαγή του υλικού με το οποίο τελούνταν η χρίσις των βυζαντινών αυτοκρατόρων πριν και μετά από την άλωση του 1204. Αντιθέτως, όπως μπορέσαμε να δούμε παραπάνω, εξετάζοντας την περίπτωση της χρίσεως του Θεοδώρου Α΄ Κομνηνού Λάσκαρι στην Νίκαια, υπάρχει μία ευθύτατη σύνδεση, από τον ίδιο τον Λάσκαρι, της εκλογής του πατριάρχη με την διαδικασία του καθαγιασμού του μύρου, επικείμενης της δικής του εκλογής. Ακολούθως, η επιδίωξη της προβολής, σε ιδεολογικό επίπεδο, της συνέχειας μεταξύ της αυτοκρατορικής αυλής της Κωνσταντινουπόλεως και της αυλής της Νίκαιας, με βασικό στυλοβάτη το πατριαρχείο, καθιστούν εύλογη την επιλογή συνέχισης των παλαιών συνηθειών σχετικά με την χρίση και στην Νίκαια.

β. Από ιδεολογική άποψη θα ήταν μάλλον παράλογο, και κατά την άποψή μας ασυνεπές,

61. «*Ἄλλως τε οὐδὲ τοῦ ἐπικρατοῦντος ἔθους ἐστὶ μύρῳ χρίεσθαι τὸν εἰς τὴν βασίλειον ἀνάρρησιν προκαλούμενον, ἐλαίῳ δὲ ἱεροῖς ἁγιαζομένῳ ἐπάσμασι*». J. Pitra, αρ. 114, στ. 493. Πβλ. Nicol, "Kaisersalbung", σσ. 37-52. Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 173-75. Π. Μενεβίσογλου, *Το άγιον μύρον*, σ. 136.

62. Βλ. D. Nicol, "The unction of emperors in Late Byzantine coronation ritual", *BMGS* 2 (1976), σσ. 37-52. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος*, σσ. 172-86. Έχει επίσης εκφραστεί η άποψη πως η χρίση με έλαιον είχε εισαχθεί, πριν από την άλωση του 1204, σε εξαιρετικές και μόνο περιπτώσεις στην τελετή της στέψης του βυζαντινού αυτοκράτορα, ωστόσο δεν αποτελούσε έως τότε ένα κανονικό και αναπόσπαστο μέρος αυτής της τελετής. Βλ. σχετικά, M. Angold, *Church and Society*, κυρίως σσ. 543-44.

να μεταβληθεί ένα βασικό στοιχείο της νομιμοποίησης του αυτοκράτορα της Νίκαιας ως διαδόχου των βυζαντινών αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς τίποτε δεν επέβαλλε μία τέτοια αλλαγή. Έτσι, η νέα νοηματοδότηση ενός παλαιού έθους πιθανότατα προκρίθηκε ως πιο αποτελεσματική στην αυλή της Νίκαιας από ό,τι η αλλαγή δομικών στοιχείων αυτού του έθους. Άλλωστε, κάτι τέτοιο θα μπορούσε να προκαλέσει αμφισβητήσεις και προβλήματα, τα οποία ασφαλώς ήταν απευκτέα στο εύθραυστο πολιτικό σκηνικό της περιόδου.

γ. Εξάλλου, εάν είχε πράγματι συντελεσθεί μία τέτοια αλλαγή στην φύση του χρίσματος κατά την τελετή της αυτοκρατορικής στέψεως, θεωρούμε πως ο Δ. Χωματηνός θα επέμενε στην σχετική του επιχειρηματολογία. Το ζήτημα μίας τέτοιας αλλαγής θα άξιζε μίας σαφέστερης πραγμάτευσης, και μομφής προς όσους *καινοτόμησαν* ως προς αυτό το ζήτημα. Αντιθέτως, ο Χωματηνός δεν επιμένει ιδιαίτερα στο επιχείρημά του αυτό, και φαίνεται πως το επικαλείται επικουρικά προς τα υπόλοιπα.[63] Είναι πιθανόν μάλιστα η ασαφής του αναφορά στο «επικρατούν έθος» να παραπέμπει όχι σε παλαιότερη σχετική βυζαντινή πρακτική, αλλά στην τότε ισχύουσα σχετική πραγματικότητα σε άλλα μέρη του χριστιανικού κόσμου, εκτός Βυζαντίου (π.χ. Σερβία).

δ. Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι εν τέλει ο ιεράρχης της Αχρίδος δεν αναφέρει σαφώς το υλικό με το οποίο πραγματοποίησε την χρίση του Θεοδώρου Δούκα. Εάν αυτός είχε προκρίνει και ακολουθήσει την σχετική (υποτιθέμενη ως) παράδοση του πατριαρχείου έως το 1204, σε αντίθεση με τους υποτιθέμενους «νεωτερισμούς» του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σίγουρα θα είχε φροντίσει να το προβάλει με έμφαση στην απάντησή του στην οργισμένη επιστολή του Γερμανού Β΄.

Με βάση όσα παραπάνω αναφέραμε με συντομία, εξάγεται το συμπέρασμα πως δεν μπορεί να στηριχθεί πειστικά η άποψη για εντοπισμό τομής στην φύση του χρίσματος που χρησιμοποιούνταν κατά την τελετή της αυτοκρατορικής στέψεως πριν και μετά από την άλωση του 1204 σύμφωνα με την πρακτική στην Νίκαια και την επιχειρηματολογία του Χωματηνού. Η άποψή μας είναι πως οι ασαφείς αναφορές και τα εν πολλοίς σπασμωδικά επιχειρήματα του Αχρίδος δεν θα πρέπει να λαμβάνουν την θέση αποδείξεων για κάτι το οποίο πουθενά ο ίδιος δεν αναφέρει με σαφήνεια.

Φεύγοντας από το επιχείρημα για την φύση του χρίσματος, ο ιεράρχης του κράτους της Ηπείρου συνεχίζει την επιστολή του προς τον Γερμανό Β΄ με μία εντυπωσιακή παρατήρηση, η οποία είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για τον τρόπο αξιοποίησης της ιδεολογικής σημασίας της πόλης της Θεσσαλονίκης ως αντίβαρου απέναντι στην Νίκαια. Ο Χωματηνός αναφέρει πως ακόμη κι αν χρειαζόταν πράγματι μύρο για την χρίση των αυτοκρατόρων, αυτός είχε στην διάθεσή του όχι μύρο που παρασκευάζεται από τον πατριάρχη, αλλά μύρο από τα λείψανα του αγίου Δημη-

63. Για τα διάφορα επιχειρήματα, βλ. Karpozilos, *ό.π.*, κυρίως σσ. 25-26, 84. Ζαφράκα, *ό.π.*, κυρίως σσ. 167-73. Ruth Macrides, "Bad Historian or Good Lawyer? Demetrios Chomatenos and Novel 131", *DOP* 46 (1992), 187-96.

τρίου, του μυροβλύτη προστάτη της Θεσσαλονίκης,[64] της πόλης στην οποία τελέσθηκε και η χρίση.[65] Η διαμάχη για το χρίσμα μετατρέπεται έτσι και σε διαμάχη για το μύρο.

Στην πραγματικότητα, από την άποψη του κανονικού δικαίου, τα επιχειρήματα που ανέπτυξε ο Δημήτριος Χωματηνός για δικαίωμα παρασκευής του αγίου μύρου από κάθε ορθόδοξο ιεράρχη σύμφωνα με τον έκτο κανόνα της ἐν Καρθαγένῃ συνόδου (419),[66] και για την κανονικότητα της χρησιμοποίησης μύρου που προέρχεται από λείψανα μυροβλύτη αγίου,[67] δεν ίσχυαν, γεγονός που ασφαλώς γνώριζε πολύ καλά ως εμβριθέστατος περί τα νομικά. Είναι όμως σαφές πως στην συγκεκριμένη χρονική στιγμή τα διάφορα επιχειρήματα που επιστρατεύονταν, επεδίωκαν να προσφέρουν επαρκή νομική και θεολογική θεμελίωση μίας ιδεολογικής επιλογής, στην οποία εντασσόταν οργανικά και η χρίση του αυτοκράτορα της Ηπείρου.

Σύμφωνα με τα επιχειρήματα που αναπτύσσει ο νομομαθής Δημήτριος Χωματηνός, εάν η Νίκαια διεκδικούσε επίμονα και συστηματικά το αποκλειστικό δικαίωμα παρασκευής του μύρου από τον πατριάρχη, η Θεσσαλονίκη, η νέα πρωτεύουσα του κράτους της Ηπείρου, μπορούσε να σεμνύνεται πως διαθέτει άφθονο μύρο που αναβλύζει από τα λείψανα του αγίου Δημητρίου. Εάν η Νίκαια χρησιμοποιούσε ευφυώς το πατριαρχείο για την υπεροχή στο ιδεολογικό επίπεδο, η Ήπειρος είχε πλέον στα εδάφη της μία ευκλεή πόλη, την Θεσσαλονίκη,[68] με έναν μυροβλύτη προστάτη-άγιο.[69]

Από όσα αναφέραμε προηγουμένως, καθίσταται σαφές πως η Θεσσαλονίκη προσκόμισε στην φαρέτρα του *νέου Δαβίδ* της Ηπείρου για τον κρίσιμο ιδεολογικό αγώνα που διεξήγε, έναν τόπο απολύτως ταιριαστό για την πρώτη στέψη και χρίση του και μία ανεξάντλητη πηγή χρίσματος. Σύμφωνα με το σχήμα που επιχειρείται να προβληθεί ως πολύτιμη ιδεολογική

64. J. Pitra, αρ. 114, στ. 493-94. Για τους μυρόβλυτους αγίους και την «εμπλοκή» τους στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο της ευρύτερης περιόδου, βλ. Angeliki Kostantakopoulou, *Heresies and Myroblytoi Saints in the Late Medieval Balkans* (υπό έκδοση). Ευχαριστώ την συγγραφέα, που μου εμπιστεύθηκε το κείμενο πριν την έκδοσή του.

65. Οι πηγές σιωπούν για τον ακριβή τόπο στην Θεσσαλονίκη, στον οποίο η τελετή της «στεμματοφορίας και χρίσεως» έλαβε χώρα. Βλ. Bredenkamp, *ό.π.*, σ. 161, σημ. 501, 502. Εμφανίζεται πολύ πιθανόν η τελετή αυτή να έλαβε χώρα στο εσωτερικό της μεγαλοπρεπούς βασιλικής του αγίου Δημητρίου, χώρο ιδεολογικά φορτισμένο ως κέντρο αυτονομίας των κατοίκων της πόλης, αλλά και πηγή μύρου για την τέλεση της χρίσεως.

66. Γ.Α. Ράλλη-Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. Γ΄, Αθήναι, 1853 [ανατύπωση, Αθήναι, 1966], σ. 309. Πβλ. Α. Αλιβιζάτος, *Οι ιεροί κανόνες και οι εκκλησιαστικοί νόμοι*, έκδ. β΄, Αθήναι, 1949, σσ. 233-34. Π. Μενεβίσογλου, *ό.π.*, κυρίως σσ. 133-40, 171-77.

67. Π. Μενεβίσογλου, *ό.π.*, σ. 138, σημ. 4, όπου και αναφορά στην σχετική επιχειρηματολογία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου Καλλίστου Α΄ (1350-1363) και του Συμεών Θεσσαλονίκης.

68. Ι. Απόκαυκος, ed. G.V. Vasilievskij, *ό.π.*, σ. 247.36: «*...πόλις εὐγενὴς εὐγενεῖ πρέπουσα...*»

69. Για την τιμή που αποδιδόταν στον άγιο Δημήτριο κατά την βυζαντινή περίοδο και για την σπουδαιότητά της σε πολιτικό επίπεδο, βλ. Ruth J. Macrides, "Subversion and Loyalty in the Cult of St. Demetrios", *BSl.* 51 (1990), 189-97. Για την πλήρη ιδεολογικής σημασίας απεικόνιση του αγίου Δημητρίου σε νομίσματα του Θεοδώρου Δούκα Κομνηνού, βλ. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261)* [Dumbarton Oaks Studies, XII], Washington D.C., 1969, σσ. 270-71. Πβλ. S. Bendall, "A New Tetarteron of Theodore Comnenus-Ducas", *Numismatic Circular*, Jan. 1971, σ. 10.

παρακαταθήκη, ο προστάτης άγιος της πόλης, ο άγιος Δημήτριος, μπορούσε να προσφέρει γενναιόδωρα το μύρο που οι ιεράρχες της Ηπείρου θεωρούσαν αναγκαίο για την ιδεολογική στήριξη του ηγεμόνα τους. Το «μονοπώλιο» του πατριάρχη της Νίκαιας στο μύρο εμφανιζόταν να διακυβεύεται, όχι από τον Δημήτριο Χωματηνό, αλλά από τον άγιο Δημήτριο, πολιούχο της Θεσσαλονίκης.

Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, λίγα μόλις χρόνια μετά από αυτή την αδυσώπητη ιδεολογική διαμάχη, το πολιτικό σκηνικό στην περιοχή άλλαξε άρδην. Η μάχη της Klokotnica, την άνοιξη του 1230, τερμάτισε με τρόπο οριστικό την άνοδο του κράτους της Ηπείρου,[70] και συνακόλουθα την προσπάθεια υπεροχής του έναντι της Νίκαιας. Ο ίδιος ο κεχρισμένος και εστεμμένος βασιλέας Θεόδωρος Δούκας αιχμαλωτίζεται από τα βουλγαρικά στρατεύματα και το 1234 τυφλώνεται. Η εκκλησιαστική διαμάχη μεταξύ Νίκαιας και Ηπείρου εξομαλύνεται. Το 1232 οι αρχιερείς της Ηπείρου αποφασίζουν από την Θεσσαλονίκη την αποκατάσταση των σχέσεων με το πατριαρχείο, και το 1233 το «ηπειρωτικό σχίσμα» λύεται.[71]

Στο πολιτικό επίπεδο, το 1242 ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης, μέσω της ισχυρής στρατιωτικής του παρουσίας έξω από την Θεσσαλονίκη, εξανάγκασε τον ηγεμόνα Ιωάννη Κομνηνό να αποθέσει τα αυτοκρατορικά σύμβολα και να λάβει το αξίωμα του *δεσπότου*.[72] Η εξέλιξη αυτή δηλώνει και τυπικά το τέλος της «αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης», η οποία αδυνατούσε πλέον να έχει οποιαδήποτε αυτόνομη πολιτική παρουσία αξιώσεων στην περιοχή.

Η έκβαση της αντιπαράθεσης είχε ουσιαστικά κριθεί, αλλά υπήρχε και ένα άλλο βήμα, εξαιρετικά σημαντικό σε πολλά επίπεδα. Η Θεσσαλονίκη, σημαντικό ιδεολογικό προπύργιο στον βαλκανικό χώρο, πέρασε σχετικά γρήγορα στα χέρια ενός αυτοκράτορα της Νίκαιας, που αργότερα θα αγιοποιηθεί.[73] Ο *άγιος* Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης (άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων) κατέλαβε την Θεσσαλονίκη το 1246, προσαρτώντας την οριστικά στην αυτοκρατο-

70. Γ. Ακροπολίτης, ed. A. Heisenberg, σσ. 41-42. Bredenkamp, *ό.π.*, κυρίως σσ. 151-53. Για ακριβή χρονολόγηση, G. Prinzing, "Studien zur Provinz-und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Doukas (Teil II)", *HX* 25 (1983), σσ. 47-48.

71. A. Karpozilos, *ό.π.*, σσ. 90-94. Για την αποστολή του Χριστοφόρου, μητροπολίτη Αγκύρας, ως εξάρχου, E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907), 120-42.

72. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 67.16-24. Bredenkamp, *ό.π.*, κυρίως σσ. 261-71.

73. Για την αυτοκρατορική πολιτική του Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, βλ. J.S. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of his Diplomatic, Military, and Internal Program for the Restitutio Orbis*, ανέκδ. διδ. διατριβή, University of California, Los Angeles (UCLA), 1978. Για την πολιτική και ιδεολογική «βάση» της αγιοποίησής του, βλ. Ruth Macrides, "Saints and Sainthood in the Early Palaiologan Period", στο: S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 1981, 67-87, ιδιαίτερα σσ. 69-71. Επίσης, J.S. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor. The Documentary Evidence for and Hagiographical Lore about John III Ducas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York, 1992, όπου και εκτενές παράρτημα με τον βίο του αγίου από τον Νικόδημο Αγιορείτη (σσ. 88-117).

ρία της Νίκαιας, μετά από μία περιφανή νίκη.[74] Στην περίπτωσή του, η προσφώνηση «άγιος» εκείνη την χρονική περίοδο, πρέπει να νοηθεί ως απότοκη της χρίσεώς του στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής του στέψης στην Νίκαια, αλλά η προσφώνηση αυτή θα εξακολουθήσει, εδραιωμένη σε άλλη βάση, μετά τον θάνατό του.

Επιλογικά

Η ανακοίνωση αυτή επικεντρώθηκε κυρίως στον ρόλο της χρίσεως και του χρίσματος στην ιδεολογική αντιπαράθεση Νίκαιας και Ηπείρου. Επιχειρήσαμε να θέσουμε ορισμένα κατά την άποψή μας βασικά ζητήματα για την λειτουργία της εκκλησιαστικής χρίσεως στην «αυτοκρατορία της Νίκαιας» και στο «δεσποτάτο της Ηπείρου». Προτείναμε μία νέα «ανάγνωση» της ιδεολογικής σημασιοδότησης της χρίσεως από τον Θεόδωρο Α΄ Κομνηνό Λάσκαρι στην Νίκαια και επιχειρήσαμε την σύνδεση αυτής της σημασιοδότησης με τα θέματα της εκλογής του πατριάρχη Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανού και της στέψης του ίδιου του Θεοδώρου Λάσκαρι. Εξετάσαμε τον τρόπο και τα στοιχεία στα οποία ο Θεόδωρος Δούκας ακολούθησε την πρακτική της Νίκαιας, την οποία είχε γνωρίσει διά ζώσης, στο ζήτημα της στέψεως και χρίσεώς του από τον Δημήτριο Χωματηνό.

Στην συνέχεια, εξετάσαμε την σφοδρότατη αντιπαράθεση κυρίως για την αρμοδιότητα στην τέλεση της χρίσεως, το δικαίωμα στην παρασκευή και στον καθαγιασμό του μύρου, καθώς και στην δέουσα φύση του χρίσματος (ελαίου ή μύρου). Η Νίκαια αξιοποίησε ευφυέστατα το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και αξίωνε μία οικουμενική διάσταση της εκκλησιαστικής της δικαιοδοσίας, η οποία συνδέεται με ανάλογες ιδεολογικές παρακαταθήκες (χριστός βασιλεύς, χρίση και χρίσμα με οικουμενική διάσταση για όλες τις φυλές του Νέου Ισραήλ), ενώ η Ήπειρος φαίνεται να ακολουθεί κατά πόδας την Νίκαια, αλλά λόγω των συνθηκών δεν μπορούσε παρά να διεκδικεί μία αυτόνομη εκκλησιαστική δικαιοδοσία σε τοπικό επίπεδο, στόχευση που δεν αφήνει ανεπηρέαστη και την ιδεολογική παρακαταθήκη του χρίσματος (χριστός βασιλεύς, χρίση και χρίσμα με τοπική διάσταση, κυρίως για την περιοχή της Ηπείρου και τους χώρους δικαιοδοσίας της αρχιεπισκοπής Αχρίδος).

Οι αξιώσεις, μολονότι δεν συνέπιπταν, ήταν μεταξύ τους αντίθετες και έφεραν σε σύγκρουση τις δύο πλευρές. Σε αυτή την σύγκρουση έλαβαν ενεργό μέρος σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες, όπως ο πατριάρχης Γερμανός Β΄, ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Δημήτριος Χωματηνός, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος κ.ά. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύονταν, αποβλέποντας στον εντυπωσιασμό ή στην ουσία, νομικά ή νομικίστικα, υποστηρίζονταν με ιδιαίτερη μαχητικότητα και επιμέλεια, καθώς το διακύβευμα της σύγκρουσης ήταν μεγάλο: η κυριαρχία σε εκκλησιαστικό και πολιτικό επίπεδο.

Το πολυπόθητο «χρίσμα» για την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Λατίνους σταυροφόρους το κατέκτησε τελικά η αυτοκρατορία της Νίκαιας, με τον ηγέτη της Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, μελλοντικό άγιο Ιωάννη Ελεήμονα. Η κατάκτηση της Θεσσαλονίκης ήταν ένα πρόκριμα για τον κύριο στόχο, ο οποίος θα πραγματοποιούνταν, αρκετά απρόσμενα για όλους, το 1261. Όμως, ο *νέος Κωνσταντίνος* δεν θα ήταν τελικά ούτε ένας Λάσκαρις, ούτε ένας Δούκας: ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος είχε προλάβει να σφετερισθεί τον θρόνο των Λασκαριδών, και είχε το προνόμιο να στεφθεί και να χρισθεί (και) στην Βασιλεύουσα.[75]

74. Βλ. D. Nicol, *Despotate*, σσ. 141 κ.εξ. Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile*, London, 1912 [ανατύπωση, Amsterdam, 1964 και Chicago, 1967], σσ. 185-87. Bredenkamp, ό.π., κυρίως σσ. 265-71.

75. Για την σχέση Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου με το χρίσμα και την αντίδρασή του για την μη χρησιμοποίηση στην περίπτωσή του, του επιθέτου ἅγιος, που συνδεόταν με την χρίση με μύρον, βλ. M. Angold, *Church and Society*, σ. 545.

Elias Giarenis

ASPECTS OF THE IDEOLOGICAL CONTROVERSY BETWEEN NICAEA AND EPIRUS. THE ROLE OF THE UNCTION

Summary

In this Article we Examine the Role that the ecclesiastical unction played –in close connection with the ceremony of coronation of the Byzantine emperor- in the framework of the ideological controversy, which developed between the so-called «empire of Nicaea» and the «despotate of Epirus».

We especially focus on the unction (*«chrisis»*) of the first leaders of the two states, Nicaea and Epirus, who were crowned and received the ecclesiastical unction (*«chrisma»*) as byzantine emperors.

In 1208 at Nicaea, Theodoros I Komnenos Laskaris was crowned and received unction from Michael Autoreianos, Patriarch of Constantinople (with Nicaea as his actual seat). The brothers Niketas and Michael Choniates have pointed out the symbolic-ideological importance of the event. This tradition of unction was followed by the successors of Theodoros I at Nicaea, namely Ioannes III Doukas Vatatzes (1222) and Theodoros II Doukas Laskaris (1254).

In 1227 in Thessalonike, Theodoros I Doukas Komnenos was crowned and received unction from Demetrios Chomatenos, archbishop of Ochrid. Ioannes Apokaukos and Demetrios Chomatenos tried to assert the right to such an action.

The extremely severe ecclesiastical and ideological controversy between Nicaea and Epirus had the right to unction as one of its crucial points. Demetrios Chomatenos and patriarch Germanos II exchanged *epistulae* which clearly demonstrate the crucial importance of the issue from the ecclesiastical and ideological point of view.

The severe controversy resulted in two *«christoi»* and *«hagioi» basileis* and the most celebrated personalities sided with either side in a fierce ecclesiastical and political struggle whose main aim was the right of succession to the former Byzantine empire.

Βασιλης Κατσαρος

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ

Μνήμη Παναγιώτη Πλέσσα

Τα Τελευταια Χρονια της Ζωης τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου[1] καλύπτονται ἀπὸ ἕνα πέπλο ποὺ σκεπάζει ἀμφιβολίες καὶ ἀβεβαιότητες σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε νὰ μὴν ἔχει ξεκαθαριστεῖ πλήρως, ὣς σήμερα ἀκόμη, τὸ βιογραφικὸ τοῦ λόγιου ἱεράρχη μὲ βάση ἔστω τὸ ὑπάρχον ὑλικό.[2] Οἱ ἀβεβαιότητες καὶ τὰ ἐρωτηματικὰ προκύπτουν, ὅπως ἔχει ἀποδειχτεῖ καὶ στὶς πρόσφατες ἐρευνητικὲς προσπάθειες,[3] τόσο ἀπὸ τὴ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν γεγονότων (ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπὸ τὴ ρευστότητα τῆς χρονολόγησης τῶν κειμένων)[4] ὅσο

---

1. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο διαθέτουμε τρεῖς εἰδικὲς μονογραφίες: α) τοῦ Matthias Wellnhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate von Epirus unter Michael Doukas und Theodoros Komnenos*, Freising, 1913, β) τοῦ Διακ. Παρθενίου Κ. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος Μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ιγ΄ αἰῶνα* (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς "*Νέας Σιών*"), ἐν Ἱεροσολύμοις [τύποις Ἰ. Κοινοῦ τοῦ Π. Τάφου], 1923 καὶ γ) τοῦ Κοσμᾶ Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του* [Ἱστορικὲς Μονογραφίες, 6], Ἀθήνα, 1988. Οἱ δύο πρῶτες ἐργασίες μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ φερεγγυότητά τους διατηροῦν ἀκόμη τὴν ἀξία καὶ τὴ χρησιμότητά τους, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐμφανίστηκαν στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἡ συνθετικὴ ἐργασία τοῦ Λαμπρόπουλου, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτέλεσε μιὰ συστηματικὴ καὶ φιλότιμη προσπάθεια, δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁριστικὰ τὰ ὑπάρχοντα χρονολογικὰ ἢ ἄλλα ἄλυτα ἢ δυσεπίλυτα προβλήματα.

2. Παραμένει ἀκόμη *desideratum* γιὰ τὴν ἔρευνα τὸ ζήτημα ἂν στὸ ἐπιστολογραφικὸ Corpus τοῦ *cod. Vat. gr. 1898* ὑπάρχουν ἢ ὄχι ἐπιστολὲς ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴ γραφίδα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Τὸ Corpus αὐτὸ βρίσκεται τώρα ὑπὸ ἐξέτασιν καὶ ἐλπίζω σύντομα νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ σχετικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία θὰ ὁλοκληρώσει ταυτοχρόνως τὸν κύκλο τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ παραδομένο ἔργο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου.

3. Βλ. παρακάτω σσ. 125-27, σημ. 10-23.

4. Τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης τῶν κειμένων τοῦ κώδ. *Pétrop. gr. 250* ἀντιμετωπίζεται ὡς τώρα ἀπὸ τὴν ἔρευνα μὲ βάση τὰ συμπεράσματα δύο κυρίως ἐρευνητῶν ποὺ ἐργάστηκαν συστηματικὰ πάνω στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου: α) τοῦ Ἀπόστολου Καρπόζηλου, "The Date of Coronation of Theodore Doukas Angelos", *Βυζαντινὰ* 6 (1974), 257-58 καὶ β) τῆς Ἑλένης Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", *BNJ* 21 (1971-1976), 273 καὶ σημ. 5. Πρβλ. καὶ σ. 203 ἀρ. 53. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο ἐρευνητὲς διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀκολουθία τῶν κειμένων στὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφο δὲν γίνεται κατὰ χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ τὰ κείμενα εἶναι διατεταγμένα καθ' ὁμάδας, ἐνῶ ἡ δεύτερη ὑποστηρίζει ὅτι τὰ κείμενα ἀκολουθοῦν κάποια χρονολογικὴ σειρά, ἀλλὰ ὁ κώδικας εἶναι διαταραγμένος ὡς πρὸς τὴ στάχωση καὶ τὴν κατάσταση τῶν φύλλων, ἀφοῦ ἡ ἀποκατάσταση εἶναι

καὶ ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ πολλὲς φορὲς πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται τὰ πρόσωπα ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόκαυκος.[5] Ἄλλο εἶναι π.χ. νὰ τοποθετεῖ κανεὶς τὴν τοπωνυμία Βελλὰ στὴν Ἤπειρο καὶ νὰ προσαρμόζει τὰ γεγονότα στὸ γεωγραφικὸ περιβάλλον τῆς Ἠπείρου καὶ ἄλλο νὰ προσδιορίζει τὴ θέση πιὸ κοντὰ στὴ Ναύπακτο,[6] ὁπότε ἡ παρακολούθηση τῶν γεγονότων εἶναι διαφορετική. Ἄλλο εἶναι ἐπίσης νὰ θεωρεῖ κανεὶς τὸ το-

---

δύσκολη. Ἡ ἀλήθεια βρίσκεται κάπου στὴ μέση. Ὁρισμένα κείμενα συνυπάρχουν στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ χειρογράφου -συνεπῶς δὲν ὑπάρχει ζήτημα διατάραξης στὴ σειρά - καὶ χρονολογοῦνται σὲ διαφορετικὴ χρονικὴ ἀπόσταση μεταξύ τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ εἶναι ἐπίσης γεγονός ὅτι ὁρισμένα κείμενα στὸ χειρόγραφο παρουσιάζουν κάποια ὁμαδοποίηση κατὰ θέματα μὲ κάποια σχετικὴ χρονικὴ ἀκολουθία. Ἡ ἀναδιάταξη τῆς ὀρθῆς σειρᾶς τῶν παρατοποθετημένων φύλλων εἶναι ἕνα δύσκολο ἐγχείρημα, ἀλλὰ μπορεῖ τελικὰ νὰ βρεῖ ἱκανοποιητικὴ λύση. Τὰ ζητήματα ὅμως αὐτὰ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

5. Π.χ. τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ ἀνασυγκροτεῖ τὸ περιβάλλον καὶ τὰ πρόσωπα ποὺ κινοῦνται σ' αὐτὸ γύρω ἀπὸ ἕναν συγκεκριμένο χρόνο, ἡ περιπέτειά του στὴ Λάρισσα, οἱ μετακινήσεις του στὴν Ἄρτα καὶ μέσα στὸ χῶρο τῆς δικαιοδοσίας του μποροῦν νὰ συμπήξουν ὁμάδες κειμένων μὲ θεματικὲς καὶ χρονολογικὲς συγγένειες ἢ ἐπαφὲς ποὺ μποροῦν τελικὰ νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνάπλαση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων μὲ μιὰ κατανοητὴ ἀλληλουχία.

6. Εἶναι διδακτικὸ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τὸ τοπωνύμιο, τὸ ὁποῖο ὑπάρχει στὴν Ἤπειρο, ἀλλὰ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω [παρὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη τῆς Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Provintia Velechative", *Ἑλληνικὰ* 45 (1995), 138], γιὰ πρώτη –ἂν δὲν ἀπατῶμαι– φορά, [ὅπως δέχονται ἡ Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ καὶ ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς σὲ ἄρθρο προγενέστερο μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς προβληματισμό, (Βελεχατουΐα, "*Ροδωνιά*", *Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα*, τόμ. Α΄, Ρέθυμνο, 1994, σ. 41), τὸ ὁποίο ἀγνοεῖται ἀπὸ τὴν Σταυρίδου-Ζαφράκα], ὅτι ὑπάρχει καὶ στὴν περιοχὴ Λιδορικίου. Στὸ περιβάλλον αὐτῆς τῆς Βελλᾶς πίστεψα ὅτι ἐξορίστηκε ὁ Ἀπόκαυκος, ὅταν ὁ ἴδιος περιγράφει μὲ παραστατικὸ τρόπο τὶς συνθῆκες διαβίωσής του (βλ. Β. Κατσαροῦ, "Ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ 'Δεσποτᾶτο' τῆς Ἠπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου", *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου "Ἡ Καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο"*, Ἀθήνα, 1989, σ. 647 σημ. 117 καὶ σ. 655). Ἦταν ἑλκυστικὴ γιὰ μένα τότε ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀκόμη καὶ μονὴ Βελλᾶς θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει κοντὰ στὴ Ναύπακτο, στὸ περιβάλλον τῆς ὁποίας περιορίστηκε (σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Π. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 88) ὁ ἐξόριστος μητροπολίτης.

Ἡ ἄποψη ὡστόσο τοῦ P. Magdalino, "The Literary Perception on Every day Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos", *Bsl* 48 (1987) 32 σημ. 17, ἄποψη ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Ἀ. Σταυρίδου - Ζαφράκα ("Ἡ κοινωνία τῆς Ἠπείρου στὸ κράτος τοῦ Θεοδώρου Δούκα", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀθήνα, 1992, σ. 326 σημ. 123), ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος βρισκόταν ἐξορισμένος σὲ μιὰ μεσαιωνικὴ "φάρμα" μπορεῖ ἐξ ἴσου νὰ συζητηθεῖ. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ θέση στὴν ὁποία βρισκόταν τότε ἐξόριστος ὁ Ἀπόκαυκος, στὴ Βελλὰ τῆς Ἠπείρου, ὅπως πιστεύει ὁ Πολάκης (ὅ.π.), ἢ στὴ Βελλὰ τῆς περιοχῆς Ναυπάκτου, ὅπως ὑπέθεσα ὁ ἴδιος. Ἂν πρόκειται γιὰ "ἐσωτερικὸ μονῆς", ὅπως θεώρησα φυσικὸ (ὅ.π.) ὅτι μποροῦσε νὰ καταφύγει ἕνας ἐξόριστος ἱερωμένος, ἢ "ὑποστατικὸ χωρίου ποὺ βρισκόταν σὲ παροικικὴ σχέση μὲ τὴ μητρόπολη Ναυπάκτου", ὅπως πιστεύει ἡ Ἀ. Σταυρίδου - Ζαφράκα (ὅ.π.), εἶναι ὑποθέσεις καὶ οἱ δύο λογικές· στὴν πρώτη ἄποψη λειτουργεῖ συνεκδοχικὰ ἡ ἐγκαταβίωση τοῦ Ἀποκαύκου σὲ μοναστηριακὴ ἐγκατάσταση (ἡ ὁποία βεβαίως θὰ διέθετε "κελλάθρας" ἢ "χωρικὰς καλύβας") καὶ στὴ δεύτερη ὑπολανθάνει ἡ ἔννοια τοῦ "χωρίου" μὲ τὴ σημασία τῆς παροικικῆς σχέσης "μετὰ τοῦ ἄστεως", γεγονὸς ποὺ ἀποκλείεται ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενο: "*Ἀδιαίρετον δὲ ὂν τὸ τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὡς δὲ γεωμέτραι λέγουσιν ἐμβαδόν...*" (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", *Sbornik Statej Posvjaŝennych... V. T. Lamanŝkomu*, μέρος Α΄, Πετρούπολη, 1907, σ. 247 στίχ. 17). Εἶναι προφανὲς ὅμως ὅτι στὸ κείμενο γίνεται λόγος γιὰ *χωρίο* μὲ τὴν ἔννοια τοῦ *γηπέδου* καὶ ὄχι τοῦ *ὑποστατικοῦ «ἐκτὸς τοῦ ἄστεως»*.

πωνύμιο Κοζύλη ἠπειρωτικὸ[7] καὶ ἄλλο νὰ προβληματίζεται μήπως κάτω ἀπὸ τὴ λέξη κρύβεται ἀντίστοιχη τοπωνυμία Κοζίτσα[8] (καὶ κατὰ προέκταση μονὴ Κοζίτσης),[9] ὅπου μιὰ λογικοφανὴς ὑπόθεση ἐργασίας ἀπαιτεῖ καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀπόδειξη μὲ πολυποίκιλους συνδυασμοὺς δεδομένων, ποὺ κάποτε ὁδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδα καὶ αὐτοακυρώνεται στὸ τέλος.

Γιὰ παρόμοιους λόγους δὲν ὑπάρχει, ὡς σήμερα ἀκόμη, μιὰ καθαρὴ ἀτμόσφαιρα γύρω ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, τῶν σκέψεων καὶ τῶν κινήσεών του· καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀστάθεια καὶ τὶς ἀμφιβολίες ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ σύγχρονους μελετητές.

Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ λ.χ. γράφει: α) <τὸ γράμμα αὐτό> «χρονολογεῖται μετὰ πλείστης πιθανότητος... ἢ μετὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1227 καὶ πάντως πρὸ τῆς παραιτήσεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ἀπὸ τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Ναυπάκτου (περὶ τὸ 1230, βλ. ἀνωτ. προσθήκας, σ. 210)»·[10] β) <τὸ γράμμα αὐτό> «ἀνήκει εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου τοῦ Ἀποκαύκου, διότι οὗτος ἐπιγράφεται Ἰωαννίκιος, ἄρα εἶχεν ἤδη καρεῖ μοναχός (μετὰ τὸ ἔτος 1229 (βλ. ἀνωτέρω, σελ. 210-11)»·[11] γ) «εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του († 1235;) ἀπεδέχθη τὸ ἰσάγγελον σχῆμα, μετωνομασθεὶς εἰς Ἰωαννίκιον. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνέβη πάντως μετὰ τὸ ἔτος 1229 διότι μέχρι τότε ὁ Ἀπόκαυκος ἀναγράφεται εἰς συνοδικὸν σημείωμα τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ Β΄»·[12] δ) «Ἕτερα γράμματα τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰωαννίνων ἐξ αὐτῆς τῆς περιόδου (1230-1235;) εἶναι τὰ ὑπ' ἀρ. 92, 94, 96, 98 καὶ Kurtz 6»[13] καὶ ε) «τοῦ περιφήμου μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννη τοῦ Ἀποκαύκου († 1235;)».[14]

---

7. Γιὰ τὴν τοπωνυμία καὶ τὴ Μονὴ Κοζύλης βλ. Δ.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, "Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μονὴ Κοζύλης στὴν Ἤπειρο (Συναγωγὴ στοιχείων – προβλήματα)", *Πρακτικὰ τοῦ ΙΕ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, II, Β΄, Ἀθῆναι, 1981, σσ. 839-62. Βλ. ἐπίσης Π. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν...*, τόμ. I-II, Ἀθῆναι, 1856, (φωτ. ἀνατ. Ἰωάννινα, 1969), σ. 83: «Πολίχνη ἄλλοτε, εἰς ἣν μετετέθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἕδρα τῆς Νικοπόλεως μετὰ τὴν παντελῆ ἐρήμωσιν αὐτῆς». P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallênia* (TIB, 3), Wien, 1981, σσ. 186-87.

8. Ἡ ὁμοηχία στὴν παράδοση τῆς λ. Κοζύλη (ἡ γραφὴ εἶναι καθαρὴ στὸ χφ *Petr. gr.* 250, φ. 72) καὶ τῆς δοτικῆς τῆς λ. Κοζίτσα> Κοζίτση (ὅπου καὶ ἡ μονὴ Κοζίτσης, ἡ τιμωμένη στὸ ὄνομα τῆς Παναγίας γνωστὴ ὡς Παναγία ἡ Ἀμπελακιώτισσα (βλ. Δ. Καλλιαμβάκου, *Ἱστορία τῆς ἱερᾶς μονῆς Κοζίτσης καὶ ὁ βίος τοῦ Ἁγ. Πολυκάρπου*, ἐπιμ. ἀρχιμ. Χαραλ. Δ. Βασιλοπούλου, ἐκδ. "Ὀρθοδόξου τύπου", Ἀθῆναι, 1970, σσ. 12, 28 κ.ἀ.) θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνεύσει ὡς παλαιογραφικὸ σφάλμα τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἐπέλεξε νὰ μονάσει, ὕστερα ἀπὸ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου, σὲ μιὰ μονὴ κοντὰ στὴ Ναύπακτο καὶ πάντως κοντὰ στὸν χερσαῖο δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Ναύπακτο πρὸς τὴ μονὴ τοῦ Στειρίου. Ἡ ἑλκυστικὴ αὐτὴ ὑπόθεση, ὕστερα ἀπὸ τὴ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τῶν δεδομένων ποὺ παρουσιάζονται στὴ μελέτη αὐτή, ἀπομακρύνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία της ὡς ὑπόθεση ἐργασίας.

9. Γιὰ τὴ μονὴ βλ. Χαραλ. Χαραλαμποπούλου, "Τὸ μοναστήρι τῆς Ἀμπελακιώτισσας Ναυπακτίας καὶ τὸ Ἀρχεῖο του", *Πρακτικὰ Α΄ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Ἀγρίνιο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1988)*, Ἀγρίνιο, 1991, σσ. 372-78, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", *BNJ* 21 (1971-1976), 224, ἀρ. 83.

11. *Ὅ.π.*, σ. 231, ἀρ. 92.

12. *Ὅ.π.*, σ. 210, ἀρ. 66· πρβλ. ὅ.π., σ. 232, ἀρ. 96: "πρὸ τοῦ θανάτου του († 1233/1235;).

13. *Ὅ.π.*, σ. 210, ἀρ. 66, *σημείωσις*.

14. *Ὅ.π.*, σ. γ΄, Προλεγόμενα.

Ὁ Κ. Λαμπρόπουλος ταλαντεύεται ἐπίσης ὅταν γράφει:

α) «Ὁ Ἀπόκαυκος, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ στὴν Κλοκότνιτσα, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποβάλει παραίτηση ἀπὸ τὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτή, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, πάντως πρὶν ἀπὸ τὴν 6ην Αὐγ. τοῦ 1232»·[15] *6)* «Τὸ πιθανότερο πάντως ὅτι πέθανε στὴ μονὴ Κοζύλης, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἐπιστολή του, "κύκνειο ἆσμα", πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων Ἰωάννη... Ἄγνωστη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τοῦ θανάτου του ποὺ τοποθετεῖται περὶ τὸ 1233 ἢ τὸ 1234»[16] καὶ *γ)* «ὁ Ἀπόκαυκος ἀσπάστηκε τὸν μοναχισμὸ σ. 256, 257, 259: 1232/4. Ἐσωτερικὴ μαρτυρία ὁ Ἀπόκαυκος ἀσπάστηκε τὸν μοναχισμό».[17]

Ἡ Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, ποὺ ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν πιὸ πρόσφατων μελετητῶν,[18] ἐνῶ ἀναγνωρίζει ὅτι «οἱ ἀλλαγὲς στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση δὲν ἐπῆλθαν ἀμέσως» (7 Ἰουλίου 1230 ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ὑπογράφει σὲ συνοδικὴ πράξη),[19] ἀλλοῦ ἡ ἴδια σημειώνει ὅτι «τὸ 1231 ὁ διάδοχος τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου Νικήτας Χωνιάτης χειροτονήθηκε στὴ Νίκαια καὶ ἐπέστρεψε στὴν ἕδρα του, τὴ Ναύπακτο»[20] καὶ ἀλλοῦ «ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος παραιτήθηκε μᾶλλον μετὰ τὴν ἧττα τοῦ Θ. Δούκα διότι στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β΄ τοῦ Μανουὴλ Δούκα (τοῦ 1231/32) ἀναφέρεται ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Ἀποκαύκου στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου εἶχε ἤδη ἐπιστρέψει ἀπὸ τὴ Νίκαια, ὅπου εἶχε χειροτονηθεῖ».[21]

Παρόμοιες ἀμφίβολες προτάσεις διατυπώνονται καὶ στὰ σχετικὰ λήμματα γιὰ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο σὲ ἐγκυκλοπαιδικὰ[22] ἢ ἄλλα προσωπογραφικὰ λεξι-

---

15. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 68.

16. *Ὅ.π.*, σ. 89.

17. *Ὅ.π.*, σ. 257.

18. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 6ιβλίο της: *Νίκαια καὶ Ἤπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία* (Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 7), Θεσσαλονίκη, 1990 καὶ τὰ ἄρθρα: "Ἡ κοινωνία τῆς Ἠπείρου στὸ κράτος τοῦ Θεοδώρου Δούκα" (6λ. σημ. 6 ἐδῶ) καὶ "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Μανουὴλ Δούκα (1230-1237). Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτική", *Πρακτικὰ ΙΓ΄ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου (29-31 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 159-178, ποὺ χρησιμοποιοῦν εὐρύτατα τὸ ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου ὡς 6ασικὴ ἱστορικὴ πηγή, σημειώνω ἐπίσης τὴν ἐργασία της μὲ τίτλο "Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Διούκα", *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 39-62 καὶ κυρίως τὸ ἄρθρο "Ἡ χρονολόγηση ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου", *Ἐγνατία* 4 (1993-1994), [Θεσσαλονίκη 1995], σσ. 143-68, ἔργο διόρθωσης τῶν χρονολογικῶν ζητημάτων τῶν κειμένων στὴν προηγηθεῖσα ἐργασία τοῦ Κ. Λαμπροπούλου.

19. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σσ. 162-63.

20. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἤπειρος*, σ. 86 σημ. 132. Πρ6λ. τῆς ἴδιας, "Ἡ χρονολόγηση" σ. 155.

21. Ὅ.π. Πρ6λ. καὶ "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σ. 164. Ἂν τὸ 1232 ὁ Ἀπόκαυκος εἶναι ἀκόμη μητροπολίτης (6λ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἤπειρος*, σ. 78: «σὲ μεταγενέστερο ἔγγραφο τοῦ 1232 ποὺ ὑπογράφει ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος»), τότε πῶς τὸν διαδέχεται τὸ 1231 ὁ Νικήτας Χωνιάτης (6λ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σ. 164: «Τὸ 1231 ὁ διάδοχος τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου Νικήτας Χωνιάτης».

22. Βλ. π.χ. Ἐλευθερουδάκη, *Σύγχρονος Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. Β΄, σ. 309: «...ἀπέθανεν ὡς μοναχὸς παρῃτημένος τῆς μητροπόλεως αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ τῆς Κονίτσης περὶ τὸ ἔτος 1235» (Ν.Α. Β<έης>). *Θρη-*

κά,[23] ἀπὸ τὰ παλαιότερα ἕως τὰ νεότερα.

Μέσα ἀπὸ τὴν ὅλη σύγχυση τὸ πρόβλημα ποὺ προέχει καὶ ποὺ παραμένει ἀδιευκρίνιστο εἶναι στὴν οὐσία ἡ στάση –πραγματικὰ μοναχική– τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου, ὅταν ὁ ἴδιος 6ρίσκεται μπροστὰ στὴ διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας του νὰ κρατήσει τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο του, μιὰ στάση ποὺ δένεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν γεγονότων ποὺ τὸν ὁδήγησαν 6αθμιαῖα στὴν ἀφάνεια καὶ στὸ τέλος. Ἀλλὰ ἡ ταλάντευση τῶν ἐρευνητῶν ἀπορρέει ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐπιστημονικὴ ἄποψη ποὺ ἤθελε τὸν Ἀπόκαυκο πολὺ ἐνωρὶς νὰ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ δράση, ἀπὸ μιὰ ἄλλη, ποὺ ἐπιμηκύνει τὸν χρόνο τῆς παρουσίας του στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἂς παρακολουθήσουμε ὅμως τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

α) Ὁ Ν. Βέης, παρακινημένος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἐντέλλεται πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Βουθρωτοῦ καὶ Ἀδραγαμέστου νὰ χειροτονήσουν τοὺς ἐκλεγέντας ἐπισκόπους Βονδίτσης καὶ Βελλᾶς[24] [στὴν ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου[25] ἢ στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Μυροδοτούσας,[26]] θεωρεῖ ὅτι αὐτὸς «καίπερ ὑποβαλὼν παραίτησιν, ἐξηκολούθει, ὅτε ἐξελέγη ὁ Λέων Μανουὴλ Μακρὸς ἐπίσκοπος Βελλᾶς, νὰ διέπῃ ὑπηρεσιακῶς τὴν Μητρόπολιν Ναυπάκτου μέχρι τῆς κανονικῆς ἀναρρήσεως νέου μητροπολίτου».[27] Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ, ἐπειδὴ ὁ Ἀπόκαυκος ὑπογράφει ἔγγραφα ὡς μητροπολίτης καὶ

σκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. 7ος, Ἀθῆναι, 1965, στ. 15-17 (Ν. Β. Τωμαδάκης): «οὗτος τὸ 1232 παρῃτήθη τῆς Μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ ἀπεσύρθη εἰς μικρὸν μοναστήριον, ἀσθενὴς πλέον καὶ ἀδύνατος, καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1233 ἀπέθανε ἐν Ἠπείρῳ». *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* (ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), *Ἐκπαιδευτικὴ Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, σ. 345: «Τὸ 1232 ὅμως, μετὰ τὴ συρρίκνωση τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τῶν Βουλγάρων, ἡ ἠπειρωτικὴ ἐκκλησία ὑποτάχτηκε πάλι στὸ Πατριαρχεῖο καὶ ὁ Ἀπόκαυκος ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ. Κατέφυγε τότε στὴ μονὴ Κοζύλης, ὅπου καὶ πέθανε ἕνα χρόνο ἀργότερα». *Ἐγκυκλοπαιδικὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, ἐπιμ. Ἀλ. Γ.Κ. Σαββίδη, τόμ. Γ΄, Ἀθήνα, 1998, σσ. 117-120: «... τὸ 1233, χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀ(πόκαυκος) πέθανε μὲ κλονισμένη τὴν ὑγεία του στὸ ἠπειρωτικὸ μοναστήρι τῆς Κοζύλης».

23. Βλ. π.χ. *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. 1.4, στ. 758: «* um 1150/60 † um 1233 als Mönch in Kozyle (sw. von Joannina)» [G. Prinzing]. Βλ. ἐπίσ. *ODB*, τόμ. I, Oxford, 1991, σ. 135: «....died Kozyle near Arta 1233». [R.J. Macrides] κ.ο.κ.

24. Βλ. Ν. Α. Bees, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), Aus dem Nachlass von N.A. Bees (ἐκ τῶν Καταλοίπων τοῦ Ν.Α. Βέη, ἐπιμ. Ἑλένης Βέη - Σεφερλῆ)", *BNJ* 21 (1971-1976), 77 ἀρ. 17.

25. Γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ἕδρας τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου μὲ τὴν τοποθεσία "Ἐπισκοπή" στὸ λόφο "Ἀϊ - Γιάννης ὁ Ριγανάς" κοντά στὸ χωριό Μάστρο τῆς Αἰτωλίας δὲν ὑπάρχει σήμερα καμία ἀμφιβολία, 6λ. Β. Κατσαροῦ, "Ἡ θέση τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴ 6υζαντινὴ πόλη γύρω ἀπὸ τὸ λόφο 'ἐπισκοπή' κοντὰ στὸ χωριό Μάστρον τῆς Αἰτωλίας", *Ἱστορικογεωγραφικά*, τόμ. Β΄, Γιάννενα-Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 198-201.

26. Γιὰ τὴν πιθανότερη ταύτιση τῆς θέσης τῆς μονῆς μὲ τὴ θέση τῆς σημ. Παναγίας 'Φοινικιᾶς' 6λ. Β. Κατσαροῦ, "Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων 6υζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος-13ος αἰ.): Πηγὲς καὶ Δεδομένα", *Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινὰ* 13 (1985), 1504-6.

27. Ν. Α. Βέη (Bees), "Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου", *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ. 141.

μετὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1227·[28] στηρίχτηκε κατὰ πολὺ στὴ βαρύτητα ἑνὸς χωρίου ἀπὸ μιὰ σύντομη ἐπιστολή του πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Δημήτριο Χωματιανό,[29] μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόκαυκος ζητεῖ τὴν ἀποδέσμευση τοῦ χαρτοφύλακος Μανουὴλ Μακροῦ μετὰ τὴν ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου Βελλᾶς, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1227.[30] Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Ἀπόκαυκος πράγματι ἐκφράζεται ὡς νὰ ἔχει ἐγκαταλείψει ἤδη τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο: «*Ὅρα κἀντούτῳ, μακαριώτατε δέσποτα, τὸ πρὸς τὴν σὴν μεγάλην ἁγιωσύνην τιμητικόν, καὶ ἐμοῦ τοῦ σοῦ Ναυπάκτου ποτὲ καὶ τῆς ὑπ' ἐμὲ ἁγίας ἐν Χριστῷ ἀδελφότητος...*».[31] Ἡ φράση «*τοῦ σοῦ Ναυπάκτου ποτέ*»,[32] στὴν ὁποία ἐπικεντρώθηκε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς θεωρίας ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἀποσύρθηκε νωρὶς ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ φραστικὴ καὶ μόνο ἐπιλογὴ γιὰ νὰ ἀντιπαρατεθεῖ ἡ παλαιὰ αἴγλη τοῦ Ναυπάκτου καὶ ἡ τοῦ καιροῦ δεινὴ κατάστασή του, κυρίως λόγω τῶν προβλημάτων ὑγείας του.[33] Ἄλλωστε ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος δὲν ἀποσύρεται, ἀλλὰ τοὐναντίον οὐδέποτε μέσα του πίστευε ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νὰ ἀποσυρθεῖ. Ἂν καὶ ἡ ἰδέα τῆς παραίτησης φαίνεται ὅτι γυροφέρνει στὸ νοῦ του, ὅταν γράφει τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μεγαλυπέροχον δοῦκαν τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου «τὸν Γοριανίτην,[34] κυρὸν Νικόλαον», ποὺ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου (Ἀπρίλιος-Μάϊος 1229),[35] ἐν τούτοις δὲν μπορεῖ νὰ ἐκληφθοῦν τὰ γραφόμενά του διαφορετικά, παρὰ ὡς ἔκφραση τῶν συνήθων μεμψιμοιριῶν του, ποὺ ἐνισχύονται πράγματι ἀπὸ τὴν προϊοῦσα σωματικὴ του ἀδυναμία· στὴν ἐπιστολὴ αὐτή, τὸ ἐπαναλαμβανόμενο μοτίβο παραπόνων τοῦ Ἀποκαύκου ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Οὐ παραχωρεῖ δὲ τὸ δάκρυον καὶ πλείονα γράφειν σοι, πλὴν ὅ,τι εἰ πρὸς ὥρας οἱ νέοι ἁρπάζονται, ποίων ἔσται τὸ γῆρας ἐλπίδων, ἢ ὅτι καὶ νέκρωσιν ἐπισύρεται καὶ λίθῳ καλύπτεται ὡς τοῖς ὀστράκοις τὰ μαλακόσαρκα; Εἴης μοι πολυχρόνιος· ἀλλ' εἰ μὲν*

28. Βλ. παραπάνω σημ. 21 καὶ παρακάτω σημ. 34, 40, 42.

29. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", σσ. 237-38, ἀρ. 4.

30. Βλ. σχετικά, Π. Πολάκη, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 114. Ν. Α. Βέη, "Λέων-Μανουὴλ Μακρός", σ. 123. Ε. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις", σ. 178-80. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 249, ἀρ. 126. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "'Η χρονολόγηση" σ. 164.

31. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", σ. 237, ἀρ. 4, στίχ. 19-21.

32. Βλ. Ν. Βέη, "Λέων - Μανουὴλ Μακρός", σσ. 123, 141.

33. Τὰ προβλήματα ὑγείας τοῦ Ἀποκαύκου ἐμφανίζονται πολλὲς φορὲς μέσα στὸ ἔργο του, ὥστε νὰ μὴν ἀποτελοῦν ἰσχυρὸ λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀποδεικτικὸ ὑλικὸ γιὰ ἀκριβεῖς χρονολογικοὺς προσδιορισμούς.

34. Sophrone Pétridès, "Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits", *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, 2-3, 14, (Sofija, 1909), σ. 4 (72) ἀρ. II.

35. Βλ. Β. Κατσαροῦ, "'Ἀχελῶος. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης", *Ἱστορικογεωγραφικά*, τόμ. Α΄, (Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1986), 45-46· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "'Η θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου", σσ. 198-99. Βλ. καὶ Σ. Κ. Κίσσα, "Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου", *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη, 1983, σσ. 12-13.

ὄψομαί σε, Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ τὸ πολὺ τοῦ πένθους παρακαλέσεις μου· εἰ δέ γε θανοῦμαι, ἄλλοι καὶ τὰ ἐμὰ διαρπάσονται καὶ πλεονεκτήσει τὸν Ναυπάκτου ὁ Ἀχελώου καὶ ὑπ' αὐτοῦ πλεονεκτηθήσεται, ὅτι ὁ μὲν ἄνδρα μέτριον καὶ φιλόθεον, ἐγὼ δὲ βαρεῖς καὶ ἀπανθρώπους εὑρήσει τοὺς σκυλευτάς. Ἀλλ' ὦ θεὲ ἄναξ, ψυχοκράτορ Χριστέ, θάνοιμι ῥακενδύτης καὶ μὴ ἐπίσκοπος, ὡς κερδανῶ τὸ ἀσκύλευτον, καὶ κατέλθοιμι πρὸς τὸν ᾅδην δίχα παρακρουσμάτων καὶ τῆς ὧδε κἀκεῖσε ἀπερισκέπτου παραρριπτήσεως».[36] Ἡ φράση· «*θάνοιμι ῥακενδύτης καὶ μὴ ἐπίσκοπος*» εἶναι μιὰ εὐχὴ ποὺ κατὰ βάθος γιὰ τὴν ἐνδόμυχη ἐπιθυμία τοῦ Ἀποκαύκου λειτουργεῖ στὴν οὐσία ἀποτρεπτικὰ ὡς εὐχή "ἀνεκπλήρωτη"!

β) Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ θέτει ὡς *terminum post quem* γιὰ τὴν παραίτηση τοῦ Ἀποκαύκου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1229, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁμολογία τοῦ Ἀποκαύκου ποὺ βρίσκεται παρέμβλητη σὲ μεταγενέστερο *Σημείωμα* τοῦ Πατριάρχου Γερμανοῦ,[37] ὅπου ἀναφέρεται: «*Καὶ πρῶτα μὲν τὸν μητροπολίτην ἐκεῖνον τῆς Ναυπάκτου Ἰωάννην καταιτιᾶται, ἅρπαγα χεῖρα τοῖς ἐπισκοπικοῖς αὐτοῦ μοναστηρίοις ἐπιβαλόντα... ἐξενεγκὼν τοῦ αὐτοῦ μητροπολίτου ὁμολογίαν κατὰ τὸν Ἀπρίλλιον μῆνα προβᾶσαν τῆς β! ἐπινεμήσεως, ἥτις ἀναγνωσθεῖσα ἐπ' ἀκροάσει συνοδικῇ, ὁρισμῷ τῆς ἡμῶν μετριότητος, εἶχεν ἐπὶ λέξεων οὕτως*».[38] Ἡ ἄποψη τῆς Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ἐνισχύεται τώρα καὶ ἀπὸ ἄλλα δεδομένα ποὺ ἀνεβάζουν χρονολογικὰ τὴ βέβαιη παρουσία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο, ὅπως α) τὸ «*Σιγίλλιον ἡγουμενείας πρὸς τὸν Τιμόθεον Πολύλογον*»,[39] ποὺ χρονολογεῖται πλέον μετὰ τὰ μέσα τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1229 ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1230,[40] καὶ β) τὸ σπουδαῖο γιὰ τὴν προβληματικὴ τοῦ θέματός μας ἔγγραφο τοῦ Ἀποκαύκου «*Περὶ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς πόλεως Ἰωαννίνων*»,[41] ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ G. Prinzing –ἄποψη ποὺ δύσκολα ἀνατρέπεται– χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν α΄ Μαΐου 1232.[42] Τὸ ὅριο

36. S. Pètridès, *Jean Apokaukos*, σ. 4 (72), ἀρ. II, στίχ. 12-22.

37. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 210, ἀρ. 66.

38. Βλ. PG 118, στ. 797· Πρβλ. Ράλλη-Ποτλῆ, *Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τόμ. Ε΄, σ. 106. Ἀνάλυση τοῦ πατριαρχικοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου βλ. V. Laurent, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I, IV, Paris, 1971, σσ. 89-92.

39. Βλ. N.A. Bees, "Unedierte", σσ. 62-64, ἀρ. 6.

40. Εἶχα χρονολογήσει τὸ "σιγίλλιον" στὰ τέλη τοῦ 1229 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1230 [βλ. Β. Κατσαροῦ, "Μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ *τοῦ Κρεμαστοῦ*", *Κληρονομία* 12 (1980), 372], στηριζόμενος στὰ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κειμένου καὶ τὴν πλήρη γνώση τῆς καταστάσεως ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ μονὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἡγουμένου της, τὴ χηρεία τοῦ ἐπιτοπίου καὶ ἁρμοδίου ἐπισκοπικοῦ θρόνου καὶ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γοριανίτη μ' ἕναν ἰσχυρὸ *terminus post quem* («*ἕως μεσοῦντος τοῦ Δεκεμβρίου*») τοῦ κειμένου (πρβλ. G. Prinzig, "Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereih der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas II.", *HX* 25 (1983), 52 σημ. 58). Ἡ δημοσίευση τοῦ ἄρθρου τοῦ Σ.Κ. Κίσσα, "Σιγίλλιον", σσ. 177-78, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ ὅλη ἐπιχειρηματολογία, ἐπιβεβαιώνει πλέον ὅτι ἡ χρονολόγησή μου ἐκείνη ἐνισχύεται, ὥστε νὰ θεωρεῖται βέβαιη ἡ παρουσία τοῦ Ἀποκαύκου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου στὰ τέλη τοῦ 1229/ἀρχὲς τοῦ 1230.

41. Βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν Φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *ΔΙΕΕ* 3 (1889), σσ. 454-55. Βλ. ἐπίσης Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἤπειρος*, σ. 78 καὶ σημ. 111, ὅπου καὶ προηγούμενη σχετικὴ βιβλιογραφία.

42. Βλ. G. Prinzing, "Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung", I, *HX* 24 (1982), σσ. 93, 97· πρβλ. Κ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 299. Βλ. καὶ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "'Η χρονολό-

αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἀνατρέπει τὶς παλαιότερες ἀπόψεις ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος παραιτήθηκε νωρὶς ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, κι ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὄχι μόνο ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Ἰωάννης κράτησε τὰ ἡνία τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἕως αὐτὴ τὴ χρονικὴ στιγμή, ἀλλὰ καὶ ἑρμηνεύει τὴν ἀκολουθία τῶν γεγονότων κατὰ τρόπο ἱκανοποιητικό.

Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος παραιτήθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Θεοδώρου Δούκα στὴν Κλοκότνιτσα (9 Μαρτίου 1230), ὅπως εἴδαμε παραπάνω,[43] δὲν εὐσταθεῖ. Ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Θεοδώρου Μανουὴλ Δούκας ἐπιχείρησε νὰ ἔλθει σὲ συνεννόηση μὲ τὸν πάπα πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπηύθυνε ἐπιστολή.[44] Ἡ ἀρνητικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ πάπα, ποὺ τοποθετεῖται περίπου τὴν ἄνοιξη τοῦ 1232,[45] ὑπῆρξε ἀφορμὴ καὶ ἀφετηρία γιὰ νὰ στραφεῖ ὁ Μανουὴλ πρὸς τὴ Νίκαια καὶ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἐπανασύνδεση τῶν σχέσεων μὲ τὸν πατριάρχη Γερμανό.[46]

Τότε φαίνεται ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἔλαβε τὴν ἀπόφαση νὰ παραιτηθεῖ. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν Μάϊο τοῦ 1232 ὑπογράφει ἀκόμη ἕνα κείμενο ὅπως τὸ «*Σημείωμα περὶ οἰκισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων*»[47] ὑποδηλώνει ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμὴ καὶ μετὰ καὶ μέχρι τὴν τελεσίδικη ἀπόφαση τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Νίκαιας, ὅπου ἐξέλεξε τὸν διάδοχό του στὸν θρόνο καὶ τοποθέτησε ὡς Πατριαρχικὸ ἔξαρχο τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἐκκλησίας τὸν Χριστόφορο Ἀγκύρας,[48] στὸ διάστημα δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Μάϊο ἕως τὰ τέλη Ἰουλίου τοῦ 1232, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὸ γεγονὸς τῆς παραίτησης τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου καὶ τῆς ἀπόφασής του νὰ γίνει μοναχὸς καὶ νὰ μεταβεῖ στὴ Μονὴ Κοζύλης.

Ἂν τὸ ἕνα ζήτημα εἶναι ἡ χρονικὴ προσέγγιση τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόκαυκος ἐγκατέλειψε τὴ Μητρόπολη Ναυπάκτου, ἕνα ἄλλο συναφὲς μ' αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς παρακολούθησης τῶν κινήσεων τοῦ Ἀποκαύκου στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.

γηση", σσ. 154-55, ὅπου ἀναφέρεται ἡ πρόταση τοῦ L. Stiernon ("Les origines du Despotat d'Epire. A propos d'un livre recent", *REB* 17 (1959), 108 σημ. 29) γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἐγγράφου στὸ 1227, μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἰνδικτιώνας ἀπὸ ε΄ σὲ ιε΄, ἄποψη ποὺ δέχονται οἱ Τωμαδάκης, Βρανούσης καὶ ἡ Ἀ. Σταυρίδου - Ζαφράκα (ὅ.π., σ. 155 σημ. 49). Διαφορετικὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ V. Laurent, *Les regestes*, τόμ. I, τεῦχ. IV, Paris, 1971, σ. 92, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ ἔγγραφο χρονολογεῖται στὸ 1232.

43. Βλ. παραπάνω σ. 125.

44. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σσ. 168-69 σημ. 38, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Johannesburg, 1983, σσ. 206-7.

45. *Ὅ.π.*, Ἡ ἀπάντηση τοῦ πάπα Γρηγορίου χρονολογεῖται στὴν 1η Ἀπριλίου τοῦ 1232.

46. Ἡ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σ. 165 γράφει: «Δὲν εἶναι σαφές, ἂν ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν προσέγγιση προῆλθε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας ἢ ἀπὸ τὸν Μανουήλ. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Μανουὴλ καὶ νὰ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Πατριάρχη». Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τοποθετοῦνται καὶ τὰ πρῶτα κείμενα ποὺ ἀνταλλάσσονται μὲ τὸ Πατριαρχεῖο (ὅ.π., σ. 165 σημ. 27).

47. Βλ. παραπάνω σημ. 42.

48. Βλ. σχετικὰ A. D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy Between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 7], Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 89-93, 106.

Ἔχει ἐπισημανθεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν "κύκλο" τοῦ Ἀποκαύκου ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητὲς κι ἔγιναν προσπάθειες νὰ διερευνηθοῦν ὅλες οἱ πτυχὲς τῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσωπικοτήτων μὲ τὶς ὁποῖες ἦλθε σὲ ἐπαφὴ καὶ ἀνέπτυξε φιλικὲς σχέσεις.[49] Ἔχω τὴ γνώμη ὅμως ὅτι παραμελήθηκε ἕνας τομέας αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, πολὺ σημαντικὸς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀλληλουχίας τῶν γεγονότων καὶ κυρίως τῆς μοναχικῆς πορείας τοῦ τραγικοῦ προσώπου τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου περὶ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ὅταν ὁ ἴδιος διαπιστώνει ὅτι ἀπὸ τὴ χορεία ἐκείνων τῶν φίλων τοῦ παρελθόντος ἐλάχιστοι τοῦ ἀπέμειναν πιά, γιὰ νὰ τὸν ὑπολογίζουν. Ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτες τῆς μητρόπολής του μόνο ἕνας: Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων! Κατὰ ἕναν περίεργο τρόπο ἡ ἐσωτερικὴ ἀγωνία τοῦ Ἀποκαύκου συνυφαίνεται μὲ τὴν πορεία τῆς ἐξάρτησής του ἀπὸ τὸν μοναδικό του φίλο, τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ ἡ κατανόηση τῆς πορείας τῶν γεγονότων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διαλεύκανση ἑνὸς πλήθους προβλημάτων, ὅπως εἶναι π.χ. ἐκεῖνα ποὺ ἐπισημαίνουν τὰ ἐρωτήματα: Ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων; Ποιὸς εἶναι ὁ περίγυρος τῶν προσώπων ποὺ τὸν στηρίζουν; Πότε καὶ γιατὶ ὁ Ἀπόκαυκος προσκολλᾶται ἀποκλειστικὰ σ' αὐτόν, περιμένει τὴ δική του βοήθεια καὶ ἀποβλέπει στὸ πρόσωπό του γιὰ τὴ ρύθμιση τῆς πορείας τῶν πραγμάτων τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου; Καὶ στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν ἔχουν δοθεῖ ὡς τώρα συγκεκριμένες ἢ ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις. Ὁ Κ. Λαμπρόπουλος π.χ. θεωρεῖ ὅτι ὁ Νεόφυτος, ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων καὶ μετὰ τὰ τέλη τοῦ 1226/1227,[50] χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη του τὰ γραφόμενα τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἑνὸς ἐπισκόπου γιὰ τὴν ἴδια ἐπισκοπὴ ποὺ τὸν ἐπέβαλε ὁ Θεόδωρος Δούκας.[51]

Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ἀναφέρεται σ' ἕναν ἀνώνυμο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων πρὸς τὸν ὁποῖο ἀπευθύνονται ὅλες οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποκαύκου μέχρι τὸ τέλος του.[52] Μέσα σὲ μιὰ περίοδο χρονικὰ περιορισμένη τὰ δεδομένα μποροῦν καὶ πρέπει νὰ μποῦν σὲ μιὰ τάξη, ἔχοντας ὑπόψη μας πάντα ὁρισμένες χρονολογικὲς σταθερὲς ποὺ δὲν ἀμφισβητοῦνται εὔκολα ἤ, καλύτερα, εἶναι ἀποδεκτὲς σχεδὸν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν. Αὐτὲς οἱ σταθερὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Ἡ σύνοδος τῆς Ἄρτας (Φεβρουάριος 1227).[53]
2. Ἡ στέψη τοῦ Θεοδώρου Δούκα (Πεντηκοστὴ τοῦ 1227).[54]

---

49. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 69-87 καὶ 118-68.

50. *Ὅ.π.*, σ. 150 σημ. 222.

51. Βλ. παρακάτω, σ. 133.

52. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 225, ἀριθ. 83.

53. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου", σ. 152 καὶ σημ. 38, 39.

54. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου στέψης τοῦ Θεοδώρου Δούκα βλ. A. Karpozilos, "The Date of Coronation of Theodoros Doukas Angelos", *Βυζαντινὰ* 6 (1974), 253-261· Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", (ἀνάτυπο ἐκ τοῦ XXI τόμου τῶν *BNJ*, σσ. 272-79), Ἀθῆναι, 1975, [=*BNJ* 21 (1971-1976), 272-79]· Κ. Λαμπρόπουλος, "Ὁ χρόνος τῆς στέψης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Α΄, Κομνηνοῦ", *ΗΧ* 29 (1987), 133-44. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα", *Ἀφιέρωμα*

3. Ἡ περίοδος τῆς ἀσθένειας τοῦ Ἀποκαύκου στὴν περιοχὴ Λαρίσσης (Ἰούλιος 1227).[55]

4. Ἡ σύνοδος τῆς Βόνιτσας (15 Αὐγούστου 1227).[56]

5. Ἔγγραφο γιὰ τὴ χειροτονία τῶν ἐπισκόπων Βονδίτσης καὶ Βελλᾶς (Νοέμβριος 1227).[57]

6. Συνοδικὸ σημείωμα κληρικῶν τῆς Ναυπάκτου (4 Ἀπριλίου 1228).[58]

7. Θάνατος τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου (Μ. Παρασκευὴ τοῦ 1229).[59]

8. *Σιγίλλιον* ἡγουμενείας Τιμοθέου Πολυλόγου (Δεκέμβριος 1229 ἢ ἀρχὲς 1230)[60]

9. *Πιττάκιον* Μανουὴλ Δούκα πρὸς τὸν Πατριάρχη Γερμανὸ Β΄ (μετὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ πάπα, Ἄνοιξη 1232).[61]

10. *Ἀντίγραμμα* τοῦ Πατριάρχη Γερμανοῦ Β΄ πρὸς τὸν Μανουὴλ Δούκα (Μάϊος-Αὔγουστος 1232).[62]

11. Ἐκλογὴ τοῦ Χριστοφόρου Ἀγκύρας ὡς πατριαρχικοῦ ἐξάρχου στὴν Ἤπειρο (Νίκαια, 6 Αὐγούστου 1232).[63]

12. Σύνοδος τῆς Θεσσαλονίκης (Ἄνοιξη 1233).[64]

Ἡ ὁμάδα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ συνδέουν τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο μὲ τοὺς ἐπισκόπους Ἰωαννίνων,[65] οἱ ὁποῖοι σχετίζονται ἐμφανῶς μὲ τὴν τελευταία πράξη τῆς τραγωδίας τοῦ βίου του, δὲν ἔχει, ἀσφαλῶς, προσεχθεῖ ἰδιαίτερα. Ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν ἀποδίδει, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐν πολλοῖς νέα στοιχεῖα.

Ὀνομαστὶ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων μέσα στὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν «τοῦ

στὸν Ἐμμανουὴ Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-62. Ἡ προσέγγιση τοῦ γεγονότος τῆς στέψης (Μάϊος-Ἰούνιος 1227), [Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 153, 158] ἀπὸ τὴν Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, ἡ συμπίεση τῶν χρονικῶν ὁρίων (τέλη Μαΐου – ἀρχὲς Ἰουνίου 1227) ἀπὸ τὴν Σταυρίδου-Ζαφράκα (βλ. *Νίκαια καὶ Ἤπειρος*, σ. 71) καὶ τὸ τρίμηνο τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς Συνόδου τῆς Ἄρτας γιὰ τὴ στέψη ποὺ ὁδηγεῖ τὸν F. Bredenkamp (*The Byzantine Empire of Thessaloniki*, σσ. 153-54 σημ. 267) νὰ θέσει ὅρια ἀπὸ 1ης Ἰουνίου ἕως τὸν Αὔγουστο τοῦ 1227 συγκλίνουν στὴν πιὸ πιθανὴ ἡμέρα στέψης τοῦ Θεοδώρου τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1227, ἡμέρα ποὺ κατὰ παράδοση προτιμοῦσαν πολλοὶ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες νὰ πραγματοποιοῦν τὴν τελετὴ τῆς στέψης τους.

55. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 159, ὅπου ἀναγραφὴ τῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

56. Ὅ.π., σ. 162 καὶ σημ. 73.

57. Ὅ.π., σ. 164 καὶ σημ. 80-81.

58. Ὅ.π., σ. 164, ἀρ. 36.

59. Βλ. παραπάνω σημ. 35, 40, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

60. Ὅ.π., ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

61. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τόμ. III, Wien, 1865, σσ. 59-62, ἀρ. XIII.

62. *Ὅ.π.*, σσ. 62-65, ἀρ. XIV.

63. Βλ. Ed. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907), 120-42. Βλ. ἐπίσης A. D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy*, σσ. 90, σημ. 11, 164. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης", σ. 162 καὶ σημ. 19.

64. Ὅ.π., σσ. 167 καὶ σημ. 34, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

65. Εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. 1, 66, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98 καὶ 109 κείμενα κατὰ τὴν ἔκδοση: "Ἐκ τῶν καταλοίπων Ν.Α. Βέη", καθὼς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 κείμενο τῆς ἔκδοσης Ed. Kurtz ("Christophoros von Ankyra", ὅ.π., σσ. 140-41), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἐπισκόπους Ἰωαννίνων.

Ναυπάκτου πρὸς τὸν Ἰωαννίνων» καὶ τἀνάπαλιν εἶναι ὁ Νεόφυτος. Ὁ «*πανιερώτατος ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων*» Νεόφυτος «*ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργός*» τοῦ Ἀποκαύκου ἀναφέρεται σὲ «*Σημείωμα διαζυγίου*»,[66] ἕνα κείμενο ποὺ ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ὀρθὰ χρονολογεῖ στὰ 1217/1218.[67] Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἐνδιάμεσες πληροφορίες, ὁ Νεόφυτος πρέπει νὰ παρέμεινε στὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων γιὰ ἀρκετὰ χρόνια, ὄχι ὅμως ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ χρονολογεῖται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βοθρωτοῦ Δημήτριο ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι πέθανε ὁ «*καλὸς Ἰωαννίνων*».[68] Τότε ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου παροτρύνει τὸν Δημήτριο νὰ τοῦ ὑποδείξει κατάλληλο πρόσωπο γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, «*ἵνα μὴ πάλιν ἡ βασιλικὴ μὲ δυναστεία βιάσηται*».[69]

Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ναυπάκτου «*πρὸς τὸν βασιλέα*» (τέλη 1226) ὁ Ἀπόκαυκος γράφει: «*δέσποτά μου, χθὲς ἐποίησα ἐξ ὁρισμοῦ σου Ἰωαννίνων ἐπίσκοπον καὶ σήμερον πάλιν περὶ ἑαυτὴν ἡ βασιλεία σου καὶ ταύτην ἕλκει τὴν ἐκκλησίαν...*».[70] Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, συνδυάζοντας ὀρθὰ τὰ χωρία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποκαύκου «*πρὸς τὸν Βοθρωτοῦ*» καὶ «*πρὸς τὸν βασιλέα*» καταλήγει στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: «ἀποθανόντος τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων (πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 1226) ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου προεχείρισεν "ἐξ ὁρισμοῦ" τοῦ Θεοδώρου Δούκα ἐπίσκοπον, ὅστις ὅμως ἦτο ὀλιγόβιος (τέλη τοῦ 1226 ἕως καὶ ὀλίγον μετὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1227). Ἀποθανόντος δὲ καὶ τούτου ζητεῖ τὴν γνώμην τῶν ἐπισκόπων Βοθρωτοῦ [Δημητρίου], Βελᾶς [Μανουὴλ Μακροῦ] καὶ Δρυϊνουπόλεως [Θωμᾶ], περὶ τοῦ πρακτέου, πλὴν συντόμως, ἵνα μὴ ἐξαναγκασθῇ καὶ πάλιν εἰς χειροτονίαν ἀκαταλλήλου προσώπου. Ἔχομεν δηλ. μεταξὺ τῶν τελευταίων μηνῶν τοῦ 1226 καὶ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1227 ἢ ὀλίγον μετ' αὐτόν, δύο χειροτονίας ἐπισκόπων Ἰωαννίνων»[71] καὶ καταλήγει: «ὅπως καὶ νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς <ὁ νεοεκλεγείς> εἶναι ὁ ἀποδέκτης ὅλων τῶν πρὸς τὸν Ἰωαννίνων γραμμάτων, ἅτινα ἀπέστειλεν ὁ Ἀπόκαυκος, οὐχὶ πλέον ὡς μητροπολίτης, ἀλλ' ὡς ἁπλοῦς μοναχὸς Ἰωαννίκιος».[72]

Οὐδεμία λοιπὸν μεταβολὴ συνετελέσθη, κατὰ τὴν Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, στὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1227 καὶ μετέπειτα. Συνεπῶς ὁμιλοῦμε γιὰ δυὸ ἢ τρεῖς ἐπισκόπους Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸ ἔτος 1217/1218 ἕως τὰ τέλη τῆς ζωῆς τοῦ Ἀποκαύκου κατὰ τὴν ἄποψη τῆς Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ καὶ ἡ ἄποψη αὐτὴ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 1227 μᾶς βρίσκει ἀπόλυτα σύμφωνους.

---

66. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 5. 162 ἀριθ. 1.

67. Ὅ.π., σ. 164.

68. Ὅ.π., σ. 141, ἀριθ. 83, στίχ. 6-7: «*φήμης δὲ ἐλθούσης εἰς ἐμὲ παρὰ Δρυϊνουπολίτου διακόνου τὸν καλὸν ἀποβιῶναι Ἰωαννίνων*». Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 150-51 ἀριθ. 8.

69. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 141, ἀριθ. 83, στίχ. 9-10.

70. Ὅ.π., σ. 141, ἀριθ. 84, στίχ. 17-19. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 226. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 151, ἀριθ. 9.

71. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 225.

72. Αὐτόθι.

Ἂν καὶ πράγματι τὸ ὄνομα "Ἄνθιμος", ἑνὸς δῆθεν «βραχύβιου» ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, μὲ τὸ ὁποῖο προβληματίζεται σὲ ἄλλο σημεῖο ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ,[73] σχολιάζοντας τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου «*τῷ ἁγιωτάτῳ ἀγαπητῷ δεσπότῃ μου τῷ Ἰωαννίνων ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰωαννίκιος*»,[74] δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἐκδοτικὸ σφάλμα τοῦ E. Kurtz[75] ποὺ συνήνωσε ἕνα τμῆμα ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη Ναυπάκτου «*πρὸς τὸν μοναχὸν Ἄνθιμον...*»[76] μὲ τὴν προαναφερόμενη ἐδῶ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρξε, ὅπως θὰ δοῦμε, ἄλλο πρόσωπο ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸν ἐκλεγέντα (περὶ τὰ τέλη τοῦ 1227) μὲ σύμφωνη γνώμη τοῦ Ναυπάκτου καὶ τῶν ἐπισκόπων Βοθρωτοῦ, Βελᾶς καὶ Δρυϊνουπόλεως.

Ἡ πλάνη γιὰ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς "Ἀνθίμου" ὡς ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, τὸν ὁποῖο δὲν ἀπέκλεισε ἐντελῶς ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ,[77] βρίσκει τὴ συνέχειά της στὸ φανταστικὸ ὄνομα "Ἰωάννης", τὸ ὁποῖο εἶναι ἄγνωστον πῶς ἐφευρέθη ἀπὸ τὸν Κ. Λαμπρόπουλο, γιὰ νὰ προσδιοριστεῖ κατ' αὐτόν, ὁ ἕνας καὶ μόνο ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφεῖ ὁ Ἀπόκαυκος μέχρι τὸ τέλος τοῦ βίου του.[78]

Ἂν ἐξετάσουμε τὸ σύνολο τοῦ Corpus τῶν ἐπιστολῶν πρὸς καὶ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων,[79] πράγματι διακρίνουμε τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα οἰκειότητας τοῦ Ναυπάκτου πρὸς τὰ πρόσωπα. Ἀπὸ τὸ πληροφοριακὸ ὑλικὸ τοῦ περιεχομένου μποροῦμε νὰ διακρίνουμε ὑποομάδες μέσα στὸ Corpus, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ξένες ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ χρονολογικὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ ἀπὸ τὶς διαφοροποιήσεις ποὺ μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα. Ἂν ἐξετάσει π.χ. κανεὶς τὸ «*Σημείωμα διαζυγίου... ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἀδελφοῦ ἡμῶν καὶ συλλειτουργοῦ κῦρ Νεοφύτου...*»[80] μπορεῖ νὰ ἐπισημειώσει πλάι στὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων τὰ ἐπίθετα καὶ τοὺς προσδιορισμοὺς (*ἱερώτατος, ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργός*) ποὺ δὲν ὑποδηλώνουν οἰκειότητα τοῦ μητροπολίτη πρὸς τὸν ἐπίσκοπο παρὰ μόνο ὅσην ἐπιτρέπει ἡ ἐπίσημη ἱερατικὴ γλῶσσα καὶ ἡ προσφώνηση· ἄλλωστε καὶ ἡ χρονικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ ἐπίμαχο χρονικὸ ὅριο 1226/1227 (κατὰ τὸ ὁποῖο ἐπέρχεται μεταβολή) καθιστᾶ καὶ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ «σημειώματος» ἀνεξάρτητο ὡς μονάδα μέσα στὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Ἰωαννίνων. Ὁ Νεόφυτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ἄτιτλου κειμένου,[81] τὸ ὁποῖο ὀρθῶς ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ἀποκλείει νὰ ἐξῆλθε ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ἀποκαύκου.[82] Στὸ κείμενο ἡ ἀναφορὰ τοῦ «*πανευκλεοῦς μεγάλου λογαριαστοῦ*»[83] καὶ ἡ φράση «*τὸν πανευκλεέστατον μέγαν λογαριαστήν*»[84] συνδέεται, νομίζω, μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ λογαριαστοῦ Ἰωάννου Κωστομοίρη καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή του στὴ θέση τοῦ μητροπολίτη Νέων Πατρῶν (1222).[85]

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου «*τῷ ἁγιωτάτῳ Ἰωαννίνων καὶ τῷ λαμπροτάτῳ πνευματικῷ υἱῷ κῦρ Θεοδώρῳ τῷ Βατάτζῃ*»[86] διακρίνεται ἀνάμεσα στὸ σύνολο τοῦ Corpus, ἐπειδὴ φαίνεται ὅτι ἀπευθύνεται σ' ἕναν νέο καὶ ἄπειρο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, νουθετώντας τον γιὰ τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τοῦ ἁμαρτήματος τῆς αἱμομιξίας μεταξὺ ἀδελφῶν ἐκ πατρὸς ἢ μητρὸς (μηλαδέλφων). Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ἐπισημαίνει ὀρθῶς ὅτι ὁ ἀποδέκτης εἶναι νεοεκλεγεὶς ἐπίσκοπος· εἶναι ἀμφίβολο ὅμως ἂν αὐτὸς εἶναι διάδοχος τοῦ ἐπισκόπου ποὺ ἀναφέρεται ὡς τεθνεὼς στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ναυπάκτου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Βοθρωτοῦ Δημήτριον.[87] Συνεπῶς καὶ ἡ χρονολόγηση τοῦ κειμένου «ἢ μετὰ τὸ Φθινόπωρο τοῦ ἔτους 1226 ἢ μετὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1227»,[88] μὲ βάση τὰ ὅσα ἐκθέσαμε στὴν ἀρχή, τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση. Στὸ κείμενο δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο οἰκειότητας πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ ἡ μεσολάβηση τοῦ «*πνευματικοῦ υἱοῦ*» Θεοδώρου Βατάτζη γιὰ τὸ αἴτημα τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἐπὶ ἑνὸς τρέχοντος κανονικοῦ ζητήματος δηλώνει, ὅπως καὶ ἡ συγκρατημένη εἰρωνεία τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὶς ἀπαραίτητες γνώσεις ποὺ πρέπει νὰ διαθέτει ἕνας ἐπίσκοπος, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕναν ἄπειρο ἢ ἀμόρφωτο ἐπίσκοπο.[89] Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπιστολὴ νὰ ἀφορᾶ τὸν διάδοχο τοῦ Νεοφύτου, τὸν ὁποῖο ἐπέβαλε μὲ ὁρισμὸ ὁ Θεόδωρος Δούκας καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ δυσφορία τοῦ Ἀποκαύκου ἐμφανίζεται τόσο στὴν ἐπιστολὴ «*πρὸς τὸν Βοθρωτοῦ*»,[90] ὅσο καὶ σ' ἐκείνη πρὸς τὸν ἴδιο «*τὸν βασιλέα*»[91] Θεόδωρο Δούκα, πρὸς τὸν ὁποῖο εὐθαρσῶς λέγει ὅτι τοῦ ἐπεβλήθη «*ἐξ ὁρισμοῦ*» του ὁ ἐν λόγῳ ἐπίσκοπος.[92] Ἄλλωστε ὁ Ἀπόκαυκος παραπονεῖται καὶ ἀλλοῦ στὶς ἐπιστολές του, γιὰ τὶς ἐπιλογὲς τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἀμόρφωτων κληρικῶν.[93]

---

73. Ὅ.π., σ. 210-211, ἀριθ. 66.
74. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 121, ἀριθ. 66.
75. Ed. Kurtz, "Christophoros von Ankyra", σ. 142.
76. S. Pétridès, "Jean Apokaukos", σ. 5 (73), ἀριθ. III, στίχ. 22-24. Πρβλ. καὶ N.A. Bees, "Περιγραφὴ τοῦ κώδικος Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου (= Petrop. graec. CCL)", *BNJ* 21 (1976), 23.
77. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σσ. 210-11: «τότε πιθανῶς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν τὸ ὄνομα τοῦ ἀνωνύμου ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο Ἄνθιμος».
78. Κ. Λαμπρόπουλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 134-35.
79. Τοὺς ἀριθμοὺς βλ. στὴ σ. 132 σημ. 65.
80. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 162, ἀριθ. 1.
81. Βλ. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 146, ἀριθ. 93.
82. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 231, ἀριθ. 93.

---

83. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 146, ἀριθ. 93, στίχ. 6.
84. Ὅ.π., στίχ. 22.
85. Γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Κωστομοίρη μὲ τὸν Ἀπόκαυκο βλ. τώρα Δ.Β. Γόνη, "Ἰωάννης Κωστομοίρης-Μεσοποταμίτης, μητροπολίτης Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης)", *Θεολογία* 65 (1994), 757-64 (καὶ σὲ αὐτοτελὲς ἀνάτυπο, Ἀθῆναι, 1995, σσ. 45-52). Γιὰ τὴν ἐκλογή του στὴ μητρόπολη Νέων Πατρῶν, ὅ.π., σσ. 781-801 (69-89), κυρίως σ. 785 (73).
86. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 144-145, ἀριθ. 91.
87. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σσ. 224-25, ἀριθ. 83.
88. Ὅ.π., σ. 224, ἀριθ. 83.
89. N.A. Bees, "Unedierte", σσ. 144-45, ἀριθ. 91: «*ἀπὸ Γραφῆς ποιήσομαι τὸν ἀπόλογον· ἐπερώτησον, φησί, τὸν πατέρα σου καὶ ἀναγγελεῖ σου τοὺς πρεσβυτέρους σου καὶ ἐροῦσί σοι*».
90. Ὅ.π., σ. 141, ἀριθ. 83.
91. Ὅ.π., σσ. 141-42, ἀριθ. 84 (=Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Noctes Petropolitanae*, Sbornik vizantij skichtekstov XII-XIII vekov, S. Peterburg, 1913, φωτ. ἀνατ. Leipzig, 1976, σσ. 287-88).
92. Βλ. παραπάνω, σ. 133.
93. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 74. Πρβλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 225.

Διαφορετικὸ κλίμα συναντοῦμε σ' ἕναν κύκλο τριῶν ἐπιστολῶν ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα σώζεται ἀποσπασματικά[94] καὶ ἀνοίγει μιὰ νέα προβληματική, ἀφοῦ τὸ ἀπόσπασμα περιέχει πολλὰ καὶ χρήσιμα στοιχεῖα. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀνώνυμο κείμενο ὑποκρύπτεται ἕνας ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ποὺ ἔχει κάποια οἰκειότητα μεγαλύτερη ἀπὸ τοὺς προηγουμένους πρὸς τὸν Ναυπάκτου· αὐτὸς προσκάλεσε τὸν Ἀπόκαυκο νὰ ἐπισκεφτεῖ τὰ Ἰωάννινα, ἀλλὰ ὁ μητροπολίτης ἔχει στενότητα χρόνου ἀπὸ τὶς 3 Ἀπριλίου ἕως τὸ Πάσχα τοῦ 1227[95] καὶ ἡ δράση σ' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ διάστημα γιὰ τὸν Ναυπάκτου εἶναι ἐντατική. Γιατί ὁ ἐπίσκοπος καλεῖ τὸν μητροπολίτη στὴν ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς του; Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἕνα νεοεκλεγέντα ἐπίσκοπο ποὺ ἐπιθυμεῖ τὴν παρουσία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του προϊσταμένου, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Στὴν ἐπιστολὴ μεταφέρονται χαιρετισμοὶ πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Μονομάχου, τὸν "*κάλλιστον Μονομάχον*",[96] ὁ ὁποῖος βοήθησε τὸν ἄρρωστο μητροπολίτη Ναυπάκτου στὴν Ἄρτα, ὅπου αὐτὸς εἶχε μεταβεῖ νὰ λάβει μέρος στὴ Σύνοδο ποὺ ἀποφάσισε τὴ στέψη τοῦ Θεοδώρου Δούκα.[97] Ἡ φράση «*ἐπὶ δὲ τὰς ἐμὰς πρὸς τὸν δεσπότην τὸν Μονομάχον εὐχαριστίας πρόσθες καὶ σὺ τὰ εὐχάριστα· πολυτρόπως γὰρ καὶ ἐθεράπευσεν ἡμᾶς καὶ ἐδεξιώσατο*»[98] δὲν δηλώνει μόνον χαιρετισμοὺς καὶ ἔκφραση εὐχαριστιῶν πρὸς τὸν «*δεσπότην Μονομάχον*», ἀλλὰ ὑποδηλώνει ὅτι τὰ «*εὐχάριστα*», προφανῶς τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, θὰ ἱκανοποιήσουν μὲ τὴ μεταβίβασή τους ὡς νέα τὸ οἰκεῖο πρόσωπο τοῦ Μονομάχου, οἰκεῖο καὶ στὸν Ἀπόκαυκο, ἀλλὰ καὶ στὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων.

Ἡ οἰκειότητα ποὺ παρατηρεῖται στὸ προηγούμενο κείμενο βρίσκει τὴ συνέχειά της στὸ ἄτιτλο κείμενο τὸ ὁποῖο ὁ Ἀπόκαυκος ἀπευθύνει πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων[99] καὶ στὸ ὁποῖο ἡ διάθεση εἶναι φιλικότερη μὲ μιὰ τάση πειράγματος τοῦ ἀποστολέα πρὸς τὸν παραλήπτη. Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ἐξέφρασε τὴν προθυμία φαίνεται νὰ ἐπισκεφτεῖ τὸν Ἀπόκαυκο ὅταν αὐτὸς εἶχε ἀρρωστήσει στὴν περιοχὴ Λαρίσσης, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (Ἰούλιος 1227),[100] ἀλλὰ ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἀμφισβητεῖ τὴν πρόθεση: «*καὶ ὃν οὐκ ἐπεσκέψω ἐν τῇ Ναυπάκτῳ, ἀρρωστοῦντα καὶ θανατῶντα καὶ κατακείμενον, τοῦτον ἐν Φθίᾳ ἠθέλησας ἐπισκέψασθαι ἔστω δὲ τοιοῦτον, οἷον ἐγράφη*».[101] Βρισκόμαστε σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο γνωστὴ καὶ ἐλεγχόμενη. Ὁ Ἀπόκαυκος εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴ Ναύπακτο καὶ σκοπεύει νὰ πάει στὴ Βόνιτσα στὴ συνέχεια, κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἄρτα. Ἐκεῖ στὴ Σύνοδο

94. Βλ. N. A. Bees, "Unedierte", σ. 158, ἀριθ. 109.

95. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 237, ἀριθ. 109, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 156, ἀριθ. 21.

96. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 158, ἀριθ. 109, στίχ. 2-3.

97. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου", σσ. 275-76.

98. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 158, στίχ. 11-13.

99. Βλ. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 142, ἀριθ. 85.

100. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 226, ἀριθ. 85. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 159, ἀριθ. 29.

101. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 142, ἀριθ. 85, στίχ. 4-6. Βλ. καὶ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, ὅ.π.

τῆς Βόνιτσας (15 Αὐγούστου 1227)[102] ὁρίζει τὸ σημεῖο συνάντησής τους μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων. Τὸ ἴδιο πρόγραμμα ἀνακοινώνει μὲ γράμμα του καὶ στὸν μητροπολίτη Λαρίσσης[103] τὴν ἴδια ἐποχή.[104]

Ἡ οἰκειότητα τοῦ Ναυπάκτου πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων εἶναι ἔκδηλη καὶ στὴν τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ κύκλου. Στὸ κείμενο αὐτὸ[105] ὁ Ἀπόκαυκος παρακαλεῖ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων νὰ βοηθήσει, ὥστε νὰ πειστεῖ ἕνας νέος ποὺ ἐγκατέλειψε τὴ γυναίκα του στὴν Ἄρτα καὶ ἔφυγε πρὸς τὰ Ἰωάννινα νὰ ἐπιστρέψει στὴν οἰκογενειακή του στέγη· τοῦτο θὰ ἦταν ἕνα στοιχειῶδες ἐκκλησιαστικὸ καθῆκον, ὅμως ἡ φράση «*τὰ δὲ ἐμὰ ἐν πέδαις καὶ χειροπέδαις, οὐχ ὅτι δι' ἐνδοξότητα, ἀλλ' ὅτι ἐν ἁμαρτίαις ἐβασιλεύσαμεν*»[106] δηλώνει ὅτι ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἐκμυστηρεύεται σ' ἕνα οἰκεῖο πρόσωπο τὰ δεινὰ ποὺ ὑπέστη, ἀφοῦ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁδηγεῖται σὲ σύνδεση μὲ γεγονότα ποὺ μνημονεύονται καὶ σὲ δύο ἀκόμη ἐπιστολές του ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1228. Πρόκειται: α) γιὰ τὴν ἐπιστολὴ «*τῷ Βονδίτζης καὶ τῷ Χιμάρας*»,[107] ὅπου γίνεται λόγος περὶ τοῦ «*κατὰ Ναύπακτον ἐγκλεισμοῦ*»[108] καὶ β) γιὰ τὴν ἐπιστολὴ «*πρὸς τὸν Γοριανίτην κῦρ Νικηφόρον*»,[109] ὅπου διεκτραγωδεῖται ἡ ταλαιπωρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου: «*καὶ κλωβὸς ὁ κατὰ Ναύπακτον ἔχει με, τὸ πυραμικὸν νοεῖς οἰκημάτιον, ἐνειργμένον τούτῳ καὶ ἐστενούμενον. Καὶ ὕδωρ πίνω συλλογιμαῖόν τε καὶ ἀπόρρευτον· καὶ θαλάσσιος ὢν ἰχθυοβρωτεῖν οὐκ ἔχω, τῶν ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν ἁλιευτῶν ἀνθρώποις ζωγρεῖν ὑπὸ τῆς ἐξουσίας κεκελευσμένων. Ἐν τούτοις ἐμοὶ κατήντηκε τὰ ἐγκλήματα...*».[110] Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καὶ τὰ τρία κείμενα ἐκφράζουν τὴν ἴδια κατάσταση τῶν δεινῶν τοῦ Ἀποκαύκου στὴ Ναύπακτο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα,[111] παρὰ τὴν διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως εἰρήνευση[112] καὶ καταλλαγή, τὴν ὁποία τελικῶς ἐπιβάλλει τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Θεοδώρου Δούκα (Μαΐου α´ 1228).[113]

Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ ἔτος 1226/1227 μέχρι τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόκαυκος παραιτεῖται ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς Ναυπάκτου ἄλλα κείμενα ποὺ νὰ συνδέουν τὴ σχέση του μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων δὲν διαθέτουμε, πλὴν ἴσως ἑνὸς ἀποσπασματικοῦ γράμματος[114] μὲ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου παρακαλεῖ ἕναν ἀνώνυμο ἀποδέκτη νὰ διευθετήσει ὡς

102. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, ὅ.π. σσ. 158 καὶ 162.

103. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 138, ἀριθ. 78.

104. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, ὅ.π., σσ. 159-60, ἀριθ. 30.

105. N.A. Bees, "Unedierte" σσ. 148-49, ἀριθ. 97.

106. Ὅ.π., σ. 149, στίχ. 11-12.

107. Ὅ.π., σ. 134, ἀριθ. 74. Βλ. καὶ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 218, ἀριθ. 74.

108. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 134, ἀριθ. 74, στίχ. 6-7.

109. Ὅ.π., σσ. 102-103, ἀριθ. 46.

110. Ὅ.π., σ. 103, στίχ. 33-37. Βλ. καὶ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 198.

111. Βλ. Σ.Κ. Κίσσα, "Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο", σσ. 182-85.

112. N.A. Bees, "Unedierte", σσ. 164-65, ἀριθ. 2.

113. V.G. Vasilievskij, "Epirotica Saeculi XIII", *VV* 3(1896), 250-254, ἀριθ. 2, καὶ κυρίως σ. 252, στίχ. 30-35. Βλ. καὶ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως", τοῦ Θεοδώρου, σ. 278.

114. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 142, ἀριθ. 86.

διαιτητὴς τὴν ὁριοθέτηση ἑνὸς «*παροικικοῦ*» κτήματος τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων, δηλαδὴ αὐτοῦ τοῦ «Μεγάλου *ἀρχιστρατήγου*»,[115] καὶ τῶν συνορούντων δημοσίων κτημάτων χωρὶς νὰ βλάψει τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐξυπηρέτηση ποὺ ζητᾶ ἀπὸ τὸ φιλικὸ πρόσωπο τοῦ «*μεγάλου λογαριαστοῦ*» γιὰ τὴ στήριξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ἐπὶ θεμάτων ὁριοθέτησης μὲ συνοροῦντα κτήματα,[116] προφανῶς καλλιεργούμενα ἀμφότερα ἀπὸ «παροίκους».

Διερωτᾶται κανεὶς γιατί τόσο ἐνδιαφέρον τοῦ μητροπολίτη πρὸς τὰ δίκαια τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων; Εἶναι εὔλογο ὅμως νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ συμφέροντα ἑνὸς φιλικοῦ προσώπου ποὺ κατέχει αὐτὴν τὴν περίοδο τὴν ἐπισκοπικὴ ἕδρα τῶν Ἰωαννίνων, κι ἕνα τέτοιο οἰκεῖο πρόσωπο ἀναγνωρίζουμε στὸν ἀνώνυμο ἐπίσκοπο ποὺ ἀπὸ τὴν Ἄνοιξη τοῦ 1227 προσκαλεῖ τὸν Ἀπόκαυκο στὰ Ἰωάννινα[117] καὶ ποὺ ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν αὐτὴ ἡ οἰκειότητα παραμένει, τόσο στὰ καθημερινὰ (ὅπως ἡ προμήθεια χαρτιοῦ καὶ κηρίου),[118] ὅσο καὶ στὰ ἐσώψυχα (ὅπως ἡ ἐξομολόγηση τῶν δεινῶν[119] ἢ οἱ διαμεσολαβήσεις σὲ τρίτους).[120]

Ἡ ἀτυχὴς κατάληξη τῶν προσπαθειῶν τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ νὰ καταλάβει τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ ἧττα του στὴν Κλοκότνιτσα (9 Μαρτίου 1230) θὰ ἐπηρέασε ὁπωσδήποτε τὰ σχέδια τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου, ἀλλὰ δὲν τὸν κατέβαλε, ὅπως πιστεύουν οἱ σύγχρονοι ἐρευνητές.[121] Μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴ στροφὴ τοῦ δεσπότη Μανουὴλ Δούκα πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β´ (ἄνοιξη-καλοκαίρι 1232) μὲ πρόθεση νὰ δοθεῖ τέλος στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἐκκλησίες Ἠπείρου καὶ Νίκαιας ὁ Ἀπόκαυκος παίρνει τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ παραιτηθεῖ καὶ νὰ μονάσει.[122] Τότε ἀνοίγεται ἕνας β´ κύκλος ἐπιστολῶν πρὸς τὸν οἰκεῖο καὶ φίλο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, κείμενα ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι θερμὰ καὶ ἀνθρώπινα.

Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποομάδα τῶν ἐπιστολῶν σώθηκε κολοβή· στὶς δύο σειρὲς ὅμως ποὺ μᾶς παραδόθηκαν φαίνεται ἡ ἔγνοια τοῦ ἐπισκόπου μας γιὰ τὸν "ἁμαρτωλό" πλέον μοναχὸ Ἀπόκαυκο – "Ἰωαννίκιο": «*τὰ ζυγοφλάσκια ἐδεξάμεθα, τίμιε δέσποτα, χρείαν δὲ τούτων οὐκ εἴχομεν· ὅμως χρηστὰ ἡμῖν πάντα τὰ παρὰ σοῦ...*».[123]

---

115. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 255, ἀριθ. 144. Τὰ ὅσα ὁ Λαμπρόπουλος (ὅ.π., σ. 160 σημ. 149) γράφει σχολιάζοντας τὸ θέμα βρίσκονται μᾶλλον ἐκτὸς πραγματικότητας, ἀφοῦ ὁ «ἀρχιστράτηγος» δὲν εἶναι πρόσωπο καὶ «προνοιάριος», ἀλλὰ ναός, ἀφιερωμένος στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ, πιθανότατα ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἰωαννίνων (βλ. ἑπόμενη σημείωση).

116. Ὁ Λ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἀθῆναι, 1968, σσ. 27-37, ἔχει προσδιορίσει τὴν ὀνομασία τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ καὶ τὶς τύχες του. Ὁ ναὸς τοῦ μεγάλου Ἀρχιστρατήγου τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Ἰωαννίνων ἀναφέρεται καὶ σὲ σημείωμα χειρογράφου τοῦ 13ου αἰ. (ὅ.π., σ. 28).

117. Βλ. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 158, ἀριθ. 109.

118. Ὅ.π., στίχ. 8: «*κηρίου δὲ καὶ χαρτίων ἐν τῷ παρόντι οὐκ ἐπιδέομαι*».

119. Ὅ.π., στίχ. 2: «*τοῖς κατὰ τὴν Ναύπακτον λυπηροῖς*».

120. Ὅ.π., σ. 142, ἀριθ. 86, στίχ. 7: «*καὶ σε τὸν καταστάντα τούτων διαιτητήν*».

121. Βλ. παραπάνω, σσ. 125 κ.ἑ.

122. Βλ. παραπάνω, σ. 126.

123. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 145 ἀριθ. 92. Βλ. καὶ Ἑ. Βέη - Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 231, ὅπου ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κειμένου «μετὰ τὸ ἔτος 1229» καὶ «ἐκ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς τῆς περιόδου» δὲν προσεγγίζουν τὸ πραγματικὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς ἐπιστολῆς.

Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων νοιάζεται καὶ ἐκπληρώνει τὰ αἰτήματα τοῦ πρώην μητροπολίτη καὶ νῦν μοναχοῦ φίλου του. Εἶναι ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ Ἀπόκαυκος στέλνει μιὰν ὄψιμη ἐπιστολὴ πρὸ τοῦ ἐπερχομένου χειμῶνος τοῦ ἔτους 1232/1233, στὴν ὁποία ὁ πανέξυπνος ἀρχιερέας-μοναχὸς καταθέτει δύο ἐκπληκτικὲς διαπιστώσεις κι ἄλλες τόσες σημαντικὲς μαρτυρίες ποὺ λειτουργοῦν θαυμάσια ὡς σήματα, γιὰ νὰ κατανοήσει κανεὶς τέλεια τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς καὶ τὴ μοναχικὴ ἀντίσταση ἑνὸς πεισματικοῦ καὶ μεγαλοπρεποῦς γέροντος σοφοῦ ἀπὸ τὴ μιά, ἀλλὰ καὶ ὡς νέες ἀφετηρίες γιὰ τὴ συνέχιση τῆς προβληματικῆς μας ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Στὴν ἐπιστολὴ «*τῷ ἁγιωτάτῳ Ἰωαννίνων ὁ ἁμαρτωλὸς ποτὲ Ναυπάκτου*»[124] ἡ φράση «*ζῶ καὶ ἐγὼ διάγων ἐν Κοζύλῃ καὶ ὑπομένω τὰς ἐξαρχικὰς ἀπειλὰς καὶ τοὺς ἐν γράμμασι προπηλακισμούς*»[125] δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐκλεγμένου (Νίκαια 6 Αὐγούστου 1232) πατριαρχικοῦ ἐξάρχου στὴν Ἤπειρο Χριστοφόρου Ἀγκύρας, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ δράση ἅμα τῇ ἀφίξει στὴν περιοχή,[126] ἀλλὰ καὶ στὰ γραφόμενα τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ Β´ πρὸς τὸν δεσπότην Μανουὴλ Δούκα: «*ὁ δὲ μετ᾽ αὐτὸν οὐκ ἔτι, ἀλλ᾽ εὔθετα πάντα ἐκείνῳ καὶ ὁμαλά, καὶ βίον εὐδαίμονα καὶ πολυχρόνιον ἐξανύσας μετὰ λιπαροῦ γήρως ἔτι τῇ τοῦ βίου θαλάττῃ ἐμπλέειν ἐπιφημίζεται καὶ σοφὸς ὢν καὶ φρένα περιβεβλημένος βαθεῖάν τε καὶ ἔλλογον, καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τῷ ἀερίῳ ἐλλιμνασμῷ νηχομένων κατασοφίζεται πειρατῶν, καὶ τὸ μέλαν τῶν μοναχικῶν ἀμφιαμάτων καθυποδύεται, ὥσπερ τινὰ νύκτα βαθεῖαν εἰς φῶς ἀνέσπερον παραπέμπουσαν, τὰ πάναγρα τῶν ἀερίων πνευμάτων διαδρᾶναι πραγματευόμενος*»·[127] λόγια πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Τωμαδάκης, «δὲν στεροῦνται εἰρωνείας».[128] Τὴν εἰρωνεία αὐτὴ τὴν ἔχει ὡς γραπτὸ προφανῶς ἐμπρός του ὁ «ἔχων σώας τὰς φρένας» Ἀπόκαυκος, τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀδύναμος πλέον ἱεράρχης-μοναχὸς καὶ ἀνταποκρίνεται στὴν ὕβριν τοῦ Πατριάρχη.

Στρέφεται ὅμως, μέσα σὲ μιὰ ψυχολογικὴ κατάσταση τέλειας ἀπομόνωσης ἀπὸ τοὺς φίλους ποὺ τὸν περιτριγύριζαν σὲ καιροὺς δόξης του, στὴν ἀνθρωπιὰ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου φίλου, τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων. Ἡ τραγικότητα τῆς φράσης «*σὺ μόνος ὑπελείφθης ἡμῖν εἰς παράκλησιν, μὴ λήγῃς καὶ γράμμασιν ἡμᾶς παρακαλῶν καὶ μηνύμασιν*»[129] δηλώνει τὴν ἀπόγνωση τοῦ γηραιοῦ «*ποτὲ Ναυπάκτου*». Μόνο του στήριγμα θεωρεῖ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητᾶ νὰ τοῦ σταλοῦν «*δέρματα ἀλωπέκων*»,[130] πληρώνοντας 3 ὑπέρπυρα προκειμένου ν᾽ ἀντιμετωπίσει τὸν ἐπερχόμενο προφανῶς χειμῶνα, γέροντας ὄντας, ἀσθενικὸς

---

124. Ed. Kurtz, "Christophoros von Ankyra", σσ. 140-41, ἀριθ. 6.

125. Ὅ.π., στίχ. 3-4.

126. Βλ. παραπάνω, σημ. 63.

127. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca*, τόμ. III, σσ. 62-65, κυρίως σ. 63, στίχ. 15-23.

128. N.B. Τωμαδάκη, *Οἱ Λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας*, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 34 καὶ σημ. 2. Τὴν τραγικότητα τῶν στιγμῶν περιγράφει καὶ ὁ Π. Πολάκης, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 83-84, μὲ ἀφορμὴ τὰ λόγια τοῦ Ἀποκαύκου: «*ζῶ καὶ ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ διάγων καὶ ὑπομένω τὰς ἐξαρχικὰς ἀπειλὰς καὶ τοὺς ἐν γράμμασι προπηλακισμούς*» (ὅ.π., σ. 84, σημ. 1).

129. Ed. Kurtz. "Christophoros von Ancyra", σ. 140, ἀριθ. 6, στίχ. 6-8.

130. Ὅ.π., στίχ. 8-9. Πρβλ. Β. Κατσαροῦ, "Ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὸ 'Δεσποτάτο'", σσ. 650-51 καὶ σημ. 157.

καὶ τρεμουλιάρης. Τὸ γράμμα αὐτὸ ἔχει τοποχρονολογικὴ ταυτότητα καὶ ἴσως αὐτὸ ἐπηρέασε ὅλη τὴν ἔρευνα γιὰ νὰ θεωρήσει ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος ἄραξε στὴ μονὴ Κοζύλης[131] στὴν Ἤπειρο ἕως τὸν θάνατό του. Ἀλλὰ τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά.

Ἀπὸ τὴν ἄνοιξη ὣς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1232, διάστημα στὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων πρὸς τὸν μοναχικὸ βίο, ὁ Ἀπόκαυκος ἐνδιαφέρεται νὰ βρεῖ ὁ ἴδιος καὶ νὰ ἐπιβάλει τὸν διάδοχό του στὴ Ναύπακτο. Τὸ πρόβλημα τῆς διαδοχῆς του εἶχε βέβαια τὴν προϊστορία του, ὅταν ὁ ἴδιος ἀντιλαμβάνεται τὰ σχέδια τοῦ Ἰωάννου Κοστομοίρη καὶ τὶς διαθέσεις του γιὰ τὴ διαδοχὴ στὴ Ναύπακτο. Αὐτὸ ἀποτέλεσε τότε καὶ τὴ βασικὴ αἰτία στὴ διαταραχὴ τῶν καλῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν.[132] Στὰ βασικὰ πλάνα ἢ σενάρια γιὰ τὴ διαδοχή του ὁ Ἀπόκαυκος περιλαμβάνει ὡς κατάλληλο πρόσωπο ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν διαδεχτεῖ τὸν ἀγαπητό του φίλο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων μὲ τὸν ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ ἀλληλογραφεῖ.

Μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων[133] στὴν ὁποία ἀποτυπώνεται ἡ δύσκολη κατάσταση ποὺ βρέθηκε, ὄχι γιὰ πρώτη καὶ μόνη φορά, χτυπημένος ἀπὸ τὶς ἀρρώστιες του ὁ «*ποτὲ Ναυπάκτου*», θεωρήθηκε τὸ «*κύκνειον ᾆσμα*»[134] τοῦ Ἀποκαύκου. Μοιάζει πράγματι νὰ εἶναι γραφὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του ἀπὸ τὴ μονὴ Κοζύλης, ἀλλὰ ὁ γηραιὸς μητροπολίτης-μοναχὸς ἀποδεικνύεται ἑφτάψυχος!

Ἕνας νέος κύκλος ἐπιστολῶν πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων ἐγγίζει ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο προβληματισμοῦ καὶ ἡ ὅλη ἐξέλιξη προσλαμβάνει μιὰν ἄλλη διάσταση ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Ἀπόκαυκος ὄχι μόνο ἐπιβιώνει ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς Κοζύλης, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἐλέγχει ὣς ἕνα σημεῖο καὶ τὰ τῆς διαδοχῆς του. Στὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὴ τὴ σειρὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποκαύκου «*τῷ ἁγιωτάτῳ ἀγαπητῷ δεσπότῃ μου τῷ Ἰωαννίνων ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰωαννίκιος*»[135] ὁ Ἀπόκαυκος, ἀφοῦ ξαναθυμίσει καὶ ξανατονίσει τὴ σχέση εὐεργεσίας - εὐγνωμοσύνης ποὺ συνδέει τοὺς δύο ἄνδρες, γράφει: «*ἤκουσας πάντως ὡς ὁ Ναυπάκτου ἀπεβίω· τί γοῦν χρὴ πράττειν ἡμᾶς; καθεύδειν ἢ περὶ τὴν ζήτησιν τῆς ἐμῆς ἐκκλησίας ἐγρηγορέναι;*».[136] Παροτρύνει στὴ συνέχεια τὸν ἐπίσκοπο φίλο του νὰ ἀποδείξει τὴν εὐγνωμοσύνη στὸν εὐεργέτη του, ἀντιδρώντας μὲ τρόπο δυναμικὸ καὶ γρήγορο στὴ νέα κατάσταση «*γράφων ὑπὲρ ἡμῶν βασιλεῖ καὶ τοῖς παρ᾽ αὐτοῦ δυνατοῖς*»,[137] τοποθετώντας τον ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν του: «*εἰ δ᾽ ἀποφήσεις τοῦ ἐπισκόπου τὴν ζήτησιν, ἐγὼ μὲν ἡσυχάσω, σὲ δὲ ὁ καιρὸς ἐλέγξει τῆς ἀφ᾽ ἡμῶν εὐεργεσίας ἀμνήμονα*».[138]

131. Βλ. Κ. Λαμπρόπουλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 258, ἀριθ. 152.

132. Βλ. Δημ. Β. Γόνη, "Ἰωάννης Κωστομοίρης–Μεσοποταμίτης", σσ. 763-64 (51-52), 770-72 (58-60).

133. N. A. Bees, "Unedierte", σ. 148, ἀριθ. 96.

134. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 259, ἀριθ. 156. Πρβλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 232, ἀριθ. 96: «Τοῦτο εἶναι πιθανῶς τὸ τελευταῖον διασωθὲν ἡμῖν κείμενον τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, χρονολογεῖται δὲ ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του († 1233/1235;)».

135. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 121, ἀριθ. 66.

136. Ὅ.π., στίχ. 5-7.

137. Ὅ.π., στίχ. 8.

138. Ὅ.π., στίχ. 8-10.

Τὰ γραφόμενα στὸ κείμενο αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς εἶναι, νομίζω, πολὺ σημαντικὰ καὶ θέτουν ζητήματα τὰ ὁποῖα ἡ ἔρευνα δὲν πρέπει νὰ τὰ προσπερνᾶ χωρὶς βάσανο. Ἡ φράση «*τὰ τῆς εὐεργεσίας μνημονικὰ*» παραπέμπει ἀσφαλῶς καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ «*τοῦ Ἰωαννικίου [=Ἰωάννου Ἀποκαύκου, πρώην Ναυπάκτου] πρὸς τὸν Ἰωαννίνων*».[139] Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ ἐπισημαίνει ὀρθῶς ὅτι ἡ παραπάνω φράση «ἀναφέρεται εἰς τὰς προγενεστέρας προσπαθείας τοῦ Ἀποκαύκου, ὄντος ἀκόμη μητροπολίτου Ναυπάκτου, διὰ τὴν χειροτονίαν τούτου ὡς ἐπισκόπου Ἰωαννίνων καὶ οὐχὶ ἄλλου τινός, ὑποδειχθησομένου ὑπὸ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας».[140] Τὸ κείμενο δηλώνει ἐπίσης καὶ «*τὰ τῆς ἀγάπης ἐνδεικτικά*»,[141] γιὰ τὰ ὁποῖα παραπονεῖται ὁ Ἀπόκαυκος ὅτι ὁ ἀγαπημένος του ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων δὲν φροντίζει καθόλου («*Σοὶ δὲ ἄρα φροντὶς περὶ ἡμῶν οὐδεμία*»)[142] γιὰ τὰ συμφέροντά του (τους), γιὰ νὰ καταλήξει σὲ παρότρυνση: «*ἀλλ᾽ ἀνάστηθι καὶ ὑψωθείτω ἡ χείρ σου... καὶ λοιπὸν γρηγόρησον ἀπάρτι τὴν ἐνδεχομένην ἐγρήγορσιν*».[143] Οἱ καιροὶ εἶναι δύσκολοι καὶ ἐκδικοῦνται τοὺς ἀμελεῖς: «*εἰ γὰρ ψυχαὶ τῶν πραγμάτων εἰσὶν οἱ καιροί, οὗτοι δὲ ψυχῶν τύχωσιν ἀμελῶν, θνήσκουσι μὲν αὐτοὶ καὶ ὑπὸ τῆς ἀμελείας νεκροῦνται τῶν ὡσανεὶ κοιμωμένων*».[144] Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ναυπάκτου παροτρύνει τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων νὰ κινηθεῖ γιὰ τὴν μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου, ἡ ὁποία αὐτὴ τὴ στιγμὴ παραμένει ἕδρα κενή. Ὁ λόγος εἶναι ἕνας καὶ μοναδικός: «*... ὁ Ναυπάκτου ἀπεβίω*».[145]

Ἡ φράση «*ἤκουσας πάντως ὡς ὁ Ναυπάκτου ἀπεβίω*» δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα τὴν ἔρευνα. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ φράση λειτουργεῖ στὸν ἄξονα μιᾶς ἰσόρροπης ἀμφισημίας. Ἡ ἑρμηνεία μπορεῖ νὰ στραφεῖ σὲ δύο κατευθύνσεις: α) πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κυριολεκτικῆς σημασίας καὶ β) πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Ἀπόκαυκος λέει στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του ὅτι «θὰ ἔφτασε στ᾽ αὐτιά του ὅτι ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου πέθανε»· αὐτὴ ἡ λέξη ὑποδηλώνει κυριολεκτικὰ ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου στὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου ἀπεβίωσε καὶ τὸ νέο παρακινεῖ τὸν Ἀπόκαυκο νὰ παροτρύνει τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων νὰ κινηθεῖ γιὰ νὰ καταλάβει τὴν ἕδρα τοῦ τεθνεῶτος μητροπολίτη. Θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ δεῖ κανεὶς τὸ νόημα τοῦ κειμένου ἐντελῶς διαφορετικά, μὲ τὴν ἀληγορικὴ διάσταση. Ὁ "θάνατος" τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου εἶναι συμβολικὸς καὶ ἀναφέρεται στὴν "πτώση" τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀποκαύκου· ἐπομένως ἡ κίνηση θὰ πρέπει νὰ καλύψει τὸ κενὸ τοῦ παραιτηθέντος μητροπολίτη μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων. Ἂν ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ὑποθέσεις μεγαλύτερη πιθανότητα ἀκριβείας συγκεντρώνει ἡ θετική, κυριολεκτικὴ ἑρμηνεία, τότε βρισκόμαστε πράγματι μπροστὰ στὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου τοῦ ἐκλεγέντος, μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἀπο-

139. Ὅ.π., σσ. 146-47, ἀριθ. 94.

140. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 232, ἀρ. 94.

141. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 146, ἀριθ. 94, στίχ. 5.

142. Ὅ.π., στίχ. 3.

143. Ὅ.π., σ. 147, ἀριθ. 94, στίχ. 11-13.

144. Ὅ.π., σ. 146, ἀριθ. 94, στίχ. 9- σ. 147, στίχ. 11.

145. Βλ. παραπάνω, σ. 140, σημ. 136.

καύκου, Νικήτα Χωνιάτη,[146] ἐπομένως ξανατίθεται ζήτημα διαδοχῆς. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὅμως ἡ φράση «*γράφων ὑπὲρ ἡμῶν βασιλεῖ καὶ τοῖς παρ' αὐτοῦ δυνατοῖς*»[147] εἶναι ἐπίσης προβληματική· ἡ διαμεσολάβηση τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων πρὸς τὸν "βασιλέα" Μανουὴλ Δούκα καὶ στὰ ἰσχυρὰ πρόσωπα ποὺ βρίσκονται κοντά του ἀφορᾶ τὸ πρόσωπό του ἢ τὸ πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ μιὰ προσπάθεια "παλινόρθωσης" στὴν μητρόπολή του; Ἡ δεύτερη κατεύθυνση, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἀπὸ ἀνάλογα φαινόμενα στὸ Βυζάντιο, φαίνεται νὰ ἐξασθενίζει μπροστὰ στὴν ἑρμηνεία τοῦ "'ὑπὲρ ἡμῶν"[148] μὲ διασταλτικὴ σημασία ταυτότητας τῶν συμφερόντων τοῦ Ἀποκαύκου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων σ' ἕναν κοινὸ στόχο, τὴν ἐκκλησία τῆς Ναυπάκτου, ποὺ μὲ τὴ θέλησή του ὁ γέροντας πρώην μητροπολίτης προσβλέπει στὸ πρόσωπο τοῦ φίλου του ἐπισκόπου. Εἴτε ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα εἴτε ἀλλιῶς, ἡ χηρεία τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Ναυπάκτου μᾶς ὁδηγεῖ ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη πέρα ἀπὸ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόκαυκος βρισκόταν στὴ μονὴ Κοζύλης. Τὰ γεγονότα δηλαδὴ διαδραματίζονται σὲ ἄλλον χῶρο καὶ σὲ χρόνο μεταγενέστερο. Παρὰ τὶς ἀπεγνωσμένες ἐκκλήσεις τοῦ Ἀποκαύκου ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ἄγνωστο γιὰ ποιοὺς λόγους, δὲν κινεῖται πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση. Προτιμᾶ τὴ σιγή.

Στὴν ἐπιστολὴ «*τῷ Ἰωαννίνων ὁ ἁμαρτωλὸς ποτε Ναυπάκτου*»[149] ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων ὄχι μόνο φαίνεται ὅτι δὲν ἀπαντᾶ, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἀποφεύγει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἔχει μετακινηθεῖ καὶ βρίσκεται στὴν Ἄρτα: «*ἀλλὰ καὶ οἱ ἀπόστολοί σου ἐρχόμενοι ἐν Ἄρτῃ οὐδὲ προσόψεως ἀξιοῦσιν ἡμᾶς· καὶ ἔκειτό μοι ἐν γήρᾳ λυγρῷ μὴ μόνον ἀῤῥωστίαις καταδαμάζεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀγαπητῶν ἀποστροφῇ τὸ πλέον καταμαραίνεσθαι*».[150] Δὲν ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν Ἄρτα (συμφιλιωμένος πιὰ καὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλης αὐτῆς)[151] νὰ ἀπηύθυνε καὶ ἐκείνη τὴν ἐπιστολὴ ποὺ χαρακτηρίστηκε «κύκνειο ἆσμα».[152] Ἀλλὰ ὁ Ἀπόκαυκος φαίνεται ὅτι ἐπιβίωσε καὶ ζεῖ τώρα τὴν ἀνεξήγητη διακοπὴ τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων. Ἴσως αὐτὸ ποὺ συνέβη στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ τὴν παρατεταμένη ἢ καὶ τὴν ὁριστικὴ σιγὴ τοῦ ἀποδέκτη τῶν ἐπιστολῶν: ὁ θάνατος τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων.

Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἐπιβίωσε γιὰ νὰ ζήσει τὸν θάνατο τοῦ ἀγαπημένου του φίλου. Κι ὅπως ὁ ἴδιος ἔγραφε ἀλλοῦ, προκειμένου γιὰ τὸν θάνατο τοῦ φίλου του ἐπισκόπου Ἀχελώου Εὐσταθίου, «*εἰ πρὸς ὥρας οἱ νέοι ἁρπάζονται, ποίων ἔσται τὸ γῆρας ἐλπίδων, ἢ ὅτι καὶ νέκρωσιν ἐπισύρεται καὶ λίθῳ καλύπτεται*»,[153] ἔτσι συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ εὐεργε-

146. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata graeca*, III, σ. 61, στίχ. 12-13.
147. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 121, ἀριθ. 66, στίχ. 8.
148. Αὐτόθι.
149. Ὅ.π., σ. 149, ἀριθ. 98.
150. Ὅ.π., στίχ. 5-8.
151. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀντιδικίας μέσω τῶν κειμένων καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. Ἀ. Σταυρίδου- Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 165-68.
152. Βλ. παραπάνω, σ. 140, σημ. 134.
153. Βλ. S. Pétridès, "Jean Apokaukos", σ. 4 (72), ἀριθ. II, στίχ. 13-14.

τηθέντος ἀγαπητοῦ προσώπου καὶ μόνου πιστοῦ φίλου στὴ μοναχική του δοκιμασία, τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων.

Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων διαθέτουμε σαφεῖς πληροφορίες ἀπὸ ἕνα κείμενο ποὺ θεωρεῖται κλειδὶ γιὰ τὸ ὅλο θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀνεπίγραφο κείμενο,[154] τὸ ὁποῖο προβλημάτισε γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὴ γραφίδα τοῦ Ἀποκαύκου καὶ ὁδήγησε τὴν Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα «ὅτι ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι πάντως ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ὡς ἀναγράφει ὁ D.M. Nicol, σ. 221, παρανοήσας τὰ ὑπὸ τοῦ Ν. Βέη (Λέων, σ. 190), γραφόμενα. Ἀλλὰ περὶ τούτων διεξοδικῶς ἄλλοτε».[155] Μᾶς ἀφήνει στὴν ἐκκρεμότητα τοῦ ζητήματος ἡ ἴδια ἐρευνήτρια. Μποροῦμε ὅμως νὰ προσεγγίσουμε τὰ δεδομένα τοῦ κειμένου, καὶ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη συνάγουμε τὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

α) Τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται πράγματι ὁ Ἀπόκαυκος δὲν εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων. Ὁ μητροπολίτης-μοναχὸς Ἰωάννης Ἀπόκαυκος προσφωνεῖ τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς μὲ τὶς φράσεις «*ἅγιε, κύριέ μου καὶ ἀντιλήπτωρ*».[156] Ὑποκρύπτεται λοιπὸν ἕνα πρόσωπο ποὺ στάθηκε ἀρωγὸς στὸν Ἀπόκαυκο: «*ὅτι μὲν γάρ σε καθ' ἑκάστην φαντάζομαι καὶ εὐεργέτην ἔχω καὶ ἀντιλήπτορα καὶ προσδοκῶ καθημέραν ἐντυχεῖν σοι καὶ τῶν σῶν καταπολαῦσαι ἡδυτάτων ὑπὲρ μέλι προσλαλιῶν*».[157]

β) Στὸ κείμενο γίνεται λόγος γιὰ ἕνα πρόσωπο ποὺ πέθανε καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ κείμενο λειτουργεῖ ὡς παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ σ' ἕναν ἀποδέκτη ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο ποὺ πέθανε, ὅπως καὶ ὁ ἀποστολέας Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Ὁ ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἀδελφὸς τοῦ θανόντος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ χωρία «*τὸν τοῦ ἀδελφοῦ χωρισμόν*»[158] καὶ «*τὸν σὸν ἐστέρημαι ἀδελφόν*».[159] Ὁ τεθνεὼς ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Ἀποκαύκου («*καὶ Πυλάδης ἕτερος καὶ Ὀρέστης ταῖσδε ταῖς ἡμέραις καὶ ἡμεῖς ἀνεφάνημεν*»,[160]) σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ ὁ ζωντανὸς Ἀπόκαυκος νὰ ἀναρωτιέται: «*ἵνα τί μὴ καὶ αὐτὸς τῷ ἐμῷ δεσπότῃ συνετεθνήκειν καὶ τῷ τάφῳ συνῴκησα!*».[161] Γιὰ τὸν Ἀπόκαυκο ὁ μακαρίτης ἦταν παρηγοριά, τιμὴ καὶ καμάρι ποὺ θὰ προτιμοῦσε ὁ ἴδιος τὸ «*συναριθμεῖσθαι τοῖς νεκροῖς*»[162] παρὰ τὸ «*συντετάχθαι τοῖς ζῶσι... καὶ μὴ βλέπειν ἐν γῇ τὸν ἡμεδαπὸν παρακλήτορα*».[163] Ὁ μακαρίτης ἀδελφὸς τοῦ ἀποδέκτη ἦταν ἐλπίδα γιὰ τὸν γηραιὸ καὶ ἄρρωστο μητροπολίτη, ὁ μόνος ποὺ ἀλληλογραφοῦσε μαζί του καὶ χάθηκε· μαζί του συναπηύλαυσε ἀμοιβὲς καὶ «*σὺν ἐκείνῳ πα-*

154. N.B. Bees, "Unedierte", σσ. 147-48, ἀριθ. 95.
155. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 232.
156. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 147, ἀριθ. 95, στίχ. 1.
157. Ὅ.π., στίχ. 5-8.
158. Ὅ.π., (σ. 148), στίχ. 33.
159. Ὅ.π., (σ. 147), στίχ. 9.
160. Ὅ.π., στίχ. 14-15.
161. Ὅ.π., στίχ 13-15.
162. Ὅ.π., στίχ. 11.
163. Ὅ.π., στίχ. 11-12.

τεῖν αὐλὰς τὰς οὐρανίους συνηριθμήθην»:[164] τώρα ὁ Ἀπόκαυκος μὲ τὸ θάρρος τῆς ἀρετῆς ἐκείνου καὶ τῆς ἀγάπης ποὺ ἔτρεφε γι' αὐτὸν ἐλπίζει ν' ἀνταμωθεῖ μαζί του στὸν οὐρανό.

γ) Ἡ τρίτη διαπίστωση εἶναι καὶ ἡ σημαντικότερη· ὁ Ἀπόκαυκος προόριζε τὸν μακαρίτη γιὰ τὸ διαδοχό του στὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου: «*Τί δ' ἂν φαίης, ἐπὰν καὶ ψῆφον ἄλλην ἐθεώρουν καὶ χειροτονίαν τελουμένην εἰς Ναύπακτον! οἵαν τότε τὴν καρδίαν εἶχον ἐγώ! Ὁποῖά μοι τὰ ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν προχέοντο δάκρυα, Ναυπάκτου μὲν ἀκούων τὸν ἀναγορευόμενον, πάντοσε δὲ περισκοπῶν καὶ μὴ τὸν ἐκεῖνον καθορῶν Ναυπάκτου τὸν εὐεργέτην μου!*».[165]

Δὲν χρειάζεται, νομίζω, περισσότερη ἀνάλυση, γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι στὴν παραμυθητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου ὁ ἀποδέκτης εἶναι ἀδελφὸς τοῦ ἐπισκόπου, τὸν ὁποῖο προόριζε ἡ παρακινοῦσε γιὰ διάδοχο τοῦ κενοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Ναυπάκτου, ἀλλ' ὁ θάνατος ἀνέκοψε τὰ σχέδια. Ποιὸς θὰ τὄλεγε, λοιπόν, ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος θἄκουγε τὴ χειροτονία ἑνὸς νέου Ναυπάκτου καὶ αὐτὸς δὲν θὰ ἦταν ὁ φίλος, ὁ εὐεργέτης του, ὁ δεσπότης (ἐπίσκοπος) τοῦ ὁποίου ὁ ἀδελφός του ὑπῆρξε «*ἅγιος, κύριος καὶ ἀντιλήπτωρ*» γιὰ τὸν Ἀπόκαυκο; Ποιὸς εἶναι ὁ ἀποδέκτης αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα;

Ἐξετάζοντας ὅλα τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς ἐμφανιζόμενες στὰ κείμενα συντυχίες ὁδηγεῖται κανεὶς γιὰ τὴ λύση τοῦ προβλήματος ταύτισης τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς σὲ δύο καὶ μόνο περιπτώσεις γνωστῶν ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀποκαύκου ἀδελφῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας νὰ ἔχει προσβάσεις στὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ ὁ ἄλλος νὰ εἶναι κληρικὸς-ἐπίσκοπος, προσβλέποντας μάλιστα στὸ θρόνο τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου:

α) Στὴν περίπτωση τοῦ ἀποδεδειγμένου ζεύγους τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Νικήτα Χωνιάτη, γιὰ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἕνας ἦταν *πρωτοβεστιαρίτης* τοῦ Μανουὴλ Δούκα, καὶ ἑπομένως εἶχε τὴν πρόσβαση στὴν κοσμικὴ ἐξουσία, καὶ ὁ ἄλλος, ὅπως πιστεύεται γενικά, ὑπῆρξε διάδοχος τοῦ Ἀποκαύκου.[166] Ἂν ἡ ταύτιση στραφεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, τότε ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἔφτασε νὰ δεῖ καὶ τὸν θάνατο τοῦ νεότερου φίλου,[167] ἀνεψιοῦ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, καὶ θὰ προϋπέθετε βραχεία παραμονὴ τοῦ Νικήτα στὴ Ναύπακτο, κατὰ τὸ β΄ ἑξάμηνο τοῦ 1232 ἢ καὶ τὸ ἑπόμενο α΄ ἑξάμηνο τοῦ 1233.

β) Στὴ δεύτερη περίπτωση ὁ μόνος ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος. Τὸ αἰνιγματικὸ αὐτὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο ὁ Κ. Λαμπρόπουλος περιλαμβάνει ἀνάμεσα στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου[168] καὶ ὁ Εὐάγγελος Χρυσὸς μᾶς δίδει

164. Ὁ.π., στίχ. 14-15.

165. Ὁ.π., στίχ. 21-25.

166. Γιὰ τοὺς δύο ἀδελφούς, ἀνεψιοὺς τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη, βλ. σχετικὰ προσωπογραφικὰ στὸ βιβλίο τῆς Φωτεινῆς Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν* [Πονήματα. Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, 2], Ἀθῆναι ,1999, σσ. 133-36 καὶ *passim*.

167. Βλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 239, ἀριθ. 112, β΄. Πρβλ. καὶ Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 89 καὶ σημ. 226, σ. 159 καὶ σημ. 244, σ. 198, 204-205, 232.

168. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 78-79, 149, 150, 238, 246. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 153, 156-57.

τὸ πλαίσιο τῆς δράσης του,[169] πρωτοεμφανίζεται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀποκαύκου σὲ «*πιττάκιον ἀποσταλὲν παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου Χιμάρας κῦρ Γεωργίου πρὸς τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου κῦρ Ἰωάννην, ὅτε καὶ νοσήσας καὶ θανὼν ἤδη κατέκειτο νεκρὸς ἐπὶ ἡμέρας πέντε καὶ ἴσαις νυξὶ καὶ ἀνεβίω πάλιν*».[170] Ἡ Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, σχολιάζοντας τὸ περιεχόμενο ὅπου γίνεται λόγος περὶ ἐπιστροφῆς μιᾶς σέλλας ἀλόγου, ἀναπλάθει τὴν ἱστορία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀπόκαυκος ζήτησε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Βονίτσης νὰ τοῦ ἐπιστρέψει τὸ ἄλογο ποὺ τοῦ δάνεισε «*σελλοχαλινωμένον*». Ἐκεῖνος ὅμως ἔδωσε τὴ σέλλα στὸν ἐπίσκοπο Χιμάρας καὶ ἀπὸ αὐτὸν ὁ Ἀπόκαυκος μὲ ἐπιστολή του τὴ ζητᾶ στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου τοῦ 1222.[171] Ἕπεται ἡ ἀπάντηση τοῦ Χιμάρας στὴν ὁποία γράφει: «*ἐξαπέστειλα τὰ ἄλογά μου καὶ τοὺς ἀνθρώπους μου καὶ αὐτὴν τὴν σέλλαν εἰς τὴν Βρανίγοβαν, εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ καλοῦ Μονομάχου*».[172] Ὁ μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος ἐπανεμφανίζεται στὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα τοῦ χειρογράφου Gromwell 11, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς 13 Φεβρουαρίου 1225: «*αὐθεντεύοντος δὲ τοῦ Θεο(δώ)ρου τοῦ Δούκα ἐπικούρου διάγοντος ἐν τῇ Ἄρτ(η)... Κλήμη (μον)αχ(οῦ) τοῦ μονομάχου*».[173] Ὁ Εὐάγγελος Χρυσὸς ἔχει ἐπισημάνει «ὅτι ὅσο ὁ Θεόδωρος Δούκας ἔμενε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ κυβερνοῦσε τὸ κράτος του ἀπὸ ἐκεῖ, στὴν Ἄρτα ἀσκοῦσε κάποιο ρόλο ἐκπροσώπου-ἀναπληρωτῆ ὁ μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος».[174]

Ἡ σχέση τοῦ μοναχοῦ Κλήμεντα τοῦ Μονομάχου μὲ τὸν Ἀπόκαυκο εἶναι ἐπίσης γνωστὴ ἀπὸ δύο-τρεῖς καθοριστικὲς μαρτυρίες μέσα στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου,[175] ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕνα ἀκόμη ἀποκλειστικὸ γράμμα ποὺ ἀπευθύνει σ' αὐτὸν ὁ λόγιος ἱεράρχης.[176] Ὁ Μονομάχος τρέφει βαθὺ σεβασμὸ πρὸς τὸν Ἀπόκαυκο καὶ ἐκεῖνος εὐγνωμοσύνη, γιατὶ ὅταν ὁ Ἰωάννης βρισκόταν στὴν Ἄρτα, ὕστερα ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Ἄρτας (τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1227) ἀρρώστησε καὶ ἔμεινε κατάκοιτος στὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου ἕως τὶς 13 Μαρτίου· καὶ στὴν ἀρρώστια του αὐτὴ «*ἀντιλήπτωρ*» (αὐτὸς ποὺ τὸν φρόντισε) ἦταν ὁ Κλήμης.[177] Αὐτὴ τὴ βοήθεια ποὺ προσέφερε ὁ Κλήμης ὁ Μονομάχος ὁ Ἀπόκαυκος δὲν τὴν ξεχνᾶ· τὴν ἀναφέρει σὲ ἐπιστολή του[178] (μετὰ τὴν 13η Μαρτίου 1227)[179] «*πρὸς τὴν δέσποιναν Κυρὰν Μαρίαν*» Δούκαινα, τὴ σύζυγο τοῦ Θεοδώρου: «*ζῶ καὶ αὐτὸς μέχρι τῆς τρισκαιδεκάτης τοῦ Μαρτίου ἀναμείνας ἐν τῇ Ἄρτῃ διὰ τὴν ἀρρωστίαν καὶ τὸν χειμῶνα· παρέ-*

169. Εὐάγγελου Χρυσοῦ, "Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11", *ΗΧ* 22 (1980), 58-65, κυρίως σσ. 59-62.

170. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σσ. 242-43, ἀριθ. 115.

171. Ὁ.π., σ. 236 (ἀριθ. 104) δ΄.

172. Ὁ.π., σ. 243 (ἀριθ. 115), στίχ. 28-30.

173. Βλ. Εὐάγγελου Χρυσοῦ, "Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο", σ. 59.

174. Ὁ.π., σσ. 60-61.

175. Βλ. σημ. 168 ἐδῶ. Πρβλ. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 237.

176. N.A. Bees, "Unedierte", σσ. 155-56, ἀριθ. 106.

177. Βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 153-54.

178. V.Vasilievskij, "Epirotica Saeculi XIII", σ. 282, ἀριθ. 21· Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Noctes Petropolitanae*, σσ. 278-79, ἀριθ. 16.

179. Βλ. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 238. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 156.

μεινα δὲ τὸν τοσοῦτον καιρὸν πάντοθεν ἀπαράκλητος, ἀπὸ μόνης δὲ τῆς βασιλείας σου διὰ τῶν προσκυνητῶν γραμμάτων σου καὶ τοῦ καλοῦ Μονομάχου παρακληθείς· οὗτος γὰρ πάσης ἐγένετό μοι παρηγορίας καὶ παρακλήσεως αἴτιος ψωμίζων, ποτίζων καὶ πάντων παρηγορούμενος, ἄλλον δέ τινα παρακαλοῦντα εὗρον οὔτε συλλυπούμενον...»·[180] τὴν ἀναφέρει ἐπίσης σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνο Μεσοποταμίτη τὴν ἴδια ἐποχή:[181] «*ἐμέ, πανάγιε δέσποτα, ἐπὶ τοσοῦτον αἱ ἀρρωστίαι κατεδαπάνησαν, ὡς ὀλίγου δεῖν ἐν Ἄρτῃ γενόμενος ταῖς χερσὶν ἐναποψῦξαι τοῦ Μονομάχου*».[182] Ἡ φράση «λίγο ἔλειψε νὰ μείνω στὰ χέρια τοῦ Κλήμεντα Μονομάχου»,[183] φράση δραματική, ὑποδηλώνει τὸ κλίμα τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπισε ὁ Ἀπόκαυκος, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος τῆς συμπαράστασης τοῦ Μονομάχου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τοῦ Ἀπόκαυκου (Φεβρουάριος - 13 Μαρτίου 1227)[184] στὴ μονὴ τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἄρτας ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἔλαβε μέρος σὲ κάποια διαδικασία ἀκροάσεων «*πολλῶν ἐκ διαφόρων χωρῶν συνηγμένων καὶ προτεινομένων αἰτήματά τινα πρὸς τὸν πανυπερεντιμότατον ἐν μοναχοῖς κῦρ Κλήμεντα τὸν Μονομάχον*»,[185] γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὸν σημαίνοντα ρόλο τοῦ Κλήμεντα στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ "Δεσποτάτου" μὲ ἐπίκεντρο τὴν πόλη Ἄρτα.

Παρακολουθώντας, συνεπῶς, τὶς φιλικὲς σχέσεις τοῦ Ἀποκαύκου μὲ τὸν Κλήμεντα τὸν Μονομάχο παρατηροῦμε ὅτι ἕνα κείμενο τοῦ πρώτου ποὺ συνδέει καλύτερα τὸ πρόσωπο τοῦ δευτέρου εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ μὲ τὴ χρονικὴ ἔνδειξη «*ἀπὸ τῆς τρίτης τοῦ ἀπριλλίου ἕως τῆς τῶν ἑορτῶν ἑορτῆς*»[186] τοῦ 1227, στὸ ὁποῖο ἤδη ἀναφερθήκαμε.[187] Ἡ ἀναφορὰ στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Ἀποκαύκου «*καὶ διεδέξατο τὴν ἀπὸ τοῦ Καλλίστου Μονομάχου παρηγορίαν ἡ ἀπὸ τῆς γραφῆς σου παράκλησις*»,[188] καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ φράση «*ἐπὶ δὲ τὰς ἐμὰς πρὸς τὸν δεσπότην τὸν Μονομάχον εὐχαριστίας πρόσθες καὶ σὺ τὰ εὐχάριστα· πολυτρόπως γὰρ καὶ ἐθεράπευσεν ἡμᾶς καὶ ἐδεξιώσατο*»[189] δὲν εἶναι τυχαῖες ἀναφορές. Ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων πρὸς τὸν ὁποῖο γνωστοποιοῦνται πρέπει νὰ γνωρίζει ὅτι ὁ «*καλὸς Μονομάχος*» περιποιήθηκε τὸν Ἀπόκαυκο στὴν ἀρρώστια του καὶ τὸ κυριότερο διὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου διαβιβάζει τὰ χαιρετίσματα καὶ τὶς εὐχαριστίες του πρὸς τὸν ἀντιλήπτορά του, τὸν Κλήμη Μονομάχο. Εἶναι τυχαία αὐτὴ ἡ διασύνδεση; Ἔχω τὴ γνώμη πὼς ὄχι. Καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα πρέ-

180. V. Vasilievskij, "Epitorica saeculi XIII", σ. 282, ἀριθ. 21, στίχ. 19-25 [=Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Noctes Petropolitanae*, σ. 278 (ἀριθ. 16), στίχ. 23-29].

181. N.A. Bees, "Unedierte", σσ. 132-33, ἀριθ. 73.

182. Ὅ.π., σ. 132 (ἀριθ. 73), στίχ. 2-3.

183. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σ. 156, ἀριθ. 20.

184. Εὐαγγέλου Χρυσοῦ, "Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο", σ. 61. Πρβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Ἡ χρονολόγηση", σσ. 153-54.

185. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 84, ἀριθ. 25, στίχ. 4-6.

186. Ὅ.π., σ. 158, ἀριθ. 109, στίχ. 5.

187. Βλ. παραπάνω, σ. 138.

188. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 158, ἀριθ. 209, στίχ. 2-3.

189. Ὅ.π., στίχ. 11-13.

πει νὰ δοῦμε τὸ τελευταῖο κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ γιὰ τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα γύρω ἀπὸ τὴν ταύτιση τῶν προσώπων· εἶναι ἡ ἐπιστολὴ «*τῷ πανυπερεντιμοτάτῳ δεσπότῃ μου καὶ κατὰ θεὸν ἀγαπητῷ ἀδελφῷ κῦρ Κλήμεντι τῷ Μονομάχῳ, ὁ Ναυπάκτου Ἰωάννης*».[190] Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Ἀπόκαυκος ἐκμυστηρεύεται στὸν Μονομάχο ἕνα παράξενο γεγονὸς ποὺ τοῦ συνέβη σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος τῶν Ἰωαννίνων ἦταν κενός: ἕνας ἀρχιμανδρίτης ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς τοποτηρητὴς στὴ χηρεύουσα ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς τὸν ἐπισκέφτηκε στὴ Ναύπακτο καὶ ἀπαιτοῦσε νὰ χειροτονηθεῖ ὁ ἴδιος κανονικὸς ἐπίσκοπος,[191] χωρὶς ἀπόφαση συνόδου καὶ παρουσία ἄλλων ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας Ναυπάκτου. Ἡ ἀνάπλαση στὴ μνήμη τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ ἄσχετου μοναχοῦ δὲν ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ κάνει τὰ χείλη τοῦ φίλου του μόνο νὰ γελάσουν, σὲ μιὰ χρονικὴ στιγμὴ ἴσως ποὺ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη («*ἐλάσαντί μοι πρὸς γῆρας καὶ θανάτου γενομένῳ ἀπάρτι ἐγγὺς*»)[192] νὰ ἐξομολογηθεῖ κάτι ποὺ συνέβη σ' αὐτὸν ὡς παράξενο γεγονὸς μὲ πρωταγωνιστὴ ἕναν ἀμόρφωτο ἀρχιμανδρίτη, ἀλλὰ νὰ τοῦ ξαναφέρει στὴ μνήμη τὴν ἐποχὴ τῆς χηρείας τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου καὶ τὶς διεργασίες ποὺ ὁδήγησαν, πιθανότατα, στὴν τελικὴ ἐπιλογὴ τοῦ ἀδελφοῦ του Κλήμη Μονομάχου ὡς ἐπισκόπου Ἰωαννίνων, καὶ νὰ ὑποδηλώσει τὴ συνεκτικὴ σχέση καὶ τῶν τριῶν προσώπων σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ὁ ἕνας, ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ξαναθυμίζει κοινὲς ἐμπειρίες καὶ μνῆμες, τονίζοντας τὴ διακριτικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀποστολέα πρὸς τὸν ἀποδέκτη.

Ξαναγυρίζοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ στὸ κείμενο τοῦ ἀνώνυμου ἀποδέκτη τῆς παραμυθητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ τεθνεῶτος ἐπισκόπου[193] θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε πιὸ καθαρὰ στὴν ταύτιση τοῦ προσώπου τὸν γνωστό μας πιὰ Κλήμεντα Μονομάχο. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε στὴ συνέχεια τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἐπισκόπου Ἰωαννίνων. Τὰ γραφόμενα τοῦ Ἀποκαύκου στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς προσδίδουν μιὰν ἄλλη διάσταση στὰ σχέδια καὶ τὶς ὁριστικὲς ἀποφάσεις τοῦ «*ποτὲ Ναυπάκτου*». Τώρα ὁ μόνος ἄνθρωπος ποὺ ἀπομένει γιὰ παρηγοριὰ εἶναι ὁ Κλήμης ὁ Μονομάχος στὴν Ἄρτα, πόλη στὴν ὁποία ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ὅπως εἴδαμε στὴν τελευταία του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ζῶντα τότε ἐπίσκοπο Ἰωαννίνων, βρέθηκε καὶ ἐξακολούθησε νὰ βρίσκεται ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὶς ἀρρώστιες του, τὰ γερατειὰ καὶ τὴν ἐγκατάλειψη. Σ' ἕνα πρόσωπο τῆς Ἄρτας, τὸν Κλήμη Μονομάχο, στηρίζει καὶ πάλι τὶς ἐλπίδες του μετὰ τὸν θάνατο τοῦ μόνου ἀνθρώπου ποὺ πίστεψε ὡς τὸ τέλος ὡς συμπαραστάτη του. Στὸν Μονομάχο ἀπευθύνεται πιὰ ἐκφράζοντας τὴν τελευταία του ἐπιθυμία: «*Ἐγὼ δὲ πλείσταις ταῖς ἀσθενείαις κατατρυχόμενος ἐκδέχομαι καιρὸν εὔθετον πρὸς εὐτυχίαν τῆς σῆς ἀντιλήψεως ἐπιτήδειον, ὃν καὶ δοθῆναί μοι πρὸ τοῦ ἀποθανεῖν με ἐπεύχομαι· ἐντυχὼν σοι δὲ καὶ προσκυ-*

190. Ὅ.π., σσ. 155-56, ἀριθ. 106.

191. Ἐ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 237, ἀριθ. 106. Κ. Λαμπροπούλου, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 150.

192. N.A. Bees, "Unedierte", σ. 155, ἀρ. 106, στίχ. 3.

193. Ὅ.π., σσ. 147-48, ἀριθ. 95.

νήσας καὶ τῶν ἀπὸ σοῦ ἐμφορηθεὶς ἀγαθῶν, προσλαλιῶν καὶ προσρήσεων, οὕτως ἐπὶ τὴν πνευματικὴν γειναμένην τοῦ Στειρίου μονὴν ἀφίξομαι, τὸν χοῦν ἐκεῖσε τῷ χοΐ ἀποδώσων».[194]

Ὁ ἀνήμπορος γέροντας μοναχὸς πρώην Ναυπάκτου αἰσθάνεται ὅτι πλέον ὁ χῶρος τῆς Ἠπείρου δὲν τὸν βολεύει. Ἡ ἀπόφασή του νὰ ἀναχωρήσει ἔχει ληφθεῖ. Ἡ συγκέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴν τύχη τῶν πραγμάτων τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ τοῦ ὑπολοίπου χρόνου τῆς ζωῆς του μετατοπίζεται νοτιότερα. Ἄλλοτε εἶχε συγκατανεύσει στὴν ἐκλογὴ τοῦ διαδόχου του στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου στὸ πρόσωπο τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, τοῦ Νικήτα, πρὸς τὸν ὁποῖο εἶχε γράψει «*σύ μοι φῶς ὀφθαλμῶν, σὺ φιλίας ἀκρότης, σὲ προτιμῶμαι πολλῶν*».[195] Ἡ προτίμησή του ἐκείνη ἔμελλε νὰ πραγματοποιηθεῖ, δὲν πραγματοποιήθηκε ὅμως ἡ δεύτερη ἐπιλογή του μπροστὰ στὴ διπλὴ ἀτυχία τοῦ θανάτου καὶ τοῦ διαδόχου του Νικήτα Χωνιάτη καὶ τοῦ προορισμένου γιὰ τὴν κενὴ θέση στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου φίλου του, ἐπισκόπου Ἰωαννίνων. Δὲν ἀπέμεινε πλέον στὸν ἴδιο παρὰ ὁ τελικὸς στόχος του νὰ κινηθεῖ «*ἰθύνας τὸ τόξον κατὰ σκοποῦ*»,[196] τοῦ τελευταίου στόχου τῆς ζωῆς του: ν᾽ ἀφήσει τὴ στερνή του πνοὴ στὴ Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν λατινοκρατούμενη.[197]

Ἐπισκοπώντας τὴ διαδρομὴ ποὺ ἐπιχειρήσαμε πάνω στὰ χνάρια τῆς πορείας τοῦ Ἀποκαύκου ἀπὸ τὴν ἀπόφασή του (Μάϊος–ἀρχές καλοκαιριοῦ τοῦ 1232) νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν μητροπολιτικό του θρόνο, νὰ ἀποσυρθεῖ στὴ μονὴ Κοζύλης, (φθινόπωρο 1232–χειμώνας 1233), νὰ μετακινηθεῖ στὴν Ἄρτα (1233/1234) καὶ νὰ σχεδιάσει τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάστασή του στὴ Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀντίσταση τοῦ «*ποτὲ μητροπολίτη Ναυπάκτου*» τοῦ προσέδιδε ἀξιοθαύμαστη δύναμη βιολογικῆς ἀντοχῆς, ἀνασταίνοντάς τον ἀπὸ τὴν καταβολὴ ποὺ τοῦ ἐπέφεραν οἱ ἀσθένειες καὶ ξαναγυρίζοντάς τον πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἅδη στὸν κόσμο τῶν ζωντανῶν. Ὁ λόγιος «ποὺ ἀνήκει εἰς τὰς συμπαθεστέρας μορφὰς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ»,[198] ἀφοῦ γνώρισε πολυκύμονα βίον, ἀπήλαυσε τὸ προνόμιο νὰ ζήσει ὡς τὰ βαθιά του γεράματα καὶ νὰ βιώσει γεγονότα στὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος δὲν θέλησε ποτὲ νὰ μείνει ἀμέτοχος, ὅσο κι ἂν ἡ τραγικὴ μοίρα τοῦ

194. Ὅ.π., σ. 148 (ἀριθ. 95) στίχ. 34-39. Βλ. καὶ Νίκου Α. Βέη (Bees), "Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ ὁ Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος", *BNJ* 11 (1935), 190-91, Ν.Β. Τωμαδάκη, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, σ. 33.

195. Ἑ. Βέη-Σεφερλῆ, "Προσθῆκαι καὶ παρατηρήσεις", σ. 239, ἀριθ. 112 β΄, στίχ. 6.

196. *Ὅ.π.*, στίχ. 3.

197. Βλ. Εὐσταθίου Γ. Στίκα, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 65), Ἀθῆναι, 1970, σσ. 20, 36-37.

198. Βλ. Ν.Α. Βέης, "Τὰ Πασχαλινὰ αὐγά. Τὰ αὐγὰ τοῦ Πάσχα καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος", Ἐφημ. *Νέος Κόσμος*, ἔτος Β΄, φ. 668 (28 Ἀπριλίου 1935· πρβλ. Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη, "Μαρτυρία Ἰωάννου Ναυπάκτου τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὴν κοινωνία τοῦ ιγ΄ αἰώνα. Δύο ὑποθέσεις φόνου", *Πρακτικὰ Α΄ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας* (Ἀγρίνιο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1990), ἔκδοση 1991, σσ. (290-296) 297 καὶ σημ. 1.

ἐπιφύλασσε ἀνεπάντεχες ἐκπλήξεις. Γιατὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ λάτρεψε τὸν ἄνθρωπο,[199] τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση. Πέθανε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1235, ὅπως σωστὰ παρατήρησεν ὁ V. Laurent[200] καὶ δὲν ὑποπτευόταν ὁ Ν. Βέης,[201] χωρὶς ὡστόσο νὰ γνωρίζουμε ἂν ἀπὸ τὴν Ἄρτα κατάφερε νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἐπιθυμία του νὰ μεταβεῖ καὶ νὰ ταφεῖ στὴ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτη. Ἂν ὁ Κλήμης ὁ Μονομάχος δὲν μπόρεσε νὰ τὸν βοηθήσει σ᾽ αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐπίγειο ταξίδι, τότε σίγουρα ὁ Ἀπόκαυκος θὰ ἔσβησε στὴν Ἄρτα, τὸν τελευταῖο σταθμὸ ἀπ᾽ ὅπου χάνουμε τὰ ἴχνη του.

199. Βλ. Σπ. Ν. Τρωϊάνου, *Οἱ πηγὲς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου, εἰσαγωγικὸ βοήθημα*, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1986, σ. 171: «ἀποφάσεις < τοῦ Ἀποκαύκου> ποὺ μαρτυροῦν ἐπιείκεια». Πρβλ. τοῦ ἴδιου, "Οἱ λόγοι διαζυγίου στὸ νομολογιακὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου", *Πρακτικὰ Α΄ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, ὅ.π., σσ. (273-290) 290.

200. Βλ. V. Laurent, *Les regestes*, τόμ. I, τεῦχ. IV, Paris, 1971, σ. 92: «La mort d'Apokaukos antérieure au mois d'avril 1235 (ἐκεῖνος μητροπολίτης: Rhalli-Potli, V, 106[7]), dut donc survenir en 1233 ou 1234». Ἡ μνεία στὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου δηλώνει ὅτι τὸ γεγονὸς δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνταξής του.

201. Ν. Α. Βέη, "Λέων-Μανουὴλ Μακρός", σ. 139 σημ. 1: «Καὶ ὁ μὲν Ναυπάκτου Ἰωάννης, ὁ μνημονευόμενος ἐν τῷ σημειώματι τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β΄ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1235, εἶναι προφανῶς ὁ Ἀπόκαυκος».

Basile Katsaros

JEAN APOKAUKOS ET SA RELATION AVEC L' ÉVECHÉ D' IOANNINA PENDANT LES DERNIÈRES ANNÉES DE SA VIE

Résumé

L'Auteur Essaie de démêler ici les problèmes qui se rapportent aux dernières années de la vie du métropolite de Naupaktos Jean Apokaukos (1227-1234/35). L'un de ces problèmes est la détermination du temps pendant lequel Apokaukos avait quitté le siège métropolitique. Cet événement a eu lieu, d'après l'auteur, après le Mai de 1232. Le second problème est l'identification du lieu de mort d'Apokaukos. L'auteur croit qu' Apokaukos s'est déplacé du couvent de Kozyli à la ville d'Arta. Finalement, la conclusion que c'est le moine Clément le Monomaque qui est le receveur d'une lettre acéphale d'Apokaukos nous guide à la solution d'un grand nombre de problèmes pour ce qui regarde les dernières années de la vie d'Apokaukos et son rapport avec son frère Clément.

Κωνσταντινος Γ. Πιτσακης

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΥΡΡΑΧΙΟΥ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ: ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Γιατι ο Κωνσταντινος Καβασιλας; Γιατὶ θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ ἀναφερθῶ σὲ θέμα συνδεόμενο μὲ τὴν νομικὴ ἱστορία τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου –καὶ γιατὶ ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἦταν εὔλογο νὰ ἀποτελέση ἀντικείμενο τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ Βασίλη Κατσαροῦ, γνωστοῦ καὶ διακεκριμένου ἀποκαυκολόγου· καὶ φυσικὰ κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διανοηθῆ νὰ μιλήση γιὰ Δημήτριο Χωματιανὸ ἐνώπιον τοῦ Günter Prinzing. Πολὺ περισσότερο ποὺ ἀναγγέλλεται πλέον ὁριστικὰ ἡ ἀπὸ μακροῦ ἀναμενόμενη συνολικὴ κριτικὴ ἔκδοσή του τῶν κειμένων τοῦ Χωματιανοῦ, opus magnum καθ' ἑαυτὸ καὶ ἔργο ζωῆς τοῦ ἐκδότη του: *Demetrios Chomatenos, Ponemata Diaphora. Das Aktencorpus des Ohrider Erzbischofs Demetrios Chomatenos. Einleitung, kritischer Text und Indices* [=Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38, series Berolinensis]. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀσχολούμενος κανεὶς πιὰ μὲ τὰ θέματα αὐτὰ σήμερα, τελεῖ κατ' ἀνάγκην ὑπ' αὐτὴν τὴν "δουλείαν": ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ στὴν ἔκδοσή του ὁ Günter Prinzing νὰ τὰ ἔχῃ ἤδη θέσει, καὶ νὰ τὰ ἔχῃ ἐπιλύσει πολὺ καλύτερα. Ἐπὶ τοῦ παρόντος διαθέτουμε τὸ περιεκτικὸ ἄρθρο του στὴν νέα ἔκδοση τοῦ *Lexikon für Theologie und Kirche,* ποὺ ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ ἐνημερωμένο δημοσίευμα γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα (1996).

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας κατέχει μιὰ θέση στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, καὶ στὴν νομικὴ ἱστορία τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου, ὡς ἀποδέκτης τῆς σειρᾶς ἐκείνης (ἢ δύο σειρῶν) κανονικῶν ἀποκρίσεων ποὺ παραδίδονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ ἢ/καὶ τοῦ Ἰωάννου ἐπισκόπου Κίτρους· ἔτσι τὸ ὄνομά του συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ ἐπίμαχο πρόβλημα «περὶ τοῦ τίνι προσήκουσιν αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ἃς ἀποδίδουσιν Ἰωάννῃ τῷ Κίτρους ἐπισκόπῳ». Φυσικὰ δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἀσχοληθῶ εἰδικὰ μὲ τὸ περιλάλητο αὐτὸ ζήτημα: ἄλλωστε δὲν φαίνεται ὅτι ὁ Βασίλης Κατσαρὸς ἔχει πεῖ τὴν τελευταία λέξη του σχετικά, καὶ δὲν γνωρίζω ἐπίσης ἀκόμη ποιά εἶναι ἡ θέση ποὺ λαμβάνει γιὰ τὴν πατρότητα τῶν ἀποκρίσεων ἡ νέα ἔκδοση Prinzing τοῦ Χωματιανοῦ.

Ἐν τούτοις προσωπογραφικὰ προβλήματα ἀνακύπτουν σὲ σχέση καὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα –καὶ αὐτὰ θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ.

1. Οἱ Πηγές

Ι. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας ἐπίσκοπος «Τιβεριουπόλεως» [=Στρουμίτζης], Κωνσταντῖνος ἐπίσκοπος Στρουμίτζης

α) *Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Πεντεκαίδεκα Ἱερομαρτύρων τῶν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου μαρτυρησάντων ἐν Τιβεριουπόλει, τῇ κοινῶς ἐπικαλουμένῃ Στρουμνίτζῃ. Νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδεδομένη, δαπάνῃ μὲν τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, διορθώσει δὲ τοῦ λογιωτάτου Κυρίου Μιχαὴλ τοῦ ΓΚόρας, καὶ ἀφιερωθεῖσα παρ' αὐτοῦ τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν Κυρίῳ Κυρίῳ Ἰωάσαφ. Ἐν Μοσχοπόλει 1741, παρὰ Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ.*

[Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, 18e siècle, I, Παρίσι, 1918, σσ. 284-290 ἀρ. 286]. Ἀνατύπωση (ἐπιμέλεια Σ.Κ. Κίσσας): *Cyrillomethodianum* 10 (1986) [=post 1994], 121-161.

Ὁ κανὼν τῆς Θεοτόκου... καὶ τῶν ἁγίων οἱ δύο, εἰς η΄. Ποίημα κυρίου Κωνσταντίνου ἀρχιερέως τῆς αὐτῆς Τιβεριουπόλεως τοῦ Καβάσιλα... Ἦχος πλ. δ΄...

Ἕτερος κανὼν τοῦ αὐτοῦ, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Σύνταγμα τερπνὸν μαρτύρων ἐπαινέσω. Ἦχος πλ. δ΄...

[*Cyrillomethodianum* 10 (1986), 130].

β) *Tit. Εἰ χρὴ προαχθῆναι εἰς ἱερωσύνην τὸν ἐν ἀτελεῖ μὲν ἡλικίᾳ ἀνήλικον κόρην μνηστευσάμενον, ταύτης δὲ τεθνηκυίας ἑτέρᾳ γυναικὶ κατὰ νόμους συζευχθέντα. Πρὸς <τὸν> Στρουμίτζης [Στρούμιτζην, ed. !] κυρὸν Κωνσταντῖνον.*

Inc. Χρόνιος ἡμῖν ὁ καλὸς ἥκει Στρουμίτζης, τά γε δι' ἐγγραμμάτου προρρήσεως, τὰ γὰρ δι' αὐτοψίας, ἀλλὰ τοῦτο πάλαι ἡμῖν ἀπέγνωσται, ὅτι πᾶσιν ἱμέροις πρὸς τὴν βελτίστην ἐπέστραπτε [ἐπέστραπται;] Στρούμιτζαν, καὶ δριμῶς [an δριμεῖς vel δριμέως?] πρὸς ταύτην τρέφει τοὺς ἔρωτας, ὡς καὶ θρεψαμένης [θρεψαμένην leg.], <ὡς> καὶ φίλων ἐπιλανθάνεσθαι....

Pitra, 63/64 (-65/66) ἀρ. 14.

γ) [?] ... *Σὺ δέ, πανιερώτατε Στρουμίτζης ἀρχιερεῦ, ὑφ' ὃν τελεῖ, ὡς μανθάνομεν, τὸ χωρίον ἔνθα ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐστὶ κατοικῶν, τὰ τῆς ἐξομολογήσεως τούτου ἐξετάσας, εἰ μὲν οὕτως ἔχοντα ταῦτα εὑρήσεις, ὁδήγησον αὐτὸν εἰς τὴν τῶν ἀναπεφωνημένων ἐπιτιμίων τήρησιν· εἰ δὲ ἄλλως, οἰκονόμησον αὐτόν, καθὼς ἂν συνίδῃς δέον, ἀκολούθως τοῖς τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων θεσπίσμασιν...*

«*Περὶ τοῦ ἀκουσίως τὸν οἰκεῖον παῖδα ἀνελόντος, καὶ ποίοις ἐπιτιμίοις τὸν Θεὸν ἐξιλεώσεται*»: Pitra, (533-) 536 ἀρ. 131.

δ) + Σφραγὶς βεβέα τῶν λόγ(ων) Κων(σταντίνου) Τιβεριουπόλεως

V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l' Empire byzantin,* V. 1, Παρίσι, 1963, σ. 689 ἀρ. 881: "Xe-XIe s.".

ΙΙ. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἐπίσκοπος Γρεβενῶν

\+ Σκέποις, Πάναγνε, τὸν [Γ]ρ<ε>βενοῦ ποιμένα
Κωνσταντῖνόν με Καβάσιλαν ἐκ γένους

V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin,* V. 2, Παρίσι, 1965, σσ. 337-39 ἀρ. 1509: "XIIe s. (fin)".

ΙΙΙ. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου

α) *Tit. Τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας κυρίου Δημητρίου τοῦ Χωματηνοῦ πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου τὸν Καβάσιλαν ἀποκρίσεις.*

Bonefidius, II, 145 (-159) > Leunclavius-Freher, I, 316 (-323) > Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, 427 (-436)· PG 119, στ. 947 (-958).

Tit. Ἐρωτήσεις τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Δυρραχίου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Καβάσιλα καὶ ἀποκρίσεις πρὸς ταύτας τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας, κυροῦ Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ.

Pitra, 617/618 (-685/686).

β) *Tit. Ἰωάννου τοῦ ἐπισκόπου Κίτρου<ς> ἀποκρίσεις πρὸς Κωνσταντῖνον ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου τὸν Καβάσιλαν.*

Bonefidius, II, 159 (-184) > Leunclavius-Freher, I, 323 (-335) > Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σ. 403 (-420)· PG 119, στ. 960 (-985).

γ) Σύνοψις Ματθαίου Βλάσταρη (*Ματθαῖος ἔγνω ταυτὶ συντεταχέναι*):

Tit. Ἐκ τῶν ἀποκρίσεων Ἰωάννου τοῦ Κίτρους πρὸς τὸν ἱερώτατον ἀρχιεπίσκοπον Δυρραχίου Κωνσταντῖνον τὸν Καβάσιλαν.

Π.Β. Πάσχος, *Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὑμνογραφικὸν ἔργον του*, Θεσσαλονίκη, 1978, σ. 114.

ἤ: *Ἐκ τῶν ἀποκρίσεων Ἰωάννου τοῦ ἱερωτάτου ἐπισκόπου Κίτρους πρὸς τὸν ἱερώτατον ἐπί-*

σκοπον Δυρραχίου τὸν Καβασίλλαν.

cod. Βατοπεδίου 483 (16ος αἰ.) φ. 232: Β. Κατσαρός, "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", *Ἡ Πιερία στὰ βυζαντινὰ καὶ νεώτερα χρόνια,* Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 147. Διάφορες παραλλαγὲς τοῦ τίτλου: π.χ. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskich rukopisej...*, II, Κίεβο, 1901, σ. 378.

δ) [ψευδο-] Καβάσιλας μητροπολίτης Δυρραχίου, ὡς συντάκτης τῶν ἀποκρίσεων («ἰδίου συντάγματος» *κανονικῶν διατάξεων ἑρμηνευθεισῶν παρ' αὐτοῦ*):

π.χ. *Μητροπολίτου Δυρραχίου τοῦ Καβάσιλα, ἐκ τῶν κανονικῶν διατάξεων τῶν ἑρμηνευθεισῶν παρ' αὐτοῦ ἐν ἰδίῳ συντάγματι, περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ Δωδεκαημέρου* (= Pitra, 667-674 ἀρ. 179/25)!

Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskich rukopisej...*, III, σ. 342.

ε) + *Κωνσταντίνου σφράγισμα τοῦ Δυρραχίου.*

V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin,* V. 3, Παρίσι, 1972, σσ. 124-25 ἀρ. 1777: «premières décennies du XIIIe s. (après 1213)».

IV. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος

α) [a. 1259]. *Ἐπεὶ δὲ οὕτω ταῦτα ἐπὶ τούτοις ξυνέβη, ἀδείας ὁ σεβαστοκράτωρ δραξάμενος, ἔρημον εὑρὼν τῆς ἐπικουρούσης τὴν χώραν δυνάμεως, κατὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἄστεων τὰς ὁρμὰς ἐποιεῖτο. Καὶ πρῶτον μὲν ἀπῄει περὶ τὴν Ἀχρίδα, ἣν καὶ ἀρχιεπισκοπὴν Βουλγαρίας οἱ πάντες οἴδασιν, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον ταύτης, τὸν Καβάσιλαν Κωνσταντῖνον, ὃς ἦν πρὸς τοῦ βασιλέως Θεοδώρου κατισχημένος. Ὑφωρᾶτο γὰρ παρ' αὐτοῦ μὴ ὀρθὸς εἶναι περὶ τὴν ἀρχὴν τὴν βασίλειον. Οἵ τε γὰρ αὐτάδελφοι αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀποστάτου ἐτύγχανον Μιχαήλ, ὅ τε Ἰωάννης καὶ ὁ Θεόδωρος· καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος συνηριθμεῖτο τοῖς ἐν αὐτῷ προύχουσιν, ὁ δὲ Ἰωάννης σχεδὸν πᾶσαν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων τὴν δεσποτείαν ἔφερε, τά τε κοινὰ διέπων καὶ τὰ κατ' οἶκον. Διὰ ταῦτα, ὡς ἔφημεν, οὐκ ἐθάρρει ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος τῷ ἀρχιερεῖ. Ἀλλ' ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ ἐλευθερώτερον τοῖς πράγμασι χρώμενος, καὶ Θεῷ τὸ πλεῖον τῶν πραττομένων αὐτῷ ἢ καὶ τὸ πᾶν ἀναρτῶν, ἐλευθερίαν τῷ ἀρχιεπισκόπῳ δέδωκεν εἰς τὴν αὐτοῦ ἀφικέσθαι, καὶ συνείπετο οὗτος τῷ σεβαστοκράτορι. Ἐπελθόντες οὖν εἰς τὴν Ἀχρίδα, ὡς ἔφημεν, ὁ μὲν σεβαστοκράτωρ τὰς πολεμικὰς μηχανὰς κατ' αὐτῶν ἐκίνει, ὁ δὲ ἀρχιεπίσκοπος λόγοις ὑπενδοῦναι ὑπείληφεν. Ἐν οὐ πολλῷ γοῦν χρόνῳ ἑάλω πρὸς αὐτῶν ἡ Ἀχρίδα. Ἐπεὶ δὲ τὰ ἐκεῖσε καλῶς ὁ σεβαστοκράτωρ διέθετο, ἐπὶ τὴν Δεάβολιν ὥρμησε.*

Γεώργιος Ἀκροπολίτης: Heisenberg, I, σσ. 166-67 = Bonn, σσ. 177-78.

Ὁ δὲ σεβαστοκράτωρ ἀδείας δραξάμενος, ἔρημον τοῦ βοηθοῦντος τὴν χώραν εὑρών, κατὰ τῶν ἐν αὐτῇ ἄστεων τὰς ὁρμὰς ἐποιεῖτο. Καὶ πρῶτον μὲν περὶ τὴν Ἀχρίδα ἄπεισι, τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Βουλγαρίας, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Καβάσιλαν, ὃν ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος ἐν τῇ Ἕῳ εἶχεν. Ὑφωρᾶτο γὰρ μὴ ὀρθὸς εἶναι περὶ τὴν ἀρχὴν τὴν βασίλειον, ὅτι καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ Ἰωάννης καὶ Θεόδωρος μετὰ τοῦ ἀποστάτου ἐτύγχανον Μιχαήλ,

ὁ μὲν τοῖς ἐκκρίτοις αὐτοῦ συγκατειλεγμένος, ὁ δ' Ἰωάννης τῶν αὐτοῦ πραγμάτων τὴν δεσποτείαν ἔφερε, τά τ' ἐκτὸς πάντα συνδιέπων αὐτῷ καὶ τὰ κατ' οἶκον. Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ εἰς τὴν αὐτοῦ ἀφικέσθαι ἐκκλησίαν ἀπέλυσε, καὶ συνείπετο τῷ σεβαστοκράτορι. Ἐλθόντες οὖν εἰς τὴν Ἀχρίδα, καὶ τοῦ μὲν σεβαστοκράτορος πολεμικὰς μηχανὰς εἰς ἅλωσιν ἐπιτεχνωμένου, τοῦ δὲ ἀρχιεπισκόπου λόγοις ὑπενδοῦναι πείθοντος, ἐν οὐ πολλῷ χρόνῳ ἑάλω ἡ Ἀχρίδα. Μετὰ ταῦτα πρὸς τὴν Δεάβολιν ὥρμησεν ὁ σεβαστοκράτωρ...

Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*: Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Ζ', σσ. 542-43.

σεβαστοκράτωρ δ' ἐκποδὼν ὑπαρξάσης
οὕτω στρατιᾶς Μιχαὴλ ἀντιμάχου
κατ' ἀστέων ὥρμησε τῶν τοῦ δεσπότου,
ἔχων μεθ' αὐτοῦ ποιμενάρχην Βουλγάρων,
τὸν θεῖον Καβάσιλαν τὸν Κωνσταντῖνον·
οὗ νουθεσίαις καὶ καλαῖς συμβουλίαις
πόλιν παρεστήσατο κλεινὴν Ἀχρίδος,
ἔπειτα Δεάβολιν, ἄλλο φρουρίων,
ταῖς μηχανουργίαις τε καὶ μάχης νόμῳ.

Ἐφραὶμ Αἴνιος, στίχ. 9404-9412: Λαμψίδης, σ. 331 (= Bonn, στίχ. 9380-9388).

β) ΚΛΗΜΗΣ. *Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν. Νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδεδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ καὶ τοῦ Καβάσιλα, Ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάντων. Δαπάνῃ μὲν τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, καὶ τοῦ τυπογράφου, διορθώσει δὲ τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Κ(υρίο)υ Γρηγορίου, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθεῖσα τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν Κυρίῳ Κυρίῳ Ἰωάσαφ. Ἐν Μοσχοπόλει, παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ, 1742.*

[Emile Legrand, *Bibliographie Hellénique, 18e siècle*, I, Παρίσι, 1918, σσ. 284-90 ἀρ. 286]. Ἀνατύπωση (ἐπιμέλεια Σ. Κ. Κίσσας): *Cyrillomethodianum* 10 (1986) [= post 1994], 53-120.

Μηνὶ Ἰουλίῳ κζ'. Μνήμην τελοῦμεν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας. Ψάλλεται ἀπαραλλάκτως ἡ ἀκολουθία ὡς τῇ κε' τοῦ Νοεμβρίου προγέγραπται, ἄνευ τῶν κανόνων τοῦ τε Καβάσιλα καὶ Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ.

Ὁ κανὼν τοῦ ἁγίου Κλήμεντος, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Καβάσιλά<ς> σοι δεύτερον πλέκει κρότον ὁ Βουλγαρίας, Κλήμη. Ἑκάστη ᾠδὴ ἀνὰ στ(ίχον). Ἦχος β'...

[*Cyrillomethodianum* 10 (1986), 104].

γ) *Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Νεωστὶ τυπωθεῖσα, δαπάνῃ μὲν τοῦ εὐγενεστάτου Κυρί-*

ου Βρέτου Ἰωάννου Βρούσια, διορθώσει δὲ τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερεῦσι Κ(υρίου) Κ(υρίου) Ἰωάννου Χαλκέως τοῦ Μοσχοπολίτου καὶ τοῦ ἐν ταῖς κλειναῖς Ἑνετίαις Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου ἡγουμένου τε καὶ γυμνασιάρχου καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθεῖσα τοῖς εὐγενεστάτοις καὶ τιμιωτάτοις Κυρίοις Κυρίοις [...] ἄρχουσιν ἀξιοπρεπεστάτοις τῆς θεοφρουρήτου Μοσχοπόλεως. Ἑνετίησιν 1695, παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ.

[cf. *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 285-288].

= *Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ Θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Νεωστὶ τυπωθεῖσα, δαπάνῃ μὲν τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, διορθώσει δὲ τοῦ πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱεροδιδασκάλοις Κ(υρίου) Κ(υρίου) Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου, τοῦ τε τυπογράφου, καὶ ἀφιερωθεῖσα τῷ μακαριωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀχριδῶν Κ(υρί)ῳ Κ(υρί)ῳ Ἰωάσαφ. Ἐν Μοσχοπόλει 1740, παρὰ Γρηγορίῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ.*

[*Cyrillomethodianum* 10 (1986), 289-317].

Ὁ κανὼν τοῦ ὁσίου, οὗ ἡ ἀκροστιχίς· Ναοὺμ τὸ λοισθὸν λῆμμα Θ(εο)ῦ αἰνέσω. Ὁ ἀρχιποιμὴν Βουλγάρων Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας. Ἦχος α΄

[*Cyrillomethodianum* 10 (1986), 297].

= [Ἐκδ. Μοσχοπόλεως, 1742. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique, 18e siècle*, I. Παρίσι, 1918, σσ. 284-90 ἀρ. 286. Ἀνατύπωση (ἐπιμέλεια Σ.Κ. Κίσσας): *Cyrillomethodianum* 10 (1986) [=post 1994], 201-231]:

Ὁ κανὼν τοῦ ὁσίου, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς δίστιχος ἐν περιοχῇ μιᾶς ἐννοίας καὶ τοῦ δευτέρου κανόνος· Ναοὺμ τὸ λοισθὸν λῆμμα Θεοῦ αἰνέσω. Ὁ ἀρχιποίμην Βουλγάρων Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας. Ἦχος α΄.

[*Cyrillomethodianum* 10 (1986), 211].

δ) e.g.:

Ὁ Ἅ
Γ[Ι]
Ο
C

ΚѠΝ
ϚΑ [ΝΤΙ]
ΝΟC

Ὁ ΚΑΒ Α΄ CΙ
ΛΑC

Πρωτᾶτον Ἁγίου Ὄρους, παρεκκλήσιον Τιμίου Προδρόμου: Ἀθ. Ἀγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ* [= Ἀνάλεκτα Βλατάδων 5], Θεσσαλονίκη, 1970, σσ. 68-69, 106 καὶ πίνακες 2-6.

ε)

ΕΝ ΕΤΕΙ
Ϛ Ψ Ο
Α

ΑΡΧΙ
ΕΡΑΤΕΎ
ΟΝΤΟC

ΚѠΝCΤ
ΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ
ΚΑΒΑCΙ
ΛΑ:

Η ΑΓΙ
Α ΕΙΚѠ
Ν
[Α] ΥΤΗ
ΙCΤΟ(ΡΗ)ΘΗ

[ἔτ. 6771 = 1262/1263] V. J. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Βελιγράδι, 1961, σσ. 83-84 ἀρ. 2 καὶ πίν. II = τοῦ ἴδιου, *Ikone iz Jugoslavije*, Βελιγράδι, 1961, σσ. 75-76.

V. [ψευδο-Κωνσταντῖνος Καβάσιλας ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος (a. 1250)]

"Ἀνώνυμον ἔγγραφον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος"

Inc. *Ἀνηνέχθη τῇ ἡμῶν μετριότητι παρὰ τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Δομενίκου Δημητρίου...*

Des. *Εἶχε τό· μηνὶ Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος η΄, διὰ τῆς πατριαρχικῆς θείας χειρός, καὶ τὴν κηρίνην πρασίνην σφραγῖδα.*

Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Α΄, (σσ. 474-76), 474 σημ. 2: «Ἐκ τοῦ 83 κώδικος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις συλλογῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, συνετάχθη δὲ πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντίνου Καβάσιλα».

H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig, 1902, σ. 12: «Vielleicht ist ihm eine Urkunde zuzuweisen, wie Pap.-Ker. meint.... Die Schlussworte... zeigen die üblichen patriarchalen Ansprüche der achridenischen Kanzlei».

[= *Regestes* N. 1314 (Ἰουλίου 1250) πατρ. Μανουὴλ Β΄: Leunclavius-Freher, I, 242-43 > Mansi, XXII, 1144-46· PG 119, στ. 816-17· Ῥάλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 119-20].

VI. Ἡ διαδοχὴ στὴν μητρόπολη Δυρραχίου

α) Κωνσταντῖνος μητροπολίτης Δυρραχίου (a. 1191, 1192)

... τοῦ Φιλιππουπόλεως Κωνσταντίνου καὶ ὑπερτίμου, τοῦ Δυρραχίου Κωνσταντίνου, τοῦ Σερρῶν Ἰωάννου καὶ ὑπερτίμου...

Regestes, N. 1179 (27 Νοεμβρίου 1191), 1180 (8 Ἰανουαρίου 1192) πατρ. Γεωργίου Β´ Ξιφιλίνου: ἐκδ. Ἰ. Σακκελίων, "Συνοδικαὶ διαγνώσεις...", *ΔΙΕΕ* 3 (1889), 419-24, Ἀ. Παπαδόπουλος-Καραμεύς, "Συνοδικὴ πρᾶξις Γεωργίου Ξιφιλίνου", *BZ* 11 (1902), 75-78· *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας,* Α´, σσ. 460-64· A. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta,* I [= Codificazione Canonica Orientale. Fonti II, fasc. 2], Βατικανό, 1941, σσ. 60-63.

β) Δοκειανὸς μητροπολίτης Δυρραχίου (ca 1213).

Οὐκ ἀγνοεῖν ἔχει πάντως ἡ ἱερότης ὑμῶν ὅτι διὰ τὴν φθάσασαν γενέσθαι ἐν τοῖς αὐτόθι παρὰ τοὺς ἱεροὺς τῆς ἐκκλησίας τύπους καὶ θείους θεσμοὺς χειροτονίαν τοῦ τε Δοκειανοῦ καὶ τοῦ Καλοσπήτου, ὧν ὁ μὲν τῷ Δυρραχίῳ, ἅτερος δέ, ὁ Καλοσπήτης, τῇ Λαρισαίων ἐπεκηρύχθη, καὶ ἐν μεταμέλῳ γεγόνατε, ὅσοι κανονικῶς προΐστασθε τῶν δυτικωτέρων ἐκκλησιῶν καὶ τῆς διορθώσεως ὑμῖν ἐμέλησε τοῦ ἀτόπου τούτου ἐπιχειρήματος· ἔνθεν τοι καὶ ἀναφορὰν ἔθεσθε διὰ τοῦ μακαρίτου ἐκείνου Κομνηνοῦ κῦρ Μιχαήλ, δεόμενοι συγγνώμης ἐπὶ τοῖς φθάσασι τέως τυχεῖν καὶ δεχθῆναι καὶ τούς, ὡς εἴρηται, ἀκανονίστως χειροτονηκότας [χειροτονηθέντας leg.] δύο ἀρχιερεῖς. Ἔμενε δὲ ἡ τοιαύτη ἀναφορὰ τὸ ἐξ ἐκείνου καὶ μέχρι ἡμῶν μηδεμιᾶς ἀξιουμένη τῆς ἀποκρίσεως, οἷα δὴ ἐκείνου καὶ τῶν μετ' ἐκεῖνον πατριαρχῶν δυσχερανάντων, οἶμαι, πρὸς τὸ τοῦ πράγματος τολμηρόν. Ἀλλ' ἡ μετριότης ἡμῶν... συνοδικὴν ἐξέθετο πρᾶξιν, συγγιγνώσκουσαν μὲν τοῖς, ὡς διείληπται, γεγονόσι καὶ τὰς δύο ταύτας χειροτονίας κυροῦσαν, πλὴν ἀσφαλιζομένην τὸ μετὰ ταῦτα καὶ μηκέτι χώραν διδοῦσαν τὸ τοιοῦτόν τι τοῦ λοιποῦ ἐν τοῖς αὐτόθι ἐνεργηθῆναι, εἰ μὴ ἄρα βούλοιντο καὶ οἱ χειροτονήσαντες καὶ αὐτοὶ οἱ χειροτονηθέντες ὑπόδικοι εἶναι τοῖς ἐκ τῶν κανόνων ἐπιτιμίοις. Καὶ τὴν τοιαύτην πρᾶξιν συνοδικὴν οἶδας πάντως αὐτός, ἱερώτατε ἀδελφὲ Ναυπάκτου, καὶ ἐγχειρισθεὶς διὰ τοῦ θεοφιλεστάτου ῥαιφενδαρίου [ῥεφερενδαρίου leg.] ἡμῶν Κωνσταντίνου τοῦ Αὐληνοῦ, καὶ ἐνώπιον τούτου ὑπαναγνοὺς ἔνδον τοῦ θείου ναοῦ τῆς ἐπισκοπῆς Βονδίτζης τὰς πρὸς τὸν μεγαλογενέστατον υἱὸν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι τῆς ἡμῶν μετριότητος, τὸν Κομνηνὸν κῦρ Θεόδωρον ἡμετέρας ἀποκρίσεις, <τὰς ἐντεύξεις ἐκεῖ> (addendum conieci) ποιουμένου τὸ τηνικαῦτα.

Regestes, N. 1227 (ἔτ. 1220-1221), 1230 (Φεβρουάριος 1222): V. Vasil'evskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), (233-299): σσ. 268 (-269) ἀρ. 16 = Καλλίνικος Δελικάνης, *Πατριαρχικὰ Ἔγγραφα,* Γ´, σσ. (975-977) σσ. 975-76.

... Ἀλλὰ καὶ τούτων οὕτω θελόντων, τὸν μὲν Δυρραχίου, ἐν[ν]αετηρίδος ἤδη παρῳχηκυίας ἀφ' οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαξ εἶδον ἐν Ἄρτῃ, χειροτονηθέντα ἐκ θελήματος τοῦ ἀοιδίμου κῦρ Μιχαὴλ τοῦ Κομνηνοῦ παρὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων· ἐργάτης δὲ οὗτός ἐστι τῆς πρώτης [? πράτης ed.] σοφίας καὶ μαρτυρίας ἔχει ἐκ τῶν ἔξωθεν. Ὁ Λαρίσης δὲ ὁμοίῳ τῷ λόγῳ παρὰ τοῦ τετελευτηκότος Λευκάδος κεχειροτόνηται...

Ἰωάννης Ἀπόκαυκος: Vasil'evskij, αὐτόθι σ. 270 (-278) ἀρ. 17.

Τοῦ αὐτοῦ <Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου> *πρὸς τὸν κῦρ Δοκειανόν.*
des. Χαρίσαιτό μοι ὁ Κύριος τὸν γλυκὺν Δοκειανὸν πολυχρόνιον +
N.A. Bees (aus dem Nachlass von), "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)", hrsg. von E. Bees-Seferli, *BNJ* 21 (1971-74 = 1976), παράρτημα, (1-247) 85-88 + 143 ἀρ. 27+88].

<Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου> *πρὸς τὸν Δυρραχίου.*
Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Δυρραχηνά", *BZ* 14 (1905), (568-574), σσ. 572-573 ἀρ. 2.

Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Δυρραχίου μητροπολίτην.
Αὐτόθι, σσ. 573-574 ἀρ. 4.

Πρὸς τὸν Δυρραχίου.

S. Pétridès, "Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits", *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 14 (1909), (69-100), σσ. 95-96 ἀρ. 27).

γ) NN, μητροπολίτης Δυρραχίου (c. 1228-1229)

Τί δὲ ὁ τῇ Ἐπιδαμνίων ἐπικηρυχθείς, καὶ ὁδοῦ πάρεργον, ὥς φασι, τὸ τῆς καρδίας θέλημα εὑρηκώς; μὴ ὑφ' ἡμῶν ἐπιζυγοῦνται τούτῳ αἱ εἰς τὸ κατὰ χώραν ἱερὸν εἰσελεύσεις; μὴ προμνηστεύσαντες τὴν νενυμφευμένην αὐτῷ εἶτα φθονοῦμεν τῆς ἀπῃτημένης συναφείας καὶ τῆς ἐντεῦθεν πνευματικῆς τεκνώσεως; Ὑπερπονοῦμεν τοῦ ἀδελφοῦ· ἄφες αὐτῷ τὴν τῆς παραπρεσβεύσεως ἁμαρτίαν, εἰς ὦτα λαλοῦμεν τῆς βασιλικῆς γαληνότητος. Ἀλλ' ἀντακούομεν ἀτέχνως, ὃ πάλαι τῷ θειοτάτῳ Μωσεῖ διηκούτισται· μὴ δέησιν προσάγετε ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, οὐ γὰρ εἰσακούσομαι ὑμῶν. Ἀγαπᾷ γὰρ ὁ κραταιὸς βασιλεὺς ἡμῶν τὰς πύλας Δυρραχίου ὑπὲρ πάντα τὰ ὑπήκοα φρούρια· οὐ γὰρ ἀπονητὶ κατεκτήσατο τὴν πόλιν ἐκείνην, οὔτε πρῴην ὁ τοῦ βασιλέως μακαριστὸς αὐτοῦ ὁμαίμων, ὁ τρισαριστεὺς Κομνηνός, οὔθ' ὕστερον αὐτὸς οὗτος ὁ αὐτοκράτωρ... Τί γοῦν καινόν, ἂν διεγρηγορότας ἔχῃ τοὺς ὀφθαλμούς, ἂν πάσῃ φυλακῇ τηρῇ πόλιν ἐφ' ᾗ πόλλ' ἐμόγησε... ἵνα μή τι γένηται, ἵνα μὴ ἐπ' αὐτὴν βάλωσι χάρακα οἱ Σικελίαθεν ἐγχάσκοντες θῆρες καὶ ὅσοι τῷ Ἀδρίᾳ ἐμπερινήχονται; εἰ δὲ καὶ Ἀσιανὴν ῥᾳδιουργίαν κατὰ τὸν ὅμοιον λόγον προσυφορώμεθα, αὐτὸς ἂν εἰδείη ὁ μὴ παραχωρούμενος ἐπὶ τῶν ἱερῶν οἰάκων καθίζειν τῆς Δυρραχιτικῆς ἐκκλησίας...

Γεώργιος Βαρδάνης: R.-J. Loenertz, "Lettre de Georges Bardanès, métropolite de Corcyre, au patriarche oecuménique Germain II", *ΕΕΒΣ* 33 (1964), (87-118), σσ. 112-13 (προηγούμενη ἔκδ.: A. Mustoxidi, *Delle cose corciresi,* I, Κέρκυρα, 1848, appendice, 1-lvi). Cf. *Regestes,* N. 1249: «réfus opposé par le despote à l' installation sur le siège de Dyrrachion du metropolite désigné par le patriarche»· πρβλ. Regestes, N. 1243, «critique».

δ) Ρωμανὸς μητροπολίτης Δυρραχίου (a. 1250).

Ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Δυρραχίου Ῥωμανός, κατὰ Κύριον ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς τῆς ἡμῶν μετριότητος, τῇ ἡμῶν σήμερον συνεδριάζων μετριότητι, προκαθημένῃ συνοδικῶς μετὰ τῶν ἱερωτάτων αὐτῆς ἀδελφῶν..., χάρτην ἐπὶ τοῦ μέσου προέτεινεν εἰς ἀνάγνωσιν· καὶ ὁ χάρτης ἐρωτήσεις ἦν τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Βελλᾶς, συνοδικῶν δεόμεναι λύσεων. Εἶχε δὲ οὕτω τὰ τῶν ἐρωτήσεων... Πρὸς γοῦν ταύταις ταῖς ἐρωτήσεσιν, ἡ μετριότης ἡμῶν τοιαύτας τὰς λύσεις ἐπήνεγκεν... Εἶχε τό· μηνὶ Ἰουλίῳ, ἐπινεμήσεως η΄, καὶ τὴν κηρίνην πρασίνην σφραγῖδα.

Regestes N. 1315 (Ἰουλίου 1250) πατρ. Μανουὴλ Β΄: Leunclavius-Freher, I, 238-40> Mansi, XXII, 1137-41· PG 119, στ. 807-12· Ῥάλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 114-16> Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Β΄, σσ. 37-40.

ε) ? Χαλκούτζης μητροπολίτης Δυρραχίου (1256?)

Ἐπεὶ καὶ τῆς κατὰ δύσιν Ἐπιδάμνου κατειλημμένης πρὸς τῶν ἡμετέρων ἠγγέλλετο τὸ συμβάν, καὶ τοῖς ἐκεῖσε ἔδει μὲν ἀρχιερέως, ἔδει δ' ἡγεμόνος καὶ στρατιώτιδος τάξεως, ἀρχιερέως ἐπικηρυχθέντος τοῦ Χαλκούτζη, ὃς καὶ τὴν τοῦ μεγάλου σκευοφύλακος ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας εἶχε τιμήν, τούτῳ συνεκπέμπει κἀκεῖνον [*sc.* Μιχαὴλ Παλαιολόγον] *ἡγεμονεύσοντα τῶν ἐκεῖ, προστάξας συμπράττειν τὸ δόξαν καὶ ἄλλοις μὲν ἀρχηγοῖς τοῖς ἐκεῖ, μάλιστα δέ γε τῷ ἱερεῖ. ... Ἀλλὰ τοῦ Δυρραχίου πρὸς Θεσσαλονίκην ὑποστραφέντος διὰ τὴν σύγχυσιν κἀκείνου* [*sc.* Μιχαὴλ Παλαιολόγου] *ὡς εἰκὸς διαπονουμένου, ἐφ' ᾧ συσταλείη τὸ ἀνθιστάμενον...*

Παχυμέρης, I, σ. 10-11: ἔκδ. Failler-Laurent, I, σ. 45· II, σ. 47 (-51) = ἔκδ. Βόννης, I, σσ. 26, 27 (-29).

2. PLP 10097, LThK³.

Τὸ οἰκεῖο λῆμμα 10097 τοῦ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)* καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Günter Prinzing στὴν τρίτη ἔκδοση τοῦ *Lexikon für Theologie und Kirche (LThK³)* ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα εἰδικὰ δημοσιεύματα γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, ποὺ συγκεντρώνουν τὶς μέχρι τώρα εἰδήσεις γιὰ τὸ πρόσωπό του.

α) Τὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώνει τὸ λῆμμα τοῦ *PLP* εἶναι:

B: Erzbischof von Ochrid 1259 u. früher.
Erzbischof von Strumitza, vor 1235.
Metropolit von Dyrrhachion (Durazzo), vor 1235.
Schriftsteller. - M. 13 Jh.

V: B[ruder] d. Καβάσιλας Θεόδωρος [*PLP* 10087] u. d. Καβάσιλας Ἰωάννης [*PLP* 10094] um 1258.

R: Adressat von kanonischen Antworten des Johannes, Bischof von Kitros, und d. Chomatenos Demetrios.

L: Von Laskaris Theodoros II (1254-1258) wegen der Beziehungen seiner Brüder zu Ἄγγελος Μιχαὴλ II Δούκας Κομνηνὸς verdächtigt und eingesperrt. Von Παλαιολόγος Μιχαὴλ VIII freigelassen kehrte er 1259 nach Ochrid zurück.

W: (Rel.) Kanones+, Vita d. Naum (?)+.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφὴ πηγῶν καὶ βιβλιογραφίας.

β) Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ ἄρθρο τοῦ G. Prinzing στὸ *LThK³* εἶναι:

"*Kabasilas, Konstantinos*, byz. Ebf., Metropolit. Anfang 13. Jh. als Bf. v. Grebenon u. Strumica (Tiberiupolis) belegt, wurde K. zw. 1222 u. 1236 Metropolit v. Dyrrhachion, wo er bis vor 1250 amtierte u.v. wo aus er an Ebf. Demetrios Chomatenos v. Achrida u. Bf. Johannes v. Kitros 29 Anfragen richtete. Um 1254 löste er Jakobos als Ebf. v. Achrida ab. Von Ks. Theodoros II. Laskaris aus polit. Gründen inhaftiert, kam er 1259 durch Ks. Michael VIII. Palaiologos wieder frei. Wie lang er amtierte, ist unsicher (letztes Zeugnis: Stifterinschrift einer Ikone 1262). Sein Nachfolger war wohl (Theodoros?) Kerameas, der vor 1273 amtierte (Jakobos u. Adrianos, in älterer Lit. genannt, scheiden aus). Auf späteren Fresken in Kirchen v. Achrida/Ochrid sowie im Athos-Klr. Protaton wird K., der auch geistl. Dichtungen (u.a. auf die Hll. Kliment v. Ochrid u. Naum) u. die längere griech. Naum-Vita verf. hat, als Heiliger (Lokalkult) dergestellt.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναγραφὴ βιβλιογραφίας (*LThK³*, V, στ. 1119).

Ἀλλὰ ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰδήσεων ποὺ διαθέτουμε μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ μία λεπτομερέστερη, καὶ χρονολογικὰ τουλάχιστον περισσότερο σύνθετη, διερεύνηση.

3. Τὰ βιογραφικὰ δεδομένα καὶ τὰ προσωπογραφικὰ προβλήματα

1. Ἕνας Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου, εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ ἀπευθύνει ἐρωτήσεις ἐπὶ κανονικῶν ζητημάτων στὸν Δημήτριο Χωματιανὸ ἢ / καὶ στὸν Ἰωάννη Κίτρους, καὶ εἶναι παραλήπτης τῶν ἀποκρίσεών του(ς).[1] Τὸ κείμενο τῶν ἐπὶ μέρους ἐρωτήσεων ἔχει ἐπίσης διασωθῆ: ἴσως ἀποτελεῖ τὴν αὐθεντικὴ μορφὴ ὑπὸ τὴν ὁποία διατυ-

1. Βλ. τὶς ἐκδόσεις τῶν δύο σειρῶν τῶν ἐρωταποκρίσεων καὶ τὴν ἐκδοτικὴ "διαδοχή" τους ἀνωτέρω: "*Οἱ πηγές*: III. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου". Ἡ διαδοχὴ τῶν ἐκδόσεων εἶναι: E. Bonefidius, *Τοῦ ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία γ΄ - Iuris orientalis libri III*, Γενεύη, 1573 > J. Leunclavius, *Iuris graeco-romani tam canonici quam civilis tomi duo* (μεταθανάτια ἔκδ. ἀπὸ τὸν M. Freher), Φραγκφούρτη,

πώνεται τὸ ἐρώτημα· πιθανώτατα ὅμως εἶναι ἡ συνεπτυγμένη μορφὴ ποὺ ἔχουν προσδώσει στὰ ἐρωτήματα εἴτε οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀποκρίσεων, εἴτε οἱ βυζαντινοὶ συντάκτες τῶν κανονικῶν συλλογῶν ποὺ συγκροτοῦν τὴν γνωστὴ σ' ἐμᾶς χειρόγραφη παράδοση, γιὰ τὸν σκοπὸ μόνον τῆς εἰσαγωγῆς στὸ θέμα τῆς ἀπαντήσεως (καὶ ὡς εἶδος τίτλου σὲ κάθε ἐπὶ μέρους ἀπόκριση). Καὶ οἱ δύο πρακτικὲς εἶναι γνωστὲς στὴν βυζαντινὴ παράδοση τῶν νομικῶν "ἐρωταποκρίσεων". Πάντως δὲν μᾶς ἔχει περιέλθει, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις "ἐρωταποκρίσεων", προοίμιο τῶν ἐρωτήσεων, τὸ εἰσαγωγικὸ δηλαδὴ μέρος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἐνδιαφερομένου, μὲ τὴν ὁποία ὑποβάλλονται τὰ ἐρωτήματα πρὸς τὸν ἐρωτώμενο. Ἀντίθετα, στὴν σειρὰ τῶν ἀποκρίσεων ποὺ δημοσιεύονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, ὑπάρχει ἕνα προοίμιο τῆς ἀπαντήσεως, ἐξαιρετικὰ βεβαρημένης βυζαντινῆς ρητορικῆς, ὅπου οἱ κολακευτικώτατοι λόγοι πρὸς τὸν ἀποστολέα τῶν ἐρωτήσεων καὶ παραλήπτη τῶν ἀποκρίσεων συνδυάζονται μὲ ὑπερβολικὴ ἐπίδειξη φραστικῆς ἐκζητήσεως καὶ μὲ κοινοὺς βυζαντινοὺς τόπους, περὶ τῆς σοφίας τοῦ ἐρωτῶντος, καὶ ἀπολύτως καὶ κυρίως σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀξιοθρήνητη ἀνεπάρκεια καὶ τὴν ἀμάθεια τοῦ ἐρωτωμένου, ὁ ὁποῖος ὅμως δέχεται, μὲ πολὺ δισταγμό, νὰ ψελλίση, παρὰ ταῦτα, τὶς ἀποκρίσεις του, ἀπὸ καθῆκον ἀγάπης καὶ "ὑπακοῆς", κλπ. κλπ.: *Ὑπακοὴ καὶ ὄκνος, εἴτουν δειλία, περιπεπάγησάν μοι ἐξάπινα, θεσπεσία μοι καὶ ἱερὰ κεφαλή, τὸ πρός με περί τινων πεύσεων πρώιζα φοιτῆσαν εἰσδεξαμένῳ ἀξίωμα τῆς σῆς τελειότητος.... ἡ μὲν γὰρ ὑπακοή, τῆς ταπεινοφροσύνης οὖσα θαυμάσιον ἀποκύημα, πρός τὴν τοῦ ἀξιώματος με παρεκίνει φιλοφροσύνην τε καὶ δεξίωσιν...* .[2]

Εἴπαμε ὅτι δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήση τὸ περιώνυμο ζήτημα τῆς πατρότητος τῶν ἀποκρίσεων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα. Οὕτως ἢ ἄλλως οἱ δύο ὁμάδες ἀποκρίσεων ἀνήκουν στὸ ἴδιο πνευματικὸ κλίμα ἢ στὴν ἴδια "σχολή". Ξέρουμε ὅτι ἡ πεποίθηση ποὺ εἶχε γενικὰ ἐπικρατήσει, μετὰ τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ A. Pavlov, "Komu pridnadlezat kanoničeskie otvěty avtorom kotorych sčital'sja Ioann episkop kitrskij?", *VV* 1 (1894), 493-502, ὅτι ὁ Χωματιανὸς εἶναι ὁ συντάκτης καὶ τῶν ἀποδιδομένων στὸν Ἰωάννη Κίτρους ἀποκρίσεων[3] (ἔτσι ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὸν Pavlov, οἱ J. Zhishman καὶ Μ. Ποτλῆς· contra ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς τοῦ Zhishman, Μελέτιος Ἀποστολόπουλος –ἀλλὰ οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἐπιχειρηματολογία ἦταν ἀκόμη, ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, ὑποτυπώδης),[4] εἶχε κλονισθῆ καὶ πάλι στὶς ἡμέρες μας μὲ δύο ὁμότιτλα δημοσιεύματα τοῦ π. Jean Darrouzès, ὅπου εἶχε ἐπιχειρηθῆ ὁ διαχωρισμὸς τῶν ἀποκρίσεων, πού, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἀνήκουν σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς δύο κανονολόγους: J. Darrouzès, "Les réponses canoniques de Jean de Kitros", *REB* 31 (1973), 319-334· *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine* [=Archives de l'Orient Chrétien 11], Παρίσι, 1970, σ. 72 κέ. ("Les réponses canoniques de Jean de Kitros"). Ὁ π. Darrouzès εἶχε ἐξ ἄλλου προτείνει ὡς δυνατὴ τὴν ταύτιση τοῦ Ἰωάννου Κίτρους μὲ ἕνα μνημονευόμενο τὸν Σεπτέμβριο 1191 μεταξὺ τῶν πατριαρχικῶν ἀρχόντων "λογοθέτη" Ἰωάννη Χωματηνό: ἂν οἱ δύο ἄνδρες ἦταν συγγενεῖς, ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξύ τους, ἡ συγγένεια τῶν ἀπόψεών τους καί, ἴσως, μία σύγχυση στὴν παράδοση τοῦ ἔργου τους θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι δικαιολογημένη.[5] Πρὶν ἀπὸ μία δεκαετία περίπου, ὁ Βασίλης Κατσαρὸς (*Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη, 1988, κυρίως σσ. 354-357), ἀνακίνησε τὸ ζήτημα, προτείνοντας τὸν Ἰωάννη Κασταμονίτη, σύγχρονο τοῦ Βαλσαμῶνος μητροπολίτη Χαλκηδόνος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα, ὡς πιθανὸ συντάκτη τῶν ἀποκρίσεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ ἐναρμονίζονται μὲ γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἀλλοῦ ἀντιλήψεις του - ἰδίως ἂν συνδυασθῆ ἡ ἐμφανὴς ἀντιπάθεια πρὸς τὸν Βαλσαμῶνα τῶν συντακτῶν τῶν ἀποκρίσεων πρὸς τὸν Καβάσιλα[6] μὲ τὴν γνωστὴ διαφοροποίηση τοῦ Ἰωάννου Χαλ-

1596 -ἀπὸ ὅπου ἀνατυπώνονται στὶς συλλογὲς τῶν Migne, PG 119 (1864) καὶ Ράλλη-Ποτλῆ, Ε΄ (1885). Γιὰ τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Bonefidius τὴν πηγή του, ποὺ εἶναι ὁ κώδ. Basileensis A. III. 6, γιὰ τὴν διαμόρφωση τοῦ κειμένου του, τὸ ὁποῖο διαιωνίζεται ἔτσι καὶ στὶς ἑπόμενες ἐκδόσεις, βλ. Κ.Γ. Πιτσάκης, "Ennemond Bonnefoi (1536-1574)", *Η΄ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη, 1987, σσ. 39-59 (κυρίως 53-57, ὅπου καὶ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν περίπτωση τῶν δύο σειρῶν ἀποκρίσεων πρὸς τὸν Καβάσιλα)· πρβλ. τοῦ ἴδιου, "Johannes Leunclavius (1541-1594)", *Βυζαντιακὰ* 15 (1995), 57-106· αὐτόθι καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Ἡ ἔκδ. J.-B. Pitra, στὰ πολὺ κακὰ δημοσιευμένα μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὸν A. Battandier *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, VI: *Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Παρίσι - Ρώμη, 1891, εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ βασίζεται στὸν κώδικά του (*Monacensis gr*. 62): ὅλες οἱ ἐρωταποκρίσεις σὲ ἑνιαία σειρὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ. Βλ. πρόχειρα: Aem. Herman, introductio εἰς: I. Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici* [=Codificazione Canonica Orientale. Fonti, serie II, fasc. 5], Βατικανό, 1939, σσ. 28-30 §§ 23, 24. Καὶ μεμονωμένη παράδοση ὡρισμένων ἀποκρίσεων στὰ χφφ, ἀπὸ τὴν πρωτότυπη μορφή τους ἢ ἀπὸ τὴν σύνοψη τοῦ Βλάσταρη [κατωτέρω σημ. 13].

2. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 427-28 = Pitra, στ. 617-20.

3. Ἔτσι π.χ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Δυρραχηνά", *BZ* 14 (1905), (568-574) 568 σημ. 2· Herman [ἀνωτέρω σημ. 1]· Ἀν. Χριστοφιλόπουλος, "Δημήτριος Χωματιανός", [*Θεολογία* 20 (1949), 741-749 =] *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἀθήνα, 1973, (155-163) 156 καὶ *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήνα, 1965, σ. 52· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο, 1959, ἀνατ. 1977, σ. 710· Μ.Μ. Πέτροβιτς, *Ὁ Νομοκάνων εἰς ιδ΄ τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί*, Ἀθήνα, 1970, σ. 101 σημ. 84· πρβλ. καὶ Βαρθολομαῖος Ἀρχοντώνης (σημ. Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως), *Περὶ τὴν κωδικοποίησιν τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν κανονικῶν διατάξεων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ* [=Ἀνάλεκτα Βλατάδων 6], Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 84 σημ. 1.

4. J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη, 1864, σ. 533 σημ. 3 (ὅπου καὶ ἡ ταυτόσημη γνώμη τοῦ Μ. Ποτλῆ) = *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, μετάφρ. Μελ. Ἀποστολόπουλος, Β΄, Ἀθήνα, 1913, σ. 314 σημ. 43. Ὁ Pavlov, σ. 495 σημ. 1, μνημονεύει τὴν παρατήρηση τοῦ Zhishman. Contra: Μ. Ἀποστολόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., Α΄, Ἀθήνα, 1912, σσ. 96-97 σημ., καὶ Β΄, σ. 315 σημ.

5. *REB* 31 (1973), σ. 331. Βλ. τελευταῖα μία λεπτομερῆ κριτικὴ ἔκθεση ὅλων τῶν γνωμῶν καὶ τῶν παραλλαγῶν τους στὸν Β. Κατσαρό, "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", σσ. 130-138. Εἰδικὰ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀποκρίσεων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Κίτρους βλ. ἐν τῷ μεταξύ: D. Simon, "Fragen an Johannes von Kitros", *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορῶνο*, Α΄, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 258-279.

6. Βλ. κυρίως τὴν ὑποβολιμαία προφανῶς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διατύπωσή της, ἐρώτηση: *Αἱ παρὰ τοῦ μακαρίτου πατριάρχου Ἀντιοχείας τοῦ ἐπιλεγομένου Βαλσαμὼν γεγονυῖαι ἀποκρίσεις πρὸς τὰς ἐρωτήσεις Μάρκου τοῦ ὁσιωτάτου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας εὑρίσκονταί τινας παρεκβάσεις ποιούμεναι ἔν τε κανονικαῖς καὶ νομικαῖς διατάξεσι· δεῖ οὖν ταύταις προσέχειν ἢ οὔ;* Ἡ δηλητηριώδης ἀπάντηση: *Ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνήρ, ὁ Ἀντιοχείας, τρίβων μὲν ἦν ἐς ἀκριβὲς τῶν νομικῶν καὶ κανονικῶν νομοθετημάτων, καὶ παρὰ πᾶσιν ἐν τούτοις περιᾳδόμενος. Τὰ μέντοι συγγράμματα τούτου, ὅσα πρὸς κανονικὰ καὶ νομικὰ λήμματα ἐξηνέχθησαν, οὐκ ἐς*

κηδόνος ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, στὸ θέμα τῶν ἀποκρίσεων τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὶς κανονικὲς ἐρωτήσεις τοῦ Μάρκου Ἀλεξανδρείας (1195),[7] καὶ κυρίως ἂν ὁ "Ἀνώνυμος" τοῦ

τὸ πᾶν ἀκριβείας ἐχόμενα καταφαίνονται, τὸ παράδοξον· ἀλλ' ὡσπερανεὶ ἐκ λήθης μάλιστα καὶ παροράσεως προϊόντα καί που καὶ ἐφ' ἑαυτὰ μεριζόμενα. Καὶ οὐκ ἄν τις, ἐφιστῶν τούτοις, οὐκ ἀπορήσειεν εὑρίσκων τῇ ἐκείνου ἀκριβείᾳ τὰ ἑαυτοῦ συγγράμματα μὴ συντρέχοντα. Ἐγὼ δέ, καὶ ζῶντος ἐκείνου, πολλῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει νομοτριβουμένων ἀκήκοα, ἐπιλαμβανομένων τινῶν τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου γνωμοδοτημάτων, ὡς μὴ κατὰ μοῖραν ἐξενεχθέντων, ἔν τε κανόνων ἑρμηνείαις καὶ νόμων καὶ ἄλλοις τοιοῖσδε συντάγμασι. Λείπεται οὖν εἰπεῖν ἡμᾶς, κατὰ λόγον εἰκότα, ὡς τὰ εἰρημένα συγγράμματα ἐκεῖνον ἀναγινώσκειν χρεών, τὸν ἀκριβῶς τὸ πολυσχιδὲς τῆς νομικῆς ἐπιστάμενον καὶ ἐπιστημόνως ταῖς πολυειδέσιν ἑλίξεσι τῶν κανονικῶν ἐγγυμνασάμενον περιλήψεων. Ὁ τοιοῦτος ἀκριβῶς εἴσεται τό τε ἀνεπιλήπτως καὶ τὸ μή, ὡσαύτως, γραφῆναι φαινόμενον· τόν γε μὴν μὴ τοιαύτην αὐχοῦντα πεῖραν μηδαμῶς αὐτοῖς ὁμιλεῖν, ἵνα μή, κατὰ τοὺς ἀπειροτέρους τῶν ἐμπολούντων, κατ' ἴσον τοῖς χρυσοῖς καὶ ἀργυροῖς καὶ τὰ χρυσοειδῆ καὶ ἀργυροειδῆ καὶ τὰ ὑπόχαλκα καὶ καττιτέρινα ἐμπολῶν, τὴν ζημίαν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑποστῇ (Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 418-19 = Pitra, στ. 675-78). Ὁ Χωματιανὸς θὰ ἀπορρίψῃ ἔντονα, καὶ μὲ σκληρότερους ἀκόμη χαρακτηρισμούς, τὴν ἀπόλυτα ἀρνητικὴ ἀπόκριση τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν Μᾶρκο Ἀλεξανδρείας (ἀπόκριση ἀρ. 16 στὴν ἔκδ. Ράλλη-Ποτλῆ, Δ΄, 460), σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μεταχείριση τῶν Λατίνων: *τῇ τοιαύτῃ δὲ ἀποκρίσει τηνικαῦτα πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων οὐκ ἔθεντο, οἷα πολὺ ἐχούσῃ τὸ ἀπηνές τε καὶ ἰταμὸν καὶ μὴ προσῆκον μέμψει λατινικῶν τύπων τε καὶ ἐθῶν* (Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, 435)· θὰ ἔπρεπε ἆραγε, διερωτᾶται, νὰ ἐπιλέξουμε γιὰ τοὺς Λατίνους, *ἀδελφούς, ὑπὲρ ὧν ὁ κοινὸς Σωτὴρ καὶ Δεσπότης ἡμῶν τὸ ἑαυτοῦ αἷμα ἐξέχεεν*, τὸ ἄτεγκτο εὐαγγελικὸ «*Ὁ μὴ ὢν μετ' ἐμοῦ κατ' ἐμοῦ ἐστι*» (Ματθ. 12.30, Λουκ. 11.23), ὅπως ζητεῖ ὁ Βαλσαμών; ἢ μᾶλλον, *τῆς ἰταμότητος προτιθέμενοι τὴν οἰκονομίαν*, νὰ προκρίνουμε τὸ συμπαθέστερο, καὶ ἐξ ἴσου εὐαγγελικό, «*Μὴ κωλύετε· ὃς γὰρ οὐκ ἔστι καθ' ὑμῶν, ὑπὲρ ὑμῶν ἐστιν*» (Μᾶρκ. 9.39-40, Λουκ. 9.50); Διαφορὰ ἀντιλήψεων ὑπάρχει, σὲ νομικὸ ἐπίπεδο, καὶ σὲ θέματα οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος, *χαρτοφύλαξ* ὁ ἴδιος τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, θὰ μᾶς πληροφορήσῃ ὅτι ἡ νομολογία καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του σὲ θέματα κωλυμάτων γάμου λόγῳ πνευματικῆς συγγενείας ἀπὸ τὸ βάπτισμα εἶναι διαφορετικὴ πρὸς τὴν γνώμη τῶν πλειόνων τοῦ κέντρου, ποὺ μνημονεύει ὁ Βαλσαμών, καὶ ἡ ὁποία ἀκολουθεῖται «*ἐν πάσῃ τῇ Ῥωμαΐδι*»· γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν διαφορετικὴ αὐτὴ νομολογία καὶ πρακτική, ὁ Πεδιάσιμος ἀναφέρεται ἀκριβῶς στὸ ἔργο τοῦ, ἐκ τῶν προκατόχων του ὡς *χαρτοφύλακος*, ἀρχιεπισκόπου Δημητρίου Χωματιανοῦ, στὸ ὁποῖο τοποθετεῖ τὴν ἀφετηρία της: *ἐν πάσῃ τῇ Ῥωμαΐδι ὁρῶμεν τοιούτους ἐπισφαλῶς γάμους προβαίνοντας... Ἀλλ' ἐν πάσῃ τῇ βουλγαρικῇ ἐπαρχίᾳ, τουτέστι τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς ἐνορίᾳ, τοιοῦτόν τι οὐ συγκεχώρηται συνοικέσιον· ἐκώλυσε γὰρ τοῦτο ἐγγράφως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ὁ Χωματιανός, ἀνὴρ ἐλλογιμώτατος... ἵνα μηδὲ τὰ ἐκ τοῦ θείου βαπτίσματος πρὸ τοῦ ὀγδόου βαθμοῦ λύωνται* [A. Schminck, "Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos", *Fontes Minores*, I, Φραγκφούρτη, 1976, (126-174) σσ. 155-156]. Σὲ ἕνα πρόβλημα γνησιότητας τῶν παιδιῶν ποὺ ἔχουν γεννηθῆ σὲ μνηστεία μὲ ἱερολογία καὶ συγκατοίκηση, ἀλλὰ ὄχι σὲ γάμο, ὁ Χωματιανός –ὑπὸ τὸ κράτος προφανῶς καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας τῆς περιοχῆς καὶ τῆς ἐποχῆς του– διαφοροποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα: ὁ Σπ. Τρωιάνος τιτλοφορεῖ χαρακτηριστικὰ τὴν μελέτη του γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα "Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς κατὰ Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμών", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου*, Ἄρτα, 1992, σσ. 345-353. Στὸ ἴδιο κλίμα, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος λαμβάνει διαφορετική, ἐπιεικέστερη ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα, θέση στὸ ζήτημα τῆς δυνατότητας δεύτερου γάμου γιὰ τὶς χῆρες τῶν ἱερέων –δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ξέρουμε μὲ ἀσφάλεια ἂν εἶχε ἢ ὄχι ὑπ' ὄψη τὴν (ἀρνητικὴ) θέση τοῦ Βασλαμῶνος [βλ. Κ.Γ.Πιτσάκης, "Ζητήματα κωλυμάτων γάμου ἀπὸ τὴν νομολογία καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ 'δεσποτάτου' τῆς Ἠπείρου", *Πρακτικά...*, σσ. 355-374]. Ἴσως καὶ «*τὶς τῶν ἐν ἀρχιερεῦσι*», τοῦ ὁποίου ἀντικρούεται ἡ γνώμη σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Καβάσιλα (Pitra, 637-640), εἶναι καὶ πάλι ὁ Βαλσαμὼν (πρβλ. Ράλλης-Ποτλῆς, Β΄, 348 στὸ τέλος), ὅπως ἔχει προταθῆ –ἂν καὶ δὲν τὸ πιθανολογῶ.

7. Ὁ Ἰωάννης Κασταμονίτης, μητροπολίτης Χαλκηδόνος, φέρεται ὡς ὁ συντάκτης, γιὰ λογαριασμὸ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μιᾶς πρώτης μορφῆς τῶν ἀποκρίσεων πρὸς τὸν Μᾶρκο Ἀλεξαν-

Sinaiticus gr. 1117 ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰωάννη Χαλκηδόνος, ὅπως δέχεται ὅλο καὶ σταθερότερα ὁ Κατσαρός[8] (ἐπιφυλακτικοὶ οἱ Tiftixoglu καὶ Τρωιάνος).[9] Ὁ ἴδιος, στὰ μετέπειτα εἰδικὰ δημοσιεύματά του γιὰ τὸν Ἰωάννη Κίτρους, φαίνεται νὰ δίνει ἀρχικὰ μία "μετριοπαθέστερη" παραλλαγὴ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς καὶ ὁ Ἰωάννης Κίτρους θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι μαθητὲς τοῦ Ἰωάννου Χαλκηδόνος καὶ ἑπομένως ἐκφραστὲς ἢ συνεχιστὲς ἀπὸ κοινοῦ τοῦ πνεύματος τῆς "διδασκαλίας" του ("Ἀνέκδοτο 'σημείωμα διαζυγίου'... καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ συντάκτη ἐπισκόπου Κίτρους Ἰωάννου", *Μνήμη Λίνου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 53-63), ἐνῷ ἀργότερα ἐπανέρχεται μὲ μεγαλύτερη πεποίθηση στὴν πλήρη ταύτιση τοῦ Ἰωάννη Κασταμονίτη ὡς συντάκτη –ἢ μᾶλλον ὡς πηγῆς γιὰ τὴν σύνταξη;– τοῦ συνόλου τῶν ἀποκρίσεων αὐτῶν ("Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", *Ἡ Πιερία στὰ βυζαντινὰ καὶ νεώτερα χρόνια*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σσ. 127-148). Ἐν τούτοις περιμένουμε ἀκόμη, μὲ ἐνδιαφέρον, τὰ «τεχνικὰ» στοιχεῖα τῆς ταυτίσεως αὐτῆς. Ἂν δεχθοῦμε ὅτι οἱ ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Καβάσιλα πρέπει νὰ συνδεθοῦν ἄμεσα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννου Κασταμονίτη, ὅτι πρόκειται, ὅπως γράφει ὁ Κατσαρός, γιὰ «ὑποτιθέμενο Ἰωάννη Κίτρους» (ἢ ὑποτιθέμενο Χωματιανό), γιὰ «ἔργο ποὺ μᾶς παραδόθηκε μὲ τὸ ὄνομα» τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου συντάκτη, ποιά εἶναι ἡ σύνδεσή τους μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Καβάσιλα –καὶ ποιός ἀκριβῶς ὁ ρόλος τῶν δύο ἄλλων ἀνδρῶν, στοὺς ὁποίους ἔχουν προσγραφῆ οἱ ἀποκρίσεις (ἤ, ἔστω, τοῦ ἑνὸς ἀπὸ αὐτούς); Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ κρίσιμη τελευταία, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, λέξη-συμπέρασμα τοῦ Κατσαροῦ: «ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀναφορὰ τῶν δύο πρώτων [Ἰωάννου Κίτρους καὶ Χωματιανοῦ] ἀναχθεῖ στὴ νομικὴ αὐθεντία τοῦ Κασταμονίτη, δὲν πρέπει αὐτομάτως νὰ μειωθεῖ ἡ δική τους νομικὴ προσωπικότητα καὶ ἡ συνδρομή τους στὶς ἀποκρίσεις τοῦ ἐπισκόπου Δυρραχίου. Ἡ ἀπόφαση αὐτοῦ τοῦ ἐπισκόπου νὰ ζητήσει τὴ γνώμη τους ὑποδηλώνει ἔμμεσα καὶ τὸ κῦρος τους ὡς νομοκανονολόγων τοῦ 13ου αἰ. στὴν περιοχὴ αὐτή».

Ἂν λοιπὸν γίνεται δεκτὸ ὅτι ὑπῆρξε πράγματι προσφυγὴ τοῦ Καβάσιλα στοὺς δύο κανονολόγους, μὲ συγκεκριμένα ἐρωτήματα, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι αὐτοὶ τοῦ διεβίβασαν ἁπλῶς (ὡς δικά τους ἔργα ἢ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ συντάκτη –τὸ ζήτημα εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο γιὰ τὸ θέμα μας) ἀντίστοιχες "ἕτοιμες" ἀπαντήσεις ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κασταμονίτη– ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει συμπτωματικὰ νὰ εἶχε, τὸν προηγούμενο αἰῶνα, ἀσχοληθῆ εἰδικὰ μὲ ὅλα καὶ μὲ καθένα ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα –καὶ ἐνίοτε εἰδικώτατα– ἐρωτήματα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ θέσῃ ὁ Καβάσιλας;

δρείας, ἡ ὁποία παραμερίσθηκε ἀκριβῶς χάριν τῆς ἀντίστοιχης σειρᾶς ἀποκρίσεων ποὺ συνέταξε ὁ Βαλσαμὼν (Grumel-Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 1184 ἔτ. 1195: Ράλλης-Ποτλῆς, Δ΄, σσ. 447-96). Βλ. παλαιότερα: V. Grumel, "Les réponses canoniques à Marc d'Alexandrie, leur caractère officiel, leur double rédaction", *EO* 38 (1939), σσ. 321-33· τώρα: Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης*, σσ. 307-36.

8. "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", σσ. 142-44.

9. Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνή, 1999[2], σσ. 268-69 καὶ σημ. 134-35· πρβλ. V. Tiftixoglu, "Zur Genese der Kommentar des Theodoros Balsamon. Mit einem Exkurs über die unbekannten Kommentare des Sinaiticus gr. 1117", εἰς: Ν. Οἰκονομίδης (ἐκδ.), *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα: Κανονικὸ Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία*, Ἀθήνα, 1991, (483-532), σ. 514.

Ἢ ἁπλῶς ὑποτίθεται ὅτι ὁ Καβάσιλας δὲν ἔχει στὴν πραγματικότητα «ζητήσει τὴ γνώμη τους» ὡς κανονολόγων ἐπὶ συγκεκριμένων ζητημάτων, ἀλλὰ ἁπλῶς τοὺς ἔχει ζητήσει, λόγῳ «τοῦ κύρους τους ὡς νομοκανονολόγων τοῦ 13ου αἰ. στὴν περιοχὴ αὐτή», μία «καλὴ» συλλογὴ νομοκανονικῶν ἀποκρίσεων (μία ὁποιαδήποτε συλλογή, ἢ τὴν συγκεκριμένη, εἰς χεῖρας τους, συλλογὴ τοῦ Κασταμονίτη) –καὶ ἐκεῖνοι (ἢ ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς) τοῦ στέλνουν τὴν ἕτοιμη, μὲ ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις, συλλογὴ τοῦ «δασκάλου» τους (μὲ τὸ ὄνομά του ἢ χωρὶς αὐτό– ἀδιάφορο, εἴπαμε); Καὶ στὴν περίπτωση αὐτή, ποιά εἶναι ἡ θέση –καὶ ὁ βαθμὸς αὐθεντικότητος– τοῦ προοιμίου τοῦ Χωματιανοῦ στὶς ἀποκρίσεις «του»; Ἢ πραγματικὰ ὁ Καβάσιλας ἀποφασίζει «νὰ ζητήσει τὴ γνώμη τους» στὰ ἐρωτήματα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦν - καὶ ἐκεῖνοι (ἢ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς) τοῦ ἀπαντοῦν, βασιζόμενοι, ἔστω εὐρέως ἢ εὐρύτατα, στὸ ἔργο καὶ τὴν διδασκαλία τοῦ Κασταμονίτη; Ἀλλὰ τότε δὲν ἔχουμε «ὑποτιθέμενο» ἔργο του(ς), ἔχουμε προσωπικὸ ἔργο του(ς), λιγώτερο ἢ περισσότερο πρωτότυπο. Καὶ ποιά εἶναι ἡ σχέση τῶν δύο ὁμάδων ἐρωτήσεων (καὶ ἀποκρίσεων); Ὁ Καβάσιλας ἀπευθύνεται καὶ στοὺς δύο συναδέλφους του ἱεράρχες; Μὲ τὰ ἴδια ἢ διαφορετικὰ ἐρωτήματα; Ταυτόχρονα, διαδοχικά, ἢ σὲ ἐντελῶς ἄσχετες ἐποχὲς καὶ περιστάσεις; Οἱ ἐρωτήσεις δὲν εἶναι καθόλου ρητορικές, εἶναι ἐρωτήσεις πραγματικῆς ἀγνοίας (μου).

Δυσκολίες μοῦ δημιουργεῖ καὶ ἡ ταύτιση τοῦ Ἰωάννου Κίτρους τῶν ἀποκρίσεων μὲ τὸν Ἰωάννη Σηκουντηνό, «στὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 13ου αἰ.»,[10] «στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. καὶ στὶς ἀρχὲς ἴσως τοῦ 14ου»,[11] «τέλος 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ.».[12] Ἂν γίνεται –καὶ πράγματι γίνεται– δεκτὴ «ἡ συνδρομή του» (ὅπως καὶ τοῦ Χωματιανοῦ) «στὶς ἀποκρίσεις τοῦ ἐπισκόπου Δυρραχίου» Κωνσταντίνου Καβάσιλα, ὁ ὁποῖος, ὡς «ἐπίσκοπος Δυρραχίου» ἀποφασίζει «νὰ ζητήσει τὴ γνώμη του», ὑποδηλώνοντας ἔτσι καὶ «τὸ κῦρος του ὡς νομοκανονολόγου τοῦ 13ου αἰ. στὴν περιοχὴ αὐτή», θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο, «vor 1235» κατὰ τὸ *PLP*, ὁ ἔγκυρος κανονολόγος τῆς περιοχῆς Ἰωάννης Κίτρους, εἴτε εἶναι ἤδη ἀρχιερεὺς εἴτε ὄχι, ἔχει μία ἡλικία γύρω στὰ 30 χρόνια τοὐλάχιστον. Ἀλλὰ αὐτὸ σημαίνει ὅτι, γεννημένος γύρω στὰ 1200, εἶναι «στὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 13ου αἰ.» περίπου ἑκατὸ ἐτῶν, καὶ ὅτι «στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου» θὰ πρέπει νὰ ἔχῃ πλέον ὑπερβῆ τὴν ἑκατονταετία. Ξέρω ὅτι λύσεις μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν: ἡ χρονολόγηση «vor 1235» τοῦ *PLP* ἀναφέρεται στὴ ἔναρξη τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο καὶ βασίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καβάσιλας ὡς μητροπολίτης Δυρραχίου ἀπευθύνει τὶς ἐρωτήσεις του στὸν Χωματιανό, καὶ δέχεται τὶς ἀποκρίσεις ἐκείνου· μπορεῖ ἐπομένως νὰ ἔχῃ μείνει μητροπολίτης Δυρραχίου ὣς λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1259, ὅταν μνημονεύεται ἤδη ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος («1259 und früher» κατὰ τὸ *PLP*) –στὴν πραγματικότητα πρὶν ἀπὸ τὸ 1250, ὅταν μητροπολίτης Δυρραχίου εἶναι ὁ Ρωμανός, στὴν *Reg.* 1315. Θὰ μποροῦσε λοιπὸν νὰ ἔχῃ ἀπευθύνει τὶς ἐρωτήσεις του πρὸς τὸν Ἰωάννη Κίτρους, ἀποσυνδεόμενες ἀπὸ

10. "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", σ. 141.
11. Αὐτόθι, σ. 145.
12. Αὐτόθι, σ. 140 σημ. 81.

τὶς παλαιότερες ἐρωτήσεις του πρὸς τὸν Χωματιανό, περὶ τὸ 1250, ὅταν ὁ Ἰωάννης, ἔγκριτος ἤδη νεαρὸς κανονολόγος τῆς περιοχῆς, θὰ ἦταν 30, ἂς ὑποθέσουμε, ἐτῶν: στὸ τέλος τοῦ αἰώνα θὰ ἦταν μόνον γύρω στὰ ὀγδόντα. Ἀλλὰ πάντως τὰ πράγματα ἔχουν ἀρχίσει κάπως νὰ δυσκολεύουν. Ἢ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν Ἰωάννη Κίτρους ἀπευθύνεται ὁ Καβάσιλας, ὅταν εἶναι πλέον ὁ ἴδιος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, δηλαδὴ καὶ μετὰ τὸ 1259, μειώνοντας ἔτσι ἀντίστοιχα τὴν θεωρητικὴ ἡλικία τοῦ Ἰωάννου Κίτρους, καὶ ἐνισχύοντας τὶς πιθανότητες ταυτίσεώς του μὲ τὸν Ἰωάννη Σηκουντηνὸ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπομένου: ἡ δυσκολία μὲ τὴν ἐπιγραφή, ὑπὸ τὴν ὁποία παραδίδονται οἱ ἐρωταποκρίσεις Καβάσιλα-Ἰωάννου Κίτρους, καὶ ἡ ὁποία φέρει σταθερὰ τὸν πρῶτο ὡς μητροπολίτη Δυρραχίου, θὰ μποροῦσε νὰ παρακαμφθῇ ἂν γινόταν δεκτὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση ἢ τὴν «ἕλξη» τῆς ἀντίστοιχης ἐπιγραφῆς τῶν ἐρωταποκρίσεων Καβάσιλα-Χωματιανοῦ, ὑπὸ τὸ δεδομένο ἄλλωστε τῆς ἀναμφισβήτητης συγχύσεως ἀνάμεσα στὶς δύο παραδόσεις. Καὶ φυσικὰ τίποτε δὲν μπορεῖ, στὸ κάτω-κάτω, νὰ ἀποκλείσῃ, σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, τὸ ἐνδεχόμενο ἑνὸς ἀρχιερέως ποὺ ἀσκεῖ τὰ καθήκοντά του γύρω στὰ ἑκατό του χρόνια, ἂν καὶ ὁ γηραιότερος σήμερα [1999] ἐν ἐνεργείᾳ μητροπολίτης τῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας εἶναι μόλις 92 ἐτῶν...

2. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ, ἡ παρουσία τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα στὴν ἐκκλησιαστικὴ (καὶ ἐν μέρει τὴν πολιτικὴ) ἱστορία τῆς Ἠπείρου τοῦ 13ου αἰώνα εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἐπαρκῶς μαρτυρημένη, ἀπὸ διασταυρούμενες εἰδήσεις, ποικίλης προελεύσεως, οἱ ὁποῖες δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τύχει ὣς τώρα εἰδικῆς ἐπεξεργασίας. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Καβάσιλα στὴν μητρόπολη Δυρραχίου, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχαν, μέχρι πρόσφατα, ἄλλες μαρτυρίες ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές, ἐκτὸς ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς στὴν συλλογή (ἢ στὶς συλλογὲς) τῶν ἀποκρίσεων Δημητρίου Χωματιανοῦ / Ἰωάννου Κίτρους, στὴν πρωτογενῆ ἢ τὴν δευτερογενῆ τους (κυρίως: Ματθαῖος Βλάσταρης)[13] παράδοση, διαθέτουμε τώρα καὶ τὴν σφραγῖδα ἑνὸς μητροπολίτη Δυρ-

13. Γιὰ τὴν (ἀνέκδοτη) σύνοψη τῶν ἀποκρίσεων ἀπὸ τὸν Βλάσταρη, ἀνωτέρω: "*Οἱ πηγές*: III. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου". Βλ. κυρίως: Herman, 30 § 24, 32 § 26. 2.5· I. Žužek, *Kormčaja Kniga: Studies on the Chief Code of Russian Canon Law* [=Orientalia Christiana Analecta 168], Ρώμη, 1964, σσ. 95-96· Πάσχος, *Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης...*, σ. 114· τελευταῖα: Κατσαρός, "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", σσ. 134, 138, 145-46. Περαιτέρω παράγωγος δευτερεύουσα παράδοση: π.χ. Ἀρμενόπουλος, Ἐπιτομὴ Κανόνων, σχόλ. Α. 4.57 «τοῦ Κίτρους»: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Γύρω ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς Ἐπιτομῆς Κανόνων τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: τὰ σχόλια", *Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 23 (1976), (85-122), σσ. 88-89, 98-99 καὶ σημ. 12 (ἀπὸ τὸν Βλάσταρη: τὸ ὄνομα ἢ ἡ ἰδιότητα τοῦ Καβάσιλα, ὡς παραλήπτη, δὲν μνημονεύεται). Συχνὰ ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Καβάσιλα παραδίδονται στὴν χειρόγραφη παράδοση καὶ μεμονωμένες, ἀποσπασμένες ἀπὸ τὴν ἑνότητα στὴν ὁποία ἀνήκουν, ἐνίοτε προκειμένου νὰ ἐνταχθοῦν σὲ συγκεκριμένη θεματικὴ ὁμάδα: πρβλ. στὸ εὑρετήριο («Autoren und Werke») τοῦ *RHBR* I, σσ. 406, 423. Ὁ Καβάσιλας μάλιστα ἐκλαμβάνεται ἐνίοτε ὁ ἴδιος ὡς συντάκτης τῶν ἀποκρίσεων· βλ. π.χ. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskich rukopisej...*, III, σ. 342 (πρβλ. *αὐτόθι*, σ. 644): *Μητροπολίτου Δυρραχίου τοῦ Καβάσιλα, ἐκ τῶν κανονικῶν διατάξεων τῶν ἑρμηνευθεισῶν παρ' αὐτοῦ ἐν ἰδίῳ συντάγματι, περὶ τῆς καταλύσεως τοῦ Δωδεκαημέρου* (= Pitra, στ. 667-74 ἀρ. 179/25)!

ραχίου Κωνσταντίνου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου *αἰώνα* (;), ποὺ ἔχει ἐκδώσει ὁ Laurent (ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει μνεία τοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος).[14] Μόνον ἡ, πολλαπλῶς προβληματική, ὅπως θὰ δοῦμε, διέλευσή του ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν μαρτυρεῖται ἀπὸ μία καὶ μόνη πηγή: τὴν σφραγῖδα, μὲ ὄνομα καὶ ἐπώνυμο, ποὺ ἔχει ἐπίσης ἐκδώσει ὁ Laurent.

Ὁ ἐπίσκοπος Στρουμίτζης. Τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα συναντοῦμε ἐπίσκοπο Στρουμίτζης στὴν ἀκολουθία τῶν ἁγίων Πεντεκαίδεκα Μαρτύρων τῆς Τιβεριουπόλεως (28 Νοεμβρίου: *BHG*^{3} 1199),[15] τῆς ὁποίας συντάσσει τοὺς δύο κανόνες:[16] *ποίημα κυρίου Κωνσταντίνου ἀρχιερέως τῆς αὐτῆς Τιβεριουπόλεως τοῦ Καβάσιλα...* Ἡ ταύτιση Τιβεριουπόλεως = Στρουμίτζης εἶναι γνωστὴ καὶ δεδομένη (πρβλ. *ἐν Τιβεριουπόλει, τῇ κοινῶς ἐπικαλουμένῃ Στρουμνίτζῃ*): ἡ χρήση ἐδῶ τοῦ ἀρχαίου τοπωνυμίου γίνεται ἁπλῶς γιὰ νὰ τιμηθοῦν οἱ ἅγιοι καὶ γιὰ νὰ ὑπογραμμισθῆ ὁ στενὸς δεσμὸς τοῦ συντάκτη τῆς ἀκολουθίας ἀρχιερέως μὲ τοὺς ἁγίους καὶ τὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου τους, ὡς ἐπιτοπίου ἐπισκόπου: *ἀρχιερέως τῆς αὐτῆς Τιβεριουπόλεως.* Ἐξ ἄλλου τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου παραδίδεται πλῆρες, μαζὶ μὲ τὸ ἐπώνυμο: *Κωνσταντίνου ἀρχιερέως τῆς αὐτῆς Τιβεριουπόλεως τοῦ Καβάσιλα.* Γιὰ τὴν ταύτιση μὲ τὸν ἀργότερα ὁμώνυμο ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος δὲν δικαιολογεῖται καμμία ἐπιφύλαξη· ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ταυτότητα τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ἐπωνύμου, ἔχουμε καὶ τὶς κοινὲς ὑμνογραφικὲς ἐπιδόσεις πρὸς τιμὴν ἁγίων τοῦ τοπικοῦ ἁγιολογίου: ὁ Καβάσιλας, ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, συντάσσει καὶ ἄλλους κανόνες, πρὸς τιμὴν τώρα τῶν ἁγίων Κλήμεντος Ἀχρίδος καὶ Ναούμ.

Ἡ μαρτυρία τῆς παραδόσεως τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας διετέλεσε ἐπίσκοπος Στρουμίτζης ἐπιτρέπει τὴν ταύτιση του μὲ τὸν ἀρχιερέα Στρουμίτζης Κωνσταντῖνο, στὸν ὁποῖο ὁ Χωματιανὸς ἀπευθύνει μία κανονικὴ ἀπόκριση (Pitra, ἀρ. 14), σὲ ἐρώτημα ἐὰν προκύπτη κώλυμα ἱερωσύνης γιὰ ἕνα πρόσωπο ποὺ εἶχε μνηστευθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν νόμιμη ἡλικία (καὶ μάλιστα μὲ πρόσωπο ποὺ ἐπίσης δὲν εἶχε τὴν νόμιμη πρὸς μνηστείαν ἡλικία), καὶ τὸ ὁποῖο, μετὰ τὸν θάνατο τῆς μνηστῆς του, συνῆψε νόμιμο γάμο (ὑπὸ τὰ δεδομένα ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς ἱεροὺς κανόνες, πρόσωπο ποὺ ἔχει νυμφευθῆ περισσότερες ἀπὸ μία φορὲς δὲν γίνεται δεκτὸ στὴν ἱερωσύνη[17] καὶ ὅτι, κατὰ τὸ δίκαιο τῆς ἐποχῆς, ἡ ἱερολογημένη μνηστεία ἐξομοιώνεται, ὡς πρὸς τὶς περισσότερες συνέπειες, μὲ γάμο):[18] *εἰ χρὴ προαχθῆναι εἰς ἱερωσύνην τὸν ἐν ἀτελεῖ μὲν ἡλικίᾳ ἀνήλικον κόρην μνηστευσάμενον, ταύτης δὲ τεθνηκυίας ἑτέρᾳ γυναικὶ κατὰ νόμους συζευχθέντα.* Ἡ ἀπάντηση ἀφήνει στὸν ἐπίσκοπο νὰ ἀποφασίσῃ ἐκεῖνος ὑπὲρ μιᾶς αὐστηρότερης ἢ ἐπιεικέστερης ἑρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τῶν διατάξεων, ἀλλὰ τοῦ ὑποβάλλει τήν, ὀρθότερη προφανῶς κατὰ τὴν κρίση τοῦ συντάκτη, λύση: ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ γενικῶς τὸ θέμα τῆς ἐξομοιουμένης μὲ γάμο μνηστείας ὡς πρὸς τὰ κωλύματα τῆς ἱερωσύνης, στὴν συγκεκριμένη περίπτωση ἡ μνηστεία, λόγῳ τῆς ἡλικίας τῶν προσώπων, εἶναι ἄκυρη καὶ δὲν παράγει ἔννομα ἀποτελέσματα.

Τὸ κείμενο τοῦ Χωματιανοῦ μᾶς παρέχει, ἔμμεσα ἢ ἄμεσα, ὡρισμένες εἰδήσεις:

α) Ἡ ταύτιση τοῦ παραλήπτη (*Πρὸς <τὸν> Στρουμίτζης κυρὸν Κωνσταντῖνον*) μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, τὸ ἄλλως γνωστὸ πρόσωπο καὶ παραλήπτη τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ, θὰ ἦταν αὐθαίρετη μὲ βάση μόνον τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποκρίσεως: ἁπλῶς ἕνας ἐπίσκοπος Στρουμίτζης Κωνσταντῖνος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Χωματιανὸς διατηρεῖ (φιλικὲς ἢ ἐγκάρδιες) σχέσεις· φυσικὰ ταύτιση δὲν ἐπιχειρεῖται οὔτε στὴν ἔκδοση Pitra[19] οὔτε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Gelzer,[20] ὁ ὁποῖος δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὸ ἑλληνικὸ ὑμνογραφικὸ corpus, τὸ λεγόμενο τοῦ «Κλήμεντος». Τὴν ταύτιση ἐπιτρέπει –καὶ οὐσιαστικὰ ἐπιβάλλει– ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τῶν Πεντεκαίδεκα τῆς Τιβεριουπόλεως ἰδιότητα τοῦ Καβάσιλα ὡς ἐπισκόπου Στρουμίτζης –πρώτης προφανῶς ἀρχιερατικῆς ἕδρας του, ἂν βέβαια δὲν ἔχουν προϋπάρξει τὰ προβληματικὰ Γρεβενά: ἡ σύμπτωση ὀνόματος, ἐπισκοπικῆς ἐπαρχίας καὶ φιλικῶν σχέσεων μὲ τὸν Χωματιανὸ εἶναι ἐπαρκὴς συνθήκη γιὰ τὴν ταύτιση, τὴν ὁποία δέχονται ὡς ἀσφαλῆ, σύμφωνα καὶ μὲ ἄλλους συγγραφεῖς, τὸ *PLP* καὶ ὁ G. Prinzing, καὶ τὴν ὁποία ἔχω καὶ ἐγὼ ἀλλοῦ ἀποδεχθῆ.[21]

---

14. Ἀνωτέρω: *"Οἱ πηγές*: ΙΙΙ. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, μητροπολίτης Δυρραχίου"· βλ. τὴν παρουσίαση τοῦ θέματος κατωτέρω, στὸν οἰκεῖο χῶρο. Ἡ σφραγίδα θὰ μποροῦσε, ἐξ ἴσου, νὰ ἀνήκῃ στὸν μνημονευόμενο κατὰ τὰ ἔτη 1191-1192 ὁμώνυμο μητροπολίτη Δυρραχίου (*Regestes*, N. 1179, 1180) –ἐὰν βέβαια ἡ χρονολόγησή της ἀπὸ τὸν Laurent στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. δὲν βασίζεται παρὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀνήκει στὸν Καβάσιλα.

15. Βλ. κυρίως: K. Nichoritis, "Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition", *Cyrillomethodianum* 10 (1986), (11-50), σσ. 39-40· προηγουμένως: Ἀθ. Ἀγγελόπουλος, "Οἱ ιε´ Ἱερομάρτυρες Τιβεριουπόλεως-Στρωμνίτσης: ἱστορικὰ προβλήματα καὶ λατρευτικὴ πραγματικότης", *Μακεδονικὰ* 20 (1980), 463-84.

16. Βλ. τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ἐκδόσεως (Μοσχόπολη, 1741: Legrand, *18^e s.*, ἀρ. 286) ἀνωτέρω: "*Οἱ πηγές:* I. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἐπίσκοπος Τιβεριουπόλεως = Στρουμίτζης". L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques*, Βρυξέλλες, 1926, 184 ἀρ. 1· Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, Α´, Ἀθήνα, 1984, 13 ἀρ. 136· M.D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moskopolis 1731-1769: Buchdruck und Heiligenverehrung in Erzbistum Achrida*, Βιέννη, 1989, σσ. 120-22. Ἀνατυπώνεται: *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 121-61.

17. Βλ. καν. 12 Μ. Βασιλείου (*Τοὺς διγάμους παντελῶς ὁ κανὼν τῆς ὑπηρεσίας ἀπέκλεισε*)· ἀποστολικὸς καν. 17 (*Ὁ δυσὶ γάμοις συμπλακεὶς μετὰ τὸ βάπτισμα... οὐ δύναται εἶναι ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ*)· πρβλ. Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ VI. 17, 1-4 (*μονογάμους καθίστασθαι...*)· ἡ ἀπαγόρευση ἐπαναλαμβάνεται στὶς Νεαρὲς τοῦ Ἰουστινιανοῦ 6 c. 5, 22 c. 42, 123 c. 12 καὶ 137 c. 2. Εἶναι ἡ θεωρουμένη ὡς παύλειος ἀρχὴ *cum unica et virgine*· πρβλ. καὶ καν. 3 Πενθέκτης: γιὰ τὸ θέμα βλ. C. G. Pitsakis, "Clergé marié et célibat dans la législation du concile in Trullo: le point de vue oriental", εἰς: G. Nedungatt-M. Featherstone (eds.), *The Council in Trullo Revisited* [=Kanonika 6], Ρώμη, 1995, (263-306), σσ. 302-6.

18. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὶς Νεαρὲς 24 καὶ 31 τοῦ Ἀλεξίου Α´ Κομνηνοῦ τῶν ἐτῶν 1084 καὶ 1092, ἀντίστοιχα (ἔκδ. Zachariae von Lingenthal: Ζέπων, *IGR*, Α´, σσ. 305-9, 319-25· Ῥάλλης-Ποτλῆς, Α´, σσ. 284-89, 289-91 καὶ Ε´, σσ. 284-91). Βλ. μία ἄλλη ἀναφορὰ στὸ θέμα αὐτό, ἀνωτέρω, σημ. 6.

19. Βλ. στὸν πίνακα τῶν παραληπτῶν τῶν κειμένων τοῦ Χωματιανοῦ: 887 (Constantinus Episcopus Strumitzae, Constantinus Cabasilas). Ἄλλωστε, στὸ κύριο σῶμα τῆς ἐκδόσεως, ὁ ἐκδότης νομίζει ὅτι τὸ "Στρουμίτζης" εἶναι ἐπώνυμο τοῦ Κωνσταντίνου: *Πρὸς τὸν Στρουμίτζην κῦρον Κωνσταντῖνον, Ad Strumitzen D. Constantinum.* Διορθώνεται στὸ Synopticon τῆς ἐκδόσεως, 790: "Strumitzanus", *Constantino Strumitzae episcopo.*

20. *Der Patriarchat von Achrida*, σσ. 16, 18 (γιὰ τὸν Στρουμίτζης)· πρβλ. *αὐτόθι*, σ. 12 στὰ βιογραφικὰ τοῦ Καβάσιλα. Ἄλλωστε ὁ Gelzer, δὲν συσχετίζει τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα τῆς Ἀχρίδος οὔτε μὲ τὸν γνωστὸ ὁμώνυμό του μητροπολίτη Δυρραχίου: ὁ Gelzer βασίζεται ἐν γένει ὑπερβολικὰ στὸν Golubinskij (πρβλ. καὶ κατωτέρω σημ. 96), ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται ἢ ἀγνοεῖ τὴν ταύτιση τῶν προσώπων (βλ. στὴν ἑπομένη σημ.).

21. "Questions 'albanaises' de droit matrimonial dans les sources juridiques byzantines", *Οἱ Ἀλβανοὶ στὸ Μεσαίωνα* [=Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν / Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Διεθνῆ Συμπόσια 5], Ἀθήνα, 1998, (177-194), σ. 189 σημ. 42. Τὴν ταύτιση φαίνεται ὅτι προτείνει πρῶτος ὁ Ἀθ. Παπαδό-

ϐ) Τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τῆς Pitra ἀρ. 14, ὅπου ὁ Χωματιανὸς παραπονεῖται γιατὶ ὁ φίλος του τὸν ἔχει ἐγκαταλείψει χωρὶς ἐλπίδα συναντήσεως, ἀφοῦ, *πᾶσιν ἱμέροις*, προτιμᾷ *τὴν ϐελτίστην Στρούμιτζαν καὶ πρὸς ταύτην τρέφει τοὺς ἔρωτας, ὡς καὶ θρεψαμένην, <ὡς> καὶ φίλων ἐπιλανθάνεσθαι*... (ἀκολουθῶ τὴν δική μου ὑποθετικὴ ἀνάγνωση τοῦ χωρίου, τὸ ὁποῖο πάσχει πολλαπλῶς στὴν ἔκδοση), φαίνεται νὰ μᾶς πληροφορῆ ὅτι ἡ Στρούμιτζα εἶναι καὶ ἡ γενέτειρα (ἢ ἡ πόλη ἀνατροφῆς) τοῦ Καϐάσιλα: *ἡ θρεψαμένη*. Δὲν γνωρίζω ἂν καὶ ὁ Βασίλης Κατσαρός, ὅταν γράφη πρόσφατα: «ὁ Καϐάσιλας ἀπὸ τὴ Στρούμιτζα (Τιϐεριούπολη) ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος Δυρραχίου καὶ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος»[22] ἀναφέρεται στὴν καταγωγὴ τοῦ Καϐάσιλα ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα ἢ στὴν Στρούμιτζα ὡς πρώτη του ἐπισκοπικὴ ἕδρα, τὴν ὁποία, ἄλλως, ἀποσιωπᾷ.

γ) Εἴδαμε ὅτι, στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος, μὲ παιγνιώδη τρόπο, ὁ Χωματιανὸς ψευδοπαραπονεῖται διὰ μακρῶν γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ φίλου ποὺ «τὸν ἔχει ξεχάσει»: κοινός, καὶ αὐτός, τόπος τῆς ϐυζαντινῆς ἀλληλογραφίας· ἀλλὰ τό, ἐλαφρὸ ἐδῶ, ὕφος εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐξεζητημένο –ἀκόμη καὶ γλωσσικά– ὕφος, λίγα χρόνια ἀργότερα, τῆς εἰσαγωγῆς τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων τοῦ ἴδιου τοῦ Χωματιανοῦ πρὸς τὸν ἴδιο Καϐάσιλα, ὡς μητροπολίτη Δυρραχίου, ὅπου ἐπίσης συναντήσαμε μία συρροὴ ϐυζαντινῶν ἐπιστολικῶν-ρητορικῶν κοινῶν τόπων. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι γράφουν δύο διαφορετικοὶ ἄνθρωποι σὲ δύο διαφορετικοὺς ἀνθρώπους. Ἀσφαλῶς δὲν ἀνακύπτει ὁποιοδήποτε θέμα ταυτίσεως. Δὲν γνωρίζω ποιά εἶναι ἡ τελικὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν G. Prinzing, ἀλλὰ ὑποθέτω ὅτι τὸ κείμενο ἀνήκει στὴν περίοδο ποὺ ὁ Χωματιανὸς εἶναι ἀκόμη χαρτοφύλαξ Ἀχρίδος. Τὸ ἐπιχείρημα ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ κειμένου μεταξὺ τῶν πρώτων τοῦ corpus τοῦ Χωματιανοῦ (ἀρ. 14) εἶναι ἀρκετὰ ἀνασφαλές, καὶ θὰ μποροῦσε εὔκολα νὰ κλονισθῆ μὲ ἄλλα, ἀντίθετα, παραδείγματα. Ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ὁ, κατ' εἰκόνα πατριάρχου, μεγαλοπρεπὴς ἀρχιεπίσκοπος Χωματιανὸς θὰ ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτό του αὐτὴν τὴν ὑπερϐολικὴ καὶ παιγνιώδη οἰκειότητα, τὰ δῆθεν παράπονα γιὰ ἐγκατάλειψη καὶ τοὺς ἀκκισμοὺς σχεδὸν γιὰ ἄλλους «ἔρωτες», πρὸς ἕνα ἀπὸ τοὺς ὑφισταμένους του ἀρχιερεῖς τοῦ «κλίματος» τῆς Ἀχρίδος, ὅσο φίλος του καὶ ἂν ὑποτεθῆ ὅτι ὑπῆρξε. Ὅμως ὁ νέος ἀκόμη χαρτοφύλαξ Χωματιανός, διάκονος ϐέϐαια, ἀλλὰ

πουλος-Κεραμεύς, "Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα", *BZ* 8 (1899), (66-81), σ. 76, ξεκινῶντας ἀκριϐῶς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ταυτότητος ποὺ παρέχει τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Καϐάσιλα («Ε΄. Τετυπωμένα ποιήματα ϐυζαντινῶν ὑμνογράφων»)· τὸν ἀκολουθεῖ ὁ L. Petit, *Bibliographie des acolouthies grecques* [ἀνωτέρω σημ. 16], σ. 184· πρϐλ. προηγουμένως τοῦ ἰδίου, "Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine", *Izvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě*, VI. 1 (1900), (1-153), σ. 96. Ὁ ἴδιος ὑπέδειξε τὴν ταύτιση καὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Στρουμίτζης τῆς Pitra ἀρ. 131: ϐλ. ἐδῶ, ἐν συνεχείᾳ, ὑπὸ (δ). Τὴν ταύτιση τῶν προσώπων θὰ ὑποστηρίξουν καὶ οἱ ἐκδότες τῶν *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Βιέννη, 1913, ἀρ. 158-164 (L. de Thallóczy-C. Jirecek-E. de Sufflay), ἀποδεχόμενοι καὶ τὴν ταύτιση μὲ τὸν Στρουμίτζης τῆς Pitra ἀρ. 131. Ὑπὲρ τῆς ταυτίσεως γενικὰ τῶν προσώπων ὁ I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata archiepiskopija*, I, Σόφια, 1924, σσ. 277-83 καὶ *passim*· *contra*, παλαιότερα, ὁ Golubinskij, *Kratkij ocerk istorii pravoslavni cerkvej bolgarskoj, serbskoj i ruminskoj*, Μόσχα, 1871, σ. 125, ἀπὸ ὅπου προφανῶς καὶ ὁ Gelzer (ϐλ. στὴν προηγουμένη σημ.).

22. "Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης", σ. 136.

τὸ ἰσχυρότερο ἀσφαλῶς πρόσωπο τῆς ἀρχιεπισκοπικῆς αὐλῆς, καὶ προαλειφόμενος ἀρχιεπίσκοπος, μπορεῖ νὰ ἔχῃ αὐτὴν τὴν ἄνεση καὶ τὴν οἰκειότητα μὲ ἕνα νεαρό, νεώτερό του προφανῶς, φίλο του ἀρχιερέα. Ὅταν ἀργότερα ὁ Χωματιανὸς θὰ εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀχρίδος καὶ ὁ φίλος του θὰ εἶναι μητροπολίτης, ἄλλου μάλιστα πατριαρχικοῦ «κλίματος», ὅταν καὶ οἱ δύο θὰ εἶναι μεγαλύτεροι στὴν ἡλικία, καὶ σημαντικώτερα ἀσφαλῶς πρόσωπα, τὸ ὕφος θὰ εἶναι διαφορετικό. Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀναφέρεται σὲ κώλυμα ἱερωσύνης, διατυπώνεται ἁπλῆ γνώμη, ἐνῷ ἡ ἀπόφαση ἐπαφίεται ἀποκλειστικὰ στὴν κρίση τοῦ ἀρχιερέως, καὶ ὁ ἐπιφυλακτικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κατακλείεται ἡ διατύπωση τῆς γνώμης αὐτῆς: *τοσοῦτον γὰρ ἐφ' ἡμῖν τῷ περὶ αὐτοῦ δοῦναι ἀπάντησιν*, ὁ ὁποῖος μᾶλλον δὲν προσιδιάζει σὲ ἀπάντηση προκαθημένου Ἐκκλησίας εἰς τύπον πατριάρχου πρὸς ἕνα ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς του, φαίνεται νὰ ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση.

δ) Ἴσως δὲν θὰ μάθουμε ποτὲ ἂν καὶ ὁ ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Στρουμίτζης στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται μία πράξη τοῦ Χωματιανοῦ σὲ «ποινικὴ» ὑπόθεση (Pitra ἀρ. 131: *Σὺ δέ, πανιερώτατε Στρουμίτζης ἀρχιερεῦ*) εἶναι ὁ Καϐάσιλας. Ἂν ἡ σχετικὴ λιτότης τῆς διατυπώσεως παραπέμπῃ, ὅπως, γενικά, ἔχει παλαιότερα παρατηρηθῆ,[23] ἐπίσης στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χωματιανὸς εἶναι *χαρτοφύλαξ* (εἴτε ἐκδίδει τὴν συγκεκριμένη πράξη ἰδίῳ ὀνόματι, στὰ πλαίσια τῶν «δικαστικῶν» ἁρμοδιοτήτων τοῦ χαρτοφύλακος, εἴτε εἶναι ἁπλῶς ὁ συντάκτης τῆς πράξεως, ἡ ὁποία θὰ εἶχε ἐκδοθῆ ὡς ἀρχιεπισκοπική), εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τὸν Καϐάσιλα. Πάντως ὁ τυπικὸς νομικὸς χαρακτήρας τῆς πράξεως δὲν ἀφήνει ἐδῶ περιθώρια γιὰ ὁποιαδήποτε προσωπικὴ πληροφορία.

ε) Στὶς γνωστές μας μνεῖες ἀποσιωπᾶται ὁ ἀκριϐὴς ἐπισκοπικὸς τίτλος τοῦ ἐπισκόπου Στρουμίτζης (ἤ, κατὰ τὴν ἀρχαιότερη ἐκδοχή, ποὺ προφανῶς δὲν εἶναι πλέον σὲ ἐπίσημη χρήση καὶ χρησιμοποιεῖται μόνον φιλολογικά: «Τιϐεριουπόλεως»).[24] Ἡ Pitra ἀρ. 14 δὲν μνημονεύει τὸν ἐπισκοπικὸ τίτλο: *Πρὸς <τὸν> Στρουμίτζης, ὁ καλὸς Στρουμίτζης*· ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγίων Πεντεκαίδεκα καὶ ἡ Pitra ἀρ. 131, σὲ μία ἀξιοσημείωτη σύμπτωση, χρησιμοποιοῦν τὸ οὐδέτερο «ἀρχιερεύς»: *ἀρχιερέως τῆς αὐτῆς Τιϐεριουπόλεως· σὺ δέ, πανεριώτατε Στρουμίτζης ἀρχιερεῦ*. Ἀντανακλᾶται ἴσως ἐδῶ μία ὡρισμένη σύγχυση ποὺ φαίνεται νὰ περιϐάλλῃ τὸν τίτλο τῶν ἀρχιερέων τοῦ κλίματος τῆς Ἀχρίδος: κανονικὰ εἶναι «ἀρχιεπίσκοποι» (= ἀρχιερεῖς μὴ ὑπαγόμενοι σὲ μητροπολίτη, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ὑποκειμένους σὲ αὐτοὺς

23. «The *responsa* which Chomatianos issued as chartophylax are generally brief statements, the product of a youthful lawyer rather than a mature judge. He states these early opinions with vigor and sharpness... Compared to the later ones, the early *responsa* are not characterized by legal or philosophical insights; they reveal rather an efficient and agile mind, perhaps slightly tinged with impatience. They lack the studied elegance of his archiepiscopal *responsa*...»: A.G.Jameson, *The Responsa and Letters of Demetrios Chomatianos, Archbishop of Achrida and Bulgaria: A Study in Byzantine Legal and Economic History of the Thirteenth Century*, Ph.D. thesis, Harvard University, Cambridge Mass, 1957, σ. 21.

24. Βλ., πρόχειρα, Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, σσ. 9-11, 16-19, 19-21.

ἐπισκόπους)· ὀνομάζονται ὅμως συχνότερα, φαίνεται, μὲ τὸν ἀνώτερο τίτλο «μητροπολίτης», ἴσως ὄχι τόσο ἀπὸ ἀρχιερατικὴ κενοδοξία, ἀλλὰ ἀντίθετα γιὰ νὰ μὴ συμπίπτῃ ὁ τίτλος τους τοῦ «ἀρχιεπισκόπου» μὲ αὐτὸν τοῦ προκαθημένου τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπίσης, ὑπὸ ἄλλη ἔννοια, «ἀρχιεπίσκοπος».[25] Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὸν τύπο τῆς προσφωνήσεως: *ἡ σὴ ἱερότης* (Pitra ἀρ. 14)· *πανιερώτατε* (Pitra, ἀρ. 131).

ς) Ἡ σφραγίδα Laurent ἀρ. 881 ἑνὸς Κων(σταντίνου) Τιβεριουπόλεως, δὲν μπορεῖ, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ ἐκδότης της, νὰ συνδέεται μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχιερατεία στὴν Τιβεριούπολη/Στρούμιτζα εἶναι «bien trop tardive pour qu'il ait pu signer cette bulle»: πράγματι, μὲ βάση μορφολογικὰ στοιχεῖα, ἡ χάραξη τῆς σφραγίδας ἀνάγεται στὸν 10ο-11ο αἰῶνα.

Ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν. Ἀπὸ τὴν σφραγῖδα Laurent ἀρ. 1509, καὶ μόνον ἀπὸ αὐτὴ τὴν πηγή, γνωρίζουμε ἕνα Κωνσταντῖνο Καβάσιλα ἐπίσκοπο Γρεβενοῦ. Θὰ ἦταν εὔλογο νὰ εἶναι ὁ δικός μας Καβάσιλας –συμπίπτει ἡ γενικὴ χρονολόγηση, συμπίπτει τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμο, καὶ τὸ Γρεβενὸν/Γρεβενὰ ἀποτελοῦν, ὅπως καὶ ἡ Στρούμιτζα, ἐπαρχία τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος. Τὸ κύριο πρόβλημα πηγάζει ἐδῶ ἀπὸ τὴν προσθήκη μιᾶς ἀκόμη ἐπαρχίας στὸν ἤδη ὑπερβολικὰ βεβαρημένο κατάλογο τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ φέρεται νὰ κατέλαβε διαδοχικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας: ἄν, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς» του εἶναι τὸ σημαντικώτερο ἐρώτημα ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀρχιερατική του σταδιοδρομία, ἡ «τετρακισεπισκοπή» του θὰ ἦταν σχεδὸν ἀδιανόητη –καὶ θὰ ἐνίσχυε τὴν παλαιότερη τάση γιὰ διαχωρισμὸ τῶν προσώπων, ἀντίθετα πρὸς τὴν σαφῆ τάση τῶν πιὸ πρόσφατων δημοσιευμάτων, τὰ ὁποῖα δέχονται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας τῶν διαφόρων μνειῶν εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

α) Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπαρχίας στὴν σφραγῖδα εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποκαταστάσεως: *τὸν [Γ]ρ<ε>βενοῦ.* Ἐν τούτοις ἡ ἀνάγνωση φαίνεται ἀσφαλής: ὅπως σημειώνει ὁ ἐκδότης, δὲν ὑπάρχει ἄλλη πιθανὴ ἀρχιερατικὴ ἐπαρχία μὲ τὴν κατάληξη *-βενου*, ἡ ὁποία καλῶς ἀναγινώσκεται· ἄλλωστε, μὲ τὸ δεδομένο τῆς ἀσφαλοῦς παρουσίας τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ Καβάσιλα, ἡ τυχὸν ὑποκατάσταση τοῦ Γρεβενοῦ/Γρεβενῶν μὲ ἄλλη ἐπαρχία θὰ μετέθετε ἁπλῶς τὸ πρόβλημα.

β) Ἡ ταύτιση, καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα ἐπισκόπου Γρεβενοῦ, μαζὶ μὲ τοὺς λοιποὺς μνημονευόμενους ἱεράρχες τῆς ἐποχῆς (καὶ τῆς περιοχῆς) μὲ τὸ ἴδιο ὀνοματεπώνυμο, σὲ

25. Ὁ τίτλος «ἀρχιεπίσκοπος», κατώτερος κανονικὰ τοῦ «μητροπολίτης», προσιδιάζει ἐν τούτοις σὲ ἀρχηγοὺς (μὴ πατριαρχικῶν) αὐτοκεφάλων, κατὰ τὴν σημερινὴ ὁρολογία, ἐκκλησιῶν: τὸ ἀρχαιότερο πρότυπο εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου, ἐνῶ τυπικὸ ἐπίσης ὑπόδειγμα ὑπῆρξε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Πρβλ. καὶ μία συνοπτική, ἀλλὰ οὐσιαστικὴ σημείωση τοῦ J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* [κατωτέρω σημ. 26], σ. 153 σημ. 1. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν αὐτοκεφάλων αὐτῶν ἐκκλησιῶν, μὴ ἔχοντας ἄμεσα ὑποκειμένους σὲ αὐτοὺς ἐπισκόπους, ὥστε νὰ εἶναι τυπικὰ "μητροπολίτες", εἶναι πράγματι τεχνικὰ «ἀρχιεπίσκοποι»· ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ «ἀρχιεπίσκοπος (Κωνσταντινουπόλεως)» εἶναι τεχνικὰ καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Φυσικὰ δὲν ἀναφερόμαστε στὴν σημερινὴ σύγχυση τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων, ἰδίως στὴν αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἐκφεύγει τῆς «κανονικῆς» λογικῆς.

ἕνα πρόσωπο γίνεται χωρὶς ἐπιφύλαξη δεκτὴ ἀπὸ τὸν Prinzing, ὁ ὁποῖος καὶ μνημονεύει τὰ Γρεβενὰ πρῶτα μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν ποὺ ἐποίμανε ὁ Καβάσιλας.

γ) Πράγματι, ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ ταυτότητα τῶν προσώπων, τὰ Γρεβενὰ θὰ πρέπει, λογικά, νὰ ὑπῆρξαν ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἐπισκοπικὲς ἕδρες ποὺ κατέλαβε διαδοχικὰ ὁ Καβάσιλας: στὶς *notitiae episcopatuum* τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο τὰ Γρεβενὰ (ἐπαρχία ποὺ ἀποσπάσθηκε σχετικὰ ἀργὰ ἀπὸ τὴν «πρωτόθρονη» Καστοριὰ) κατέχουν πολὺ χαμηλότερη θέση ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα· τὸ ἴδιο συμβαίνει συνήθως –ἀλλὰ ὄχι πάντοτε– καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, μέχρις ὅτου ἡ θέση αὐτὴ παγιωθῇ καὶ πάλι τελικά, μεταξὺ τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰώνα, ὅταν διαδοχικὰ ἡ Στρούμιτζα θὰ εἶναι ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς μητροπόλεις τοῦ θρόνου ἐνῷ τὰ Γρεβενὰ ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές του, ἐν συνεχείᾳ ἡ Στρούμιτζα μητρόπολη (τέταρτη) μὲ δύο ὑποκείμενες ἐπισκοπὲς ἐνῷ τὰ Γρεβενὰ τυπικὰ «μητρόπολη» (ἕβδομη) ἀλλὰ χωρὶς ἐπισκοπὲς (=ἀρχιεπισκοπή), καὶ τέλος ἡ Στρούμιτζα καὶ πάλι τρίτη ἀπὸ τὶς μητροπόλεις ἐνῷ τὰ Γρεβενὰ ὄγδοη.[26]

26. Βλ. στὶς *notitiae episcopatuum* ποὺ παραθέτει ὁ Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida: α)* Στὴν *notitia* τῆς πρώτης «βουλγαρικῆς» περιόδου (σ. 4): 6. Στρούμιτζα (μὲ 1. τὴν Ἀχρίδα), τὰ Γρεβενὰ ἀπουσιάζουν ἀκόμη. β) Στὴν βυζαντινὴ *notitia* (11ος-12ος αἰ.: σ. 10-11): 9. Στρούμιτζα (μὲ 1. την Ἀχρίδα), τὰ Γρεβενὰ προστίθενται μετέπειτα ὡς 20. γ) Στὴν *notitia* ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει τὴν τάξη τῶν θρόνων κατὰ τοὺς 13ο-14ο αἰ. (σσ. 19-21): 5. Στρούμιτζα (μὴ συναριθμουμένης τῆς ἴδιας τῆς Ἀχρίδος [=6.]), 17. (τελευταία θέση) Γρεβενὰ [=18.] δ) Στὶς μεταβυζαντινὲς *notitiae* ποὺ ἔχει καταγράψει ὁ Χρύσανθος Ἱεροσολύμων (σσ. 28-31), μὴ συναριθμουμένου πλέον ποτὲ τοῦ ἴδιου τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος: I (σσ. 29-30), ὡς «μητροπόλεις Ἀχριδῶν»: 4. Γρεβενὰ 7. Στρώμνιτζα. II (σ. 30), ἐπίσης ὡς μητροπόλεις: 6. *Ἡ Τιβεριούπολις, ἡ νῦν Στρούμνιτζα ἢ Στρώμνιτζα καλουμένη· εἶχε τὴν* [ἐπισκοπὴν] *τοῦ Ῥαδοβιστίου καὶ Βαλαντόβου, καὶ αὐτὰ ὅλα μία, 7. Ἡ τῶν Γρεβενῶν ἢ Γραιβενοῦ· ἄνευ ἐπισκοπῆς.* III (σ. 31) ἔτ. 1706: 6. Γρεβενά, 9. Στρούμνιτζα (πρβλ. καὶ σσ. 133-34). ε) Στὶς ἀνασυγκροτούμενες ἀπὸ τὸν Gelzer «*notitiae*» (σσ. 32-54): I (σ. 32): 4. Στρούμιτζα, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων, μὲ μία ἢ δύο ἐπισκοπές (Ροδοβιστίου καὶ Βαλαντόβου), 2. Γρεβενά, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων χωρὶς ἐπισκοπές («Titularmetropolen») [=7]. II (σ. 33) «*notitia*» τοῦ Νεκταρίου (ca. 1600): 3. Στρούμιτζα, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων, 1. Γρεβενά, μεταξὺ τῶν ἐπισκοπῶν [=7]. III (σ. 33) «*notitia*» τοῦ Διονυσίου (ca. 1650, μετὰ τὴν ὑπαγωγὴ τοῦ Δυρραχίου στὸν θρόνο τῆς Ἀχρίδος): 3. (;) Στρούμιτζα, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων, 1. Γρεβενά, μεταξὺ τῶν ἐπισκοπῶν [=8]. IV (σ. 33) «*notitia*» κατὰ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 17ου αἰ.: 3. Στρούμιτζα, 8. Γρεβενά, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων. Πρβλ. τὴν τάξη ποὺ παραθέτει ὁ Le Quien, *Oriens Christianus,* II, Παρίσι, 1740, στ. 283-86: 6. Τιβεριούπολις ἢ Στρούμιτζα, 7. Γρεβενά, μεταξὺ τῶν μητροπόλεων. Μετὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος καὶ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ἐπαρχιῶν της στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο (1767), ὁ μητροπολίτης «Στρωμνίτζης καὶ Τιβεριουπόλεως» ἐντάσσεται τελικὰ ὡς 77ος στὸ συνταγμάτιον καὶ φέρει τὸν τίτλο τοῦ ὑπερτίμου καὶ τοῦ ἐξάρχου «Βουλγαρικῆς Μακεδονίας», ἐνῷ ὁ Γρεβενῶν ὡς 79ος μὲ τὸν τίτλο μόνον τοῦ ὑπερτίμου (σσ. 166-67: Ῥάλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 520-21). Ἡ τάξη ὑπογραφῆς τῶν ἀρχιερέων Στρουμίτζης (Στρωμνίτσης, Τιβεριουπόλεως) καὶ Γρεβενῶν σὲ πράξεις τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ., ποὺ δημοσιεύει ὁ Gelzer, ἐναλλάσσεται, ἀκόμη καὶ σὲ πράξεις σχεδὸν σύγχρονες μεταξύ τους ἢ καὶ σὲ διαφορετικὲς παραδόσεις τῆς ἴδιας πράξεως (Gelzer, σσ. 63-64 ἀρ. 18, 67 ἀρ. 20, 83 ἀρ. 31, 86 ἀρ. 32, 87 ἀρ. 33, 94 ἀρ. 35, 97 ἀρ. 36, 107 ἀρ. 46, 109 ἀρ. 48, 110 ἀρ. 49, 118 ἀρ. 55-56, 119 ἀρ. 59, 120 ἀρ. 60), ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπὸ ἐκεῖ δυνατὴ ἡ συναγωγὴ σταθερῶν συμπερασμάτων, γιὰ μία περίοδο πού, οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ: προφανῶς ἡ θέση τῶν ὑπογραφῶν στὰ ἔγγραφα ἢ τὰ ἀντίγραφά τους ἢ στὶς ἐκδόσεις εἶναι συχνὰ τυχαία.

δ) Χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ πρόβλημα τῆς παρεμβολῆς καὶ τῶν Γρεβενῶν, ὁ J. Gouillard, συντάκτης τοῦ παλαιότερου, λαμπροῦ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἄρθρου γιὰ τὸν Καβάσιλα στὸ *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, XI, 13-14, ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου, δὲν θεωρεῖ ὡς ἀποφασιστικὴ ἀντένδειξη γιὰ τὴν ταύτιση τὴν διαδοχικὴ παρουσία του σὲ διάφορες (τρεῖς, τότε, ἀκόμη) ἐπισκοπικὲς ἕδρες, ἡ ὁποία «n'est pas... dirimante: les vicissitudes politiques de l'époque suffiraient à l'expliquer». Ἀντίθετα, ὁ ἐκδότης (1965) τῆς σφραγίδας τῶν Γρεβενῶν π. Laurent –εὔλογα ἴσως, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος καὶ βασικὸς ἐρευνητής, ποὺ ἔθεσε καὶ μελέτησε στὶς ἡμέρες μας τὸ θέμα τῶν βυζαντινῶν «τρισεπισκόπων»– θεωρεῖ ὅτι «un trisépiscopat eût été à l'époque inouï», καὶ θὰ εἶχε ἀσφαλῶς χρησιμοποιηθῆ εἰς βάρος τοῦ Καβάσιλα, στὸ πλαίσιο τῶν πολιτικῶν διαμαχῶν, μὲ τὶς ὁποῖες συνδέθηκε τὸ πρόσωπό του.[27] Καταλήγει ἔτσι στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ πρόσωπα θὰ πρέπει τοὐλάχιστον νὰ διπλασιασθοῦν καὶ προτείνει τὸ σχῆμα: ὁ Στρουμίτζης εἶναι ὁ μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, ὁ Γρεβενῶν ὁ μετέπειτα Δυρραχίου. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὀρθὸ ἢ μὴ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν προσώπων, θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια ὅτι, ἂν ὑπάρξῃ πράγματι διαχωρισμός, ὁ σχηματισμὸς τῶν δύο «ὁμάδων» κατὰ τὸν τρόπο αὐτόν, καὶ ὄχι ἐνδεχομένως διαφορετικά, εἶναι πράγματι ὁ περισσότερο εὔλογος, καὶ τοῦτο ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα κριτήρια ποὺ τυχὸν εἶχε ὑπ' ὄψη ὁ Laurent.

ε) Ἐν τούτοις ὁ Laurent στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑποπίπτει σὲ μία σοβαρὴ ἀβλεψία, τὴν ὁποία ἐντοπίζει ἀργότερα ὁ ἴδιος: θεωρεῖ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, Γρεβενῶν καὶ μετέπειτα Δυρραχίου, ὡς τὸν Κωνσταντῖνο Δυρραχίου τῶν *Reg.*, N. 1179-1180. Μὲ τὸ δεδομένο αὐτὸ χρονολογεῖ τὶς κανονικὲς ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα Δυρραχίου πρὶν ἀπὸ τὸ 1213, ὅταν προκύπτῃ ἡ πρώτη γνωστὴ χηρεία τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο τῶν *Reg.*, N. 1179-1180 (ἐκλογὴ τοῦ Δοκειανοῦ Δυρραχίου, τὴν ὁποία ὁ Laurent πάντως δὲν μνημονεύει), –καὶ ἐπομένως στὴν περίοδο πρὶν ὁ Χωματιανὸς ἀναδειχθῇ ἀρχιεπίσκοπος, ὅταν εἶναι ἀκόμη (στὴν πραγματικότητα ἴσως δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη τὸ 1213) *χαρτοφύλαξ* Ἀχρίδος. Θὰ ἐπανέλθῃ μετὰ μία ἑπταετία (1972) γιὰ νὰ διορθώσῃ αὐτὸ ποὺ ἀποδίδει σὲ μία, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, «inexcusable distraction»[28] καὶ βεβαίως νὰ μεταθέσῃ, ὀρθά, καὶ τὴν σύνταξη τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ στὴν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας του. Δὲν θὰ θεωρήσῃ ὅμως σκόπιμο νὰ σημειώσῃ ἄν, κατὰ τὰ λοιπά, ἐξακολουθῇ νὰ θεωρῇ ἰσχύουσες τὶς προτάσεις του γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Καβάσιλα Γρεβενῶν μὲ τὸν Δυρραχίου τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων καὶ τὸν διαχωρισμό του ἀπὸ τὸν Στρουμίτζης = Ἀχρίδος, θέμα ποὺ ἀφήνει ἔτσι μετέωρο.

ϛ) Μένει εἰδικώτερα μετέωρο τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως τῆς σφραγίδας τῶν Γρεβενῶν ἀπὸ τὸν Laurent: «XIIe siècle (fin)». Ἄν, ὅπως εἶναι πιθανώτερο, ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἔχῃ βασισθῆ ἀκριβῶς στὴν ὑποτιθέμενη ταύτιση τοῦ Καβάσιλα Γρεβενῶν = Δυρραχίου μὲ τὸν

27. *Le corpus des sceaux...*, V. 2, σ. 338: «un trisépiscopat eût été à l'époque inouï et le patriarche de Nicée eût certainement enregistré... cette attente aux canons».

28. *Le corpus des sceaux...*, V. 3, σ. 125.

μαρτυρούμενο στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα Κωνσταντῖνο Δυρραχίου, θὰ πρέπει ἐνδεχομένως, μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς ταυτίσεως αὐτῆς, νὰ τροποποιηθῇ ἀνάλογα ἡ χρονολόγηση καὶ τῆς σφραγίδας. Ἂν ἡ χρονολόγηση τῆς σφραγίδας στὸν 12ο αἰῶνα ἔχῃ γίνει (καὶ) μὲ ἀνεξάρτητα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μορφολογία τῆς κατασκευῆς (;), τότε, μὲ τὴν σχετικὰ πρώιμη αὐτὴ χρονολόγηση, ἡ σφραγίδα θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ σὲ ἄλλον, ἄγνωστο ἀπὸ ἀλλοῦ, ὁμώνυμο ἀρχιερέα Γρεβενῶν, ἴσως τῆς ἀμέσως προηγούμενης γενεᾶς, προφανῶς συγγενῆ τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα Στρουμίτζης = Δυρραχίου, ποὺ θὰ μποροῦσε πλέον, εὐχερέστερα πάντως, νὰ ταυτισθῇ καὶ μὲ τὸν μετέπειτα Ἀχρίδος.

Ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου. Εἴδαμε ὅτι ἡ διέλευση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τοῦ Δυρραχίου μαρτυρεῖται ἀποκλειστικά, μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμο αὐτό, ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν κανονικῶν ἀποκρίσεων Χωματιανοῦ / Ἰωάννου Κίτρους, τὴν πρωτογενῆ καὶ τὴν δευτερογενῆ (κυρίως: τὴν "σύνοψη" τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη). Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο καὶ τὴν παράδοση τῶν ἀποκρίσεων ἐλάχιστα μποροῦν νὰ συναχθοῦν γιὰ τὴν θητεία τοῦ Καβάσιλα στὴν μητρόπολη Δυρραχίου –ἢ τίποτε. Πάντως:

α) Τὸ μόνο προσωπικῆς φύσεως κείμενο, τὸ προοίμιο τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ στὸν Καβάσιλα, κείμενο ἐξαιρετικὰ βεβαρημένο, ὅπως εἴδαμε, ἀπὸ κοινοὺς τόπους τῆς βυζαντινῆς ρητορικῆς, μαρτυρεῖ οὐσιαστικὰ μόνον γιὰ τὴν σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδει ὁ Χωματιανὸς στὸ πρόσωπο τοῦ παραλήπτη –κυρίως ἀπὸ τὸ ὕφος, καὶ λιγώτερο ἀπὸ τοὺς πολλοὺς κολακευτικοὺς λόγους, ποὺ ἀποτελοῦν συνήθη φραστικὰ σχήματα: *θεσπεσία μοι καὶ ἱερὰ κεφαλή... τῆς σῆς τελειότητος*· πρβλ. ὡς *εὐλαβεῖσθαι κατὰ τοὺς φοβουμένους καὶ ἀναπόδα χωρεῖν ἀπὸ προσώπου τῶν μεγίστην καὶ ἀνθηρὰν ἐν λόγῳ καὶ σοφίᾳ ἑκατέρᾳ περιβεβλημένων ἰσχύν*. Εὐχέρεια στὴν χρήση τῶν κολακευτικῶν αὐτῶν λόγων προσθέτει προφανῶς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χωματιανὸς δὲν ἀπευθύνεται σὲ ὑφιστάμενό του ἀρχιερέα τοῦ κλίματος τῆς Ἀχρίδος, ἀλλὰ σὲ διακεκριμένο καὶ ἰσχυρό, προφανῶς καὶ πολιτικά, ὅπως θὰ δοῦμε, ἐκκλησιαστικὸ πρόσωπο, ποὺ ἀνήκει πλέον, τυπικὰ ἔστω, μέσα στὰ δεδομένα τῆς ἠπειρωτικῆς πραγματικότητας, σὲ ἄλλο «κλίμα».

β) Ἡ οἰκογένεια Καβάσιλα ἔχει δεσμοὺς μὲ τὸ Δυρράχιο καὶ παρουσία ἐκεῖ. Τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα Καβάσιλας ἐπιχωριάζει στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὴν ἐποχή: σὲ μία ὑπόθεση τοῦ Χωματιανοῦ εἶναι ἀναμεμιγμένοι ἕνας Καβάσιλας καὶ μία Καβασιλῖνα *ἐντὸς τοῦ κάστρου Δυρραχίου* (Pitra, στ. 423-30 ἀρ. 100)· ἕνας Δημήτριος Καβάσιλας, διάκονος καὶ «*κανστρίσιος*» τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου, ἐμφανίζεται τὸ 1246 σὲ μία πράξη ἀγοραπωλησίας, τῆς ὁποίας εἶναι ἴσως ὁ συντάκτης (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Δυρραχηνά", *BZ* 14 [1905], (568-574), σσ. 569-71).[29]

γ) Ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου Κωνσταντῖνος Καβάσιλας ἔχει προηγου-

29. Σχετικά: H. Saradi, "On the *archontike* and *ekklesiastike dynasteia* and *prostasia* in Byzantium, with particular attention to the legal sources: a study in social history of Byzantium", *B* 64 (1994), (69-117, 314-351), σ. 330 ἀρ. B. 3· Pitsakis, "Questions albanaises..." [ἀνωτέρω σημ. 21], σσ. 180 σημ. 9, 189 σημ. 42.

μένως διατελέσει, στὰ χρόνια ἤδη τοῦ Χωματιανοῦ, ἐπίσκοπος Στρουμίτζης –καὶ μὲ τὴ βεβαία παρεμβολὴ ἑνὸς ἄλλου γνωστοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου, τοῦ Δοκειανοῦ, στὸν ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε εἰδικώτερα στὴν συνέχεια– ἀποκλείεται, παρὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἕδρας, κάθε δυνατότητα ταυτίσεώς του μὲ τὸν ὁμώνυμο μητροπολίτη Δυρραχίου Κωνσταντῖνο, ὁ ὁποῖος μετέχει τῆς πατριαρχικῆς συνόδου στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1191 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1192, στὰ *Regestes,* N. 1179 καὶ 1180. Πάντως ἀπὸ κανένα δὲν βλέπω νὰ ἔχῃ προταθῆ τέτοια ταύτιση –ἡ ὡμολογημένη ἀβλεψία τοῦ Laurent, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε, εἶναι ἄλλου περιεχομένου, καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ περαιτέρω.

δ) Τὰ νομοκανονικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Καβάσιλα, ἐμφανῆ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα πρὸς τὸν Χωματιανὸ καὶ / ἢ τὸν Ἰωάννη Κίτρους, μποροῦν, βέβαια, νὰ συνδυασθοῦν μὲ τὸ ἐρώτημά του, ὡς ἐπισκόπου Στρουμίτζης, σὲ κανονικὸ ἐπίσης ζήτημα, στὸν Χωματιανό, τῆς Pitra ἀρ. 14 –ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει καὶ πολλὰ πράγματα: κάθε ἀρχιερεὺς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος θὰ μποροῦσε νὰ ἔχῃ ὑποβάλει ἕνα ἐρώτημα σχετικὰ μὲ ἕνα ἀμφισβητούμενο κώλυμα ἱερωσύνης στὴν ἕδρα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἢ καὶ προσωπικὰ στὸν ἁρμόδιο γιὰ νομικὰ ζητήματα χαρτοφύλακα, ἂν μάλιστα συνέβαινε νὰ ἔχουν καὶ στενότερο δεσμὸ γνωριμίας.

ε) Διαθέτουμε τώρα, ὅπως εἴδαμε, καὶ μία πρόσθετη μαρτυρία, τὴν σφραγῖδα Laurent ἀρ. 1777: + *Κων/σταντίνου/ σφράγισμα/ τοῦ Δυρρα/χίου.* Ἀνακύπτει καὶ ἐδῶ ἕνα πρόβλημα χρονολογήσεως, ἀνάλογο μὲ αὐτὸ ποὺ συναντήσαμε στὴν σφραγῖδα Laurent ἀρ. 1509: ἡ χρονολόγηση τοῦ Laurent «gravure de ce sceau: premières décennies du XIIIe siècle, après 1213» βασίζεται σὲ ἀνεξάρτητα, μορφολογικά, στοιχεῖα (ὅπως θὰ ἐπέτρεπε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ἡ φράση «gravure de ce sceau»); ἢ ἀκριβῶς στὴν ταύτιση τοῦ κατόχου μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα Δυρραχίου (ὅπως εἶναι σαφὲς γιὰ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς χρονολογήσεως: «après 1213», μὲ βάση τὴν νέα ποὺ εἴδαμε ὅτι ἀποδέχεται ὁ Laurent γιὰ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο: μετὰ τὴν χηρεία τοῦ 1213 καὶ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Χωματιανοῦ); Ἀλλὰ βέβαια ἂν ἡ χρονολόγηση τῆς σφραγίδας γίνεται μὲ βάση μόνον τὴν χρονολόγηση τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο, ἐξ ἴσου δυνατὴ θὰ ἦταν ἡ ἀπόδοση τῆς σφραγίδας στὸν πρῶτο Κωνσταντῖνο Δυρραχίου, τῶν *Reg.*, N. 1179-1180 (ἔτ. 1186-1187)· μόνον στὴν περίπτωση ποὺ ἰδιαίτερα μορφολογικὰ στοιχεῖα θὰ ἐπέτρεπαν τὴν χρονολόγηση τῆς σφραγίδας στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, καὶ ὄχι στὰ τέλη τοῦ 12ου, θὰ ἐπεβάλλετο ἡ ἀπόδοση ἀποκλειστικὰ στὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα. Πάντως, στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ θέμα ἔχει περιωρισμένη σημασία, ἀφοῦ, οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ παρουσία καὶ τῶν δύο Κωνσταντίνων στὸ Δυρράχιο ἐπαρκῶς μαρτυρεῖται, καὶ ἑπομένως ἡ σφραγίδα δὲν παρέχει νέο στοιχεῖο· ἁπλῶς, ἐὰν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόδοσή της μὲ ἀσφάλεια στὸν Καβάσιλα, θὰ εἴχαμε τὴν ἐλλείπουσα δεύτερη μαρτυρία, πέρα ἀπὸ τὴν παρεχόμενη ἀπὸ τὴν παράδοση (κύρια καὶ δευτερεύουσα) τῶν ἀποκρίσεων, γιὰ τὴν παρουσία του στὸ Δυρράχιο.

ϛ) Ὁ Laurent, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴδαμε, στὴν ἔκδοση τῆς σφραγίδας ἀρ. 1509, εἶχε δεχθῆ ὅτι οἱ ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, ὡς Δυρραχίου, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκουν στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χωματιανὸς εἶναι ἀκόμη χαρτοφύλαξ Ἀχρίδος, ὅταν προβαίνῃ στὴν ἀναθεώρηση τῆς χρονολογήσεώς του, κατὰ τὴν ἔκδοση τῆς σφραγίδας ἀρ. 1777, εἶναι πλέον κατηγορηματικὸς γιὰ τὴν ἀναθεώρηση καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα: μία προσεκτική, καὶ ὄχι ἐπιπόλαιη, ἀνάγνωση, γράφει, πείθει ὅτι ὁ Χωματιανὸς συντάσσει ὁπωσδήποτε τὶς ἀποκρίσεις ὅταν εἶναι πλέον ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Παρὰ τὴν πανταχοῦ παρουσία, στὶς κανονικὲς συλλογές, τὶς ἀρχαῖες καὶ τὶς νεώτερες, τοῦ Καβάσιλα ὡς μητροπολίτη Δυρραχίου, μέσῳ τῶν ἀποκρίσεων Χωματιανοῦ/ Ἰωάννου Κίτρους, ἡ ὁποία ἔτσι εἶναι ἐκείνη ποὺ διασώζει σήμερα κυρίως τὴν μνήμη του, ἡ καλύτερα καὶ εὐρύτερα μαρτυρημένη ἰδιότητά του, ὅπως εἶναι ἄλλωστε εὔλογο, εἶναι αὐτὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Μαρτυρίες ἀπὸ ἱστοριογραφικὲς πηγές, ἀπὸ τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα ποὺ ὁ ἴδιος συνέταξε, ἀπὸ τὴν τοπική, τέλος, ἱστορικὴ μνήμη, ἡ ὁποία θέλησε τὸν Καβάσιλα «ἅγιο», στὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀχρίδος καὶ τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

α) Οἱ ἱστοριογραφικὲς εἰδήσεις ποὺ διαθέτουμε προέρχονται κατὰ βάση ἀπὸ μία, πρώτης τάξεως, πηγή, τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη. Οἱ ἄλλες μαρτυρίες (Θεόδωρος Σκουταριώτης, Ἐφραίμ), ταυτόσημες πρὸς τὴν δική του καὶ συνοπτικώτερες, βασίζονται κυρίως ἢ ἀποκλειστικὰ σὲ αὐτόν. Οἱ πηγὲς μνημονεύουν τὸν Καβάσιλα μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμό του· μᾶς δίνουν καὶ πολύτιμες εἰδήσεις γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Καβάσιλα καὶ τὶς πολιτικές του ἐπιλογὲς –τὶς τελευταῖες θὰ μπορούσαμε, ἄλλωστε νὰ εἴχαμε ὑποθέσει μέσα ἀπὸ τὴν σταδιοδρομία τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὶς προσωπικές του σχέσεις:
Ὁ Καβάσιλας ἔχει δύο, ἄγνωστους ἀπὸ ἀλλοῦ, ἀδελφούς, ποὺ ἀνήκουν στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ «δεσπότη» Μιχαὴλ Β΄ Ἀγγέλου Δούκα Κομνηνοῦ (1236;-1271), καὶ κατέχουν δημόσια ἀξιώματα: ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας *συνηριθμεῖτο τοῖς ἐν αὐτῷ προύχοσιν*, ὁ Ἰωάννης Καβάσιλας ἔχει τὴν διαχείριση τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ἀλλὰ ὁ «δεσπότης» τοῦ ἔχει ἐμπιστευθῆ καὶ τὴν διαχείριση ὁλόκληρης σχεδὸν τῆς ἰδιωτικῆς του περιουσίας (*σχεδὸν πᾶσαν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων τὴν δεσποτείαν ἔφερε, τά τε κοινὰ διέπων καὶ τὰ κατ᾽ οἶκον).*[30] Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Β΄ ἀναδεικνύεται ὁ Κωνσταντῖνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, σέ (κανονικὴ) διαδοχὴ τοῦ Χωματιανοῦ.

Ἐπὶ Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως (1254-1258), ἀρχιεπίσκοπος ἤδη Ἀχρίδος, εὑρισκόμενος σὲ περιοχὴ ἐλεγχομένη ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, σὲ στιγμὴ ποὺ οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἤπειρο ἔχουν καὶ πάλι ὀξυνθῆ, ἐμποδίζεται, μὲ ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορος, νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν ἕδρα του, καὶ κρατεῖται, στὴν Ἀνατολή, *ἐν τῇ Ἕῳ* προσθέτει ὁ Σκουταριώτης (δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑποθέσουμε φυλάκιση ἢ περιορισμό), ἐπειδή, λόγῳ τῶν πολιτικῶν του φιλιῶν καὶ τῆς ὑψηλῆς θέσεως τῶν ἀδελφῶν του κοντὰ στὸν Μιχαὴλ Β΄, *ὑφωρᾶτο μὴ ὀρθὸς εἶναι περὶ τὴν ἀρχὴν τὴν βασίλειον.* Τώρα ποὺ ἡ «πίστη» τῆς Ἠπείρου εἶναι καὶ πάλι ἀμφίβολη, ἢ ἔχει ἤδη διαψευσθῆ, εἶναι ἐπικίνδυνη ἡ παρουσία στὸν εὐαίσθητο αὐτοκέφαλο πρωθιεραρχικὸ θρόνο τῆς Ἀχρίδος, στὴν ὑψηλότερη ἐκκλησιαστικὴ θέση στὸ ἔδαφος

30. Ἰωάννης Καβάσιλας: *PLP* ἀρ. 10094· Θεόδωρος Καβάσιλας: *PLP* ἀρ. 10087.

τῆς Ἠπείρου, μὲ οἱονεὶ πατριαρχικὲς προνομίες, ἑνὸς «δυνάμει» νέου Χωματιανοῦ.

Τὸ 1259 παρέχει δείγματα πίστεως στὸν νέο αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο, προσκολλᾶται στὶς δυνάμεις τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ συμβάλλει ἠθικὰ στὴν ἅλωση τῆς Ἀχρίδος ἀπὸ τὶς αὐτοκρατορικὲς δυνάμεις: ἀφ' ἑνὸς διαμορφώνοντας ἀνάλογο ὑπὲρ αὐτῶν φρόνημα τῶν κατοίκων τῆς πόλεως· ἀλλά, προφανῶς, ἐξασφαλίζοντας κυρίως, στὴν κοινὴ συνείδηση, τὴν «νομιμοποίησή» τους –ἀφοῦ εἶναι οἱ δυνάμεις οἱ ὁποῖες «συνοδεύουν» καὶ ἐπαναφέρουν στὴν κανονικὴ ἕδρα του τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς πόλεως καὶ προκαθήμενο ὁλόκληρου τοῦ «κλίματος» τοῦ ἀχριδηνοῦ θρόνου.

β) Τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα ποὺ συντάσσει ὁ Καβάσιλας ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος γιὰ τὸν ἅγιο Κλήμεντα Ἀχρίδος καὶ τὸν ὅσιο Ναοὺμ συνεχίζουν φυσιολογικὰ τὴν γνωστὴ δραστηριότητά του ὡς συντάκτη ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν τοπικῶν ἁγίων τῆς περιοχῆς, τὴν ὁποία εἶχε ἐγκαινιάσει ὡς ἐπίσκοπος Στρουμίτζης. Τότε εἶχε συντάξει τοὺς κανόνες στοὺς Πεντεκαίδεκα μάρτυρες τῆς Τιβεριουπόλεως-Στρουμίτζης, τοπικοὺς ἁγίους τῆς ἐπαρχίας του· τώρα συντάσσει ἕνα κανόνα γιὰ τὸν μακρινὸ προκάτοχό του, τὸν ἅγιο Κλήμεντα Ἀχρίδος, καὶ δύο κανόνες γιὰ τὸν τοπικὸ θαυματουργὸ ἅγιο, ὅσιο Ναούμ. Ἡ ἀπόδοση σὲ αὐτὸν καὶ ἑνὸς Βίου τοῦ ὁσίου Ναοὺμ (*BHG*³ 1317) γίνεται κατ' εἰκασίαν.[31] Στὶς ἀκροστιχίδες τῶν κανόνων ἐντάσσει τὸ ὄνομα καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικό του τίτλο: *Καβάσιλάς σοι δεύτερον πλέκει κρότον ὁ Βουλγαρίας, Κλήμη· Ὁ ἀρχιποίμην Βουλγάρων Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας*.[32]

γ) Ἡ τελευταία γνωστὴ μαρτυρία τοῦ Καβάσιλα στὸν θρόνο τῆς Ἀχρίδος (καὶ στὴν ζωὴ) προέρχεται ἀπὸ μία χρονολογημένη κτητορικὴ ἢ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή[33] σὲ μία εἰκόνα: 1262/1263.

31. Ἡ ἀπόδοση ὀφείλεται στὸν I. Dujčev, "Prostranno grăcko žitie i služba na Naum Ohridski", *Konstantin-Kiril Filosof...*, Σόφια, 1969, (261-279), σ. 278 [= τοῦ ἰδίου, *Proučvanija vărhu Srednovekovnata Bălgarska Istorija i Kultura*, Σόφια, 1981, σσ. 174-93]· βλ. καὶ E. Trapp, "Die Viten des hl. Nahum von Ohrid", *Byzantinoslavica* 35(1974), (161-185), σ. 164. Γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς βίους τοῦ ἁγίου Ναοὺμ βλ. τώρα K. Nichoritis [ἀνωτέρω σημ. 15], σσ. 30-31 καὶ σημ. 100-101, ὅπου καὶ συγκέντρωση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

32. Γιὰ τὶς ἀκολουθίες καὶ τὴν παράδοσή τους, χειρόγραφη καὶ ἔντυπη: Nichoritis, σσ. 27-31, 35-39, 43-45. Βλ. τὰ βασικὰ στοιχεῖα ἀνωτέρω: "*Οἱ πηγές:* Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος". Οἱ ἐκδόσεις: α) Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Κλήμεντος (Μοσχόπολη, 1742: Legrand, *18e s.*, ἀρ. 286). Petit, 42 ἀρ. 1· Θ. Παπαδόπουλος, 13 ἀρ. 136· Peyfuss, σσ. 115-20. Ἀνατυπώνεται: *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 53-120. β) Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ναοὺμ (Βενετία, 1695 Νικόλαος Σάρος: πρβλ. *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 285-288. Μοσχόπολη, 1740: πρβλ. *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 289-317. Μοσχόπολη, 1742: Legrand, ἔνθ' ἀνωτ.· ἀνατυπώνεται εἰς *Cyrillomethodianum* 10 (1986), 201-31. Νεώτερες ἐκδόσεις: Βιέννη, 1824· Σμύρνη, 1859 βλ. Nichoritis, σ. 44). Petit, σ. 202 ἀρ. 2· Παπαδόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ.· Peyfuss, σσ. 126-27.

33. Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος ἀπὸ τὴν Περίβλεπτο Ἀχρίδος, σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Ἀχρίδος [βλ. ἀνωτέρω: "*Οἱ πηγές:* Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος"]: *Ἐν ἔτει ϛψοα΄/ ἡ ἁγία εἰκὼν αὕτη ἱστορήθη/ ἀρχιερατεύοντος/ Κωνσταντίνου τοῦ Καβάσιλα* (ἔτ. 6771 = 1262/1263). V. J. Ðurić, *Icônes de Yougoslavie*, Βελιγράδι, 1961, σσ. 83-84 ἀρ. 2 καὶ πίν. II = τοῦ ἰδίου, *Ikone iz Jugoslavije*, Βελιγράδι, 1961, σσ. 75-76· Cv. Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX-XVIII vek*, Σκόπια, 1983, σσ. 182 καὶ σημ. 16, 183 καὶ σημ. 22.

δ) Ἡ τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ μνήμη διέσωσε, γιὰ κάποιο διάστημα, τὴν ἀνάμνηση τοῦ Καβάσιλα ὡς ἁγίου. Ἔχουν διασωθῆ τοιχογραφίες του, σημαντικώτερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ παράστασή του στὴν Περίβλεπτο Ἀχρίδος (1294/1295), πρὸ τῆς εἰσόδου τῆς προθέσεως. Παλαιότερη κατά τι εἶναι ἡ ἀποσπασματικὰ διασωζόμενη παράσταση στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (κοινῶς sv. Jovan Kaneo) τῆς Ἀχρίδος (1280-1290) καὶ κάπως νεώτερες οἱ παραστάσεις στὴν εἴσοδο τῆς προθέσεως στὸ Staro Nagoričino (1316-1318), συγγενὴς πρὸς τὴν παράσταση τῆς Περιβλέπτου, καὶ στὸν ναΐσκο τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (Mali sv. Vrači) τῆς Ἀχρίδος (περὶ τὸ 1340 ἢ 1350), συγγενὴς πρὸς τὴν παράσταση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Kaneo.[34] Ὅπως ἔχει παρατηρηθῆ, ἡ τοπικὴ αὐτὴ «λατρεία» εἶναι περιωρισμένη χρονικά, οὐσιαστικὰ στὰ ὅρια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328),[35] ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐλάχιστα ἐκφεύγει τὸ τελευταῖο δεῖγμα. Πολὺ μεταγενέστερη εἶναι ἡ παράσταση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα ὡς ἁγίου στὸ παρεκκλήσιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ Πρωτᾶτον τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἔστω καὶ ἂν αὐτὴ δὲν ἀνάγεται στὸν 18ο αἰῶνα, ὅπως ἀναγράφει ὁ ἐκδότης της,[36] ἀλλὰ στὸν 16ο (1526).[37] Ἡ παράσταση, δημοσιευμένη τὸ 1927 ἀπὸ τὸν G. Millet, μὲ ἐπιγραφὴ τὴν ὁποία εἶχε ἀναγνώσει ὡς *Νικόλαος ὁ Καβάσιλας*, εἶχε θεωρηθῆ ὅτι ἀπεικονίζει τὸν «Νικόλαον Καβάσιλαν, ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης» -εἴτε αὐτὸς θεωρηθῆ ὅτι εἶναι ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Νεῖλος (κατὰ κόσμον Νικόλαος) Καβάσιλας, εἴτε ὁ ἐπιφανὴς λόγιος Νικόλαος Καβάσιλας· κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ παράσταση εἶχε θεωρηθῆ ὅτι ἐνισχύει τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ Νικόλαος Καβάσιλας εἶχε τὴν κληρικὴ ἰδιότητα, καὶ μάλιστα ὅτι εἶχε δῆθεν διατελέσει καὶ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ἢ καὶ τὴν ἀντίληψη περὶ ἀποδόσεως στὸν Νικόλαο Καβάσιλα τιμῆς ἁγίου.[38] Τὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων ἐπέτυχε τὸ 1970 ὁ Ἀθ. Ἀγγελόπουλος, ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε τὴν ἐπιγραφή: *Ὁ*

34. Γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις τοῦ Καβάσιλα στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδος βλ. κυρίως: R. Ljubinković, "Les influences de la vie politique contemporaine sur la décoration des églises d'Ohrid", *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines*, III, Βελιγράδι, 1964, σσ. (221-225) 224-225· V.J. Ðurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, Μόναχο, 1976, σσ. 23 (Περίβλεπτος), 52, 66, 71 (Staro Nagoričino), 99 (Ἅγιοι Ἀνάργυροι, Ἅγιος Ἰωάννης Kaneo) καὶ 240-41 σημ. 13, 242-43 σημ. 16, 262 σημ. 53 (Staro Nagoričino), 275 σημ. 80 (Ἅγιοι Ἀνάργυροι), ὅπου καὶ ἡ εἰδική, κυρίως σερβική, βιβλιογραφία γιὰ κάθε μνημεῖο· τελευταῖα: Cv. Grozdanov, *Portreti...*, σσ. 180-190 («Portretot na arhiepiskopot Konstantin Kavasila...»), ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία (*αὐτόθι*, σ. 184 σχ. 30: ἀποτύπωση τῆς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Kaneo· σ. 185 σχ. 31: ἀποτύπωση τῆς τοιχογραφίας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων· σ. 187 εἰκ. 59: φωτογραφία τῆς τοιχογραφίας τῆς Περιβλέπτου). Chr. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Λονδίνο, 1982, σσ. 18, 222.

35. «... du dernier quart du XIIe s. soit des prémères décades du XIVe». «L' apparition de C. en tant que saint est tout à fait éphémère; elle n'englobe que le temps du règne d' Andronic II»: Ljubinković [ὅπου στὴν προηγουμένη σημ.].

36. Βλ. Ἀθ. Α. Ἀγγελόπουλος, *Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ* [=Ἀνάλεκτα Βλατάδων 5], Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 68. (G. Millet, *Monuments de l'Athos*, I, *Les peintures*, Παρίσι, 1927).

37. Βλ. τελευταῖα: Grozdanov, *Portreti...*, σσ. 190 καὶ 189 εἰκ. 60.

38. Βλ. σχετικά: Ἀγγελόπουλος, σσ. 68-69, 106, 120 καὶ πίν. 2.

ἅγιος Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας[39] καὶ συνεδύασε τὴν παράσταση μὲ ἐκείνην τῆς Περιβλέπτου Ἀχρίδος.[40] Ἂν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἁγιογράφος τοῦ Πρωτάτου ἐμπνεύσθηκε τὴν ἰδέα τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα μεταξὺ τῶν ἁγίων ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Ἀχρίδος, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Ἀγγελόπουλος,[41] εἶναι ἐξ ἴσου προφανὲς ὅτι ὡς πρὸς τὴν μορφολογία τῆς παραστάσεως οὐδόλως ἢ ἐλάχιστα ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τῆς Ἀχρίδος, ὅπως ὁ ἴδιος συγγραφέας φαίνεται νὰ ὑποστηρίζῃ: «μία ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο τοιχογραφιῶν δεικνύει τὸ πρότυπον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐβασίσθη ὁ ζωγράφος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου».[42] Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ ὑποτυπωδῶς μπορεῖ νὰ ταυτισθοῦν, ἂν εἶναι δυνατὴ ὁποιαδήποτε ταύτιση, ἡ ἀμφίεση εἶναι ἐντελῶς διάφορη (στὴν Ἀχρίδα ὁ ἅγιος φέρει πολυσταύριον σάκκον μὲ βραχεῖες χειρίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξέρχεται τὸ στιχάριον μὲ τὰ ἐπιμάνικα, στὸ Πρωτᾶτον φέρει πολυσταύριον φελόνιον ποὺ καλύπτει πλήρως τὸ σῶμα καὶ τὰ χέρια), ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο φέρεται τὸ εὐαγγέλιον ἐπίσης. Καὶ οἱ δύο παραστάσεις πάντως εἶναι κατενώπιον μὲ τὸν ἅγιο φέροντα τὸ εὐαγγέλιον. Ἀντίθετα, στὶς παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Kaneo καὶ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, στὴ Ἀχρίδα, ὁ ἅγιος ἀπεικονίζεται ἐκ πλαγίου ἐστραμμένος κατὰ τρία τέταρτα ὡς συλλειτουργῶν ἢ σεβίζων· πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν γνωστὴ παράσταση τοῦ μελισμοῦ. Φέρει ὅμως, ὅπως ἀργότερα στὸ Πρωτᾶτον, πολυσταύριον φελόνιον.[43] Βέβαιο θεωρῶ πάντως ὅτι, στὸν 16ο πλέον αἰῶνα, ὁ ζωγράφος ἀγνοεῖ παντελῶς ποιός εἶναι ὁ ἅγιος τὸν ὁποῖο τυχαῖα ἢ μηχανικὰ ἀπεικονίζει, ἀντλῶντας ἁπλῶς τὸ ὄνομα ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Ἀχρίδος· «ἡ τοιχογραφία παρουσιάζει μορφὴν ἀρχιερέως ἁγίου μὲ χαρακτηριστικὰ προσώπου λίαν ἀσκητικά, ἐκφράζοντα βαθεῖαν μυστικὴν διάθεσιν»[44] –ἀλλὰ αὐτὸ στὴν πραγματικότητα δὲν σημαίνει τίποτε. Ἡ παράσταση τῆς Περιβλέπτου Ἀχρίδος εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ρεαλιστικώτερη. Πάντως δὲν γνωρίζω νὰ ἔχουν διασωθῆ, πλὴν τῶν εἰκονογραφικῶν παραστάσεων, ἄλλα ἴχνη τυχὸν «λατρείας» τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα ὡς «ἁγίου»: ἁγιολογικὰ ἢ ὑμνογραφικὰ κείμενα πρὸς τιμήν του κλπ.[45]

ε) Δὲν ἀπαιτεῖται νὰ γίνῃ εἰδικώτερα λόγος ἐδῶ γιὰ τὸ «ἀτύχημα» τοῦ Παπαδοπούλου-

39. *Αὐτόθι*, σ. 68 καὶ πίν. 3-4. Γιὰ τὴν παράσταση βλ. τώρα: Grozdanov, *Portreti...*, σσ. 190 καὶ 189 εἰκ. 60· προηγουμένως: S. Kissas, "Fourteenth and fifteenth-century art in Ohrid and in the areas under its influence", *Cyrillomethodianum* 8-9 (1984-1985), (355-377), σ. 362 καὶ σημ. 11 –σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὸ προηγούμενο ἔργο τοῦ Cv. Grozdanov, *Ohridskoto zidno slikarstvo od XIV vek*, Ἀχρίδα-Βελιγράδι, 1980, (27-31), σ. 25, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε δεῖ τότε ἀκόμη τὴν τοιχογραφία τοῦ Πρωτάτου.

40. Ἀγγελόπουλος, σ. 68 καὶ πίν. 5-6.

41. «Ὡς πρότυπον ὁ ζωγράφος εἶχε ὑπ' ὄψιν του προφανῶς παλαιοτέραν τοιχογραφίαν τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, εἰς τὸν ναὸν τῆς Περιβλέπτου ἐν Ἀχρίδι» (ἔνθ' *ἀνωτ.*, σ. 68).

42. *Αὐτόθι*.

43. Grozdanov, *Portreti...*, σσ. 184 σχ. 30, 185 σχ. 31.

44. Ἀγγελόπουλος, σ. 68.

45. Ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας δὲν καταχωρίζεται στὴν *Bibliotheca Hagiographica Graeca (BHG³)* τῶν Βολλανδιστῶν (F. Halkin) [=Subsidia Hagiographica, 8a], Βρυξέλλες, 1957, οὔτε στὰ *Auctarium* καὶ *Novum Auctarium BHG* [=Subsidia Hagiographica, 47 καὶ 65]. Τὸ ἐπιθ. *θεῖος* στὸν Ἐφραὶμ (στ. 9408) μπορεῖ νὰ σημαίνῃ κάτι ἢ νὰ ἔχῃ τεθῆ τυχαῖα, γιὰ μερικοὺς λόγους.

Κεραμέως νὰ ἀποδώσῃ στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος, καὶ «πιθανῶς» στὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα, μία γνωστὴ καὶ ἐκδεδομένη κατ' ἐπανάληψη τὴν ἐποχή του πατριαρχικὴ πράξη τοῦ Μανουὴλ Β΄ (*Regestes* N. 1314). Τὸ «ἀτύχημα» προέκυψε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν ἀκροτελεύτια φράση τοῦ ἐγγράφου: *Εἶχε τό· μηνὶ Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος η΄* [Papadopulos - Kerameus; *ἐπινεμήσεως η΄ al.*], *διὰ τῆς πατριαρχικῆς θείας χειρός, καὶ τὴν κηρίνην πρασίνην σφραγῖδα*· ἡ «πρασίνη σφραγὶς» συνδυάσθηκε προφανῶς μὲ τὸ μεταγενέστερο προνόμιο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος νὰ ὑπογράφῃ μὲ πράσινη μελάνη, προνόμιο ποὺ ἀπέκτησε κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ ἐποχή,[46] ὁπότε ἡ γραμματεία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος χρησιμοποιοῦσε εὐρέως γιὰ τὸν προκαθήμενό της καὶ τὸν πατριαρχικὸ τίτλο.[47] Ἀλλὰ βέβαια καὶ ἡ φράση *διὰ τῆς πατριαρχικῆς θείας χειρὸς* καὶ ἡ χρήση τῆς *κηρίνης πρασίνης σφραγῖδος* παραπέμπουν στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα ἀποκλειστικὰ στὴν πατριαρχικὴ γραμματεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας· χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸν ἴδιο μῆνα (Ἰούλιο 1250) μὲ τὸ μηνολόγημα καὶ τὴν μνεία τῆς «κηρίνης πρασίνης σφραγῖδος» κατακλείεται καὶ ἄλλη γνωστὴ πατριαρχικὴ πράξη (*Regestes* 1315): *Εἶχε τό· μηνὶ Ἰουλίῳ, ἐπινεμήσεως η΄, καὶ τὴν κηρίνην πρασίνην σφραγῖδα.*[48] Στὸ «ἀτύχημα» ἀκολούθησε τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα περιέργως καὶ ὁ Gelzer, ἐν μέρει καὶ ὁ Μηλιαράκης, ὁ ὁποῖος μόνον θεωρεῖ τὸ ἔγγραφο πολὺ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν χρονολόγηση τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, γιὰ ἐντελῶς ἄλλους, καὶ ἀβάσιμους, λόγους.[49] Οὔτε ὁ J. Gouillard ἀπέφυγε, ἀπὸ προφανῆ ἀβλεψία, νὰ θεωρήσῃ τὴν ἀπόδοση τοῦ Παπαδοπούλου-Κεραμέως «attribution possible».[50] Στὸ οἰκεῖο λῆμμα τῶν *Regestes* ὁ V. Laurent, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἀντιληφθῆ πῶς προέκυψε τὸ λάθος, νομίζει ὅτι ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς δὲν παρετήρησε τὴν φράση: *διὰ τῆς πατριαρχικῆς θείας χειρός*· ἀλλὰ ἐκεῖ ποὺ

46. Βλ., π.χ., Gelzer, *Der Patriarchat...*, σσ. 88 ἀρ. 34 σημ. 104, 118 ἀρ. 56, 119 ἀρ. 58 καὶ 59, 163. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, εἰς: Ν. Ι. Πανταζόπουλος-Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, *Κῶδιξ μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης ιζ΄-ιθ΄ αἰ.*, Θεσσαλονίκη, 1974, σσ. κα΄-κγ΄· πρβλ. Μ.Α. Καλλινδέρης, *Ὁ κῶδιξ τῆς μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης (1686-)*, Θεσσαλονίκη, 1974, σσ. 5-6, (34-42) 40 ἀρ. 30 σημ. 1· Σ. Λ. Βαρναλίδης, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ζωσιμᾶς (1686-1746) καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ δρᾶσις αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκη, 1974, σσ. 131-132 σημ. 15, 137.

47. Βλ. εἰδικά: Gelzer, *Der Patriarchat...*, σσ. 177-185 («Die offizielle Terminologie der Kanzlei von Achrida. 2. Der Inhaber des Stuhles neunt sich Patriarch. 4. Die Bezeichnung des Patriarchen seitens Dritter. 6. Das Epitheton μακαριώτατος. 7. Der apostolische und patriarchale Thron. 8. Der heilige patriarchale Kodex»), καὶ *passim* σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου (πρβλ. τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, καὶ index, σ. 221). Πρβλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, σσ. κα΄ κέ.· Ν.Ι. Πανταζόπουλος-Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, *passim* (index, σ. 191: ἀλλὰ τὸ λῆμμα ἀναφέρεται καὶ στὶς μνεῖες τῶν ἄλλων πατριαρχῶν)· Καλλινδέρης, *passim*· Βαρναλίδης, *passim*.

48. *Regestes*, N. 1314, 1315 (Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 119-20· 114-16 = Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Β΄, σσ. 37-40): βλ. τὰ ἀποσπάσματα ἀνωτέρω «2. *Οἱ πηγές:* ψευδο-Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος· Ρωμανός, μητροπολίτης Δυρραχίου», ὅπου καὶ γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν δύο πράξεων [καὶ κατωτέρω σημ. 93].

49. Gelzer, *Der Patriarchat...*, σ. 12· Α. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα, 1898, σσ. 331-32 σημ. 3.

50. J. Gouillard, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques (DHGE)*, XI, (13-)14.

ὁπωσδήποτε σφάλλει εἶναι ὅταν παρατηρῇ ὅτι καὶ ἡ χρήση τῆς φράσεως *ἡ μετριότης ἡμῶν* ἀπέκλειε τὴν προέλευση τῆς πράξεως ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος:[51] ἡ φράση ἔχει πλήρως υἱοθετηθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπικὴ γραμματεία τῆς Ἀχρίδος, καὶ ἀπαντᾶ σὲ κάθε σελίδα τοῦ Χωματιανοῦ.

Ἕνας, δύο ἢ περισσότεροι Κωνσταντῖνοι Καβάσιλαι; *Personae non sunt multiplicandae sine necessitate*. Ἐδῶ τὴν *necessitas* θὰ μποροῦσε κυρίως νὰ δημιουργήσῃ τὸ ζήτημα τῶν πολλαπλῶν ἀρχιερατικῶν μεταθέσεων: τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς» τοῦ Καβάσιλα ἔχει ἤδη τεθῆ, καὶ θὰ ἐξετασθῆ ἀναλυτικώτερα ἐν συνεχείᾳ, ὅπου καὶ θὰ διατυπωθοῦν ὡρισμένες ὑποθέσεις καὶ θὰ προταθοῦν ὡρισμένες λύσεις στὸ πρόβλημα. Ἀλλὰ οἱ *τέσσερεις* διαδοχικὲς ἀρχιερατικὲς τοποθετήσεις τοῦ ἴδιου προσώπου φαίνονται πράγματι ὑπερβολικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή –καὶ δύσκολα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ δεχθῆ ἀορίστως τὴν γενικὴ ἀναφορὰ στὶς «vicissitudes de l'époque». Ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία ἔτεινε νὰ δεχθῆ τὴν ταύτιση, μὲ βάση τὰ τότε γνωστὰ στοιχεῖα (καὶ πάντως χωρὶς τὴν παρεμβολὴ καὶ τῆς ἀρχιερατείας στὰ Γρεβενά).[52] Ὁ J. Gouillard, στὸ διεξοδικό του ἄρθρο, θὰ εἶναι ἐπιφυλακτικός, ἀλλά, ὅπως εἴδαμε, καθόλου ἀπορριπτικὸς γιὰ μία ἐνδεχομένη ταύτιση τῶν προσώπων, γιὰ τὴν ὁποία παρέχει καὶ μία γενικὴ δικαιολόγηση. Ἀρνητικὸς θὰ εἶναι ὁ V. Laurent, ὁ ὁποῖος θὰ προτείνῃ, ὅπως εἴδαμε, κατ' ἀρχὰς τοὐλάχιστον, τὸ σχῆμα: Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Στρουμίτζης = Ἀχρίδος, Κωνσταντῖνος Καβάσιλας Γρεβενῶν = Δυρραχίου –σχῆμα εὔλογο ὑπὸ τόν, δεσμευτικὸ κατὰ τὸν Laurent, ὅρο τῆς ἀποφυγῆς τῆς «τρισεπισκοπῆς», καὶ μὲ τὸ δεδομένο τῶν κοινῶν ὑμνογραφικῶν ἐπιδόσεων, πρὸς τιμὴν τοπικῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖες ταυτίζουν κατὰ ἀπόλυτη προτεραιότητα τὸν Καβάσιλα Στρουμίτζης μὲ τὸν Καβάσιλα Ἀχρίδος· οὕτως ἢ ἄλλως τίποτε δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὸν Καβάσιλα Γρεβενῶν, ὁ ὁποῖος ἔτσι μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ ἐλεύθερα μὲ τὸν ἀπομένοντα Καβάσιλα Δυρραχίου –ἢ νὰ μείνῃ τρίτος. Ἡ τάση τῶν τελευταίων εἰδικῶν λεξικογραφικῶν ἔργων ἦταν ἡ ταύτιση ὅλων τῶν προσώπων: *PLP* (χωρὶς μνεία καὶ ἀρχιερατείας στὰ Γρεβενά), *LThK*[3] (G. Prinzing: συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ἀρχιερατείας στὰ Γρεβενά).[53] Περιέργως, μία πολυδιάσπαση τῶν προσώπων φαίνεται νὰ

51. V. Laurent, *Les Regestes*..., IV, σσ. (120-) 121 (ἀρ. 1314). Φυσικὰ ἡ *de facto* οἰκειοποίηση ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου (ἀνωτέρω σημ. 47) εἶναι πράγματι πολὺ μεταγενέστερη. Γιὰ τὴν εὐρύτατη ὅμως χρήση, ἤδη ἀπὸ τὸν Χωματιανό, τῆς φρ. *ἡ μετριότης ἡμῶν* 6λ. εἰδικὰ Jameson [ἀνωτέρω σημ. 23], σσ. 159-161 καὶ 159 σημ. 6: «This is the usual epithet which Chomatianos uses in referring to himself»· ὁ Jameson ἀντιλαμβάνεται ὅτι οἱ λοιποὶ ἀρχιερεῖς τῆς Ἠπείρου δὲν χρησιμοποιοῦν τὸν «πατριαρχικό» αὐτὸ τρόπο ἀναφορᾶς στὸ πρόσωπό τους: ἐπισημαίνει ὅτι καὶ ὁ Ἀπόκαυκος περιορίζεται στὸ *ἡ εὐτέλεια ἡμῶν*. Φυσικὰ ὁ Ἀχρίδος διατηρεῖ τὸν τύπο *ἡ μετριότης ἡμῶν*, κατὰ μείζονα λόγον, κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ (κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὸ τυπικό *ἡ ταπεινότης ἡμῶν* τῶν ἄλλων ἀρχιερέων): 6λ., π.χ., Ν.Ι. Πανταζόπουλος-Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, *passim* καὶ index, σσ. 189, 195.

52. Βλ. τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικές ἀναφορὲς ἀνωτέρω, σημ. 21 (πρβλ. καὶ σημ. 20).

53. Κατὰ τὴν σύνταξη τοῦ *PLP* (ὁ οἰκεῖος τόμος χρονολογεῖται τὸ 1981) ἀσφαλῶς ἔχει γίνει χρήση τῶν *Les sceaux*... τοῦ Laurent, ὅπου ἡ σφραγίδα τῶν Γρεβενῶν: καίτοι τὰ καταχωριζόμενα πρόσωπα παρακολουθοῦνται, φυσικά, σὲ ὅλη τὴ ἔκταση τοῦ βίου τους, ἀνεξαρτήτως «παλαιολογείων» χρονικῶν ὁρίων, ὑποθέτω ὅτι ἡ ἀποσιώπηση ὀφείλεται στὴν χρονολόγηση τοῦ λήμματος τοῦ Laurent [«XIIe s. (fin)»], ἡ ὁποία θὰ τὸ ἔθεσε, μηχανικά, ἐκτὸς χρονολογικῶν ὁρίων τοῦ Λεξικοῦ, καὶ ἐκτὸς ἀποδελτιώσεως.

εἰσάγῃ ὁ A. K[azhdan], στὸ συνοπτικώτατο ἄρθρο του γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καβασιλῶν στὸ *The Oxford Dictionnary of Byzantium (ODB)*: «... including a metropolitan of Dyrrachion, a bishop of Grebena and an archbishop of Ohrid ca. 1259, all of whom were named Constantine» (δὲν μνημονεύεται ἐδῶ ὁ Στρουμίτζης).[54] Τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Καβασιλῶν τοῦ Ἀθ. Ἀγγελοπούλου δὲν προσφέρει τίποτε ἐν προκειμένῳ.[55]

Ἡ περαιτέρω διερεύνηση ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ βασίζεται στὴν ταύτιση τῶν προσώπων, τὴν ὁποία κατ' ἀρχὴν ἀποδέχομαι. Ἂν, κυρίως λόγῳ τοῦ προβλήματος τῆς ὑπερβάσεως καὶ τῆς «τρισεπισκοπῆς», ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τὰ χρονικὰ ὅρια ἐλάχιστα περιθώρια ἀφήνουν, πρέπει ἀπὸ τὴν ταύτιση αὐτὴ νὰ ἐξαιρεθῆ μία ἀπὸ τὶς ἀρχιερατεῖες, θὰ ἔτεινα νὰ «θυσιάσω» τὸν Κωνσταντῖνο Καβάσιλα τῶν Γρεβενῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε οὐσιαστικὰ τίποτε, ἴσως οὔτε, μὲ ἀσφάλεια, τὴν χρονολόγηση τῆς σφραγίδας ποὺ μᾶς τὸν καθιστᾶ γνωστό.

Πάντως, ὅπως εἴδαμε, τὸ ἐπώνυμο Καβάσιλας ἐπιχωριάζει στὴν εὐρύτερη περιοχή. Καὶ ἡ χρήση τοῦ, οὕτως ἢ ἄλλως συνήθους, ὀνόματος Κωνσταντῖνος πρέπει νὰ εἶναι οἰκεία στὴν οἰκογένεια: τέσσερα ἀπὸ τὰ γνωστὰ μέλη της κατὰ τὴν περίοδο τῶν Παλαιολόγων φέρουν τὸ ὄνομα αὐτό (*PLP*)·[56] εὔλογα ἄλλωστε: εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ φερομένου ὡς γενάρχη τῆς οἰκογενείας, τοῦ *πατρικίου* Κωνσταντίνου Καβάσιλα.[57]

4. Ἀπόπειρα συνθέσεως. Τὰ χρονολογικά.

1. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1192 μητροπολίτης Δυρραχίου, ὑπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος, γνωστὸς ἀπὸ δύο συνοδικὲς πράξεις, τῆς 27 Νοεμβρίου 1191 (*Regestes*

54. *ODB*, σ. 1087.

55. "Τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας τῶν Καβασιλῶν", *Μακεδονικά* 17 (1977), 367-395. Γιὰ τὴν οἰκογένεια 6λ. τώρα: *PLP*, V, 7, ὅπου συγκέντρωση τῆς σχετικῆς 6ιβλιογραφίας.

56. Εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δικό μας Καβάσιλα (*PLP* 10097): α) ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας (?) μεταξὺ 13ου-15ου αἰ. (*PLP* 10096)· 6) ὁ πρωτοπαπᾶς τῶν Βλαχερνῶν Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἥρως μιᾶς ἱστορίας πολλαπλῶν, ἐξαιρετικὰ διασκεδαστικῶν δέ, κανονικῶν παραπτωμάτων (Miklosich-Müller, II, σσ. 20, 51-61· 6λ. *Regestes*, ἀρ. 2420, 2567, 2709, 2756, 2759, 2788) κατὰ τὰ ἔτη 1380-1384 καὶ παλαιότερα, καὶ ὡς διάκονος (*PLP* 10098) [6λ., πρόχειρα: Κ. Πιτσάκης, "'Η ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἑνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα", *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα* [ἀνωτέρω σημ. 9], σσ. (91-139) 128 καὶ σημ. 87· "'Η θέση τῶν ὁμοφυλοφίλων στὴ 6υζαντινὴ κοινωνία", εἰς: Χ. Μαλτέζου (ἐκδ.), *Οἱ περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα, 1993, σσ. (171-269) 269 καὶ σημ. 217]· γ) ὁ Κωνσταντῖνος Εὐφημόπουλος Καβάσιλας, κτήτωρ χφφ [6λ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, "'Η ἐν Θεσσαλονίκῃ μονὴ τῶν Βλαταίων καὶ τὰ μετόχια αὐτῆς", *BZ* 8 (1899), σσ. (402-428) 407], τὸν ὁποῖο ὑπεδείκνυε ἤδη ὁ Gouillard, *DHGE*, XI, 14 (*PLP* 10086).

57. Ἰωάννης Σκυλίτζης, 418 (Thurn) = Κεδρηνός, II, 537 (ἔκδ. Βόννης)· *δοὺξ τῆς δύσεως*, σ. 422 (Thurn) = Κεδρηνός, II, σ. 541. Θεωρεῖται ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸ πρόσωπο ποὺ περιγράφει ὁ Ψελλός, I, σ. 108 (Renauld) ὡς: *ἕνα τῶν πατρῴων αὐτῇ* [sc. *τῇ βασιλίδι Θεοδώρᾳ*] *θεραπόντων*, τὸν ὁποῖο ἐπέλεξε ὁ δῆμος γιὰ τὴν ἀναγόρευσή της, *ὥσπερ τινὰ στρατηγὸν τῆς ἑαυτοῦ προστήσας τάξεως, ἄνδρα τὸ μὲν γένος οὐχ Ἕλληνα, τὸ δὲ ἦθος τοῦ καλλίστου γένους, ἡρωικὸν δὲ τὸ εἶδος καὶ τὸ σεβάσμιον ἐξ ἀρχαίας εὐτυχίας κεκτημένον* (6λ. αὐτόθι σημ. 3). [Προηγουμένως μνημονεύεται ὅμως ὁ Νικηφόρος Καβάσιλας, *δοὺξ Θεσσαλονίκης*: Σκυλίτζης, σ. 368 (Thurn) = Κεδρηνός, II, σ. 479].

N. 1179) καὶ τῆς 8 Ἰανουαρίου N. 1192 (*Regestes,* N. 1180),[58] γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση, στὶς ὁποῖες συμπράττει: τὴν ὑπόθεση γνωρίζει μάλιστα καὶ ὁ Χωματιανός,[59] ὁ ὁποῖος καὶ παραθέτει εὐρὺ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ 1191. Ὁ ἴδιος, ἢ ἕνας ἄγνωστος διάδοχός του, παραμένει στὸν θρόνο μετὰ τὴν λατινικὴ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1213 περίπου, ὅταν ἔχουμε τὴν πρώτη γνωστή, στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, χηρεία τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου.

2. Ὁ θρόνος πληροῦται αὐθαίρετα περὶ τὸ ἔτος 1213. Τὸ Δυρράχιον ἀνήκει στὶς «δυτικὲς ἐπαρχίες» τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ βρίσκονται στὸ ἔδαφος τοῦ λεγομένου «δεσποτάτου» τῆς Ἠπείρου, καὶ ποὺ χωρὶς νὰ κηρύξουν ποτὲ σχίσμα ἢ νὰ διακηρύξουν τὸ τέλος τῆς κανονικῆς ἐξαρτήσεώς τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀρνοῦνται *de facto*, γιὰ πολιτικοὺς λόγους, τὴν παρέμβαση στὰ ἐσωτερικά τους τοῦ «ἐν ἐξορίᾳ» στὴν Νίκαια οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο τελεῖ ὑπὸ τὴν κυριαρχία μιᾶς, ἀντίζηλης πρὸς τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, «ξένης» πολιτικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία δὲν ἀναγνωρίζεται βέβαια στὴν Ἤπειρο ὡς ἡ νόμιμη συνέχεια τῆς μιᾶς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων. Φυσικά, δὲν πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ ἐδῶ τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς (καὶ πολιτικῆς, βέβαια) ρήξεως μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Νικαίας, ποὺ ἔχει εὐρέως ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα, καὶ τοῦ ὁποίου μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους μελετητὲς μετέχουν στὴν συνάντηση αὐτή.[60] Ἡ ἐκλογὴ τοῦ νέου μητροπολίτη Δυρραχίου, περιοχῆς γιὰ τὴν ὁποία ἡ κρατικὴ ἡγεσία τῆς Ἠπείρου δείχνει, ὅπως θὰ δοῦμε σὲ μετέπειτα κείμενα, ἰδιαίτερη εὐαισθησία, γίνεται *ἐκ θελήματος τοῦ ἀοιδίμου κῦρ Μιχαὴλ τοῦ Κομνηνοῦ* –τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ «δεσποτάτου», Μιχαὴλ Α΄ Ἀγγέλου Δούκα Κομνηνοῦ (1205;-1215;). Τὴν ἐκλογὴ τελεῖ ἡ *de facto* σύνοδος τῶν ἀρχιερέων τῶν «δυτικῶν ἐπαρχιῶν», τῆς ὁποίας προεδρεύει ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, στὴν Ἄρτα· προφανῶς αὐτὸ ὑποδηλώνεται στὴν ἐλλειπτικὴ φράση τοῦ Ἀποκαύκου (ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποσιωπήσῃ ἢ νὰ μειώσῃ ὅσο εἶναι δυνατὸν τὴν συμμετοχή του στὴν ἀντικανονικὴ αὐτὴ διαδικασία), στὴν ἀπαντητικὴ ἐπιστολή του τοῦ 1222 πρὸς τὸν πατριάρχη Μανουὴλ Α΄ Σαραντηνὸ (1217-1222): *τὸν μὲν Δυρραχίου, ἐναετηρίδος ἤδη παρῳχηκυίας ἀφ' οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαξ εἶδον ἐν Ἄρτῃ, χειροτονηθέντα ἐκ θελήματος τοῦ ἀοιδίμου κῦρ*

58. Βλ. τὶς ἐκδόσεις ἀνωτέρω: «*Οἱ πηγές:* Ἡ διαδοχὴ στὴν μητρόπολη Δυρραχίου. Κωνσταντῖνος μητροπολίτης Δυρραχίου».

59. Pitra, στ. (339-350) 347-49 ἀρ. 80.

60. Πέρα ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα (Μηλιαράκης [ἀνωτέρω σημ. 49]· D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros,* Ὀξφόρδη, 1957· M. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Lascarids of Nicaea 1204-1261*, Ὀξφόρδη, 1975) καὶ τὴν ἄλλη εὐρεῖα γενικώτερη βιβλιογραφία, βλ. εἰδικά: D.M. Nicol, "Ecclesiastical Relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicaea in the years 1215 to 1230", *Byzantion* 22 (1952), 207-228· A. Kaprozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros,* Θεσσαλονίκη, 1973· Ἀλκμ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἤπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990. Πρβλ. μία ἀπόπειρα κανονικῆς προσεγγίσεως: Κ. Κατερέλος, *Ἡ κανονικὴ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν περίοδο 1204-1235*, Θεσσαλονίκη, 1995.

Μιχαὴλ τοῦ Κομνηνοῦ. Ἡ χειροτονία γίνεται *παρὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων* (τῶν ὑποκειμένων στὴν μητρόπολη Δυρραχίου), γιὰ νὰ τηρηθῇ ἐπίφαση κανονικότητος, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μείνῃ ὁ Ἀπόκαυκος ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν «παρ' ἐνορίαν», ἐκτὸς ὁρίων ἀριχερατικῆς δικαιοδοσίας του, θρησκευτικὴ πράξη· πρβλ. τὴν περίφημη ἀποκαλυπτικὴ φράση του: *Καὶ ἴσθι ὡς πρόθυμος οὐκ εἰμὶ χειροτονητής, βραδὺς δὲ μᾶλλον περὶ τὰ τοιαῦτα, καὶ πρὸς τοὺς ἔξωθεν καρτερικὸς γογγυσμούς, κἂν οἱ πάντες ὑπ' ἐμοῦ τελεῖσθαι βιάζωνται...* .[61] Τὰ γεγονότα χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια μὲ βάση τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη Μανουὴλ Α΄ πρὸς τὸν Ἀπόκαυκο (καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Γαρδικίου):[62] ἡ ἐπιστολὴ (*Regestes,* N. 1230) φέρει χρονολογία Φεβρουαρίου 1222· ἂν ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀποκαύκου χρονολογῆται τὸ ἴδιο ἔτος, ὅπως εἶναι εὔλογο (ὁ Μανουὴλ Α΄ ἄλλωστε θὰ ἀποβιώσῃ τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους), ἡ χειροτονία τοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου, ἡ ὁποία, ὅπως ρητὰ δηλώνεται στὴν ἀπάντηση, εἶχε γίνει πρὸ ἐννεαετίας (*ἐναετηρίδος ἤδη παρῳχηκυίας*), πρέπει νὰ ἔγινε περὶ τὸ 1213.

Τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη φέρεται στὴν πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ ὡς «Δοκειανός». Πρέπει νὰ εἶναι τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα (ἐπώνυμο), καὶ ὄχι τὸ ἀρχιερατικό· ἄλλωστε δὲν εἶναι γνωστὸ τέτοιο ἢ παρόμοιο ὄνομα στὸ ἁγιολόγιο· τὸ ὄνομα ἀντίθετα εἶναι γνωστὸ ὡς οἰκογενειακό (*PLP* 5560-5578, 91800-91804, 93449-93450). Στὴν ἴδια ἀλληλογραφία γίνεται παράλληλα μνεία μιᾶς, ὁμοίως ἀντικανονικῆς, ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας μητροπολίτη Λαρίσης: καὶ ἐδῶ στὴν πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ ὁ μητροπολίτης ὀνομάζεται, ἐδῶ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, μὲ τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα: Καλοσπήτης (ἡ ἐτυμολογικὰ ὀρθότερη γραφὴ θὰ ἦταν βέβαια: Καλοσπίτης). Ἡ χρήση αὐτὴ τῶν οἰκογενειακῶν, ἀντὶ τῶν ἀρχιερατικῶν, ὀνομάτων τῶν προσώπων στὴν πατριαρχικὴ ἐπιστολή, ἂν δὲν λειτουργῇ εὐθέως ὑποτιμητικά, εἶναι πάντως δηλωτικὴ μιᾶς ἀποστασιοποιήσεως: ἐπιδιώκεται νὰ φανῇ ὅτι τὰ πρόσωπα μένουν ἄγνωστα, ἢ σχεδὸν ἄγνωστα, στὸ πατριαρχεῖο, περίεργα *nomina nuda* –ἔστω καὶ μετὰ τὴν *post factum* ἀναγνώριση τῆς ἀναδείξεώς τους. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀποφεύγει νὰ «διορθώσῃ» τὸν πατριάρχη, χρησιμοποιῶντας τὰ ἀρχιερατικὰ ὀνόματα τῶν προσώπων, δὲν τὸν ἀκολουθεῖ ὅμως στὴν χρήση τῶν ἐπωνύμων τους· χρησιμοποιεῖ ἁπλῶς, ὅπως συχνότατα συμβαίνει, σχεδὸν κατὰ κανόνα μάλιστα στὴν ἀλληλογραφία τῆς ἐποχῆς, τὸ ὄνομα τῆς ἕδρας τους: *ὁ Δυρραχίου, ὁ Λαρίσης·* ἔτσι τὰ ἀρχιερατικά τους ὀνόματα ἔχουν χαθῆ, ὁριστικὰ ἴσως, γιὰ μᾶς.[63] Ἡ ἐκλογὴ καὶ χειροτονία τοῦ

61. V. Vasil'evskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), σσ. (233-239) 270 (βλ. ἀνωτέρω: «*Οἱ πηγές:* Ἡ διαδοχὴ στὴν μητρόπολη Δυρραχίου. Δοκειανὸς μητροπολίτης Δυρραχίου»).

62. V. Vasil'evskij, "Epirotica seaculi XIII", σσ. 268-69 = Καλλίνικος Δελικάνης, *Πατριαρχικὰ Ἔγγραφα*, Γ΄, Κωνσταντινούπολη, 1905, σσ. 975-77 [βλ. *"Οἱ πηγές"*, ἔνθ' ἀνωτέρω]. Ἡ πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται καὶ πρὸς τὸν (ἀνώνυμο) ἀρχιεπίσκοπο Γαρδικίου, ἐπειδὴ προφανῶς εἶχε καὶ αὐτός –ὅπως καὶ ὁ Ἀπόκαυκος– κανονικὰ ἐκλεγῆ, πρὶν ἀπὸ τὴν ρήξη, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἑπομένως ἀναγνωρίζεται ἀκόμη ὡς *de iure* μέλος τῆς ἱεραρχίας τοῦ θρόνου, πρὸς τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐπιστέλλῃ «κανονικὰ» ὁ πατριάρχης. Πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ ἕνα μαρτυρούμενο Γαρδικίου Ἰωάννη: Bees/Βέη-Σεφερλῆ [κατωτέρω σημ. 69], 72 ἀρ. 12, 174-76· Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμικὴ Βιβλιοθήκη*, Α΄, σ. 342 ἀρ. 67.

63. Βλ. καὶ τὴν εἰδικὴ προσωπογραφικὴ μελέτη τοῦ Ν. Βέη, "Λέων-Μανουὴλ Μακρός, ἐπίσκοπος Βελλᾶς –Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσσης –Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου", *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 122-148, κυρίως σσ. 132-37. Ὁ Βέης γράφει πάντοτε τὸ ἐτυμολογικὰ ὀρθό: Καλοσπίτης.

Λαρίσης, ἂν καὶ δὲν προσδιορίζωνται μὲ τὴν ἴδια ἀκρίβεια, πρέπει νὰ ἀνάγωνται στὴν ἴδια περίπου ἐποχή, καὶ νὰ ἔγιναν ὑπὸ τὶς ἴδιες συνθῆκες· μάλιστα ἡ χειροτονία τοῦ Λαρίσης φαίνεται νὰ ὑπῆρξε κανονικῶς ἀκόμη περισσότερο ἀνώμαλη (*Ὁ Λαρίσης δέ, ὁμοίῳ τῷ λόγῳ, παρὰ τοῦ τετελευτηκότος Λευκάδος κεχειροτόνηται*).[64]

Οὕτως ἢ ἄλλως, αὐτὰ ὅλα συμβαίνουν ἐπὶ «δεσπότου» Μιχαὴλ Α΄ στὴν Ἤπειρο, ἄρα περίπου στὸ διάστημα 1213-1215. Ἤδη, ἐνῷ ὁ Μιχαὴλ βρίσκεται ἀκόμη στὴν ζωή, πιθανῶς εὐθὺς μετὰ τὶς χειροτονίες, ζητήθηκε ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων κανονικὴ ἀναγνώρισή τους ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο στὴν Νίκαια· ἡ αἴτηση διαβιβάζεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν «δεσπότη»: *ἔνθεν τοι καὶ ἀναφορὰν ἔθεσθε διὰ τοῦ μακαρίτου ἐκείνου Κομνηνοῦ κῦρ Μιχαὴλ δεόμενοι συγγνώμης ἐπὶ τοῖς φθάσασι τέως τυχεῖν καὶ δεχθῆναι καὶ τούς, ὡς εἴρηται, ἀκανονίστως χειροτονηθέντας δύο ἀρχιερεῖς*. Ἡ αἴτηση ὑποβάλλεται στὸν τότε πατριάρχη, Μιχαὴλ Δ΄ Αὐτωρειανὸ (1208-1214) ἢ Θεόδωρο Β΄ Εἰρηνικὸ (1214-1216)· τὸ πατριαρχεῖο ἀποφεύγει νὰ ἀπαντήση, τόσο ἐπ᾽ αὐτῶν, ὅσο καὶ ἐπὶ τοῦ ἑπομένου πατριάρχη, Μαξίμου Β΄ (1216): *Ἔμενε δὲ ἡ τοιαύτη ἀναφορὰ τὸ ἐξ ἐκείνου καὶ μέχρις ἡμῶν μηδεμιᾶς ἀξιουμένη τῆς ἀποκρίσεως, οἷα δὴ ἐκείνου καὶ τῶν μετ᾽ ἐκεῖνον πατριαρχῶν δυσχερανάντων, οἶμαι, πρὸς τὸ τοῦ πράγματος τολμηρόν*. Ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ Β΄ ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος *συνοδικὴν ἐξέθετο πρᾶξιν, συγγινώσκουσαν... τοῖς... γεγονόσι καὶ τὰς δύο ταύτας χειροτονίας κυροῦσαν* –μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι δὲν θὰ γίνουν στὸ μέλλον ἀνεκτὲς τέτοιες ἀντικανονικὲς ἐνέργειες (*Regestes*, N. 1227)· φυσικὰ αὐτὸ δὲν θὰ ἐμποδίση τὴν συνέχιση τῆς πρακτικῆς, ἀρχικὰ μὲ κάποια φειδὼ καὶ προσπάθεια τηρήσεως τῶν προσχημάτων, μετέπειτα μὲ μεγαλύτερη ἄνεση, τὴν ὁποία ἐπιτρέπει ἡ κατάσταση *de facto* σχίσματος ποὺ ἐμπεδώνεται. Ὁ V. Laurent[65] χρονολογεῖ τὴν πράξη περὶ τὰ ἔτη 1220-1221, πάντως μετὰ τὸν Δεκέμβριο 1219, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἐπανελήφθησαν οἱ ἐπαφὲς τοῦ πατριάρχη μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ σχεδίου συγκροτήσεως πανορθοδόξου συνόδου γιὰ τὸ θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν (*Regestes*, N. 1224), μὲ πιθανώτερη, κατὰ τὴν γνώμη του, χρονολογία τὸ 1221· θὰ ἔτεινα νὰ δεχθῶ, μία πρωιμότερη χρονολόγηση, στὸ 1220, στὸ πλαίσιο ἀκριβῶς τῆς ἐπιδιώξεως ἀνασυνδέσεως τῶν σχέσεων μὲ τὴν ἠπειρωτικὴ ἡγεσία, καὶ ὡς ἔνδειξη καλῆς θελήσεως. Ἡ πράξη ἀποστέλλεται πρὸς τὸν «δεσπότη» Θεόδωρο Κομνηνὸ διὰ τοῦ ρεφερενδαρίου Κωνσταντίνου Αὐληνοῦ (*Regestes*, N. 1228).[66]

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν γεγονότων περὶ τὴν ἀνάδειξη τῶν δύο μητροπολιτῶν μποροῦμε νὰ κάνουμε ἕνα βῆμα ἀκόμη. Ἀφοῦ ἡ αἴτηση ἀναγνωρίσεως τῶν χειροτονιῶν μένει ἀναπάντητη ἀπὸ τὸν παραλήπτη πατριάρχη καὶ *τοὺς μετ᾽ ἐκεῖνον πατριάρχας*, αὐτὸ σημαίνει ὅτι μεταξὺ τοῦ παραλήπτη καὶ τοῦ Μανουὴλ Α΄ μεσολαβοῦν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς πατριάρχες.

---

64. Vasil'evskij, "Epirotica saeculi XIII", σ. 270.

65. *Les Regestes*, IV, (32-) 33: «Chronologie».

66. *Αὐτόθι*, σ. 33 καὶ ἀρ. 1230: *αὐτόθι*, σσ. (34-36) 35-36: «Critique»· βλ. καὶ ἀρ. 1227 [στὴν προηγουμένη σημ.]: *αὐτόθι*, 33: «*Nota*» (ὅπου καὶ γιὰ τὴν περίεργη ὑπόθεση (καὶ συζήτηση) περὶ τοῦ πῶς ἔλαβε γνώση ὁ Ἀπόκαυκος τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων, ἂν βρισκόταν στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Βονδίτζης ἢ οἰκουροῦσε ἀσθενής, κλπ. κλπ! στὴν ὁποία ἡ ἀλληλογραφία ἀποδίδει μία ὑπερβολική, γιὰ μᾶς, σημασία –καὶ στὴν ὁποία καμμία πλευρὰ δὲν φαίνεται νὰ λέγη (ὅλη) τὴν ἀλήθεια). Γιὰ τὰ γεγονότα τῆς ἀποστολῆς τοῦ Αὐληνοῦ καὶ γιὰ τὴν σχετικὴ ἀλληλογραφία: Karpozilos, σσ. 53-67.

Ἄρα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι παραλήπτης τῆς αἰτήσεως ὑπῆρξε ὁ Μιχαὴλ Αὐτωρειανός, ὥστε νὰ ἔχουν μεσολαβήσει μέχρι τοῦ Μανουὴλ Α΄ δύο πατριαρχεῖες (Θεόδωρος Β΄, Μάξιμος Β΄). Ἑπομένως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπαρκῶς χρονολογουμένη χειροτονία τοῦ Δοκειανοῦ γιὰ τὸ Δυρράχιο, καὶ ἡ χειροτονία τοῦ Λαρίσης καὶ ἡ ὑποβολὴ τῆς αἰτήσεως γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν χειροτονιῶν πρέπει νὰ εἶχαν συντελεσθῆ κατὰ τὰ ἔτη 1213-1214.

Τὸ 1222, ὅταν γράφη ὁ Ἀπόκαυκος, ὁ Δοκειανὸς εἶναι πάντοτε μητροπολίτης Δυρραχίου (ὅπως καὶ ὁ Καλοσπήτης Λαρίσης, παρὰ τὶς φῆμες στὴν Νίκαια, τὶς ὁποῖες ἀναπαρῆγε στὴν ἐπιστολή του ὁ πατριάρχης, ὅτι εἶχε ἀποβιώσει, καὶ ὅτι ἤδη εἶχε χειροτονηθῆ, ἐπίσης ἀντικανονικά, διάδοχός του: *ὁ Λαρίσης δὲ ἅπαξ ἀλγήσας τοὺς πόδας καὶ ζῇ καὶ τὰ κατὰ τὴν οἰκείαν ἐκκλησίαν διενεργεῖ καὶ ὑγιέστερος ἐστι κρότωνος)*.[67] Ὁ Ἀπόκαυκος, ὁ ὁποῖος μὲ τὶς λεπτομέρειες αὐτῆς ποὺ παραθέτει, δὲν ἀρνεῖται ὅτι γνωρίζει προσωπικὰ τὸν Λαρίσης Καλοσπήτη (πράγματι, γιὰ τὴν προσωπικὴ γνωριμία του μὲ τὸν Καλοσπήτη ἔχουμε ἀρκετὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, τὶς ὁποῖες ἔχει συγκεντρώσει ὁ Νίκος Βέης),[68] γιὰ τὸν Δυρραχίου τηρεῖ ἐπιμελῶς ἀποστάσεις· σημειώνει, ὅπως εἴδαμε, ἐντελῶς χαρακτηριστικά: *τὸν μὲν Δυρραχίου, ἐναετηρίδος ἤδη παρῳχῳχηκυίας ἀφ᾽ οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαξ εἶδον...* –ἂν καί, συνεχίζει, οἱ πληροφορίες του εἶναι ὅτι εἶναι *ἐργάτης τῆς πρώτης σοφίας καὶ μαρτυρίας ἔχει ἐκ τῶν ἔξωθεν*. Πρόκειται γιὰ τυπικὴ δήλωση μὲ «ἐνδιάθετη ἐπιφύλαξη» –ἄλλως, γιὰ «μισὴ ἀλήθεια»: φράσεις ὅπως αὐτές (*ἐναετηρίδος ἤδη παρῳχῳχηκυίας ἀφ᾽ οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαξ εἶδον..., μαρτυρίας ἔχει ἐκ τῶν ἔξωθεν)* ἐπιδιώκουν νὰ δημιουργήσουν –καὶ δημιουργοῦν– τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος οὐδόλως ἢ ἐλάχιστα γνωρίζει τὸν Δοκειανό. Μπορεῖ νὰ εἶναι τυπικὰ «ἀληθεῖς» (μπορεῖ, πράγματι, ὁ Ἀπόκαυκος ἐπὶ πολλὰ ἔτη νὰ μὴν ἔχη «δεῖ» τὸν Δοκειανό· μπορεῖ πράγματι οἱ μαρτυρίες γιὰ αὐτὸν νὰ εἶναι καλές *καὶ* «ἐκ τῶν ἔξωθεν» –ἡ φράση παραπέμπει στὴν περίφημη «ἔξωθεν καλὴν μαρτυρίαν» τῆς Α΄ Τιμόθ. 3.7: *δεῖ δὲ αὐτὸν καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν*), ἀλλὰ ἀποκρύπτουν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀπόκαυκος διατηρεῖ καὶ μὲ τὸν Δοκειανὸ στενότατη προσωπικὴ γνωριμία ἢ φιλία, καθὼς καὶ μία ἐγκάρδια ἀλληλογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία μᾶς ἔχουν περιέλθει τέσσερα γράμματα,[69] καὶ ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἔχει χρονολογηθῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1219-1222.

---

67. Vasil'evskij, σ. 272 (οἱ πληροφορίες τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη, αὐτόθι, σσ. 268-269: *Ἄρτι γοῦν πάλιν ἐμεμαθήκαμεν ὡς τοῦ Λαρίσσης τοῦ Καλοσπήτου τὸν τῇδε βίον μετηλλαχότος, ἕτερος ἐν τῇ αὐτῇ μητροπόλει κεχειροτόνηται)*· πρβλ. Βέης [ἀνωτέρω σημ. 63], σσ. 133-34. Ὁ Βέης διορθώνει, σιωπηρά: *ὑγιέστερός ἐστι κρότωνος* (ὁ Vasil'evskij κεφαλαιογραφεῖ: *Κρότωνος*): πρόκειται γιὰ γνωστὴ ἀρχαία παροιμία (Μένανδρος, ἀπ. 318 Kock), ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀρχαίους ἡ γραφὴ (καὶ ἡ σημασία) στασιάζεται.

68. Βέης, σσ. 134-36.

69. Βλ. ἀνωτέρω: «*Οἱ πηγές*: Ἡ διαδοχὴ στὴν μητρόπολη Δυρραχίου, Δοκειανὸς μητροπολίτης Δυρραχίου». Πρόκειται γιὰ μία ἐπιστολὴ «πρὸς τὸν κῦρ Δοκειανόν»: *χαρίσαιτό μοι ὁ Κύριος τὸν γλυκὺν Δοκειανὸν πολυχρόνιον* (N.A. Bees [aus dem Nachlass von], "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien)", hrsg. von E. Bees-Seferli, *BNJ*, 21 (1971-74 = 1976), παράρτημα, σσ. (1-247) 85-86+143 ἀρ. 27+88) καὶ γιὰ τρεῖς ἐπιστολὲς πρὸς ἕνα μὴ ὀνομαζόμενο μητροπολίτη Δυρραχίου: *Ἡμᾶς οἶδας... ὅτι σὺ ἐκ μακροῦ καὶ συνήθης καὶ φίλος, νῦν δὲ καὶ*

Ὁ Δοκειανὸς θὰ μείνῃ στὴν ἕδρα του, καὶ στὴν ζωή, ὣς περίπου (ἢ ὣς λίγο πρὶν ἀπὸ) τὸ 1228-1229.

3. Πράγματι, στὴν περίοδο αὐτή (1228-1229), μετὰ τὴν στέψη τοῦ Θεοδώρου ὡς αὐτοκράτορος, στὴν Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸν Χωματιανό, ἀρχιεπίσκοπο πλέον Ἀχρίδος ἀπὸ τὸ 1217(;), ἂν ἡ στέψη ἔγινε πράγματι τὸ 1227 –νωρίτερα (Loenertz: 1225-1226), ἂν γίνῃ δεκτὸ ὅτι ἔγινε περὶ τὸ 1225–,[70] τοποθετεῖται ἡ περίφημη ἀποστολὴ τοῦ μητροπολίτη Ἀμά-

---

ἡνωμένοι τῷ πνεύματι... Καίτοι ὅσος μοι χρόνος τῆς πρὸς σὲ γνωριμότητος, τοσοῦτον ἔχει καὶ τῆς συνουσίας γενέσθαι, ἵνα τὸν ἐπίλοιπον βίον ἕως καὶ δύσεως διαμετρήσαιμι παρὰ σοί (Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Δυρραχηνά", σσ. 572-74 ἀρ. 2,3)· *Ἦκέ μοι γράμμα σου, καλὸν μὲν ὅτι σόν, κάλλιον δὲ ὅτι καὶ παρὰ φίλου, καὶ τοῦ καλλίονος κάλλιον ὅτι καὶ τῆς σῆς ἁγιαστικῆς καὶ ἱερωτάτης χειρός... τῷ φιλοῦντι διελέξω Ναυπάκτου* (S. Pétridès, "Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits" *Izvěstija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolě* 14 (1909), (69-100) 95-96 ἀρ. 27). Ἡ μέχρι σήμερα βιβλιογραφία ὁμόφωνα, καὶ κατ' ἀρχὴν εὔλογα, συνδέει τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν μὲ μία φάση τῆς γνωστῆς διαμάχης μεταξὺ τοῦ Ἀποκαύκου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα (1217-1228), ἡ ὁποία ἐντείνεται τὸ 1217 καὶ κορυφώνεται περὶ τὸ 1220, ὣς τὴν (προσωρινὴ) συμφιλίωση τὸ 1222, μὲ μία νέα ἀναζωπύρωση περὶ τὸ 1228, –καὶ ταυτίζει ἑπομένως τὸν ἀποδέκτη τῶν ἐπιστολῶν μὲ τὸν Δοκειανὸ μητροπολίτη Δυρραχίου: Bees, 184-185 (στὸν σχολιασμὸ τῶν ἀρ. 27+88)· Κ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος: Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του*, Ἀθήνα, 1988, σσ. 129-30 καὶ *passim*· Κατερέλος [ἀνωτέρω σημ. 60], σσ. 159-60 σημ. 239. Οἱ ἐπιστολὲς χρονολογοῦνται: «ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὸ 1218/9», μὲ *terminus ante quem* τὸ 1222· «περὶ τὰ τέλη 1221» ἢ «ἀρχὰς 1222» (Bees γιὰ τὶς ἀρ. 27+88), μεταξὺ 1219-1222 (Λαμπρόπουλος, σ. 129, ὁ ὁποῖος εἰδικώτερα προτείνει: γιὰ τὴν Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἀρ. 2 [=Λαμπρόπουλος, σ. 197 ἀρ. Ε 42]: 1219· γιὰ τὴν Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς ἀρ. 3 [= Λαμπρόπουλος, σσ. 207-8 ἀρ. Ε 59]: 1220/1· γιὰ τὴν Bees ἀρ. 27+88 [= Λαμπρόπουλος, σσ. 210-11 ἀρ. Ε 62]: 1220/1· γιὰ τὴν Pétridès ἀρ. 27 [=Λαμπρόπουλος, σ. 223 ἀρ. Ε 79]: 1222). Τείνω νὰ δεχθῶ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ «πρὸς τὸν κῦρ Δοκειανό» (Bees ἀρ. 27+88), ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ περιέχῃ, ὅπως θὰ ἦταν ἄλλως εὔλογο καὶ ἀναμενόμενο, κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ δηλώνῃ ἢ νὰ ὑπαινίσσεται τὴν ἀρχιερατικὴ ἰδιότητα τοῦ παραλήπτη, συναδέλφου στὴν ἀρχιερωσύνη τοῦ ἀποστολέα, ἀπευθύνεται σὲ ἄλλο πρόσωπο, τῆς ἴδιας προφανῶς οἰκογενείας, καὶ ὄχι στὸν μητροπολίτη Δυρραχίου· ἄλλως θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ διερευνηθῇ ἡ δυνατότητα διαφορετικῆς ἀναγνώσεώς της προκειμένου νὰ ἀναχρονολογηθῇ στὴν περίοδο (ἀμέσως;) πρὶν ἀπὸ τὴν χειροτονία τοῦ Δοκειανοῦ (περὶ τὸ 1213). Ἂν ἐξ ἄλλου οἱ τρεῖς ἐπιστολὲς «πρὸς τὸν Δυρραχίου» μποροῦσαν νὰ ἀποδεσμευθοῦν χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1218-1222, συνδεόμενες π.χ. μὲ τὴν νέα ρήξη τοῦ 1228, θὰ ἀνοιγόταν νέα προοπτική: ὁ παραλήπτης μητροπολίτης Δυρραχίου θὰ ταυτιζόταν πλέον εὔλογα μὲ τὸν Καβάσιλα, καὶ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ Ἀποκαύκου σὲ σχέση μὲ τὴν προσωπικὴ γνωριμία του μὲ τὸν Δοκειανὸ Δυρραχίου θὰ εἶχε διασωθῇ! Τέτοιο ἐνδεχόμενο ὅμως εἶναι, μὲ βάση τὰ συμφραζόμενα τῶν κειμένων καὶ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ στοιχεῖα, ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο, καὶ πάντως ἡ τυχὸν διερεύνησή του βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Οἱ φρ. *τὸν Δυρραχίου ἐναετηρίδος ἤδη παρῳχηκυίας ἀφ' οὗ ἐπεσκόπησεν, ἅπαξ εἶδον... ἐργάτης δὲ οὗτός ἐστι τῆς πρώτης σοφίας καὶ μαρτυρίας ἔχει ἐκ τῶν ἔξωθεν:* Vasil'evskij, σ. 270 [ἀνωτέρω σημ. 61].

70. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς στέψεως βλ.: L. Stiernon, "La date du couronnement de Théodore Doukas", *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, II, Βελιγράδι, 1964, σσ. 197-202· A. Karpozilos, "The date of coronation of Theodoros Doukas Angelos", *Βυζαντινά* 6 (1974), 252-61· Ἐλ. Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", *BNJ* 21 (1971-1974 = 1976), 272-79· Ἀλκμ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα", *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 37-62. Ἡ χρονολογία 1227 εἶναι πλέον, μετὰ τὶς τελευταῖες μελέτες, ἡ γενικῶς κρατοῦσα. Contra: Κ. Λαμπρόπουλος, "Ὁ χρόνος στέψης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Α΄ Κομνηνοῦ", *ΗΧ* 29 (1988-1989), 133-44.

στρίδος Νικολάου Καλοήθους[71] (*Regestes*, N. 1248) πρὸς τὸν Χωματιανὸ καὶ τοὺς δυτικοὺς ἐπισκόπους, ἐπὶ πατριάρχου Γερμανοῦ Β΄ (1223-1240).[72] Ἡ ἀποστολὴ ἀπολήγει σὲ παταγώδη ἀποτυχία, ἐπιφέροντας ἢ ἐπισπεύδοντας τὴν ὁριστικοποίηση τοῦ «σχίσματος»: παύση τῆς μνημονεύσεως τοῦ πατριάρχη,[73] πολλαπλασιασμὸς ἐφεξῆς τῶν ἀντικανονικῶν χειροτονιῶν. Τὸ βασικὸ κείμενο εἶναι ἡ περίφημη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη, «ἀντικανονικά» ἐπίσης ἐκλεγμένου καὶ χειροτονημένου ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο (Δεκέμβριος 1219) μητροπολίτη Κερκύρας,[74] μὲ τὴν ὁποία τοῦ ἀναγγέλλονται οἱ θέσεις τῶν «δυτικῶν ἐπισκόπων» μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἀποστολῆς τοῦ Καλοήθους.

Στὸ σημαντικὸ αὐτὸ κείμενο μαθαίνουμε ὅμως, ἐπ' εὐκαιρίᾳ, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας, ὅτι: (α) Ὁ θρόνος τοῦ Δυρραχίου ἔχει ἐν τῷ μεταξὺ χηρεύσει –προφανῶς μὲ τὸν θάνατο τοῦ Δοκειανοῦ (β) Ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (=Νικαίας) ἔχει σπεύσει νὰ προβῇ στὴν ἐκλογὴ νέου μητροπολίτη, τοῦ ὁποίου δὲν παραδίδεται τὸ ὄνομα: *Τὶ δὲ ὁ τῇ Ἐπιδαμνίων ἐπικηρυχθείς, καὶ ὁδοῦ πάρεργον, ὥς φασι, τὸ τῆς καρδίας θέλημα εὑρηκώς;* Εἶναι φυσικό: ἀφοῦ ἔχει προηγηθῇ ἡ αὐθαίρετη ἐκλογὴ καὶ χειροτονία τοῦ προηγουμένου μητροπολίτη Δυρραχίου, ἀφοῦ ὑπῆρξαν οἱ φόβοι, στὴν Νίκαια, ὅτι μετὰ τὸν ὑποτιθέμενο θάνατο τοῦ ἀντικανονικὰ ἀναδειχθέντος ἐπίσης μητροπολίτη Λαρίσης Καλοσπήτη εἶχε εὐθὺς ἀκολουθήσει ἡ αὐθαίρετη ἐπίσης ἀνάδειξη διαδόχου του, τὸ πατριαρχεῖο σπεύδει νὰ πληρώσῃ τὴν κενὴ ἕδρα, πρὶν δημιουργηθῇ νέο «ἀντικανονικὸ» τετελεσμένο γεγονός, ἐπιβάλλοντας ἔτσι τὴν «κανονικότητα», μέσῳ ἑνὸς δικοῦ του, «κανονικοῦ», τετελεσμένου γεγονότος· πολὺ περισσότερο ποὺ ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητη στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ περιοχὴ τοῦ Δυρραχίου –προωθημένη περιοχὴ τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, καί, ἐκκλησιαστικά, «σφῆνα» κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου σὲ περιοχὴ ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κανονικὴ δικαιοδοσία τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (ἐκείνη τὴν στιγμὴ ὑπὸ τὸν μεγάλο ἐκκλησιαστικὸ ἀντίπαλο Χωματιανό). Ἡ πράξη ἀποτελεῖ συγχρόνως συμβολικὴ ἐκδήλωση «κυριαρχίας», σὲ μία στιγμὴ ποὺ τὸ πατριαρχεῖο ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπιβάλῃ τὰ δικαιώματά του στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες του, ὅπως, οὐσιαστικά, ἐκδήλωση «κυριαρχίας», ἀποτελοῦσε καὶ ἡ, οἱονεὶ

---

71. Ἡ ἀποστολὴ ἀναγγέλλεται στὸν Χωματιανὸ μὲ τὴν «ἀντιγραφήν» Pitra, στ. (483-) 486 ἀρ. 113 τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ Β΄.

72. Γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀποστολή, μετὰ τὴν στέψη τοῦ Θεοδώρου, καὶ γιὰ τὴν τύχη της, βλ. κυρίως: R.-J. Loenertz, "Lettre de Georges Bardanès, métropolite de Corcyre, au patriarche oecuménique Germain II", *ΕΕΒΣ* 33 (1964), 87-118· Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy...*, σσ. 73-81.

73. *Ἐπείπερ εἵλετο μᾶλλον μετ' ἀπραξίας ἀνθυποστρέψαι, ἢ πράξεως ἀνθέξεσθαι ἀποδεχθησομένης, ὥς γε οἰόμεθα, καὶ παρὰ τῇ μεγάλῃ ἁγιωσύνῃ σου, ἅτε δὴ τὸ καθ' ἡμέραν μνημόσυνον σου καὶ τὴν παρὰ πάντων ἀνακήρυξίν σου διαιωνίζειν ἐπικυρούσης, μηδὲ ἀποσιωπηθῆναι καθάπαξ τὰ σιωπῆς ὄντως ἀνάξια...* (Γεώργιος Βαρδάνης: Loenertz, σ. 118· βλ. τὴν, ὀρθή, ἑρμηνεία τοῦ κειμένου, αὐτόθι, σσ. 93, 102 καὶ σημ. 4· ἔτσι καὶ στὰ *Regestes*, ἀρ. 1248, «Critique»).

74. Ἔκδοση: Loenertz, "Lettre de Georges Bardanès...", σσ. 104-118 (προηγούμενη ἔκδ.: A. Mustoxidi, *Delle cose Corciresi*, I, Κέρκυρα 1848, appendice, σσ. I-lvi)· πρβλ. Karpozilos, σσ. 79-81. Γιὰ τὸν Γεώργιο Βαρδάνη βλ. πρόχειρα: Κατερέλος, σσ. 77-80 καὶ *passim*· πρβλ. παλαιότερα καί: E. Kurtz, «Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra», *BZ* 15 (1906), 630-31.

«ἐξαρχική», ἀποστολὴ ἐκεῖ τοῦ μητροπολίτη Ἀμάστριδος. (γ) Ἡ πηγή μας δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ ἀντιληφθοῦμε ἂν ὁ μητροπολίτης ποὺ ἀποστέλλεται ἀπὸ τὴν Νίκαια ἔχῃ ἤδη χειροτονηθῆ στὸ ἀξίωμά του· ὁ ἐκδότης καὶ τὰ *Regestes* φαίνεται νὰ δέχονται μᾶλλον ὅτι πρόκειται ἁπλῶς γιὰ ἐκλεγμένο, «ἐψηφισμένο» μητροπολίτη.[75] Θεωρῶ, λογικῶς, ἀσφαλὲς ὅτι τὸ πατριαρχεῖο δὲν θὰ ἄφηνε τὸ ἔργο τῆς χειροτονίας τοῦ ἐκλεκτοῦ του, σὲ αὐτοὺς τοὺς ἐκτὸς κανονικῆς τάξεως δυτικοὺς ἀρχιερεῖς, τοὺς *προθύμους χειροτονητάς*, οἱ ὁποῖοι βαρύνονται μὲ σωρεία «ἀντικανονικῶν» πράξεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀκριβῶς ἀντικανονικὲς χειροτονίες· πολὺ περισσότερο πού, εὑρισκόμενοι ἐκτὸς ἐλέγχου του, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναβάλουν ἐπ' ἄπειρον ἢ νὰ ματαιώσουν τὴν χειροτονία, μὲ διάφορα προσχήματα ἢ καὶ χωρὶς αὐτά, ἀχρηστεύοντας ἔτσι στὴν πράξη τὴν «ἐπιθετική» πολιτικὴ κίνηση τῆς Νικαίας. Ἔτσι πιστεύω ὅτι ὑπῆρχε ἤδη ἐκείνη τὴν στιγμὴ χειροτονημένος νέος μητροπολίτης Δυρραχίου. (δ) Ὁ νέος μητροπολίτης μὲ κρατικὴ παρέμβαση δὲν γίνεται δεκτὸς στὴν ἕδρα του –πιθανώτατα ἐμποδίζεται καὶ νὰ τὴν προσεγγίσῃ. Ὁ Βαρδάνης ἀναγνωρίζει, ἢ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ, τὴν κανονικότητα τῆς ἀναδείξεώς του· ἐκδηλώνει μάλιστα, ὑποκριτικὰ ἢ μή, τὴν κατανόηση καὶ συμπάθειά του γιὰ τὴν ταλαιπωρία τοῦ συνεπισκόπου του: *Ὑπερπονοῦμεν τοῦ ἀδελφοῦ*. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ὅμως ἐκκλησιαστικὸ (*μὴ ὑφ' ἡμῶν ἐπιζυγοῦνται τούτῳ αἱ εἰς τὸ κατὰ χώραν ἱερὸν εἰσελεύσεις)*, δὲν εἶναι κἂν θέμα ἐπιτοπίων ἢ προσωπικῶν φιλοδοξιῶν (*μὴ προμνηστεύσαντες τὴν νενυμφευμένην αὐτῷ εἶτα φθονοῦμεν τῆς ἀπητημένης συναφείας καὶ τῆς ἐντεῦθεν πνευματικῆς τεκνώσεως;* διερωτᾶται ρητορικῶς)· εἶναι θέμα ἀποκλειστικὰ σοβαρότατων κρατικῶν συμφερόντων: ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ εὐαισθησία τῆς περιοχῆς – αὐτὴ πού, προφανῶς, εἶχε ἐπιβάλει στὸ πατριαρχεῖο νὰ σπεύσῃ νὰ πληρώσῃ τὴν κενὴ ἕδρα μὲ πρόσωπο τῆς ἐπιλογῆς του – ἀποκλείει ἀπολύτως νὰ γίνῃ ἐκεῖ δεκτὸς στὸ ὑψηλότατο αὐτὸ δημόσιο ἀξίωμα ἕνας ἀπεσταλμένος «ξένης», καὶ ἀντίζηλης ἢ ἀντίπαλης, δυνάμεως (*Ἀγαπᾷ γὰρ ὁ κραταιὸς βασιλεὺς ἡμῶν τὰς πύλας Δυρραχίου ὑπὲρ πάντα τὰ ὑπήκοα φρούρια· οὐ γὰρ ἀπονητὶ κατεκτήσατο τὴν πόλιν ἐκείνην, οὔτε πρῴην ὁ τοῦ βασιλέως μακαριστὸς αὐτοῦ ὁμαίμων, ὁ τρισαριστεὺς Κομνηνός, οὔθ' ὕστερον αὐτὸς οὗτος ὁ αὐτοκράτωρ... Τί γοῦν καινόν, ἂν διεγρηγορότας ἔχῃ τοὺς ὀφθαλμούς, ἂν πάσῃ φυλακῇ τηρῇ πόλιν ἐφ' ᾗ πόλλ' ἐμόγησε..., ἵνα*

75. Loenertz, σ. 99 καὶ σημ. 1-2: «métropolite-élu» [*ὑποψήφιος*]· πρβλ. *Regestes*, ἀρ. 1249: «réfus opposé par le despote à l'installation sur le siège de Dyrrachion du métropolite désigné par le patriarche», καὶ index, σ. 590: «candidat patriarcal refusé par le despote Théodore». Ἀντίθετα, τὸ γεγονὸς τῆς χειροτονίας φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ρητορικὴ χρήση στὴν ἐπιστολὴ τῆς ἔννοιας τοῦ τετελεσμένου «γάμου», σὲ ἀντιδιαστολὴ μάλιστα μὲ τὴν «μνηστεία»: *μὴ προμνηστεύσαντες τὴν νενυμφευμένην αὐτῷ, εἶτα φθονοῦμεν τῆς ἀπητημένης συναφείας...;* Ἡ ἑρμηνεία πάντως τοῦ ἐκδότη γιὰ τὰ γεγονότα (βασιζομένη στὴν ρητορικὴ χρήση τῆς λ. *παραπρεσβεία*, ἡ ὁποία ὅμως λειτουργεῖ στὴν πραγματικότητα ἀντίστροφα) εἶναι γενικώτερα ἐντελῶς διάφορη τῆς ἐδῶ προτεινομένης, καὶ νομίζω ἐμφανῶς πεπλανημένη: κατ' αὐτήν, ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου θὰ εἶχε ἐκλεγῆ καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ θὰ εἶχε γίνει ὄργανο τῆς Νικαίας («élu par les évêques d'Occident, profita de son élection pour donner libre cours à ses penchants secrets», «la prévarication commise durant son ambassade»)! Τὴν ἑρμηνεία τοῦ Loenertz ἀπορρίπτει ἤδη σιωπηρὰ ὁ Karpozilos, σ. 79: «To emphasize his resolution, Germanos also appointed a bishop of his own choice to the vacant see of Dyrrachium».

μή τι γένηται, ἵνα μὴ ἐπ' αὐτὴν βάλωσι χάρακα οἱ Σικελίαθεν ἐγχάσκοντες θῆρες καὶ ὅσοι τῷ Ἀδρίᾳ ἐμπερινήχονται;) –καὶ «δυνάμει» πράκτωρ της, προσθέτει ὁ Βαρδάνης, συντασσόμενος, ἐδῶ πλέον, ἀπόλυτα μὲ τὸν ἡγεμόνα του, κατὰ τρόπο ἰδιαίτερα τολμηρό: *εἰ δὲ καὶ Ἀσιανὴν ῥᾳδιουργίαν κατὰ τὸν ὅμοιον λόγον προσυφορώμεθα, αὐτὸς ἂν εἰδείη ὁ μὴ παραχωρούμενος ἐπὶ τῶν ἱερῶν οἰάκων καθίζειν τῆς Δυρραχιτικῆς ἐκκλησίας...* –ἂν ἡ φράση σημαίνῃ αὐτὸ ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι σημαίνει.[76] Ἡ raison d'État ἐπικρατεῖ ἐδῶ ἀπολύτως, ἀποκλείοντας ἐκ προοιμίου ὁποιαδήποτε παρέμβαση μὲ ἐκκλησιολογικὰ κριτήρια: *μὴ δέησιν προσάγετε ὑπὲρ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, οὐ γὰρ εἰσακούσομαι ὑμῶν* (πρβλ. Ἱερεμ. 7.16). (ε) Ὁ πατριάρχης, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Καλοήθους γιὰ τὴν ἀποστολή του, εἶχε πληροφορηθῆ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ νέου ἱεράρχη καὶ εἶχε ἐπιστείλει πρὸς τὸν Θεόδωρο Κομνηνό, τὸν ὁποῖο κατηγοροῦσε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ γιὰ τὴν πράξη αὐτὴ (*Regestes*, N. 1249). Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρδάνη ἀποτελεῖ τὴν ἀπάντηση τῆς ἠπειρωτικῆς πλευρᾶς καὶ ὡς πρὸς τὶς κατηγορίες αὐτές. Ἡ ὁριστικοποίηση τῆς de facto σχισματικῆς καταστάσεως προεξαγγέλλεται καὶ μὲ τὴν σαφῆ δήλωση ὅτι καὶ ἐφεξῆς οἱ ἀναδείξεις τῶν ἀρχιερέων τῶν «δυτικῶν» ἐπαρχιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου θὰ γίνονται ἐπιτοπίως, χωρὶς τὴν παρέμβαση τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου - ἂν καὶ ἀρχικὴ τοὐλάχιστον πρόθεση τῶν «δυτικῶν» ἀρχιερέων ἦταν ἡ ἀνάδειξη αὐτὴ νὰ γίνεται τυπικῶς ἐν ὀνόματι τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας, καὶ νὰ διετηρεῖτο πάντως ἡ «ψιλὴ» μνημόνευση τοῦ πατριαρχικοῦ ὀνόματος: *τὸ ὕψος τῆς πατριαρχικῆς μνημοσύνης καὶ τοῦ τιμίου ὀνόματος... δι' ὅλης ἡμέρας, δι' ὅλης νυκτός*. Ἡ κανονικὴ ἀνωμαλία ρητὰ ὁμολογεῖται: *πρᾶγμα τοῦτο καινοτόμον μέν -οὐδὲ γὰρ ἀγνοοῦμεν· μὴ εἰς τοσοῦτον ἀποπληξίας καὶ ἔλθοιμεν-, καιροῦ δὲ φορᾷ παλιμβόλῳ καὶ παντάπασι περιστατικῇ συνυπαγόμενον, καὶ τῆς ἀκριβείας διὰ τὴν οἰκονομίαν ἐκπῖπτον.*[77]

Τὴν ἀνάγκη ἀποφυγῆς ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν γιὰ τὶς «δυτικὲς ἐπαρχίες» στὴ Νίκαια, γιὰ τὸν κίνδυνο οἱ ἐκεῖ ἀναδεικνυόμενοι ἀρχιερεῖς νὰ μὴ γίνωνται ἀποδεκτοὶ στὴν Ἤπειρο, εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ἐνωρίτερα, καὶ πάντως σεμνότερα (ὄχι ὅμως χωρὶς δόση ἀπειλῆς), ὁ Ἀπόκαυκος στὴν ἐπιστολή του τοῦ 1222 πρὸς τὸν πατριάρχη Μανουὴλ Α΄ –ὅπου εἶχε ἐπίσης προτείνει νὰ παρασχεθῇ πατριαρχικὴ ἐξουσιοδότηση γιὰ τὴν ἐπιτόπια ἀνάδειξη τῶν «δυτικῶν» ἀρχιερέων, πατριαρχικῷ ὀνόματι, ὥστε νὰ καλυφθῇ τὸ «κανονικὸ» κενό: *κατ' ἐντολὴν τέως τῆς μεγάλης ἁγιωσύνης σου τὰς τῶν ἐπισκόπων καταστάσεις ἐνταῦθα προβαίνειν, ἵνα μὴ αἱ τῶν αὐτόθι χειροτονουμένων καταπομπαὶ ἀναπομπαὶ τούτων γίνωνται... καὶ τὸ τῆς ἀρχιερωσύνης σεμνὸν ἐντεῦθεν ὑβρίζοιτο...* .[78]

76. Ἔτσι καὶ ὁ Loenertz, σ. 99: «Il faut qu'il puisse compter sur son métropolite pour déjouer les embûches des Siciliens et des Vénitiens et -pourquoi pas? - celles du maître de l'Asie (Jean Batatsès, empereur à Nicée)». Πρβλ. Karpozilos, σ. 79: «To offer it [*sc.* Dyrrachium] to a bishop whose loyalties belonged to an outside power was out of the question».

77. Loenertz, σ. 113· βλ. τὴν ἀνάλυση αὐτόθι, σσ. 99-100.

78. Vasil'evskij, σ. 275. Εἶχε καὶ ἐδῶ τονισθῆ ὅτι τὸ maximum ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ κερδηθῇ εἶναι ἡ συνέχιση τῆς μνημονεύσεως τοῦ πατριαρχικοῦ ὀνόματος, ἡ ὁποία διατηρεῖ τυπικὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἑνότητα: *Καί, ὡς ἐγὼ οἶμαι, οὔτε σχίσμα τὸ τοιοῦτον, οὔτε παρασυναγωγή· ὅπου γὰρ καὶ ὁ χειροτονῶν αὐτὸς καὶ ὁ χειροτονούμενος τὸ πατριαρχικὸν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἁγιστείαις ἀναφέρουσιν ὄνομα καὶ ἐν ταῖς εὐφημίαις τοῦτο προλέγουσιν...*

Ἂν γίνῃ δεκτὴ ἡ χρονολόγηση τῆς ἀποστολῆς τοῦ Καλοήθους στὰ ἔτη 1228-1229, καὶ στὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο ἡ ἀποστολὴ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γερμανοῦ Β΄ πρὸς τὸν Θεόδωρο Κομνηνὸ (καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Βαρδάνη) –καὶ ἐπειδὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχῃ μεσολαβήσει ἡ ἀναγγελία στὴν Νίκαια τῆς χηρείας τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου, ἡ ἐκλογὴ καὶ χειροτονία τοῦ νέου μητροπολίτη, ἡ ἄφιξή του στην Ἤπειρο καὶ ἡ ἀποπομπή του, ἡ ἄφιξη τῆς εἰδήσεως (ἢ τοῦ ἴδιου) στὴν Νίκαια, θὰ ἦταν εὔλογο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Δοκειανὸς παρέμεινε στὴν ζωή (καὶ στὸ θρόνο) ὥς περίπου τὸ 1227, τὸ ἀργότερο –ἔστω καὶ ἄν, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ παρουσιάσαμε, ἡ ἀνάδειξη τοῦ διαδόχου του στὴν Νίκαια καὶ ἡ ἀποστολή του στὴν Ἤπειρο θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν ὅσο τὸ δυνατὸν ἐσπευσμένα.

4. Μέχρι τότε τοὐλάχιστον (ca. 1227) ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας πρέπει νὰ εἶναι ἀκόμη, σύμφωνα μὲ ὅλα τὰ δεδομένα, ἐπίσκοπος Στρουμίτζης. Ὅπως ἔχουμε ὑποθέσει, τὴν θέση αὐτὴ κατέχει ἤδη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Χωματιανὸς εἶναι ἀκόμη χαρτοφύλαξ (πρὶν ἀπὸ τὸ 1216-1217, ἴσως μετὰ τὸ 1215). Ὁ χρόνος τῶν 12 περίπου ἐτῶν εἶναι θεωρητικὰ ἀρκετὸς ὥστε ὁ Καβάσιλας νὰ ἔχῃ ποιμάνει ἐνδιαμέσως καὶ ἄλλη μία ἐπισκοπή– κατ' ἀρχὴν βέβαια τὴν μαρτυρούμενη, καὶ ἐκκρεμῆ πάντοτε στὴν διερεύνησή μας, ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν. Ἐν τούτοις τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι πιθανό. Ἀφ' ἑνὸς θὰ προέκυπτε τώρα τὸ θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς», τὸ ὁποῖο θὰ συναντήσουμε ἀργότερα: στὸ Βυζάντιο, ὅπου καὶ ἡ ἁπλῆ ἀρχιερατικὴ μετάθεση γενικὰ ἀποφεύγεται, οἱ δύο μεταθέσεις τοῦ ἴδιου προσώπου («τρισεπίσκοπος»· ἐδῶ: Στρούμιτζα, Γρεβενά, Δυρράχιον) θεωροῦνται ὡς σοβαρώτατη ἀνωμαλία· πολὺ περισσότερο, ξέρουμε ὅτι ἐδῶ θὰ ἀκολουθήσῃ καὶ τρίτη μετάθεση (τέταρτη ἀρχιερατικὴ ἕδρα: Ἀχρίδα), ἡ ὁποία μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀδιανόητη. Ἀφ' ἑτέρου, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, τὰ Γρεβενὰ φαίνεται ὅτι σταθερὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη –καί, κατὰ κανόνα, καὶ σὲ μεταγενέστερες περιόδους– εἶναι ἐπισκοπὴ χαμηλότερη, στὴν τάξη τῶν θρόνων, ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα, ὥστε νὰ μὴ μπορῇ νὰ πιθανολογηθῇ μετάθεση ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα στὰ Γρεβενά, ἀλλὰ μᾶλλον ἀντίστροφα. Ἡ ὑπόθεση μιᾶς τέτοιας μεταθέσεως εἶναι ὅμως ἐπίσης, ἢ καὶ περισσότερο, προβληματική, γιατὶ ἐξαντλεῖ τὰ ἀκραῖα χρονολογικὰ ὅρια: ἂν δεχθοῦμε τὸν Καβάσιλα ἐπίσκοπο Στρουμίτζης περὶ τὸ 1215, καὶ τοποθετήσουμε μία προηγούμενη ἀρχιερατεία του στὰ Γρεβενὰ περὶ τὸ 1210, μὲ ἐλάχιστη ἡλικία 30 ἐτῶν (γέννηση περὶ τὸ 1180), τὸ 1262, ὅταν ἔχουμε τὴν τελευταία μνεία του στὴν ζωή, ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, πρέπει νὰ ἦταν περίπου 82 ἐτῶν (μὲ χρήση τῶν ἐλαχίστων αὐτῶν ὁρίων: πολὺ περισσότερο, ἂν τὰ ὅρια αὐτὰ ὑπολογισθοῦν, ὅπως θὰ ἦταν εὔλογο, μὲ κάπως μεγαλύτερη ἄνεση) – ἀνακύπτει δηλαδὴ καὶ ἐδῶ πρόβλημα ἀνάλογο, ἐν μέρει, μὲ τὸ πρόβλημα ποὺ ἔχουμε ἤδη θίξει σχετικὰ μὲ τὶς ταυτίσεις ποὺ ἔχουν προταθῆ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννου Κίτρους· καὶ βέβαια τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς» (καὶ τῆς ὑπερβάσεώς της) διατηρεῖται ἀκέραιο καὶ στὴν περίπτωση αὐτή.

5. Ἐξ ἄλλου ἀνάδειξη τοῦ Καβάσιλα στὴν μητρόπολη Δυρραχίου, πρὶν ἀπὸ τὸν Δοκειανὸ (1213), ἀποκλείεται ἐπίσης: (α) στὴν περίπτωση αὐτή, θὰ εἴχαμε μία πολὺ πρώιμη (ἴσως τὴν πρώτη) ὑπόθεση ἀνώμαλης ἀρχιερατικῆς ἐκλογῆς στὴν Ἤπειρο, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ μνημονευόταν κατὰ μείζονα λόγον στὴν ἀλληλογραφία ποὺ γνωρίσαμε –ἐκτὸς ἂν ἡ ἐκλογὴ

εἶχε γίνει κανονικὰ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο, ἤδη πρὶν ἐκδηλωθῇ ὁποιαδήποτε ἐκκλησιαστικὴ ρήξη! (β) ἂν ὁ Καβάσιλας ἀπευθύνῃ τὰ κανονικὰ ἐρωτήματα ὡς μητροπολίτης Δυρραχίου πρὸς τὸν Χωματιανὸ ὡς ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος –σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῆς παραδόσεως τῶν ἐρωταποκρίσεων καὶ μὲ τὶς ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις (Laurent)– τοῦτο θὰ ἦταν φυσικὰ ἀδύνατον νὰ ἔχῃ συμβῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 1213, ὅταν ὁ Χωματιανὸς δὲν ἦταν βέβαια ἀρχιεπίσκοπος, καὶ πιθανῶς δὲν ἦταν ἀκόμη χαρτοφύλαξ Ἀχρίδος· (γ) πρέπει νὰ ἀφήσουμε περιθώρια καὶ γιὰ ἕνα ἐλάχιστο τοὐλάχιστον χρόνο προηγούμενης παραμονῆς του στὴν Στρούμιτζα, ἐπὶ Χωματιανοῦ, ὡς ἀρχιεπισκόπου ἢ χαρτοφύλακος (Pitra, ἀρ. 14)· (δ) στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ παρέμενε ἕνα μεγάλο κενὸ μεταξὺ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Δοκειανοῦ στὸ Δυρράχιο καὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καβάσιλα στὴν Ἀχρίδα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Χωματιανοῦ, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὁποίου δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ τί μπορεῖ νὰ ἔκανε ὁ Καβάσιλας· (ε) ἔτσι στενεύουν πολὺ τὰ περιθώρια ἡλικίας γιὰ τὸν Καβάσιλα ὑπὸ τὸ δεδομένο τῆς βεβαίας παρουσίας του ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος τὸ 1259. Θὰ μποροῦσε βέβαια νὰ προταθῇ ἡ ἀντίθετη ἐκδοχή, ὅτι ὁ Καβάσιλας, ἀφοῦ ἔχει διατελέσει τὸ πρῶτον μητροπολίτης Δυρραχίου πρὶν ἀπὸ τὸν Δοκειανὸ (1213), πιθανῶς κανονικὰ χειροτονημένος ἀπὸ τὸ παρελθόν, μετατίθεται τότε στὴν Στρούμιτζα (ἢ στὰ Γρεβενά;) –χηρεία τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου, ἡ ὁποία θὰ εἶχε ὁδηγήσει στὴ ἐκλογή τοῦ Δοκειανοῦ. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτή, ποὺ θὰ δημιουργοῦσε ἐντελῶς ἄλλες ἑρμηνευτικὲς προοπτικές, θὰ ἦταν ἀπολύτως συμβατή, αὐτὴ τὴ φορά, μὲ τὴν ἀποσιώπηση τῆς περιπτώσεως τοῦ Καβάσιλα στὴν ἀλληλογραφία γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀντικανονικῶν ἐκλογῶν: ἀφοῦ ἡ πρώτη ἐκλογὴ (Δυρράχιον) θὰ εἶχε ὑποτεθῆ κανονικὴ καὶ ἡ δεύτερη (Στρούμιτζα ἢ Γρεβενά), στὸ κλίμα τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος καὶ ὄχι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, θὰ ἦταν ἄψογη. Προσκρούει ὅμως ἀφ' ἑνὸς στὴν -πολὺ σημαντικὴ ἐδῶ- διαφορὰ σπουδαιότητος τῶν θρόνων (δύσκολα θὰ μποροῦσα νὰ φαντασθῶ τὴν μετάθεση ἀπὸ τὴν μητρόπολη Δυρραχίου στὴν Στρούμιτζα ἢ στὰ Γρεβενά), ἀφ' ἑτέρου δέ, καὶ κυρίως, πάλι στὴν ἀνατρεπτικὴ δυσκολία ὅτι οἱ ἐρωταποκρίσεις θὰ ἔπρεπε νὰ χρονολογηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ 1213! Ἂν οἱ ἐρωτήσεις ὑπεβλήθησαν στὸν Χωματιανό, ὡς ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος (1216 ἢ 1217?), ἢ ἔστω ὡς χαρτοφύλακα (ca. 1215?), ἀπὸ ἕνα μητροπολίτη Δυρραχίου, αὐτὸς ἀπὸ τὸ 1213 ἦταν ὁ Δοκειανός. Ἐξ ἄλλου θὰ ἦταν θεωρητικὰ δυνατὸν νὰ μὴ εἶναι ὁ θάνατος τοῦ Δοκειανοῦ ποὺ προκάλεσε τὴν χηρεία τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου καὶ τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀνωνύμου μητροπολίτη στὴν Νίκαια· θὰ ἦταν δηλαδὴ ὑποθετικὰ δυνατὸν ὁ θάνατος τοῦ Δοκειανοῦ νὰ εἶχε συμβῆ σὲ προγενέστερο χρόνο καὶ νὰ εἶχε μεσολαβήσει ἄλλος μητροπολίτης ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Δοκειανοῦ μέχρι τῆς ἐκλογῆς στὴν Νίκαια, καὶ ἐνδεχομένως αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ Καβάσιλας. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ προσκρούει σὲ ἀνάλογες δυσκολίες μὲ αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ: μία δεύτερη ἀντικανονικὴ ἀνάδειξη μητροπολίτη στὸ Δυρράχιο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ 1228-1229, θὰ ἦταν εὔλογο νὰ εἶχε προκαλέσει ἐπίσης τὶς αἰτιάσεις τῆς Νικαίας καὶ νὰ εἶχε ἀφήσει τὰ ἴχνη της στὴν ἀπάντηση τοῦ Βαρδάνη, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἀπάντηση ἀναφέρεται εἰδικὰ στὸ (νέο) πρόβλημα τῆς μητροπόλεως αὐτῆς· πολὺ περισσότερο ἂν ὁ «ἀντικανονικὸς» μητροπολίτης ἦταν ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ, ὅταν ἡ Νίκαια ἐξέλεξε ἄλλον «κανονικό» –ἐνέργεια πάντως ποὺ πάντοτε ἀπέφυγε ἡ Νίκαια, ἀκόμη, φαίνεται, καὶ στὶς χειρότερες στιγμὲς τῶν ἐκκλησια-

στικῶν της σχέσεων μὲ τὴν Ἤπειρο. Ἂν πάλι ὁ τυχὸν ἐνδιάμεσος μητροπολίτης δὲν ἦταν πλέον ἐν ἐνεργείᾳ, καὶ αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ Καβάσιλας, τί μπορεῖ νὰ εἶχε προκαλέσει αὐτὴν τὴν χηρεία τοῦ θρόνου, καὶ κυρίως τί γίνεται, καὶ πάλι, μὲ τὸ κενὸ στὶς τύχες τοῦ Καβάσιλα μέχρις ὅτου ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἀρκετὰ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Χωματιανοῦ;

Τὰ ἐρωτήματα εἶναι ἐντελῶς θεωρητικά. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ὅπως τὶς ἀναπτύξαμε, ὁ Δοκειανὸς παραμένει μητροπολίτης Δυρραχίου μέχρι τοῦ θανάτου του περὶ τὸ 1227. Μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὁ Καβάσιλας ἔχει παραμείνει ἐπίσκοπος Στρουμίτζης. Ἀπὸ πότε; Θεωρητικὰ καὶ γιὰ βραχύτατο χρόνο, ἢ καὶ γιὰ ὁσοδήποτε μακρό, ἀφοῦ τὰ μόνα μας στοιχεῖα εἶναι ἡ ἀχρονολόγητη ἀκολουθία τῶν ἁγίων Πεντεκαίδεκα καὶ ἡ ἀχρονολόγητη ἐπίσης ἐπιστολὴ τοῦ Χωματιανοῦ, καὶ ἀφοῦ ἡ παρουσία τοῦ Χωματιανοῦ εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως δεδομένη μέσα στὸ ὁποιοδήποτε στενὸ ἢ εὐρὺ χρονικὸ πλαίσιο. Τὸ μόνο «ἀσφαλὲς» ὅριο εἶναι τὸ βιολογικό, τὸ ὁποῖο θέτει ἡ ἀσφαλὴς παρουσία τοῦ Καβάσιλα ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος τὸ 1259 καὶ ὣς τὸ 1262. Μία βραχύτερη θητεία στὴν Στρούμιτζα δίνει μεγαλύτερη χρονολογικὴ ἄνεση στὴν μετέπειτα σταδιοδρομία τοῦ Καβάσιλα (ἴσως ἐπιτρέπει νὰ «χωρέσῃ» καὶ μία, προηγούμενη κατ᾽ ἀρχήν, ἀρχιερατεία στὰ Γρεβενά!)· μία μακρότερη θητεία στὴν Στρούμιτζα, περίπου δεκαετής, ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ὑπόθεσή μου ὅτι ἡ Pitra ἀρ. 14 ἀνήκει στὴν περίοδο ποὺ ὁ Χωματιανὸς εἶναι ἀκόμη *χαρτοφύλαξ*. Πάντως καὶ ἔτσι, ὅπως εἴδαμε προηγουμένως, ἂν δεχθοῦμε, γιὰ λόγους εὐκολίας, ὅτι περὶ τὸ 1217 ὁ ἤδη ἀπὸ πρὶν ἐπίσκοπος Στρουμίτζης εἶναι περίπου 37 ἐτῶν (γενν. περὶ τὸ 1180), περὶ τὸ 1260 θὰ εἶναι γύρω στὰ ὀγδόντα του. Ἂν ἀποκλείσουμε τὰ Γρεβενά, καὶ ὑποθέσουμε μία πρόσφατη χειροτονία τοῦ Καβάσιλα στὴν Στρούμιτζα περὶ τὸ 1217 σὲ μιὰ ἐλάχιστη ἡλικία 30 ἐτῶν (γενν. περὶ τὸ 1187), τὸ 1262 ὁ Καβάσιλας θὰ εἶναι γύρω στὰ 75... Ἡ ἡλικία αὐτὴ αὐξάνει ὅσο μεγαλύτερη ἡλικία ὑποθέσουμε ὡς εὔλογη γιὰ τὴν ἐπισκοπικὴ χειροτονία τοῦ Καβάσιλα.

Ὁ Καβάσιλας λοιπὸν παραμένει ἐπίσκοπος Στρουμίτζης ὣς τὸ 1227 περίπου –τοὐλάχιστον. Γιατὶ ἡ ἀνάλυση τῶν ἐνδεχομένων ποὺ ἐπιχειρήσαμε δὲν καλύπτει βέβαια τὸ ἐνδεχόμενο νὰ μεσολάβησε μία μακρὰ χηρεία τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου μετὰ τὴν ἀποπομπὴ τοῦ ἐκλεγμένου στὴ Νίκαια μητροπολίτη καὶ τὶς ἐπιστολὲς Γερμανοῦ Β´ καὶ Βαρδάνη -ἴσως ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῆς ὑπάρξεως ἄλλου ἐκλεγμένου μητροπολίτη καὶ γιὰ ἀποφυγὴ μείζονος κανονικῆς ἀνωμαλίας (ἐν ἀναμονῇ π.χ. θανάτου τοῦ ἐκλεγμένου ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο μητροπολίτη ἢ τοποθετήσεώς του σὲ ἄλλη μητρόπολη, ὥστε νὰ «κενωθῇ» καὶ τυπικὰ ἡ ἕδρα)· ἢ τὸ ἐνδεχόμενο ἐνδιάμεσης ἀναδείξεως, καὶ πάλι μετὰ τὶς τελευταῖες εἰδήσεις μας (ἐπιστολὴ Βαρδάνη), ἄλλου, ἄγνωστου, μητροπολίτη Δυρραχίου ἀπὸ τὴν «σύνοδο» τῆς Ἠπείρου, καὶ νέα ἐν συνεχείᾳ χηρεία τοῦ θρόνου, ὁπότε καὶ νὰ ἐξελέγη ὁ Καβάσιλας. Μὲ ἀπώτατο πάντως ὅριο τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καβάσιλα τὸ τέλος τῆς ζωῆς καὶ ἀρχιερατείας τοῦ Χωματιανοῦ (-1236;), ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ὁ χρόνος ἀποστολῆς τῶν ἐρωτήσεων τοῦ Καβάσιλα καὶ συντάξεως τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ· ἑπομένως: *terminus post quem* γιὰ τὴν ἐκλογὴ *ca.* 1227, μᾶλλον 1228-1229, καὶ *terminus ante quem ca.* 1235. Ἡ ἐπίλυση, ἄλλωστε, ὑπὲρ τῆς Νικαίας, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θέματος τῆς Ἠπείρου μετὰ τὴν μάχη τῆς Κολοκοτινίτσας (Klokotnica, 9 Μαρτίου 1230: ἔναρξη τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἀπο-

στολὴ ἐξάρχου τὸ 1232, ἄρση τοῦ «σχίματος» τὸ 1233) ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸν *terminus ante quem* ἀρκετὰ ὑψηλότερα: 1232 ἢ καὶ προηγουμένως. Δὲν μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε, ἐκλογὴ μία ἐμφανῶς «ἐχθρική» γιὰ τὴ Νίκαια ἐκλογὴ ἀρχιερέως, σὲ θρόνο ὅπου ἤδη ἐκείνη εἶχε ἐκλέξει ἄλλον, μετά, τοὐλάχιστον, τὸ 1232 (οὔτε, λογικά, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ἐκλογὴ τοῦ Καβάσιλα, φίλου τοῦ Χωματιανοῦ καὶ κατὰ τεκμήριο ὑποστηρικτῆ τῆς ἠπειρωτικῆς δυναστείας καὶ τῶν ἠπειρωτικῶν θέσεων, ἀπὸ τὴν Νίκαια, εὐθὺς μάλιστα μετὰ τὴν ὑπὲρ αὐτῆς λύση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κρίσεως). Ἡ στενότητα αὐτῶν τῶν ὁρίων (1227, ἴσως 1228-1229, ἕως 1230-1232) μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀγνοήσουμε «τεχνικῶς» καὶ τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς ἐνδιάμεσης ἄγνωστης σὲ μᾶς ἀρχιερατείας καὶ νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Καβάσιλας ὑπῆρξε ὁ ἐκλεγεὶς ἀπὸ τὴν «σύνοδο» τῆς Ἠπείρου ἄμεσος διάδοχος τοῦ Δοκειανοῦ. Ὁ Δοκειανὸς πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ μητροπολίτης ποὺ ἔχει ἐνεργήσει κάποιες ἐκλογὲς ἐπισκόπων ποὺ φαίνεται νὰ ταλαιπωροῦν ἀκόμη τὸν Καβάσιλα: *διὰ τὸ προαπελθεῖν τὸν ψηφισάμενον τοῦτον μητροπολίτην* [Pitra, στ. 678/680 (-685/686) ἀρ.183].

6. Μετὰ λοιπὸν τὴν ἀποπομπὴ τοῦ ἐκλεγμένου στὴν Νίκαια μητροπολίτη Δυρραχίου - ἀφοῦ στὴν σχετικὴ ἀλληλογραφία (ἐπιστολὴ Βαρδάνη) δὲν ὑπάρχουν ἴχνη τῆς παρουσίας ἤδη ἀνταπαιτητῆ τοῦ θρόνου– καί, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, μετὰ καὶ τὴν ἀλληλογραφία αὐτήν, μητροπολίτης Δυρραχίου ἐκλέγεται, ἀπὸ τὴν *de facto* σύνοδο τῆς Ἠπείρου, ὁ Καβάσιλας. Μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς «ἀντικανονικές» ἐκλογὲς τῆς Ἠπείρου, ποὺ παρουσιάζει ὅμως ἐνδιαφέρουσες ἰδιαιτερότητες.

(α) Εἶναι ἡ μόνη γνωστή, ἂν δὲν σφάλλω, ἐκλογὴ ἀρχιερέως στὴν Ἤπειρο, ποὺ γίνεται πιθανώτατα, ὅπως εἴδαμε, ἐνῷ ἤδη ἔχει ἐκλεγῆ γιὰ τὴν ἴδια ἕδρα «κανονικὸς» ἀρχιερεὺς ἀπὸ τὸ ἐν Νικαίᾳ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο. Ὅπως εἴδαμε, ἄλλωστε, καὶ τὸ πατριαρχεῖο συστηματικά, φαίνεται, ἀποφεύγει νὰ προβαίνῃ σὲ ἐκλογὲς «κανονικῶν» ἀρχιερέων σὲ ἐπαρχίες του στὴν Ἤπειρο, γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχαν ἤδη προχειρισθῆ ἐπιτοπίως, ἔστω «ἀντικανονικά», ἀρχιερεῖς.

(β) Ὁ ἰδιάζων αὐτὸς χαρακτήρας τῆς συγκεκριμένης ἐκλογῆς τῆς προσδίδει μία μείζονα ἀντικανονικότητα. Οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Ἠπείρου θὰ ἐκαλοῦντο νὰ χειροτονήσουν ἀρχιερέα σὲ μητρόπολη ὅπου θὰ ὑπῆρχε ἤδη κανονικὰ ἐκλεγμένος –εἴδαμε ὅτι ἡ κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του δὲν ἀμφισβητεῖται ἢ μᾶλλον συνομολογεῖται ἀπὸ τὸν Βαρδάνη– καί, πιθανώτατα, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέραμε, καὶ χειροτονημένος ἀρχιερεύς. Καὶ ἐδῶ θὰ ὑπῆρχαν προφανῶς σοβαρώτατοι δισταγμοί τους: ἡ χειροτονία αὐτὴ δὲν θὰ ἀποτελοῦσε μία ἀκόμη ἀπὸ τὶς τρέχουσες «ἀντικανονικὲς» ἐνέργειες, στὶς ὁποῖες, ἐπικαλούμενοι τὴν κατάσταση ἀνάγκης καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ οἰκονομία, εἶχαν συνηθίσει νὰ συμπράττουν, ἀλλὰ ἕνα περαιτέρω ἀποφασιστικὸ βῆμα στὴν ῥήξη τους μὲ τὴν κανονικὴ τάξη: μία χειροτονία «ἐπιβάτου» (ἢ: «μοιχεπιβάτου»!) σὲ ἤδη πεπληρωμένο ἀρχιερατικὸ θρόνο –μία πράξη ποὺ θὰ τοὺς ἀκολουθοῦσε, καὶ ποὺ κάποτε θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς καταλογισθῇ ὡς ἡ κρίσιμη ἀντικανονική τους ἐνέργεια, στὰ ὅρια τῆς περιφρονήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἢ τῆς «θεοπαιξίας», καὶ νὰ τοὺς κοστίσῃ περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες τους ἐνέργειες –ποὺ εἶχαν τὴν δικαιολογία τους– μαζί. Οἱ *πρόθυμοι χειροτονηταὶ* προφανῶς δὲν θὰ ἦταν τόσο εὔκολο νὰ βρεθοῦν ἐδῶ: *μὴ εἰς τοσοῦτον ἀποπληξίας καὶ ἔλθοιμεν*, ὅπως εἶπε, σὲ ἄλλη συνάφεια,

σὲ μία στιγμὴ «*κανονικῆς*» εἰλικρίνειας, ὁ Βαρδάνης.[79]

(γ) Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πιθανῶς προκρίνεται, ὡς ἔλασσον κακό, ἡ ἐκλογὴ γιὰ τὸ Δυρράχιο τοῦ Καβάσιλα, ἤδη χειροτονημένου ἀρχιερέως, ποὺ τοὐλάχιστον δὲν εἶχε ἀνάγκη ἐπισκοπικῆς χειροτονίας. Ἡ ἀντικανονικὴ ἐνέργεια, ὁσοδήποτε σοβαρὴ καὶ ἂν ὑποτεθῆ, θὰ εἶχε παραμείνει τοὐλάχιστον στὸ ἐπίπεδο διοικητικῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως –ποὺ θὰ εἶχε μάλιστα ἐπιβληθῆ μὲ "βασιλική" κέλευση–, καὶ δὲν θὰ εἶχε προσλάβει μυστηριακὸ χαρακτῆρα.

(δ) Ὅσο γιὰ τὴν μετάθεση καθ' ἑαυτήν, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ πρακτικὴ τῶν ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων, «ἐξαιρετική», βέβαια, καὶ ὄχι συνήθης ἀκόμη στὸ Βυζάντιο, δὲν εἶναι καὶ σπανία (ὅπως μαρτυροῦν οἱ σχετικὲς νομοκανονικὲς καὶ θεολογικὲς συζητήσεις καὶ ἡ γνωστὴ πραγματεία «*Περὶ μεταθέσεων*»)·[80] οὔτε γινόταν γενικὰ δεκτὴ ὡς κατ' ἀνάγκην ἀντικανονική, ἐὰν ὑπῆρχαν –καὶ πάντοτε ὑπῆρχαν, ἢ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν– σοβαροὶ λόγοι ποὺ νὰ ἐπιβάλλουν τὴν μετάθεση.[81] Ἐδῶ μάλιστα, ἔναντι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, στὸ ὁποῖο τυπικὰ ἀνήκουν πάντοτε οἱ «δυτικὲς» ἐπαρχίες (συμπεριλαμβανομένου τοῦ Δυρραχίου) καὶ οἱ ἀρχιερεῖς τους, θὰ μποροῦσε νὰ προβληθῆ καὶ ἕνα πρόσθετο ἐπιχείρημα, ἀμφιβόλης ἀξίας, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο ἄλλοτε εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Ἀπόκαυκος γιὰ νὰ δικαιολογήση τὴν χειροτονία, ἀπὸ τὸν ἴδιο, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη στὴν Κέρκυρα: εἶχε ἔτσι, λέγει ὁ Ἀπόκαυκος, ἀποτραπῆ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ στερηθῆ τὸ δυναμικὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἕνα πρώτης τάξεως στέλεχος (τὸν χαρτοφύλακα Ἀθηνῶν Γεώργιο Βαρδάνη) μὲ τὴν τυχὸν ἐκλογή του σὲ ἐπαρχία τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος, ὅπου ὁ Χωματιανὸς θὰ ἦταν ἕτοιμος νὰ τὸν ἀναδείξη: *παρὰ τοῦ Βουλγαρίας ὑποψήφιον γεγονότα τῆς τῶν Γρεβενῶν ἐκκλησίας, τοῦ χοροῦ τῶν βουλγαρικῶν ἐπισκόπων ἐξενεγκών, τῇ ἡμετέρᾳ συνόδῳ προσήρμοσα, ἅτε τοιοῦτον ἄνδρα ζη-*

79. Loenertz, σ. 113· βλ. ἀνωτέρω σημ. 77.

80. Βλ. τώρα κυρίως: J. Darrouzès, "Le traité de transferts", *REB* 42 (1984), 147-214· προηγούμενη ἐκδ.: Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 391-94. Τὰ συμπεράσματα τῆς παλαιότερης εἰδικῆς μελέτης τοῦ V. Grumel, "Le περὶ μεταθέσεων et le patriarche de Constantinople Dosithée", *(R)EB* 1 (1943), 239-49, ἡ ὁποία ἀπέδιδε τὴν πραγματεία στὸν Βαλσαμῶνα καὶ τὴν συσχέτιζε μὲ τὴν γνωστὴ προσωπική του «περιπέτεια», δὲν ἰσχύουν πλέον. Τὰ σχόλια τοῦ Βαλσαμῶνος στὸ θέμα τῶν μεταθέσεων βλ. κυρίως στὴν ἑρμηνεία του στοὺς κανόνες 14 τῶν Ἀποστόλων καὶ 15 τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Ράλλης-Ποτλῆς, Β΄, σσ. 18-19, 146-48) καὶ στὸν 1 τῆς Σαρδικῆς (αὐτ., Β΄, σσ. 228-34)– ὅπου καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν δύο ἄλλων μεγάλων Βυζαντινῶν σχολιαστῶν (Ζωναρᾶς, Ἀριστηνός)· κυρίως βλ. τὴν «*Ἑτέραν ἑρμηνείαν*» τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν 14 ἀποστολικὸν κανόνα καὶ στὸν 15 τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς.

81. Γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῶν μεταθέσεων, καὶ τὴν πρακτικὴ αἰτιολόγησή της, βλ. τὸν κανόνα 1 Σαρδικῆς: *ἵνα μηδενὶ τῶν ἐπισκόπων ἐξῇ ἀπὸ πόλεως μικρᾶς εἰς ἑτέραν πόλιν μεθίστασθαι. Ἡ γὰρ τῆς αἰτίας ταύτης πρόφασις φανερά, δι' ἣν τὰ τοιαῦτα ἐπιχειρεῖται. Οὐδεὶς γὰρ πώποτε εὑρεθῆναι ἐπισκόπων δεδύνηται, ὃς ἀπὸ μείζονος πόλεως εἰς ἐλαχιστοτέραν πόλιν ἐσπούδασε μεταστῆναι...* πρβλ. καὶ κανόνες 21 Ἀντιοχείας, 15 Α΄ Οἰκουμενικῆς κλπ. Τὸ ἀπόλυτο τῆς ἀπαγορεύσεως μετριάζει (παρέχοντας ἔτσι καὶ τὴν δυνατότητα παρακάμψεώς της) κυρίως ὁ ἀποστολικὸς κανὼν 14: *Ἐπίσκοπον μὴ ἐξεῖναι καταλείψαντα τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν ἑτέρᾳ ἐπιπηδᾶν, κἂν ὑπὸ πλειόνων ἀναγκάζηται, εἰ μή τις εὔλογος αἰτία ᾖ τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν, ὡς πλέον τι κέρδος δυναμένου αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖσε λόγῳ εὐσεβείας συμβάλλεσθαι· καὶ τοῦτο δὲ οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ κρίσει πολλῶν ἐπισκόπων καὶ παρακλήσει πολλῇ.*

μιωθῆναι ἡμᾶς οὐκ εἰς καλὸν ἡγησάμενος.[82] Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἡ «ἐπιτυχία» εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερη: ἐπιτυγχάνεται ὄχι ἡ ἀποφυγὴ διαρροῆς, ἀλλὰ ἡ ἐνίσχυση τοῦ δυναμικοῦ τοῦ πατριαρχείου μὲ τὴν ἀπόκτηση ἑνὸς ἀξιολόγου ἀρχιερατικοῦ στελέχους, τὸ ὁποῖο ἡ «σύνοδος» τῆς Ἠπείρου, μὲ τὴν ἐκλογή του ὡς μητροπολίτη Δυρραχίου, ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς Ἀχρίδος («*τοῦ χοροῦ τῶν βουλγαρικῶν ἐπισκόπων ἐξενεγκοῦσα*») καὶ προσφέρει στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο!

(ε) Ἀλλὰ βέβαια γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἀρχιερατικὴ μετάθεση κανονικῶς ἀνεκτή, προϋποτίθεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν *πρώτη* μετάθεση τοῦ ὑποψηφίου· ἂν εἶναι δεύτερη μετάθεση τοῦ ἴδιου προσώπου («τρισεπισκοπή»), ἡ ἀντικανονικότης εἶναι, φαίνεται, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ἀφόρητη. Ἕνα στοιχεῖο κατὰ τῆς ταυτίσεως τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα μὲ τὸν ὁμώνυμό του Γρεβενῶν, ἂν ἡ κατασκευή μου εἶναι ὀρθή: ἂν σκοπὸς τῶν ἀρχιερέων τῆς Ἠπείρου, μὲ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο, ἦταν ἡ ἀποφυγὴ μιᾶς ὑπερβολικῆς ἀντικανονικότητος –μεγαλύτερης ἀπὸ αὐτὴν στὴν ὁποία εἶχαν «ἐθισθῆ»–, δὲν θὰ τὸ ἐπιχειροῦσαν ἀσφαλῶς μὲ τὴν διενέργεια μιᾶς πράξεως ποὺ συνιστοῦσε ἴσως μιὰ μείζονα ἀκόμη ἀντικανονικότητα, ἤ, ποὺ θὰ μποροῦσε κάποτε νὰ τοὺς καταλογισθῆ ἔτσι!

(ϛ) Εἶναι προφανὲς ὅτι ἕνα διαφορετικό –κατὰ τὴν γνώμη μου λιγώτερο πιθανό– scenario, τὸ ὁποῖο θὰ βασιζόταν στὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καβάσιλα μετὰ ἀπὸ μία κανονικὴ «χηρεία» τοῦ θρόνου τοῦ Δυρραχίου (κυρίως: μὲ τὸν θάνατο ἢ τὴν τοποθέτηση σὲ ἄλλη ἐπαρχία τοῦ ἐκλεγμένου ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο ἀρχιερέως), θὰ ἀκύρωνε τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς σὲ σημαντικὸ μέρος τους, ὄχι ὅμως ἀναγκαστικὰ στὸ σύνολό τους.

7. Πάντως τὸ θέμα τῶν μεταθέσεων τοῦ Καβάσιλα μπορεῖ νὰ ἔχη καὶ ἄλλες προσεγγίσεις:

(α) Νὰ εἶναι ἐντελῶς ἄσχετο μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ὅτι ἡ *πρώτη* ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὸν Χωματιανὸ (στὴν συλλογὴ ποὺ διακρίνει ἀποκρίσεις τοῦ Χωματιανοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Κίτρους: Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 428-29· πρβλ. Pitra, στ. 631-32) ἀφορᾷ στὴν κανονικότητα ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων: *Εἰ δεῖ τὸν ψηφισθέντα καὶ καταδεξάμενον καὶ ἀσπασάμενον μετατεθῆναι εἰς ἑτέραν ἐπισκοπήν;*[83] Βέβαια ἡ διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος, ὅπως παραδίδεται, δὲν ἀφορᾷ γενικὰ στὶς ἐπισκοπικὲς μεταθέσεις, ἀλλὰ σὲ μία εἰδικώτατη περίπτωση: τοῦ ἀρχιερέως ποὺ χειροτονεῖται σὲ ἄλλη ἐπαρχία ἀπὸ αὐτὴν στὴν ὁποία ἀρχικὰ ἐξελέγη, γιατί, πρὶν χειροτονηθῆ, μεσολαβεῖ ἐκλογή του στὴν ἄλλη ἐπαρχία. Εἰδικώτατη περίπτωση, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ ἀντιμετώπισε πράγματι ὁ Καβάσιλας στὸ Δυρράχιο, στὴν μητροπολιτική του σύνοδο, μεταξὺ τῶν ὑποκειμένων σὲ αὐτὸν ἐπισκόπων –δεδομένης καὶ τῆς ἐλλείψεως, προφανῶς, πολλῶν καταλλήλων κληρικῶν καὶ τῆς στενότητος ἐπομένως, ἑκάστοτε, στὴν εὐχέρεια ἐπιλογῆς: στὶς ἐρωτήσεις τοῦ Καβάσιλα θὰ συναντήσουμε τέτοια προβλήματα ἐπιλογῆς γιὰ τὸν ἐπισκοπικὸ βαθμό, προσφυγῆς σὲ λύσεις ἀνάγκης ἢ σὲ λύσεις κανονικὲς ἀλλὰ ἀσυνήθεις, ὅπως ἡ ἐκλογὴ ἐγγάμων ὡς ἀρχιερέων, ποὺ ἀποδεικνύον-

82. Vasil'evskij, σ. 270.

83. Ἐρώτησις 4 στὴν συλλογὴ τοῦ Pitra [= ἀρ. 157 στὴν συνεχῆ ἀρίθμηση]· στὸν τίτλο ἐλλείπει τό: *καὶ ἀσπασάμενον*. Ὁ λατινικὸς τίτλος ἀλλοιώνει ἐντελῶς τὸ νόημα· ἔτσι καὶ στὸ Synopticon, στ. 828.

ται μάλιστα, οἱ ἴδιοι ἢ οἱ ὡς τότε σύζυγοί τους, ἐλάχιστα σοβαροί, κλπ.[84]

(β) Εἶναι ὅμως ἐνδεχόμενο τὸ πραγματικὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα νὰ ἀναφερόταν γενικώτερα σὲ θέματα κανονικότητος ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων –ὅπως ἦταν ἡ δική του περίπτωση– καὶ ἡ διατύπωσή του, ὅπως τὴν ἔχουμε σήμερα, νὰ διαμορφώθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὶς κανονικὲς συλλογές, μὲ βάση ἀκριβῶς τὸ φραστικὸ τῆς ἀποκρίσεως τοῦ Χωματιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει χρησιμοποιήσει τὸ γνωστὸ παράδειγμα τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, ποὺ συμβαίνει νὰ ἀνήκῃ στὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωση: *εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Λυκίων Μύρων ψηφισθέντος καὶ καταδεξαμένου καὶ ἀσπασαμένου, καὶ ἤδη καὶ πρὸς τὴν χειροτονίαν ἑτοιμασθέντος...* .[85] Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ ὅμως, ἐν συνεχείᾳ ὁ Χωματιανὸς διατυπώνει τὴν γενικώτερη –καὶ ἀκρότατη– θέση του ὅτι ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ἔχει τὴν ἀπεριόριστη εὐχέρεια νὰ παρέχῃ πλήρη «κανονικὴ» κάλυψη, ὡς οἱονεὶ ὑπερτάτη κανονικὴ ἀρχή, σὲ κάθε ἀντικανονικὴ ἄλλως, ἐκκλησιαστικὴ πράξη –αὐτὸ ποὺ θεωρήθηκε ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μανιφέστο τοῦ ὑποτιθεμένου βυζαντινοῦ «καισαροπαπισμοῦ» (ὁ ἴδιος ὁ Pitra, ποὺ δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ συμπαθήσῃ αὐτὸ τὸ Βυζάντιο, καὶ τὸ δίκαιό του, μὲ τὸ ὁποῖο ἐν τούτοις κατὰ τρόπο συστηματικὸ καὶ πρωτοποριακὸ ἀσχολήθηκε, δὲν θὰ ἀποφύγῃ νὰ ἐκφράσῃ, καὶ ἐδῶ, τὸν ἀποτροπιασμό του, ἐν μέσῳ κριτικῷ ὑπομνήματι: *Heu! piget pro decore Graecorum non plura variari, sed de sequentibus magis pudendum*)-[86] στὴν πραγματικότητα ἕνα κείμενο ποὺ στὴν ἀκρότητά του

84. Βλ. τὶς περιπτώσεις τῆς ἐρωτήσεως 11 [=165] (Pitra, στ. 639-40) = Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 405-406 (στὴν συλλογὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Κίτρους): *Ὁ γυναῖκα ἔχων ἱερεὺς ἢ διάκονος ἢ ἀναγνώστης, εἰ αὐτὸς μὲν ἀποκαρῇ, μείνῃ δὲ ἡ σύζυγος αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ἆρ' οὖν δύναται εἰς [...] ἀρχιερωσύνην προαχθῆναι ὁ ἀποκαρείς, εἰ καὶ ἡ σύμβιος αὐτοῦ τὴν ἀπόκαρσιν οὐ καταδέξεται;* ἢ τῆς ἐρωτήσεως 29 [=183] (Pitra, στ. 679-86): α) *Ἐψηφίσθη τις διάκονος ὢν καὶ ὀφφικιάλιος εἰς χηρεύουσαν ἀρχιερέως ἐπισκοπήν· καὶ ἠσπάσατο μὲν καὶ ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος καὶ διάγει ἐν ταύτῃ ἔκτοτε μέχρι καὶ νῦν, οὐκ ἔφθασε δὲ καὶ τὴν τοῦ ἀρχιερέως χειροτονίαν δέξασθαι, διά τε τὸ προαπελθεῖν τὸν ψηφισάμενον τοῦτον μητροπολίτην, καὶ διὰ τὸ μάλιστα μὴ θέλειν ὅλως τῇ αὐτοῦ σύζυγον διαζυγῆναι, κατὰ τοὺς θείους κανόνας, καὶ εἰσελθεῖν ἐν μοναστηρίῳ· καὶ αὕτη μὲν εἰσέτι τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ ἀπρὶξ ἔχεται διαβεβαιουμένη, ὡς ἅμα τῷ χειροτονηθῆναι ἐπίσκοπον τὸν τοιοῦτον ἄνδρα αὐτῆς, εὐθέως αὕτη συνοικήσει φανερῶς ἑτέρῳ ἀνδρί. Ὅτι οὖν αὐτὸς μὲν οὗτος ὁ ψηφισθεὶς βιάζει τὴν χειροτονίαν γενέσθαι παρὰ τοῦ μητροπολίτου [...] τί χρὴ ἐπὶ τούτῳ γενέσθαι;* β) *Ἕτερος γὰρ καὶ ἐκκλησιαστικός, καὶ αὐτὸς ψηφισθεὶς εἰς ἑτέραν ὡσαύτως χηρεύουσαν ἐκκλησίαν καὶ ἐπαγγειλάμενος ὥστε ἀποκαρῆναι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, τὴν μὲν χειροτονίαν ἐδέξατο, τὴν ἐπαγγελίαν δὲ οὐκ ἐπλήρωσεν· ἀλλ' αὐτὸς μὲν ὡς ἀρχιερεὺς ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ διάγει, ἡ δὲ σύζυγος αὐτοῦ ὡς κοσμικὴ ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ τὸ χείριστον, ὅτι καὶ ἀνερυθριάστως ἀνδρῶν ἑτέρων ἐρᾷ!* Ἐνίοτε φαίνεται νὰ ἀκολουθῆται στὶς ἀρχιερατικὲς ἐκλογὲς ἕνα εἶδος "ἐπετηρίδος": *Τίνες προτιμῶνται εἰς τὸ ψηφίζεσθαι εἰς ἐπισκοπάς, ὁ πρωτόπαπας καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἱερεῖς ἢ οἱ διάκονοι οἱ ἔχοντες ἀρχοντικὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια;* (ἐρώτηση 12 [=166] Pitra, στ. 641-42 = Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σ. 406 [στὴν συλλογὴ ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Κίτρους]), - ὅταν δὲν προκύπτῃ καὶ ἕνα εἶδος κληρονομικῆς διαδοχῆς στὴν ἐπαρχία (πρβλ. κατωτέρω σημ. 87)· πάντως ἡ ἀνάδειξη ἐγγάμων ὡς ἐπισκόπων φαίνεται νὰ εἶναι συνήθης (πρβλ. καὶ ἐδῶ: *ὁ πρωτόπαπας καὶ οἱ μετ' αὐτὸν ἱερεῖς*).

85. Pitra, στ. 631 = Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 428-29. Γιὰ τὴν περίφημη αὐτὴ ὑπόθεση (1174), ποὺ ἀφορᾷ ἄλλωστε μία ἐπιφανῆ ἐκκλησιαστικὴ καὶ φιλολογικὴ προσωπικότητα, βλ. τὴν βιβλιογραφία στὰ *Regestes*, N. 1128 = Dölger, *Regesten*, N. 1518.

86. Pitra, στ. 631-32 (*apparatus criticus*, σημ. 8).

κανεὶς δὲν ἀκολούθησε τὸν Χωματιανό: *Τὰ τοιαῦτα οὖν, ὡς εἴπομεν, κέλευσις μόνη βασιλικὴ δύναμιν ἔχει μεταλλάττειν τε καὶ καινοτομεῖν· ὁ βασιλεὺς γάρ, οἷα κοινὸς τῶν ἐκκλησιῶν ἐπιστημονάρχης καὶ ὢν καὶ ὀνομαζόμενος, καὶ συνοδικαῖς γνώμαις ἐπιστατεῖ καὶ τὸ κῦρος ταύταις χαρίζεται· ἐκκλησιαστικὰς τάξεις ῥυθμίζει καὶ νομοθετεῖ βίῳ καὶ πολιτείᾳ τῶν τοῦ βήματος, ναὶ μὴν καὶ δίκαις ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν καὶ πρός γε χηρευουσῶν ψήφοις ἐκκλησιῶν· ἀνάγει δὲ καὶ ἀπὸ ἐλάττονος τιμῆς εἰς μείζονα, δηλαδὴ ἀπὸ ἐπισκοπῶν εἰς μητρόπολιν, ἢ ἀνδρὸς ἀρετὴν ἢ πόλιν τιμῶν... καί, ὡς ἔπος εἰπεῖν, πλὴν μόνου τοῦ ἱερουργεῖν, τὰ λοιπὰ ἀρχιερατικὰ προνόμια σαφῶς εἰκονίζει ὁ βασιλεὺς ἐφ' οἷς πράττει νομίμως τε καὶ κανονικῶς... Ὅτι οὖν χριστὸς Κυρίου ὁ κατὰ καιροὺς βασιλεύς ἐστι, διὰ τὸ χρίσμα τῆς βασιλείας, ὁ δὲ Χριστὸς καὶ Θεὸς ἡμῶν, με τὰ τῶν ἄλλων, καὶ ἀρχιερεὺς ἡμῶν καὶ γέγονε καὶ ἀνακηρύττεται, εὐλόγως καὶ αὐτὸς ἀρχιερατικοῖς κατακοσμεῖται χαρίσμασι...*

Ἔτσι καὶ στὸ ἐρώτημα τοῦ φίλου του ὁ Χωματιανὸς ἀπαντᾷ: *Τοῦτο μὲν* [= ἡ ἀρχιερατικὴ μετάθεση γενικὰ ἢ ἡ «μετάθεση» στὴν εἰδικὴ περίπτωση τοῦ ἐρωτήματος;] *κανονικὸν μὲν οὐκ ἔστιν, οὔτε μὴν τῆς ἐγγράφου ἢ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως· γίνεται δὲ πολλάκις βασιλέως κελεύοντος, διά τινα οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ...*.

Πρόκειται ἁπλῶς γιὰ νοσταλγία γιὰ τὴν χαμένη αὐτοκρατορία τῶν Ρωμαίων καὶ τὰ προνόμιά της ἢ γιὰ μία ἀκραία ἐκδήλωση κολακείας τοῦ Χωματιανοῦ πρὸς τὸν «βασιλέα» Θεόδωρο, τὸν ὁποῖο εἶχε ὁ ἴδιος πρόσφατα στέψει (καὶ «χρίσει») αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων στὴν Θεσσαλονίκη; Ἀλλὰ μήπως, ὅταν τὰ γράφῃ αὐτὰ ὁ Χωματιανός, ἀπαντᾷ στὴν πραγματικότητα στὶς «κανονικὲς» ἀνησυχίες τοῦ φίλου του Καβάσιλα γιὰ τὴν «ἀντικανονικότητα» τῆς δικῆς του ἐκλογῆς του; καί, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται ἄμεσα σ' αὐτὲς τὸ συγκεκριμένο ἐρώτημα, εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ τὶς λαμβάνῃ ὑπ' ὄψη, γράφοντας σὲ ἱεράρχη ποὺ ἔχει προβλήματα κανονικότητας μὲ τὴν ἐκλογή του, καὶ νὰ μὴν προσπαθῇ νὰ τὶς καλύψῃ «κανονικά»; - εἴτε αὐτὲς ἀναφέρονται στὴν ἁπλῆ ἀνωμαλία τῆς μεταθέσεως (ἢ καὶ στὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς αὐθαίρετης ἐπιτόπιας ἐκλογῆς σὲ μητροπολιτικὸ θρόνο τοῦ κλίματος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου) εἴτε ἀναφέρονται στὶς τυχὸν πολὺ σοβαρότερες ἀντικανονικὲς ἐνέργειες ποὺ, ὅπως ὑποθέσαμε, συνδέονται μὲ τὴν ἀνάδειξή του; Καὶ βεβαίως δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἡ ἀνάδειξη τοῦ Καβάσιλα στὸν θρόνο τοῦ Δυρραχίου θὰ εἶχε γίνει πράγματι *βασιλέως κελεύοντος, διά τινα*, ὑποτίθεται, *οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ* - αὐτοῦ τοῦ ἴδιου «βασιλέως» γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπαρκῶς γνωρίζουμε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχῃ ὑπὸ τὸν πλήρη ἔλεγχό του τὰ πράγματα τῆς εὐαίσθητης περιοχῆς τοῦ Δυρραχίου: *Ἀγαπᾷ γὰρ ὁ κραταιὸς βασιλεὺς ἡμῶν τὰς πύλας Δυρραχίου ὑπὲρ πάντα τὰ ὑπήκοα φρούρια* - καὶ ὁ ὁποῖος δὲν «παραχωροῦσε» στὸν καθένα *ἐπὶ τῶν ἱερῶν οἰάκων καθίζειν τῆς Δυρραχιτικῆς ἐκκλησίας...*

(γ) Θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ προταθῇ καὶ ἡ ἀντίστροφη διατύπωση τοῦ συλλογισμοῦ, γιὰ νὰ δειχθῇ ὅτι τὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Χωματιανοῦ εἶναι εὔλογο νὰ ἀναφέρωνται στὴν προσωπικὴ περίπτωση τοῦ Καβάσιλα: ὅτι δηλαδὴ ἡ «βασιλικὴ κέλευσις», στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Χωματιανὸς (*βασιλέως κελεύοντος*), ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα ἀφωροῦσε πράγματι στὴν προσωπική του περίπτωση· διότι, ἄλλως, γιὰ ποιάν ἀπὸ τίς,

κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀφανεῖς, ἐπισκοπὲς τῆς μητροπόλεως Δυρραχίου, ἁρμοδιότητος τῆς μητροπολιτικῆς συνόδου τοῦ Καβάσιλα, θὰ ἦταν πιθανὸν ἢ εὔλογο νὰ ἐκδηλωθῆ τέτοιου εἴδους μείζων «βασιλική» παρέμβαση *διά τινα οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ;* Ὅμως ὁ συλλογισμός, σ' αὐτὴν τὴν ἀντίστροφη διατύπωση δὲν εὐοδοῦται: σ' αὐτὴν τὴν μικρογραφία «αὐτοκρατορίας», ποὺ εἶναι ἡ ἡγεμονία τῆς Ἠπείρου, τέτοιου εἴδους ἄμεσες «βασιλικές» παρεμβάσεις καὶ γιὰ ἁπλὲς ἐπισκοπὲς δὲν εἶναι ἄγνωστες: ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος τὸν Νοέμβριο 1219 (ἢ 1234;) ἀπολύει πρόσταγμα πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης (τὸν γνωστό μας Καλοσπήτη;) νὰ ἀναδείξῃ ἐπίσκοπο Θαυμακοῦ τὸν διάκονο Συμεών, γυιὸ τοῦ ἀποβιώσαντος προηγουμένου, ἐξ ἐγγάμων πρεσβυτέρων, ἐπισκόπου τῆς ἴδιας ἐπαρχίας: *γράφομεν ἀξιωματικῶς τῇ ἁγιωσύνῃ σου.*[87] Καὶ στὴν πραγματικότητα ὡρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπισκοπὲς τοῦ Δυρραχίου δὲν εἶναι καθόλου ἀφανεῖς ἢ ἀσήμαντες.[88] Ἐξ ἄλλου, εἴδαμε ἤδη ὅτι στὶς κανονικὲς ἐρωτήσεις τοῦ Καβάσιλα δὲν λείπουν ἰδιάζουσες καὶ σπάνιες περιπτώσεις ἐπισκοπικῶν ἀναδείξεων, ἀπὸ τὴν πρακτικὴ προφανῶς τῆς μητροπολιτικῆς του συνόδου, λόγῳ προφανῶς τῆς στενότητος τῶν δυνατοτήτων ἐπιλογῆς (ἢ τῶν τοπικῶν παρεμβάσεων): ἐπίσκοποι ἔγγαμοι ποὺ ἐκλέγονται μὲ τὴν συγκατάθεση ἢ μὴ τῆς συζύγου τους, ποὺ ἀποχωρίζονται ἢ μὴ τῆς συζύγου τους, ἀνάδειξη ἀρχιερέων μὲ σειρὰ οἱονεὶ «ἐπετηρίδος» ἀξιωμάτων· εἴδαμε μόλις σὲ ἄλλη μητροπολιτικὴ περιφέρεια μία οἱονεὶ κληρονομικὴ διαδοχὴ ἐπισκόπου προερχομένου ἐξ ἐγγάμων.

(δ) Εὑρισκόμενοι ὅμως πάντοτε στὸν χῶρο τῆς διερευνήσεως θεωρητικῶν δυνατοτήτων, μποροῦμε τώρα νὰ διερωτηθοῦμε: ἂν πράγματι τὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα ἀναφερόταν στὴν περίπτωση ὄχι ἀκριβῶς μεταθέσεως, ἀλλὰ ἐκλογῆς μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἁπλῶς προηγουμένης ἐκλογῆς σὲ ἄλλη ἕδρα, μήπως ἀνάλογη ὑπῆρξε ἡ συγκεκριμένη προσωπικὴ θέση τοῦ Καβάσιλα κατὰ τὴν ἐκλογή του στὸ Δυρράχιο, καὶ ζητεῖ τώρα «κανονικὴ» γνωμοδότηση ποὺ νὰ τὸν καλύπτῃ; νὰ εἶχε, δηλαδή, ἤδη ἀποδεχθῆ ἄλλη μετάθεση (ὄχι βέβαια πρὶν ἀπὸ τὴν χειροτονία, ἀλλὰ) τὴν στιγμὴ τῆς μεταθέσεώς του στὸ Δυρράχιο; Ποῦ ὅμως; ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἀχρίδος μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ προσδοκᾷ μόνον τὸν ἴδιο τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο, τὸν ὁποῖο, ἄλλωστε, καὶ τελικὰ κατέλαβε...

Μήπως εἶναι ἡ στιγμὴ νὰ θυμηθοῦμε τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς προηγούμενης ἐκλογῆς στὰ Γρεβενά; Ὄχι τόσο κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ στὸ Δυρράχιο (εἴδαμε ὅτι μετάθεση ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα στὰ Γρεβενά, ἂν καὶ δὲν εἶναι θεωρητικὰ ἀδύνατη, δὲν εἶναι πιθανή), ἀλλὰ μᾶλλον παλαιότερα, ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ στὴν Στρούμιτζα. Τότε τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ὀξύ. Τώρα, μὲ τὴν νέα ἐκλογὴ στὸ Δυρράχιο, ὁπότε ἀνακύπτει θεωρητικῶς θέμα «τρισεπισκοπῆς», ὁ Καβάσιλας θὰ ἦταν εὔλογο νὰ θέλῃ τὴν κανονικὴ κάλυψη τῆς παλαιᾶς ἐκείνης

87. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', Πετρούπολη, 1897, σσ. 118-19, ἀρ. 37. Βλ. Βέης [ἀνωτέρω σημ. 63], σ. 135 καὶ σημ. 2, σ. 138 καὶ σημ. 1.

88. Ὁ Δυρραχίου ἔχει (ἴσως) αὐτὴ τὴν ἐποχὴ περὶ τὶς δεκαπέντε ἐπισκοπές· μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἱστορικὴ ἐπισκοπὴ Κροῶν τῆς Ἀλβανικῆς ἱστορικῆς παραδόσεως, οἱ ἐπισκοπὲς Διοκλείας, Σκοδρῶν (Σκόδρας), Γλαβινίτζης, Αὐλωνείας (Αὐλῶνος), Ἀντιβάρεως, Πουλχεριοπόλεως (= Βελεγράδων, Βερατίου).

«ἀνωμαλίας» –τὴν ὁποία καὶ λαμβάνει ἀπὸ τὸν φίλο του Χωματιανό, ὄχι καὶ τόσο αὐθαίρετα ἄλλωστε, ἂν πράγματι ὁ Καβάσιλας δὲν εἶχε προφθάσει νὰ χειροτονηθῆ καὶ νὰ ἀσκήσῃ ἔμπρακτη ἀρχιερατεία στὰ Γρεβενά. Ἡ σφραγίδα Laurent, ἀρ. 1509 ποὺ θὰ εἶχε προετοιμασθῆ γιὰ τὴν ἀρχιερατεία αὐτή, καὶ ποὺ θὰ μᾶς εἶχε τυχαῖα περιέλθει, θὰ ἦταν τὸ μοναδικὸ κατάλοιπο αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς, ποὺ θὰ εἶχε μείνει ἀνενεργός, καὶ εὔλογα δὲν θὰ εἶχε ἀφήσει ἄλλα ἴχνη. Ἂν εἶναι ἔτσι –θὰ μείνουμε πιθανῶς γιὰ πάντα στὸ χῶρο τῆς εἰκασίας–, ὅλα τὰ πρόσωπα πράγματι ταυτίζονται, τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς», μέχρι καὶ τῆς ἐκλογῆς στὸ Δυρράχιο, παρακάμπτεται (γιὰ τὴν μετέπειτα ἐκλογὴ στὴν Ἀχρίδα θὰ δοῦμε ἐν συνεχείᾳ), καὶ ἡ «ἀρχιερατεία» τοῦ Καβάσιλα στὰ Γρεβενά (πρὶν ἀπὸ τὴν Στρούμιτζα, ὅπως πιστεύω) δὲν θὰ ἐπεβάρυνε χρονολογικὰ τὴν πεπιεσμένη ἤδη βιογραφία του, ἀφοῦ θὰ ἦταν «στιγμιαία» καὶ οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη. Ἡ «βασιλικὴ κέλευσις», τὴν ὁποία θὰ ἐπικαλεσθῆ ὁ Χωματιανὸς (*βασιλέως κελεύοντος*), μπορεῖ νὰ εἶναι ἐδῶ τεκμαιρομένη: ἡ βούληση, οὕτως ἢ ἄλλως, γιὰ τὴν ἀνάδειξη, τοὐλάχιστον στὸ Δυρράχιο, προσώπου οἰκείου στὸν «βασιλέα» καὶ τῆς ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης του, ὅπως θὰ ἦταν ὁ Καβάσιλας, ἦταν δεδηλωμένη· θὰ ἦταν ὅμως δυνατὸν καὶ εὔλογο πράγματι νὰ εἶχε ρητὰ ἐξασφαλισθῆ, γιὰ τὴν «κάλυψη» τοῦ Καβάσιλα, ἂν ὄχι κατὰ τήν, ἀνώδυνη, ἐκλογὴ στὴν Στρούμιτζα, πάντως κατὰ τὴν ἐξαιρετικὰ «εὐαίσθητη» ἐκλογὴ στὸ Δυρράχιο. Ὁ Χωματιανὸς πρέπει νὰ γνωρίζῃ καλά –ἂν καὶ δὲν τὸ μνημονεύῃ, ἴσως γιὰ νὰ μὴ χρειασθῆ νὰ ἀναφερθῆ στὸ ἐπικίνδυνο, καὶ πιθανῶς ἀγνοούμενο γενικῶς ἢ λησμονημένο, θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς» τοῦ φίλου του– ὅτι σὲ μία παλαιότερη ἀνάλογη βυζαντινὴ περίπτωση (σπανιώτατη, ἢ ἴσως τὴν μόνη γνωστή), τὸ 1173 ἐπὶ πατριάρχου Μιχαὴλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου (*Regestes*, ἀρ. 1126), εἶχε ἀναδειχθῆ μητροπολίτης Κερασοῦντος ὁ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναδειχθῆ (καὶ χειροτονηθῆ) μητροπολίτης Ἀμασείας, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκλεγῆ μητροπολίτης Ἀγκύρας, ἐπαρχίες στὶς ὁποῖες οὐδέποτε μετέβη καὶ ὅπου δὲν ἄσκησε ποτὲ καθήκοντα: ἡ μετάθεση ἐπιτρέπεται γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο, μὲ μία «πολυτελῆ» συνοδικὴ διαδικασία, ποὺ κινεῖται ἀκριβῶς *καθ' ὁρισμὸν βασιλικόν.*[89]

(ε) Ἕνα τελευταῖο ἐνδεχόμενο ποὺ θέτουν οἱ πηγές: εἴδαμε ὅτι περὶ τὸ 1219 ἔχουμε μία χηρεία τοῦ θρόνου τῶν Γρεβενῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο προορίζεται ὁ Γεώργιος Βαρδάνης· τελικὰ ὁ Βαρδάνης «ἐκλέγεται» ὅμως ἀπὸ τὴν «σύνοδο» τῆς Ἠπείρου καὶ χειροτονεῖται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο μητροπολίτης Κερκύρας –ὁ Ἀπόκαυκος, ὅπως εἴδαμε, θεωρεῖ ἐπιτυχία του ὅτι ἀπέσπασε ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος καὶ «ἐκέρδισε» γιὰ τὸ κλίμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τὸν ἐπιφανῆ αὐτὸν ἄνδρα.[90] Εἶναι δυνατὸν τότε νὰ ἐξελέγῃ ὁ Καβάσιλας ὡς Γρεβενῶν; ἕνας ἐπιφανὴς λόγιος ἱεράρχης, πιστὸς στὴν ὑπόθεση τῆς Ἠπείρου, ἀντὶ ἑνὸς ἐπιφανοῦς λογίου ἱεράρχη, πιστοῦ στὴν ὑπόθεση τῆς Ἠπείρου; Χρονολογικὰ δὲν ἀποκλείεται: τὸ γεγονὸς βρίσκεται μεταξὺ τῆς παρουσίας του στὴν Στρούμιτζα, ὅπως τὴν ἔχουμε προσδιορίσει, καὶ τῆς

89. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. κατωτέρω: 5. «Ἡ "τρισεπισκοπή" τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα» καὶ σημ. 155-158.

90. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 82. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Βαρδάνη βλ. τελευταῖα: Κατερέλος [ἀνωτέρω σημ. 60, 74], σσ. 77-80, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ἐκλογῆς του στὸ Δυρράχιο. Ἀλλὰ ἀνακύπτουν *ὅλα* τὰ *ἄλλα* προβλήματα ποὺ ἔχουμε θέσει: *α*) ἡ χαμηλότερη «τάξις» τῆς ἐπισκοπῆς Γρεβενῶν σὲ σχέση μὲ τὴν Στρούμιτζα: βεβαίως τὴν σημασία τῶν Γρεβενῶν ἀναδεικνύει ἡ ὑποψηφιότης ἑνὸς ἀνδρός, ὅπως ὁ Βαρδάνης· ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Βαρδάνης εἶχε δεσμοὺς μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Γρεβενῶν, ὅπου ὑπηρέτησε ὡς διάκονος, χαρτοφύλαξ τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἐν ἐξορίᾳ καὶ ὅτι ὑπῆρξε ὑποψήφιος Γρεβενῶν ὡς διάκονος, καὶ ὄχι ὡς ἀρχιερεὺς ὅπως ἦταν ὁ (Στρουμίτζης) Καβάσιλας. *6*) τὸ θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς» τοῦ Καβάσιλα κατὰ τὴν ἐκλογή του στὸ Δυρράχιο θὰ παρέμενε τότε ἀκέραιο (Στρούμιτζα, Γρεβενά, Δυρράχιο)· ἐκτὸς βέβαια ἂν ἡ ἐκλογὴ τοῦ Καβάσιλα στὰ Γρεβενὰ ἔγινε μόλις πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή του στὸ Δυρράχιο (post 1227) καὶ ἔμεινε, καὶ στὴν περίπτωση ἐκείνη, ἀνενεργὸς (τότε, αὐτὴν τὴν ἀνενεργὸ ἐκλογὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀποδοχὴ ἄλλης ἐκλογῆς θὰ ὑπαινισσόταν τὸ ἐρώτημα τοῦ Δυρραχίου στὸν Χωματιανό)· ἀλλὰ τότε θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε μία μακρότατη, καὶ ἀδικαιολόγητη, χηρεία τῶν Γρεβενῶν ἀπὸ τὸ 1219 ὡς τὸ 1227 τὸ ἐνωρίτερο - ἢ μία νέα χηρεία τῆς ἐπισκοπῆς ἐνδιαμέσως.[91] Τὸ ἄλλο ἐνδεχόμενο θὰ ἦταν ἡ ἐκλογὴ τοῦ Καβάσιλα νὰ ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ Γρεβενὰ περὶ τὸ 1219, καὶ νὰ ἔμεινε ἀνενεργός, γιατὶ ἐπηκολούθησε, *τότε μόνον*, ἡ ἐκλογή του στὴν «ἀγαπημένη του» Στρούμιτζα, ἰδιαίτερη πατρίδα του, κατὰ τὸν Χωματιανό. Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν χρονολόγηση τῆς Pitra ἀρ. 14 ποὺ ἔχουμε δεχθῆ, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποκλεισθῇ. Τὰ ὅρια, στὴν περίπτωση αὐτή, καὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἀρχιερατείας (τῶν ἀρχιερατειῶν) τοῦ Καβάσιλα θὰ ἦταν γιὰ μᾶς ἀκόμη «ἀνετώτερα».

(ς) Εἴδαμε ὅτι, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἀποκαύκου, ὁ Βαρδάνης ἐξελέγη μητροπολίτης Κερκύρας, ὅταν ἤδη εἶχε *καταστῆ παρὰ τοῦ Βουλγαρίας ὑποψήφιος* (= ἐψηφισμένος ἐπίσκοπος) *τῆς τῶν Γρεβενῶν ἐκκλησίας*. Μήπως σὲ αὐτὴν τὴν διπλῆ ἐκλογὴ ἀναφέρεται τὸ κανονικὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ Χωματιανοῦ -ὁπότε ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποὺ οἰκοδομήσαμε στὸ ἐνδεχόμενο τὸ ἐρώτημα νὰ ὑπαινίσσεται τὴν προσωπικὴ περίπτωση τοῦ Καβάσιλα ἀκυροῦνται; Τίποτε δὲν τὸ ἀποκλείει. *Ὁ Βουλγαρίας* (Χωματιανός), ὁ ὁποῖος εἶχε στερηθῆ τὸν ἐκλεκτό του *ὑποψήφιον* Βαρδάνη, πράγματι μὲ «βασιλικὴ» ὑπόδειξη (τοῦ Θεοδώρου), εὔλογα θὰ μποροῦσε νὰ ἀπαντήσῃ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτή: *κανονικὸν μὲν οὐκ ἔστιν, οὔτε μὴν τῆς ἐγγράφου ἢ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως· γίνεται δὲ πολλάκις βασιλέως κελεύοντος, διά τινα οἰκονομίαν λυσιτελοῦσαν κοινῇ*... Ἀλλὰ γιατί, τότε, τὸ ἐρώτημα τοῦ Καβάσιλα; Ἁπλῆ ἀκαδημαϊκὴ ἀπορία μετὰ ἀπὸ δέκα περίπου χρόνια (1219 - post 1227, μᾶλλον 1228-1229); ἢ μικρὴ ἀρχιερατικὴ «*κακία*» (δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τὶς σχέσεις τῶν προσώπων), τώρα ποὺ ὁ Καβάσιλας, ὡς Δυρραχίου, βρέθηκε στὸ ἴδιο ἐκκλησιαστικὸ «κλίμα» (τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου) μὲ τὸν Βαρδάνη; Οἱ ἀπαντήσεις δὲν μοῦ φαίνονται ἱκανοποιητικές.

6. Ἡ ἀνατροπὴ τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν φιλοδοξιῶν τῆς Ἠπείρου μὲ τὴν μάχη τῆς Κολοκοτινίτσας (Klokotnica, 9 Μαρτίου 1230) ἐπιφέρει τὴν λύση τοῦ ἠπειρωτικοῦ σχίσματος τὸ 1233, ἀφοῦ ἔχει προηγηθῆ τὸ 1232 ἡ σύγκληση ἀρχιερέων τῆς Ἠπείρου

91. Ἕνας Θεόδωρος Γρεβενῶν, ἤδη *ἐν ἁγίοις*, μνημονεύεται στὴν Pitra, στ. 433-38 ἀρ. 102.

στὴν Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων μὲ τὸ πατριαρχεῖο καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐξάρχου, τοῦ μητροπολίτη Ἀγκύρας Χριστοφόρου.[92] Θὰ ἦταν εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁδηγεῖ πρὸς τὸ τέλος της, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, καὶ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως τίποτε σχετικά. Γίνεται ἆραγε ἀποδεκτὸς *de iure* ἢ *de facto* ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο καὶ διατηρεῖ τὸν θρόνο του, καὶ μάλιστα γιὰ ἀρκετὰ χρόνια –ἴσως, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ ὡς τὸ 1246-1247; (Εἶναι προφανὲς ὅτι μία τέτοια λύση μᾶλλον θὰ διευκολυνόταν ἂν ὁ παλαιότερα ἐκλεγμένος ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο μητροπολίτης Δυρραχίου εἶχε ἤδη ἀποθάνει ἢ μετακινηθῆ σὲ ἄλλη ἐπαρχία). Παραμένει ἆραγε προσωρινὰ στὴ θέση του, μὲ τὴν ἀνοχὴ τοῦ πατριαρχείου, μέχρι διευθετήσεως τοῦ θέματός του; Ἐξαναγκάζεται, ὅπως ἄλλοι ἀρχιερεῖς, σὲ παραίτηση; ἢ μήπως τοῦτο δὲν ἀπαιτεῖται κἄν, γιὰ μία ἐκλογὴ ποὺ γιὰ τὸ πατριαρχεῖο, ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι ἁπλῶς ἀντικανονική, ὅπως οἱ ἄλλες, ἀλλὰ αὐτόχρημα ἀνυπόστατη; Ἐπανακάμπτει στὸ κλίμα του, τῆς Ἀχρίδος, καὶ παραμένει ἐκεῖ; (ἀνακτῶντας ἴσως τὴν ἀρχική του ἕδρα τῆς Στρούμιτζας, ἂν ὑποτεθῇ ὅτι παρέμενε ἢ κατέστη κενή· ἢ παραμένοντας ὡς σχολάζων: πρώην Στρουμίτζης ἴσως γιὰ τὸ πατριαρχεῖο, ἀλλὰ ἀναγνωριζόμενος τοὐλάχιστον στὴν Ἀχρίδα τοῦ Χωματιανοῦ ὡς μητροπολίτης πρώην Δυρραχίου;). Ὑποθέσεις «δωρεάν», γιὰ ἕνα θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζουμε καὶ δὲν θὰ μάθουμε ἴσως ποτὲ τίποτε. Λόγῳ τῆς στενότητος τῶν χρονικῶν ὁρίων (*ca.* 1227-*ca.* 1232), θὰ εἶναι εὔλογο νὰ βρίσκεται στὴν ζωὴ καὶ ὁ ἐκλεγμένος ἀπὸ τὴν Νίκαια μητροπολίτης Δυρραχίου· ἂν δὲν εἶχε ἤδη καταλάβει ἄλλη, σημαντικώτερη ἴσως, ἐπαρχία, θὰ ἦταν ἐπίσης εὔλογο νὰ ἀποκατασταθῆ ἀμέσως στὴν ἕδρα «του», τοῦ Δυρραχίου.

Τὸν Ἰούλιο 1250 συναντοῦμε τὸν ἑπόμενο γνωστὸ μητροπολίτη Δυρραχίου, τὸν Ρωμανό, νὰ μετέχῃ μάλιστα τῆς πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὴν Νίκαια, ἐπὶ πατριάρχου Μανουὴλ Β΄· φαίνεται μάλιστα νὰ ἀσκῆ ἕνα εἶδος εὐρύτερης ἐποπτείας στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου, ἀφοῦ εἶναι αὐτὸς ποὺ ὑποβάλλει στὴν σύνοδο μία σειρὰ ἀπὸ κανονικὲς ἐρωτήσεις τοῦ, μὴ ὑποκειμένου σὲ αὐτόν, ἐπισκόπου Βελλᾶς: *Ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Δυρραχίου Ῥωμανός, κατὰ Κύριον ἀγαπητὸς ἀδελφὸς καὶ συλλειτουργὸς τῆς ἡμῶν μετριότητος, τῇ ἡμῶν σήμερον συνεδριάζων μετριότητι, προκαθημένῃ συνοδικῶς μετὰ τῶν ἱερωτάτων αὐτῆς ἀδελφῶν..., χάρτην ἐπὶ τοῦ μέσου προέτεινεν εἰς ἀνάγνωσιν· καὶ ὁ χάρτης ἐρωτήσεις ἦν τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Βελλᾶς, συνοδικῶν δεόμεναι λύσεων.* Ἔχουν διασωθῆ στὶς κανονικὲς συλλογὲς τὰ ἐρωτήματα, καὶ οἱ ἐπ' αὐτῶν ἀποκρίσεις τοῦ πατριαρχείου (*Regestes*, ἀρ. 1315: Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 114-16).[93] Εἶναι ἆραγε ὁ ἐκλεγμένος

92. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy*..., σσ. 90-94· Κατερέλος, σσ. 315-333. Παλαιότερη εἰδικὴ μελέτη: E. Kurtz, "Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II", *BZ* 16 (1907), 120-142. Γιὰ τὴν ἐξαρχικὴ ἀποστολὴ τοῦ Χριστοφόρου βλ. καὶ *Regestes*, N. 1261, 1263-1265, πρβλ. 1281 (Laurent).

93. Καί: Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Β΄, σσ. 37-40· πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 48. Βλ. τελευταῖα: C.G.Pitsakis, "Questions "albanaises" de droit matrimonial..." [ἀνωτέρω σημ. 21], σσ. 189-190 καὶ σημ. 44-45. Ὁ Βελλᾶς ἀνήκει κανονικὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου· πρβλ. στὴν *Regestes*, N. 1283 τοῦ Ἰουλίου 1235: *συνεπληροῦτο δι' ὑποσημάνσεων τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων, ... τοῦ Βελλᾶς Μανουήλ*... (Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. [106-109] 107). Μετὰ τὸν ἀγνώστου ἀρχιερατικοῦ ὀνόματος

περὶ τὸ 1227 ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο μητροπολίτης; Τὸ ἀρκετὰ μακρὸ διάστημα, μιᾶς εἰκοσαετίας καὶ πλέον, ποὺ μεσολαβεῖ, δὲν ἐνισχύει τὴν ταύτιση, ἀλλὰ καὶ δὲν τὴν ἀποκλείει. Παραμένει στὸν θρόνο του τὸ ἀργότερο ὣς τὸ 1256. Ὁ ἑπόμενος γνωστὸς μητροπολίτης Δυρραχίου ἀποστέλλεται καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Νίκαια, ὅταν αὐτὴ ἀποκτᾷ τὸν ἔλεγχο τοῦ Δυρραχίου, τὸν Σεπτέμβριο 1256· εἶναι ὁ ἄγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ καὶ ἀγνώστου ἀρχιερατικοῦ ὀνόματος μέγας σκευοφύλαξ τοῦ πατριαρχείου Χαλκούτζης, πρόσωπο φαίνεται καὶ πολιτικὰ ἰδιαίτερα ἔμπιστο στὴν Νίκαια: *Ἐπεὶ καὶ τῆς κατὰ δύσιν Ἐπιδάμνου κατειλημμένης πρὸς τῶν ἡμετέρων ἠγγέλλετο τὸ συμβάν, καὶ τοῖς ἐκεῖσε ἔδει μὲν ἀρχιερέως, ἔδει δ' ἡγεμόνος καὶ στρατιώτιδος τάξεως, ἀρχιερέως ἐπικηρυχθέντος τοῦ Χαλκούτζη, ὃς καὶ τὴν τοῦ μεγάλου σκευοφύλακος ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας εἶχε τιμήν, τούτῳ συνεκπέμπει κἀκεῖνον* [*sc.* Μιχαὴλ Παλαιολόγον] *ἡγεμονεύσοντα τῶν ἐκεῖ, προστάξας συμπράττειν τὸ δόξαν καὶ ἄλλοις μὲν ἀρχηγοῖς τοῖς ἐκεῖ, μάλιστα δέ γε τῷ ἱερεῖ* (Παχυμέρης, I. 10: Failler-Laurent, I, 45 = ἐκδ. Βόννης, I, 26). Ἡ «ἀποστασία» τοῦ Μιχαὴλ Β΄ τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Θεσσαλονίκη: *Ἀλλὰ τοῦ Δυρραχίου πρὸς Θεσσαλονίκην ὑποστραφέντος διὰ τὴν σύγχυσιν κἀκείνου* [*sc.* Μιχαὴλ Παλαιολόγου] *ὡς εἰκὸς διαπονουμένου, ἐφ' ᾧ συσταλείη τὸ ἀνθιστάμενον* –ὅπου καὶ πρωταγωνιστεῖ στὴν γνωστὴ προπαγανδιστικὴ κωμῳδία τῆς «θείας προρρήσεως» γιὰ τὸ βασιλικὸ μέλλον τοῦ Παλαιολόγου (ΜΑΡΠΟΥ): Παχυμέρης, I. 11: Failler-Laurent, I, 45-51 = ἐκδ. Βόννης, I, 27-29.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς διευθετήσεις ποὺ ἔγιναν μετὰ τὸ 1232-1233 γιὰ τὶς «δυτικές» ἐπαρχίες καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς τους, παλαιότερους καὶ νέους, ποὺ εἴτε εἶχαν μετάσχει στὴν δημιουργία τοῦ «σχίσματος» εἴτε ἦσαν προϊόντα του, εἶναι εὔλογο ὁ Καβάσιλας, παραμένοντας «κανονικά» ἢ κατ' ἀνοχὴν στὴν ἕδρα τοῦ Δυρραχίου ἢ ἔχοντας ἤδη ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ αὐτήν, νὰ βρίσκεται πάντως σὲ δυσχερῆ κατάσταση, «μετέωρος» ἐν ἀναμονῇ καλυτέρων ἡμερῶν καὶ μὲ τὴν προσδοκία νέας, ἀσφαλέστερης, θέσεως. Γιὰ μία βραχεῖα μᾶλλον παραμονή του στὸν θρόνο τοῦ Δυρραχίου, ἴσως καὶ γιὰ μία ἐνδεχομένη ἀμφισβήτηση τῆς ἰδιότητάς του ὡς μητροπολίτη Δυρραχίου, θὰ μποροῦσε νὰ συνηγορῇ τὸ γεγονός –ποὺ θὰ μποροῦσε ὅμως ἐξ ἴσου νὰ εἶναι ἁπλῶς συμπτωματικό– ὅτι μόνον γιὰ τὴν ἰδιότητά του αὐτὴν δὲν ἔχουμε διασταυρούμενες εἰδήσεις: μόνη πηγὴ –καὶ αὐτὴ προφανῶς ἀπὸ τὸ στενὸ φιλικό του περιβάλλον– εἶναι, ὅπως εἴδαμε, οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις Δημητρίου Χωματιανοῦ / Ἰωάννου Κίτρους. Δὲν παραδίδεται, π.χ., γιὰ τὸν Καβάσιλα, ὡς Δυρραχίου, ἐνασχόλησή του μὲ τὴν τοπικὴ ἁγιολογία –ὅπως στὴν περίπτωση τῶν δύο ἄλλων ἐπαρχιῶν (προηγούμενης καὶ ἑπόμενης), τὶς ὁποῖες διεποίμανε.

7. Ὁ θάνατος τοῦ Χωματιανοῦ (ca. 1236;) δὲν δημιούργησε ἀμέσως τὶς προϋποθέσεις

Χαλκούτζη (ἀπὸ τὸ 1256), περὶ τοῦ ὁποίου εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ, ἕνας ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς διαδόχους τοῦ Ρωμανοῦ, μὲ μακρότατη ἀρχιερατικὴ θητεία, εἶναι ὁ κατ' ἐπανάληψη μνημονευόμενος ἀπὸ τὸν Παχυμέρη Νικήτας (*PLP* 20276· *Regestes,* N. 1569)· ἐκλέγεται περὶ τὰ τέλη τοῦ 1260 καὶ παραμένει στὸ θρόνο του τοὐλάχιστον ὣς τὸ 1297: A. Failler, *Georges Pachymérès, Relations historiques,* I [= CFHB 24/1], Παρίσι, 1984, σ. 177 σημ. 9· II [= CFHB 24/2], Παρίσι, 1984, σ. 458 σημ. 2. Ἕνας ἑπόμενος ἐψηφισμένος μητροπολίτης («ὑποψήφιος») Δυρραχίου θὰ ἐμφανισθῇ, μόλις τὸ 1304, μεταξὺ τῶν μετεχόντων στὴν σύνοδο, στὴν περίφημη (λεγομένη) «νεαρὰ» τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου: Laurent, *Regestes,* IV, σ. 393, N. 1607).

γιὰ τήν, εὔλογη ἄλλως, ἀνάδειξη τοῦ Καβάσιλα στὸν χηρεύοντα ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ἀχρίδος. Ὁ Καβάσιλας εἶναι διάδοχος, ἀλλὰ ὄχι ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ Χωματιανοῦ, ὅπως εἶχε ἤδη ὀρθὰ σημειώσει ὁ Beck,[94] ὁ ὁποῖος ὅμως ἀντιμετωπίζει τὴν ταύτισή του μὲ τὸν Καβάσιλα τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ μὲ ὑπερβολική, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπιφυλακτικότητα.[95] Μεσολαβεῖ πράγματι μία ἀσφαλὴς περίοδος δέκα τοὐλάχιστον ἐτῶν:

α) Δὲν πρόκειται κυρίως γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη παρεμβολὴ δύο μαρτυρουμένων «βουλγαρεπισκόπων», Ἰωαννικίου καὶ Σεργίου, ὅπως ὑποθέτει ὁ Gelzer, βασιζόμενος στὸν Golubinskij.[96] Θεωρεῖται ὅτι τοποθετήθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ τὸν (ἐπι)κυρίαρχο Ἰωάννη Asēn Β΄ (1218-1241)· ἡ παρουσία τους ὅμως θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ἀνάγεται στὴν περίοδο τῆς προγενέστερης βουλγαρικῆς κατοχῆς στὴν Ἀχρίδα [1204-1215], πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Χωματιανοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπάνοδο τοῦ προκατόχου του ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου Καματηροῦ.[97]

Ἀλλά:

β) Ὅπως ἔχει ἐπιτυχῶς ἐντοπίσει ὁ Ἀπόστολος Καρπόζηλος,[98] ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης σαφῶς ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἑλλάδα (καὶ τὴν Ἤπειρο) κατὰ τὰ ἔτη 1238-1239, ὅπου ἔτυχε τῆς φιλόφρονος φιλοξενίας τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ Β΄ (1236;-1271;),[99] ὁ δεσπότης τοῦ προσέφερε τὴν χηρεύουσα (ἀκόμη; ἢ ἐκ νέου;) ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος, τὴν ὁποία ὁ Βλεμμύδης ἀποποιήθηκε λόγῳ τῶν καθηκόντων του στὴν Νίκαια –δεῖγμα πάντως, ὅπως ὀρθὰ ἔχει ἐπισημάνει ὁ Καρπόζηλος, τῆς ἐκκλησιαστικῆς τοὐλάχιστον, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς, προσεγγίσεως ἐκείνη τὴν στιγμὴ τῆς Ἠπείρου πρὸς τὴν Νίκαια, «if the Epirotes were willing to offer Achrida, their most important ecclesiastical center, to a Nicene cleric...».[100] Δὲν γνωρίζουμε βέβαια ἂν ἡ «προσφορὰ» πρὸς τὸν Βλεμμύδη, γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ ἴδιου –μαρτυρία πολύτιμη πάντως, τοὐλάχιστον γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς χηρείας τοῦ θρόνου–, ἦταν πράγματι «σπουδαία», ἢ ἀπετέλεσε ἁπλῆ φιλοφρόνηση τῆς στιγμῆς.

γ) Ἀλλὰ οὔτε ἡ ἑπόμενη ἐπιλογὴ τοῦ Μιχαὴλ εἶναι ὁ Καβάσιλας. Μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ βέβαιο ὅτι ἑπόμενος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, περὶ τὸ 1240, εἶναι ὁ Ἰάκωβος (Προάρχιος;),[101] τὸν ὁποῖο ὁ Gelzer θεωροῦσε διάδοχο τοῦ Καβάσιλα.[102] Καταγόμενος ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, μο-

94. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur* ... [ἀνωτέρω σημ. 3], σ. 709: «Ein Konstantinos Kabasilas wurde einer der nächsten Nachfolger des Chomatianos als Erzbischof von Achrida».

95. *Αὐτόθι*: «Ob er der Fragende war, läßt sich jedoch kaum erweisen»).

96. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida,* σ. 12 ἀρ. 19 καὶ 20. Golubinskij, *Kratkij ocerk istorii pravoslavni cerkvej*... [ἀνωτέρω σημ. 21], σ. 124.

97. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. πρόχειρα: Κατερέλος, σσ. 73-74 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπὲς (σημ. 107: Prinzing).

98. Karpozilos, σσ. 94-95 καὶ σημ. 33-35: A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae Curriculum vitae et carmina,* Λειψία, 1896, σσ. 36-37.

99. Πρβλ. τὴν εὐχαριστήρια ἐπιστολή του: J.B. Bury, "Inedita Nicephori Blemmydae", *BZ* 6 (1897), σσ. (526-537) 528. Karpozilos, σ. 94 καὶ σημ. 34.

100. Karpozilos, σσ. 94-95.

101. «in der vierziger Jahren des 13. Jahrhunderts» (Beck), «vers 1240» (Failler)· «zwischen 1234 bzw. 1241 und 1246» (*Tusculum-Lexikon*[3]).

102. Gelzer, *Der Patriarchat...*, σσ. 12-13 ἀρ. 22.

ναχὸς στὴν μονὴ τοῦ ὁσίου Μελετίου στὴν Μυούπολη τοῦ Κιθαιρώνα, ὑπῆρξε, ὡς μοναχὸς ἀκόμη, ὁ συντάκτης ἑνὸς ποιήματος γιὰ τὶς ἐκστρατεῖες τοῦ «αὐτοκράτορος» Θεοδώρου Κομνηνοῦ·[103] συντάσσει μία μονῳδία πρὸς τὸν μέγα δομέστικο Ἀνδρόνικο Παλαιολόγο (1247), ἕνα λόγο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Γ´ Βατάτζη (1252/1253) καὶ «μακαρώνεια» γιὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.[104] Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης τοῦ ἀπευθύνει μία ἀπὸ τὶς δύο πραγματεῖες του γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος: *Λόγος ἀποδεικνύων... δι᾽ Υἱοῦ καὶ <οὐκ ?> ἐξ Υἱοῦ θεολογεῖσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον* – ἡ ἄλλη (*Λόγος περί τινων δογματικῶν συζητήσεων*) ἀπευθύνεται στὸν αὐτοκράτορα Θεόδωρο Β´ Λάσκαρη:[105] μία ἀκόμη ἔνδειξη, καὶ πάλι μέσῳ τοῦ Βλεμμύδη, γιὰ τὴν πλήρη ἔνταξη τῆς Ἀχρίδος (καὶ γενικώτερα τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἠπείρου) στὴν «νομιμότητα» τῆς Νικαίας. Περιέργως γιὰ τὸν ἄνδρα διαθέτουμε καὶ κάποια μικρὴ ἀλλὰ ἀξιόλογη βιβλιογραφία.[106] Τὸ ἔτος 1246 ἢ τὸ 1247 ἐγκαταλείπει τὸν θρόνο καὶ ἀποσύρεται στὴ Θεσσαλονίκη ὡς τὸ 1253, καὶ τελικὰ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Εἶχε ταυτισθῆ μὲ ἕνα ὁμώνυμο ἡγούμενο τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀλλὰ γιὰ τὴν ταύτιση διατυπώνονται σήμερα σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις.[107] Τὸ ἐπώνυμο Προάρχιος ἀποδίδεται σὲ ἕνα συντάκτη ὁμιλιῶν ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Ἰάκωβο, τὸν ὁποῖο μνημονεύει καὶ ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος, καὶ ποὺ εἶναι εὔλογο νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν διάδοχο αὐτὸν τοῦ Χωματιανοῦ.[108] Ὁ Παχυμέρης τὸν συγχέει μὲ τὸν ἴδιο τὸν Χωματιανό, ἀποδίδοντας στὸν Ἰάκωβο τὴν στέψη τοῦ Θεοδώρου: *τῆς βασιλείας ἐπειλήπτο, στεφθεὶς παρὰ τοῦ Ἀχριδῶν Ἰακώβου* (Ι. 30: ἔκδ. Failler-Laurent, I, 115 = ἔκδ. Βόννης, I, 82· παράφρ: *ὃς καὶ βασιλικῆς ἀναρρήσεως κατὰ δύσιν ἠξιώθη, τοῦ Ἀχριδῶν ταινιώσαντος Ἰακώβου)*· ἡ παραδρομὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ μία μικρὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ Ἰάκωβος ὑπῆρξε πράγματι ἄμεσος διάδοχος τοῦ Χωματιανοῦ - μπορεῖ καὶ νὰ μὴ σημαίνη τίποτε: ὁ Παχυμέρης (γενν. 1242) παρασύρεται καὶ μνημονεύει ἁπλῶς τὸ παλαιότερο ὄνομα ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος τῶν δικῶν του χρόνων.[109]

103. Krumbacher, σ. 774 = Krumbacher - Σωτηριάδης, Β´, σ. 748· Gelzer, σ. 12.

104. Ἐκδ.: S.G. Mercati, "Iacobi Bulgariae archiepiscopi opuscula", *Bessarione* 21 (1917), 73-89, 208-227· *Collectanea Byzantina*, I (1970), 66-113· πρβλ. I. Dujčev, "Die letzten Jahre des Erzbischofs Jakobos von Achrida", *BZ* 42 (1943-1949), σσ. (370-383) 377-383 (μερικὴ ἔκδ.). Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἰακώβου βλ. πρόχειρα: Beck, *Kirche...*, σ. 702· [A. Hohlweg], *Tusculum-Lexikon*³, σ. 373 = ἑλληνικὴ μετάφρ. Ἀ. Φούρλας, Α´, Ἀθήνα, 1993, σ. 227.

105. Ἔκδ. Laemmer: PG 142, στ. 533-584· βλ. Beck, σσ. 314, 671.

106. Βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀναγραφόμενα ἐδῶ δημοσιεύματα, κυρίως τὴν παρεχομένη ἀπὸ τὸν Beck, σ. 702 σημ. 4 βιβλιογραφία: S.G. Mercati, στὰ *Izvestija* τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου 9 (1935), 165-76· I. Dujčev, "Ἰάκωβος Βουλγαρίας" (βουλγαρ.), *Godišnik* τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Φιλιππουπόλεως (Plovdiv 1937-1939), Σόφια 1940, σσ. 201-214· τοῦ ἰδίου, "Die letzten Jahre..." [ἀνωτέρω σημ. 104], 370-375 (τὰ ἱστορικά-βιογραφικά)· V. Laurent, *ÉO* 32 (1933), 302.

107. «1247 zog er sich auf den Athos zurück und fungierte als Abt der Großen Laura» (Beck)· ἀλλά: «Er ist nicht zu identifizieren mit dem gleichnamigen Abt der Großen Laura» (*Tusculum-Lexikon*³).

108. Πρβλ. Le Quien, *Oriens Christianus*, II, Παρίσι, 1740, στ. 296 ἀρ. XXIII.

109. Βλ. καὶ Failler [ἀνωτέρω σημ. 93], I, σ. 115 σημ. 4.

Ἡ ἐκλογὴ λοιπὸν τοῦ Καβάσιλα στὴν Ἀχρίδα γίνεται πάντως μετὰ τὸ 1246-1247 -καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μεσολάβησε καὶ ἄλλος ἀρχιεπίσκοπος στὸν θρόνο. Ἤδη ἡ ἐκλογὴ τοῦ Καβάσιλα μᾶς φαίνεται σὰν νὰ «ἄργησε» κάπως: ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀσφαλὴς παρουσία τοῦ Ἰακώβου, θὰ εἴχαμε κάθε λόγο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε γίνει ἀμέσως ἢ λίγο μετὰ τὸ περιστατικὸ τοῦ Βλεμμύδη (1238-1239). Ὁ Καβάσιλας, λόγιος ἀρχιερέας, ἀπὸ ἔγκριτη προφανῶς οἰκογένεια τῆς περιοχῆς, κληρικὸς προερχόμενος ἀπὸ τὸ «κλίμα» τοῦ θρόνου τῆς Ἀχρίδος, ὁ ἐπιφανέστερος μᾶλλον, τοὐλάχιστον ὅσο εἶναι γνωστὸ σὲ μᾶς, κληρικὸς τοῦ κλίματος τῆς Ἀχρίδος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ μετὰ τὸν Δημήτριο Χωματιανό, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε στενὸς φίλος -ἕνας κληρικὸς πιστὸς προφανῶς στὴν «ὑπόθεση» τῆς Ἠπείρου, κληρικὸς ἐπὶ πλέον τοῦ ὁποίου ἡ ἐκκλησιαστικὴ θέση, ὅποια καὶ ἂν ἦταν αὐτή, μετὰ τὸ 1233 ἦταν, πρακτικά, «κανονικὰ» ἢ ἁπλῶς ψυχολογικά, μετέωρη, καὶ ποὺ ἑπομένως ἦταν ἀμέσως διαθέσιμος -ἀποτελοῦσε μία σχεδὸν ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὰ πράγματα ἐπιλογή. Προστίθεται τὸ στοιχεῖο ποὺ μᾶς παρέχει ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀκροπολίτη, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ἀλλὰ τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἤδη ἰσχυρό: ἡ στενὴ σχέση τῆς οἰκογενείας τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα μὲ τόν, καὶ τότε (1238-1239) καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ μαρτυρία, δεσπότη Μιχαὴλ Β´: *Οἵ τε γὰρ αὐτάδελφοι αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἀποστάτου ἐτύγχανον Μιχαήλ, ὅ τε Ἰωάννης καὶ ὁ Θεόδωρος· καὶ ὁ μὲν Θεόδωρος συνηριθμεῖτο τοῖς ἐν αὐτῷ προύχουσιν, ὁ δὲ Ἰωάννης σχεδὸν πᾶσαν τῶν αὐτοῦ πραγμάτων τὴν δεσποτείαν ἔφερε, τά τε κοινὰ διέπων καὶ τὰ κατ᾽ οἶκον.*[110]

Ἑπομένως, ὡς τὸ 1246-1247 ὁ Καβάσιλας, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἐκείνη τὴν στιγμὴ ἡ, ἐπισφαλὴς πάντως, ἐκκλησιαστική του κατάσταση, δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Εἶναι εὔλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Ἰακώβου ἀνοίγει πλέον ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀνάδειξη τοῦ Καβάσιλα στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος. Θεωρητικὰ βέβαια τίποτε δὲν ἀποκλείει μία ἀνάδειξή του στὸν θρόνο τῆς Ἀχρίδος ὁσοδήποτε ἀργότερα (καὶ ἀφοῦ θὰ εἶχαν παρεμβληθῆ καὶ ἄλλος ἢ ἄλλοι ἀρχιεπίσκοποι, ποὺ δὲν μᾶς ἄφησαν ἴχνη) - μὲ ἀπώτατο ὅριο πάντως τὴν βασιλεία τοῦ Θεοδώρου Β´ Λάσκαρη (1254-1258), ἀφοῦ ἔχουμε τὴν ρητὴ μαρτυρία τοῦ Ἀκροπολίτη γιὰ τὴν παρεμπόδισή του ἀπὸ τὸν Θεόδωρο νὰ ἐπιστρέψη στὴν ἕδρα του, μετὰ τὴν «ἀποστασία» τοῦ Μιχαὴλ Β´, πιστοὶ ὑπουργοὶ τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ δύο ἀδελφοὶ τοῦ Καβάσιλα: μέσα σὲ αὐτὴ τὴν δεκαετία περίπου (*terminus post quem* 1246/1247, *terminus ante quem* 1258) ὁ Καβάσιλας ἀναδεικνύεται ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Τὸ 1259 ἔχουμε τὴν πρώτη χρονολογημένη παρουσία του: ἐπιστρέφει στὴν ἕδρα του μὲ τὸν στρατὸ τοῦ *σεβαστοκράτορος* Ἰωάννου Παλαιολόγου, ἀφοῦ προσχωρεῖ, αὐθόρμητα ἢ ἐξαναγκαζόμενος ἀπὸ τὰ πράγματα, στὴν «νομιμότητα» τῆς Νικαίας καὶ ἀναλαμβάνει νὰ πείση τὸ ποίμνιό του νὰ ἀποδεχθῆ καὶ αὐτὸ τὴν ἴδια «νομιμότητα» -δίνοντας δείγματα τῆς καλῆς του πίστεως κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀχρίδος. Ἂν διαβάζω καλὰ τὰ κείμενα, αὐτό (ὄχι τόσο ἡ προσπάθεια τοῦ Καβάσιλα ἢ ἡ «ἐπιτυχία» της, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται βέβαια σὲ ἄλλους λόγους, ὅσο ἡ ση-

110. Γεώργιος Ἀκροπολίτης: ἔκδ. Heisenberg, I, σσ. 166-67 = ἔκδ. Βόννης, σσ. 177-78 [ἀνωτέρω: «*Οἱ πηγές*. Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος»].

μασία τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἀποδίδῃ ἡ πλευρὰ τῆς Νικαίας στὴν ὑπὲρ αὐτῆς «προπαγάνδα» τοῦ ἀρχιεπισκόπου στὸν λαό) μαρτυρεῖ μᾶλλον ὅτι ὁ Καβάσιλας ἦταν ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὴν «κράτησή» του, γιὰ κάποιο διάστημα ἐνεργὸς ποιμενάρχης τῆς Ἀχρίδος, ὥστε νὰ ἔχῃ ἀποκτήσει κάποια ἀξιόλογη δυνατότητα «πολιτικοῦ» ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἀμέσου ποιμνίου του –πέρα βέβαια ἀπὸ τὸ κῦρος ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε ἤδη ἀποκτήσει παλαιότερα ὡς ἐκκλησιαστικὴ καὶ πνευματικὴ προσωπικότητα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, καὶ τὴν εἰδικὴ σημασία ποὺ προσέδιδαν στὴν κίνησή του οἱ δεσμοὶ τῆς οἰκογενείας του μὲ τὸν «ἀποστάτη», καὶ φυσικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ «ἀποστάτης» αὐτὸς θὰ εἶχε ἀναδείξει καὶ τὸν ἴδιο τὸν Καβάσιλα στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο.

Γιατὶ βέβαια ἡ δεκαετία μέσα στὴν ὁποία ὁ Καβάσιλας ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος συμπίπτει ὅλη μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀρχῆς τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ Β΄ –τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ φίλου τῶν Καβάσιλα. Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε πῶς, μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ προσέγγιση μὲ τὴν Νίκαια καὶ τὴν διευθέτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων στὴν Ἤπειρο, ρυθμίσθηκε τὸ θέμα τῆς «προβλήσεως» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, βασιλικὸ προνόμιο, τοῦ ὁποίου ἡ παράκαμψη στὴν περίπτωση τῆς ἀναδείξεως τοῦ Χωματιανοῦ εἶχε ἐπίσης δημιουργήσει ἕνα, ἔλασσον μᾶλλον, «κανονικὸ» πρόβλημα κατὰ τὴν περίοδο τῆς κρίσεως.[111] Θεωρῶ πιθανώτατο ὅτι ἡ πρωτοβουλία θὰ εἶχε μείνει, ἀναγνωριζόμενη ρητὰ ἢ σιωπηρά, στὸν ἀσκοῦντα τὴν ἐξουσία στὴν Ἤπειρο δεσπότη– μὲ τὴν τυπικὴ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σύμπραξη τῆς συνόδου τῆς ἀρχιεπισκοπῆς: ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ὑψηλότερο ἐκκλησιαστικὸ θεσμὸ τοῦ «δεσποτάτου»· ἴσως τοῦ εἶχε ἀναγνωρισθῆ σιωπηρὰ καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργῇ τὴν «πρόβληση», ἡ ὁποία θὰ ὑπετίθετο ὅτι γίνεται ἐξ ὀνόματος τοῦ βασιλέως, ἴσως ὅμως εἶχε ἐπιφυλαχθῆ στὸν αὐτοκράτορα τὸ δικαίωμα νὰ ἐνεργῇ ἐκεῖνος τυπικὰ τὴν «πρόβληση» στὴν Νίκαια. Οὕτως ἢ ἄλλως, μὲ τὰ χρονικὰ δεδομένα, ὁ Καβάσιλας θὰ εἶναι μᾶλλον ὁ τελευταῖος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ποὺ θὰ χρειάσθηκε ἴσως νὰ «προβληθῆ» ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀγνοοῦμε τὶς συνθῆκες (καὶ τὸν τόπο) τῆς «κρατήσεως» τοῦ Καβάσιλα ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Β΄. Ὁ Σκουταριώτης, συνήθως καλὰ πληροφορημένος στὰ ἐκκλησιαστικά, προσθέτει στὶς εἰδήσεις ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ἀκροπολίτη: *ἐν τῇ Ἕῳ εἶχεν* στὴν γεωγραφικὴ Ἀνατολὴ ἢ ἁπλῶς στὰ ἐδάφη ποὺ ἤλεγχε ὁ Θεόδωρος, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ ἐδάφη ποὺ ἤλεγχαν οἱ «ἀποστάτες» τῶν «δυτικῶν» ἐπαρχιῶν; Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ «κράτηση» τοῦ Καβάσιλα ἔγινε μὲ τὴν εὐκαιρία μιᾶς ἐπισκέψεώς του ἀκριβῶς γιὰ νὰ λάβῃ τὴν βασιλικὴ «πρόβλησιν» -ἡ ὁποία θὰ συνέπεσε μὲ νέα «ἔξαρση» τῆς «ἀποστασίας» τοῦ Μιχαὴλ Β΄, ποὺ θὰ καθιστοῦσε ἀναγκαία τὴν «κράτηση» αὐτή; Τίποτε δὲν μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση αὐτή: ἡ «ἀποστασία» τοῦ Μιχαὴλ Β΄ διατρέχει στὴν πραγματικότητα ὁλόκληρη τὴν βασιλεία τοῦ Θεοδώρου· καὶ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ἰδέα, ποὺ ἔχουμε ἤδη διατυπώσει, ὅτι τῆς «κρατήσεως» τοῦ Καβάσιλα πρέπει νὰ εἶχε ἤδη προϋπάρξει μία οὐσιώδους διαρκείας ἀρχιερατεία του στὴν Ἀχρίδα.

111. Γιὰ τὸ θέμα τῆς «προβλήσεως» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος βλ. τώρα: Κατερέλος, κυρίως σσ. 134-40.

Ἀγνοοῦμε καὶ τὸ τέλος τῆς ἀρχιερατείας στὴν Ἀχρίδα (καὶ προφανῶς καὶ τῆς ζωῆς) τοῦ Καβάσιλα. Εἴδαμε ὅμως ὅτι ἔχουμε χρονολογημένη τὴν παρουσία του στὴν ἐπιγραφὴ μιᾶς εἰκόνας, τὸ 1262/3. Τὸ τέλος του ἴσως δὲν ἐβράδυνε πολύ· σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουμε ὑποθέσει, ὁ Καβάσιλας πρέπει νὰ βρισκόταν πλέον σὲ ἀρκετὰ προχωρημένη ἡλικία. Πάντως κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀρχιερατείας του στὴν Ἀχρίδα, πρὶν ἢ/καὶ μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπομάκρυνσή του, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀσχοληθῆ καὶ πάλι μὲ τὴν σύνταξη ἀκολουθιῶν στοὺς τοπικοὺς ἁγίους (στὸν προκάτοχό του ἅγιο Κλήμεντα Ἀχρίδος καὶ στὸν μεγάλο τοπικὸ θαυματουργὸ ἅγιο, ὅσιο Ναούμ).[112] Ἔχει προφανῶς καὶ τὸν χρόνο νὰ ἑδραιώσῃ τὴν φήμη του ὡς θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς προσωπικότητας στὸ ποίμνιό του, ἡ ὁποία ἀντανακλᾶται ἀργότερα στὴν διατήρηση τῆς μνήμης του ὡς ἁγίου –στὴν τοπικὴ εἰκονογραφία, ἡ ὁποία «ἐξάγεται» ὄψιμα καὶ στὸ Ἅγιο Ὄρος· ἐπιβεβαιώνονται ἔτσι, κατὰ κάποιον τρόπο, οἱ συνθῆκες ποὺ τοῦ εἶχαν ἐπιτρέψει τὸ 1259 νὰ ἀσκήσῃ τὴν πειθώ του καὶ στὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἡ σύνδεσή του, στὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο τοῦ βίου του, μὲ τὴν παλαιολόγεια «νομιμότητα» τοῦ ἐξασφαλίζει προφανῶς αὐτὴν τὴν ἱερὴ ὑστεροφημία –ἴσως περισσότερο ἀπὸ τὶς ἁγιολογικὲς καὶ ὑμνογραφικές του ἐπιδόσεις, ἀλλὰ σὲ συνδυασμὸ πιθανῶς καὶ μὲ αὐτές.

Ἡ ἄγνοιά μας γιὰ τὸ τέλος του συνδυάζεται μὲ τὴν ἄγνοιά μας γιὰ τὴν διαδοχή του. Πιθανὸς διάδοχός του εἶναι ὁ μνημονευόμενος ἀπὸ τὸν Παχυμέρη τὸ 1273 Κεραμέας,[113] προφανῶς ὁ γνωστὸς ἀπὸ ἀλλοῦ, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν θρόνο, Θεόδωρος Κεραμέας.[114] Ἕνας Ἀδριανὸς ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων καὶ τοποθετεῖται ἐδῶ (μετὰ τὸν Καβάσιλα καὶ τὸν Ἰάκωβο) ἀπὸ τὸν Gelzer, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Golubinskij,[115] θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ταυτισθῇ, λόγῳ καὶ τῆς σπανιότητος τοῦ ὀνόματος ὡς μοναστικοῦ-ἀρχιερατικοῦ, μὲ τὸν πολὺ γνωστὸ ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος τοῦ 12ου αἰ. Ἰωάννη, τὸν κατὰ κόσμον σεβαστὸ Ἀδριανὸ Κομνηνό, γυιὸ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαακίου.[116] Οἱ δύο ἑπόμενοι γνωστοὶ ἀρχιεπίσκο-

112. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 31-32 καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία.

113. *Ὁ δὲ δεσπότης καὶ οἱ σὺν αὐτῷ, γυμνοὶ τῶν ἁπάντων ὄντες, παραβαλόντες τῷ Ἀχριδῶν Κεραμέᾳ, θέα ὄντως ἐλεεινὴ καὶ δακρύων ἀξία, περιστέλλονταί τε ὡς εἰκὸς παρ' ἐκείνου τοῖς εὑρεθεῖσι καὶ ὡς οἷόν τε θεραπεύονται* (ἔκδ. Failler, II, σ. 433 = Βόννης, I, σ. 335).

114. *PLP* 11638, πρβλ. *PLP* 11635, 11637, 11639, 11641. Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (πρὶν ἀπὸ τὸ 1284), κατέστη κυρίως γνωστὸς ἀπὸ τὴν διαθήκη του (Ἀπρίλιος 1284), τὴν ὁποία συντάσσει ὅταν δὲν κατέχῃ πλέον τὸν θρόνο: P. Lemerle-A. Guillou-N. Svoronos-D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, II [= Archives de l'Athos 8], Παρίσι, 1977, σσ. 27-33 ἀρ. 75 (πρβλ. τὴν σημείωση τῶν ἐκδοτῶν: «Il n' y a pas de doute que Th. K. soit un archevêque de Thessalonique déchu de son siège»). Τὴν ταύτιση περαιτέρω μὲ τὸν Κεραμέα τῆς Ἀχρίδος ἔχει προτείνει ὁ Failler, "Pachymeriana quaedam", *REB*, 40 (1982), σσ. (187-199) 196-199 («Kéraméas d' Achrida») καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν ἔκδοσή του [ἀνωτέρω σημ. 113], 432 σημ. 1. Ὁ Prinzing θεωρεῖ τὸν Κεραμέα τοῦ Παχυμέρη, εἴτε ταυτίζεται μὲ τὸν Θεόδωρο Κεραμέα εἴτε ὄχι, ὡς τὸν πιθανὸ ἄμεσο διάδοχο τοῦ Καβάσιλα: «Sein Nachfolger war wohl (Theodoros?) Kerameas, der vor 1273 amtierte» (*LThK³*).

115. Gelzer, σ. 13 ἀρ. 23.

116. Gelzer, σσ. 8-9 ἀρ. 14. Πρβλ. Prinzing: «Jakobos u. Adrianos, in älterer Lit. genannt, scheiden aus». Πρβλ., γιὰ τὸ πρόσωπο, Darrouzès, *Notitiae episcopatuum* [ἀνωτέρω σημ. 26], σ. 93 καὶ σημ. 3, σ. 145 σημ. 6.

ποι Ἀχρίδος Γεννάδιος καὶ Μακάριος, καλὰ μαρτυρούμενοι περὶ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος,[117] ὁ πρῶτος τὸ 1289, ὅταν εἶναι ὑποψήφιος γιὰ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἤδη ὡς πρώην Ἀχρίδος (*καὶ δὴ ψηφίζονται τρεῖς γε κατὰ τὸ σύνηθες, πρῶτον μὲν τὸν Γεννάδιον, ὃς δὴ καὶ ἐπὶ τῇ πρώτῃ Ἰουστινιανοῦ* [*Ἰουστινιανῇ leg.*] *ψηφισθεὶς καὶ τὴν ψῆφον δεξάμενος, ἐπιδημήσας καὶ ἐγχρονίσας, ἔπειτα παρῃτεῖτο.* Παχυμέρης: ἔκδ. Βόννης, II, σ. 139),[118] ὁ δεύτερος στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Περιβλέπτου Ἀχρίδος[119] τὸ 1294/1295 καὶ στὸν γάμο τῆς κόρης τοῦ Ἀνδρονίκου Β´ Σιμωνίδος μὲ τὸν κράλη τῆς Σερβίας Stefan Uroš II Milutin τὸ 1299 (*καὶ δὴ καὶ παρὰ τοῦ Ἀχριδῶν Μακαρίου τελεσθεισῶν τῶν συνήθων ἱερολογιῶν.* Παχυμέρης: αὐτ., 285),[120] βρίσκονται ἤδη ἀρκετὰ μακριά. Ὁ ἀνώνυμος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, χάριν τοῦ ὁποίου ἐκδίδεται τὸ 1272 τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαὴλ Η´ Παλαιολόγου, ποὺ ἐπικυρώνει τὰ προνόμια τοῦ θρόνου,[121] θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Θεόδωρος Κεραμέας.

5. Ἡ «τρισεπισκοπή» τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα.

Ἀπέναντι στὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ ἔχουν διατυπωθῆ σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα τῆς Στρουμίτζης, τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀχρίδος, τώρα καὶ τῶν Γρεβενῶν (ἀπὸ τὸν H.-G. Beck εἰδικὰ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Καβάσιλα τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ / Ἰωάννου Κίτρους μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος), ἢ καὶ τὴν προφανῆ ἄρνηση τῆς ταυτίσεως (ἀπὸ τὸν V. Laurent ἢ τὸν A. Kazhdan)[122] καὶ στὴν ἀνεπιφύλακτη ταύτιση σὲ ἕνα πρόσωπο τῶν τριῶν (ἢ τῶν τεσσάρων) ὁμωνύμων ἀρχιερέων ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς, καὶ τελευταῖα ἀπὸ τὸ *PLP* καὶ τὸν G. Prinzing (καὶ προφανῶς, τοὐλάχιστον μέχρι πρόσφατα, τὸν Β. Κατσαρό)[123] –ταύτιση τὴν ὁποία, ὅπως ἔδειξε αὐτὴ ἡ ἀμήχανη παρουσίαση, κατ' ἀρχὴν καὶ ἐγὼ ἀποδέχομαι (*personae non sunt multiplicandae sine necessitate*)–, κατέστη νομίζω σαφὲς ἀπὸ τὴν ὣς τώρα ἀνάπτυξη, καὶ εἶχα σχετικὰ πρόσφατα τὴν εὐκαιρία νὰ γράψω καὶ ἀλλοῦ,[124] ὅτι δὲν βρίσκω κανένα ἀποφασιστικὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν ταύτιση, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα:

117. Gelzer, σ. 13 ἀρ. 24-25.

118. *PLP* 3649, ὅπου καὶ συγκέντρωση τῆς βιβλιογραφίας. Ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία στὸν Gelzer, ἔνθ' ἀνωτ. [13 ἀρ. 24]. Γιὰ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του: Ehrhard εἰς Krumbacher, σ. 94· Beck, σ. 679 καὶ σημ. 1, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

119. ...*ἀρχιερατεύοντος Μακαρίου τοῦ παναγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας*: Gelzer, σ. 13 ἀρ. 25.

120. *PLP* 16200, ὅπου καὶ συγκέντρωση τῆς βιβλιογραφίας.

121. Gelzer, σ. 13· Δελικάνης [ἀνωτέρω σημ. 62], σ. 1033.

122. Beck, σ. 709: ἀνωτέρω σημ. 94-95· ἀνωτέρω σημ. 27 καὶ τὴν ὅλη ἀνάπτυξη στὸ οἰκεῖο τμῆμα τοῦ κειμένου· Kazhdan, *ODB*, σ. 1087: ἀνωτέρω σημ. 54.

123. Βλ. ἐδῶ: «2. *PLP*, *LThK²*»· πρβλ. καὶ σημ. 53. Β. Κατσαρός, τελευταῖα: «Ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Ἰωάννης», σ. 136 [ἀνωτέρω σημ. 22]. Γιὰ τὴν παλαιὰ βιβλιογραφία βλ. ἀνωτέρω σημ. 20-21.

124. «Rien ne paraît contredire cette identification, sauf la désapprobation bien connue, dans la pratique byzantine tardive, de la nomination d'un prélat à trois sièges successifs ou *trisépiscopat*, désapprobation «canonisée», c'est vrai, un peu plus tard (XIVᵉ siècle)»: "Questions 'albanaises' de droit matrimonial..", σ. 189 σημ. 42 [ἀνωτέρω σημ. 21].

τῆς διαδοχικῆς καταλήψεως ἀπὸ τὸν Καβάσιλα τριῶν (πολὺ περισσότερο: ἴσως τεσσάρων!) ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν. Ὑπῆρξε, νομίζω, κατὰ βάση, ἡ γνώμη καὶ τοῦ, ἀρνουμένου τὴν ταύτιση, π. Laurent.

Στοὺς ἀσσομψιονιστὲς πατέρες τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἀκριβῶς στὸν π. Vitalien Laurent κατ' ἐξοχήν, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε ὁ π. Jean Darrouzès,[125] ὀφείλουμε κυρίως τὶς σημερινὲς γνώσεις μας γι' αὐτὸ τὸ «ἰδιώνυμο» ἀδίκημα τοῦ ὕστερου βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου, ποὺ οἱ πηγὲς ἀποκαλοῦν «τρισεπισκοπή» ἢ «τὸ τρισεπίσκοπον».[126] Ἔτσι γνωρίζουμε πλέον, ἔχοντας παρακάμψει ἄλλες ἑρμηνεῖες ποὺ εἶχαν προταθῆ παλαιότερα,[127] ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ «ἀδικήματος» συνίσταται στὴν ἀποδοχὴ ἀπὸ ἕνα ἐπίσκοπο δύο διαδοχικῶν μεταθέσεων, δηλαδὴ στὴν κατάληψη ἀπὸ αὐτὸν τριῶν διαδοχικὰ ἀρχιερατικῶν θρόνων. Τὸ «ἀδίκημα» θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἂν ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς θρόνους αὐτοὺς (συνήθως, βέβαια, ὁ τελευταῖος) εἶναι ὁ πατριαρχικὸς θρόνος (ἢ ὁ προεδρικὸς μὴ πατριαρχικῆς αὐτοκέφαλης ἐκκλησίας)· ξέρουμε, ἄλλωστε, ὅτι στὴν βυζαντινὴ πρακτική, καθὼς καὶ στὴν πρακτικὴ τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἡ πλήρωση καὶ τῶν πατριαρχικῶν θρόνων μόνον κατὰ σπανία

125. Κυρίως: V. Laurent, "Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Iᵉʳ", *REB* 30 (1972), 5-166· πρβλ. τοῦ ἰδίου: "Un paradoxe théologique: La forme de la consécration épiscopale selon le métropolite d'Ancyre Macaire" *OCP* 13 (1947), 551-61 καὶ "Le rituel de l'investiture du patriarche byzantin au début du XVᵉ siècle", *Académie Roumaine: Bulletin de la Section Historique* 28.2 (1947), 218-232. J. Darrouzès, "Ekthésis Néa: manuel des pittakia du XIVe siècle", *REB* 27 (1969), σσ. (5-127) 30-31, 41. 10· *Regestes*, N. *2842, 3262, 3284 καὶ *passim*.

126. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ὅρο ποὺ δηλώνει τὸ πρόσωπο: *τριεσεπίσκοπος*, καὶ τοὺς περαιτέρω σχηματισμένους: *μον(ο)επίσκοπος*, *δισεπίσκοπος* -οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀρκετὰ συνήθεις-, τὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ ποὺ δηλώνει τὸ ἀδίκημα ἢ τὴν κατάσταση τοῦ τρισεπισκόπου εἶναι ἀρκετὰ σπάνιο στὶς πηγές: *ὃ δὴ οὐκ ἂν νομισθείη εἰς τρισεπισκοπήν* (Laurent, σ. 139· ἡ ἔκδοση ἔχει: *τρισεπισκοπικήν*, τὸ ὁποῖο διορθώνεται σιωπηρὰ στὸν index, σ. 185)· *καινοτομηθὲν τὸ τρισεπίσκοπον* (Laurent, σ. 65 σημ. 5). Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ σχηματίσῃ τὴν γραμματικῶς ὀρθότερη μορφή: τρισεπισκοπ(ε)ία, μὲ βάση τὸν ὅρο *μονοεπισκοπία* τῆς πατριαρχικῆς πράξεως τοῦ 1648 γιὰ τὸν Ἄνθιμο Σάμου [κατωτέρω σημ. 143]. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀναλογία στὸν σχηματισμὸ τῶν ὅρων: δισεπίσκοπος, τρισεπίσκοπος μὲ ὅρους ὅπως: δίγαμος, τρίγαμος. Φυσικὰ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἠθελημένες ἢ ἀθέλητες παρετυμολογήσεις: «δυσεπίσκοπος»!

127. Συνένωση δύο ἐπισκοπῶν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πρόσωπο ἢ ἀνάληψη τῆς διοικήσεως μιᾶς ἐπισκοπῆς «κατ' ἐπίδοσιν» ἀπὸ τὸν κανονικὸ ἐπίσκοπο μιᾶς ἄλλης. Ὁ Du Cange, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὴν λ. ἀπὸ τὴν ""Ἔκθεσιν Νέαν", περιορίζεται σὲ μία τυπικὴ ἀπόδοση: «episcopus trium episcopatuum» (*Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Λυών, 1688, appendix, σ. 190· παραμένει, οὐσιαστικά, μέχρι σήμερα ἡ μόνη λεξικογραφικὴ καταγραφὴ τοῦ ὅρου: ἡ λ. δὲν περιέχεται στὰ ἐν χρήσει λεξικά ["Δημητράκος"], οὔτε καὶ στὰ ἐγκυρότερα ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα, γενικά [*ΜΕΕ*] καὶ εἰδικὰ [*ΘΗΕ*]). Τὴν ὀρθὴ ἑρμηνεία ὑπέδειξε πρῶτος ὁ M. Lascaris: «Il est cependant plus probable que le mot τρισεπίσκοπος signifie un prélat ayant successivement occupé trois évêchés différents»: ("Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Église de Constantinople en 1375?", *Mélanges Charles Diehl*, I, Παρίσι, 1930, σσ. [171-175] 173), καὶ ἐπέβαλε ὁριστικὰ τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ Laurent. Μία εἰδικὴ χρήση τοῦ ὅρου, μὲ διαφορετικὴ ἔννοια, ἀπαντᾷ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κύπρου: βλ. J. Darrouzès, "Textes synodaux chypriotes", *REB* 37 (1979), σσ. (5-122) 22-30· τώρα: Κ. Γ. Πιτσάκης, "Οἱ Κύπριοι τρισεπίσκοποι. Ἕνα παράδοξο στὴν ὁρολογία τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου", *Πρακτικὰ Γ´ Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, Β´, Λευκωσία, 2001, σσ. 89-110.

ἐξαίρεση γινόταν μὲ ἐκλογὴ κληρικοῦ ποὺ ἦταν ἤδη ἀρχιερεύς. Μάλιστα οἱ δύο μόνες γνωστὲς σὲ μᾶς περιπτώσεις «τρισεπισκόπων» ποὺ ἔχουν ἀπασχολήσει τὴν βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη ἀνήκουν ἀκριβῶς στὴν κατηγορία αὐτή.

Πρόκειται γιὰ ἕνα κανονικὸ ἀδίκημα ποὺ δὲν προβλέπεται ρητὰ ἀπὸ τὶς «ἐπίσημες» πηγὲς τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἀλλὰ διαμορφώθηκε ἐθιμικὰ ἢ νομολογιακά: δὲν εἶναι προφανῶς παρὰ ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς ἀρχῆς ὅτι καὶ ἡ μία ἐπισκοπικὴ μετάθεση κατ᾽ ἀρχὴν ἀπαγορεύεται, καὶ μόνον κατ᾽ ἐξαίρεση γίνεται ἀνεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες·[128] ἡ προσφυγὴ λοιπὸν στὴν ἴδια «ἐξαιρετικὴ» ρύθμιση δύο φορὲς γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο εἶναι εὔλογο νὰ θεωρῆται ἀπολύτως ἀπαράδεκτη. Ἐξ ἄλλου τὸ θέμα φαίνεται νὰ συνδέεται καὶ μὲ τὴν γνωστὴ ἀντίληψη, ὅτι ὁ δεσμὸς τοῦ ἐπισκόπου μὲ τὴν ἐκκλησία του εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν συζυγικὸ δεσμό:[129] γνωρίζουμε ὅτι τὸ βυζαντινὸ κανονικὸ δίκαιο εἶδε πάντοτε μὲ ἀρκετὴ δυσπιστία τὸν δεύτερο γάμο καὶ ἀποδοκίμασε τὸν τρίτο.[130]

Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι γνωρίζουμε δύο περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη ἀπασχολήθηκε στὴν πράξη μὲ τὸ θέμα αὐτό.

---

128. Βλ. τὴν παραπομπὴ στοὺς κανόνες ἀνωτέρω σημ. 81. Ὅπως εἴδαμε, τὴν εὐχέρεια παρακάμψεως τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀρχιερατικῶν μεταθέσεων παρεῖχε κυρίως ὁ 14ος ἀποστολικὸς κανών: ... *εἰ μή τις εὔλογος αἰτία ᾖ τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν, ὡς πλέον τι κέρδος δυναμένου αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖσε λόγῳ εὐσεβείας συμβάλλεσθαι· καὶ τοῦτο δὲ οὐκ ἀφ᾽ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ κρίσει πολλῶν ἐπισκόπων καὶ παρακλήσει πολλῇ.*

129. Βλ. εἰδικά, κυρίως ἀπὸ τὴν δυτικὴ ἄποψη: J.Gaudemet, «Le symbolisme du mariage entre l'évêque et son Église et ses conséquences juridiques», *Kanon* 7 (1985), 110-123.

130. *Ὀνομάζουσι δὲ τὸ τοιοῦτον οὐκ ἔτι γάμον, ἀλλὰ πολυγαμίαν, μᾶλλον δὲ πορνείαν κεκολασμένην... ὡς οὐκ ἔτι ἀξίων ὄντων τῶν ὑπερεκπεσόντων τοῦ μέτρου τῆς διγαμίας τῷ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικὸς καλεῖσθαι προσρήματι* (κανὼν 4 Μ. Βασιλείου)· *Τριγαμίας νόμος οὐκ ἔστιν· ὥστε νόμῳ γάμος τρίτος οὐκ ἄγεται. Τὰ μέντοι τοιαῦτα ὡς ῥυπάσματα τῆς ἐκκλησίας ὁρῶμεν, δημοσίαις δὲ καταδίκαις οὐχ ὑποβάλλομεν, ὡς τῆς ἀνειμένης πορνείας αἱρετώτερα* (κανὼν 50 Μ. Βασιλείου)· *Τὸ πρῶτον συνοικέσιον νόμος, τὸ δεύτερον συγχώρησις, τὸ τρίτον, παρανομία· τὸ δ΄ ὑπὲρ τοῦτο χοιρώδης βίος* (ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἀπὸ τὸν λόγο 37 § 8: PG 36, στ. 292· στὸν Βλάσταρη Γ, 4: Ράλλης-Ποτλῆς, σ. 158· τὸ χωρίο ἐπαναλαμβάνεται σὲ μέρος τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τοῦ Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλος 4. 9. 32 *in marg*.: Heimbach, σ. 532 σημ. 8 = Πιτσάκης, σ. 249 σημ. 1). Βρισκόμαστε, βέβαια, αὐστηρὰ στὸν χῶρο τοῦ κατ᾽ ἀκρίβειαν κανονικοῦ δικαίου, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ᾽ ὄψη ἡ κοσμικῆς προελεύσεως νομοθεσία. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ κανονικὴ πρακτική, ἂν ὄχι ἡ διδασκαλία, ἐμφανίζεται συχνὰ μετριασμένη, ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ κανόνος 50 τοῦ Μ. Βασιλείου, καὶ κυρίως μετὰ τὴν ὑπόθεση τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος, τὴν νομοθεσία του τοῦ ἔτους 907 (*Πρόχειρος Νόμος*, 4.25) καὶ τὸν «τόμον τῆς ἑνώσεως» τοῦ ἔτους 920. Οἱ βυζαντινοὶ ἑρμηνευτὲς τῶν κανόνων Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμὼν κάνουν, κατὰ τὸν σχολιασμὸ τοῦ κανόνος 50 Μ. Βασιλείου, σαφῶς τὴν διάκριση μεταξὺ τοῦ "ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πνευματικοῦ νόμου" καὶ τοῦ "νόμου πολιτικοῦ" στὸ θέμα αὐτὸ (Ράλλης-Ποτλῆς, Δ΄, σσ. 203-204). Ἀλλὰ βλ. ἤδη κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα στὶς κανονικὲς ἀποκρίσεις τοῦ Ἠλία Κρήτης: *Ἔτι δὲ καὶ ἡ τριγαμία πρὸς τὴν πορνείαν καὶ οἱ τριγαμοῦντες πρὸς τοὺς πόρνους διενηνόχασι, καὶ δῆλον ἐκ τῶνδε. Οἱ μὲν γάρ, εἰ καὶ μετ᾽ ἐπικρύψεως καὶ παρὰ τὴν κανονικὴν ἀκρίβειαν, εὐχῆς γοῦν ἠξιώθησαν· οἱ δέ, οἱ πόρνοι δηλαδή, οὐδαμῶς... Συλλογίζου οὖν τὰς διαφορὰς ταύτας καὶ οὐκ ἀπορήσεις, οἷον εἰ πόρνος ἢ τρίγαμος ὁ μετὰ τὴν διγαμίαν, εὐχῆς ἄνευ, γυναικί τινι συμφθειρόμενος* –μὲ ρητὴ ἀναφορὰ στὸν "τόμον τῆς ἑνώσεως" καὶ στὶς διακρίσεις ποὺ εἰσήγαγε (Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 378-79· τὸ κείμενο διορθωμένο ἐδῶ, μὲ βάση τὴν κριτικὴ ἔκδοση ποὺ παρασκευάζω).

α) Ἡ πρώτη εἶναι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πεκίου (ἢ «πατριάρχη» -ἀλλὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πατριαρχικὸς τίτλος, τὸν ὁποῖο διεκδικοῦσε καὶ χρησιμοποιοῦσε, δὲν τοῦ ἀναγνωριζόταν ἐπίσημα στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ ὁποιαδήποτε σχέση μὲ τὴν καταδίκη του)[131] Σπυρίδωνος (περὶ τὸ 1386): *Regestes*, ἀρ. *2842. Εἶναι, ἄλλωστε, ἡ μόνη περίπτωση ποὺ γνωρίζουμε ὅτι ὡδήγησε τελικὰ σὲ καταδίκη προσώπου ποὺ κατηγορήθηκε ὡς τρισεπίσκοπος. Ἡ περίπτωση μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν λεγομένην *Ἔκθεσιν Νέαν*, τὸ ἡμιεπίσημο ἐγχειρίδιο ἀλληλογραφίας τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ ἀποδίδεται στὸν πατριάρχη Νεῖλο (1380-1388) καὶ φέρει τὴν μᾶλλον συμβατικὴ χρονολογία 1386 [*Regestes*,ἀρ. *2804]: *Σημείωσαι δὲ ὡς τὸν νῦν ὄντα Πεκίου, τὸν κῦρ Σπυρίδωνα, ὡς ὄντα τρισεπίσκοπον, οὐ γράφουσι νῦν συλλειτουργόν,*[132] καὶ ἀπὸ μία μνεία ἀπὸ τὸν Μακάριο Ἀγκύρας, τὸν κύριο ἀντίπαλο τοῦ πατριάρχη Ματθαίου Α΄, στὸν «φάκελο» τῆς ὑποθέσεως τοῦ τελευταίου, ποὺ εἶναι ἀκριβῶς, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ δεύτερη γνωστὴ ὑπόθεση βυζαντινοῦ «τρισεπισκόπου»: *Πρὸ χρόνων ὀλίγων καινοτομηθὲν τὸ τρισεπίσκοπον ἐν τῇ Σερβίᾳ, ἐν ἀνθρώποις βαρβάροις, ἐν τῷ θρόνῳ Πεκίου, ἀπεβλήθη ὑπὸ τῆς ὧδε ἐν Κωνσταντινουπόλει θείας συνόδου...* .[133] Ὁ Σπυρίδων Πεκίου (1379/1380-1389) εἶχε διατελέσει προηγουμένως μητροπολίτης Μελενίκου· ἡ πρώτη του ἕδρα θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάποια ἐπισκοπή· ὁ Laurent εἶχε προτείνει τὴν Καισαρόπολιν,[134] ἀλλὰ ἀγνοῶ μὲ βάση ποιὲς ἐνδείξεις. Ὅπως προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὶς μαρτυρίες, ἡ «ποινὴ» ποὺ ἐπεβλήθη ὑπῆρξε ἡ διακοπὴ τῆς κοινωνίας καὶ ἡ διαγραφὴ προφανῶς τοῦ Πεκίου ἀπὸ τὰ δίπτυχα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὄχι ἡ προσωπικὴ καθαίρεση τοῦ Σπυρίδωνος, ὅπως νόμιζε ὁ Laurent.[135]

---

131. Darrouzès, *Regestes*, VI, 132 (N. 2842): ἡ περίπτωση τῆς «τρισεπισκοπῆς» τοῦ Σπυρίδωνος «ne concerne pas le titre de patriarche, sa concession par l'Église de Constantinople ou son annulation, mais une affaire particulière..». Ἤδη ὁ Μ. Lascaris, "Le patriarcat de Peć..." [ἀνωτέρω σημ. 127] εἶχε δεχθῆ ὅτι ὁ πατριαρχικὸς τίτλος τοῦ Πεκίου δὲν ἀναγνωριζόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, γινόταν ὅμως ἀνεκτὴ ἡ χρήση του ἐντὸς τῆς σερβικῆς δικαιοδοσίας. Ἡ θέση του, μετὰ ἀπὸ μακρὲς ἀμφισβητήσεις (διάφορες ἐργασίες τοῦ Ostrogorski καὶ μελέτημα τοῦ Laurent, "L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'union de 1375", *Balcanica* 7 (1944), 303-310), γίνεται σήμερα εὐρέως ἀποδεκτή: βλ. τώρα τὸ εἰδικὸ ἄρθρο τοῦ F. Barišić, "O izmirenju srpske i vizantijske crkve 1375" (ἀγγλ. περίληψη: "On the Reconciliation of the Serbian and Byzantine Churches in 1375"), *ZRVI* 21 (1982), 159-182, μὲ μακρὲς παραπομπὲς στὴν «*Ἔκθεσιν Νέαν*» καὶ στὴν ὑπόθεση τοῦ Σπυρίδωνος.

132. Darrouzès, "Ekthésis Néa", σ. 41.

133. Laurent, "Le trisépiscopat...", σ. 65 σημ. 5· Barišieć [ἀνωτέρω σημ. 131], σ. 170 σημ. 23. Πρβλ. Laurent, "L'archevêque de Pec..." [αὐτ.], σσ. 306-307. Τελευταῖα: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Canonica byzantino-serbica minora, I. Le trisépiscopat: une 'perversion' serbe?", *Βυζάντιο καὶ Σερβία κατὰ τὸν ιδ΄ αἰῶνα* [= Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν / Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν. Διεθνῆ Συμπόσια 3], Ἀθήνα 1996, σσ. (267-281) 269-279.

134. Laurent, σ. 64 καὶ index, σ. 176. Ὁ Darrouzès, *Regestes*, VI, σ. 133 (N *2842) ἀποσιωπᾷ αὐτὴ τὴν ὑπόθεση καὶ ἀναφέρει ἁπλῶς: «Spyridon avait été transféré de Mélénikon au siège de Pec; son siège antérieur était sans doute un éveché».

135. Laurent, σ. 65: «le synode déposa aussitôt le prélat téméraire» καὶ σημ. 5 («la déposition de Spyridon»)· τώρα ὁ Darrouzès, *Regestes*, N. *2842: «condamnation... entraînant son exclusion des diptyques».

β) Ἡ δεύτερη γνωστὴ ὑπόθεση βυζαντινοῦ «τρισεπισκόπου» εἶναι ἡ ὑπόθεση τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου Α΄ (1397-1410),[136] τὴν ὁποία ἐξαντλητικὰ μελέτησε ὁ π. V. Laurent, ὅταν δημοσίευσε τὸ 1972 τὸν «φάκελό» της.[137] Ἡ ὑπόθεση ἐκείνη κατέληξε στὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ πατριάρχη: ἔγινε δεκτὸ ὅτι οὐδέποτε ἀνέλαβε τὴν διοίκηση τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο ἐπαρχίες (Χαλκηδόνος, Κυζίκου), στὶς ὁποῖες εἶχε ἐκλεγῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάδειξή του στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, οὔτε ἄσκησε ἐκεῖ ἀρχιερατικὰ καθήκοντα.

Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται ἀδιάλειπτα ἐπὶ αἰῶνες καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία διατηροῦνται καὶ ἡ ἔννοια καὶ ὁ ὅρος.[138]

γ) Τὰ συναντοῦμε ἤδη στὴν κανονικὴ παραγωγὴ τοῦ πρώτου μετὰ τὴν Ἅλωση πατριάρχη. Πρόκειται γιὰ τὶς κανονικὲς ἀποκρίσεις ποὺ ἀπηύθυνε ὁ Γεννάδιος Σχολάριος κατὰ τὴν πρώτη πατριαρχεία του (1454-1456) στὸν δεσπότη τῆς Σερβίας Γεώργιο (Djuradj Branković: 1427-1456, δεσπότης: 1429-1456). Πράγματι, ἡ 8η ἀπόκριση τῆς ἐκδόσεως Petit-Sideridès-Jugie (10η τῆς ἐκδόσεως E. von Dobschütz) ἀναφέρεται στὴν δυνατότητα μεταφορᾶς τῆς ἕδρας ἑνὸς πατριαρχείου ἢ μιᾶς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς, σὲ περίπτωση ἀδήριτης ἀνάγκης: προοίμιο προφανῶς τῆς μεταφορᾶς τοῦ σερβικοῦ πατριαρχείου Πεκίου στὸ Smederevo (Ἀρσένιος Β΄: 1457-1463). Ἡ ἀπάντηση εἶναι θετική· γίνεται μνεία τῆς μεταφορᾶς τῆς ἕδρας τοῦ μητροπολίτη Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας στὴν Μόσχα καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στὴν Νίκαια, κατὰ τὴν λατινικὴ κατάκτηση. Ἀλλὰ σὲ μία τέτοια περίπτωση, ποιά θὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ ἐπιτοπίου ἐπισκόπου, τῆς πόλεως ὅπου θὰ μεταφερθῆ ἡ πατριαρχικὴ ἢ προεδρικὴ αὐτοκέφαλης ἐκκλησίας ἕδρα, ὑπὸ τὸ δεδομένο ὅτι, κατὰ βασικὴ ἐκκλησιολογικὴ ἀρχή, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἑδρεύουν δύο ἐπίσκοποι στὴν ἴδια πόλη; Ὁ Γεννάδιος συμβουλεύει νὰ μετατεθῆ ὁ ἐπιτόπιος ἐπίσκοπος σὲ ἄλλη, χηρεύουσα, ἐπαρχία. Ἀλλά, προσθέτει, μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι μὲ αὐτὴ τὴν μετάθεση δὲν καθίσταται τρισεπίσκοπος· ἄλλως, θὰ πρέπει νὰ παραμείνη σχολάζων, «διὰ τὸ

136. *Regestes*, N. 3260-3262, 3267, 3270-3276, 3284.

137. Βλ. τὸ εἰδικὸ δημοσίευμα τοῦ Laurent [σημ. 125]. Ἡ νεώτερη βιβλιογραφία περιλαμβάνει κυρίως τὰ οἰκεῖα λήμματα στὶς *Regestes*, VI (J. Darrouzès) [ἀνωτέρω σημ. 136] καὶ τὰ δημοσιεύματα τοῦ G.T. Dennis, "The Deposition and Restoration of Patriarch Matthew I", *BF* 2 (1967), 100-106 καὶ *The Letters of Manuel II Palaeologus* (CFHB 8 = Dumbarton Oaks Texts 4), Washington D.C., 1977, *passim*.

138. Βλ. μία πρώτη παρουσίαση τοῦ θέματος: C.G. Pitsakis, "A propos du trisépiscopat: Nouveaux exemples d'un délit canonique byzantin et survivances post-byzantines", ἀνακοίνωση στὸ 18ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο· περίληψη στὰ *Résumés des communications*, Μόσχα, 1991, σσ. 902-3. Τώρα: I. Ševčenko-G.G. Litavrin-W.K.Hanak (eds.), *Acts, XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications*, II, Shepherdstown, WV, 1996, σσ. 405-14 = *Μνήμη Ἰωάννη Κ. Καρακατσάνη*, Ἀθήνα -Κομοτηνή, 1999, σσ. 579-92. Γιὰ ὡρισμένα εἰδικώτερα δημοσιεύματα βλ. κατωτέρω στὰ οἰκεῖα θέματα.

139. Ἐκδ.: E. von Dobschütz, "Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien", *Archiv für Slavische Philologie* 27 (1905), σσ. (246-257) 249. L. Petit - X.A. Sideridès - M. Jugie, *Œuvres complètes de Gennade Scholarios*, IV, Παρίσι, 1935, σσ. (207-211) 209. Γιὰ τὸ θέμα, τελευταῖα: Pitsakis, "Canonica byzantino-serbica minora" [ἀνωτέρω σημ. 133], σσ. 279-80.

κοινὸν συμφέρον»: *Πλὴν ὅπου ἐστὶν ὁ τοιοῦτος ἀρχιεπίσκοπος ἢ πατριάρχης οὐ δύναται εἶναι ἐκεῖ ἐπίσκοπος ἄλλος γνήσιος, ἀλλ' ὁ εὑρισκόμενος ἢ μετατίθεται εἰς ἄλλην ἐκκλησίαν ἤ, εἰ μὴ μέλλοι γενέσθαι τρισεπίσκοπος, ἰδιάζει διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον.*[139]

δ) Κατὰ τὴν ἀνακήρυξη, ὑπὸ τὶς γνωστὲς γραφικὲς συνθῆκες, τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου (1589), μία ὑποψηφιότητα γιὰ τὸν νέο πατριαρχικὸ θρόνο ἀποκρούεται μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι ὁ προτεινόμενος ἀρχιερεύς, μὲ τὴν ἐκλογή του ὡς πατριάρχη Μόσχας, θὰ καθίστατο τρισεπίσκοπος: *Καὶ ὁ Ἱερεμίας εἶπεν ἄλλον· ἀμὴ αὐτὸς εἶναι δισεπίσκοπος, καὶ δὲν εἶναι νόμιμον.*[140] Δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφὲς ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι δεκτικὰ διαφόρων ἀναγνώσεων, ἂν πρόκειται ἤδη, στὸ χωρίο αὐτό, γιὰ τὸν μητροπολίτη Μόσχας Ἰώβ, ὁ ὁποῖος καὶ ἀναδείχθηκε τελικὰ πατριάρχης (πρβλ. στὴν συνέχεια τοῦ χωρίου: *τέλος καὶ μὴ θέλων ἐχειροτόνησέν τον πατριάρχην Ῥωσσίας*) ἢ γιὰ ἄλλον περιστασιακὸ ὑποψήφιο. Πάντως, ἂν πρόκειται πράγματι γιὰ τὸν Ἰώβ, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι, θεωρούμενος ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες συνομιλητὲς ὡς «δισεπίσκοπος», θὰ ἐκινδύνευε, κατὰ τὴ γνώμη τους, νὰ θεωρηθῆ τρισεπίσκοπος καὶ μόνον μὲ τὴν ἐκλογή του ὡς πατριάρχη στὸν νέο πατριαρχικὸ θρόνο, ποὺ ἦταν ἐν τούτοις ὁ ἴδιος θρόνος τῆς Μόσχας, τὸν ὁποῖο ἤδη κατεῖχε ὡς μητροπολίτης. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη, ὁ Ἰώβ, στὴν πραγματικότητα, ἦταν ἤδη τρισεπίσκοπος (ἐπίσκοπος Kolomna, ἀρχιεπίσκοπος Rostov, μητροπολίτης Μόσχας)![141]

ε) Τὸ 1632 ὁ προσωπικὸς φίλος καὶ στενὸς συνεργάτης τοῦ Κυρίλλου Λούκαρη Νικόδημος Μεταξᾶς (1585-1646), ὁ πρῶτος, ὅπως γνωρίζουμε, Ἕλληνας τυπογράφος στὴν Ἀνατολή, ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἐκλέγεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας (κατὰ τρόπο, εἶναι ἀλήθεια, κάπως ἀνώμαλο, καὶ χωρίς, φαίνεται, τὴν ἔγκριση τοῦ Λούκαρη) μητροπολίτης Φιλαδελφείας. Θὰ ἀναγκασθῆ τελικὰ (1635) νὰ ἀποποιηθῆ τὴν ἐκλογὴ αὐτή, ἡ ὁποία θὰ τὸν καθιστοῦσε «τρισεπίσκοπο», ἔστω καὶ ἂν ὁ πρῶτος τίτλος τοῦ Νικοδήμου, Νεαπόλεως, ἦταν καθαρὰ «ψιλός»: ὅταν τὸ 1628 ὁ Λούκαρης γιὰ νὰ ἀνταμείψη

140. *Χρονικὸν ψευδο-Δωροθέου Μονεμβασίας*, Βενετία, 1818, σσ. 452-53. Ἀναδημοσιεύεται εἰς: K. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β΄*, Ἀθήνα, 1870, σ. 22· Β. Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ρωσσίας*, Ἀθήνα, 1988³, σσ. 383-84. Γιὰ τὸ θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς» κατὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ πατριάρχη Μόσχας βλ. τώρα εἰδικά: C.G. Pitsakis, "Un cas de trisépiscopat lors de la proclamation du patriarcat russe", *Moscovia* I. *Προβλήματα βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας* [τόμος ἀφιερωμένος στὸν Boris L. Fonkič], Μόσχα, 2001, σσ. 365-76.

141. Βλ. πρόχειρα B.L. Uspenskij, *Car' i Patriarch: Charizma vlasti v Rossii. Vizantijskaja model' i ee russkoe pereosmyslenie*, Μόσχα, 1998, *passim* (index, σ. 649): ἐπίσκοπος Kolomna 1581-1586, ἀρχιεπίσκοπος Rostov 1586, μητροπολίτης Μόσχας 1586-1589, πατριάρχης 1589-1605. Οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς φαίνεται, κατὰ τὰ λοιπά, νὰ ἀγνοοῦν ἢ νὰ ἀποσιωποῦν ἠθελημένα τὴν «τρισεπισκοπὴ» τοῦ Ἰώβ. Ἔτσι π.χ. στὴν ἀφήγηση τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων στὰ μὴ δημοσιευμένα μέρη τῆς «Δωδεκαβίβλου» του (πρβλ. Σάθας, πη΄ σημ. 3]· βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "XII. Παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων", *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, I, Πετρούπολη, 1891, σσ. (231-307) 264-65, ὅπου μνημονεύεται μόνον ἡ τελευταία (καὶ βραχύτατη) ἀρχιερατικὴ θητεία τοῦ Ἰώβ, στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Rostov: *καὶ ἐχειροτόνησεν ἐκείνοις πατριάρχην Μοσχοβίας τινὰ Ἰώβ, ἀρχιεπίσκοπον μὲν ὄντα πρότερον Ῥοστοβίου, μετατεθέντα δὲ εἰς τὴν μητρόπολιν Μοσχοβίας· εἶτα ἐγίνηκε καὶ πατριάρχης...*

τὶς ὑπηρεσίες τοῦ Νικοδήμου καὶ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη πλέον γι' αὐτὸν Κωνσταντινούπολη, εἶχε θελήσει νὰ τὸν προαγάγῃ στὴν ἀρχιερωσύνη, ἀποστέλλοντάς τον ἱεράρχη τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του Κεφαλληνίας –στὸ ἀσφαλὲς ἔδαφος τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας, τῆς ὁποίας ὁ Νικόδημος ἦταν ὑπήκοος–, προάγοντας μάλιστα τὴν ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου σὲ ἀρχιεπισκοπή, εἶχε βιασθῆ, ἐν ἀναμονῇ τῆς "κανονικῆς" παραιτήσεως τοῦ κατέχοντος ἀκόμη τὴν ἕδρα ἐπισκόπου Παρθενίου Δοξαρᾶ, τὴν ὁποία εἶχε προεξοφλήσει, νὰ χειροτονήσει τὸν Νικόδημο, «προσωρινὸ» καὶ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη πλέον γι' αὐτὸν «»Κωνσταντινούπολη ψιλὸ τίτλο τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Νεαπόλεως:[142] «*Καὶ πρῶτον μὲν ἔχω νὰ μὲ κωλύῃ ὁ νόμος τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας, ὁποῦ θέλει ὅτι τινὰς νὰ μὴ γίνεται τρισεπίσκοπος, καὶ ὁ παναγιώτατός μας πατριάρχης ἔχει τώρα δύο φοραῖς ὁποῦ μοῦ τὸν ἐπρόβαλε μὲ γράμματά του. Καὶ μὲ προστάσσει νὰ ἀπέχω ὑπὸ* [*ἀπὸ scr.*] *τοιαύτης ἀθεμίτου πράξεως καὶ νὰ εὐχαριστηθῶ εἰς τὸν δεύτερόν μου θρόνον, ὁποῦ λογᾶται ἐτοῦτος ἐδῶ τῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου*», «... stante che per le constitutioni dei sacri canoni non puono i vescovi greci passar alla terza residenza, che cosi riuscirebbe questa, essendo io prima stato arcivescovo di Neapoli, poi di Zeffalonia».[143]

Ἡ ἔννοια τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς δεύτερης μεταθέσεως (τρίτης τοποθετήσεως) διατηρεῖται, ὅπως εἴπαμε, ἐπὶ μακρόν, σχεδὸν ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα (ἀναφέρονται οἱ ὑποθέσεις "τρισεπισκοπῆς" τῶν μητροπολιτῶν Καισαρείας Καππαδοκίας Ἀνθίμου, τὸ 1648, προηγουμένως Σάμου καὶ Ἐφέσου,[144] καὶ Ἀγχιάλου Μακαρίου, τὸ 1700, προηγουμένως

---

142. Γιὰ τὶς περιπέτειες τῆς ἀρχιερατικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Νικοδήμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα, βλ. εἰδικώτερα: Evro Layton, "Nikodemos Metaxas, the First Greek Printer in the Eastern World", *Harvard Library Bulletin* 15.2 (1967), 140-168· M. Γεδεών, "Νικόδημος Μεταξᾶς, Κεφαλληνίας ἢ Νεαπόλεως", *ΕΑ* 19 (1899), 517-519· Ἀ. Καραθανάσης, "Γιὰ ὁρισμένα βιογραφικὰ τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ", *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 1 (1976), 124-129 καὶ ""Ἕνα ἀνέκδοτο ἔγγραφο τοῦ Κυρίλλου Λούκαρη γιὰ τὸν Νικόδημο Μεταξᾶ", *αὐτ.*, 2 (1977), 78-82· Ἀ. Κράβαρη, ""Ἀγγέλου Μπενιζέλου, ἀνέκδοτο ἐγκώμιο στὸν Νικόδημο Μεταξᾶ", *αὐτ.*, 291-318· L. Augliera, *Libri, politica e religione nel Levante del seicento: la tipografia di Nicodemo Metaxas primo editore di testi greci nell'Oriente ortodosso*, Βενετία, 1996 –χωρὶς συγκεκριμένη ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς». Τώρα: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Σχετικὰ μὲ τὴν τρισεπισκοπὴ τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ", *Πρακτικὰ 6ου Διεθνοῦς Πανιονίου Συνεδρίου*, Ἀθήνα, 2002, σσ. 279-303. Μακάριος Τηλλυρίδης (ἐπίσκοπος Ριφούτας), "Νικόδημος Μεταξᾶς, μητροπολίτης Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου: νεώτερα στοιχεῖα ἀπὸ ἀνέκδοτο πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ 1640", *Ἅγιοι καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο*, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Α', Ἀθήνα, 1999, σσ. 297-311.

143. Τὰ κείμενα ἐκδίδονται, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τοὺς Μ. Μανούσακα, "Συλλογὴ ἀνεκδότων ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας", *Θησαυρίσματα* 6 (1969), σσ. (7-112) 47 καὶ Ἀ. Καραθανάση, "Γιὰ ὁρισμένα βιογραφικὰ τοῦ Νικόδημου Μεταξᾶ" [ἀνωτέρω σημ. 142], σ. 129.

144. Βλ. καταγραφὴ τῶν σχετικῶν πατριαρχικῶν πράξεων: Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος-Π.Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου*, Α', Ἀθήνα, 1987, σ. 424 ἀρ. 1019· σ. 176 ἀρ. 216, πρβλ. ἀρ. 217· σ. 201 ἀρ. 296, πρβλ. ἀρ. 295· σ. 200-201 ἀρ. 294. Βλ. κυρίως τὸ κείμενο στὸν Ἐπ. Σταματιάδη, *Σαμιακά*, Δ', Σάμος, 1886, σσ. 201-202: ... *τοῦτον τὸν διαληφθέντα κῦρ Ἄνθιμον εἰς τὸν ἴδιον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ θρόνον Σάμου ἀποκατέστησε καὶ μονοεπίσκοπον ἀπεφήνατο εἶναι καὶ λέγεσθαι, ἄδειαν αὐτῷ προσοικειωσάμενος ἀκώλυτον καὶ θέλημα, εἰ βούλοιτο καὶ ὅτε, μετενεχθῆναι ἀδεῶς εἰς τὸν οἱονοῦν θρόνον, καὶ τηνικαῦτα μόνως λέγεσθαι δισεπίσκοπον, οὐχὶ δὲ τρισεπίσκοπον. Οὗ ἕνεκα καὶ ἡμεῖς... τὴν μὲν εἰς Ἔφεσον μετάθεσιν ἐκείνου, οἷα δὴ ἀναιρεθεῖσαν παρὰ τοῦ γέροντος κῦρ Παρθενίου δικαίως, καὶ ἡμεῖς εὐλόγως συναναιροῦντες ἀκυροῦμεν καὶ ὡς σαθρὰν καὶ ῥερυπωμένην λογιζόμενοι ἀποβάλλομεν. Συνιστῶμεν δὲ τοῦτον τὸν κῦρ Ἄνθιμον, ὡς εἴρηται, εἶναι μονοεπίσκοπον, συνεπιβεβαιοῦντες στερρῶς τὴν μονοεπισκοπίαν αὐτοῦ καὶ ἔχειν παρακελευόμεθα αὐτόν, ἄδειαν μετελθεῖν εἰς ἥντινα θεόθεν αὐτῷ καὶ παρὰ τῆς ἐκκλησίας προσκληθεῖσαν κατὰ νόμους ἐπαρχίαν, παρ' οὐδενὸς ἀμφιβάλλοντος κατὰ τοῦτο καὶ ἀντιλέγοντος τὸ σύνολον, ὡς ἀκώλυτον καὶ ἀναντίρρητον. Ὅθεν ἐγράφη καὶ ὁ παρὼν συνοδικὸς τόμος, ἐπιβεβαιωτικὸς τῆς μονοεπισκοπίας*... Βλ. τώρα εἰδικά: Κ.Γ. Πιτσάκης, "Οἱ μεταβυζαντινοὶ τρισεπίσκοποι: μὲ ἀφορμὴ τὴν περίπτωση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σάμου Ἀνθίμου", *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, Α', Ἀθήνα, 1998, σσ. 231-59.

Μετρῶν καὶ Ἄρτης).[145] Ἐνίοτε γίνεται προσφυγὴ καὶ σὲ μικροτεχνάσματα. Ἡ ἀφετηρία μπορεῖ νὰ σχετίζεται, καὶ πάλι, μὲ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος: πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ πατριάρχη Μάρκου Ξυλοκαράβη, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πρώτους πατριάρχες μετὰ τὴν Ἅλωση (1466-1467). Γνωρίζουμε σήμερα καλὰ ὅτι ὁ Μᾶρκος, ὅταν ἐξελέγη πατριάρχης ἦταν ἤδη ἐπίσκοπος, μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως (ἀπὸ τὸ 1464/5)[146] -παρὰ τὶς ἀντίθετες μαρτυρίες τῶν χρονογράφων, οἱ ὁποῖοι, παρασυρόμενοι προφανῶς ἀπὸ τὰ συνήθως ἀκόμη τότε συμβαίνοντα, νομίζουν ὅτι κατὰ τὴν ἐκλογή του ἦταν ἀκόμη ἱερομόναχος.[147] Μετὰ τὴν καθαίρεσή του ἀπὸ τὴν πατριαρχεία καὶ τὴν ἀρχιερωσύνη, καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀποκατάστασή του, ὁ Μᾶρκος λαμβάνει τὴν διοίκηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, μὲ πλήρεις ἐξουσίες (1467): *Ἐν τοῖς ὑστέροις χρόνοις, τῆς βασιλευούσης ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἀναλωθείσης, Μᾶρκος ὁ ἁγιώτατος ὁ ἐπίκλην Ξυλοκαράβης, ὁ καὶ φιλόσοφος, χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως, ψήφῳ τῆς μεγάλης συνόδου μετετέθη εἰς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πατριαρχικὸν θρόνον· κἀκεῖθεν παρὰ τοῦ κρατοῦντος τυράννου ἀδίκως ἐξορισθείς, ἔλαβεν ἐξαρχικῶς τὴν ἁγιωτάτην <ἀρχι>επισκοπὴν Ἀχρίδος καὶ ἐλειτούργησε καὶ ἐχειροτόνει ἐκεῖσε νομίμως καὶ κανονικῶς ἕως τῆς αὐτοῦ τελευτῆς*. Καί: *Ὁ δὲ κῦρις Μᾶρκος ἔλαβε τὸν θρόνον τῆς*

---

145. Ἡ σχετικὴ πατριαρχικὴ πράξη ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, Α', σσ. 73-76 ἀρ. 26, καὶ τώρα ἀπὸ τὸν Τ. Γριτσόπουλο, "Τέσσερα πατριαρχικὰ γράμματα περὶ τῶν ἐκκλησιῶν Φιλίππων, Βεροίας, Μετρῶν", *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον*, Ε', Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. (161-184) 177-183: *ἐγνωμοδοτήθη κοινῶς ἀκυρωθῆναι διόλου τὴν ἀπρακτήσασαν ἐκείνην ψηφοφορίαν, καὶ προβιβασθῆναι αὐτὸν τὸν ἀρχιερέα εἰς ἄλλην μητρόπολιν γνησίως... Τούτου χάριν... γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς ἵνα ἡ μὲν προβᾶσα ψῆφος ἐπὶ μεταθέσει εἰς τὴν μητρόπολιν Ἄρτης τοῦ τέως ἐπισκόπου Μετρῶν κῦρ Μακαρίου μείνῃ ἄκυρος διόλου καὶ ἀνίσχυρος καὶ οὐδ' ὡς γεγονυῖα λογιζομένη, ἅτε μηδὲ τὸ ἐνδόσιμον τοῦ κατ' ἐνέργειαν εἶναι λαβοῦσα, ὁ δὲ κῦρ Μακάριος μονοεπίσκοπος διαμένων ἀναντιρρήτως ἔχῃ ἄδειαν ἐλευθέρως καὶ ἀνεμποδίστως μετατεθῆναι ἀπὸ τῆς ἐπισκοπῆς Μετρῶν εἰς ἄλλην ἐπαρχίαν ἀπροκριματίστως καὶ ἀνεπιλήπτως, καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι καὶ διαφημίζεσθαι γνήσιος καὶ κανονικὸς ἀρχιερεὺς ἧς μέλλει τυχεῖν μητροπόλεως ἀνενδοιάστως*. Πρβλ. καὶ N.M. Vaporis, *Codex Γ of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople*, Brookline Mass., 1974, σσ. 96-97 ἀρ. 59 (49).

146. Ἡ πράξη ἐκλογῆς τοῦ Μάρκου στὴν μητρόπολη Ἀδριανουπόλεως, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἡ ἀρχαιότερη πράξη τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν Ἅλωση ποὺ ἔχει διασωθῆ, ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Μ. Γεδεὼν εἰς: Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, Β', Ἀθήνα, 1890, σσ. 358-360.

147. Patriarchica Constantinopoleos Historia, εἰς: M. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία, 1584, σ. 124: «Μᾶρκος ἱερομόναχος ὁ Ξυλοκαράβης. Τοῦτος ψηφισθεὶς πατριάρχης καὶ λαβὼν τὰ μηνύματα, τὸ μικρὸν καὶ τὸ μέγα, πατριάρχην τὸν ἐχειροτόνησαν» (=ἐκδ. Βόννης, σ. 101). Ἡ πληροφορία ἔκτοτε συχνὰ ἐπαναλαμβάνεται, ἀκόμη καὶ σήμερα.

ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν παρὰ τῆς συνόδου, καὶ ἀρχιεράτευσεν ἐκεῖ ὀλίγον καὶ ἀπέθανε.[148] Ἐπειδὴ ὅμως ὁ θρόνος τῆς Ἀχρίδος ἦταν κατώτερος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ὁποῖο εἶχε ἤδη καταλάβει ὁ Μᾶρκος, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος τοῦ δίδεται «προεδρικῶς» (πρβλ. τὸ «ἐξαρχικῶς» τῆς ἀνωτέρω μαρτυρίας): *Παναγιώτατε δέσποτα καὶ οἰκουμενικὲ πατριάρχα καὶ τοῦ κατ' Ἀχρίδας ποιμνίου ἐκ βασκανίας πρόεδρε...* .[149] Ἀλλά, στὴν περίπτωση τοῦ Ξυλοκαράβη, αὐτὸ τὸ γνωστὸ σχῆμα, γιὰ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἕνας ἀρχιερεὺς τοποθετεῖται σὲ ἐπαρχία ἱεραχικὰ κατώτερη ἀπὸ τὸν τίτλο ποὺ ἤδη φέρει ἢ ἔφερε, ἐπιτρέπει νὰ παρακαμφθῇ καὶ ἕνα ἄλλο πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς»: Ἀδριανούπολη, Κωνσταντινούπολη, Ἀχρίδα. Φαίνεται, πράγματι, ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Ξυλοκαράβη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία ἐφαρμογῆς, στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, αὐτῆς τῆς ἀμφιβόλου κανονικότητος πρακτικῆς: τῆς ἐκλογῆς δηλαδὴ σὲ μία ἐπαρχία ἀρχιερέως μὲ πλήρη δικαιώματα, ἀλλὰ ὄχι μὲ τὸν τίτλο τοῦ κανονικοῦ ἀρχιερέως τῆς ἐπαρχίας, ἀλλὰ ἁπλῶς τοῦ «προέδρου» της, ἄλλοτε μὲν γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ὑποβάθμιση ἑνὸς ἀρχιερέως ποὺ εἶχε προηγουμένως καθέξει ὑψηλότερη, στὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη, θέση, ἄλλοτε ὅμως σὲ περιπτώσεις ἀκριβῶς ὅπου θὰ ἀνέκυπτε ἄλλως θέμα «τρισεπισκοπῆς», γιὰ νὰ παρακαμφθῇ τὸ πρόβλημα, ἢ μᾶλλον γιὰ νὰ καταστρατηγηθῇ ἡ ἀπαγόρευση. Εἴδαμε ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Μάρκου Ξυλοκαράβη οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες συνυπῆρξαν.

Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἡ γενίκευση μέχρι καταχρήσεως τῆς πρακτικῆς τῶν ἀρχιερατικῶν μεταθέσεων ὡδήγησε τελικά, καὶ σχεδὸν πλέον ἀναπόφευκτα, στὴν ἐξάλειψη

---

148. Ἀντίστοιχα: J. Darrouzès, "Le traité des transferts" [ἀνωτέρω σημ. 80], σ. 188 (σχολιασμός: σ. 214)· Patriarchica Constantinopoleos Historia, *Turcograecia,* σ. 127 = ἐκδ. Βόννης, σ. 107. Πρβλ. Historia Politica Constantinopoleos, *αὐτ.*, σ. 23 = ἔκδ. Βόννης, σ. = *Ἔκθεσις Χρονική*, ἔκδ. Σπ. Λάμπρος, Λονδίνο, 1902, σ. 30: Ὁ *δὲ Μᾶρκος ἔλαβε τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδου, καὶ ὀλίγον βιώσας ἐτελεύτησεν.* Γιὰ τὴν πατριαρχεία τοῦ Μάρκου βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Μᾶρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικὸς καὶ εἶτα πρόεδρος Ἀχριδῶν", *VV* 10 (1903), 413-415· L. Petit, "Déposition du patriarche Marc Xylocaravi", *Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903), 144-149· H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida,* Λειψία, 1902, σσ. 23-24 ἀρ. 34· τελευταῖα: Μ. Παΐζη-Ἀποστολοπούλου, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθήνα, 1988, *passim* (εὑρετήριο, σ. 113).

149. Ἐπιστολὴ τοῦ Ματθαίου Καμαριώτη: Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Δ', Πετρούπολη, 1899, σ. 133 ἀρ. 55. Στὴν συγκεκριμένη ἀναφορὰ ἡ χρήση τοῦ «πρόεδρε» θὰ μποροῦσε νὰ μὴ ἔχῃ τὴν εἰδικὴ τεχνικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου· ἐναρμονίζεται ὅμως, ὅπως εἴδαμε, μὲ τὸ «ἐξαρχικῶς» τῶν ἄλλων εἰδήσεων. Ἡ χρήση τοῦ τίτλου τοῦ «προέδρου» γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸν ἀρχιερέα ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὴν διαχείριση τῶν ὑποθέσεων μιᾶς ἐπαρχίας, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐκλεγῆ κανονικὸς ἱεράρχης της, ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως σὲ χρήση, ἤδη ἀπὸ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους: βλ. π.χ. *Regestes,* N. 1743, 2135, 2768. Στὴν ὑπόθεση μάλιστα τῆς «τρισεπισκοπῆς» τοῦ Ματθαίου Α' γίνεται ἐπίκληση μιᾶς φράσεως τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιερατεία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη (*ἐβεβαίωσε τῷ Γρηγορίῳ τὴν προεδρίαν*), γιὰ νὰ ὑποτεθῇ, ἐντελῶς ἀναχρονιστικά, ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ λ. «προεδρία» ἔχει τὴν εἰδικὴ αὐτὴ «τεχνική» ἔννοια ποὺ ἀπέκτησε πολὺ μεταγενέστερα, καὶ ὅτι, ἑπομένως, ὁ Γρηγόριος μόνον τὴν διαχείριση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχε ἀναλάβει.

150. Σέργιος Μακραῖος εἰς: Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Γ', Βενετία, 1872, σ. 380. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολη, 1890, σσ. 671-72, Ἀθήνα, 1996^{2}, σ. 575.

τῆς ἴδιας τῆς ἐννοίας τῆς «τρισεπισκοπῆς», μὲ μία διαδικασία ποὺ ἔχει τὴν ἀφετηρία της, μᾶς λέγουν, στοὺς χρόνους τῆς πατριαρχείας τοῦ Νεοφύτου Ζ' (1789-1794, 1798-1801): *Ἐπὶ τούτου οὖν ἤρξαντο... καὶ τὸ ἐπὶ τρισὶν μεταπηδᾶν καὶ διαβαίνειν ἐπαρχίαις παρὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας, ἤδη πρόχειρον καὶ ἀνέγκλητον.*[150] Αὐτὸ ἰσχύει βέβαια, κατὰ μείζονα λόγον, προκειμένου γιὰ ἐκλογὴ πατριάρχη: ξέρουμε, πράγματι, ὅτι σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν βυζαντινὴ πρακτικὴ καὶ πρὸς ἐκείνην τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν δεκαετιῶν, οἱ πατριάρχες ἀρκετὰ νωρὶς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἀρχίζουν νὰ ἀναδεικνύωνται μεταξὺ τῶν ἐγκρίτων, καὶ ἰσχυροτέρων, μητροπολιτῶν, οἱ ὁποῖοι, γιὰ νὰ φθάσουν στὴν θέση αὐτή, θὰ εἶχαν συνήθως δεχθῆ μία τοὐλάχιστον μετάθεση, ὥστε μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἐκλογή τους νὰ καθίστανται «τρισεπίσκοποι» -πρακτικὴ ποὺ συνεχίζεται, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ στοὺς μεταγενέστερους χρόνους καί, ἀπαρεγκλίτως οὐσιαστικά, στὴν σύγχρονη ἐποχή· σήμερα πλέον ἡ ἐκ μητροπολιτῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἀνάδειξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη εἶναι καὶ «νομοθετημένη».

Ἡ τελικὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἐννοίας τῆς «τρισεπισκοπῆς» συνδέεται, φαίνεται, καὶ μὲ μία ἄλλη ἐξέλιξη, ἡ ὁποία ἀφήρεσε ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὴν θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς ἐννοίας αὐτῆς. Πράγματι, μία ἐξέλιξη τῆς πρακτικῆς, ἂν ὄχι καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπέβαλε τελικὰ ὁ τρίτος γάμος νὰ θεωρῆται, ὄχι πιὰ ἀντικείμενο εἰδικῆς ἐκκλησιαστικῆς «οἰκονομίας», ἀλλὰ ἐλεύθερα καὶ γενικὰ ἐπιτρεπόμενος, οὐσιαστικὰ «δικαίωμα» τοῦ ὀρθοδόξου πιστοῦ –στὰ καθ' ἡμᾶς μάλιστα «νομοθετημένο» δικαίωμα (μὲ βάση τὸν Ἀστικὸ Κώδικα, στὴν προϊσχύσασα διατύπωσή του, ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη ἰσχυρὰ γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ὡς ἐσωτερικό της δίκαιο τοῦ γάμου).[151] Εἶναι πλέον ὁ τέταρτος γάμος αὐτὸς ποὺ θεωρεῖται ἀπολύτως ἀπαγορευμένος. Ἔτσι, γιὰ ἕνα βραχὺ διάστημα κάποιων δεκαετιῶν, περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, κατ' ἀναλογίαν πάντοτε πρὸς τὸν γάμο, θεωρήθηκε ἀπαγορευμένη ἡ τρίτη τώρα ἐπισκοπικὴ μετάθεση, δηλαδὴ ἡ κατάληψη τεσσάρων διαδοχικὰ ἀρχιερατικῶν θρόνων. Στὸ διάστημα αὐτὸ τὸ τέχνασμα τοῦ τίτλου τοῦ «προέδρου» χρησιμοποιεῖται ἀκριβῶς στὴν περίπτωση τέταρτης πλέον ἐκλογῆς.[152] Ἡ περίπτωση τῆς πατριαρχικῆς ἐκλογῆς ἐξαιρεῖται. Στὴν πρακτικὴ τοῦ 20οῦ αἰώ-

---

151. ΑΚ 1355 (καταργήθηκε μὲ τὸ ἄρθ. 3 τοῦ Ν. 1329/1983, ὁ ὁποῖος κατήργησε τὸν περιορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτρεπομένων γάμων)· γιὰ τὴν διατήρηση τοῦ δικαίου τοῦ ΑΚ, ὅπως προΐσχυσε, ὡς ἐσωτερικοῦ δικαίου τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (σύμφωνα μὲ τὴν § 3 τοῦ ἄρθ. 1 τοῦ Ν. 1250/1982 = νέο ἄρθ. 1367 ΑΚ), γιὰ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὰ κωλύματα τῶν (ἐκκλησιαστικῶν) γάμων, τοὺς ὁποίους τελεῖ, βλ. Ἐγκύκλιος Ἱερᾶς Συνόδου 2320/19.5.1982.

152. Βλ. Vaporis [ἀνωτέρω σημ. 145], σ. 97 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές· κυρίως τὸ εἰδικὸ ἄρθρο τοῦ Ε. Ἀλεξανδρίδη, ὁ ὁποῖος δίνει (*Ὀρθοδοξία* 3 [1928], σ. 78) ἕνα πίνακα αὐτῶν τῶν «προέδρων» τῶν νεωτέρων χρόνων. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀσαφῆ, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιτρεπομένων μεταθέσεων, σημείωση στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου (ἔκδ. Π. Καρολίδης), Ε'. 2, Ἀθήνα, 1925, σ. 50: «Ὡς γνωστόν, πρόεδρος (ἐπαρχίας τινός) εἶναι τιμητικὴ προσωνυμία διδομένη εἰς μητροπολίτας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν ὡρισμέναις περιστάσεσιν, ἰδίως ὅταν οὗτοι *ἀλλάξωσι πλείονας τῶν δύο ἐπαρχιῶν*». Στὶς ἡμέρες μας πλέον ἡ πλήρης ἐξαφάνιση τῆς ἐννοίας τῆς «τρισεπισκοπῆς» κατήργησε καθ' ὁλοκληρίαν καὶ τὴν ἀνάγκη προσφυγῆς στὴν μεθόδευση αὐτή. Ἀντίθετα ὁ τίτλος τοῦ «προέδρου» ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῆται στὴν ἄλλη περίπτωση: τῆς τοποθετήσεως ἀρχιερέως σὲ ὑποδεέστερη, κατὰ τὴν τάξη, ἕδρα, σὲ σχέση μὲ ἄλλην τὴν ὁποία εἶχε ἤδη καταλάβει· πρβλ. Παῦλος Μενεβίσογλου, "Οἱ ἐπισκοπικοὶ τίτλοι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ", *Ξενία Ἰακώβῳ Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς*, Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. (180-218) 206. Εἶναι, στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο, οἱ περι-

να δὲν γίνεται πιὰ καμμία διάκριση ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιτρεπομένων μεταθέσεων· ὁ ὅρος «τρισεπίσκοπος» καὶ ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς «τρισεπισκοπῆς» ἔχουν πλέον ἀπαλειφθῆ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μνήμη. Στὶς ἡμέρες μας δεκάδες ἀρχιερεῖς εἶναι, ἀδιαφόρως, «τρισεπίσκοποι». Σήμερα, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης εἶναι «τρισεπίσκοπος» (Φιλαδελφείας, Χαλκηδόνος, Κωνσταντινουπόλεως), ὅπως ὑπῆρξαν καὶ ὅλοι, νομίζω, οἱ προκάτοχοί του τῶν νεωτέρων χρόνων· μεταπολεμικά: Μάξιμος Ε΄ (Φιλαδελφείας, Χαλκηδόνος, Κωνσταντινουπόλεως), Ἀθηναγόρας (Κερκύρας, Ἀμερικῆς, Κωνσταντινουπόλεως) καὶ Δημήτριος (ἀλλὰ μόνον ἂν συνυπολογίσουμε τὸν «ψιλὸ» τίτλο του τοῦ ἐπισκόπου Ἐλαίας, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν οἱ ἐκλογές του στὶς ἐνεργοὺς ἕδρες τῆς Ἴμβρου καὶ Τενέδου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως) –οἱ πατριάρχες ποὺ προηγήθηκαν αὐτῶν ὑπερέβαιναν συχνὰ σὲ ἀριθμὸ μεταθέσεων καὶ τὴν «τρισεπισκοπή»– καὶ ὅπως ὑπῆρξαν πολλοὶ ἀρχιεπίσκοποι Ἀθηνῶν καὶ εἶναι καὶ σήμερα πολλοὶ ἱεράρχες καὶ πρωθιεράρχες τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἐν γένει ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.[153] Ἂν σήμερα ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπαγορεύῃ τὴν δεύτερη μετάθεση μητροπολίτη,[154] τοῦτο γίνεται γιὰ τὴν ἀποφυγὴ καταχρήσεως τῆς δυνατότητος αὐτῆς, καὶ ὄχι μὲ συνείδηση «κανονικῆς» ἀναγκαιότητος: ἄλλωστε ἡ ἀπαγόρευση δὲν ἰσχύει γιὰ τὴν ἐκλογὴ στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῶν Ἀθηνῶν.

Θὰ πρέπει λοιπὸν ἡ «τρισεπισκοπὴ» τοῦ Καβάσιλα (Στρούμιτζα, Δυρράχιον, Ἀχρίδα), πολὺ περισσότερο μετὰ τὴν ἐνδεχόμενη προσθήκη καὶ τῶν Γρεβενῶν, νὰ μᾶς καθιστᾶ διστακτικοὺς γιὰ τὴν ταύτιση τῶν τριῶν ὁμωνύμων ἱεραρχῶν τοῦ «δεσποτάτου», στὶς ἀρχὲς καὶ στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα; Μία πρώτη «εὔκολη» ἀπάντηση θὰ ἦταν αὐτὴ τοῦ Gouillard: «les vicissitudes politiques de l'époque suffiraient à l'expliquer»· ἀλλά, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι βέβαια πῶς ἔγιναν αὐτὲς οἱ μεταθέσεις στὸ «δεσποτάτο»: εἶναι πῶς δὲν χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Νίκαια εἰς βάρος τῶν «ἀντιπάλων» της. Μία ἄλλη εὔκολη ἀπάντηση θὰ ἦταν ὅτι τὸ «ἀδίκημα» τῆς τρισεπισκοπῆς δὲν φαίνεται νὰ τυποποιῆται πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα, μία καὶ πλέον ἑκατονταετία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καβάσιλα, στὶς ὑποθέσεις τοῦ Πεκίου Σπυρίδωνος καὶ τοῦ πατριάρχη Ματθαίου Α΄. Ἂν ὅμως ὁ ὅρος δὲν ἀπαντᾶ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα, ὁπότε ἔχουμε συγκεκριμένες ὑποθέσεις

πτώσεις τοῦ πατριάρχη πρῴην Κωνσταντινουπόλεως Μαξίμου Ε΄, «προέδρου» Ἐφέσου, καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρῴην Ἀθηνῶν Ἰακώβου (Βαβανάτσου), «προέδρου» Ἀττικῆς. Πρόσφατα (24 Νοεμβρίου 1997) οἱ (παλαιοὶ) ἐπαρχιοῦχοι ἀρχιερεῖς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀμερικῆς, στοὺς ὁποίους ἀπενεμήθησαν τίτλοι μητροπολιτῶν ἀπὸ τὸ συνταγμάτιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, διατήρησαν τὴν διαποίμανση τῶν (κατωτέρων, βέβαια, στὴν τάξη) ἐπισκοπῶν τους, ὡς «πρόεδροι» αὐτῶν.

153. Ὁ τελευταῖος, πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, οἰκουμενικὸς πατριάρχης Βενιαμὶν (1936-1946) εἶχε διατελέσει μητροπολίτης Ρόδου, Σηλυβρίας, Φιλιππουπόλεως, Νικαίας, Ἡρακλείας. Ὁ τελευταῖος πρὶν ἀπὸ τὴν δικτατορία ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Β΄ εἶχε διατελέσει ἐπίσκοπος Τράλλεων καὶ μητροπολίτης Φιλαδελφείας, Ἐφέσου, Ρόδου, Βερροίας καὶ Ναούσης, Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως. Ὁ διάδοχός του ἀρχιεπίσκοπος Σεραφεὶμ εἶχε διατελέσει μητροπολίτης Ἄρτης καὶ Ἰωαννίνων. Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀνεξάντλητα, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν ἁπλῶν μητροπολιτῶν.

154. Ἄρθ. 24 § 5: «Ὁ ἅπαξ μετατεθεὶς [μητροπολίτης] δὲν δύναται νὰ μετατεθῇ ἐκ νέου».

ἐκκλησιαστικῆς δίκης ἢ καὶ καταδίκης ἐπιφανῶν ἐκκλησιαστικῶν προσώπων γιὰ τὴν αἰτία αὐτή, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ «πρᾶγμα» ἦταν ἄγνωστο προηγουμένως, avant la lettre. Πρέπει, πράγματι, νὰ δεχθοῦμε ὅτι καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὶς δύο ὑποθέσεις τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ γενικὴ ἀποδοκιμασία, κατ᾽ ἀρχήν, καὶ τῆς μιᾶς ἐπισκοπικῆς μεταθέσεως καθιστοῦσε σχεδὸν ἀδιανόητη τὴν δεύτερη μετάθεση τοῦ ἴδιου προσώπου.

Γνωρίζουμε μία περίπτωση ποὺ ἀνάγεται στὸ ἔτος 1173, καὶ τὴν ἔχουμε ἤδη μνημονεύσει ἐδῶ (*Regestes*, ἀρ. 1126) –τὴν γνωρίζουν ἄλλωστε καὶ ὁ Βαλσαμὼν[155] καὶ ὁ «φάκελος» τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ματθαίου Α΄.[156] Ὁ ἄλλοτε μητροπολίτης Ἀμασείας, καὶ μετέπειτα Ἀγκύρας, Μιχαὴλ μετατίθεται στὴν μητρόπολη Κερασοῦντος. Γιὰ νὰ ἐγκριθῇ ἡ μετάθεση γίνεται προσφυγὴ σὲ μία ἐξαιρετικὰ «πολυτελῆ» συνοδικὴ διαδικασία: ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Μιχαὴλ Γ΄ τοῦ Ἀγχιάλου, συνεδριάζουν 26 μητροπολίτες, μὲ τὴν συμμετοχὴ ἐπίσης πατριαρχικῶν ἀρχόντων καὶ ἄλλων ἀξιωματούχων, ἀλλὰ καὶ τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, *συνδιαιτώντων καθ᾽ ὁρισμὸν βασιλικόν*. Εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅπου στὴν σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως λαμβάνουν μέρος καὶ οἱ ὑπερόριοι στὴν πρωτεύουσα ἀνατολικοὶ πατριάρχες.[157] Προφανῶς ἐπιδιώκεται νὰ προσδοθῇ στὴν συνοδικὴ ἀπόφαση μεγαλύτερο κῦρος, ἴσως καὶ ηὐξημένη τυπικὴ ἰσχύς, ὥστε νὰ «νομιμοποιηθῇ» ἡ δεύτερη αὐτὴ μετάθεση. Ἡ μετάθεση γίνεται τελικὰ δεκτὴ μόνον λόγῳ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως: α) ὁ Μιχαὴλ δὲν εἶχε ποτὲ ἐνθρονισθῆ στὴν μητρόπολη Ἀγκύρας, δὲν εἶχε ποτὲ ἀσκήσει ἀρχιερατικὰ καθήκοντα ἐκεῖ, δὲν εἶχε κἂν μνημονευθῆ ποτὲ στὶς ἀκολουθίες, ἀφοῦ ἄλλωστε ὑπάρχει πλήρης ἔλλειψη χριστιανῶν στὴ ἐπαρχία ἐκείνη· ἀρχιερατικὰ καθήκοντα δὲν εἶχε ἀσκήσει οὔτε στὴ πρώτη του ἕδρα, τὴν Ἀμάσεια β) καθὼς ἡ μητρόπολη Κερασοῦντος βρίσκεται χαμηλότερα στὴν τάξη ἀπὸ τὴν μητρόπολη Ἀγκύρας, δὲν πρόκειται γιὰ μὴ ἐπιτρεπομένη ἐπιδίωξη μεταθέσεως σὲ μείζονα μητρόπολη, ἐπιδίωξη τὴν ὁποία κυρίως ἐπιδιώκει νὰ ἀποτρέψῃ ἡ κανονικὴ ἀπαγόρευση τῶν μεταθέσεων, σύμφωνα μὲ τὸν κανόνα 1 τῆς Σαρδικῆς (τὸ ἐπιχείρημα εἶναι, βέβαια, ἐλάχιστα πειστικὸ ἐδῶ, ἀφοῦ ὁ ὑποψήφιος ἀνταλλάσσει μία «νεκρή», ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς πράξεως, μητρόπολη μὲ μία ἐνεργό)[158] –ἐπιχειρηματολογία ἐν μέρει ἀνάλογη μὲ ἐκείνην ποὺ θὰ χρησιμοποιηθῇ ὕστερα ἀπὸ δύο αἰῶνες γιὰ νὰ δικαιώσῃ τὸν Ματθαῖο Α΄.

Στὸν φάκελο τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ματθαίου μνημονεύεται φυσικὰ καὶ ἡ περίφημη, ἀρχαιότατη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπίμαχη περίπτωση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Σάσιμα,

---

155. "Ἑτέρα ἑρμηνεία" στὸν κανόνα 16 Ἀντιοχείας: Ράλλης-Ποτλῆς, Γ΄, σ. 157.

156. Laurent, σσ. 75-76.

157. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, "Ἡ ἔκταση τῆς ἐξουσίας ἑνὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα", *Τὸ Βυζάντιο στὸν 12ο αἰῶνα: Κανονικὸ δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία* (ἐκδ. Ν. Οἰκονομίδης), Ἀθήνα, 1991, σσ. (91-139) 103 καὶ σημ. 34.

158. Ἔκδ.: Ἀθηναγόρας Παραμυθίας, *Ὀρθοδοξία* 5 (1930), σσ. (542-545) 543-44· διορθώσεις ἀπὸ τὸν J. Darrouzès στὸ λῆμμα Ν. 1126 τῶν *Regestes*, ²II-III, σσ. 553-54. Τὸ κείμενο θεωρεῖται ὡς ἡ ἀρχαιότερη πράξη ἀρχιερατικῆς μεταθέσεως ποὺ μᾶς ἔχει περιέλθει. Ἡ περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Ἀμασείας καὶ στὸ «*Περὶ μεταθέσεων*»: Darrouzès, σ. 184 § 58 (*σχολιασμός*, σ. 210)· Ράλλης - Ποτλῆς, Ε΄, σ. 394.

Ναζιανζός, Κωνσταντινούπολη)[159] -ἂν καὶ σήμερα γίνεται γενικὰ δεκτὸ ὅτι ὁ Θεολόγος δὲν ὑπῆρξε ποτὲ στὴν πραγματικότητα ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ, τῆς ὁποίας μόνον ἀνέλαβε ἐνίοτε τὴν διαχείριση.[160] Τὸ ἀρχαῖο αὐτὸ παράδειγμα δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει, βέβαια, ἐδῶ. Ἀλλὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἀπόλυτα μία πηγὴ τῆς ὕστερης περιόδου, ἡ ὁποία θὰ θυμίση ὅτι, ὄχι μόνον ὁ Γρηγόριος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἅγιος Μελέτιος Ἀντιοχείας, ἐκεῖνος ποὺ ἀνέδειξε τὸν Γρηγόριο στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπῆρξε τρισεπίσκοπος: *Ὁ ἅγιος Μελέτιος ὑπὸ ἀρειανῶν ἐχειροτονήθη Σεβαστείας· εἶτα παρὰ τῶν αὐτῶν μετετέθη εἰς Βέρροιαν, ὡς ὁμόφρων αὐτοῖς, καὶ αὖθις εἰς Ἀντιόχειαν· τὴν δὲ ὀρθοδοξίαν κρατύναντι, οὐδὲν αὐτῷ πρόκριμα ἐλογίσθη τὸ παρὰ τῶν αἱρετικῶν τὴν χειροτονίαν δέξασθαι, ἀλλὰ παρὰ τῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἐν ἁγίοις κορυφαίων δοξάζεται· οὗτος καὶ τὸν Χρυσόστομον διάκονον ἐχειροτόνησε, καὶ τὸν μέγαν Βασίλειον... ἀλλὰ καὶ τὸν θεολόγον ἅγιον Γρηγόριον οὗτος ἀποκατέστησε πατριάρχην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔξαρχος τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς δευτέρας συνόδου γνωριζόμενος.*[161] Μία «γλῶσσα» προφανῶς, ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ, θὰ τὸ ἐπισημάνη καὶ ρητά: *Σημείωσαι ὅτι ὁ ἅγιος Μελέτιος τρισεπίσκοπος.* Δὲν γνωρίζουμε σὲ ποιά περίοδο συντάσσεται τὸ κείμενο αὐτό, καὶ κυρίως πότε διατυπώθηκε καὶ πότε ἐντάχθηκε σὲ αὐτὸ ἡ «γλῶσσα» –ἡ ὁποία μάλιστα ἐνδέχεται νὰ περιέχη τὴν παλαιότερη γνωστὴ μνεία τοῦ ὅρου. Ἐν τούτοις εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀνήκει

159. Βλ. τὸν σχολιασμὸ τοῦ Laurent, σσ. 72-75. Ἡ περίπτωση τοῦ Ναζιανζηνοῦ εἶναι καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἐπισκοπικῶν μεταθέσεων ποὺ περιέχονται στὴν γνωστὴ βυζαντινὴ πραγματεία «*Περὶ μεταθέσεων*», καὶ σὲ σημαντικὸ μέρος τῆς χειρόγραφης παραδόσεώς της τὸ πρῶτο: J. Darrouzès, "Le traité des transferts", *REB* 42 (1984), σσ. (147-214) 171 § 2 καὶ σχολιασμὸς αὐτ., 191 καὶ *passim*· πρβλ. Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σσ. 391 (394).

160. Laurent, σσ. 74-75 καὶ index, σ. 171· Παῦλος Μενεβίσογλου (μητροπολ. Σουηδίας), *Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Στοκχόλμη, 1990, σ. 572 καὶ σημ. 4, σσ. 575-76. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος στὰ ἔργα του δὲν φαίνεται νὰ «ἀπολογῆται» παρὰ γιὰ μία μόνον «μετάθεσή» του, στὴν Κωνσταντινούπολη: PG 36, στ. 268, 272-273 («*Εἰς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὴν τοῦ λαοῦ προθυμίαν, ἣν ἐπεδείξαντο εἰς αὐτόν*»)· PG 37, στ. 1156 (*Ἔπη ἱστορικά, περὶ ἑαυτοῦ* 11: «*Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον*»).

161. Ἀποστολόπουλος-Μιχαηλάρης [ἀνωτέρω σημ. 144], σ. 70. Καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Μελετίου μνημονεύεται στὸ «*Περὶ μεταθέσεων*», ἀλλὰ συνήθως μόνον γιὰ τὶς ἐπισκοπὲς Σεβαστείας καὶ Ἀντιοχείας· ἡ ὑποτιθεμένη μετάθεση στὴν Βέρροια συνήθως ἀποσιωπᾶται (μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς πολὺ περιωρισμένου μέρους τῆς χειρόγραφης παραδόσεως): Darrouzès, σσ. 171-172 § 3 καὶ σχολιασμός, σ. 191· Ράλλης-Ποτλῆς, Ε΄, σ. 391. Κατὰ τὶς συζητήσεις γιὰ τὴν «τρισεπισκοπὴ» τοῦ Ματθαίου Α΄ μνημονεύονται δύο ἀκόμη περιπτώσεις τρισεπισκόπων αἱρετικῆς (ἀρειανῆς) προελεύσεως: τῶν ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως Εὐσεβίου (339-341), προηγουμένως ἐπισκόπου Βηρυτοῦ καὶ Νικομηδείας, καὶ Εὐδοξίου (360-369), προηγουμένως Γερμανικείας καὶ Ἀντιοχείας [Laurent, 71· Darrouzès, "Le traité des transferts", σ. 176 §§ 19-20 καὶ σχολιασμός, σ. 197]· ἀλλὰ παρακάμπτονται, ἀκριβῶς ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ αἱρετικοὺς ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν, ὅπως ὁ Μελέτιος, τὸ τεκμήριο τῆς μεταστροφῆς στὴν ὀρθοδοξία καὶ τῆς ἀποδοχῆς τους ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, πολὺ περισσότερο τὸ τεκμήριο τῆς ἁγιότητος, ποὺ διαθέτει ἐκεῖνος. Τὸ τεκμήριο τῆς ἁγιότητος θὰ χρησιμοποιηθῆ, ἀντίστροφα, στὶς ἴδιες συζητήσεις, σὲ σχέση μὲ τὴν ὑποτιθεμένη «τρισεπισκοπὴ» τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὡς τυπικὸ ἐπιχείρημα *ex eventu*: ἂν ὁ Θεολόγος ἦταν τρισεπίσκοπος, δὲν θὰ εἶχε ποτὲ ἀναγνωρισθῆ ὡς ἅγιος καὶ μέγας Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας! (Laurent, σ. 74).

σὲ μία νομοκανονικὴ ὕλη, ποὺ οἱ ἐκδότες θεωροῦν ὅτι προέρχεται «ἀπὸ ἕνα Νομοκάνονα τοῦ ΙΓ΄ *αἰώνα*».[162]

Ἡ ἴδια ἡ περίφημη, καὶ ἀρκετὰ συζητημένη, φράση τοῦ Μακαρίου Ἀγκύρας, στὸν «φάκελο» τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ματθαίου Α΄: *Πρὸ χρόνων ὀλίγων καινοτομηθὲν τὸ τρισεπίσκοπον ἐν τῇ Σερβίᾳ, ἐν ἀνθρώποις βαρβάροις...* δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι τότε ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἡ ἀπαγόρευση (καὶ ἐπομένως καὶ ἡ τυποποίηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ «ἀδικήματος»)· ἡ λέξη *καινοτομηθὲν* δὲν εἶναι κἂν ἀπαραίτητο νὰ σημαίνῃ, ὅπως προσπάθησα ἀλλοῦ νὰ δείξω, ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη (ἢ γιὰ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες) γνωστὲς στὴν Κωνσταντινούπολη παραβιάσεις τῆς ἀπαγορεύσεως. Ἡ συνήθως μειωτικὴ χρήση τῶν λέξεων «καινοτομία», «καινοτομῶ» στὸ Βυζάντιο ἐπιτρέπει ἡ λ. *καινοτομηθὲν* νὰ ἔχῃ καὶ ἐδῶ ἁπλῶς τὴν ἔννοια «ἀποτολμηθέν» - ἡ ὁποία φαίνεται νὰ εὐοδοῦται καὶ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τοῦ κειμένου.[163] Ἄλλωστε ὑπάρχει καὶ ἰσχυρότατη ἔνδειξη ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ «φακέλου» τῆς δίκης τοῦ Ματθαίου: εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς δίκης ἡ ὑπεράσπιση τοῦ κατηγορουμένου πατριάρχη συγκεντρώνεται στὴν ἀμφισβήτηση τῶν πραγματικῶν γεγονότων· σὲ κανένα στάδιο δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ ἀμφισβητήσῃ οὔτε στιγμὴ τὸ ὑποστατὸ τοῦ κανονικοῦ ἀδικήματος ἢ τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενό του –ἑνὸς ἀδικήματος, ἐν τούτοις, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἴδαμε, δὲν προβλέπεται σὲ καμμία «ἐπίσημη» κανονικὴ πηγή· σὲ κανένα στάδιο δὲν ἐπιχειρεῖται νὰ ἐμφανισθῇ τὸ «ἀδίκημα» ὡς κανονικὸς νεωτερισμός, «καινοτομία», αὐτὴ τὴ φορὰ κυριολεκτικά. Ἡ ἀναγωγή, ἀπὸ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ προηγούμενα τῆς πατερικῆς ἢ τῆς παλαιότερης βυζαντινῆς περιόδου μαρτυρεῖ ὅτι τὸ «ἀδίκημα» θεωρεῖται ὡς ἀνέκαθεν ὑφιστάμενο καὶ δεδομένο. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ βαρύτητά του: *Ἐὰν ἦμαι τρισεπίσκοπος, εἰμὶ καθῃρημένος, ἀφωρισμένος καὶ ἀναθεματισμένος*, θὰ δηλώσῃ, χωρὶς δισταγμό, ὁ ἴδιος ὁ Ματθαῖος.[164] [Εἶναι ἀξιοσημείωτη πάντως, ἔστω καὶ ἂν ὀφείλεται σὲ ἁπλῆ σύμπτωση, ἡ συσσώρευση, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, παραδειγμάτων «τρισεπισκοπῆς», κατὰ τοὺς δύο αὐτοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες, καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου, στὴν περιοχὴ ἀκριβῶς αὐτὴ τῆς Βαλκανικῆς, στὶς ἀρχιεπισκοπὲς Ἀχρίδος καὶ Πεκίου: Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, Σπυρίδων Πεκίου, ἀποκρίσεις τοῦ Σχολαρίου στὸν Γεώργιο Branković, Μᾶρκος Ξυλοκαράβης πρόεδρος Ἀχριδῶν –τὸ θέμα προσπάθησα κάπως νὰ προσεγγίσω σὲ πρόσφατο δημοσίευμα.][165]

Ἂν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, πῶς ὁ Καβάσιλας, πέρασε «ἀβρόχοις ποσί» στὴν τρίτη του ἢ τέταρτη ἀρχιερατικὴ ἐκλογή, ὁπωσδήποτε ὡς Ἀχρίδος, ἴσως ἤδη καὶ ὡς Δυρραχίου; Καὶ βέβαια δὲν ἐννοῶ τὴν ἀναγνώρισή του στὸ ἴδιο του τὸ «κλίμα» –στὸ ὁποῖο οἱ συνθῆκες, πολιτικές, ἐκκλησιαστικὲς καὶ πολιτιστικές, δὲν θὰ ἐπέτρεπαν προφανῶς νὰ κινηθῇ ἐναντίον του μία «δίκη», ὅπως κατὰ τοῦ Ματθαίου Α΄. Οὔτε ἐντὸς τοῦ «κλίματος» τοῦ Πεκίου εἶχε,

162. Ἀποστολόπουλος-Μιχαηλάρης, σσ. 38-39, 61 κέ. Ἀναμένεται πάντοτε ἡ ἔκδοση τοῦ Β΄ τόμου τοῦ ἔργου, μὲ τὴν φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τεκμηρίωση. Βλ. ὅμως τώρα, ἐδῶ: «Ἐπίμετρο».

163. Βλ. "Canonica byzantino-serbica minora", σσ. 269-79 [ἀνωτέρω σημ. 133].

164. Laurent, σσ. 65 σημ. 6, 119.

165. "Canonica byzantino-serbica minora" [ἀνωτέρω σημ. 133].

φαίνεται, καμμία ἐπίδραση ἡ «τρισεπισκοπὴ» τοῦ Σπυρίδωνος ἢ ἡ «καταδίκη» του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Οὔτε ἀναφέρομαι γενικώτερα στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου: ἡ κανονικότης εἶχε τόσο ἐμφανῶς παραβιασθῆ, κατὰ πολλοὺς τρόπους, στὶς διάφορες ἀρχιερατικὲς ἐκλογὲς στὸ «δεσποτάτο» ἢ στὴν «αὐτοκρατορία», καὶ οἱ κοσμικὲς παρεμβάσεις ἦταν τόσο ἔντονες, ὥστε ἐλάχιστα θὰ ἐνοχλοῦσαν τέτοιες δυσκολίες –αὐτὸ ὑπεστήριζε ἤδη ὁ J. Gouillard, ὅταν ἀναφερόταν στὶς «vicissitudes politiques de l'époque»–[166] ἂν καί, ὅπως ἔχουμε δεχθῆ, οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Ἠπείρου, *πρόθυμοι χειροτονηταὶ* ἢ ἀπρόθυμοι, προσπαθοῦν ἐν γένει, ἀποβλέποντας ἴσως καὶ σὲ ἕνα μέλλον ποὺ εἶναι ἀπρόβλεπτο, νὰ ἀποφεύγουν τὴν «ἐξωτερικὰ» ἐμφανῆ ἀντικανονικότητα. Ἀλλὰ ἀναφέρομαι στὴν ἀκατανόητη ἔλλειψη ἀντιδράσεως ἀπὸ τὴν Νίκαια, ὅταν εἶχε πλέον τὴν δυνατότητα νὰ ἐνεργήση: στήν, ἀναμφισβήτητη ὅπως φαίνεται, ἀναγνώριση τῆς κανονικότητος τοῦ Καβάσιλα ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ ἀπὸ τὴν Νίκαια– ἀκόμη καὶ στὶς χειρότερες στιγμές. Ὅταν ὁ Θεόδωρος Β΄ κρατῆ τὸν Καβάσιλα ὡς ἐπικίνδυνο πολιτικὸ ἀντίπαλο καὶ ἐμποδίζει τὴν ἐπιστροφή του στὴν ἕδρα του τῆς Ἀχρίδος, γιατὶ δὲν κινεῖ μία εὐχερῆ μᾶλλον διαδικασία ἐκκλησιαστικῆς του ἐξοντώσεως μὲ τὴν κατηγορία τῆς «τρισεπισκοπῆς», εἴτε ὁ ὅρος ὑπάρχει ἤδη εἴτε ὄχι; Ἔτσι καὶ ἀλλοιῶς, ἡ κατάληψη τρίτης διαδοχικὰ ἕδρας εἶναι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κάτι σχεδὸν ἀδιανόητο. Ἂν πρόκειται καὶ γιὰ τέταρτη (!) ἕδρα, τὸ πρᾶγμα καθίσταται ἀφόρητο. Ἐκεῖ ἄλλωστε –στὴν (μὴ) ἀντίδραση τῶν πολιτικῶν «ἀντιπάλων» τοῦ Καβάσιλα στὴν Νίκαια– ἐντόπιζε, ὀρθά, τὸ πρόβλημα καὶ ὁ Laurent.[167]

Δὲν νομίζω ὅτι τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ πρέπει νὰ μᾶς ὁδηγήσουν σὲ ἀπόρριψη τῆς ταυτίσεως σὲ ἕνα πρόσωπο τῶν τριῶν τοὐλάχιστον Κωνσταντίνων. Ὁ Laurent ἤδη ἐταύτιζε τὸν Στρουμίτζης μὲ τὸν μετέπειτα Ἀχρίδος: εὔλογα, ὅπως εἴδαμε, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψη ἡ κοινὴ ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν τοπικὴ ἁγιολογία καὶ ἡ ὑμνογραφική τους ἐπίδοση. Ὁ φίλος ὅμως τοῦ Χωματιανοῦ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται στὸν Χωματιανό, ὡς σὲ ἄτυπο πνευματικό του «κέντρο», γιὰ τὴν ἐπίλυση νομοκανονικῶν καὶ λειτουργικῶν ἀποριῶν του, καὶ ὅταν δὲν ἀνήκη (πλέον) τυπικὰ στὸ δικό του ἐκκλησιαστικὸ «κλίμα», δὲν θὰ ἦταν -ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ πρόβλημα τῆς «τρισεπισκοπῆς»- ἐπίσης εὔλογο νὰ ταυτισθῆ «αὐτοδικαίως» μὲ τὸ ὁμώνυμο ἐκκλησιαστικὸ πρόσωπο ποὺ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς προσεχεῖς διαδόχους τοῦ Χωματιανοῦ στὴν Ἀχρίδα;

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν ἀντικανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο· ἰδίως βέβαια καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐὰν αὐτὴ ἔγινε, ὅπως ὑποθέσαμε, ἐνῷ ὑπῆρχε ἤδη κανονικὰ ἐκλεγμένος ἀπὸ τὴν Νίκαια μητροπολίτης Δυρραχίου -καὶ δὲν λησμονοῦμε ὅτι τὸ Δυρράχιο εἶναι μητρόπολη τοῦ κλίματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Θὰ ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ μία ἀρχιερατεία τὴν ὁποία ἡ Κωνσταντινούπολη (-Νίκαια) δὲν θὰ ἀναγνώρισε ποτέ, καὶ θὰ θεωροῦσε προφανῶς ἀνυπόστατη. Θὰ εἶναι ἴσως μία ἀπὸ τὶς σπάνιες ἐκεῖνες πε-

166. Gouillard, *DHGE*, XI, (13-)14 [ἀνωτέρω σημ. 50]. Βλ. ἐδῶ: «Ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν» (δ).

167. Laurent, *Le corpus des sceaux...*, V. 2, σ. 338. Βλ. ἀνωτέρω: «Ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν» (δ) καὶ σημ. 27.

ριπτώσεις στὸ δίκαιο, ὅπου ἀνατρέπεται στὴν πράξη ἡ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ βελτιώση τὴν νομική του θέση ἢ νὰ ἀντλήση δικαιώματα ἐπικαλούμενος ἀκριβῶς τὴν παρανομία του (*nemo auditur propriam turpitudinem allegans*)· ἤ, ἄλλως, τὸ ἀνάλογο καὶ πάλι τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιτρεπομένων γάμων, στοὺς ὁποίους δὲν συνυπολογίζεται ὁ τυχὸν ἄκυρος ἢ ἀνυπόστατος γάμος. Ἴσως κατὰ τὴν διευθέτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς Ἠπείρου μὲ τὴν ἄρση τοῦ «σχίσματος» τὸ 1233, ὁ Δυρραχίου Κωνσταντῖνος Καβάσιλας, ἂν ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἕδρα ποὺ κατεῖχε ἀντικανονικά, φρόντισε νὰ διασφαλίση (ὅπως θὰ ἔκαναν στὸ ἀπώτερο μέλλον οἱ μεταβυζαντινοὶ συνάδελφοί του, ὅπως ὁ πρώην Σάμου Ἄνθιμος ἢ ὁ Μετρῶν Μακάριος),[168] ἢ οἱ ἰσχυροὶ φίλοι του φρόντισαν νὰ τοῦ διασφαλίσουν, ὅτι, ἔχοντας ἤδη καταλάβει δύο (τοὐλάχιστον) ἕδρες, τὴν Στρούμιτζα καὶ τὸ Δυρράχιον δὲν θὰ ἐμποδιζόταν στὸ μέλλον νὰ καταλάβῃ κανονικὰ ἄλλην καὶ δὲν θὰ ἔμενε ἀναγκαστικὰ στὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του σχολάζων, πρώην Στρουμίτζης ἢ πρώην Δυρραχίου· στοιχειῶδες γιὰ ἕνα ἱκανὸ καὶ σχετικὰ νέον ἀκόμη ἀρχιερέα. Καὶ τὸ διασφάλισε ἔτσι ὥστε, καὶ στὶς πιὸ δύσκολες στιγμές, ἡ Νίκαια νὰ μὴ μπορῆ νὰ ἐπιχειρήση «κανονικὰ» τίποτε ἐναντίον του... (Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἐνισχύουν καὶ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Καβάσιλας δὲν πιθανολογεῖται νὰ παρέμεινε *de iure* ἢ *de facto* στὴν μητρόπολη Δυρραχίου μετὰ τὸ 1233. Κατὰ μείζονα λόγον ἀποκλείουν τὸ θεωρητικὸ ἐνδεχόμενο, πολὺ ἰσχνὸ ἄλλωστε, ὁ Καβάσιλας νὰ ἐξελέγη μητροπολίτης Δυρραχίου ἀκριβῶς μετὰ τὴν «συμφιλίωση» τοῦ 1233, ὁπότε ἡ Νίκαια δὲν θὰ εἶχε θελήσει καὶ πάλι νὰ ἐπιβάλῃ στὸν Μιχαὴλ Β΄, γιὰ τὴν "εὐαίσθητη" μητρόπολη τοῦ Δυρραχίου, ἕνα «δικό της» ἀρχιερέα. Ἀλλὰ τότε θὰ τῆς ἦταν ἀργότερα ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ἀγνοήση τὴν κανονική, στὴν περίπτωση αὐτή, ἀρχιερατεία τοῦ Καβάσιλα στὸ Δυρράχιο στὸ θέμα τῆς «τρισεπισκοπῆς» ποὺ θὰ προέκυπτε μὲ τὴν ἐκλογή του στὴν Ἀχρίδα -καὶ κυρίως: θὰ ἦταν πολὺ εὔκολο νὰ τὴν ἐκμεταλλευθῆ τότε γιὰ νὰ τὸν παραμερίσῃ ὁριστικά).

Ἀφήνουμε ἔτσι ἀνοικτὸ τὸ θέμα τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα ἐπισκόπου Γρεβενῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε καμμία συγκεκριμένη εἴδηση. Θὰ μποροῦσε καὶ αὐτὸς νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν Στρουμίτζης, Δυρραχίου, Ἀχρίδος, ἂν γινόταν δεκτό, σύμφωνα μὲ τὴν βυζαντινὴ «νομο-

168. Βλ. ἀνωτέρω: *ἄδειαν αὐτῷ προσοικειωσάμενος ἀκώλυτον καὶ θέλημα, εἰ βούλοιτο καὶ ὅτε, μετενεχθῆναι ἀδεῶς εἰς τὸν οἱονοῦν θρόνον, καὶ τηνικαῦτα μόνως λέγεσθαι δισεπίσκοπον, οὐχὶ δὲ τρισεπίσκοπον... καὶ ἔχειν παρακελευόμεθα αὐτὸν ἄδειαν μετελθεῖν εἰς ἥντινα θεόθεν αὐτῷ καὶ παρὰ τῆς ἐκκλησίας προσκληθεῖσαν κατὰ νόμους ἐπαρχίαν, παρ' οὐδενὸς ἀμφιβάλλοντος κατὰ τοῦτο καὶ ἀντιλέγοντος τὸ σύνολον, ὡς ἀκώλυτον καὶ ἀναντίρρητον* [σημ. 144]· *μονοεπίσκοπος διαμένων ἀναντιρρήτως ἔχῃ ἄδειαν ἐλευθέρως καὶ ἀνεμποδίστως μετατεθῆναι.... εἰς ἄλλην ἐπαρχίαν ἀπροχριματίστως καὶ ἀνεπιλήπτως, καὶ εἶναι καὶ λέγεσθαι καὶ διαφημίζεσθαι γνήσιος καὶ κανονικὸς ἀρχιερεὺς ἧς μέλλει τυχεῖν μητροπόλεως ἀνενδοιάστως* [σημ. 145] - καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Οἱ πράξεις ἐκδίδονται ἐν ὄψει ἀκριβῶς τῆς μεταθέσεως τοῦ πρώην Σάμου Ἀνθίμου στὴν μητρόπολη Καισαρείας Καππαδοκίας καὶ τοῦ Ἄρτης Μακαρίου στὴν μητρόπολη Ἀγχιάλου. Ἀλλά, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν πράξη τοῦ πρώην Σάμου, ὁ Ἄνθιμος εἶχε ἤδη προηγουμένως, κατὰ τὴν ἀποκατάστασή του στὴν Σάμο ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παρθένιο Α΄, φροντίσει νὰ θεωρηθῆ ἀνυπόστατη ἡ πρώτη του μετάθεση στὴν Ἔφεσο, μὲ τὴν προοπτικὴ καὶ νέας περαιτέρω μεταθέσεώς του.

λογία» ποὺ εἴδαμε,[169] ὅτι δὲν πρόφθασε νὰ χειροτονηθῇ (ἢ νὰ ἀσκήσῃ ἀρχιερατικὰ καθήκοντα στὰ Γρεβενά), ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει ἴσως νὰ εἰκάσουμε τὸ πρῶτο ἐρώτημα στὴν συλλογὴ τῶν ἐρωτήσεων τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὸν Χωματιανό, πού, ὅπως εἴδαμε, θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρεται στὴν προσωπικὴ αὐτὴ περίπτωση. Βρισκόμαστε πάντοτε στὸν χῶρο τῶν εἰκασιῶν, καὶ εἴδαμε ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ διατύπωση καὶ ἄλλων ὑποθέσεων σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ. Γιατὶ ὅμως ἡ Νίκαια δὲν χρησιμοποίησε τοὐλάχιστον αὐτὴν τὴν «τρισεπισκοπή»; Θεωρῶ ἀπίθανο ὅτι δὲν θὰ τὴν ἐγνώριζε –ἀκόμη καὶ ἔτσι, πάντοτε εὑρίσκονται πρόθυμοι πληροφορητές, καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν ἀρχιερέων... Ἡ παλαιότερη «νομολογία» δὲν θὰ τὴν ἐμπόδιζε τοὐλάχιστον νὰ τὸ ἐπικαλεσθῇ –ὅπως θὰ ἐπεκαλεῖτο, ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικὲς συνθῆκες, ὁ Κύριλλος Λούκαρης τὴν ἐντελῶς ψιλῷ ὀνόματι χειροτονία τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ ὡς Νεαπόλεως·[170] ἢ μήπως πράγματι τὴν ἐπεκαλέσθη, ἀλλὰ ὁ Καβάσιλας, Ἀχρίδος πλέον, κατώρθωσε νὰ «κερδίσῃ» μία δύσκολη, καὶ προφανῶς προαποφασισμένη εἰς βάρος του, ὑπόθεση, μὲ τὴν συμπαράσταση τῆς παλαιολόγειας μερίδος, τὴν ὁποία θὰ εἶχε ἔκτοτε φροντίσῃ νὰ προσεταιρισθῇ; Ἢ ἄλλως: μήπως κατὰ τὶς διευθετήσεις ποὺ ὑποθέσαμε ὅτι ἔγιναν μετὰ τὴν συμφιλίωση τοῦ 1233 ὁ Καβάσιλας εἶχε φροντίσει νὰ «καλύψῃ» ἐπαρκῶς καὶ τὸ θέμα αὐτό; Στὴν μία ἢ στὴν ἄλλη περίπτωση, ἡ ἐπιχειρηματολογία τὴν ὁποία θὰ τοῦ εἶχε προσφέρει ὁ Χωματιανός, μὲ τὴν ἀπόκρισή του, ἂν καὶ ὄχι βέβαια τὸ ἴδιο τὸ «ἐνοχλητικὸ» ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ, θὰ μποροῦσε νὰ τοῦ ἔχῃ φανῇ χρήσιμη. Καὶ μήπως, γενικώτερα, ἡ χρησιμότητα τῶν ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ στὸν Καβάσιλα, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἕνα εἶδος *damnatio memoriae* ποὺ φαίνεται νὰ πλήττῃ, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ ὄνομα τοῦ Χωματιανοῦ βρίσκεται στὴν ἀφετηρία καὶ τοῦ περιωνύμου ζητήματος τῆς ἀποδόσεως ἀποκρίσεών; «του» στὸν Ἰωάννη Κίτρους –ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἰδίως (κυρίως στὴν πατερικὴ) γραμματεία, προκειμένου γιὰ ὠφέλιμα ἔργα συγγραφέων «ὕποπτης» ὀρθοδοξίας ποὺ ἀποδόθηκαν σὲ «ὑπεράνω ὑποψίας» συγγραφεῖς.

Μία τελευταία παρατήρηση: ἡ ἀποσιώπηση τῆς περιπτώσεως τοῦ Καβάσιλα στὴν περίφημη βυζαντινὴ πραγματεία «*Περὶ μεταθέσεων*» δὲν σημαίνει τίποτε, πρὸς ὁποιαδήποτε κατεύθυνση. Ὁλοκληρωμένη, στὴν σημερινὴ μορφή της, κατὰ τὴν δεύτερη δεκαετία τοῦ 12ου αἰώνα, περιλαμβάνει σὲ μία πρώτη συμπλήρωση τὴν περίπτωση τοῦ Κερασοῦντος Μιχαὴλ

169. Ὅπως εἴδαμε, καὶ στὴν ὑπόθεση τοῦ Κερασοῦντος Μιχαὴλ (*Regestes*, N. 1126) καὶ στὴν ὑπόθεση τοῦ πατριάρχη Ματθαίου Α΄, τὸ κύριο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν παράκαμψη τοῦ προβλήματος τῆς "τρισεπισκοπῆς" (ἀλλά, ἐκεῖ, καὶ τῆς ἁπλῆς μεταθέσεως) ὑπῆρξε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς αὐτοὶ δὲν εἶχαν ποτὲ ἀναλάβει ἐνεργῶς τὴν διοίκηση τῶν προηγουμένων ἐπαρχιῶν τους (Ἀμασείας καὶ Ἀγκύρας, Χαλκηδόνος καὶ Κυζίκου, ἀντίστοιχα) καὶ δὲν εἶχαν ἀσκήσει ἐκεῖ ἀρχιερατικὰ καθήκοντα.

170. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 142-143. Πρόκειται βέβαια γιὰ τὴν μικρασιατικὴ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Νεαπόλεως τῆς Πισιδίας καὶ ὄχι βέβαια γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ναυπλίου (*Napoli di Romania* !), ἡ ὁποία οὐδέποτε ὠνομάσθηκε ἔτσι· πρόκειται γιὰ μία παλαιὰ παρανόηση, ἡ ὁποία ἔχει βρῆ θέση καὶ στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους, καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἐνίοτε μηχανικὰ ἀκόμη καὶ σήμερα (π.χ. Καραθανάσης, "Γιὰ ὁρισμένα βιογραφικά", σ. 127).

(1173)· ἔκτοτε συμπληρώνεται, σὲ διάφορες παραλλαγὲς εὐκαιριακά:[171] ἔτσι στὶς διάφορες συμπληρώσεις δὲν ἔχει περιλάβει οὔτε τὶς δύο κυρίως βυζαντινὲς ὑποθέσεις «τρισεπισκοπῆς» (Σπυρίδωνος Πεκίου καὶ πατριάρχη Ματθαίου Α΄)· ἀγνοεῖ καὶ τὸν ὅρο. (Γιὰ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνὸ δέχεται πάντως τρεῖς διαδοχικὲς ἕδρες, γιὰ τὸν Μελέτιο ὅμως μόνον δύο· ἡ τρίτη προστίθεται σὲ μέρος τῆς χειρόγραφης παραδόσεως).[172] Ἡ πολὺ ὕστερη περίπτωση τοῦ Μάρκου Ξυλοκαράβη ἔχει ἁπλῶς προστεθῆ ὡς μεταγενέστερη σημείωση σὲ ἕνα χειρόγραφο τοῦ 13ου αἰῶνα.[173]

171. J. Darrouzès, "Le traité des transferts", σσ. 162-69 («4. Histoire du texte»).

172. Αὐτόθι, σσ. 171-172 (§§ 2,3)· σχολιασμός, σ. 191 [βλ. ἀνωτέρω σημ. 159 καὶ 161, ἀντίστοιχα].

173. Αὐτόθι, σ. 188 (§ 73)· σχολιασμός, σ. 214 [ἀνωτέρω σημ. 148].

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. Γιὰ τὴν ὁριστικὴ ταύτιση τοῦ Κωνσταντίνου Καβάσιλα τοῦ Δυρραχίου (τῶν «ἀποκρίσεων» τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ - Ἰωάννου Κίτρους) μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ ἕνα στοιχεῖο ποὺ μόλις ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ *Νομικὴ Συναγωγὴ* τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων (1680) περιλαμβάνει τὶς «ἀποκρίσεις»πρὸς τὸν Δυρραχίου Κωνσταντῖνο Καβάσιλα (Ἀποστολόπουλος-Μιχαηλάρης [βλ. ἐδῶ σημ. 144], σσ. 122-24 ἀρ. 78) ὑπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Ἐρωτήσεις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ Καβάσιλα καὶ λύσεις τοῦ Κύπρου* [= τοῦ Κίτρους]. Οἱ ἐκδότες διώρθωναν καί: *Βουλγαρίας* [= Δυρραχίου]. Ἀλλὰ ἤδη οἱ ἐκδότες εἶχαν ἐντοπίσει τὴν προέλευση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς *Νομικῆς Συναγωγῆς* [Ἀποστολόπουλος-Μιχαηλάρης, σσ. 612-30] «ἀπὸ ἕνα νομοκάνονα τοῦ ιγ´ αἰώνα» (πρβλ. *αὐτόθι*, σσ. 38-39, 59· ἐδῶ: σημ. 162)· τώρα διαπιστώνεται ὅτι τὸ τμῆμα αὐτὸ ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ τὸ λεγόμενο «*Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*», ὅπου εἶχε ἐνσωματωθῆ αὐτούσια μία νομοκανονικὴ συλλογὴ συντεταγμένη ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Σκουταριώτη κατὰ τὸ β´ ἥμισυ τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἀκριβέστερα μετὰ τὸ 1270-1277, ἡ ὁποία περιελάμβανε τὴν ὕλη αὐτή: Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς: Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα, 1999, σσ. 196-99. Ἡ εἴδηση αὐτή, κατὰ τὴν ὁποία πρόσωπο ἐπώνυμο, ἔγκυρο καὶ εὑρισκόμενο κοντὰ στὰ γεγονότα, καλὸς γνώστης τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς, σημαντικὸς ἐκκλησιαστικὸς ἀξιωματοῦχος ὁ ἴδιος: (*ἐπὶ τῶν δεήσεων, δικαιοφύλαξ, σακκελίου* καὶ μετέπειτα μητροπολίτης Κυζίκου, πρόσωπο τοῦ κύκλου τοῦ Θεοδώρου Β´ Λάσκαρη, καὶ ἐπὶ πλέον συντάκτης, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀκόμη γνώμη, τῆς «*Συνόψεως Σάθα*», τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δύο μόνες φιλολογικὲς πηγὲς οἱ ὁποῖες γνωρίζουν αὐτοτελῶς καὶ μνημονεύουν τὸν Καβάσιλα ὡς ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος), φαίνεται νὰ ταυτίζῃ τὸν Δυρραχίου Καβάσιλα τῶν «ἀποκρίσεων» μὲ τὸν μετέπειτα Ἀχρίδος, γράφοντας μάλιστα πιθανῶς μόλις κατὰ τὴν δεκαετία ποὺ ἀκολουθεῖ αὐτὴν ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ Καβάσιλας μαρτυρεῖται ἀκόμη ὡς ἐν ἐνεργείᾳ Ἀχρίδος, δίνει ἕνα ἐντελῶς νέο φῶς στὸ ζήτημα. Ἀσφαλῶς τὸ ἄλλο, βέβαιο, λάθος τῆς ἐπιγραφῆς: *Κύπρου* ἀντὶ *Κίτρους* μειώνει τὴ ἀξιοπιστία της· ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε προφανὲς ἀντιγραφικὸ λάθος, κάτι ποὺ δὲν δικαιολογεῖται στὴν μεταβολὴ τοῦ *Δυρραχίου* σὲ *Βουλγαρίας* -ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ γραφεὺς παρασύρθηκε, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἀμέσως προηγουμένου κειμένου τῆς συλλογῆς, ὅπου οἱ ἀποκρίσεις, πάλι πρὸς τὸν (Δυρραχίου) Καβάσιλα τοῦ «*Βουλγαρίας* Δημητρίου Χωματηνοῦ» [Ἀποστολόπουλος-Μιχαηλάρης, σσ. 120-22 ἀρ. 77]. Μία ὁριστικὴ ἀπάντηση φαίνεται νὰ δίνῃ ἡ γραφὴ τοῦ γνωστοῦ πλέον, ἀλλὰ ἀδημοσίευτου (καὶ δυσπροσπέλαστου ἀκόμη), μόνου πλήρους ἀντιγράφου τοῦ «*Μεγάλου Νομίμου*», τοῦ κώδ. Κοσινίτζης 1 = *Serdicensis gr.* 211 τοῦ Κέντρου Ivan Dujčev, ὅπου ὀρθὰ «Κίτρους», ἀλλὰ μὲ τὴ γρ. *Κύτρους* ποὺ παρέσυρε στὸ *Κύπρου*, ὅμως πάντοτε *Βουλγαρίας* γιὰ τὸν Καβάσιλα.

Βεβαίως θὰ ἦταν δυνατὸν πάντοτε νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἁπλῶς ὁ Σκουταριώτης ἔσφαλε, νομίζοντας ὅτι ὁ ἐνδεχομένως ἄγνωστός του Δυρραχίου Καβάσιλας εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν γνωστό του ὁμώνυμο ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος, καὶ σημείωσε τὸ ἀνώτερο ἀξίωμα τὸ ὁποῖο (νόμισε ὅτι) εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ καθέξει. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐνδεχόμενο μοῦ φαίνεται ἀρκετὰ ἀσθενές, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψη ἡ καλὴ γνώση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ποὺ ἔχει ὁ Σκουταριώτης. Ἀντίθετα, ἡ μαρτυρία τῆς νομοκανονικῆς αὐτῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία διαχωρίζει ἤδη ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Καβάσιλα τοῦ Χωματιανοῦ καὶ τοῦ Κίτρους, καὶ μνημονεύει σὲ κάθε μία περίπτωση τὸν ἀποδέκτη Καβάσιλα μὲ διαφορετικὸ ἐπισκοπικὸ τίτλο, μαρτυρία ποὺ τώρα ἀνάγεται προσωπικὰ στὸν Σκουταριώτη, ἴσως ἀποδειχθῆ χρήσιμη καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπιλύσεως τοῦ ἐπιμάχου πάντοτε ζητήματος τῆς πατρότητος τῶν ἀποκρίσεων.

2. Ἡ δημοσίευση τώρα ἀπὸ τὸν Κ.Γ. Νιχωρίτη μιᾶς "Ἀνέκδοτης ἑλληνικῆς ἀκολουθίας πρὸς τιμὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν Κωνσταντίνου Καβάσιλα", *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη, 2001, σσ. 345-372 (ἀπὸ τὸν κώδ. Δοχειαρίου 198, χρονολογημένο πρὶν ἀπὸ τὸ 1509), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ ποιότητα τῆς ἐκδόσεως, μᾶς παρέχει τὴν ἐλλείπουσα ἔνδειξη -πέρα ἀπὸ τὶς εἰκονογραφικὲς παραστάσεις- γιὰ τὴν ἐπιδίωξη καθιερώσεως μιᾶς «λατρείας» τοῦ Καβάσιλα ὡς ἁγίου (βλ. ἐδῶ σσ. 179-80, 209).

Στὰ ἀνωτέρω θέματα, τὰ ὁποῖα προέκυψαν μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς συντάξεως καὶ τῆς τυπογραφικῆς διαμορφώσεως τῆς παρούσης μελέτης, ἀναφέρεται τώρα εἰδικὰ τὸ ἄρθρο μου: "Personae non sunt multiplicandae sine necessitate: Nouveaux témoignages sur Constantin Kabasilas", ὑπὸ δημοσίευση στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν Günter Prinzing.

Constantin G. Pitsakis

CONSTANTIN KABASILAS, MÉTROPOLITE DE DYRRACHIUM, ARCHEVÊQUE D'ACHRIDA: PROBLÈMES PROSOPOGRAPHIQUES

Résumé

Constantin Kabasilas au milieu du XIIIe siècle *(PLP* 10097) est un personnage assez souvent cité, mais pas encore suffisamment connu, du «despotat» d'Épire. A Constantin Kabasilas, en tant que métropolite de Dyrrachium, sont adressées des réponses canoniques très répandues dans les collections et plusieurs fois éditées, attribuées au canoniste Démétrios Chomatianos, archevêque d'Achrida, et/ou à Jean, évêque de Citros. Le nom de Kabasilas est donc directement lié à ce probleme important de l'histoire du droit canonique byzantin tardif qu'est l'attribution de ces réponses (A. Pavlov, J. Darrouzès, B. Katsaros). Bien attesté plus tard, dans la littérature et l'art, comme archevêque d'Achrida lui-méme, Kabasilas, frère de deux ministres du «despote» d'Epire Michel II, joue un certain rôle politique ambivalent, mais finalement pro-paléologien, lors des conflits entre le «despotat» d'Épire et l'empire de Nicée. Auteur de pièces hymnographiques en l'honneur de saints locaux d'Achrida, comme il l'avait été auparavant pour les saints patrons de son premier siège episcopal, celui de Stroumitza/Tibériopolis, il a connu lui-même à son tour un culte éphémère de saint. Or, il se trouve avoir occupé successivement trois sièges épiscopaux (Stroumitza, Dyrrachium, Achrida), être donc devenu «trisévêque», selon la terminologie canonique byzantine tardive; et même, peut-être, plus que cela, si on l'identifie aussi avec un évêque homonyme de Grevena attesté par un sceau. Comme le «trisépiscopat» semble être presque impensable à l'époque, devrait-on plutôt distinguer en réalité deux ou plusieurs homonymes, comme on l'a parfois proposé ou insinué?

L'auteur opte ici en principe pour l'identification des trois Constantin Kabasilas de Stroumitza, Dyrrachium et Achrida (la mention isolée de Constantin Kabasilas de Grevena reste un cas à part), comme l'ont aussi fait le *PLP* et l'article récent de Günter Prinzing dans le *LThK*[3] (1995). Il tente de regrouper et de concilier les témoignages et d'en présenter une synthèse afin de reconstruire la carrière épiscopale de Kabasilas et d'en établir une chronologie cohérente. Aux problèmes que pose sa biographie et aux contradictions apparentes il propose des interpétations puisées à la théorie et la pratique canoniques et à l'histoire politique et ecclésiastique de la période et avance certaines hypothèses de travail pour en combler certaines lacunes.

Κωστας Ν. Κωνσταντινιδης

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ (1204-ca. 1340)

Εἰς μνήμην ἐμοῦ διδασκάλου Donald M. Nicol
(† 25.9.2003)

Εἰσαγωγικά

Η Μελετη της Πνευματικης Ζωης τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου', ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Δούκα μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τῆς Δ΄ Σταυροφορίας, καὶ ἐκτεινόταν ἀρχικὰ δυτικὰ τῆς Πίνδου καὶ ἀπὸ τὴ Ναύπακτο ὡς τὸ Δυρράχιο, παρουσιάζει πολλαπλὲς καὶ ποικίλες δυσκολίες. Κατ' ἀρχὴν οἱ πηγὲς ποὺ μᾶς σώζονται εἶναι περιορισμένες. Τὴν ἐξέλιξη τοῦ κράτους αὐτοῦ δὲν τὴν κατέγραψε κανένας ἱστορικὸς ἢ χρονογράφος, ὅπως συνέβη μὲ τὸ ἀντίζηλο ἐξόριστο κράτος τῆς Νίκαιας. Ἔτσι θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσεγγίσουμε τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα στὸ κράτος αὐτὸ μέσα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα τῶν γνωστῶν λογίων τῆς πρώτης γενεᾶς μετὰ τὸ 1204, οἱ ὁποῖοι ἀναμείχθηκαν ἐνεργὰ καὶ στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ 'δυτικοῦ κράτους', τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, τὸν Δημήτριο Χωματηνὸ καὶ τὸν Γεώργιο Βαρδάνη. Ἀκόμη θὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ τὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ θὰ ἀναφερθοῦμε ἀκροθιγῶς στὶς σφραγῖδες καὶ στὶς λόγιες ἐπιγραφὲς τῶν μνημείων, ποὺ οἰκοδομήθηκαν τότε καὶ διασώθηκαν ἕως τὶς μέρες μας. Τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς σύντομης αὐτῆς μελέτης καθορίζονται ἀφενὸς ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ κράτους τὸ 1204 καὶ ἀφετέρου τὴν ἐνσωμάτωσή του στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὸ 1340.

Θὰ ξεκινήσουμε μὲ τοὺς πρόσφυγες τῆς πρωτεύουσας ποὺ μετὰ τὸ 1204 κατέφυγαν στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου'. Πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Θράκης κατευθύνθηκαν ἀρκετοὶ φυγάδες ἀπὸ τὴν Πόλη μετὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1204.[1] Ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς μαρτυ-

1. J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica, Spicilegio solesmensi, Juris ecclesiastici Graecorum, selecta paralipomena*, τόμ. VI (ἀποκαλεῖται VII), Paris-Romae, 1891, no. 114, στ. 490. Βλ. τώρα *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, recensuit G. Prinzing (CFHB, no. XXXVIII, Series Berolinensis), Berolini-Novi Evoraci, 2002, σ. 373.77-83 (στὸ ἑξῆς *Chomateni, Ponemata*): «*Μετὰ γὰρ τὴν ἅλωσιν τῆς μεγαλοπόλεως, ὅσοι τῆς συγκλήτου βουλῆς ζῶντες ἐναπελείφθησαν, οἱ μὲν πρὸς τὴν ἀνατολὴν ἀπεῖδον, οἱ δὲ πρὸς τὴν δύσιν ἐμάκρυναν φυγαδεύοντες, καὶ οὕτως οὐδ' ἡ ἐνταῦθα βασιλικὴ πρόβλησις συγκλήτου βουλῆς ἠμοίρησε καὶ ἀρχιερατικῆς συμπνοίας καὶ συνδρομῆς, καὶ οἶμαι, ὡς, εἰ μὴ τὸ πλέον, ἀλλά γε τὸ ἥμισυ τῆς ὑπὸ τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ἐπαρχίας ἐν τῇ δύσει τυγχάνον ἐστίν*». Πβλ. D.M. Nicol, "Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the

ρίες ὅτι μία τέτοια ὁμάδα προσφύγων ἐγκαταστάθηκε στὸ *πολίδιον* τῶν Ἰωαννίνων καὶ ὅταν ὑπῆρξε ἀντίδραση ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες κατοίκους ὁ Μιχαὴλ Δούκας κατασκεύασε τὸ κάστρο τῆς πόλης γιὰ τὴν ἀσφαλῆ τους ἐγκατάσταση, ἐνῶ ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος διασφάλισε μὲ *ὁρισμὸ* τὰ δικαιώματά τους τὸ 1227.[2] Ἔτσι προέκυψε σταδιακὰ ἡ πόλη τῶν Ἰωαννίνων, στὴν ὁποία μεταξὺ τῶν ἄλλων προσφύγων φαίνεται ὅτι ἐγκαταστάθηκαν καὶ μέλη τῶν κωνσταντινουπολίτικων οἰκογενειῶν τῶν Φιλανθρωπηνῶν καὶ τῶν Στρατηγοπούλων, ποὺ συνδέθηκαν ἀργότερα μὲ τὰ γνωστὰ μοναστήρια στὸ νησὶ τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων.[3] Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἄρτα, ποὺ ὀχυρώθηκε καὶ ἔγινε ἡ πρωτεύουσα τοῦ 'δυτικοῦ κράτους', φαίνεται ὅτι κατέφυγαν πρόσφυγες ἢ φυγάδες ἀπὸ τὴν Πόλη. Ἐπισημότερος ὅλων ἦταν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος, ποὺ μετὰ ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες κατέληξε ἐκεῖ ἀναζητώντας ἀσφαλῆ διαμονὴ κοντὰ στὸν ἐξάδελφό του Μιχαήλ, γιὰ νὰ προωθήσει τὰ δίκαιά του στὸν βυζαντινὸ θρόνο, ποὺ ῥίψασπις ἐγκατέλειψε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1203.[4] Στὴν Ἄρτα, ἐξάλλου, ἔμελλε νὰ πεθάνει καὶ νὰ ταφεῖ καὶ ἡ σύζυγός του Εὐφροσύνη.[5] Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ κατέληξε στὴ συνέχεια στὸ σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου καὶ συνελήφθη ἀπὸ τὸν γαμβρό του Θεόδωρο Α΄ Λάσκαρι, μετὰ τὴ νικηφόρα ἀναμέτρηση τοῦ τελευταίου μὲ τοὺς Σελτζούκους στὴν Ἀντιόχεια τοῦ Μαιάνδρου (1211), γιὰ νὰ τερματίσει τὴν περιπετειώδη ζωή του σὲ μιὰ φυλακὴ τῆς Νίκαιας.[6]

Fourth Crusade", *XVe Congrès international d'études byzantines, Rapports*, I, *Histoire*, σ. 11 (ἀνατ. στοῦ ἰδίου, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, London (Variorum), 1986, no. IV) (στὸ ἑξῆς Nicol, "Refugees").

2. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως", *ΔΙΕΕΕ* 3 (1891), 451-55 (κείμενο σσ. 454-5). Μ. Δένδιας, "Διενέξεις μεταξὺ αὐτοχθόνων καὶ προσφύγων ἐν Ἠπείρῳ μετὰ τὸ 1204 καὶ ἡ ἀκολουθηθεῖσα ἐποικιστικὴ πολιτική", *Atti del VIII Congresso Internationale di Studi Bizantini (Palermo 3-10 April,1951)*, II, Roma, 1953, σσ. 302-6. Nicol, "Refugees", σσ. 20-21.

3. Τὸ κείμενο τῆς *διάγνωσης* αὐτῆς φαίνεται ὅτι ἔγραψε ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ περιλαμβάνεται στὰ ἔργα του. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, ὅ.π., καὶ ἐπανεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Β. Τωμαδάκη, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων*, Ἀθῆναι, 1961, σσ. 453-54· βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Οἱ Λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας*, Θεσσαλονίκη, 1993², σσ. 89-90 (στὸ ἑξῆς Τωμαδάκης, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*).

4. Ἀκροπολίτης, I, (ἔκδ. Heisenberg), σσ. 14.5-7 καὶ 15.1-3. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, London, 1957, σσ. 14-15 (στὸ ἑξῆς Nicol, *Despotate*, I). Γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ Ἀλεξίου Γ΄ βλ. R.-J. Loenertz, "Aux origines du Despotat d'Epire et de la Principauté d'Achaie", *B* 43 (1973), 360-94, ἐδῶ σσ. 370-76. Βλ. ἐπίσης G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204-1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 12), Μόναχο, 1972, σσ. 1-24. Nicol, "Refugees", σσ. 11-12.

5. Ἀκροπολίτης, I, (ἔκδ. Heisenberg), σ. 17.23-25.

6. Ἀκροπολίτης, I, (ἔκδ. Heisenberg), σ. 17.19-23. Ψευδο-Σκουταριώτης, (ἔκδ. Σάθας), *ΜΒ* 7, Παρίσι, 1894, σ. 454.25-28. Γρηγορᾶς (CSHB), I, σ. 17.8-18. M. Angold, *A Byzantine Government in exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975, σσ. 73, 167. Βλ. τώρα καὶ Ἠ. Γιαρένης, *Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νίκαιας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνὸς ὁ Λάσκαρις*, (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή), Ἰωάννινα, 2003, σσ. 50-64, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἶναι προφανὲς ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' προϋπῆρχαν καὶ κρατικοὶ ἀξιωματοῦχοι, ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ *θέματα* Νικοπόλεως, Δυρραχίου κλπ., οἱ ὁποῖοι καὶ στελέχωσαν τὸ κράτος αὐτὸ ποὺ ἐξαρχῆς ἔλαβε στρατιωτικὸ χαρακτῆρα. Τὸ γεγονός, ὅμως, ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τοῦ κράτους Μιχαὴλ Α΄ Δούκας (1205-1215) δὲν εἶχε ἕνα πολὺ ὑψηλὸ ἀξίωμα πρωτύτερα, ἴσως ἀπέτρεψε ὑψηλοὺς ἀξιωματούχους ἀπὸ τοῦ νὰ σπεύσουν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ καὶ νὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ νέου αὐτοῦ καὶ ἐν πολλοῖς ἄγνωστου ἡγεμόνα.[7] Ὁ ἴδιος ἐξάλλου ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς καὶ διάδοχός του Θεόδωρος ὑπηρέτησε ἀρχικὰ στὴν αὐλὴ τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λάσκαρι στὴ Νίκαια, στὸν ὁποῖο καὶ ἔδωσε ὅρκο ὑποταγῆς.[8]

Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος στὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἀρχικὰ τὸ 'δυτικὸ κράτος' εἶχε βέβαια γιὰ τὴν ἀσφάλειά του τὸ μέγα πλεονέκτημα τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου, ἦταν ὅμως πολὺ ὀρεινὸς γιὰ νὰ προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον παραδοσιακῶν οἰκογενειῶν τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ διέθεταν μεγάλες ἔγγειες ἰδιοκτησίες, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσαν καὶ τὸν πλοῦτο τους. Ὑπῆρχαν

---

7. Ὁ Μιχαὴλ ἦταν νόθος γιὸς τοῦ *σεβαστοκράτορος* Ἰωάννη Δούκα καὶ τὰ μόνα γνωστὰ ἀξιώματα ποὺ κατεῖχε σύμφωνα μὲ τὶς σωζόμενες πηγὲς εἶναι ἐκεῖνο τοῦ *δουκὸς καὶ ἀναγραφέως* τοῦ θέματος Μυλάσσης καὶ Μελανουδίου στὴ Μ. Ἀσία στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ τοῦ Ἀλεξίου Δ΄ (1204). Κανένα ἑλληνικὸ ἔγγραφό του δὲν φαίνεται νὰ ἔχει σωθεῖ. Στὸ μοναδικὸ λατινικὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναφέρεται ἀποκαλεῖται *Michael Comnanus Dux*. Βλ. G.L.F. Tafel-G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, 3 τόμοι, Wien, 1856-57, τόμ. II, σ. 119. Ὁ Μιχαὴλ στὴ δεκαετῆ ἡγεμονία του μέχρι τὴ δολοφονία του στὰ Βελέγραδα τὸ 1215 δὲν φαίνεται νὰ ἔλαβε ὁποιοδήποτε τίτλο, οὔτε αὐτὸν τοῦ *δεσπότη*, καὶ οἱ ἑλληνικὲς πηγὲς τὸν ὀνομάζουν ἁπλῶς Μιχαὴλ (= Νικήτας Χωνιάτης καὶ Γεώργιος Ἀκροπολίτης) ἢ Μιχαὴλ Κομνηνὸ Δούκα. Οἱ δύο ἔμμετρες σφραγῖδες του ποὺ σώζονται πιθανὸν χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸ 1204:

α. *Σφράγισμα γραφῶν Μιχαὴλ Δούκα φέρω,* καὶ
β. *Σφράγισμα γραφῶν Μιχαὴλ Δούκα φέρω*
σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου.

Βλ. F. Miklosich- J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, IV, Βιέννη, 1871, σ. 327. Βλ. ἐπίσης V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes, 1932 (ἀνάτ. ἀπὸ *Ἑλληνικά* 4 (1931) – 8 (1935), σσ. 168-169, nos. 474-475. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ βλ. D.I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London, 1968, no. 45, σσ. 91-92, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι καὶ μία τρίτη ἔμμετρη σφραγῖδα ποὺ δημοσίευσε ὁ Laurent (*ὅ.π.*, no. 375, σ. 132), πιθανὸν ἀνήκει στὸν Μιχαὴλ Δούκα τῆς Ἠπείρου (στὸ ἑξῆς Polemis, *Doukai*):

Σφραγῖδα τὴν σήν, Μιχαὴλ πρωτοστάτα,
ποθεῖ σεβαστὸς Μιχαὴλ ὁ τοῦ Δούκα.

Γιὰ τὴ δράση τοῦ Μιχαὴλ Δούκα βλ. Ἀ. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261)*, Ἐν Ἀθήναις, 1898 (ἀνατ. Ἀθήνα, 1994), σσ. 48-66, καὶ Nicol, *Despotate*, I, σσ. 14-46. Βλ. καὶ A.D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 33-39. Βλ. ἐπίσης Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἤπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 60-63.

8. Βλ. Ἀκροπολίτης, I, (ἔκδ. Heisenberg), § 14, σσ. 24.15-25.9. Ὁ Ἀκροπολίτης μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις ἀπέστειλε τὸν Θεόδωρο Δούκα στὸν ἀδελφό του Μιχαήλ: «*ὅρκοις πρῶτον ἐμπεδωσάμενος πίστιν δουλείας εἰς τοῦτον φυλάττειν καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὸν τῶν Ῥωμαίων κατάρξοντας*». Γιὰ τὸν Θεόδωρο Ἄγγελο Δούκα βλ. Polemis, *Doukai*, no. 42 σσ. 89-90.

ὡστόσο ὁρισμένες λατινοβυζαντινὲς οἰκογένειες, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἑξῆς, ὅπως ἐκείνη τῶν Πετραλίφα, ποὺ ὄχι μόνον ἔγιναν ὀρθόδοξες ἀλλὰ ἡ Μαρία Κομνηνὴ Δούκαινα παντρεύτηκε τὸν Θεόδωρο Δούκα (1215-1230), διάδοχο τοῦ ἱδρυτῆ Μιχαὴλ Α´ τῆς Ἠπείρου. Ἕνα ἄλλο ἐπίλεκτο μέλος της, ἡ ἀνεψιά της Θεοδώρα Πετραλίφα, ἔγινε σύζυγος τοῦ ἡγεμόνα Μιχαὴλ Β´ (1237-ca. 1267), συνέπραξε μαζί του στὴν ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' μὲ τὴν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, καθὼς καὶ στὴν ἵδρυση μονῶν. Ἡ Θεοδώρα ἤσκησε μεγάλη ἐπιρροὴ στὴν κοινωνία τῆς Ἠπείρου καὶ ἀνακηρύχθηκε ἁγία στὴν Ἄρτα λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό της (*BHG*³, no. 1736).[9]

Οἱ λόγιοι τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου'

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες ποὺ κατέληξαν στὴν Ἤπειρο καὶ συνέπραξαν στὴ δημιουργία μιᾶς ἄρχουσας τάξης στὸ πλευρὸ τοῦ ἡγεμόνα στὴν Ἄρτα, στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου γενικότερα ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ λόγιοι ἐπίσκοποι, ὁρισμένοι μὲ λαμπρὴ παιδεία ποὺ ἀπέκτησαν στὴν 'Πατριαρχικὴ Σχολή' τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι καὶ κατέλαβαν ἐπισκοπικοὺς θρόνους πρὶν ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ τοῦ 1204. Εἶναι φυσικὸ οἱ ἐπίσκοποι αὐτοὶ νὰ περιστοιχίζονταν ἀπὸ λογίους ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους. Τὴ Θεσσαλονίκη κόσμησε μετὰ τὸ 1175 ὁ μεγάλος λόγιος Εὐστάθιος, ὁ ὁποῖος στήριξε τὴν πόλη του στὴ δύσκολη ὥρα τῆς ἅλωσής της ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς τὸ 1185 καὶ κατέγραψε τὴν ἀνελέητη λεηλασία της.[10] Στὴ μητρόπολη τῶν Ἀθηνῶν ἐξελέγη τὸ 1182 ὁ λόγιος Μιχαὴλ Χωνιάτης,[11] ἐνῶ τὴ μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου ἐποίμανε ὁ λόγιος χρονογράφος Κωνσταντῖνος Μανασσῆς μέχρι τὸ 1187.[12] Σ' αὐτὴ τὴ μητρόπολη, ποὺ κατεῖχε τὴν 36η θέση στὴν

9. Βλ. Polemis, *Doukai*, nos. 160 καὶ 162, σσ. 165-66. Nicol, *Despotate*, I, σσ. 215-16. Τοῦ ἰδίου, "Symbiosis and Integration. Some Graeco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries", *Byzantinische Forschungen* 7 (1979), 131-35 (ἀνατ. στό: *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, London (Variorum), 1986, no. III). Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Β´ Ἄγγελο Δούκα βλ. Polemis, *Doukai*, no. 48, σσ. 93-94. *PLP* no. 220.

10. Βλ. H. Hunger, *Die hochschprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. I-II, Μόναχο, 1978, (ἑλλ. μτφρ. μὲ προσθῆκες τοῦ συγγραφέα: *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β´, Ἀθήνα, 1992, σσ. 261-65, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

11. Γιὰ τὴ βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Ἀθηνῶν (1182-1205), βλ. τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Φωτεινῆς Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του: τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθήνα (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), 1999, σσ. 9-44, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία καὶ ἀναφορὰ στὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του. Βλ. τώρα *Michaelis Choniatae Epistulae*, recensuit F. Kolovou (CFHB, XLI, Series Berolinensis), Berolini et Novi Eboraci, 2001, σσ. 3*-23*.

12. Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Μανασσῆ βλ. Hunger, *ὅ.π.*, τόμ. Β´, σσ. 250-55, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Τὴν ταύτιση τοῦ χρονογράφου Κωνσταντίνου Μανασσῆ μὲ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Μανασσῆ ὑποστήριξε ὁ Ν. Βέης, "Manassis, der Metropolit von Naupaktos, ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantinos Manassis?", *BNJ* 7 (1928-29), 119-30. Τὴν ταύτιση αὐτὴ ἀμφισβήτησε πρόσφατα ὁ Ὀ. Λαμψίδης, ὁ ὁποῖος καὶ τοποθετεῖ τὸν θάνατο τοῦ Μανασσῆ στὰ

ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία μὲ ὑφιστάμενές της πολλὲς ἐπισκοπὲς τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἡ Ἄρτα, τὰ Ἰωάννινα κ.ἄ., ἐξελέγη λίγα χρόνια ἀργότερα, πιθανὸν τὸ 1199/1200, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ἀνεψιὸς τοῦ Μανασσῆ, κωνσταντινουπολίτης τὴν καταγωγή, ποὺ σπούδασε στὴν 'Πατριαρχικὴ Σχολή' τῆς πρωτεύουσας στὴ δεκαετία τοῦ 1170.[13]

Ὁ Ἀπόκαυκος ἐλάμπρυνε τὴ μητρόπολή του καὶ λόγῳ τῆς κυρίαρχης ἐκκλησιαστικὰ θέσης του καὶ τῆς μεγάλης λογιότητός του, ποὺ συνδυαζόταν μὲ σύνεση ἀλλὰ καὶ παρρησία, διαδραμάτισε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ 'δυτικοῦ κράτους', κυρίως κατὰ τὴν πρώτη φάση του καὶ μέχρι τὴν ἐκλογὴ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματηνοῦ τὸ 1216/17.

Μέρος μόνο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποκαύκου μᾶς ἔχει σωθεῖ –καὶ πάντως καθόλου θεολογικοῦ περιεχομένου ἔργα– κυρίως σ' ἕναν κώδικα τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὴν Πετρούπολη (*Petropolitanus gr.* 250).[14] Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βρισκόταν στὸ Σινᾶ, ἀπ' ὅπου τὸ ὑπεξαίρεσε ὁ Ρῶσος μελετητὴς P. Uspenskij τὸ 1845. Τέσσερεις ἄλλοι κώδικες, στὴν Πετρούπολη,

μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1170. Βλ. *Constantini Manassis Breviarum Chronicum* (CFHB, no. 36, Series Atheniensis), Athenis, 1996 (2 τόμοι), Α´, σ. cliii. Βλ. ἐπίσης τώρα τοῦ ἰδίου, Κωνσταντίνου Μανασσῆ, *Σύνοψις Χρονική*, (Κείμενα Βυζαντινῆς Ἱστοριογραφίας, 11) (Ἐκδόσεις Κανάκη), Ἀθήνα, 2003, σ. 22. Τὴν ἐκλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου ἐπιβεβαιώνει, ὡστόσο, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόκαυκος σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Κερκύρας [i.e. Βαρδάνη]· βλ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης", *VV* 13 (1906), σ. 351: «*ὑπεδρήστευον δὲ ἐν γραφαῖς τῷ θείῳ μου ἐκείνῳ τῷ Ναυπάκτου, τῷ Μανασσῆ*».

13. Τὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου, τὰ ἔγγραφα καὶ τὶς ἐπιστολές του ἐξέδωσαν πολλοὶ μελετητὲς τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἑξῆς. Βλ. V. Vasilievskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 233-299 (στὸ ἑξῆς Vasilievskij, "Epirotica"). A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, St. Petersburg, 1913, σσ. 234-35 καὶ 249-94. Τοῦ ἰδίου, "Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου", *Βυζαντίς* 1 (1909), 3-30. Τοῦ ἰδίου, "Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ ΙΒ´ καὶ ΙΓ´ αἰῶνος", *Ἁρμονία* 3 (1909), 285-92. Τοῦ ἰδίου, "Κανονικαὶ πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη καὶ Ἰωάννου Ἀποκαύκου περὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνοῦ", *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 4 (1909), 65-67. Τοῦ ἰδίου, "Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης", *Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγεσίας Κ. Σ. Κόντου*, Ἀθῆναι, 1909, σσ. 373-82. Τοῦ ἰδίου, "Ἐπιγράμματα Ἀποκαύκου", *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 463-78. Τοῦ ἰδίου "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", *Sbornik Statei V.I. Lamaškomu* 1 (1907), 226-50. S. Petrides, "Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits", *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* XIV (Sofia, 1909), 69-100 (ἀνάτυπο, σσ. 1-32). Ἑλένη Σεφερλῆ-Βέη, "Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des metropoliten von Naupaktos, in Aetolien", *BNJ* 21 (1971-74), 57-160 (τυπώθηκε τὸ 1976 ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βέη, στὸ ἑξῆς Βέη-Σεφερλῆ, "Unedierte"). Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ ἕνα *desideratum* καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐργάζεται γιὰ χρόνια ὁ συνάδελφος Β. Κατσαρός.

14. Βλ. τὴ λεπτολόγο ἀναφορὰ στὸν κώδικα ἀπὸ τὴν Ἑλένη Βέη-Σεφερλῆ, "Περιγραφὴ τοῦ κώδικος Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου (= Petropol. Graec. CCL)", *BNJ* 21 (1971-1974), 9-52, ποὺ δημοσιεύτηκε ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Α. Βέη. Τὸ χειρόγραφο ἀνῆκε στὸν Ἰσαὰκ Μεσοποταμίτη (βλ. f. 118r) καὶ γράφτηκε ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νίκανδρο. Βλ. G. Astruc-Morize, "Un nouveau «Codex Mesopotamitou»: Le Parisinus Graecus 194A", *Scriptorium* 37 (1983), 105-9. Ἀργότερα περιῆλθε στὴ μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ ὄρους Σινᾶ (βλ. κτητορικὸ σημείωμα στὸ f. 135r). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀποκαύκου περιέχει καὶ κείμενα τοῦ Γ. Βαρδάνη, τοῦ Μιχ. Χωνιάτη, τοῦ Εὐθ. Τορνίκη, τοῦ Εὐθ. Μαλάκη κ.ἄ.

τὰ Ἱεροσόλυμα, τὴν Ὀξφόρδη καὶ τὸ Βατικανὸ διασώζουν κείμενά του.[15] Τὸ ἔργο αὐτὸ περιλαμβάνει 145 ἐπιστολὲς σὲ διάφορες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς του κι ἀνάμεσά τους οἱ δύο πρῶτοι ἡγεμόνες τῆς Ἠπείρου, Μιχαὴλ καὶ Θεόδωρος Δούκας, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μανουὴλ Σαραντηνός, ποὺ ὑπῆρξε συμμαθητής του στὴν 'Πατριαρχικὴ Σχολή', ὁ ἐπίσης συμμαθητής του Μιχαὴλ Χωνιάτης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Θεόδωρος Εἰρηνικὸς καὶ Γερμανὸς Β΄, ἐπίσκοποι καὶ ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, ἀκόμη καὶ ὁ *ἀρχιητρὸς* Κωνσταντῖνος, προσωπικὸς ἰατρὸς τοῦ Θεοδώρου Δούκα κ.ἄ.[16] Μέσα ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη αὐτὴ ἀλληλογραφία ποὺ μᾶς προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὸ κράτος αὐτὸ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ διοικητική του ὀργάνωση, διαφαίνεται ἡ λογιότητα καὶ ἡ κλασικὴ παιδεία τοῦ ἀνδρός. Ὁ Ἀπόκαυκος δὲν δίστασε νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἠπείρου Κωνσταντῖνο Δούκα, ποὺ ἐπέβαλλε βαριὲς φορολογίες στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ τὴν ὁδήγησε σὲ οἰκονομικὴ συρρίκνωση.[17] Ἀντιτάχθηκε στὴν πρόθεση τοῦ Θεοδώρου Δούκα νὰ τοποθετήσει ἕναν ἀγράμματο ἱερέα στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο Βελλᾶς.[18] Ἀπὸ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Νικόλαο, ἐπίσκοπο Βονδίτζης πληροφορούμαστε ὅτι στὴ Βόνιτσα λειτουργοῦσε σχολεῖο τῶν *ἱερῶν γραμμάτων*, ὅπου καὶ ἀπέστειλε ἕνα ὀρφανὸ προστατευόμενό του, τὸν Ἰωάννη, ἀφοῦ ὅπως διατείνεται στὴ Ναύπακτο δὲν ὑπῆρχε ὁ κατάλληλος δάσκαλος: «*ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλου τῶν ἀγαθῶν ἡ Ναύπακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν*»; Ὁ δάσκαλος πρὸς τὸν ὁποῖο ἐμπιστεύθηκε τὸν Ἰωάννη γιὰ μάθηση λεγόταν Δημήτριος Εὐγενιώτης καὶ ἦταν ἀδελφὸς τοῦ ἐπισκόπου Βονδίτζης Νικολάου.[19] Τὸν παροτρύνει λοιπὸν νὰ διδάσκει τὸν νέο «*ῥαβδίζων αὐτόν, μαστιγῶν, προπηλακίζων, καὶ πᾶσαν ἐπάγων αὐτῷ ἐπιτίμησιν διὰ τὸ τοῦ ἤθους καὶ διακεχυμένον καὶ ἄπηκτον*».[20] Οἱ ἐπιστολὲς περιέχουν στοιχεῖα καὶ γιὰ τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἐπι-

15. Οἱ κώδικες αὐτοὶ εἶναι: α. *Petropolitanus gr.* 251 (14ος αἰ.), β. *Hierosolymitanus, Patriarchatus* 276 (17ου-18ου αἰ. ἐν πολλοῖς ἀντιγράφει τὸν *Petropolitanus gr.* 250), γ. *Baroccianus gr.* 131 (14ος αἰ.), δ. *Vaticanus gr.* 1891 (14ος αἰ., ὅπου σώζονται πληρέστερα κείμενα ἀπ' ὅ,τι στοὺς κώδικες *Petropolitanus gr.* 250 καὶ *Hierosolymitanus* 276). Ἀκόμη οἱ κώδικες *Mosquensis gr.* 240 καὶ *Mosquensis gr.* 250, περιέχουν ἕνα κείμενο τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Κορώνης Ἀθανάσιο. Πβλ. καὶ Κ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του*, Ἀθήνα, 1988, σσ. 114-17, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (στὸ ἑξῆς Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*).

16. Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ καταγραφὴ τῶν παραληπτῶν καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποκαύκου βλ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 118-259.

17. Ἡ μακρὰ διαμάχη μὲ τὸν ἄρχοντα τῆς περιοχῆς Κωνσταντῖνο Δούκα, ἀδελφὸ τῶν δύο πρώτων ἡγεμόνων τῆς Ἠπείρου, τερματίστηκε μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Θεοδώρου, τὸν Μάϊο τοῦ 1228, ἔκδ. Vasilievskij, "Epirotica", no. 29, σσ. 296-99. Γιὰ τὴν πολυετῆ αὐτὴ ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 69-73, ὅπου καὶ ὅλες οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποκαύκου.

18. Ἔκδ. A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae, ὅ.π.*, no. 25, σσ. 287-88. Βλ. καὶ Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 247, ἐπ. 123.

19. Ἔκδ. Βέη-Σεφερλῆ, "Unedierte", no. 100, σσ. 150-52, ἰδ. σσ. 150.1, 8-151.9 καὶ 151.33-37, βλ. καὶ no. 101, σ. 152.1-2 καὶ 6-8. Ὁ νέος δὲν φαίνεται νὰ εἶχε τὴν αναμενόμενη πρόοδο, βλ. αὐτόθι, no. 102, σ. 153.6-8. Ὁ Λαμπρόπουλος, (*Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 220), χρονολογεῖ τὴν ἐπιστολὴ στὸ ἔτος 1222.

20. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, "Unedierte", no. 101, σ. 152.12-14.

σκόπων τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου'. Δὲν φαίνεται νὰ τοῦ ἄρεσε αἰσθητικὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Βονδίτζης Νικόλαο, πού, ὅπως φαίνεται, εἶχε μέτρια παιδεία.[21] Ἀντίθετα ἐξαίρει τὴ λογιότητα ἄλλων παραληπτῶν ἐπιστολῶν του, ὅπως οἱ μητροπολίτες Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης καὶ Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης, ὁ Εὐθύμιος Τορνίκης, καθὼς καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Δημήτριος.[22]

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς μᾶς σώζονται συνοδικὰ καὶ νομοκανονικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἀποκαύκου, γνωμοδοτήσεις ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ 16 ἐπιγράμματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγραψε ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ἐκκλησιαστικὸς *νοτάριος* στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μερικὰ στὴ διάρκεια τῆς παρουσίας του στὴ Ναύπακτο ἀκόμη καὶ σὲ προχωρημένη ἡλικία.[23]

Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα, τὸ 1230, τοῦ ὁποίου τὶς φιλοδοξίες παρακολούθησε καὶ ὑποστήριξε, ὁ Ἀπόκαυκος ὑποχρεώθηκε νὰ παραιτηθεῖ καὶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ μητρόπολή του γύρω στὸ 1232. Πέθανε λίγο ἀργότερα στὴ μονὴ Κοζύλης νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων.[24] Ἡ ζωηρὴ πνευματικὴ παρουσία του γιὰ 35 σχεδὸν χρόνια στὴ Ναύπακτο καὶ στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' δὲν φαίνεται νὰ εἶχε συνέχεια. Ἡ ἴδια ἡ Ναύπακτος περιῆλθε στὸν Φίλιππο Ἀνδεγαυό, πρίγκιπα τοῦ Τάραντα, ὡς προῖκα γιὰ τὸν γάμο του μὲ τὴν Θάμαρ τῆς Ἠπείρου τὸν Αὔγουστο τοῦ 1294.[25]

Ὁ Ἀπόκαυκος πρωταγωνίστησε καὶ στὴν ἀνάδειξη ἐπισκόπων σὲ χηρεύουσες ἕδρες στὸ 'δυτικὸ κράτος', γεγονὸς ποὺ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο ἀμφισβήτησε τὴ νομιμότητα τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐπισκόπων αὐτῶν. Λογιότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρξαν οἱ Γεώργιος Βαρδάνης καὶ ὁ Δημήτριος Χωματηνός.

21. Ἔκδ. Βέη-Σεφερλῆ, "Unedierte", no. [73α], σ. 133.4-9: «*τὸ τῆς σῆς λογιότητος ἐπιστολιμαῖον πτυγμάτιον ἀγῶνα παρέσχεν ἡμῖν εἰς τὴν ἐκ μέρους ἀνάληψιν. Καὶ ἀπεθαύμασά σου τὸ βαθυγνῶμον καὶ τὸ περὶ τὴν λεκτικὴν σκοτεινόν, αὐτὸς πρὸς τὸ σαφέστερον ἀποκλίνων καὶ τὸ ἑλληνικώτερον οἰκειούμενος* ...». Ὁ Βονδίτζης Νικόλαος, ὑφιστάμενος τοῦ Ναυπάκτου, εἶναι παραλήπτης ἑπτὰ ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ ἀπέστειλε κληρικὸ προστατευόμενό του γιὰ νὰ διδάξει ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ στὴ Βόνιτσα, βλ. αὐτόθι, no. 104, σ. 154.12-15.

22. Τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτη ἀποκαλεῖ *πρῶτον τῶν λογίων* καὶ *πρῶτον τῶν φιλολόγων*, βλ. Vasilievskij, "Epirotica", no. 18, σ. 279.25-26. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Βαρδάνη ὁμιλεῖ ὡς ἑξῆς γιὰ γράμμα του ποὺ ἔλαβε, αὐτόθι, no. 12, σσ. 258-59, ἰδ. σ. 259.9-10: «*τὸ γράμμα σου δέ μοι ἀφίκετο, κομψείας γέμων σοφιστικῆς καὶ ἀληθῶς ἑλληνιζούσης διαλογῆς*». Γιὰ τὴ λογιότητα τοῦ Χωματηνοῦ ἀποφαίνεται καὶ σὲ γράμμα του πρὸς τὸν πατριάρχη Μανουήλ, αὐτόθι, no. 17, σ. 272.13-14 καὶ 17-21. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόκαυκος σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Θεόδωρο Δούκα τὸ 1227 περιγράφει τοὺς συνοδούς του κατὰ τὴ μετάβασή τους στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴ στέψη του (ἔκδ. αὐτόθι, no. 23, σσ. 284-85, ἰδ. σ. 284.30-31): «*ἐμοὶ δὲ πάντως εἰσὶ μαθηταὶ οἱ παρ' ἐμοῦ τραφέντες καὶ παιδευθέντες*». Βλ. καὶ Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 81-83.

23. Ἔκδ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 463-78 (κείμ. 464-78). Πβλ. Τωμαδάκης, *Λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σσ. 35-37.

24. Βλ. τὸ ἐκτενὲς ἄρθρο τοῦ συναδέλφου Β. Κατσαροῦ, "Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ ἡ σχέση του μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του", ποὺ δημοσιεύεται στὸν παρόντα τόμο, σσ. 123-150. Βλ. καὶ Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σσ. 88-89.

25. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479, ὅ.π.*, σσ. 46-48, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Ε. Χρυσός, "Ἡ προαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη", *Δωδώνη* 5 (1976), σσ. 341-42. Βλ. τώρα D. M. Nicol, *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge, 1994, σσ. 27-28.

Ὁ Γεώργιος Βαρδάνης ἢ ἀττικὸς γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη.[26] Ὑπηρέτησε στὴ μητρόπολη Ἀθηνῶν ὡς *ὑπομνηματογράφος* καὶ στὴ συνέχεια *χαρτοφύλαξ* καὶ ἀκολούθησε τὸν δάσκαλό του στὴν ἐξορία μετὰ τὸ 1204. Μετεῖχε σὲ εἰδικὲς ἀποστολὲς ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Χωνιάτη, στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1214 καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα στὴ Νίκαια, ὅπου πιθανὸν καὶ ἔλαβε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Μανουὴλ τὸ ἀξίωμα τοῦ *χαρτοφύλακος* τῆς μητροπόλεως Γρεβενῶν.[27] Ἀρνήθηκε γύρω στὰ 1217 τὴν ἐπισκοπικὴ ἕδρα τῆς Βόνιτσας ποὺ τοῦ πρότεινε ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ποὺ ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα τὴ λογιότητά του.[28] Δέχθηκε ὅμως τὴ μητρόπολη τῆς Κέρκυρας τὸ 1219, γιὰ τὴν ὁποία προτάθηκε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Κομνηνὸ Δούκα, χωρὶς νὰ ζητηθεῖ ἡ ἔγκριση τοῦ πατριάρχη Μανουὴλ στὴ Νίκαια.[29] Ὁ Βαρδάνης συμμετεῖχε ἔκτοτε ἐνεργὰ στὴν ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο στὴ Νίκαια, ὑποστηρίζοντας τὶς θέσεις τῆς Ἠπείρου.[30] Ἔτσι, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας τὸ 1233, ὁ Βαρδάνης περιέπεσε σὲ δυσμένεια, παρόλο ποὺ δὲν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ θέση του. Ὁ ἡγεμόνας Μανουὴλ Δούκας τὸν ἀπέστειλε ἐπι-

26. Συνοπτικὴ βιογραφία περὶ τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη ἔκαμε ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης ποὺ ἀποκατέστησε λάθη τοῦ παρελθόντος στὸ ἔργο του: *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σσ. 59-72, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἐργογραφία του. Ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἐργασίες σημαντικότερες εἶναι τοῦ Ed. Kurtz, "Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra", *BZ* 15 (1906), 603-13, καθὼς καὶ ἐκείνη τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης", *VV* 13 (1906), 334-51 (κείμ. σσ. 335-51). H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο, 1959, σσ. 668-69.

27. Γιὰ τὸ ταξίδι του στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη ἀρ. 160 (ἔκδ. Kolovou), σσ. 256-57. Πβλ. καὶ *αὐτόθι*, σ. 7*. Βλ. *αὐτόθι*, ἐπιστ. 171: «*τῷ πατριάρχῃ κῦρ Μανουήλ*», σ. 270.19-27.

28. Vasilievskij, "Epirotica", no. 6, ἰδ. σ. 251.5-12: «*πεῖραν δὲ λαβών σου τῆς λογιότητος ἐξ ὧν ἐμοὶ γράφεις καὶ τῆς ἀρετῆς ἐξ ὧν τῷ Ἀθηνῶν ἐμαθήτευσας, ἄξιον μὲν ἐπισκοπῶν κρίνω σε … ὥσπερ κἀμὲ ἡ τῆς ἐμῆς Βονδίτζης φροντίς, τὴν σὴν μετεκαλεσάμην εἰς ἑαυτὸν ἐντιμότητα*». Βλ. τὴν κομψὴ ἀρνητική του ἀπάντηση, αὐτόθι, no. 5, σσ. 248-50.

29. Vasilievskij, "Epirotica", no. 7, σσ. 252-53, βλ. ἰδ. σσ. 252.25-253.2: «*Σύνελθε οὖν, ὦ σεβασμία μοι κεφαλή, μετὰ τῶν ὑπὸ σὲ ἀδελφῶν εἰς τὴν ὑφ' ὑμᾶς χώραν τὴν Ἄρταν, κατὰ τὴν ιε´ τοῦ μέλλοντος ὀκτωβρίου μηνός, καὶ καθίσαντες τὸν οὐκ ἀδόκιμον προχειρίσασθε σὺν Θεῷ, ἂν δὲ καὶ τὸ ἐμὸν οὐκ ἀπόβλητον παρ' ἡμῖν, …, συνεισφέρω βουλὴν παρ' ὑμῖν, ἀλλ' οὐ τυραννικήν, ὅτι τέως ἐμοὶ πρόσφορος παρὰ τῇ τοιαύτῃ ψήφῳ λελόγισται ὁ ἐντιμότατος χαρτοφύλαξ Ἀθηνῶν καὶ ἡμῖν ἀγαπώμενος ὁ Βαρδάνης· ἄνθρωπος γὰρ ὁ τοιοῦτος οὐ παντοδαπῷ λόγῳ μόνον ἐνσεμνυμένος, ἀλλὰ καὶ βίῳ τὸν λόγον προσεπικοσμεῖν, καὶ τῷ ὄντι πρὸς ἱερατείαν, κατὰ τὴν ἐμὴν δόξαν, ἁρμόδιος*». Ὁ Ἀπόκαυκος ἔλαβε πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ καὶ συστατικὴ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτη, ἔκδ. αὐτόθι, no. 9, σσ. 254-55, ἡ ὁποία δὲν περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση Λάμπρου. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστ. 181 στὴ νέα ἔκδοση Kolovou, σσ. 287-88. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀπαντᾶ καταφατικὰ στὸν Χωνιάτη γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Βαρδάνη, βλ. τὴν ἔκδ. στὸν Vasilievskij, "Epirotica", no. 10, σσ. 255-56. Συνέταξε μάλιστα καὶ συνοδικὸ γράμμα γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Βαρδάνη, αὐτόθι, no. 13, σσ. 260-61.

30. Τὸ ἀντίγραμμά του πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β´ ἐξέδωσε ὁ A. Mustoxidi, *Delle cose Corciresi*, I, Κέρκυρα, 1848, Παράρτημα, σσ. L-LVI. Βλ. τώρα τὴν ἔκδοση καὶ τὸν σχολιασμὸ τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν R. J. Loenertz, "Lettre de Georges Bardanès, métropolite de Corcyre, au patriarche oecumenique Germain II, 1226-1227 c.", *ΕΕΒΣ* 33 (1964), 87-118 (κείμ. σσ. 104-18).

κεφαλῆς ἀντιπροσωπείας στὴν Ἰταλία, στὸν πάπα Γρηγόριο Θ´ καὶ στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β´.[31] Στὴν Ἰταλία ἔμεινε στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Κασούλων φιλοξενούμενος τοῦ Νεκταρίου τοῦ Ὄτραντο καὶ ἐκεῖ εἶχε μία συζήτηση με τὸν Φραγκισκανὸ Bartolomeo γιὰ τὸ καθαρτήριο πῦρ.[32]

Τὸ κύριο ἔργο τοῦ Βαρδάνη ἀποτελοῦν οἱ σωζόμενες ἐπίσημες ἐπιστολές του πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Γερμανὸ Β´, τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ Δούκα, τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β´, τοὺς πατριάρχες Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας, καθὼς καὶ τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καὶ ἄλλους ἐκκλησιαστικοὺς ἄνδρες τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' καὶ τῆς μονῆς Κασούλων.[33] Ἀρκετὰ χρόνια πρὶν πεθάνει, γεγονὸς ποὺ τοποθετεῖται γύρω στὸ 1240, ὁ Βαρδάνης ἑτοίμασε τὸν τάφο του, ἐπὶ τοῦ ὁποίου χάραξε ἕνα μέτριο ἐπίγραμμα 31 δωδεκασυλλάβων.[34]

Ὁ Βαρδάνης ὡς λόγιος εἶναι κατὰ πολὺ κατώτερος τοῦ ἀναστήματος τοῦ Ἀποκαύκου καὶ πολὺ ὑποδεέστερος τοῦ δασκάλου του Μιχαὴλ Χωνιάτη, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ ἀπέστειλε δέκα σωζόμενες ἐπιστολές, χωρὶς δυστυχῶς νὰ σώζεται καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις του.[35] Ἡ ἐμπλοκή του στὸ πολιτικὸ παιχνίδι τῆς αὐτονομίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἠπείρου τὸν ὁδήγησε σὲ μαρασμό, μετὰ τὴν συμφιλίωση τοῦ 1233 καὶ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς διασαλευθείσης ἐκκλησιαστικῆς τάξεως.[36]

Μεγαλύτερος λόγιος ἀπὸ τὸν Βαρδάνη ὑπῆρξε, χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Δημήτριος Χωματιανός ἢ Χωματηνός, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ τελευταῖος ἐκδότης τῶν *πονημάτων* του G. Prinzing.[37] Ἄγνωστη εἶναι ἡ καταγωγὴ τοῦ Χωματηνοῦ, ποὺ γεννήθηκε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα. Σπούδασε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ὑπηρετοῦσε ὡς *ἀποκρισιάριος* τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, τῆς ὁποίας ἀναδείχθηκε στὴ συνέχεια *χαρτοφύλαξ*.[38] Τὸ

31. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ πραγματοποιήθηκε τὸ φθινόπωρο τοῦ 1231 καὶ ἔμεινε ἡμιτελής, ἀφοῦ οὔτε τὸν πάπα συνήντησε οὔτε τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα. Φαίνεται ὅτι στὸ μεταξὺ ὁ Μανουὴλ Θεσσαλονίκης ἤρχισε τὶς συνομιλίες μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Βατάτζη καὶ ἀνακάλεσε τὸν Βαρδάνη. Πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς τῶν Κασούλων Νεκτάριο ἀπέστειλε ἐπιστολὴ ποὺ δημοσίευσε ὁ Μουστοξύδης, *Delle cose Corciresi*, ὅ.π., σ. XLIII. Βλ. καὶ M. B. Wellas, *Griechisches aus dem Umkreis Kaiser Friedrichs II*, Μόναχο, 1983, σσ. 42 καὶ 49.

32. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βαρδάνη ἐξέδωσε μὲ γαλλικὴ μετάφραση ὁ M. Roncaglia, *Georges Bardanès, métropolite de Corfoù et Barthélemy de l'ordre Franciscain* (Studi e Testi Francescani, 4), Ρώμη, 1953, σσ. 53-70.

33. Ἕνας ἀριθμὸς ἐπιστολῶν του σώζονται μόνο στὴ λατινική τους μετάφραση. Κατάλογο τῶν ἐπιστολῶν του βλ. στὸν Τωμαδάκη, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σσ. 51-52 καὶ 69-72.

34. Τὸ ἐπίγραμμα ἐξέδωσε ὁ Μουστοξύδης, *Delle cose Corciresi*, ὅ.π., σσ. 437-38. Βλ. καὶ ἐπανέκδοση ἀπὸ τὸν Τωμαδάκη, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σ. 68, ποὺ τὸ ἀποκαλεῖ «ἄμουσον ἄλλως ἐπίγραμμα».

35. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιστολὲς ὑπ' ἀρ. 110-11, 117-18, 140-43, 158 καὶ 160, οἱ ὁποῖες δυστυχῶς δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Βλ. τώρα τὴν ἔκδ. Kolovou, σσ. 169-80, 195-98, 227-34, 253-55 καὶ 256-57.

36. Τωμαδάκης, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σ. 67.

37. Βλ. Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 41*-45*.

38. *Αὐτόθι*, σσ. 5*-10*.

1216/17 καὶ ὕστερα ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Ἀποκαύκου ἐξαιτίας τῆς λογιοσύνης του ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, θέση ποὺ κράτησε μέχρι τὸ 1235, ὁπότε καὶ χρονολογεῖται τὸ τελευταῖο ἔγγραφό του. Πρέπει νὰ πέθανε λίγο μετὰ τὴν χρονολογία αὐτή, γύρω στὸ 1236.[39]

Ὁ Χωματηνὸς διαδραμάτισε πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' καὶ συνεργάστηκε στενὰ μὲ τὸν ἡγεμόνα Θεόδωρο, καὶ ὅταν ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνος Μεσοποταμίτης ἀρνήθηκε, ὁ Χωματηνὸς ἀνέλαβε τὴ βαριὰ ἱστορικὴ εὐθύνη νὰ στέψει τὸν Θεόδωρο αὐτοκράτορα στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1227.[40] Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸν ἔφερε σὲ ὀξεία ρήξη μὲ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β΄ καὶ ὁ Χωματηνὸς ὑποστήριξε σθεναρὰ τὰ ἀρχαῖα δίκαια τοῦ θρόνου του.[41] Μετὰ τὴν πτώση τοῦ Θεοδώρου Δούκα καὶ τὴν ἄρση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος τὸ 1233, ὁ Χωματηνὸς τέθηκε στὸ περιθώριο χωρίς, ὅμως, νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ θέση του.

Μᾶς σώζονται 152 ἔγγραφά του, ποὺ ἀποτελοῦν ἐπιστολὲς πρὸς ἐκκλησιαστικοὺς ἄνδρες, κυρίως ὅμως ἀποφάσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του δικαστηρίου, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ ποικίλες ὑποθέσεις οἰκογενειακοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές, μαζὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες τοῦ Ἀποκαύκου, ἀποτελοῦν πηγὴ μοναδικὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ 'δυτικοῦ κράτους' κατὰ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 13ου αἰώνα καὶ παράλληλα προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ διοικητικὴ διαίρεση, τὸν πληθυσμό, καὶ τὴν ἄσκηση τοῦ δικαίου τὴν περίοδο αὐτή.[42] Στὰ ἔργα του περιλαμβάνονται ἀπαντήσεις νομοκανονικοῦ περιεχομένου,[43] κατηχη-

39. *Αὐτόθι*, σσ. 3* καὶ 40*, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ συζήτηση γιὰ τὸν χρόνο θανάτου του.

40. Γιὰ τὸ ἔτος τῆς στέψης τοῦ Θεοδώρου ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Πιθανότερο ὅμως θεωρεῖται σήμερα τὸ ἔτος 1227. Βλ. L. Stiernon, "Les origins du Despotat d'Epire. La date du Couronnement de Theodore Doukas", *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, II, Βελιγράδι, 1964, σσ. 197-202 (μεταξὺ Ἰουνίου 1227 καὶ Ἀπριλίου 1228). A. Karpozilos, "The date of Coronation of Theodore Doukas Angelos", *Βυζαντινά* 6 (1974), 251-61 (τέλος 1224-ἀρχὲς 1225). Ἑλένη Βέη-Σεφερλῆ, "Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου", *BNJ* 21 (1971-76), 272-79 (μεταξὺ Ἀπριλίου καὶ Αὐγούστου 1227). Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, "Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα", *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ. Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 39-62. Κ. Λαμπρόπουλος, "Ὁ χρόνος στέψης τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου Α΄ Κομνηνοῦ", *ΗΧ* 29 (1988-89), 133-44. Βλ. τώρα Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 20*-22* (29 Μαΐου 1227).

41. Γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ ρήξη ποὺ πλησίασε τὰ ὅρια τοῦ σχίσματος καὶ τὶς ἀνταλλαγὲς ἐπιστολῶν μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Μανουὴλ Σαραντηνοῦ καὶ Γερμανοῦ Β΄ ἀφενὸς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' ἀφετέρου βλ. κυρίως A. Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη, 1973, σσ. 46-86, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς πηγὲς καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

42. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς ἀναφέρονται χρονικὰ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1216 μέχρι τὸ 1235. Πολλοὶ ἐρευνητὲς ἔχουν ἀντλήσει τὰ τελευταῖα χρόνια στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Χωματηνοῦ γιὰ τὴ μελέτη τῆς κοινωνίας, τοῦ δικαίου, τῆς προσωπογραφίας καὶ τῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ στὴ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ τὸ 'ἠπειρωτικὸ κράτος'. Γιὰ μία πλήρως ἐνημερωμένη ἀναφορὰ στὰ ἔργα αὐτὰ βλ. τώρα Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 369*-86*.

43. Οἱ ἀποκρίσεις τοῦ Χωματηνοῦ πρὸς τὶς ἐρωτήσεις τοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα καὶ τοῦ *ῥηγὸς Σερβίας κυροῦ Στεφάνου τοῦ Δούκα* (= Ραδοσλάβου) ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Pitra, στ. 617-86 καὶ 685-710 ἀπὸ τὸν κώδικα *Monacensis gr.* 62, ff. 286r-300r.

τήριοι λόγοι,[44] τρεῖς κανόνες γιὰ τὸν ἅγιο Κλήμεντα Ἀχρίδος,[45] ἕνα ἔργο «*περὶ τῶν βαθμῶν συγγενείας*»,[46] ἕνα ἐπίγραμμα καὶ ἄλλα μικρότερα.[47] Ἀμφίβολος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ ἀποδιδόμενος σ' αὐτὸν βίος τοῦ Κλήμεντος Ἀχρίδος, ἐνῶ ψευδεπίγραφα θεωροῦνται ἡ *ἐξήγησις εἰς τὸ Ὄργανον* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁρισμένα ἄλλα μικρὰ ἔργα.[48] Τὰ περισσότερα ἔργα του ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν καρδινάλιο J.B. Pitra τὸ 1891.[49] Νέα κριτικὴ ἔκδοση τῶν *διαφόρων πονημάτων* του Χωματηνοῦ μὲ βάση κυρίως τὸν κώδικα τοῦ Μονάχου (*Monac. gr.* 62) ἀπὸ τὸν καθηγητὴ G. Prinzing ἐμφανίστηκε μόλις πρόσφατα.[50] Ἔτσι ἔχουμε τώρα ἕνα ὀρθὸ καὶ σχολιασμένο κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς ἔκδοσης βυζαντινῶν κειμένων.

Ὁ Χωματηνὸς μέσα ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις του δείχνει μεγάλη γνώση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καὶ μάλιστα τῶν '*Βασιλικῶν*' καὶ τῶν σχολίων τους, καθὼς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων τῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ταραγμένη τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριό του ἤσκησε δικαιοσύνη σύμφωνα μὲ τὴ μακρὰ παράδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας.

Λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ἡ Ἀχρίδα περιῆλθε στὴν αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας.[51] Περὶ τὸ 1270 ὑπηρετοῦσε στὴν ἴδια αὐτὴ ἀρχιεπισκοπὴ μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ *χαρτοφύλακος* ἕνας σπουδαῖος λόγιος τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ *ὕπατος τῶν φιλοσόφων* Ἰωάννης Πεδιάσιμος. Ὁ Πε-

44. Δύο κατηχητήριοι λόγοι του, οἱ ὑπ' ἀριθμ. 6 καὶ 9, ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Pitra, *Auctarium* V καὶ VI, στ. 737-46.

45. Βλ. τώρα Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 50*-51*, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στοὺς κώδικες ποὺ τοὺς διασώζουν καὶ στὶς ἐκδόσεις τῶν κανόνων. Βλ. καὶ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα", *BZ* 8 (1899), σσ. 75-76.

46. Ἐκδ. ὑπὸ Pitra, *Auctarium* I, στ. 719-28.

47. Βλ. Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 51*-52*. Μία ἔμμετρη σφραγίδα τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ ἐξέδωσε ὁ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V: *L'église*, 1-3, Paris, 1963-1972, μέρος 3, no. 2017.

48. Γιὰ τὰ ἀμφίβολα καὶ ψευδεπίγραφα ἔργα βλ. τώρα τὴν προσεκτικὴ συζήτηση γι' αὐτὰ ἀπὸ τὸν Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 53*-59*.

49. Τὴν ἔκδοση τοῦ καρδιναλίου J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica, Spicilegio solesmensi, Juris ecclesiastici Graecorum, selecta paralipomena*, τόμ. VI, Paris-Romae, 1891, ἐπιμελήθηκε ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του ὁ Albert Battandier μὲ πολλὲς ἀβλεψίες καὶ λάθη, τὰ ὁποῖα καὶ ἀδικοῦν τὸν σοφὸ Pitra, ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν πρόλαβε νὰ ἑτοιμάσει κριτικὰ τὴν ἔκδοση καὶ νὰ γράψει τὴν ἀναγκαία Εἰσαγωγή.

50. Ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Χωματηνοῦ ποὺ περιλαμβάνει τὰ ὑπ' ἀριθμ. 1-152 λήμματα τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα 62 τοῦ Μονάχου (περ. 1550-1565 A.D.), ff. 12r-286r, ἔδωσε σὲ μία ὑποδειγματικὴ κριτικὴ ἔκδοση ὁ καθηγητὴς G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora* (CFHB, no. XXXVIII), Berolini-Novi Evoraci, 2002, σσ. 1-462, ὅπου καὶ ἀποκαθίσταται τὸ νομοκανονικὸ πρωτίστως ἔργο τοῦ Χωματηνοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ σωζόμενη ἀλληλογραφία του μὲ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ (nos. 112 καὶ 150). Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 113 κείμενο ἀποτελεῖ τὴν ἀπάντηση τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ πρὸς τὸν Χωματηνό).

51. Ἡ Ἀχρίδα περιῆλθε στὰ χέρια τοῦ *σεβαστοκράτορος* Ἰωάννη Παλαιολόγου μετὰ τὴ νικηφόρα μάχη τῆς Πελαγονίας τὸ θέρος τοῦ 1259 μὲ τὴ σύμπραξη καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου της Κωνσταντίνου Καβάσιλα· βλ. Ἀκροπολίτης, I, (ἐκδ. Heisenberg), σσ. 166.11-167.5. (Πβλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐργασία στὸν παρόντα τόμο τοῦ συναδέλφου Κ. Πιτσάκη, σσ. 151-230).

διάσιμος, πού αἰσθανόταν στὴν Ἀχρίδα τὴν *καταπίεση τοῦ ἄφιλου κλήρου*, μᾶς ἄφησε πολλὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἄλλα ἔργα· ἔγραψε, ὅμως, ὅπως καὶ ὁ Χωματηνός, μία πραγματεία «*περὶ γάμων κεκωλυμένων καὶ ἀκωλύτων*».[52] Ὡστόσο, δὲν γνωρίζουμε ἂν χρησιμοποίησε τὴ νομικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Χωματηνοῦ, τὴ λογιότητα τοῦ ὁποίου ἐπαινεῖ.[53] Ὁ ἴδιος ὁ Πεδιάσιμος θὰ στείλει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν μαθητή του Δουκόπουλο γιὰ περαιτέρω σπουδές.[54]

Ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς ἄλλους λογίους τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου' ἄξιος μνείας εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακός, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 1330, κατ' ἐντολὴν τοῦ *δεσπότη* Ἰωάννη Ὀρσίνι καὶ τῆς συζύγου του Ἄννας Παλαιολογίνας, ἔγραψε σὲ δημώδη γλώσσα μία συλλογὴ ἱστοριῶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο σὲ 8.799 τροχαϊκοὺς ὀκτασύλλαβους στίχους. Ἡ ποιητικὴ καὶ λογοτεχνική, ὡστόσο, ἀξία αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι περιορισμένη. Ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης του É. Legrand, στὴ σύντομη Εἰσαγωγή του, πού ἀπευθύνει στὸν Ἰωάννη Ψυχάρη, λέγει αὐστηρὰ γιὰ τὸ ἔργο αὐτό: «ἂν ὑπάρχει στὸν κόσμο ὅλο ἕνα βιβλίο πού δὲν θὰ διαβαστεῖ ποτέ, τότε ἀσφαλῶς εἶναι τοῦτο ἐδῶ».[55] Πιστεύοντας στὴν κρίση τοῦ σοφοῦ Legrand διεξῆλθα ἐπιτροχάδην τὴ φλύαρη αὐτὴ ποιητικὴ σύνθεση. Ὅμως, οἱ καθηγητὲς H.-G.Beck καὶ Elizabeth Jeffreys, μελέτησαν προσεκτικὰ τὸ ἔργο, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν ἐν μέρει τὴν αὐστηρὴ κρίση τοῦ γάλλου ἐκδότη.[56] Ὁ Beck μάλιστα ἀπορεῖ πῶς τὸ ἔργο σώθηκε σὲ τρία χειρόγραφα τοῦ 15ου αἰώνα.[57] Ἰδοὺ ἡ αἰτιολόγηση τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου στὸ *Προοίμιο* τοῦ ποιήματος:[58]

52. Ἔκδοση τοῦ ἔργου ὑπὸ A. Schminck, "Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediasimos", *FM* 1 (1976), 126-74. Βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Χωματηνοῦ, ὅ.π., σημ. 46. Πβλ. καὶ Prinzing, *Chomateni Ponemata*, no. A, σσ. 19-26. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο Πόθο βλ. C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Century (1204-ca. 1310)*, Nicosia, 1982, σσ. 116-25, ὅπου ἀναφορὰ στὴ σταδιοδρομία καὶ τὴν πνευματική του παραγωγή, καθὼς καὶ τὴ δράση του στὴν Ἀχρίδα, στὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης *PLP*, no. 22235.

53. Ὁ Δημήτριος Χωματηνὸς ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν Πεδιάσιμο «*ἀνὴρ ἐλλογιμώτατος*», βλ. Schminck, "Der Traktat", ὅ.π., σσ. 134, 156.366-367 καὶ 173. Πβλ. Prinzing, *Chomateni Ponemata*, σσ. 40*-41*.

54. Τὶς πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 35 τοῦ Γεωργίου Κυπρίου πρὸς τὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο, ἡ ὁποία καὶ χρονολογεῖται στὴ δεκαετία τοῦ 1270, ὅπου γίνεται μνεία καὶ τοῦ ἐχθρικοῦ κλήρου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Πεδιασίμου στὴν Ἀχρίδα. Ἔκδ. Σ. Εὐστρατιάδης, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 1 (1908), 431-32. Τὴν ἐπιστολὴ ἐξέδωσε πρῶτος ὁ M. Treu, *Theodori Pediasimi, eiusque amicorum quae extant*, Potsdam, 1899, σσ. 48-49.

55. Ἔκδοση ὑπὸ É. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. 1-10, Παρίσι, 1880-1913, τόμ. 5, Παρίσι, 1890. Ὁ Legrand ἀποκαλεῖ τὸν Ἑρμονιακὸ «*ἕναν ἀξιόλογο ἀμαθῆ*», βλ. ἰδ. σ. vi. Πβλ. καὶ H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο, 1971 (ἑλλ. μτφρ. ὑπὸ N. Eideneier μὲ βιβλιογραφικὲς προσθῆκες H. Eideneier, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, [ΜΙΕΤ], γ' ἔκδ. 1999, σσ. 265-67). Ὁ Beck *μάλιστα* ἀποφαίνεται (σ. 266) ὅτι ὁ Ἑρμονιακὸς βρισκόταν τότε στὴν Ἤπειρο, «πού ὡς τώρα ἐλάχιστο ρόλο εἶχε παίξει στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας τοῦ Βυζαντίου».

56. Βλ. Beck, *ὅ.π.*, σσ. 266-67. Βλ. ἐπίσης E. M. Jeffreys, "Constantine Hermoniakos and Byzantine Education", *Δωδώνη* 4 (1975), 79-109, ἰδ. σσ. 107-9.

57. Beck, *ὅ.π.*, σ. 267. Πρόκειται γιὰ τρεῖς κώδικες τοῦ 15ου αἰ.: *Leiden. Vulcanius* 93, *Paris. suppl. gr.* 444 καὶ *Paris. Coislin* 316.

58. Βλ. *La querre de Troie, poème du XIVe siècle en vers octosyllabes par Constantin Hermoniacos*, par É. Legrand, Παρίσι, 1890, σ. 4.23-31.

Ἐπροστάχθην τοῦ πεζεῦσαι
ἐκ τὰς δυσκολούσας λέξεις
τοῦ Ὁμήρου ῥαψῳδίας
εἰς παντοίαν σαφηνείαν
ἐπὶ τὸ σαφὲς ἐπίπαν·
ἵνα γοῦν γραμματισμένοι
καὶ μὴ γραφικὲς παιδεύσεις
ἐδιδάχθησαν κἂν ὅλως
ἐπευκόλως νὰ νοοῦσι.

Ἕνα τέτοιο ποίημα, πού σήμερα δυνατὸ νὰ προσελκύει τοὺς μελετητὲς τῆς δημώδους βυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἂν ἀκουόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Θεσσαλονίκη ἢ ἀκόμη τὴν Τραπεζούντα τὸ 1330, θὰ προκαλοῦσε τὸν γέλωτα μεταξὺ τῶν λογίων.

Δύο ἀπὸ τοὺς δωρητὲς τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν στὴ Μόκιστα (σημερινὴ Ἁγία Σοφία) τῆς Αἰτωλίας γύρω στὸ 1300, ὁ *πρωτοστράτωρ* Μιχαὴλ Ζωριανὸς καὶ ὁ Κοσμᾶς Ἀνδριτζόπουλος, μᾶς ἄφησαν ὁ πρῶτος ἕνα ἔμμετρο κτητορικὸ σημείωμα 14 στίχων σὲ τετραευάγγελο πού σήμερα βρίσκεται στὴν Ὀξφόρδη (Barocci 29)[59] καὶ ὁ Ἀνδρι-

59. Γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ζωριανὸ βλ. *PLP*, III, no. 6666. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐρυθρόγραφο κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Ζωριανοῦ, μετὰ τὴν ἀνάλυση τῶν βραχυγραφιῶν καὶ τὴ σιωπηρὴ διόρθωση τῶν λιγοστῶν ὀρθογραφικῶν πταισμάτων, ἔχει ὡς ἑξῆς:

[φ. 29v] *Εὐαγγελιστῶν, τοὺς θεοπνεύστους λόγους*
τομαῖς διαιρεθέντας, εὐεπιβόλοις
καὶ τῇδε βίβλῳ, τεχνικῶς ἡρμοσμένους
ἅπας ἀκούων, ἐ<ν>τρυφῶν καθ' ἡμέραν
ἑστῶσιν ὠσί, τοῖς ὑπεμφωνουμένοις
Μιχαὴλ δὲ θαύμαζε, τῷ Ζωριάνῳ,
ὀφφικίου ἔχοντος, τοῦ τῆς τραπέζης
Θωμᾶ δεσπότου, εὐσεβοῦς βασιλέως,
τῷ σπουδάσαντι, συντόνῳ προθυμίᾳ,
σπούδασμα πολλοῖς, οὐ πρὶν ἐσπουδασμένον
καὶ καλλιεργήσαντι, κόσμοις ποικίλοις
τοὺς μὲν ξενίζει, τοὺς ὁρῶντας ὡς ἔχει
τοῖς τοῦ Θεοῦ δὲ ῥήμασι, ψυχοτρόφοις |
[f. 30r] *εὐεργετεῖ ἅπαντας, ἀκροωμένους.*

Οἱ στίχοι 7-8 γράφτηκαν μὲ μαῦρο μελάνι, καὶ ἴσως λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸ ἴδιο ὅμως χέρι, στὸ f. 30r μὲ παραπεμπτικὸ σταυρὸ μετὰ τὸ ὄνομα Ζωριάνῳ. Τὸ ποίημα ἐξέδωσε πρῶτος ὁ Σπ. Π. Λάμπρος, "Πρόχειρον σημείωμα περὶ Μιχαὴλ Ζωριανοῦ", *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ* 7 (1903), 217-18. Ὁ Λάμπρος ἐπανῆλθε συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Ζωριανό: "Μιχαὴλ Ζωριανὸς καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 29 Βαροκκικὸς κῶδιξ,", *Αὐτόθι* 8 (1904), 64. Τοῦ ἰδίου "Σύμμικτα", *ΝΕ* 3 (1906), 474-76. Βλ. τώρα τὴν ἐκτενῆ συζήτηση ἀπὸ τὴν Annemarie Weyl Carr, "Oxford, Barocci 29 and manuscript illumination in Epiros", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀθῆναι, 1992, ἰδ. σσ. 570-73. Στὸν Μιχαὴλ Ζωριανὸ ἀποδόθηκαν καὶ οἱ στίχοι πού ὑπάρχουν στὸν κώδικα Barocci 29 στοὺς τέσσερεις Εὐαγγελιστὲς (βλ. ff. 29v, 116v, 172rbis, καὶ 341r-v). Ἡ Weyl Carr ἀπέδειξε, ὡστόσο, (ὅ.π., σ. 572) ὅτι ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλα χειρόγραφα –μερικὰ πρωϊμότερα– καὶ δὲν ἀποτελοῦν δικές του συνθέσεις.

τζόπουλος μία σύντομη καὶ περίεργη προφητεία γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ ἀντιχρίστου ποὺ ἀφιερώνει στὸν Μιχαὴλ Ζωριανό.[60]

Δὲν θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ διαφύγει τῆς προσοχῆς μας πῶς ἀκόμη καὶ τὸν βίο τῆς ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας θὰ τὸν γράψει ὁ μοναχὸς Ἰὼβ Μελίας Ἰασίτης, ἕνας κωνσταντινουπολίτης λόγιος, ὅταν, ἐξαιτίας τῆς σθεναρῆς ἀνθενωτικῆς του στάσης, θὰ ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο περὶ τὸ 1275, πιθανὸν στὴ δυτικὴ αὐτὴ περιοχή.[61] Ἀκόμη, ὁ γνωστὸς λόγιος τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ 14ου αἰῶνος Ἰωσὴφ ὁ Φιλόσοφος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, χρειάστηκε νὰ καταφύγει γιὰ τὴ μόρφωσή του στὴ Θεσσαλονίκη πρῶτα καὶ μετὰ στὴν Κωνσταντινούπολη.[62]

Ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα

Τὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἕνα ἀκόμη τεκμήριο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου', μελέτησαν ἐπὶ τόπου καὶ κατέγραψαν πρῶτα οἱ Ἄνθιμος Ἀλεξούδης καὶ Σπ. Λάμπρος στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰώνα.[63] Τὰ τελευταῖα χρόνια προσείλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ τὰ ἐντοπίσουν στὶς διάφορες συλλογὲς καὶ νὰ διακρίνουν τὶς τυχὸν ἰδιαιτερότητές τους. Ὁ ἀείμνηστος Λέανδρος Βρανούσης ἐπικέντρωσε τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ χειρόγραφα τῶν Ἰωαννίνων (1968).[64] Τὸν δρόμο γιὰ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἠπειρωτικῶν χειρογράφων ἄνοιξε τὸ 1973 ὁ καθηγητὴς Λίνος Πολίτης, μὲ τὸ πρωτοπόρο ἔργο του: "Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἤπειρο".[65] Ὁ καθηγητὴς Εὐάγγελος Χρυσὸς συγκέντρωσε χειρόγραφα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰώνα,[66] ὅπως καὶ ἡ καθηγήτρια Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ.[67] Μεγάλη ὤθηση στὴ σπουδὴ τῶν χειρογράφων ἔδωσαν οἱ ἐργασίες τῶν καθηγητῶν D.R. Reisnch καὶ Annemarie Weyl Carr στὸ Συνέδριο ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας τοῦ Erice τὸ 1988.[68] Τόσο ὁ Reinsch ὅσο καὶ ἡ Weyl Carr ἐπανῆλθαν στὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα στὸ Συνέδριο γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου ποὺ συγκλήθηκε στὴν Ἄρτα τὸν Μάϊο τοῦ 1990.[69] Ἡ τελευταία πολύτιμη συμβολὴ γιὰ τὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα προῆλθε ἀπὸ τὴν Annaclara Cataldi Palau, ποὺ μελέτησε ἕναν ἀριθμὸ χειρογράφων ἠπειρωτικῆς προέλευσης στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Magdalen College τῆς Ὀξφόρδης.[70]

---

60. Τὸ στιχούργημα τοῦ Ἀνδριτζοπούλου σώζεται στὸν κώδικα *Paris. gr.* 2661, ff. 208r-209r, ποὺ ἀντεγράφη τὸ 1364 ἀπὸ τὸν ἱερέα Δημήτριο Φιλομάτη. Γιὰ τὸν Ἀνδριτζόπουλο βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, "'Ἡ πρόρρησις τοῦ Ἀνδριτζοπούλου", *NE* 3 (1906), 474-76 (κείμενο σσ. 475-76), *PLP*, I, no. 940. Βλ. ἐπίσης D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge, 1984, σ. 247. Βλ. ἀκόμη Β. Κατσαρός, "Λόγια στοιχεῖα στὴν ἐπιγραφικὴ τοῦ «Δεσποτάτου». Λόγιοι καὶ διανοούμενοι κατὰ τὸν 13ο αἰ. στὴν Ἤπειρο μὲ βάση τὶς ἔμμετρες ἐπιγραφές", *Πρακτικά, ὅ.π.*, σσ. 520-21 (πίν. 1, 2, 7-8).

61. *BHG*[3], no. 1736, ἔκδ. Ἀ Μουστοξύδης, *Ἑλληνομνήμων ἢ σύμμικτα ἑλληνικά*, I.1, Ἀθῆναι, 1843, σσ. 42-47. J. A. C. Buchon, *Nouvelles recherches sur la principauté de Morèe*, II, Paris, 1845, σσ. 401-6 (= *PG* 127, στ. 904-8). Παχυμέρης, (ἔκδ. Failler) (CFHB), II, σ. 503.26-30. Γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Ἰὼβ Ἰασίτη βλ. Λ. Ι. Βρανούσης, *Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα*, Ἰωάννινα, 1962, σσ. 49-54, ὅπου καὶ μνεία τῶν ἐκδόσεων τοῦ βίου καὶ ἀποκατάσταση τῆς βιογραφίας τοῦ Ἰώβ. Βλ. ἐπίσης Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479, ὅ.π.*, σ. 247. *PLP*, IV, no. 7959.

62. Γιὰ τὸν Ἰωσὴφ Φιλόσοφο καὶ τὴν ἄφιξή του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ἀνώτερες σπουδὲς στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., ὅπου φαίνεται ὅτι συνδέθηκε μὲ τὸν κύκλο τῶν μαθητῶν του Πλανούδη, βλ. M. Treu, "Der Philosoph Joseph", *BZ* 8 (1899), 1-64. J. Dräseke, "Zum Philosophen Joseph", *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 42 (1899), 612-20. Βλ. ἐπίσης Constantinides, *Higher Education*, *ὅ.π.*, σ. 86 καὶ σημ. 133, ἰδ. σ. 108 καὶ σημ. 122, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὴ Νίκαια, ἐξάλλου, κατέφυγε ὁ γνωστὸς μοναχὸς Ὑάκινθος, ὀπαδὸς καὶ ἡγέτης ἀργότερα τῶν Ἀρσενιατῶν, ποὺ φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπὸ τὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου', ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Παχυμέρη: «*ἐκ δύσεως καί γε Νικαίαθι γεγονώς, ἔν τινι τοῦ Ἀρχιστρατήγου ναῷ ἐγγὺς τοῦ ἐκεῖσε πατριαρχείου προσκαθίσας, ξένος τε καὶ ἀγνὼς τὰ πλεῖστα, παῖδας τε ἐπισυνάγει καί, τούτους ἀνάγων τὰ εἰς προπαιδείαν, ἐπορίζετο τὰς τροφάς*». Βλ. Παχυμέρης (ἔκδ. Failler), IV, 18, σ. 383.10-14.

63. Βλ. Ἄνθιμος Ἀλεξούδης, μητροπολίτης Ἀμασείας, "Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἐκκλησίαις τῆς συνοικίας Κάστρου, πόλεως Βερατίου τῆς μητροπόλεως Βελεγράδων εὑρισκομένων ἀρχαίων χειρογράφων", *ΔΙΕΕΕ* 5 (1900), 352-69. Τοῦ ἰδίου, "Δύο σημειώματα ἐκ χειρογράφων", *ΔΙΕΕΕ* 4 (1892), 275-81. Τοῦ ἰδίου, "Κώδικες ἐπαρχίας Βελεγράδων", *ΕΑ* 20 (1900), 485-86, 509-11, 525-27, 537-38, 544-45 καὶ

21 (1901), 15-16, 55-56, 71-72, 160 καὶ 299. Σπ. Λάμπρος, "Διορθώσεις εἰς ἔγγραφον ἐκ Βελεγράδων", *NE* 7 (1910), 486-87. Τοῦ ἰδίου, "'Ἠπειρωτικά", *NE* 10 (1913), 369-443 καὶ 11 (1914), 3-56. Τοῦ ἰδίου, "Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καὶ οἱ ἐν αὐτῷ κώδικες", *NE* 10 (1913), 398-418. Στ. Κυριακίδης, "Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Ἰωαννίνοις Ζωσιμαίας σχολῆς", *NE* 9 (1912), 304-11. N. A. Bees, "Die Evangelienhandschrift der Metropolitankirche zu Janina", *BNJ* 3 (1922), 160. Ἰ. Θ. Κολιτσάρας, "Κῶδιξ Εὐαγγελίου Μολυβδοσκεπάστου", *ΗΧ* 15 (1940), 159-73.

64. Λ. Βρανούσης, "'Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου Ἰωαννίνων", *Χαριστήριον Ἀναστασίου Ὀρλάνδου*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι, 1967-68, σσ. 439-515. Βλ. τοῦ ἰδίου, *Χρονικὰ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα*, Ἰωάννινα, 1962.

65. Λ. Πολίτης, "Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἤπειρο", *ΕΕΦΣΑΠΘ* 12 (1973), 329-407 (μὲ 30 πίνακες). Βλ. καὶ Δ. Μ. Σάρρος, "Παλαιογραφικὸς Ἔρανος, Ε΄. Τῆς ἐν Ἠπείρῳ Βήσσης (Βεζήτζας) εἷς εὐαγγελικὸς κῶδιξ καὶ ἐπιγραφαί τινες (ΙΕ΄-ΙΗ΄ αἰῶνος) ἐκ ναῶν ἐν αὐτῇ καὶ παρ' αὐτῇ ἱδρυμένων", *Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως* 33 (1910-1911), 101-4.

66. Ε. Χρυσός, "'Ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11", *ΗΧ* 22 (1980), 58-65, ἰδ. σσ. 63-65.

67. Φ. Εὐαγγελάτου Νοταρᾶ, "Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ «σημειώματα» κωδίκων", *ΗΧ* 27 (1985), 115-26. Τῆς ἰδίας, "Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Γλαβινίτσας", *ΗΧ* 28 (1986-87), 33-36.

68. D.R. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice (18-25 settembre,1988)*, Spoleto, 1991, I, σσ. 79-97 (μὲ 14 πίνακες). Annemarie Weyl Carr, "Thoughts on the Production of Provincial Illuminated Books in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Αὐτόθι*, II, σσ. 661-88, ἰδ. σσ. 679-81.

69. D. R. Reinsch, "'Ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα. Μερικὲς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου, 1990)*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 545-50. Annemarie Weyl Carr, "Oxford Barocci 29 and the manuscript illumination in Epiros", *Αὐτόθι*, σσ. 567-84, ἰδ. σσ. 567-69.

70. Annaclara Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra (British Library), ed a Oxford (Magdalen College). I. Manoscritti di Berat. II. Manoscritti di Ioannina e Zagoria. III. Manoscritti di Grevena e Leuca", *Codices Manuscripti* 20/21 (1997), 3-59 (μὲ 22 πίν. στὶς σσ. 38-59).

Ἀπομένουν ὅμως ἀκόμη πολλά. Ὅπως ἡ μελέτη τῶν 90 περίπου κωδίκων ποὺ ἀπέκτησε στὰ Ἰωάννινα τὸ 1870/71 ἡ βαρώνη Angelica Burdett Coutts, τὰ ὁποῖα καὶ διατέθηκαν σὲ δύο δημοπρασίες στὸ Λονδῖνο τὸν Μάϊο τοῦ 1922 καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1987 κι ἔτσι διασκορπίστηκαν σὲ διάφορες συλλογές.[71] Ἀκόμη πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν κώδικες ποὺ παρόλο ποὺ γράφτηκαν ἀλλοῦ κατέληξαν στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς του καὶ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ πνεύματος, μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης ἢ καὶ ἄλλους ἁπλοὺς κτήτορες.

Μετὰ τὴ διαπίστωση ὁρισμένων ἰδιαιτεροτήτων τους τὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα αὐξάνονται διαρκῶς. Ἔτσι τὰ γνωστὰ καὶ χρονολογημένα τὴν περίοδο αὐτὴ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ ἀντιγράφηκαν στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου', γράφτηκαν σὲ χοντρὴ ἐπαρχιακὴ περγαμηνή, ποὺ συχνὰ φέρει τρύπες καὶ ραψίματα, σὲ συντηρητικὴ γραφὴ καὶ μὲ χοντροκομμένες πένες.[72] Καμμιὰ φορὰ ἡ ἔλλειψη γραφικῆς ὕλης ὁδηγεῖ τοὺς βιβλιογράφους στὴ χρησιμοποίηση παλαιοτέρων βιβλίων, ὁπότε ξεπλένεται καὶ ἀποξένεται τὸ ἀρχαιότερο κείμενο γιὰ νὰ γραφεῖ τὸ νέο. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς *εὐαγγελισταρίου* ποὺ δώρησε στὴ μονή του μετὰ τὸ 1319 ὁ *κτίτωρ* τῆς μονῆς Ἁγίου Νικολάου στὸ νησὶ τῶν Ἰωαννίνων Μιχαὴλ Φιλανθρωπηνός, *οἰκονόμος* τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων, ποὺ σήμερα σώζεται στὸ μουσεῖο Μπενάκη (ἀρ. 53). Τὸ *παλίμψηστο* αὐτὸ χειρόγραφο περιεῖχε νωρίτερα τὸ ἔργο τοῦ Χρυσοστόμου, *ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν*, ποὺ εἶχε γραφτεῖ

71. Βλ. *The Burdett Coutts' Library. Catalogue of the Valuable Library, the Property of the Late Baroness Burdett Coutts, which will be sold by Auction by Messrs. Sotheby, Wilkinson & Hodge on Monday 15 of May, 1922 and Two following Days*, London, 1922, σσ. 27-38 (= The Janina Manuscripts, Lots 167-231). 50 κώδικες ἀπὸ τὴ δημοπρασία αὐτὴ περιῆλθαν στὴ συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Michigan καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη καταλογογραφηθεῖ λεπτομερῶς. Γιὰ τὰ *εὐαγγελιστάρια* καὶ *εὐαγγέλια* βλ. πρόχειρα K. A. Clark, *A Descriptic Catalogue of Greek New Testament Manuscripts in America*, Chicago, 1937, σσ. 280-319 καὶ 321-22. Πβλ. καὶ Annemarie Weyl Carr, "Oxford, Barocci 29 and the manuscript illumination in Epiros", ὅ.π., σ. 568, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τὰ σημερινὰ χειρόγραφα BL, *Additional* nos. 40655, 40656 περιῆλθαν μὲ ἀγορὰ στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ τὴ δημοπρασία αὐτή. Βλ. *British Museum, Catalogue of Additions to the Manuscripts 1921-1925*, Preface by A. Jefferies Collins, London, 1950, σσ. 111-12. Γιὰ τὴ δημοπρασία αὐτὴ βλ. καὶ Ἰω. Γενναδίου, "Τὰ Ἰωαννητικὰ χειρόγραφα. Ἡ διαρπαγὴ καὶ ἀπεμπόλησις αὐτῶν", *ΗΧ* 2 (1927), 229-44. Γιὰ τὴ δημοπρασία τοῦ 1987 βλ. *Sotheby's, Western Manuscripts and Miniatures, London, Thursday 23rd June 1987 at 2.30 PM*, London, 1987, σσ. 42-67 (= Greek Manuscripts from the Library of Baroness Angela Georgina Burdett-Coutts (1814-1905), Lots 41-67). Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῆς δημοπρασίας τοῦ 1987 περιῆλθαν ἀπὸ ἀγορὰ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμη καταλογογραφηθεῖ, ἐνῶ τὸ ὑπ. ἀριθμ. 54 (σ. 60 τοῦ Καταλόγου τῆς δημοπρασίας χφ), ποὺ περιέχει τὴ γραμματικὴ τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὴ Βρεττανικὴ Βιβλιοθήκη. Πρόκειται γιὰ τὸν σημερινὸ *παλίμψηστο* κώδικα BL, *Add.* 64797 τοῦ 15ου αἰ., τὸ κατώτερο κείμενο τοῦ ὁποίου περιεῖχε βίους ἁγίων 11ου-12ου αἰ. Βλ. *The British Library, Catalogue of Additions to the Manuscripts, New Series, 1986-1990,* Part I, *Descriptions, Additional Manuscripts 63650-68891*, The British Library, 1993, σ. 167. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς βαρώνης Burdett-Coutts βλ. τώρα καὶ τὴν ἀδημοσίευτη διατριβὴ τῆς Natalie Tchernetska, *Greek Palimpsests in Cambridge*, Cambridge, 2001, ἰδ. σσ. 73-74.

72. Βλ. Reinsch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", ὅ.π., σσ. 84-85, 91. Τοῦ ἰδίου, "'Ηπειρωτικὰ χειρόγραφα. Μερικὲς παρατηρήσεις καὶ σκέψεις", *Πρακτικά*, ὅ.π., σσ. 548-49. Βλ. καὶ I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, (CBM), III, Stuttgart, 1982, σ. 157.

κατὰ τὸν 10ο ἢ 11ο αἰ. .[73] Παρόλο ποὺ ὁ 68ος *κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης* Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπαγόρευσε τὴν πρακτικὴ αὐτή, τουλάχιστο γιὰ τὰ θεολογικὰ χειρόγραφα, δὲν φαίνεται νὰ ἐξέλιπε ποτέ.[74] Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο τῶν χειρογράφων αὐτῶν εἶναι αὐτὸ ποὺ ὁ Alexander Turyn ὀνόμασε yellow wash, δηλαδὴ ταινιοειδεῖς ἐπικαλύψεις τῶν ἐπιτίτλων καὶ ἄλλων ἐνδιαφερόντων τμημάτων τῆς γραφῆς μὲ ὑποκίτρινη μελάνη. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα κυρίως νοτιοϊταλικῆς προέλευσης.[75] Σχεδὸν ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχουν ὣς τώρα ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι λειτουργικοῦ ἢ θεολογικοῦ περιεχομένου, *εὐαγγελιστάρια, ψαλτήρια*, μουσικά, *Πράξεις* καὶ *Ἐπιστολὲς* τῶν Ἀποστόλων κλπ. Ἰδοὺ μερικὰ παραδείγματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1319, ὁ Κωνσταντῖνος Μελιτᾶς καὶ ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης δώρισαν στὸν ναὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ στὴν ἐπισκοπὴ Ἰωαννίνων ἕνα νομοκανονικὸ χειρόγραφο, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Σινᾶ (ἀρ. 1641). Τὸ χειρόγραφο γράφτηκε ἀπὸ πολλὰ χέρια, ἀγνοοῦμε ὅμως τὸν χῶρο ἀντιγραφῆς του.[76] Τὴν ἴδια περίοδο, καὶ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ 1319, ὁ *δομέστικος* καὶ *νομικὸς* τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων Νικόλαος ἔγραψε ἕνα μουσικὸ χειρόγραφο (*στιχηράριον*) γιὰ κάποιον Μονηροβιώτη, τὸν σημερινὸ κώδικα BL, *Additional* 27865.[77] Τέλος, ἕνα χειρόγραφο, ποὺ περιέχει σχολιασμένα Ἀριστοτελικὰ κείμενα, θεωρήθηκε ὅτι ἔχει πιθανὴ προέλευση ἀπὸ τὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο.[78] Ἐὰν ἐντοπιστοῦν

73. Πρόσφατα περιέγραψαν τὸν κώδικα οἱ Εὐρυδίκη Λάππα-Ζίζηκα καὶ Ματούλα Ρίζου-Κουρουποῦ, *Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.)*, Ἀθήνα, 1991, ἀρ. 26 (Μπεν. 53), σσ. 49-50 (πίν. 33-34). Βλ. καὶ Ἀ. Τσελίκας, *Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς (9ος-19ος αἰ.)*, Ἀθήνα, 1977, ἀρ. 3, σσ. 17-18. Πβλ. καὶ Ε. Χρυσός, "'Η προαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη", *Δωδώνη* 5 (1976), 337-48, ἰδ. σ. 348. Τοῦ ἰδίου, "'Ιστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11", *ΗΧ* 22 (1980), σσ. 64-65. Reisnch, "Bemerkungen zu epirotischen Handschriften", ὅ.π., σ. 91.

74. *PG* 137, στ. 748-52. Βλ. τώρα *The Council in Trullo revisited*, ed. G. Nedungatt and M. Featherstone, (Κανονικά, 6) (Pontificio Istituto Orientale), Ρώμη, 1995, σσ. 150-51.

75. A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*, (DOS, 17), Washington, D.C., 1980, σσ. 8, 16 καὶ 70. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, I, Urbana-Chicago-London, 1972, σσ. 6, 170, 189, 202.

76. Ἐκτενὴ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου βλ. στὸν V. Beneševič, *Catalogus codicum manuscriptorum Graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, St. Petersburg, 1917, τόμ. III, σσ. 116-23. Ὁ ἐνδιαφέρων κολοφώνας στὸ f. 328v ἔχει ὡς ἑξῆς: *Ἐδόθη τὸ παρὸν νομοκάνονον εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγάλου ἀρχιστρατήγου τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Ἰωαννίνων, παρὰ τῶν μεγαλεπιφανεστάτων ἐν κυρίῳ ἡμετ(έ)ρ(ων) τέκνων ἀγαπητῶν τοῦ τε Μελιτᾶ κῦρ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μεσαρίτ(ου) κῦρ Νικολ(άου), καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες τοῦτ(ο) εὔχεσθε ὑπὲρ αὐτῶν διὰ τὸν Κ(ύριο)ν.* Βλ. ἐπίσης Χρυσός, "'Ιστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11", ὅ.π., σ. 64. Πβλ καὶ Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, ὅ.π., 248.

77. Περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. στὸν *Catalogue of Additions to the manuscripts in the British Museum in the Year 1854-1875*, London, 1877, σ. 366. Βλ. τώρα Annaclara Cataldi Palau, "Manoscritti epiroti a Londra (British Museum) ed a Oxford (Magdalen College)", *Codices Manuscripti* 20/21 (1997), 18-20, ὅπου καὶ φωτογραφίες τοῦ κώδικα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

78. Βλ. Reinsch, "'Ηπειρωτικὰ χειρόγραφα", ὅ.π., σ. 550, ποὺ παραπέμπει στὸν G. Prato, "La presentatione del testo nei manoscritti tardobizantini", *Atti del Convegno internationale «Il libro e il testo» (Urbino, 20-23 settembre 1982)* a cura di C. Questa e R. Raffaeli, Urbino, 1984, σ. 75. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ δῶ τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Prato.

καὶ ἄλλα τέτοια χειρόγραφα καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ προέλευσή τους, τότε τὸ πνευματικὸ σκηνικὸ τῆς μεσαιωνικῆς Ἠπείρου, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴ *θύραθεν παίδευσιν*, πιθανὸν νὰ ἀλλάξει.

Πρόσφατες δημοσιεύσεις τῶν Irmgard Hutter καὶ Annemarie Weyl Carr γιὰ εἰκονογραφημένα *εὐαγγέλια* ἠπειρωτικῆς προέλευσης, μᾶς ὁδηγοῦν σὲ ἄλλη κατεύθυνση, σὲ μέλη τῆς ἄρχουσας τάξης καὶ εὐπόρους χορηγούς.[79] Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ δὲν γράφτηκαν κατ' ἀνάγκην στὴν Ἤπειρο, καὶ προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Παραγγέλθηκαν ὅμως ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔδρασαν στὴν Ἤπειρο ἢ κατέληξαν ἐκεῖ, ὅπως συνέβη μὲ τὸ χειρόγραφο τῆς Ὀξφόρδης (Barocci 29), ποὺ ἦταν γύρω στὸ 1300 στὰ χέρια τοῦ Μιχαὴλ Ζωριανοῦ, ποὺ ἔφερε τὸ ἀξίωμα τοῦ *ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ δεσπότη* Θωμᾶ, καὶ ὁ ὁποῖος στὰ λευκὰ φύλλα τοῦ κώδικα (ff. 29v-30r) ἔγραψε ἕνα ἔμμετρο κτητορικὸ σημείωμα, ὅπου διαφαίνεται ἡ λογιότητά του.[80]

Σχετικὸ μὲ τὰ χειρόγραφα εἶναι καὶ τὸ θέμα τῶν βιβλιοθηκῶν, τόσο τῶν μοναστικῶν ὅσο καὶ τῶν ἰδιωτικῶν καὶ μάλιστα ἐκείνων τῶν γνωστῶν λογίων ποὺ ἔδρασαν στὴν Ἤπειρο. Ὁ ἴδιος ὁ Χωματηνὸς μιλᾶ γιὰ τὰ νομικά του βιβλία ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Ἀχρίδα: «... *καὶ ταῦτα πολιαῖς βίβλοις νομικαῖς ἐκφερομένην, αἵτινες καὶ ἡμῖν ἐκ τῆς μεγαλοπόλεως προσεγένοντο* ...».[81] Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ὅταν καταλήφθηκε ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τοὺς Φράγκους κατέφυγε καὶ ἔζησε ἐξόριστος στὴν Κέα, καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια ἀναζητοῦσε τὰ ἀπολεσθέντα βιβλία τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης μὲ μερικὴ ὅμως ἐπιτυχία.[82] Ἕνα ἀπ' αὐτά, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔσωζε ἕνα σπάνιο ἔργο, τὴν Ἑκάλη τοῦ Καλλιμάχου, χάθηκε ὁριστικὰ ὡς κείμενο καὶ μᾶς σώζεται σήμερα μόνο ἀποσπασματικά.[83] Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ διερευνηθεῖ γιὰ τὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἀποκαύκου, τοῦ Βαρδάνη, τοῦ Εὐθύμιου Τορνίκη, τοῦ Νικολάου Γοριανίτη, τοῦ Βασιλείου Πεδιαδίτη καὶ ἄλλων λογίων ποὺ βρέθηκαν μετὰ τὸ 1204 στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου'. Τί ἀπέγιναν τὰ βιβλία τοῦ Ἀποκαύκου, ποὺ πι-

79. Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften* (ed. O. Demus), I, *Oxford, Bodleian Library*, τόμ. I, Stuttgart, 1977, no. 64, σσ. 104-5 (figs. 396-97, 402-5). *Αὐτόθι* τόμ. 3,1, Stuttgart, 1982, σσ. 346-47 (= Barocci 29). Γιὰ τὸν κώδικα Clarke 8, βλ. *αὐτόθι*, τόμ. 3,1, no. 102, σσ. 157-59, 339 καὶ τόμ. 3,2 (figs. 397-403). Βλ. ἐπίσης Annemarie Weyl Carr, "Oxford, Barocci 29 and manuscript illumination in Epiros", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 567-84 (μὲ 10 πίνακες ὡς σσ. 576-84).

80. Βλ. ἀνωτ. σ. 243 καὶ σημ. 59.

81. *Chomateni, Ponemata* (ἔκδ. Prinzing), no. 26, σ. 106.210-11.

82. Βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, "Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου", *Ἀθήναιον* 6 (1877), 354-67. Σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Εὐρίπου Θεόδωρο (ἔκδ. Λάμπρου, ἀρ. 146, τόμ. II, σ. 295.21 κ. ἑ.) λέγει: «*Πολλὰ καὶ παντοῖα ... βιβλία ἐκ τε τῆς μεγαλοπόλεως κατήγαγον καὶ ἐν Ἀθήναις προσεκτησάμην ... ποῦ γὰρ ἂν καὶ τὴν ἀρχὴν εἰς νοῦν ἐβαλόμην ... ὡς οὐδὲ ὁμογλώττοις ἀνδράσιν, ἀλλὰ βαρβάροις Ἰταλοῖς ταμιεύσομαι; ... ὅμως καὶ τῆς ἀπ' αὐτῶν ἡμῖν ψυχαγωγίας ἐφθόνησαν ὡς καὶ διὰ τῆς ἀπεμπολήσεως αὐτῶν οἱ ἄπληστοι κερδάναι διὰ σπουδῆς θέμενοι*». Βλ. τώρα καὶ τὴ νέα ἔκδοση τῆς Kolovou, σσ. 238-39, ἰδ. σ. 238.18-27. Πβλ. καὶ Φ. Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθῆναι, 1999, σσ. 16-17 καὶ σημ. 44.

83. Βλ. N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, 1983, σ. 205. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Ἡ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴ διάσωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας*, Ἰωάννινα, 1995, σ. 40.

θανὸν μετέφερε ὡς μοναδικὴ πνευματικὴ παρηγοριά του στὴ μονὴ Κοζύλης, ὅπου κατέφυγε μετὰ τὴν παραίτησή του γύρω στὸ 1232;[84] Πῶς δὲν μερίμνησε γιὰ τὰ βιβλία του ὁ πολὺς Γεώργιος Βαρδάνης, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του ἑτοίμασε τὸν τάφο του καὶ ἔγραψε μάλιστα ὁ ἴδιος τὸ ἐπίγραμμα ποὺ θὰ χαρασσόταν σ' αὐτόν;[85]

Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὅπως καὶ ἄλλα ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα γενικὰ θὰ ἀπαντηθοῦν μόνο ὕστερα ἀπὸ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ συγκέντρωση καὶ μελέτη ὅλων τῶν ἠπειρωτικῶν χειρογράφων ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, ποὺ παρόλη τὴν πρόοδο τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας ἀκόμη βρίσκεται στὰ πρῶτα της στάδια.

Ἠπειρωτικὲς Ἐπιγραφὲς καὶ Σφραγῖδες

Τὸ θέμα τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν σφραγίδων ποὺ πρόερχονται ἀπὸ τὴν Ἤπειρο ἐξέτασε πρόσφατα σὲ ἐκτενῆ καὶ συγκεντρωτικὴ μελέτη του ὁ συνάδελφος Βασίλης Κατσαρός.[86]

Ἔτσι σὲ πολλὰ μνημεῖα ποὺ οἰκοδομήθηκαν μὲ μεγάλη εὐσέβεια ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Ἠπείρου καὶ τὴν ἄρχουσα τάξη τοῦ 'δυτικοῦ κράτους', διασώζονται λόγιες ἢ ἔμμετρες ἐπιγραφές. Ἀκόμη καὶ σὲ κάστρα καὶ ὀχυρὰ ποὺ ἔκτισαν οἱ ἡγεμόνες αὐτοὶ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος.[87] Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φανερώνει ἕνα αἰσθητήριο πνευματικό, ὅπου ὁ *κτίτωρ* προσέχει καὶ

84. Γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ἀποκαύκου στὴ μονὴ Κοζύλης βλ. τὴν ἐργασία τοῦ Β. Κατσαροῦ στὸν παρόντα τόμο, σσ. 123-150. Γνωρίζουμε γιὰ ἕνα βιβλίο τοῦ Ἀποκαύκου ποὺ περιεῖχε πραγματεῖες περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ὁποῖο δάνεισε στὸν Βαρδάνη καὶ τὸ διεκδικεῖ πίσω ἄσπιλο καὶ καθαρό. Βλ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης", *VV* 13 (1906), no. 8, σσ. 347-48.

85. Βλ. ἀνωτ. σ. 239, σημ. 34. Ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη παρακολουθοῦμε καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ βιβλίων μεταξύ τους. Ὁ Βαρδάνης μάλιστα ἀντέγραψε τὰ *Θηριακὰ* τοῦ Νικάνδρου γιὰ τὸν δάσκαλό του, βλ. ἐπιστ. ἀρ. 109 (ἔκδοση Kolovou), σσ. 167-68 («*τῷ Καρύστου κῦρ Δημητρίῳ*»), ἰδ. σ. 168.24-34. Ὁ ἴδιος ὁ Χωνιάτης ἔδωσε ὁδηγίες στὸν Βαρδάνη γιὰ ἕνα ἐλλιπὲς χειρόγραφο τοῦ Ὁμήρου, τὸ ὁποῖο τοῦ συστήνει νὰ τὸ ἀναπληρώσει στὴν Ἀθήνα, βλ. *αὐτόθι*, ἐπιστ. 111 (ἔκδοση Kolovou), σσ. 171-80, ἰδ. σ. 179.250-260. Γιὰ τὴν πνευματικὴ δραστηριότητα τοῦ Μ. Χωνιάτη στὴν ἐξορία βλ. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1222)* (Orientalia Christiana, 32/2), Ρώμη, 1934, σσ. 78-82.

86. "Λόγια στοιχεῖα στὴν ἐπιγραφικὴ τοῦ «Δεσποτάτου». Λόγιοι καὶ διανοούμενοι κατὰ τὸν 13ο αἰ. στὴν Ἤπειρο μὲ βάση τὶς ἔμμετρες ἐπιγραφὲς τοῦ χώρου", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 517-44 (μὲ 11 πίνακες ὡς σσ. 534-44).

87. Ἀπὸ τὶς πολλὲς ἔμμετρες ἐπιγραφὲς καὶ σφραγῖδες ποὺ συγκεντρώνει ὁ Β. Κατσαρὸς στὸ ἄρθρο του: "Λόγια στοιχεῖα στὴν ἐπιγραφικὴ τοῦ Δεσποτάτου", ὅ.π., σημαντικότερη εἶναι ἐκείνη 13 δωδεκασύλλαβων στίχων τοῦ Θεοδώρου Δούκα σὲ πύργο κοντὰ στὸ Δυρράχιο (βλ. αὐτόθι, σ. 525, μὲ ἀναφορὰ στὶς ἐκδόσεις της καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία): Σχολιασμὸ τοῦ ἐπιγράμματος βλ. στὸν Nicol, *Despotate*, I, σσ. 71 καὶ 75 σημ. 57. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, "Πρόσφατες ἔρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου", *ΗΧ* 22 (1980), σ. 43. Ἰδοὺ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 1223/24:

Μαθών, θεατά, τίς ὁ πήξας ἐκ βάθρων
τὸν πύργον, ὅνπερ καθορᾷς, κτίσμα ξένον,
θαύμαζε τούτου τὴν ἀριστοβουλίαν.
Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)
σεβαστοκρατοῦντος, ἄνθους πορφύρας,

τὴν τελευταία λεπτομέρεια τῆς ἐπιγραφῆς. Ἐπίσης ὅτι περιβάλλονταν ἀπὸ ἀνθρώπους, ποὺ δὲν ἦταν ἄμοιροι παιδείας. Παραμένει βεβαίως πρὸς ἐπίλυση τὸ πρόβλημα τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν ἁγιογράφων τοῦ κάθε μνημείου, ποὺ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα πολλοὶ ἀναμφίβολα ἔχουν μητροπολιτικὴ προέλευση, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.[88]

Τὸ ἴδιο, βέβαια ἰσχύει καὶ μὲ τὶς ἔμμετρες σφραγῖδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἡγεμόνες, ἀξιωματούχους καὶ ἀνώτερους κληρικοὺς τοῦ 'δυτικοῦ κράτους'. Στὰ παραδείγματα ποὺ μνημονεύει ὁ Κατσαρὸς προσθετέα καὶ ἡ σφραγίδα τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ, ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς:[89]

Σωτηρίου πλῆσόν με χαρᾶς, Παρθένε,
Δημήτριον γῆς Βουλγάρων ἀρχιθύτην.

Βεβαίως τόσο οἱ ἐπιγραφὲς σὲ μνημεῖα, ὅσο καὶ οἱ σφραγῖδες ἀνατρέχουν σὲ μία μακρὰ παράδοση. Ὁ λόγιος ποὺ ζεῖ στὴ βυζαντινὴ ἐπαρχία καὶ αἰσθάνεται μία πνευματικὴ ὑπεροχὴ ἀπέναντι στὸ περιβάλλον ἢ στὸ ποίμνιό του, ἀναζητεῖ τρόπους ἐπίδειξης αὐτῆς τῆς ὑπεροχῆς. Ὁ Χωνιάτης παραπονιόταν ὅτι ἔγινε βάρβαρος ζῶντας στὴν Ἀθήνα, ὅπου οἱ χωρικοὶ τῆς πόλης του δὲν κατανοοῦσαν τὰ σὲ ὑψηλὸ ρητορικὸ ὕφος κηρύγματά του.[90] Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Χωματηνὸς ἔνοιωθε ὅτι βρισκόταν μεταξὺ βαρβάρων καὶ ὁ Ἀπόκαυκος τονίζει πάντα ἐμφαντικὰ ὅταν ἔχει νὰ κάμει μὲ ἀνθρώπους ποὺ μιλοῦν ὀρθὰ ἑλληνικά.[91]

Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,
Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειρ,
ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχητος, ἀκάμας πόνοις.
Ἔτους τρέχοντος ἑξάδι μὲν χιλίων,
σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]κ[οῖς] ἐγκύκλοις,
τριπλῇ δεκά[δι κ]αὶ μοναπλῇ τριάδι
τρισκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος δρόμου
λῆξιν φέροντος ἐν Θεῷ παντεργάτῃ.

88. Ὁ Ἀπόκαυκος φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε τὸν ζωγράφο Νικόλαο ἀπὸ τὸν Εὔριπο Εὐβοίας, γιὰ τὴν ἁγιογράφηση μέρους τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς Ναυπάκτου γύρω στὸ 1218. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, "Unedierte", no. 103, σ. 153.16-18: «*εἰ δὲ καὶ τὸν ἐξ Εὐρίπου ἱστοριογράφον Νικόλαον ἴσχυσα ἐνταῦθα καταγαγεῖν, αὐτίκα ἔθυσα τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως· δέονται γὰρ ἱστορίας τὰ πτερύγια τοῦ ναοῦ καὶ οἱ νάρθηκες*». Ὁ Λαμπρόπουλος (*Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, σ. 190) ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ἀκέφαλο αὐτὸ γράμμα ἀπευθύνεται στὸν Βονδίτζης Νικόλαο.

89. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος", *Recueil de mémoires en l'honeur de l'academicien B. J. Lamanskij*, St. Petersburg, 1907, I, σσ. 227-50, σ. 232 (βλ. καὶ ἀνάτυπο τοῦ 1905, σ. 6). Πβλ. Τωμαδάκης, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου*, σ. 75. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 233, σημ. 7.

90. Βλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα*, ἔκδ. Σπ. Π. Λάμπρος, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι, 1880, ἐπ. κη΄, σ. 44.1. Βλ. τώρα τὴν ἔκδοση Kolovou, σσ. 38-39, ἰδ. σ. 38.2-3 καὶ 15-18. Ἡ ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἀπὸ ἐσωτερικὰ στοιχεῖα γύρω στὸ 1185. *Αὐτόθι*, σ. 66*. Βλ. ἐπίσης S. G. Mercati, "Intorno alla elegia di Michele Acominato sulla decadenza della città di Atene", *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθῆναι, 1935, σσ. 423-27. P. Speck, "Eine byzantinische Darstellung der antiken Stadt Athen", *Ἑλληνικά* 28 (1975), 415-18.

91. Βλ. *Chomateni, Ponemata* (ἔκδ. Prinzing), no. 8, πρὸς τὸν Βασίλειο Πεδιαδίτη, σ. 47.18-20: «*οὐδὲν ἔμοιγε βεβαρβαρωμένῳ ἀνδρὶ (χρόνιος γὰρ ἐν Βουλγάροις ἐγώ) τὸ βάρβαρον ἐκ μακροῦ καὶ σοὶ τῷ πάσης ἀρετῆς πεπλεισμένῳ καὶ δυνάμεως λόγου καὶ σοφίας, τῆς τ' ἔνδον τῆς τε θύραζε ..*». Βλ. *αὐτόθι*, no. 16,

Ἐπιλογικά

Γενικὰ θὰ μποροῦσε νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ πηγὲς ποὺ μᾶς σώζονται εἶναι περιορισμένες. Ἐπίσης, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὴν πρώτη γενεὰ λογίων ἀρχιερέων ποὺ δροῦν στὰ ὅρια τοῦ 'ἠπειρωτικοῦ κράτους', δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε συνέχεια ὑψηλῆς λογιοσύνης, οὔτε πνευματικὴ ἀναγέννηση καὶ ἵδρυση καὶ λειτουργία σχολείων καὶ βιβλιοθηκῶν, ἀνάλογων ἐκείνων τῆς ἐξόριστης αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας.

Ἂς θέσουμε τὰ πράγματα σὲ μία σειρά. Στὸ Βυζάντιο ἤκμασαν τὰ γράμματα ὅποτε ὑπῆρχε αὐτοκρατορικὴ ὑποστήριξη καὶ στὴ συνέχεια ἀπασχόληση τῶν λογίων στὴν ἀπέραντη κρατικὴ μηχανή. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ μὲ τὴν ἐκκλησία, ποὺ ἐνεθάρρυνε τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἀπὸ τοὺς ἀποφοίτους τῆς 'Πατριαρχικῆς Σχολῆς' προέρχονταν πολλοὶ ἐπίσκοποι τῆς αὐτοκρατορίας καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν ἐπισκοπῶν τους. Τὸ σχῆμα αὐτὸ λειτουργοῦσε πολὺ ἀποτελεσματικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα μὲ ἐπίκεντρο τὴν 'Πατριαρχικὴ Σχολή' τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Στὰ πολλὰ παραρτήματα τῆς Σχολῆς καλλιεργεῖτο παιδεία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, κυρίως στοὺς τομεῖς τῆς βαθύτερης γνώσης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, τῆς ρητορικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Σχολῆς γίνονταν ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ οἱ μεγαλύτεροι λόγιοι –ποὺ καμμιὰ φορὰ δίδασκαν στὰ διάφορα παραρτήματά της– καταλάμβαναν ἐπισκοπικοὺς καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν πατριαρχικὸ θρόνο.[92] Καρπὸς αὐτοῦ τοῦ σχήματος εἶναι ὅλοι οἱ λόγιοι ἐπίσκοποι ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν 12ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, καὶ ἔτσι πρέπει νὰ δοῦμε τὴν παρουσία στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' τῶν γνωστῶν λογίων τῆς πρώτης περιόδου. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ λογίους ποὺ μορφώθηκαν στὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου', ἀλλὰ ὑπηρετοῦσαν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τὴ στιγμὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1204 καὶ παρέμειναν ἢ κατέλαβαν ἐπισκοπικοὺς θρόνους λίγο ἀργότερα.

Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία στὴν Ἄρτα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναμενόταν μία ὑποστήριξη τῶν λογίων γνώρισε μία προσωρινὴ μόνο ἐπιτυχία. Στὴν πρώτη φάση, ἂς ποῦμε στὴν περίοδο τῶν δύο πρώτων ἡγεμόνων μέχρι τὸ 1230, ἡ διοίκηση τοῦ κράτους στηρίχθηκε –ὅπως ἐξάλλου καὶ στὴ Νίκαια– στοὺς πρόσφυγες λογίους καὶ ἀξιωματούχους ποὺ κατέφυγαν καὶ στὴν Ἤπειρο σὲ μικρότερους πιθανότατα ἀριθμούς. Τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ γενεὰ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀντικαταστα-

---

σ. 100.15-16· no. 59, σ. 211.71-72: «*βαρβάρων ὄντων τῶν ἐξουσιαζόντων καὶ Ῥωμαίων νόμους ἀγνοούντων παντάπασιν*»· no. 81, σ. 281.272-75: «*Εἰ γὰρ βάρβαροι πάντως οἱ Βούλγαροι, νόμοι δὲ Ῥωμαίων Βουλγάροις χρῆμα εἰκαῖον καὶ μηδενὸς ἀξιούμενον λόγου (νόμος δὲ βαρβάροις τὸ ἴδιον θέλημα) πῶς εἶχε πρᾶξις γενέσθαι παρὰ τοῦ βαρβάρου τοῖς καθ' ἡμᾶς εὐσεβέσι νόμοις ἀκόλουθος*». Βλ. ἐπίσης no. 127, σ. 399.46-48· no. 136, σ. 409.25. Βλ. καὶ Β. Α. Δήμου, "Ἐθνολογικὰ στοιχεῖα στὰ ἔργα τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ", *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀθήνα, 1992, ἰδ. σσ. 284-85.

92. Γιὰ τὴν ἀκμὴ τῆς 'Πατριαρχικῆς Σχολῆς' κατὰ τὸν 12ο αἰώνα βλ. R. Browning, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *B* 32 (1962), 167-202 καὶ 33 (1963), 11-40. Βλ. ἐπίσης Constantinides, *Higher Education*, ὅ.π., σσ. 50-52. Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη, 1988, σσ. 56-68.

θεῖ, καὶ τὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' φτάνει στὸ ἀπόγειο τῆς δύναμής του μὲ τὸν Θεόδωρο Κομνηνὸ Δούκα, ἐπέρχεται ἡ καταστροφὴ τῆς Κλοκότνιτσας τὸ 1230, ποὺ διαλύει ὅλες τὶς ἐλπίδες τοῦ κράτους αὐτοῦ νὰ διαδραματίσει ἡγετικὸ ρόλο στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Βαλκανικῆς.

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπικαλεστεῖ καὶ τὴ μικρότερη οἰκονομικὴ ἐμβέλεια τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου σὲ σύγκριση μὲ τὴ γόνιμη καὶ εὔφορη δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὸ κυριότερο ὅμως ἐπιχείρημα γιὰ τὴ μὴ ὑψηλὴ πνευματικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ στὴν ἔλλειψη τοπικῆς πνευματικῆς παράδοσης. Τὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' δὲν εἶχε παραδοσιακὴ ἀστικὴ δομή, δὲν εἶχε μεγάλες πόλεις, ὅπου μποροῦν νὰ καλλιεργηθοῦν τὰ γράμματα. Ἡ πρωτεύουσα Ἄρτα ἦταν βέβαια χῶρος ἐρυμνὸς καὶ φυσικὸ ὀχυρό, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶχε δυνατότητες ἐξέλιξής της σὲ μεγάλο ἀστικὸ κέντρο. Ἔτσι, νωρὶς τὸ 'κράτος τῆς Ἠπείρου' βρέθηκε νὰ ἀσφυκτιᾶ στὴν ὀρεινή του ἐπικράτεια καὶ μετὰ τὴν πολιτικὴ σταθεροποίησή του ἐπεδίωξε νὰ ὑπερβεῖ τὴν Πίνδο, νὰ ξεχυθεῖ στὴ Θεσσαλία καὶ νὰ ἀναζητήσει ἕνα μεγάλο ἀστικὸ κέντρο, ὅπου θὰ μετέφερε τὴν πρωτεύουσά του. Τὸ ὅραμα αὐτὸ ὑλοποιήθηκε πρὸς στιγμὴν μὲ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1224. Ἡ δεύτερη πόλη τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν μία εὐμεγέθης καὶ ὀχυρὴ πόλη μὲ μακρὰ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παράδοση. Παράλληλα ἦταν ἐγγύτερα πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ποὺ ἔγινε τώρα ὁ στόχος τοῦ ἡγεμόνα τῶν 'δυτικῶν μερῶν'. Ἐκεῖ θὰ φορέσει τὴν πορφύρα ὁ Θεόδωρος Δούκας καὶ θὰ στεφθεῖ *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*. Ἐκεῖ θὰ μεταφέρει τὴν αὐλή του καὶ θὰ ἀρχίσει νὰ περιστοιχίζεται ἀπὸ λογίους. Ἡ αὐλὴ στὴν Ἄρτα συνέχισε νὰ ὑπάρχει ὑπὸ τοποτηρητή, καὶ ἡ πόλη ἐξακολούθησε νὰ εἶναι γιὰ λίγο ὁ χῶρος συγκεντρώσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας.[93] Ἀποφασιστικὲς ὅμως τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς σύνοδοι πραγματοποιοῦνταν καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ πολιτικὴ ὅμως διάρκεια τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ἀστικοῦ κράτους θὰ εἶναι μικρὴ καὶ ἡ ἧττα τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὸ 1230, θὰ τὸ ξαναστείλει πίσω στὴν Ἄρτα, ἀπ' ὅπου ξεκίνησε.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν προστασία τῶν λογίων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τὰ πράγματα βαίνουν παράλληλα μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις. Στὴν πρώτη φάση τοῦ 'δυτικοῦ κράτους' διακρίθηκε ὁ λόγιος Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, ὁ ὁποῖος δὲν δίστασε νὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν ὑφιστάμενό του ἐπίσκοπο τῆς Ἄρτας Ἰωάννη. Ἦταν ἄραγε ἕνας ἀγώνας πρωτοκαθεδρίας μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν; Μὲ τὴν ἄνοδο στὸν θρόνο τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα τὸ 1215 θὰ προκύψει στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ὁ *χαρτοφύλαξ* τῆς Ἀχρίδος, ὁ

93. Ἔτσι στὸν κολοφώνα τοῦ λειτουργικοῦ κώδικα τῆς Ὀξφόρδης, Cromwell 11, ποὺ συμπληρώθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1225 ἀπὸ τὸν *ἀναγνώστη* Μιχαὴλ Παπαδόπουλο στὸ *θέμα* Ἰωαννίνων, *ἐν τῷ δρόγγῳ τοῦ Τζερμενίκου*, μνημονεύεται ὅτι συνεπληρώθη *«αὐθεντεύοντο(ς) δὲ κ(υρο)ῦ Θεοδ(ώ)ρ(ου) τοῦ Δούκα + ἐπικούρου | δὲ ὤντος εν τη Αρτη τοῦ Κλήμη· (μον)αχ(οῦ). τοῦ Μονομάχου»*. Πβλ. Turyn, *Dated Greek Manuscripts ... of Great Britain*, ὅ.π., σσ. 8 καὶ 11 (πίν. 98a), ὅπου καὶ ἔκδοση τοῦ ὅλου σημειώματος τῆς σ. 416 τοῦ κώδικα καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Χρυσός, "'Ιστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἤπειρο σὲ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11", σσ. 60-62. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ σύνοδο στὴν Ἄρτα τὸ 1227 βλ. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, "'Η χρονολόγηση ἐπιστολῶν καὶ ἐγγράφων τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου", *Ἐγνατία* 4 (1993-94), 153-54, 158.

λόγιος Δημήτριος Χωματηνός. Μετὰ τὴν ἀνάδειξή του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τῆς Ἀχρίδος τὸ 1216/17 ταυτίστηκε μὲ τὰ μεγάλα σχέδια τοῦ Θεοδώρου Δούκα, τὸν ὁποῖο καὶ ἔστεψε αὐτοκράτορα στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ μακρὰ διαμάχη τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'δυτικοῦ αὐτοῦ κράτους' μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο δὲν ἐπέτρεψε τὴ δημιουργία μιᾶς εὐστάθειας στὴν ἐκκλησία τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου'. Οἱ λιγοστοὶ νέοι ἐπίσκοποι ποὺ κατέλαβαν θρόνους στὸ κράτος μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Θεοδώρου, κι ἀνάμεσά τους ἦσαν καὶ οἱ πρωταγωνιστὲς λόγιοι Δημήτριος Χωματηνὸς καὶ ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο. Μερικοὶ ἄλλοι προτίμησαν νὰ καταφύγουν στὴ σταθερότερη αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας. Ἡ περίπτωση τοῦ διακόνου Νικολάου Μεσαρίτη, ποὺ ἀναδείχθηκε μητροπολίτης Ἐφέσου περὶ τὸ 1212 εἶναι μόνο ἐνδεικτική.[94] Ἐνῶ ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης προτίμησε νὰ ζήσει στὴν ἐξορία καὶ νὰ ἐπικοινωνεῖ ἔτσι μὲ δρῶντα πρόσωπα καὶ στὰ δύο κράτη, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νίκαιας.[95]

Τὶς φιλοδοξίες τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ Δούκα θὰ τὶς ἐνεργοποιήσει καὶ πάλιν ὁ *δεσπότης* Μιχαὴλ Β΄ (1237-ca. 1267), νόθος γιὸς τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ 'δυτικοῦ κράτους' Μιχαὴλ Δούκα. Παρὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1246, ὁ Μιχαὴλ θὰ συνάψει μὲ δυτικὲς καὶ βαλκανικὲς δυνάμεις συμμαχίες καὶ θὰ ὀργανωθεῖ ἕνας συνασπισμὸς ἐναντίον τῆς Νίκαιας. Οἱ τελευταῖες φιλοδοξίες τοῦ 'δυτικοῦ κράτους' νὰ διαδραματίσει σοβαρὸ πολιτικὸ ρόλο στὰ βαλκανικὰ πολιτικὰ πράγματα θὰ συντριβοῦν στὴν Πελαγονία τὸ 1259.[96] Ἀκολούθησε ἡ ἀνάκτηση τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο τὸ 1261. Ἔκτοτε τὸ δυτικὸ κράτος θὰ ἀφεθεῖ στὴν πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ βυζαντινὲς πριγκίπισσες θὰ καταφθάνουν ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλη στὴν αὐλὴ τῆς Ἄρτας καὶ θὰ φέρουν τεχνίτες γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 'δυτικοῦ κράτους' ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα καὶ πιθανὸν καὶ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Τὸ τελευταῖο πολιτικὸ χαρτὶ τὸ ἔπαιξε ὁ Ἰωάννης *σεβαστοκράτωρ* στὴ Θεσσαλία, ποὺ τὴ μετέτρεψε σὲ προπύργιο τῶν Ὀρθοδόξων καὶ κέντρο ἀντίστασης στὴν ἑνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου.[97]

94. Βλ. καὶ M. Angold, *A Byzantine Government in exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford, 1975, σ. 51.

95. Γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ἐξόριστου στὴν Κέα Μιχαὴλ Χωνιάτη καὶ τὴν ἄρνησή του στὶς προσκλήσεις, τόσο τοῦ Θεοδώρου Λάσκαρι ὅσο καὶ τοῦ Θεοδώρου Δούκα, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ἐπικράτειά τους, βλ. Φωτεινὴ Χ. Κολοβοῦ, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθήνα, 1999, σσ. 19-21.

96. Γιὰ τὴν μάχη τῆς Πελαγονίας βλ. D. J. Geanakoplos, "Greco-Latin relations on the eve of the Byzantine restoration: the battle of Pelagonia–1259", *DOP* 7 (1953), 99-141. D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2nd ed., Cambridge, 1993, σσ. 32-33.

97. Παχυμέρης (ἔκδ. Failler), I, VI, 35, σ. 659.8-15. Nicol, *The last centuries*, ὅ.π., σ. 62. Βλ. ἐπίσης C. Rapp, "Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Cypern an Johannes II., Sebastokrator von Thessalien", *BZ* 81 (1988), 12-28. *PLP* no. 205.

Σ' αὐτὸ τὸ κράτος δὲν μποροῦσε ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἀναπτυχθεῖ σταθερὴ πνευματικὴ ζωὴ μὲ τὴν ἵδρυση βιβλιοθηκῶν καὶ τὴ λειτουργία σχολείων σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἐκπαίδευσης. Ὁ στρατιωτικός του χαρακτήρας, κυρίως στὰ χρόνια τῶν δύο πρώτων ἡγεμόνων του, ἡ ἀστάθεια ποὺ ἀκολούθησε τόσο στὰ πολιτικὰ ὅσο καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα δὲν ἐπέτρεψαν στοὺς ἡγεμόνες του νὰ ὀργανώσουν κράτος μὲ ἀστικὴ συνέχεια καὶ σταθερὴ σύνδεση μὲ τὸ παρελθὸν τῆς πρωτεύουσας, ποὺ πρὸς στιγμὴν ὀνειρεύτηκαν νὰ ἀνακτήσουν.[98] Ἔτσι τόσο ὁ πολιτικὸς ὅσο καὶ ὁ πνευματικὸς ρόλος ποὺ ἔμελλε νὰ διαδραματίσει ὑπῆρξε περιστασιακός. Οἱ δυτικοὶ ἡγέτες ἐνθουσίασαν πρὸς στιγμὴ μὲ τὸ θάρρος καὶ τὶς στρατιωτικές τους ἐπιτυχίες. Τοὺς ἀγκάλιασαν λόγιοι καὶ προφανῶς καὶ ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς ἐπικρατείας τους. Ἡ ἐπιτυχὴς ἐπάνοδος τῶν Παλαιολόγων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ τεράστια πολιτισμικὴ ὑπεροχὴ τῆς πρωτεύουσας ὑποβάθμισε τὴν προσπάθεια τῆς Ἠπείρου καὶ τὴν ὁδήγησε στὰ μέτρα μιᾶς φιλόδοξης ἐπαρχίας. Παρόλο ποὺ ἡ ἔρευνα στὸν χῶρο τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας στὸ 'δυτικὸ κράτος' δὲν ἔχει ἀκόμη προχωρήσει ἀρκετά, τὰ ὅριά της εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων περιορισμένα. Βασικοὶ μάρτυρες τῆς πνευματικῆς προσπάθειας φαίνεται ὅτι θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ παραμένουν οἱ λόγιοι ἐπίσκοποι τῆς πρώτης γενεᾶς. Πολιτικὲς συγκυρίες δὲν εὐνόησαν τὴ διαδοχή τους ἀπὸ μία νέα γενεὰ μορφωμένων. Ὁ ἱστορικὸς καὶ πολιτισμικὸς ρόλος τοῦ 'κράτους τῆς Ἠπείρου', φαίνεται ὅτι κρίθηκε τελικὰ στὸ πεδίο τῆς μάχης.

---

98. Πβλ. καὶ τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ Nicol, (*The Despotate of Epiros, 1267-1479*, ὅ.π., σ. 246-48, ἰδ. σσ. 246-47): «Culturally the Despotate was something of a backwater. The church might have inspired and promoted literary and scholarly activity, and to begin with it undoubtedly did. In the early years of the thirteenth century the church could boast of the presence of a number of learned bishops ... But these cultured men were all products of the Constantinopolitan schools and the tradition of learning that had existed before 1204; and that tradition was not perpetuated after they were dead. Schools there must have been and libraries too, but neither Arta nor Ioannina seems to have produced scholars of distinction; nor did any of the Despots found institutions of higher learning. It could be said that their deliberate isolationism cut them off from the mainstream of the continuing tradition of education in Constantinople». Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, "Πρόσφατες ἔρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου", *ΗΧ* 22 (1980), ἰδ. σσ. 47-48.

COSTAS N. CONSTANTINIDES

EDUCATION AND LEARNING IN THE STATE OF EPIROS (1204-ca. 1340)

SUMMARY

IN THIS PAPER we examine briefly education and learning in the 'state of Epiros', created by Michael Doukas, a cousin of the Emperors Isaac II and Alexios III Angelos, as a result of the events of 1204 and the capture of Constantinople by the soldiers of the Fourth Crusade. This state had its headquarters at Arta and extended in the early stages west of the Pindos mountain–range from Naupaktos and the Gulf of Patras in the south to Durrazzo in the north. There is adequate evidence that officials serving in the *themes* of Nikopolis and Dyrrachion were employed in the new civil service, while refugees from the capital and other areas of the Byzantine empire were also recruited. Furthermore, a number of well educated bishops were serving in bishoprics which came under the jurisdiction of this new state. Most distinguished of them was John Apokaukos, the metropolitan of Naupaktos. Apokaukos was educated in the 'Patriarchal School' of Constantinople in the 1170s under the protection of his scholar uncle Constantine Manasses, who also concluded his career as metropolitan of Naupaktos.

Two other scholars were later appointed to vacant bishoprics, namely Demetrios Chomatenos, formely *chartophylax* of the archbishopric of Ochrid, also educated in the capital before 1204, and George Bardanes, a student of the scholar metropolitan of Athens Michael Choniates, who were to occupy the archbishopric of Ochrid and the see of Corfu respectively. These two ecclesiastics were appointed without any consultation of the patriarchate recreated in Nicaea after the loss of the capital. For it was there that Theodore Laskaris, a son–in–law of Alexios III Angelos, founded a new state where he was crowned emperor and claimed the continuity of the Byzantine Empire in exile.

The examination of the surviving works of these three distinguished scholars shows clearly that during the first generation of the life of this state a number of learned men educated in Constantinople or elsewhere before 1204 corresponded with each other, and by supporting the rulers of Epiros they encouraged them to expand their authority to Thessaly and Macedonia. Thessalonica, the second city of the empire, was captured by Theodore Doukas in 1224. It was there that three years later he was crowned Emperor of the Romans by the scholar archbishop of Ochrid Demetrios Chomatenos. However, this ambitious soldier, who had great plans for the recovery of the capital, was totally defeated by John Asen of Bulgaria in 1230 and many of the lands he had occupied before came under the control of Bulgaria. The independent church, which he planned to create in order to challenge the patriarchate of Nicaea, after long negotiations and exchange of bitter letters by these three scholars of Epiros and the patriarchs of Nicaea came to reconciliation with the patriarchate in 1233 and an exarch was appointed in Epiros to consecrate bishops in the name of the patriarch of Nicaea. The

above-mentioned scholars, who supported strongly the claims of the Epirotan rulers, lost their influential role and either resigned, as is the case with Apokaukos, or were condemned to isolation and died within the next few years. No learned successors occupied their seats and the new archbishop of Ochrid Constantine Kabasilas played an active role in the handing over of the city to the Empire of Nicaea in 1259.

We also investigated further the surviving manuscripts copied in the area of Epiros in the 13th and 14th centuries and came to the conclusion that they were mostly of religious content or liturgical books for the needs of the many churches and monasteries of this area. No trace of textbooks for secular learning seems to have been found so far.

The inscriptions and seals —sometimes poetical— which survived form this area demonstrate a taste for culture and followed a long pre-existing tradition. The question of the technicians and artists employed, however, must be solved before final conclusions are reached. For it seems that after the ecclesiastical, the political problem with Nicaea was partly solved and the emperors of Nicaea granted the title of Despot to these western rulers. This *rapprochement* was strengthened further with brides, from the Laskarid and after the recovery of the capital in 1261 from the Palaiologan families, who seem to have brought metropolitan artists to decorate the churches of Epiros.

In conclusion it seems that in the field of education and learning there was no continuity in this region after the first generation of Constantinopolitan scholars had gone. No public schools of the *enkyklios paideia* and libraries seem to have been founded by the rulers of Epiros and when the first generation of officials and learned bishops had to be replaced in the 1230s there were no trained young men to take over and no intellectuals to fill in the vacuum of Apokaukos or Chomatenos. It appears that the intellectual role of the 'state of Epiros' was fought out and lost on the field of battle.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΟΙ ΜΟΝΕΣ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΙΚΩΝ ΜΟΝΩΝ μὲ τὴν Ἤπειρο ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν πολὺ στενὲς καὶ οὐσιαστικές. Ἄλλωστε, τὸ πράγμα δὲν εἶναι καθόλου ἀνεξήγητο, ἀφοῦ Ἤπειρος καὶ Δυτικὴ Θεσσαλία ἀποτελοῦν γεωγραφικά, καὶ κατὰ συνέπειαν ἱστορικὰ καὶ πολιτιστικά, συνεχόμενο καὶ ἑνιαῖο χῶρο, μὲ πολλὲς ἀλληλεπιδράσεις καὶ κοινὰ σημεῖα ἀναμεταξύ τους.

Ἡ ἐπισημότερη καὶ μεγαλύτερη μετεωρικὴ μονή, ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ἢ τῆς Μεταμορφώσεως, συνδέεται ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν Ἤπειρο, τὰ Γιάννενα ἰδιαίτερα.

Ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὅπως εἶναι γνωστό, ἱδρύθηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα ἀπὸ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν ἐπονομασθέντα Μετεωρίτη, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ὁμώνυμού του Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη, καταγόμενο ἀπὸ τὴν Ὑπάτη, τὴ μεσαιωνικὴ πόλη τῶν Νέων Πατρῶν τῆς Φθιώτιδας καὶ ἀπὸ τὸν ἁγιώνυμο Ἄθω ὁρμώμενο. Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος, ἁγιορείτης μοναχός, περὶ τὸ ἔτος 1340, ἀνῆλθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ βράχο τοῦ Πλατέος Λίθου, στὸν Πλατύλιθο, «*τόπον ἀναχωρητικόν, πέτραν εἰς αἰθέριον ὕψος ἠρμένην*», ποὺ ὁ ἴδιος ὀνόμασε Μεγάλο Μετέωρο, ὀνομασία ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ καθιερωθεῖ ἔκτοτε καὶ νὰ διατηρηθεῖ διὰ μέσου τῶν αἰώνων, νὰ γενικευθεῖ ἀργότερα στὸ σύνολο τῶν γύρω μοναστηριῶν καὶ βράχων καὶ νὰ ξεπεράσει πολὺ τὰ ὅρια τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου.

Στὴν ἀρχή, ὁ ὅσιος ἀναχωρητὴς οἰκοδόμησε στὸ βράχο μικρὸ ναὸ τῆς Θεομήτορος, τῆς Παναγίας τῆς Μετεωρίτισσας Πέτρας, στὴν ὁποία ἀφιέρωσε καὶ τὴ μονή. Λίγο ἀργότερα ἀνήγειρε ἄλλο ναό, πρὸς τιμὴν τοῦ Μεταμορφωθέντος Σωτῆρος Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, στὴν ὁποία ἔδωσε καὶ τὴ μέχρι σήμερα ἐπωνυμία της, τῆς Μεταμορφώσεως. Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης, ὁ θεμελιωτὴς καὶ ὀργανωτὴς τοῦ μετεωρίτικου μοναχισμοῦ καὶ τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, πέθανε περὶ τὸ 1380.[1]

Ὁ διάδοχός του καὶ β' κτίτορας τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου μοναχὸς ὅσιος Ἰωάσαφ

---

1. Γιὰ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Μετεωρίτη καὶ τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), ποὺ ὁ ἴδιος ἵδρυσε, βλ. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης. Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάρια. Προλεγόμενα - Μετάφραση τοῦ Βίου - Κριτικὴ ἔκδοση κειμένων*, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα, 1990, σσ. 27-58, 127-56 (κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἀρχικοῦ Βίου), 95-125 (μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου)· τοῦ ἴδιου, *Μετέωρα - Ὁδοιπορικό*, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα, 1990, σσ. 97-100· τοῦ ἴδιου, "Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη γνωστὸς γραφέας μετεωρικῶν χειρογράφων (τέλη ΙΔ' -ἀρχὲς ΙΕ' αἰ.)", *Τρικαλινὰ* 16 (1996), σσ. 7-55.

συνδέεται στενὰ καὶ ἄμεσα μὲ τὴν μεσαιωνικὴ Ἤπειρο. Ὁ Ἰωάννης Οὔρεσης Παλαιολόγος -αὐτὸ εἶναι τὸ κοσμικό του ὄνομα καὶ ἐπώνυμο- ἦταν γιὸς τοῦ Ἑλληνοσέρβου ἡγεμόνα Θεσσαλίας ἢ Μεγάλης Βλαχίας, ὅπως λεγόταν τότε, καὶ Ἠπείρου, μὲ ἕδρα τὰ Τρίκαλα, Συμεὼν Οὔρεση Παλαιολόγου (1359-1370), ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ τοῦ Σέρβου τσάρου Στεφ. Δουσὰν († 20 Δεκ. 1355). Μητέρα τοῦ Ἰωάννη Οὔρεση, ἐν συνεχείᾳ μοναχοῦ Ἰωάσαφ, ἦταν ἡ Θωμαΐς, κόρη τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Ἰωάννη Β΄ Ὀρσίνη (Orsini, 1323-1335) καὶ ἀδελφὴ τοῦ μετέπειτα ἐπίσης δεσπότη τῆς Ἠπείρου Νικηφόρου Β΄ Ὀρσίνη (†1359). Ἀπὸ τὸν πατέρα του ὁ Ἰωάννης - Ἰωάσαφ συγγένευε μὲ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια τῶν Παλαιολόγων, τῶν ὁποίων ἔφερε μὲ ὑπερηφάνεια καὶ τὸ ἐπώνυμο, καθὼς καὶ μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ ὑψηλοῦ βυζαντινοῦ ἀξιωματούχου, Μεγάλου Λογοθέτη, Θεοδώρου Μετοχίτη, τοῦ γνωστοῦ κτίτορα τῆς περιώνυμης Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ-Τζαμί) στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ἐπιφανοῦς λογίου.

Το 1370 ὁ Ἰωάννης Οὔρεσης Παλαιολόγος, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του Συμεών, τὸν διαδέχεται ὡς ἡγεμόνας Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου στὰ Τρίκαλα. Πολὺ σύντομα ὅμως, ὁ νεαρὸς «βασιλιὰς» Ἰωάννης, οἰστρηλατημένος ἀπὸ τὸ θεῖο ἔρωτα, ἀπαρνεῖται τὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ τύρβη καὶ ἀνταλλάσσει τὴν πολυτελῆ βασιλικὴ ἁλουργίδα μὲ τὸ φτωχικὸ καὶ ταπεινὸ μοναχικὸ τριβώνιο. Παραδίδει τότε τὴν ἐξουσία καὶ διοίκηση τῆς Θεσσαλίας στὸν καίσαρα Ἀλέξιο Ἄγγελο Φιλανθρωπηνό. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης, ὁ τελευταῖος γόνος τῆς ἐνδόξης σερβικῆς δυναστείας τῶν Νεμανιδῶν (Nemanija), καταφεύγει, μετὰ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1372 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1373, στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), ὅπου κείρεται μοναχὸς καὶ μετονομάζεται σὲ Ἰωάσαφ, σὲ ἡλικία 22 περίπου χρόνων.

Τὸ 1387/88 ἀνεγείρει ἐκ νέου, μεγαλοπρεπέστερο καὶ σὲ νέο σχῆμα, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ τὶς πληροφορίες τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, τὸ ναὸ τοῦ Μεταμορφωθέντος Σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἀναδεικνύεται ἔτσι ὁ β΄ κτίτορας τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Πρόκειται γιὰ τὸ ναόμορφο ἱερὸ τοῦ σημερινοῦ ἐπιβλητικοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς.[2]

Ἀδελφὴ τοῦ Ἰωάσαφ, κόρη τοῦ Συμεὼν Οὔρεση, εἶναι ἡ Μαρία Ἀγγελίνα Κομνηνὴ Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα (σύνηθες φαινόμενο ἡ συσσώρευση τῶν ἐπωνύμων βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν). Ἡ Μαρία Ἀγγελίνα συνδέεται ἄμεσα τόσο μὲ τὴν Ἤπειρο, ὅσο καὶ μὲ τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ὑπῆρξε ἡ περίφημη "δέσποινα" καὶ "χρυσῆ τῷ ὄντι γε βασίλισσα" τῶν Ἰωαννίνων, σύζυγος τοῦ δεσπότη τῆς πόλεως καὶ "τυράννου" Θωμᾶ Preliubović. Ὁ Θωμᾶς ἦταν γιὸς τοῦ ἐξελληνισμένου Σέρβου στρατηγοῦ Γρηγορίου Preliub, Πρελούμπου, Πρέλιουμπου ἢ Πρεάλιμπου κατὰ τὶς βυζαντινὲς πηγές, τὸν ὁποῖο ὁ Στέφανος Δουσάν, τὸ 1348, εἶχε ἐγκαταστήσει στὰ Τρίκαλα καίσαρα καὶ διοικητὴ τῆς Θεσσαλίας ἢ τῆς «ἐν Ἑλλάδι Βλαχίας» ὅπως προσωνυμοῦνταν τότε ἡ περιοχή.[3]

---

2. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Οὔρεση Παλαιολόγο, μετέπειτα μοναχὸ Ἰωάσαφ καὶ β΄ κτίτορα τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, βλ. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σσ. 58-69, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· τοῦ ἰδίου, *Μετέωρα - Ὁδοιπορικό*, σσ. 100-107.

3. Γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Preliub, τὴ δράση του ἐκεῖ καὶ τὸ θάνατό του βλ. Γ. Σούλη, "Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348-1356)", *ΕΕΒΣ* 20 (1950), σσ. 56-73 [=*Γεώργιος Σούλης, 1927-1966: Ἱστορικὰ μελετήματα*, Ἀθῆναι, 1980, σσ. 80-97], ὅπου καὶ ἡ

Στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1384 δολοφονεῖται ὁ Θωμᾶς τῶν Ἰωαννίνων, σύζυγος τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας, τῆς ὁποίας ὁ ἀδελφὸς Ἰωάσαφ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ἔρχεται καὶ παραμένει γιὰ λίγο καιρὸ στὰ Γιάννενα, ὡς τὸ δεύτερο γάμο τῆς ἀδελφῆς του, στὶς 31 Ἰανουαρίου του 1385, μὲ τὸν φλωρεντινὸ ἀριστοκράτη τῆς Κεφαλληνίας Esaü Buondelmonti (Ἴζαού, Ἠσαῦ, Ἰζαοῦλο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς).[4]

Τὰ γεγονότα αὐτὰ περιγράφει μὲ λεπτομέρειες καὶ γλαφυρότητα τὸ ἀνώνυμο "Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων",[5] ὅπως σωστὰ ὀνόμασε ὁ ἀλησμόνητος Γιαννιώτης ἐρευνητὴς Λέανδρος Βρανούσης τὸ μέχρι τότε (1965) ἐσφαλμένα ἀποδιδόμενο βυζαντινὸ ἱστορικὸ κείμενο τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα στοὺς ἀνύπαρκτους ἱστορικούς, δῆθεν μοναχοὺς Κομνηνὸ καὶ Πρόκλο. Τὰ ἀνύπαρκτα ὀνόματα Κομνηνὸς καὶ Πρόκλος πλάστηκαν ὅπως ἀπέδειξε ὁ Βρανούσης ἀπὸ παρανάγνωση, στὸ

σχετικὴ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία· τοῦ ἰδίου, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dusan (1331-1335) and his Successors*, Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ, Κέντρον Ἐρεύνης Βυζαντίου 2, Ἀθῆναι 1995, σσ. 204-229· Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σ. 59, 70-73· τοῦ ἰδίου, *Μετέωρα - Ὁδοιπορικό*, σ. 102. Γιὰ τὸ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Preliubović βλ. εἰδικότερα *Chr. Matanov*, "The Phenomenon Thomas Preljubovic", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης "Ο Σκουφάς", [1991], σσ. 63-68. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴν περίοδο 1348-1400 βλ. *Ἤπειρος, 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1997, σσ. 211-217 (ὅπου D. Nicol, "Σέρβοι καὶ Ἀλβανοὶ στὸν θρόνο τῶν δεσποτῶν, 1348-1400").

4. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σσ. 63-64· τοῦ ἰδίου, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σ. 103.

5. S.C. Estopaña, *Byzancio y España. El legado de la basilissa Maria y de los déspotas Thomas y Esau de Ioannina*, I-II, Barcelona, 1943· Λ. Βρανούση, "Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημώδη ἐπιτομήν", Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962) σσ. 74-101, ὅπου ἔκδοση τοῦ ἀρχικοῦ λόγιου κειμένου καὶ τῆς δημώδους ἐπιτομῆς του. Γιὰ τὶς παλαιότερες ἐκδόσεις καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ "Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων" (τοῦ ἄλλοτε λεγομένου "Χρονικοῦ Κομνηνοῦ καὶ Πρόκλου") βλ. Λ. Βρανούση, *Χρονικὰ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου - Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα*. Ἐκδ. Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα, 1962, σσ. 85-116. Βλ. σχετικὰ καὶ τὶς πιὸ πρόσφατες μελέτες P. Schreiner, "Το αρχαιότερο χειρόγραφο του Χρονικού των Ιωαννίνων", καὶ L. Maksimović, "Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης "Ο Σκουφάς", [1991], σσ. 47-51 καὶ 53-62, ἀντίστοιχα. Τὸ χαμένο σήμερα χειρόγραφο (τοῦ "Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων") τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων, ἀντίγραφο τοῦ ἔτους 1777, τοῦ Ράσκας Γερασίμου, ἀπὸ κώδικα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, παλαιότερο τοῦ ἔτους 1650 (= Petropol. 251, χαμένος κι αὐτός), τὸ ὁποῖο εἶδε στὸν Ἅγιο Στέφανο καὶ ἀντέγραψε ἀποσπασματικὰ τὸ 1859 ὁ ρῶσσος ἀρχιμανδρίτης Πορφύριος Uspenskij (ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ἔκδοσή του, *Vostok Christianskij*, σσ. 422-427) καὶ τὸ 1858 ὁ L. Heuzey, τὸ ἔχει ἀντιγράψει πλῆρες, ὅπως ἔχω ἐπισημάνει, ὁ L. Heuzey στὸ αὐτόγραφο σημειωματάριό του, τὸ ὁποῖο εἶχα στὴν κατοχή μου καὶ δώρισα στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (=κώδ. Μεταμορφ. 663, φφ. 18r-31r)· βλ. σχετικὰ Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, "Τὸ ἄγνωστο αὐτόγραφο σημειωματάριο τοῦ L. Heuzey ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη καὶ παραμονή του στὶς μονὲς Δουσίκου καὶ Μετεώρων (Ἰούλ. - Αὔγ. 1858)", *Τρικαλινὰ* 17 (1997), σσ. 164-165 καὶ 172 (πίν. Ε΄)· Ν.Α. Βέη, [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α΄, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, Προλεγόμενα - Προσθῆκαι Λ. Βρανούση - Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, ἐκδ. Β΄, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1998, σ. 781, ιϛ΄ (προσθήκη Δ.Ζ. Σοφιανοῦ).

χειρόγραφο, τῶν ἐπιθέτων τοῦ Θωμᾶ Ἰωαννίνων «Κομνηνοῦ τοῦ Πρεάλιμπου».[6]

Παραθέτω ἀπὸ τὸ «*Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων*» τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Θωμᾶ, τὴ μετάβαση στὰ Γιάννενα τοῦ Ἰωάσαφ τοῦ Μετεωρίτη καὶ τὸ νέο γάμο τῆς χήρας ἀδελφῆς του Μαρίας μὲ τὸν Esaü Buondelmonti:

«*Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει* [1384], *μηνὶ Δεκεμβρίῳ κγ΄, ἐπιφωσκούσης τῆς Πέμπτης, ὥρᾳ ε΄ τῆς νυκτός, ἐσφάγη ὁ Θωμᾶς παρὰ τῶν σωματοφυλάκων αὐτοῦ ... Τῇ ὥρᾳ δὲ ταύτῃ συναθροίζονται ἅπαντες οἱ Ἰωαννῖται ἐν τῇ ἁγίᾳ μητροπόλει, καὶ μιᾷ φωνῇ πάντες τὴν φυσικὴν αὐτῶν κυρίαν, τὴν συγκακοπαθοῦσαν αὐτοῖς, ἐκζητοῦσι καὶ προσκυνοῦσιν. Ἡ δὲ τὸν Μελίγλαβον μετὰ τοῦ Ἀψαρᾶ κὺρ Θεοδώρου καὶ τοὺς Ἰωαννίτας μετακαλεῖ, καὶ εἰς ἕνα ἄμφω γενόμενοι, ἐντίμως τὸν ἀποστάτην θάπτουσι, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς, τὸν βασιλέα Ἰωάσαφ, εἰσφέρουσιν. Ἡ ἀγαθὴ δὲ βασίλισσα, οἷα τοῦ κακοῦ κοινοῦ πάθους ἀπαλλαγεῖσα, τοὺς πάντας εὐεργετεῖ ... Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἰωάσαφ μετὰ καὶ τῆς χρυσῆς τῷ ὄντι γε βασιλίσσης καὶ τῶν ἐγκρίτων ἀρχόντων, βουλὴν ποιησάμενοι, τὸν ἀδελφὸν τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ δουκέσσης, τὸν Ἰζαού, ὄντα καὶ αὐτὸν ἐν Κεφαλληνίᾳ, αὐθέντην καὶ μνήστορα εἰς τὴν βασίλισσαν προσκαλοῦσιν ... Ἀμέλει καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ὁ Ἰζαοὺ ἔρχεται· δέχονται τοῦτον οἱ Ἰωαννῖται ὑπτίαις ὅλαις χερσὶ καὶ δεσπότην αὐτὸν ἐπευφημοῦσι μηνὶ Ἰανουαρίῳ τῇ λά. Παραυτίκα γοῦν προσκαλοῦσι παράνυμφον ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος Βλαχίας τὴν καισάρισσαν, ἥτις καὶ μετὰ τοῦ Στεφάνου εἰσῆλθε, καὶ τὸν γάμον ηὐτρέπισε, καὶ τὰ μνῆστρα ηὐλογήθησαν, καὶ εἰς μεγάλην χαρὰν καὶ ἀγαλλίασιν ἡ τῶν Ἰωαννίνων πόλις τότε ἐκοσμεῖτο καὶ ἐσεμνύνετο*».[7]

Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ Στέφανος ταυτίζεται ἀσφαλῶς μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀδελφό τοῦ ὁσίου Ἰωάσαφ, ἐνῶ ἡ «*καισάρισσα*» ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν Μαρία, σύζυγο τοῦ καίσαρα τῆς Θεσσαλίας Ἀλεξίου Ἀγγέλου Φιλανθρωπηνοῦ, στὸν ὁποῖο ὁ Ἰωάσαφ, γενόμενος μοναχός, εἶχε παραδώσει τὴν ἐξουσία.[8]

Ἡ πρώτη «*κυρία*» καὶ «*δέσποινα*» τῶν Ἰωαννίνων Μαρία Ἀγγελίνα, ἀδελφὴ τοῦ Ἰωάννη-Ἰωάσαφ, μὲ τὶς πολλὲς καὶ πλούσιες δωρεές της πρὸς τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, εἶναι ἀπὸ τὶς μεγάλες εὐεργέτιδες τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ ἀδελφοῦ της.[9] Ἔτσι, τὸν Μάιο τοῦ 1386 ἀπευθύνει ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα γράμμα στὸν ἀδελφό της βασιλέα-μοναχό, ἐπικυρωτικὸ τῶν δωρεῶν της πρὸς τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ «*πρὸς σὲ τὸν γλυκύτατόν μοι αὐθέντην καὶ γνήσιον ἀδελφόν μου κὺρ Ἰωάννην τὸν Δούκα, τὸν διὰ τοῦ θείου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντα Ἰωάσαφ μοναχόν· καὶ πρὸς τοὺς εὑρισκομένους ἱερομονάχους καὶ μοναχοὺς τοὺς κατοικοῦντας ἐν τῷ Μετεώρῳ*». Μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων καὶ ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν μνημονεύονται ἅγιον ποτήριον («*κρατήρας*») «*μετὰ τοῦ ἁγίου δίσκου καὶ τὸν δίσκον τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς*», ἐνῶ ἰδιαίτερη μνεία γίνεται γιὰ τὸν «*τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν, ὅστις ὑπάρχει ἀπὸ τοῦ θείου μας ἐκείνου τοῦ μακαρίτου δεσπότου κὺρ Νικηφόρου*». Πρόκειται βέβαια ἐδῶ γιὰ τὸ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Νικηφόρο Β΄ Ὀρσίνη, ἀδελφὸ τῆς μητέρας τους Θωμαΐδος. Τὸ γράμμα αὐτό, τὸ ὁποῖο ὑπογράφει ἰδιοχείρως μὲ κιννάβαρι (ὅπως συνέβαινε στὰ βυζαντινὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα) ἡ «*Μαρία βασίλισσα Ἀγγελίνα Δούκαινα ἡ Παλαιολογίνα*», σώζεται στὸ πρωτότυπό του (μὲ ἀποχρωματισμένη σήμερα τὴν ὑπογραφὴ) στὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ δημοσιεύθηκε τὸ 1911 ἀπὸ τὸν Νίκο Βέη.[10]

Μεγάλης σπουδαιότητας ὅμως γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καλλιτεχνική τους ἀξία εἶναι οἱ φορητὲς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ζωγραφίστηκαν κατὰ παραγγελία της στὰ Γιάννενα ἢ καὶ σὲ ἄλλης περιοχῆς ἐργαστήριο καὶ τὶς δώρισε, στὴ συνέχεια, στὴ Μονὴ ἡ Μαρία Ἀγγελίνα, μετὰ τὸ 1372 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1384, ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο δολοφονήθηκε ὁ σύζυγός της Θωμᾶς. Στὴ μία εἰκονίζεται ἡ Παναγία στὸ κέντρο ὁλόσωμη, ὄρθια καὶ βρεφοκρατοῦσα, μὲ ραδινὸ καὶ λεπτὸ παράστημα. Στὸ φόρεμά της κυριαρχεῖ τὸ μπλὲ χρῶμα. Τὰ πρόσωπα τόσο τῆς Παναγίας ὅσο καὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι δυστυχῶς σήμερα κατεστραμμένα. Κάτω, στὰ πόδια τῆς Παναγίας, ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν βλέποντα, γονατισμένη, μικροσκοπική, ἡ Μαρία Ἀγγελίνα, ντυμένη μὲ βασιλικὰ ἐνδύματα καὶ μὲ διάδημα στὸ κεφάλι. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι της, μὲ κεφαλαῖα γράμματα, ἡ ἐπιγραφή: ΜΑΡΙΑ ΕΥΣΕΒΕ/ΣΤΑΤΗ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ / ΑΓΓΕΛΙΝΑ ΚΟ/ΜΝΗΝΗ ΔΟΥΚΕΝΑ / Η ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΙ / ΝΑ.

Ἡ Παναγία πλαισιώνεται ἀπὸ 14 προτομὲς ἁγίων, ζωγραφισμένες στὸ περιθώριο τῆς εἰκόνας. Κάτω ἀπὸ κάθε προτομὴ ἁγίου ἢ ἁγίας ὑπῆρχε καὶ τμῆμα λειψάνου. Ἡ εἰκόνα αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου, εἶναι τὸ σωζόμενο τμῆμα ἑνὸς διπτύχου. Στὸ χαμένο φύλλο τοῦ διπτύχου, κατὰ τὸν ἴδιο πάντοτε ἐρευνητή, εἰκονίζονταν ὁ Χριστὸς καὶ ὁ σύζυγος τῆς Μαρίας, δεσπότης τῶν Ἰωαννίνων, Θωμᾶς Preliubović, ὅπως συμπεραίνει ὁ Ξυγγόπουλος, στηριζόμενος στὸ σωζόμενο ἀκέραιο δίπτυχο τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Cuenca τῆς Ἱσπανίας, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ ἀντίγραφο τοῦ ὑποτιθέμενου διπτύχου τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ὅπως ὑποστήριξε πρόσφατα ὁ Λάζαρος Δεριζιώτης καὶ ἔχω καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος ἐπισημάνει ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα, ἡ εἰκόνα τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσε τμῆμα διπτύχου (ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη προσήλωσης καὶ σύνδεσης), εἶναι ἁπλὴ φορητὴ εἰκόνα, τῆς ὁποίας ἡ παράσταση εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνη τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου τοῦ διπτύχου τῆς Cuenca.

Ἡ ἄλλη περίφημη εἰκόνα, ἀφιέρωμα πάλι τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετώρου, τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ τοῦ ἴδιου καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου, εἶναι ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ. Ἐδῶ, ἀριστερά, μαζὶ μὲ τὸν Θωμᾶ καὶ ἄλλους ἀποστόλους, εἰκονίζεται ἀναχρονιστικὰ ὄρθια, ντυμένη μὲ πορφυρὸ βασιλικὸ ἔνδυμα καὶ μὲ στέμμα στὸ κεφάλι, ἡ βασίλισσα

6. L. Vranoussis, "Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé: Comnénos et Proclos", Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Ἐπετ. τοῦ Μεσαιων. Ἀρχείου* 12 (1962), σσ. 23-29.

7. Λ. Βρανούση, "Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων ...", σσ. 94-95.

8. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σσ. 59-60.

9. Βλ. Gojko Subotić, "Δώρα και δωρεές του δεσπότη Θωμά και της βασίλισσας Μαρίας Παλαιολογίνας", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990), Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης "Ο Σκουφάς" [1991], σσ. 69-86.

10. Ν.Α. Βέη, "Σερβικὰ καὶ βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου", *Βυζαντὶς* 2 (1910-1911) [=ἀνάτυπο μὲ τὸν γερμανικὸ τίτλο *Serbisch-byzantinische Urkunden des Meteoronklosters,* Berlin, 1921], σσ. 20-23 (πίν. Ε΄).

Μαρία· κοντὰ τῆς διακρίνεται μόνο τὸ πρόσωπο τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων, συζύγου της Θωμᾶ, φερώνυμου τοῦ ἀποστόλου, τοῦ ὁποίου δοκιμάζεται ἡ ἀπιστία.

Καὶ οἱ δύο εἰκόνες φυλάσσονται σήμερα στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ ἔχουν παρουσιασθεῖ καὶ μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν διαπρεπῆ βυζαντινολόγο-ἱστορικὸ τῆς τέχνης Ἀνδρέα Ξυγγόπουλο (1964).[11]

Καὶ οἱ σχέσεις Ἠπείρου καὶ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου συνεχίζονται καὶ οἱ δεσμοὶ ἐνισχύονται καὶ διατηροῦνται ἄρρηκτοι διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Ἔτσι, Ἠπειρώτης πάλι εἶναι, ἀπὸ τὰ Γιάννενα, καὶ τὸ πράγμα βέβαια δὲν εἶναι τυχαῖο, καὶ ὁ θεωρούμενος ὡς τρίτος κτίτορας τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ὁ δραστήριος καὶ πολυπράγμονας ἡγούμενός της Συμεών, κατὰ κόσμον Σπυρίδων, ἐπὶ πενταετία δόκιμος στὴν ἀρχὴ καὶ μοναχὸς στὴ συνέχεια στὴ Μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ σὲ ἄλλες ἐκεῖ γειτονικὲς μονές, προτοῦ ἔλθει καὶ ἐγκατασταθεῖ ὁριστικὰ στὰ Μετέωρα.

Ὡς ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ὁ Γιαννιώτης Συμεών, στὰ μέσα τοῦ ΙϚ´ αἰώνα, ἀνέπτυξε θαυμαστὴ οἰκοδομικὴ καὶ ἄλλη δραστηριότητα. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀνεγέρθηκε τὸ μεγαλόπρεπο καὶ εὐρύχωρο νέο καθολικὸ τῆς Μονῆς, κυρίως ναὸς καὶ λιτή, καὶ ἀποπερατώθηκε στὰ 1552, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, ἡ πλούσια καὶ λαμπρὴ τοιχογράφησή τους,[12] ἐξαίρετο ζωγραφικὸ σύνολο κρητικῆς τεχνοτροπίας, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Τζιόρτζη, ζωγράφο τῆς Μονῆς Δουσίκου-Ἁγίου Βησσαρίωνος τῆς Πύλης Τρικάλων (1557/58) καθὼς καὶ ἁγιορειτικῶν μονῶν (Διονυσίου κ.ἄ.), ἢ σὲ κύκλο μαθητῶν του.[13]

Ὁ ἴδιος ἠπειρώτης ἡγούμενος Συμεὼν φρόντισε καὶ κτίστηκε στὰ 1557 καὶ ἡ τράπεζα τῆς Μονῆς, σπουδαῖο καὶ ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ μὲ πέντε κίονες κατὰ

11. Λ. Ξυγγοπούλου, "Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας καὶ τοῦ Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς", *ΔΧΑΕ*, Περίοδος Δ´, 4 (1964-1965), 53-70, πίν. 18-24. Βλ. καὶ Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο - Ιστορία και τέχνη*, Interamerican, Ἀθήνα, 1990, σ. 33, 52-55 (ὅπου ἔγχρωμες φωτογραφίες τῶν δύο φορητῶν εἰκόνων)· Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σσ. 132, 135, 138. Γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ τὴν προσωπογραφία τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας βλ. καὶ τὴν παλαιὰ μελέτη τοῦ Ν. Βέη, ὁ ὁποῖος πρῶτος τὴν ἐπισήμανε, "Μετεώρου πίναξ ἀφιερωθεὶς ὑπὸ τῆς βασιλίσσης Παλαιολογίνης", *ΛΕ* 1911, σσ. 177-185. Γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ψηλάφησης τοῦ Θωμᾶ βλ. καὶ Ἠλίας Ἀντωνόπουλος, "Βασιλικὴ πομπή: Ἀλληγορικὰ πρόσωπα στὴν Ἀνάσταση τῆς Dečani", *ΔΧΑΕ*, Περίοδος Δ´, 27 (1993-1994), σσ. 89-90, Εἰκ. 3-4· Nancy Patterson-Ševčenko, "The Representation of Donors and Holy Figures on Four Byzantine Icons", *ΔΧΑΕ*, ὅ.π., σσ. 163-64, Fig. 7. Τὸ δίπτυχο τῆς Cuenca τῆς Ἱσπανίας μεταφέρθηκε τελευταῖα στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, στὴν Ἔκθεση "*Μήτηρ Θεοῦ - Ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας στὴ βυζαντινὴ τέχνη*" (20 Ὀκτ. 2000 - 14 Ἰαν. 2001). Βλ. γι' αὐτό, στὸν ὁμότιτλο Κατάλογο, Λ. Δεριζιώτη, "Δίπτυχο-λειψανοθήκη", σσ. 320-21, ἀριθ. 30, ὅπου λεπτομερὴς περιγραφὴ καὶ ἔγχρωμη ἀπεικόνισή του.

12. Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, σσ. 26-27, 37, 118· Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σσ. 108, 113.

13. Λ. Δεριζιώτη, "Οι τοιχογραφίες των μονών. Τα περίφημα ζωγραφικά σύνολα του 16ου αιώνα και οι σπουδαίοι δημιουργοί τους", *Μετέωρα η ισάγγελη πολιτεία*, Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή, 6 Φεβρ. 1994, σ. 19. Στὸν ἴδιο ζωγράφο Τζιόρτζη ἀποδίδει ὁ Λ. Δεριζιώτης (ὅ.π.) καὶ τὴν τοιχογράφηση τῆς μετεωρικῆς Μονῆς Ρουσάνου.

μῆκος χωρίζεται σὲ δύο κλίτη, μὲ θαυμαστῆς τελειότητας πλινθόκτιστα τόξα, σταυροθόλια καὶ θόλους στὴ στέγη.[14]

Στενὰ συνδέεται μὲ τὴν Ἤπειρο καὶ ἡ ἄλλη μεγάλη μετεωρικὴ μονή, ἡ ἐπονομαζόμενη τοῦ Βαρλαάμ. Ἠπειρῶτες, καὶ συγκεκριμένα Γιαννιῶτες, ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένεια βυζαντινῶν εὐπατριδῶν καὶ ἀριστοκρατῶν, μὲ μεγάλη χρηματικὴ καὶ κτηματικὴ περιουσία, ἦσαν οἱ περιώνυμοι οἰκιστὲς καὶ κτίτορές της, οἱ αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι Θεοφάνης († 17 Μαΐου 1544) καὶ Νεκτάριος († 7 Ἀπρ. 1550) οἱ Ἀψαράδες ἢ Ἀψαράτες.[15]

Οἱ ἅγιοι κτίτορες τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης, σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία, περὶ τὸ ἔτος 1495, ἔλαβαν τὸ μοναχικὸ σχῆμα ἀπὸ τὸ γέροντά τους Σάββα, κοντὰ στὸν ὁποῖο ἔμειναν γιὰ μιὰ δεκαετία στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων μέχρι τὸ θάνατό του († 9 Ἀπρ. 1505). Τὸν ἴδιο χρόνο πιθανότατα, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ γέροντά τους, ἔφυγαν ἀπὸ τὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ πῆγαν καὶ μόνασαν στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ Μονὴ Διονυσίου, κοντὰ στὸν πρώην οἰκουμενικὸ πατριάρχη Νήφωνα († 12 Αὐγ. 1508). Μετὰ ἀπὸ ὀλιγοχρόνια παραμονὴ ἐκεῖ ἐπέστρεψαν πάλι στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου ἀνήγειραν μὲ δικά τους ἔξοδα, γύρω στὰ 1506/1507, τὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Ἀλλεπάλληλες ὅμως ἐπεμβάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τοὺς ἐξανάγκασαν νὰ ἐγκαταλείψουν, ὁριστικὰ πιά, περὶ τὸ ἔτος 1510/11 τὸ κελλὶ τῆς μετάνοιάς τους καὶ τὰ Γιάννενα, τὴν πατρίδα τους.

Ἔτσι κατέληξαν στοὺς μετεωρίτικους βράχους, ἀναζητώντας ἐκεῖ τὴν ἀσκητική τους τελείωση καὶ τὴν ὑπερκόσμια γαλήνη, στὸ θαυμαστὸ καὶ ἐκστασιακὸ τοπίο τοῦ λίθινου δάσους τῶν Σταγῶν. Στὴν ἀρχὴ τοὺς παραχωρήθηκε ὁ στύλος τοῦ Προδρόμου, ὅπου παρέμειναν γιὰ μιὰ ἑπταετία (1510/ 11-1517/18). Τὸν Τίμιο Πρόδρομο ἄλλωστε ἰδιαίτερα σέβονταν οἱ αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι, ἀφοῦ πρὸς τιμήν του, ὅπως εἴπαμε, εἶχαν ἀνεγείρει μονὴ στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ στὸ μετεωρίτικο στύλο τοῦ Προδρόμου οἱ ἀδελφοὶ ἱερομόναχοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ Ἀψαράδες δὲν βρῆκαν τὴν ἡσυχία ποὺ ἀποζητοῦσαν, τὸν ἐγκατέλειψαν καὶ στὰ 1517/18 ἐγκαταστάθηκαν στὸ μόνιμο πιὰ ἐρημητήριό τους, τὸν αὐχμηρὸ βράχο τοῦ Βαρλαάμ, ὅπως εἶχε ὀνομασθεῖ ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο πρῶτο οἰκιστή του, τὸ μοναχὸ Βαρλαάμ, σύγχρονο τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη (μέσα ΙΔ´ αἰ.). Ἐκεῖ, μὲ τοὺς κόπους καὶ ἱδρῶτες τους, μὲ τὴν αὐστηρὴ ἄσκηση καὶ τὴν ἀνύστακτη προσευχή τους, καλλιέργησαν καὶ ἄρδευσαν, ὥστε νὰ αναπτυχθεῖ πολυδύναμο, τὸ δέντρο τῆς ἀρετῆς μὲ τοὺς πολύχυμους καρπούς του.

Στὴν ἀρχὴ ἀνεκαίνισαν τὸν ὑπάρχοντα ναΐσκο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, σημερινὸ παρεκκλήσι τῆς μονῆς. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναζόντων, ἀνήγειραν νέο, εὐρύχωρο καὶ μεγαλοπρεπῆ ναό, τὸ σημερινὸ ἐπιβλητικὸ καθολικὸ τῆς μονῆς ποὺ τιμᾶται στὴ

14. Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο*, σσ. 27, 222· Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα - Ὁδοιπορικό*, σ. 108.

15. Ἀναστασίας Τούρτα, "Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ Ἀψαράδες καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Προδρόμου στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων", *ΗΧ* 22 (1980), 66-80. Βλ. καὶ Θεοτέκνης [Μητσικώστα] μοναχῆς [Ἁγιοστεφανίτισσας], *Στὸ βράχο τῆς ἰσάγγελης πολιτείας. Οἱ ἅγιοι Κτίτορες τοῦ Βαρλαάμ. Ἀφηγηματικὴ βιογραφία τῶν Κτιτόρων τῆς ἐν Μετεώροις Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαὰμ ὁσίων Θεοφάνους καὶ Νεκταρίου τῶν Ἀψαράδων*, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Ἅγια Μετέωρα, 1994, σσ. 17-203.

μνήμη τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ ἀποπερατώθηκε, σύμφωνα μὲ τὶς δικές τους πληροφορίες, τὸν Μάιο τοῦ 1544. Τὸ 1548 συμπληρώθηκε καὶ ἡ λαμπρὴ τοιχογράφηση τοῦ κυρίως ναοῦ, ποὺ ἀποδίδεται στὸ Θηβαῖο ζωγράφο Φράγκο Κατελάνο.[16]

Οἱ ἴδιοι οἱ *κτίτορες* στὰ αὐτοβιογραφικά τους κείμενα, ὅπως εἶναι ἡ αὐτοβιογραφία τους, τὸ διαθηκῷο γράμμα τοῦ ἔτους 1541/42 καὶ σύγχρονες ἐνθυμήσεις τους στὸν κώδ. 127 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, δίνουν διαφωτιστικὲς πληροφορίες καὶ εἰδήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους, καθὼς καὶ γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς δραστηριότητές τους τόσο στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων ὅσο, καὶ κυρίως, στὸ βράχο τοῦ Βαρλαάμ.

Ἔτσι, γιὰ τὴν παραμονή τους στὸ Νησί, σημειώνουν, στὴν αὐτοβιογραφία τους, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: «*Μείναντες τοίνυν ἡμεῖς ἐν τῷ οἰκοδομηθέντι κελλίῳ τοῦ Τιμίου Προδρόμου χρόνον μικρόν, οὐκ ἦν ἀνεκτὸν τῷ πονηρῷ καὶ ἀνθρωποκτόνῳ διαβόλῳ ὁρᾶν ἡμᾶς κατὰ Θεὸν καὶ εἰρηνικῶς ζῶντας... Τοῦτο οὖν ἐνθυμηθέντες, ἀπαίρομεν τῆς πατρίδος ἡμῶν καὶ παραγενόμενοι ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ Μετεώρου τόπον ἡσυχίας καὶ αὖθις ᾐτήσαμεν*».[17] Γιὰ τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάστασή τους στὸ μετεωρίτικο βράχο τοῦ Βαρλαὰμ μᾶς πληροφοροῦν: «*Διὸ καὶ εὑρόντες τὸν πλατὺν καὶ εὐάερον καὶ ἡσυχαστικὸν λίθον εὐρύχωρόν τε καὶ ἀρεστὸν ἡμῖν πρὸς παροίκησιν ὄντα, ὅστις καὶ Βαρλαὰμ ἐκαλεῖτο, παρά τινος μοναχοῦ Βαρλαὰμ οἰκήσαντος ἐν αὐτῷ πάλαι τὴν ἐπωνυμίαν λαβόντα, καὶ ἄοικον τῇ πολυετίᾳ ὄντα καὶ ἔρημον παντελῶς ὡς οἰκόπεδον, ἠρξάμεθα κατὰ τὸ ͵ζκϛ´* [7026-5508/5509=1517/18] *ἔτος ἀνανεοῦν καὶ οἰκοδομεῖν αὐτὸν πρὸς κατοίκησιν...*».[18]

Γιὰ τὴν οἰκογένειά τους στὰ Γιάννενα, τοὺς γονεῖς καὶ τ' ἀδέλφια τους, μᾶς δίνουν κατατοπιστικὲς πληροφορίες στὶς ἐνθυμήσεις τους στὸν προαναφερθέντα βαρλααμιτικὸ κώδικα 127. Οἱ γονεῖς τους πέθαναν καὶ οἱ δύο στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων ὡς μοναχοί, μὲ τὰ ὀνόματα Καταφυγὴ (†1506, Νοέμ.) καὶ Ἰὼβ (†1523/24). Μοναχὲς ἐπίσης ἦσαν καὶ οἱ τρεῖς ἀδελφές τους, ἡ Ἀθανασία (†11 Νοεμ. 1512), ἡ Εὐγενία (†1513/14) καὶ μιὰ τρίτη τῆς ὁποίας δὲν παραδίδεται τὸ ὄνομα.[19]

Γιὰ τὶς ἀδελφὲς καὶ τοὺς γονεῖς τους οἱ ἱερομόναχοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης ἀνήγειραν μοναστικὸ ἡσυχαστήριο κοντὰ στὴ Μονὴ Προδρόμου στὸ Νησί: «*Μετὰ τοῦτο καὶ τὸ πλησίον τοῦ χωρίου κελλίον ἐκτίσθη παρ' ἡμῶν, εἰς ὅπερ αἱ κατὰ σάρκα καὶ κατὰ πνεῦμα ἡμῶν ἀδελφαὶ κατῴκουν, τὸν μονήρη βίον προελόμεναι· τρεῖς γὰρ ἦσαν αὗται καὶ σὺν αὐταῖς καὶ ὁ πατὴρ καὶ ἡ μήτηρ ἡμῶν, τῷ ἱερῷ καὶ οὗτοι τῶν μοναχῶν σχήματι τελειωθέντες*» (αὐτοβιογραφία).[20]

16. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα - Ὁδοιπορικό*, σσ. 21-23, 35-37.
17. Σπ. Λάμπρου, "Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων", *ΝΕ* 2 (1905), σ. 102.
18. Σπ. Λάμπρου, ὅ.π., σσ. 102-3.
19. Βλ. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς Μονὰς τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β´, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι, 1984, σσ. 136-137· Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σ. 37.
20. Σπ. Λάμπρου, ὅ.π., σσ. 101-2.

Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς δεσμοὺς τῆς μετεωρικῆς μονῆς Βαρλαὰμ μὲ τὴν Ἤπειρο καὶ τὰ Γιάννενα ἔχει ὁ σημερινὸς βαρλααμιτικὸς κώδικας 127, ποὺ γράφτηκε κατὰ τὰ ἔτη 1508 καὶ 1510 στὸ Νησὶ τῶν Ἰωαννίνων, μὲ ἔξοδα ἐν μέρει καὶ προτροπὴ τῶν ἀδελφῶν Ἀψαράδων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνη. Εἶναι ἕνα ὀγκῶδες, καλλιγραφημένο χειρόγραφο, μὲ 706 συνολικὰ φύλλα, Θηκαρᾶς καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Τὸν μισὸ περίπου κώδικα ἔγραψε (φφ. 12r-372v) ὁ ἱερομόναχος Νήφων τὸ 1508 καὶ τὸν ὑπόλοιπο, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νήφωνος, συνέχισε ὁ μουσικὸς καὶ κωδικογράφος Ἰωάννης Σαγγητᾶς. Τὸν κώδικα, κτῆμα προσωπικὸ τοῦ Νεκταρίου καὶ Θεοφάνη, τὸν μετέφεραν ἀπὸ τὸ Νησὶ στὰ Μετέωρα οἱ αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι, καὶ ἀποτελεῖ, γι' αὐτό, σεβάσμιο καὶ συγκινητικὸ κειμήλιο τῆς Μονῆς Βαρλαάμ.[21] Παραθέτω τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα, τὸ ὁποῖο ἔχει ξεχωριστὸ καὶ πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον:

«*Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα παντέκτης ἐν τῇ νήσῳ τῶν Ἰωαννίνων· εἰς τὸ εὐκτήριον τοῦ Τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου, τὸ κείμενον ἔγγιστα τῆς λίμνης, ἐντὸς τοῦ σπηλαίου· ἐγεγράφεισαν τὰ μὲν ψιλὰ καὶ καλλίγραφα παρά τινος ὁσιωτάτου καὶ λογιωτάτου Νήφωνος ἱερομονάχου· ὅπερ καὶ ἐστὶ ἀνάλωμα τοῦ ἰδίου κόπου, τὸ ἓν φύλλον ἄσπρα α´, πλὴν τῆς λοιπῆς ὅλης ὕλης.*

Τὰ δὲ ἕτερα γράμματα, ἅτινα εἰσὶ καὶ μεγαλώτερα, ἐγράφησαν παρά τινος σοφωτάτου καὶ μουσικωτάτου, λογιωτάτου καὶ ἐναρέτου μελῳδοῦ Ἰωάννου τοῦ Σαγγητᾶ· ἐπεὶ ὁ προρρηθεὶς ἱερομόναχος τέλος τοῦ βίου ἐχρήσατο. Καὶ ὅσῳ μὲν ἐκεῖνα γέμουσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καλλωπισμοῦ καὶ ὡραιότητος, τοσοῦτον καὶ ταῦτα γέμουν σοφίας καὶ ὀρθότητος· πλὴν κἀκεῖνα οὐκ εἰσὶν ἄμοιρα τῆς ὀρθότητος, ἀλλ' οὖν διαφέρουσιν.

Συνταγὴ δὲ καὶ σύνθεσις σὺν πόθῳ πολλῷ καὶ ἐξόδῳ παρὰ τῶν ἐν ἱερομονάχοις Νεκταρίου καὶ Θεοφανίου τῶν αὐταδέλφων καὶ κατὰ κόσμον Ἀψαράτων· οἳ καὶ ἀνεγείραντες ἐκ βάθρων τὸν ῥηθέντα ἄνωθεν ἱερὸν εὐκτήριον τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν κόποις ἰδίοις καὶ ἱδρῶσι καὶ ἀναλώμασιν ἐκ τῆς πατρικῆς αὐτῶν περιουσίας· διὰ δὲ τοὺς φόβους καὶ πειρασμοὺς τῶν ἀνόμων Ἀγαρηνῶν οὐκ ἐποίησαν αὐτὸν εἰς αὔξησιν ἢ κεκαλλωπισμένον· καὶ γὰρ οὐκ ὀλίγους κινδύνους καὶ πειρασμοὺς ὑπέφερον παρ' αὐτῶν τῶν κακωνύμων καὶ θοεστυγῶν καὶ βεβήλων. Δεόμεθα οὖν πᾶσι τῆς ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀδελφότητος, τοῖς ἐντυγχάνουσι καὶ ἀναγινώσκουσι τὴν παροῦσαν βίβλον, ἵνα εὔχωνται καὶ συγχωροῦσιν ἐμπόνως ἀμφοτέρους τοὺς κοπιάσαντας ἐν αὐτῇ ... † ἔτους ͵ζιθ´ [7019=1510/11] *τὸ τρέχον:*».[22]

Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ σταθεῖ πολὺ στὸ σημείωμα, μὲ πολλὲς ἐπισημάνσεις καὶ ἀναλύσεις παλαιογραφικές, ἱστορικὲς κ.ἄ., ὅμως ὁ χρόνος δὲν μᾶς τὸ ἐπιτρέπει.

Ἀφήνοντας τοὺς Γιαννιῶτες ἀδελφοὺς ἱερομονάχους Ἀψαράδες, παρατηρῶ ὅτι τὴν Ἀκολουθία τους συνέταξε πάλι Ἠπειρώτης, ὁ περίφημος καλλιγράφος καὶ διακοσμητὴς χειρογράφων Ματ-

21. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β´, σσ. 132-40 (ὅπου ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικα).
22. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β´, σσ. 134-35. Δημοσιεύω ἐδῶ τὸ σημείωμα μὲ ἀποκατεστημένη τὴν ὀρθογραφία του.

θαῖος, μητροπολίτης Μυρέων (1596-1624), ἀπὸ τὴν Πωγωνιανή. Ἡ Ἀκολουθία τῶν Ἀψαράδων περιέχεται στὸν αὐτόγραφό του βαρλααμιτικὸ κώδικα 134 (14 Ἰουν. 1606).[23] Αὐτόγραφοί του ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ καλλιγραφημένοι κώδικες 15 (ἔτ. 1607) καὶ 17 τῆς μονῆς.[24]

Ἂς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ τοιχογράφηση τῆς λιτῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, ἔργο τῶν Θηβαίων ἀδελφῶν ζωγράφων Γεωργίου καὶ Φράγκου τῶν Κονταρήδων στὰ 1566 (γνωστῶν ἁγιογράφων στὰ ἠπειρωτικὰ χωριὰ Κράψη καὶ Κληματιὰ ἢ Βελτσίστα), ἔγινε μὲ ἔξοδα τοῦ ἐπισκόπου Βελλᾶς Ἰωαννίνων Ἀντωνίου Ἀψαρᾶ.[25]

Ἀλλὰ τοὺς κάθε λογῆς δεσμοὺς τῆς μετεωρικῆς Μονῆς Βαρλαὰμ μὲ τὴν Ἤπειρο, στὸ θρησκευτικὸ καὶ λατρευτικὸ ἐπίπεδο, ἐπιστέφει καὶ κρατάει πάντοτε ζωντανοὺς ὁ νεομάρτυρας ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐκ Μετσόβου, ποὺ μαρτύρησε στὰ Τρίκαλα στὶς 17 Μαΐου τοῦ 1617· βλάστημα καὶ γαλούχημα τοῦ Μετσόβου, ἀγλάισμα καὶ σεμνολόγημα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, ὅπου, μετὰ ἀπὸ θαυματουργικὴ ἀποκάλυψη, φυλάσσεται ὡς πολυτίμητος θησαυρὸς ἡ χαριτόβρυτη κάρα του.[26]

Μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τῶν συμπατριωτῶν τους ἱερομονάχων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνη, οἱ αὐτάδελφοι καὶ Γιαννιῶτες ἐπίσης ἱερομόναχοι Ἰωάσαφ καὶ Μάξιμος, μετὰ τὸ Μάρτιο τοῦ 1527 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1529, ἐγκατέλειψαν τὴ γενέτειρά τους τὰ Γιάννενα καὶ ἀναρριχήθηκαν στὸν οὐραναφίλητο καὶ «ἠλίβατο», ποὺ μόνο οἱ ἀκτίνες τοῦ ἥλιου πλησιάζουν καὶ θωπεύουν, λίθο τοῦ Ρουσάνου στὰ Μετέρωρα, ὅπου, περὶ τὸ 1530, ἀνεγείρουν ἐκ θεμελίων τὸ καθολικὸ (στὰ ἐρείπια παλαιότερου) καὶ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς Μονῆς Ρουσάνου, τῆς ὁποίας ἀναδεικνύονται ἔτσι κτίτορες καὶ οἰκιστές.[27] Τὶς πληροφορίες ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ διαθήκη τους ποὺ συνέταξαν καὶ ὑπέγραψαν τὸ ἔτος 1545, ἡ ὁποία σήμερα βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος καὶ ἀποτελεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1465 περγαμηνὸ εἱλητό της. Ἐκεῖ, σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἀναχωρητικοῦ τους ἡσυχαστηρίου σημειώνονται καὶ τὰ

23. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β', σσ. 149-51, πίν. 124 καὶ 125. Τὴν ἔκδοση τῆς Ἀκολουθίας τῶν αὐταδέλφων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνη τῶν Ἀψαράδων (Βενετία 1803), ποὺ συνέταξε ὁ Ματθαῖος Μυρέων, ἐπιχορήγησε ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν Γαβριήλ, ἠπειρώτης κι αὐτός, ἀπὸ τὸ χωριὸ Λοζέτζι τῶν Ἰωαννίνων.

24. Ν.Α. Βέη, *ὅ.π.*, σσ. 24-25 (ὅπου πρόσθετη σημείωση Δ.Ζ. Σοφιανοῦ μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία), πίν. 19 καὶ 20· σσ. 28-29, πίν. 22. Γιὰ τὸν Ματθαῖο Μυρέων ὡς καλλιγράφο καὶ διακοσμητὴ χειρογράφων βλ. Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur Buchmalerei um 1600*, Athen, 1982.

25. Βλ. Γλύκα Μιχ. Χατζούλη, *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος της λιτής του καθολικού της Μονής Βαρλαάμ Μετεώρων. Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής του 16ου αιώνα*, Α'-Β', Ιωάννινα, 1999 (διδακτορικὴ διατριβὴ ἀδημοσίευτη - Παν/μιο Ἰωαννίνων, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας).

26. Μ.Γ. Τρίτου, *Ὁ Μετσοβίτης Νεομάρτυς Νικόλαος. Βιογραφικὰ στοιχεῖα - Ἀσματικὴ Ἀκολουθία*, Ἰωάννινα, 1992. Δ.Γ. Καλούσιου, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ Νεομάρτυρας τοῦ Μετσόβου († 17 Μαΐου 1617)*, Ἐκδόσεις «Γένεσης», Ἅγια Μετέωρα, 2000.

27. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σσ. 71-85· τοῦ ἰδίου, "Ἡ διαθήκη (ἔτους 1545) τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου ἱερομονάχων Ἰωάσαφ καὶ Μαξίμου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς", *Τρικαλινὰ* 12 (1992), 7-38.

ἑξῆς: *«καὶ [ὁ] κυβερνῶν τὸ τῆς ψυχῆς σκάφος ἡμῶν, οἷά τις πηδαλιοῦχος ἄριστος, καὶ τῆς πατρίδος αὐτῆς μετανάστας πεποίηκε, τῆς τῶν Ἰωαννίνων φημὶ περιφανοῦς μητροπόλεως, καὶ ξένην καταλαβεῖν γῆν, τὴν πνευματικὸν μέλι καὶ γάλα ῥέουσαν, τὸν τῆς παρούσης σκήτεως χῶρον δηλονότι, τὸν παντοίοις κομῶντα πνευματικοῖς χαρίσμασιν»*.[28]

Οἱ σχέσεις ὅμως καὶ ἐπαφὲς μετεωρικῶν μονῶν καὶ Ἠπείρου δὲν περιορίζονται μόνο καὶ δὲν σταματοῦν στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Συνεχίζονται στενὲς καὶ ἀδιάκοπες, κυρίως καλλιτεχνικὲς ἀλλὰ καὶ πνευματικές, καὶ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὴν Τουρκοκρατία.

Καλλιτέχνες κωδικογράφοι καὶ διακοσμητὲς χειρογράφων ἐργάζονται στὰ Μετέωρα ἢ ἐκτελοῦν παραγγελίες μετεωριτῶν, ὅπως ὁ Ματθαῖος Μυρέων, στὸν ὁποῖο ἤδη ἀναφερθήκαμε, τοῦ α' μισοῦ τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ὁ Ἄνθιμος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ γνωστὸς καὶ πολὺ παραγωγικὸς καλλιγράφος καὶ δημιουργὸς καλλιτεχνικῶν μικρογραφιῶν καὶ διακοσμήσεων (ἐπιτίτλων καὶ πρωτογραμμάτων) σὲ χειρόγραφα, θείων Λειτουργιῶν κυρίως. Στὰ Μετέωρα ἔχομε πέντε κώδικές του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τέσσερις στὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως, τοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 217 (Ψαλτήρι Δαβὶδ) καὶ 222, 223 καὶ 508 (θεῖες Λειτουργίες),[29] καὶ ἕνα, τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 36 (θεῖες Λειτουργίες πάλι) στὴ Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου.[30] Χρονολογοῦνται ὅλοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1634 καὶ 1641. Ἂν φθάσουμε καὶ στὸ ΙΗ' αἰώνα (τέλη), συναντοῦμε στὴ Μονὴ Βαρλαὰμ τὸν παραγωγικότατο κωδικογράφο ἀπὸ τὰ Γιάννενα, βαρλααμίτη μοναχὸ ἢ ἱερομόναχο, Ἀναστάσιο Σουγδουρῆ. Ὑπάρχουν σήμερα 23 κώδικές του στὴ μονή.[31] Ὁ Σουγδουρῆς συνεργάζεται σταθερὰ μὲ τὸ γνωστὸ λόγιο βαρλααμίτη ἱερομόναχο Χριστοφόρο, καταγόμενο ἀπὸ τὸ Μέτσοβο.[32]

Καλλιτέχνες ξυλογλύπτες-ταλιαδόροι, Μετσοβίτες κυρίως, ἐργάζονται ἢ μᾶλλον ἐκτελοῦν παραγγελίες γιὰ τὶς μονὲς τῶν Μετεώρων, ὅπως οἱ κατασκευαστὲς τῶν ἀριστοτεχνικῶν ξυλόγλυπτων τέμπλων, θαυμαστῶν γιὰ τὴν τελειότητα τῆς ἐκτέλεσης καὶ τὸν ἀφάνταστο πλοῦτο τῶν διακοσμήσεων, τῶν καθολικῶν τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (1791) καὶ Ἁγίου Στεφάνου (1814).[33]

28. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, "Ἡ διαθήκη (ἔτους 1545) τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου...", σ. 33.

29. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α', Β' ἔκδ., Ἀθῆναι, 1998, σσ. 239-40 (πίν. XXI, LXXIV), 243, 243-44 (πίν. XXXIV, LXXXIV-LXXXVI), 510-11 (πίν. LXXVII), ἀντίστοιχα.

30. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Γ', *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου*, Ἀθῆναι, 1986, σσ. 100-2 (πίν. ΚΘ', Λ', ΛΛ', 55-58)· Γ.Κ. Παπάζογλου, "Ἄνθιμος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων βιβλιογράφος τοῦ XVII αἰώνα", *ΗΧ* 23 (1981), 335-45.

31. Ν.Α. Βέη [ἐκ τῶν καταλοίπων], *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β', *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, Ἀθῆναι, 1984, σσ. 422-23, 424 (ὅπου πίνακες κωδικογράφων ὑπὸ Δ.Ζ. Σοφιανοῦ).

32. Βλ. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, "Ὁ ἱερομόναχος Χριστοφόρος ὁ Βαρλααμίτης (ca. 1740 - † post 1814), ὁ Μετσοβίτης ἐπιμελητὴς-συνδρομητὴς χειρογράφων καὶ χρονικογράφος", *Πρακτικὰ Γ' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν* (Μέτσοβο, 29-31 Αὐγ. 1997), Ἀθήνα, 2000, σσ. 461-84.

33. Δ.Ζ. Σοφιανοῦ, "Τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῶν μετεωρικῶν Μονῶν Μεγάλου Μετεώρου (1791) καὶ Ἁγίου Στεφάνου (1814), ἔργα Μετσοβιτῶν μαστόρων", *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδῶν* (Μέτσοβο, 28-30 Ἰουνίου 1991), Ἀθήνα, 1993, σσ. 173-215.

Ζωγράφοι, ἁγιογράφοι, φορητῶν εἰκόνων ἢ τοιχογραφιῶν, ὅπως οἱ Καλαρρυτινοὶ Δημήτριος Ζούκης καὶ Γεώργιος τὸ 1784 στὸ νάρθηκα τῆς Μονῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων[34] κ.ἄ., μαστόροι-οἰκοδόμοι καὶ κτιστάδες καὶ κάθε λογῆς πρακτικοὶ τεχνίτες ἔχουν ἀποθέσει, διὰ μέσου τῶν αἰώνων, στὴ «Θηβαΐδα» τῶν Σταγῶν τὴ σφραγίδα τῆς λαϊκῆς τους σοφίας, ἐμπειρίας καὶ καλαισθησίας, καὶ ἔχουν σφυρηλατήσει ἔτσι μεταξὺ Μετεώρων καὶ Ἠπείρου δεσμοὺς βιωματικοὺς καὶ ἀκατάλυτους.

Στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων, στὸ ἁγιαστικὸ καὶ ὑποβλητικὸ περιβάλλον τους, μὲ τὴν οὐράνια γαλήνη καὶ μυστικὴ σιωπή, ὅπου ἱστορικὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ σύγχρονο παρὸν συνυπάρχουν καὶ συμβιώνουν σὲ μιὰν ἁρμονικὴ καὶ γόνιμη σύζευξη, διατηρεῖται πάντοτε ζωντανὴ καὶ ἔντονη ἡ μνήμη καὶ ἡ παρουσία τῶν ὁσίων *κτιτόρων* τους, γόνων ἔνδοξων βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν, τῶν Κομνηνοδουκάδων, Ἀγγέλων καὶ Παλαιολόγων καὶ τῶν εὐκλεῶν ἀρχόντων "καστρηνῶν ἰωαννιωτῶν" Ἀψαράδων καὶ καθίσταται ἔτσι ἡ μεσαιωνικὴ Ἤπειρος πηγὴ πολύρρυτη καὶ λίκνο πολυδύναμο τοῦ ὑπερεξακοσιοσάχρονου ὀρθόδοξου μετεωρίτικου μοναχισμοῦ.

34. Ν.Α. Βέη, "Δημήτριος Ζούκης, ὁ ἐκ Καλαρρύτων ζωγράφος καὶ μουσικὸς καὶ ἡ Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων", περ. *Μετέωρα*, τεῦχος 1, Γενάρης-Φλεβάρης 1947 (Τρίκαλα), σσ. 5-10.

DEMETRIOS Z. SOFHIANOS

THE MONASTERIES OF METEORA AND MEDIEVAL EPIRUS

SUMMARY

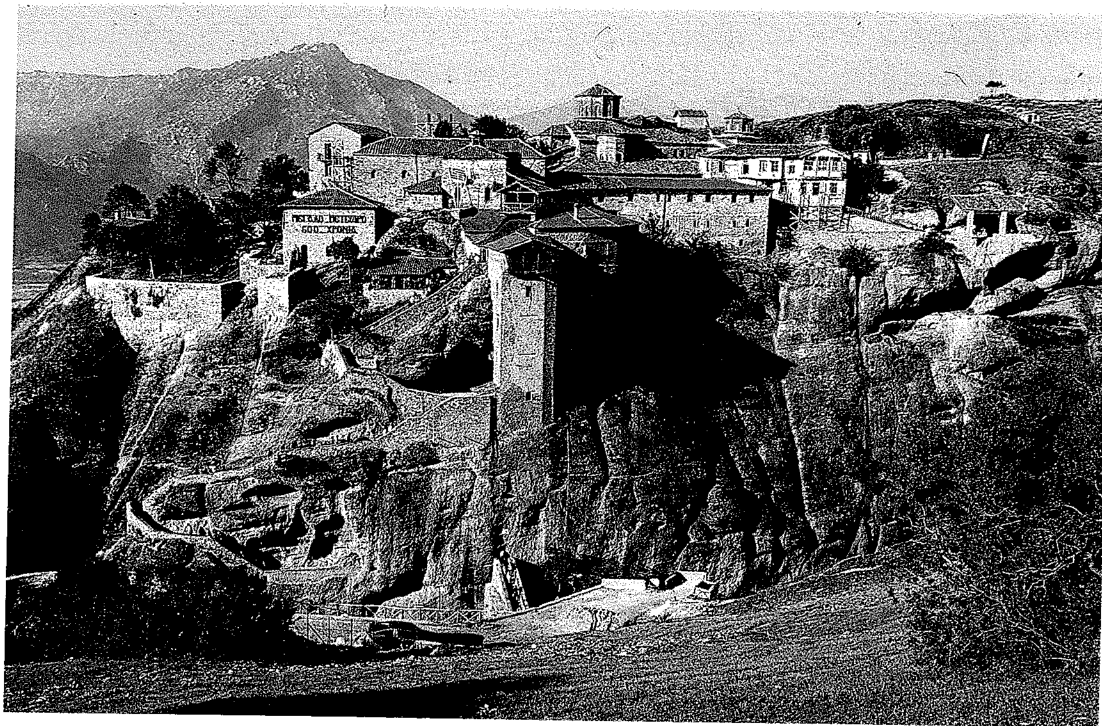
THE RELATIONS BETWEEN the Meteora monasteries and Epirus have always been very close and important. The main reason for this fact is that Epirus and modern Thessaly form a geographical, historical and cultural continuation and entity, with a lot of interactions and common features.

The *Megalon Meteoron* (*Metamorfoseos*) monastery is connected by its founding chart with Epirus, especially Ioannina. Its second *ktitor*, the monk Ioasaph (†1422/23), the ruler of Trikala Ioannis Ouresis Palaiologos, was the son of Thomais, daughter of the despot of Epirus Ioannes II Orsini (1323-35), and sister of the future despot of Epirus Nikephoros II Orsini († 1359). The sister of Ioannes–Ioasaph was the wife of the despot of Ioannina Thomas Preliubović. The active hegoumenos of *Megalon Meteoron*, hieromomk Symeon, the third *ktitor* of the monastery, also came from Epirus.

The brothers hieromonks Theophanes (†17 May 1544) and Nektarios (†April 1550) Asparades or Apsarates, *ktitores* of the Varlaam Monastery, as well as the brothers hieromonks Ioasaph and Maximos, new *ktitores* of the Rousanou Monastery (*ca.* 1530), also came from aristocratic families of Ioannina.

The relations and connections between the Meteora monasteries and Epirus continued after the Medieval Era. Artistic and cultural relations kept developing during the post-Byzantine and Ottoman periods.

Scribes and illuminators of manuscripts worked at Meteora or committed orders from Meteora (Matthaios Myreon, Anthimos from Ioannina in the middle of the 17th century). Woodworkers, painters, such as Demetrios Zoukis and Georgios from Kalarrytes in 1784 worked at Hypapanti Monastery, builders and workers had settled there, and their creativity further strengthened the relations between Epirus and Meteora.

ΠΙΝ. Α΄. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου - Μεταμορφώσεως

ΠΙΝ. Β΄. Οἱ κτίτορες τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης καὶ ὅσιος Ἰωάσαφ (πρώην «βασιλεύς» Ἰωάννης Οὔρεσης Παλαιολόγος). Τοιχογραφία στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς, ἔτους 1552

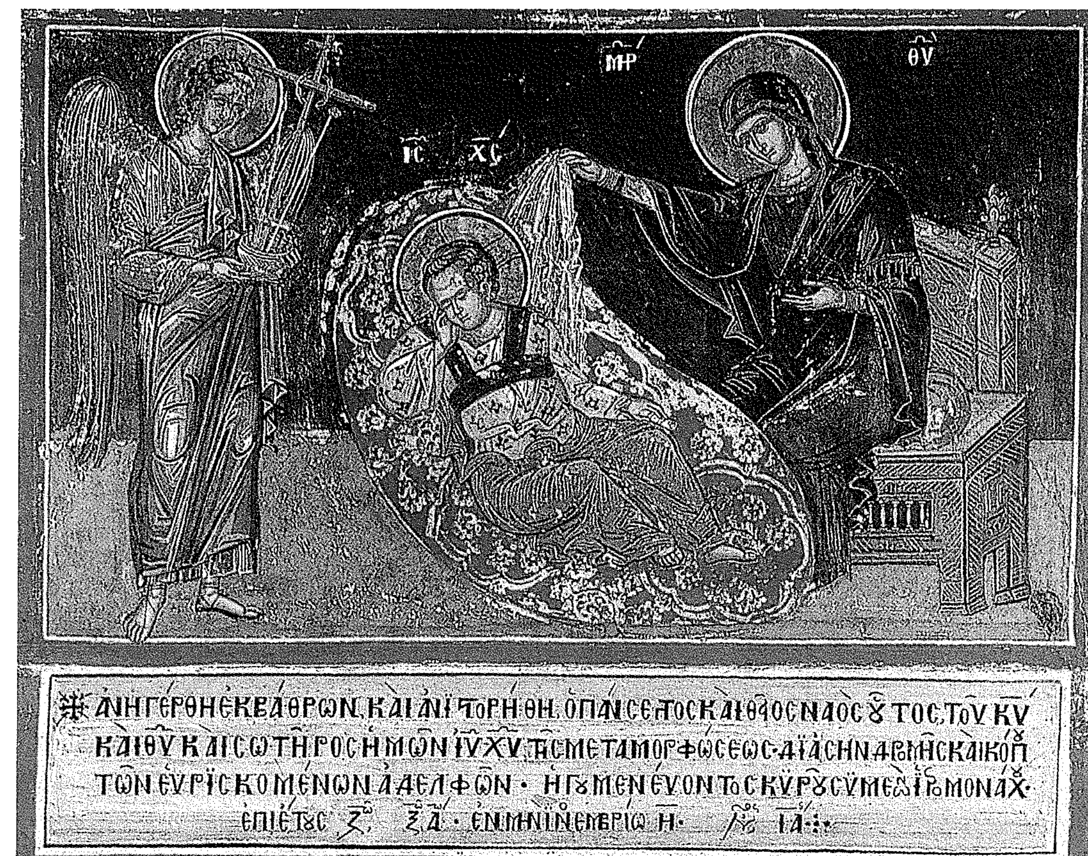

ΠΙΝ. Γ΄. Φορητὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου μὲ προτομὲς ἁγίων στὸ πλαίσιο, τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ ΙΔ΄ αἰ. (πρὶν ἀπὸ τὸν Δεκ. τοῦ 1384). Δῶρο τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας Παλαιολογίνας, ἀπὸ τὰ Γιάννενα, στὸν ἀδελφό της μοναχὸ Ἰωάσαφ, στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (ὅπου καὶ σήμερα φυλάσσεται). Κάτω ἀριστερά, γονατιστή, εἰκονίζεται ἡ ἴδια ἡ δωρήτρια

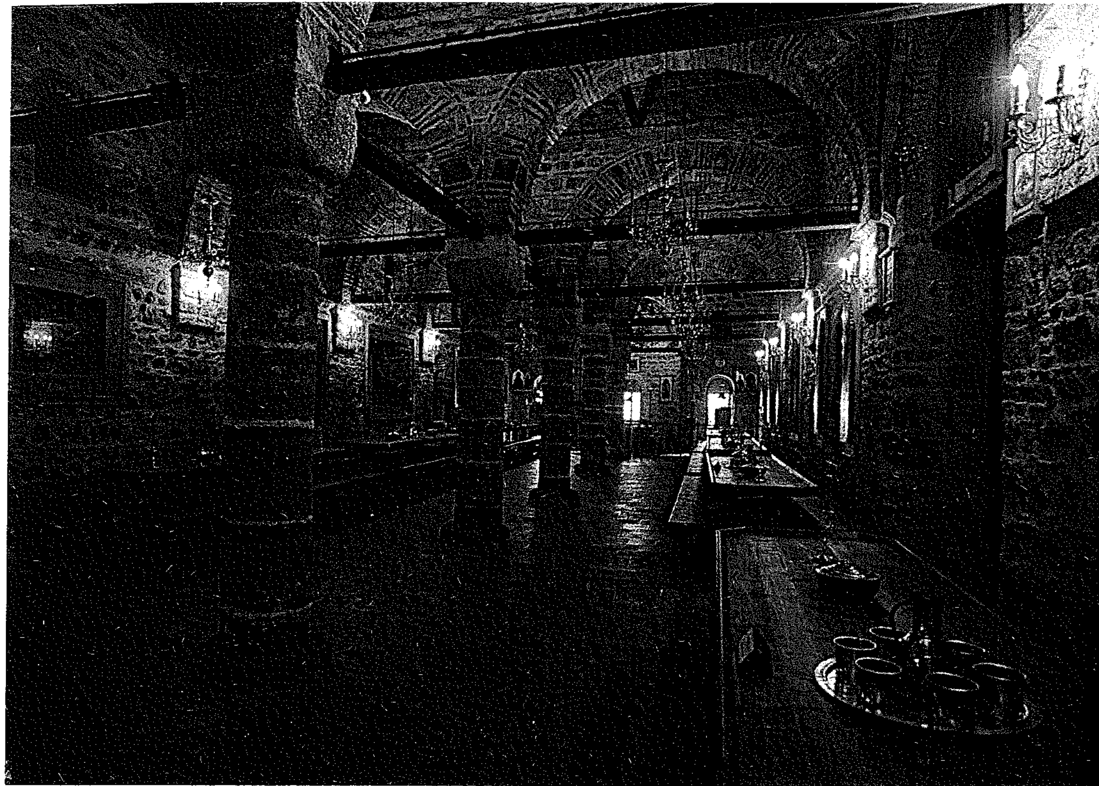

ΠΙΝ. Δ΄. Ἡ ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ. Φορητὴ εἰκόνα τοῦ 6΄ μισοῦ τοῦ ΙΔ΄ αἰ. (πρὶν ἀπὸ τὸν Δεκ. τοῦ 1384), δῶρο τῆς Μαρίας Ἀγγελίνας Παλαιολογίνας, ἀπὸ τὰ Γιάννενα, στὸν ἀδελφό της μοναχὸ Ἰωάσαφ, στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (ὅπου καὶ σήμερα φυλάσσεται). Ἀριστερά, μὲ 6ασιλικὸ ἔνδυμα καὶ διάδημα, εἰκονίζεται ἡ δωρήτρια Μαρία Ἀγγελίνα καὶ παρ᾽ αὐτήν, δεξιά, διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ δεσπότη τῶν Ἰωαννίνων Θωμᾶ Preliubović (ἡ ταύτιση κατὰ τὸν Ἀ. Ξυγγόπουλο)

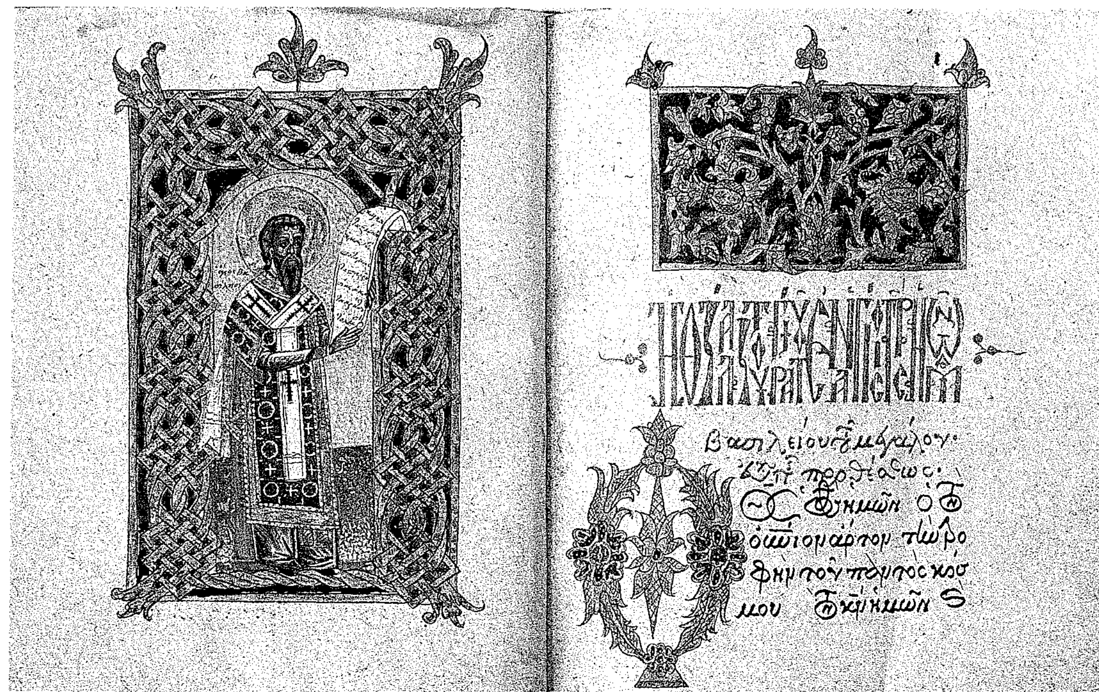
ΠΙΝ. Ε΄. Ἐπάνω, ἡ ὑπογραφὴ τοῦ 6΄ κτίτορα τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ὁσίου Ἰωάσαφ (Ἰωάννη Οὔρεση Παλαιολόγου) στὸ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Λαρίσης Νείλου, τοῦ ἔτους 1381 (ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Ἁγίου Βησσαρίωνος-Δουσίκου)
Κάτω, ἡ ὑπογραφὴ τῆς «6ασίλισσας» τῶν Ἰωαννίνων Μαρίας Ἀγγελίνας, σὲ δωρητήριο γράμμα της (Μάϊος τοῦ 1386) στὸν ἀδελφό της μοναχὸ Ἰωάσαφ (ἀρχεῖο τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου)

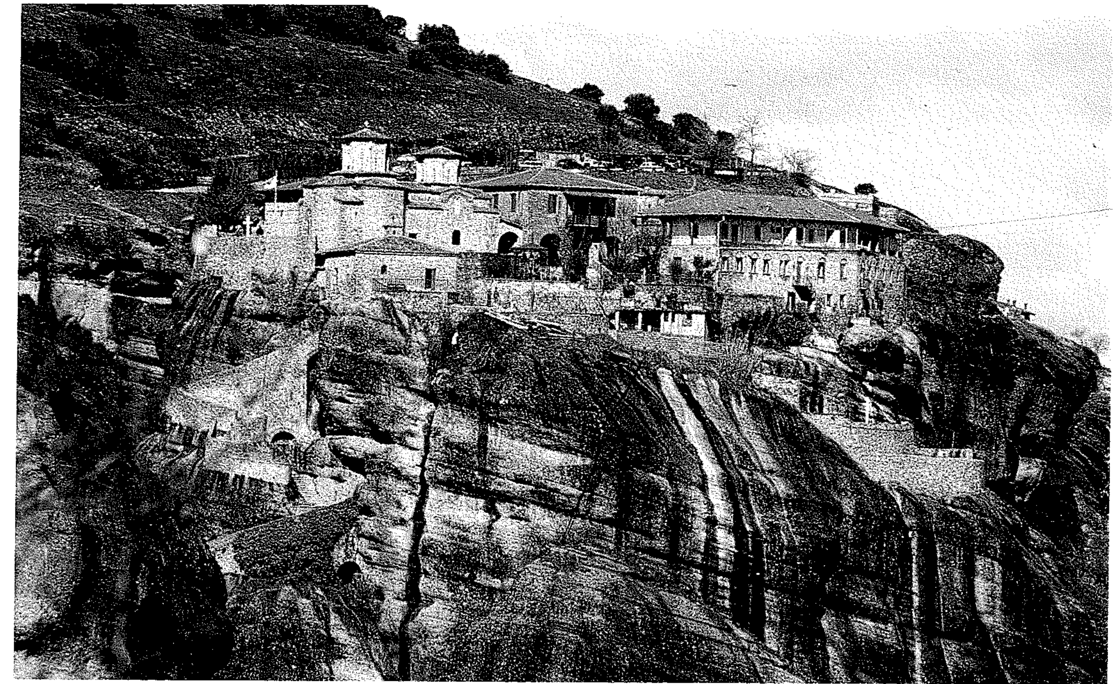
ΠΙΝ. ΣΤ΄. Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Νοέμ. 1552). Νέος κτίτορας ὁ ἠπειρώτης ἡγούμενος τῆς Μονῆς Συμεὼν

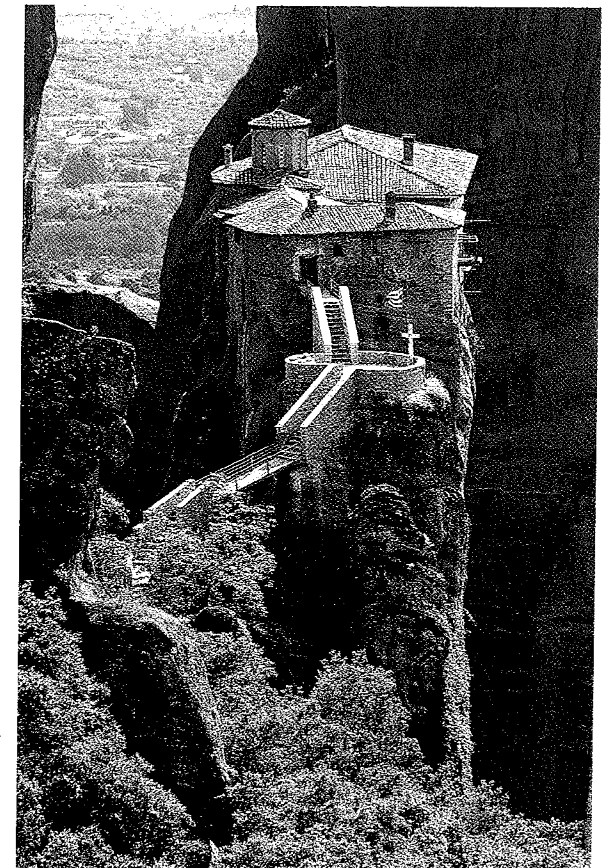
ΠΙΝ. Ζ΄. Ἡ τράπεζα τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ἀνεγέρθηκε τὸ ἔτος 1557, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἠπειρώτη ἡγουμένου τῆς Μονῆς Συμεὼν

ΠΙΝ. Η΄. Κώδ. 223 Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου, φφ. 26ᵛ-27ʳ. Εἰκόνα καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου. Κωδικογράφος ἱερομ. Ἄνθιμος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων (1634/35)

ΠΙΝ. Θ΄. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων. Κτίτορες οἱ Γιαννιῶτες αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ Ἀψαράδες (μέσα ΙϚ΄ αἰ.)

ΠΙΝ. Ι΄. Ἐξωτερικὴ ἄποψη τῆς Μονῆς Ρουσάνου τῶν Μετεώρων. Κτίτορες οἱ Γιαννιῶτες αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι Ἰωάσαφ καὶ Μάξιμος (α΄μισὸ ΙϚ΄ αἰ.)

Ελενη Σακελλαριου

ΟΙ ΑΝΔΕΓΑΒΟΙ ΚΑΙ Η ΗΠΕΙΡΟΣ

1. Εισαγωγή

Οι Ανδεγαβικές Κτήσεις απλώνονταν κατά μήκος της ακτής της σημερινής Αλβανίας, Ηπείρου και δυτικής Στερεάς, ή, για τους Βυζαντινούς, της Νέας και Παλαιάς Ηπείρου, (θέματα Δυρραχίου και Νικοπόλεως), από το Δυρράχιο ώς τη Ναύπακτο. Αν κατ' αρχήν η έκταση αυτών των κτήσεων φαίνεται εντυπωσιακή, στην πραγματικότητα ο έλεγχος των Ανδεγαβών περιοριζόταν σε στενή παράκτια ζώνη βάθους το πολύ 50 χιλιομέτρων, ζώνη η οποία εστερείτο γεωγραφικής και χρονικής συνέχειας.[1] Επίσης οι Ανδεγαβοί μπορούσαν να επικαλεσθούν δικαιώματα επικυριαρχίας επί των Ιονίων νησιών.[2] Τα δικαιώματα των Ανδεγαβών στην περιοχή εδραιώθηκαν το 1267, με τη συνθήκη του Viterbo, και έσβησαν την τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα, σε περίοδο μεγάλης πολιτικής αστάθειας τόσο στην Ήπειρο και την Αλβανία όσο και στην ίδια τη Νότια Ιταλία.

Κατά την κρατούσα άποψη, κύριος στόχος της επέκτασης στην ανατολική ακτή της Αδριατικής και του Ιονίου για τον πρώτο Ανδεγαβό βασιλιά της Νεάπολης, τον Κάρολο Α', ήταν η εξασφάλιση για τον εαυτό του του αυτοκρατορικού θρόνου στην Κωνσταντινούπολη και, ενδεχομένως, η οργάνωση, με ορμητήριο την Κωνσταντινούπολη, σταυροφορίας στην Ιερουσαλήμ.[3] Την ίδια, μάλιστα, φιλοδοξία έτρεφαν και οι διάδοχοί του, αν και τα μέσα τους δεν επαρκούσαν πλέον για την υλοποίησή της.[4] Πρώτος εξήρε τις προσπάθειες εδαφικής ε-

1. A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Θεσσαλονίκη, 1981, σ. xi.

2. Μέσω της συνθήκης του Viterbo και διότι ο Ριχάρδος Ορσίνι, ηγεμόνας της Κεφαλλονιάς, Ζακύνθου και Ιθάκης, ήταν βασσάλος του πρίγκηπα της Αχαΐας: D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Καίμπριτζ, 1984, σ. 36· *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300*, Ch. Perrat – J. Longnon (eds.), Παρίσι, 1967, έγγραφο 71, σσ. 72-74 (1293).

3. E.G. Léonard, *Les Angevins de Naples*, Παρίσι, 1954, σσ. 18, 103-108· S. Runciman, *The Sicilian Vespers*, Καίμπριτζ, 1958, σσ. 39, 135-47, 160, 167, 201· και ιδιαίτερα D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282. A Study in Byzantine-Latin Relations*, Καίμπριτζ, Μασσ., 1959, σσ. 190, 192-94, 197-200, 205-206, 232, 233-35, 268, 290-94, 329-30, 336-37· D. Abulafia, *The Western Mediterranean Kingdoms 1200-1500. The Struggle for Dominion*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1997, σ. 64.

4. Léonard, *Angevins*, σσ. 295-98.

πέκτασης και τα κατορθώματα των Γάλλων στην Ανατολική Μεσόγειο ο Charles du Fresne Ducange. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτό συνέβη κατά τη βασιλεία του Λουδοβίκου ΙΔ΄.[5] Το δέκατο ένατο αιώνα και στις αρχές του εικοστού, η συλλογή και δημοσίευση μεσαιωνικών πηγών έγινε συχνά έκφραση εθνικής υπερηφάνειας και ταυτότητας. Ορισμένοι Γάλλοι ιστορικοί πρόβαλαν τη δράση και τις φιλοδοξίες των προγόνων τους όχι μόνο στη Ρωμανία, αλλά και στην Ιερουσαλήμ και στην Κύπρο, σε μια περίοδο κατά την οποία το Γαλλικό κράτος προσπαθούσε να δημιουργήσει αποικιακή αυτοκρατορία.[6] Η προσέγγιση αυτή βρήκε απήχηση και σε κάπως μεταγενέστερους ιστορικούς.[7] Η άποψη ότι ο Κάρολος οραματιζόταν τη δημιουργία μεγάλης αυτοκρατορίας στην Ανατολική Μεσόγειο έτυχε υποστήριξης και από Ιταλούς διανοούμενους του Μεσοπολέμου, φιλικά κείμενους προς το φασιστικό καθεστώς. Η πολιτική σκοπιμότητα είναι προφανής στο έργο του Carlo Maria Monti.[8] Αλλά η υπόθεση ότι οι Ανδεγαβοί επιβουλεύονταν οι ίδιοι τη Βυζαντινή αυτοκρατορία υποστηρίχθηκε και μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με αρνητικό ένδυμα αυτήν τη φορά, από την αγγλοσαξωνική σχολή πολιτικής ιστορίας και από Γάλλους ιστορικούς, σε περίοδο έντονης κριτικής των αποικιακών καθεστώτων.[9] Πρόσφατα, ωστόσο, σημειώνεται απομάκρυνση από την επικριτική στάση προς τα εποικιστικά κινήματα του Μεσαίωνα, υπό το πρίσμα της μεταπολεμικής αποαποικιοποίησης.[10] Όσο για τη φιλόδοξη ανατολική πολιτική του Καρόλου Α΄ και των απογόνων του, εξετάζεται κριτικά υπό το φως σύγχρονων αναλύσεων για τις θεσμικές και πολιτικές αλλαγές του ύστερου μεσαίωνα.[11]

5. Ch. du Fresne du Cange, *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les Empereurs Français*, Παρίσι, 1657· P. Lock, *The Franks in the Aegean 1204-1500*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη, 1995, σσ. 28-9.

6 Για παράδειγμα, J.A.C. Buchon, *Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce*, Παρίσι, 1846. Για Ιερουσαλήμ και Κύπρο, E.G. Rey, *Les colonies fanques de Syrie aux XIIème et XIIIème siècles*, Παρίσι, 1883· *Les familles d'Outre-mer de du Cange*, ed. E.G. Rey, Παρίσι, 1869.

7. J. Longnon, *Les Français d'Outremer au Moyen Age. Essai sur l'expansion française dans le bassin de la Méditerranée*, Παρίσι, 1929.

8. G.M. Monti, "Ricerche sul dominio angioino in Albania", "Ricerche sul dominio angioino in Grecia", στο: G.M. Monti, *Nuovi Studi Angioini*, Τράνι, 1937, σσ. 563-629· Monti, "La funzione storica dell'Italia nel Levante mediterraneo e nell'Europa orientale", στο: *Pagine varie di storia*, Μολφέτα, 1935· Monti, *L'espansione mediterranea del mezzogiorno d'Italia e della Sicilia*, Μπολόνια, 1942.

9. Βλ. υποσημείωση 3· A.E. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Καίμπριτζ, Μασσ., 1972, σσ. 3, 11-12, 43-48, 131, 200-201· δυσμενής αποτίμηση της Ανδεγαβικής παρουσίας στην Αλβανία στο Ducellier, *Façade*, σσ. 645-52. Επίσης *Coloniser au Moyen Age*, M. Balard-A. Ducellier, (eds.) Παρίσι, 1995. Για το λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ, R.C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*, Καίμπριτζ, 2η έκδοση, 1995, σσ. 40-46.

10. Για το βασίλειο της Ιερουσαλήμ, R. Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Καίμπριτζ, 1998, σσ. 10-11.

11. J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1998, σσ. 92-98.

Στα όσα ακολουθούν, εξετάζεται το κατά πόσον οι κτήσεις στη μεσαιωνική Ήπειρο αποτελούσαν οργανικό μέρος ευρύτερης ανατολικής πολιτικής των Ανδεγαβών, με κύριο στόχο, κατά την ιστοριογραφική ορθοδοξία, την κατάκτηση του θρόνου της Κωνσταντινούπολης. Επίσης αναζητούνται εναλλακτικές σκοπιμότητες της ανατολικής πολιτικής των βασιλέων της Νεάπολης. Προτείνεται ότι οι πρώτοι τρεις, τουλάχιστον, Ανδεγαβοί προσπάθησαν να εξασφαλίσουν κτήσεις στην Ήπειρο (και την Πελοπόννησο) για να υπηρετήσουν τη φιλοδοξία τους για ηγεμονία στην κεντρική Μεσόγειο, και ότι προσέφεραν την υποστήριξή τους στους έκπτωτους λατίνους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης όχι τόσο, ή όχι μόνο, γιατί οι ίδιοι είχαν βλέψεις στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και για να νομιμοποιήσουν τις διεκδικήσεις τους στη νοτιοδυτική Βαλκανική. Τέλος, το επεισόδιο της ασταθούς παρουσίας των Ανδεγαβών στην Ηπειρωτική ακτή εξετάζεται στο πλαίσιο της εξέλιξης των κρατικών σχηματισμών στην Ευρώπη του 13ου και του 14ου αιώνα και της μετάβασης από την οικογενειακή βασιλεία στην πιο απρόσωπη, γραφειοκρατική μοναρχία του ύστερου μεσαίωνα και των νεώτερων χρόνων.

2. Πριν τον Κάρολο Α΄

Στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, το θέμα Δυρραχίου προσέφερε θαλάσσια διέξοδο στις διαβαλκανικές αρτηρίες. Συγχρόνως αποτελούσε εφαλτήριο της Αυτοκρατορίας προς την Αδριατική και τη Δύση. Το Βυζάντιο κατείχε εδάφη στην Απουλία ώς το 1071, τα οποία αποπειράθηκε να ανακτήσει ο Μανουήλ Κομνηνός περίπου έναν αιώνα αργότερα. Από τις ακτές της Ηπείρου και των Επτανήσων εξαπέλυσαν οι Οθωμανοί την επίθεσή τους κατά του Otranto το 1480. Την ίδια εποχή, Αλβανοί, Σλάβοι και Έλληνες πρόσφυγες αναζήτησαν καταφύγιο στην Απουλία.[12] Από την άλλη πλευρά, οι γεωγραφικές συνθήκες ανάγκασαν τους μεσαιωνικούς ηγεμόνες της Νότιας Ιταλίας (Νορμανδούς, Hohenstaufen, Ανδεγαβούς) να στρέψουν το βλέμμα στην απέναντι ακτή της Αδριατικής: η χερσόνησος του Salento απέχει μόλις 50 μίλια από την Αλβανία.[13]

Η πρώτη επίθεση ηγέτη της Νότιας Ιταλίας στην απέναντι ακτή που οδήγησε σε εγκατάσταση ήταν αυτή του Μανφρέδου, νόθου γιού του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄ Hohenstaufen και ηγεμόνα (βασιλιά από το 1258) της νότιας Ιταλίας. Το 1257, και πάντως πριν από το Φεβρουάριο του 1258, ο Μανφρέδος κατέλαβε την ακτή της Αλβανίας και Νέας Ηπείρου, από το Δυρράχιο ως τον Αυλώνα, και προς την ενδοχώρα ώς το Βεράτιο.[14] Αντιμέτωπος ο Μιχαήλ Β΄,

12. *Otranto 1480. Atti del convegno internazionale di studio, promosso in occasione del V centenario della caduta di Otranto ad opera dei turchi (Otranto, 19-23 maggio 1980)*, C.D. Fonseca (ed.), 2 τόμοι, Γαλατίνα, 1986, άρθρα των A. Rovighi και Ch. Verlinden· L. Carducci, *Storia del Salento. La Terra d'Otranto dalle origini ai primi del cinquecento*, Γαλατίνα, 1993, σσ. 338-45.

13. S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Late Thirteenth Century*, Cambridge, 1958, σ. 39· Ducellier, *Façade*, ix, 230· Dunbabin, *Charles*, σ. 89.

14. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Res Graecas Italasque Illustrantia*, τόμος 3, Βιέννη, 1865, σσ. 239-42 (23 Φεβρουαρίου 1258), ιδιαίτερα σ. 240.

Δεσπότης της Ηπείρου, με αυτό το τετελεσμένο γεγονός και για να αποσβέσει την απώλεια, δεδομένου, μάλιστα, ότι την περιοχή αυτή διεκδικούσε και το κράτος της Νίκαιας, και ότι ακριβώς το 1258 ο ίδιος ο Μιχαήλ Β΄ ήταν απασχολημένος στην ενδοχώρα, προσπαθώντας να ανακαταλάβει από τις δυνάμεις της Νίκαιας τον Πρίλαπο, πρότεινε στο Μανφρέδο γάμο με την κόρη του Ελένη.[15] Η προίκα περιλάμβανε τουλάχιστο μέρος των πρόσφατων κτήσεων του Μανφρέδου, καθώς επίσης, σύμφωνα με άλλες πηγές, την Κέρκυρα και την περιοχή Βουθρωτού.[16] Ο γάμος έγινε τον Ιούνιο του 1259 και ο Μανφρέδος εγκατέστησε αξιωματούχους του στην Κέρκυρα και την Ήπειρο. Με τον τρόπο αυτό ο Μιχαήλ Β΄ όχι μόνο διευθέτησε την εδαφική διαφορά με το Μανφρέδο, αλλά εξασφάλισε και ισχυρό σύμμαχο στη διαμάχη του με το κράτος της Νίκαιας, έστω και αν λίγο αργότερα ο ίδιος και οι σύμμαχοί του ηττήθηκαν στην Πελαγονία από το στρατό του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.[17]

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Μανφρέδος απομακρύνθηκε από τη φιλική προς τη Νίκαια πολιτική του πατέρα του και συνέχισε την παράδοση των Νορμανδών, θέτοντας στο στόχαστρο, πέρα από την Ήπειρο, το θρόνο της Κωνσταντινούπολης.[18] Αλλά οι προθέσεις του

15. Νωρίς το 1257 η Νίκαια κατέλαβε το Δυρράχιο και τα Σέρβια. Για αυτά τα γεγονότα και για την πολιορκία του Πριλάπου, Γεωργίου 'Ακροπολίτου, *Χρονική Συγγραφή*, στο: 'Ακροπολίτου, *Opera*, A. Heisenberg-P. Wirth (eds.) , τόμος 1, Στουτγάρδη, 1978, §§ 63, 67-68, 70, 72, σσ. 132-34, 139-43, 144-46, 149-51· D.J. Geanakoplos, "Greco-Latin Relations on the eve of the Byzantine restoration: the Battle of Pelagonia – 1259", *DOP* 7 (1953), σσ. 103-104, 107, σημ. 32· E. Merendino, "Manfredi fra Epiro e Nicea", *Actes du XVe Congrès international d'Études Byzantines, Athènes, Septembre 1976, VI, Histoire, Communications*, Αθήνα, 1980, σσ. 247-49· B. Berg, "Manfred of Sicily and the Greek East", *Βυζαντινά*, 14 (1988), σσ. 263-67, 273-74.

16. Για τους οικισμούς της προίκας της Ελένης, οι πηγές δεν συμφωνούν απόλυτα: M. Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania,* στο *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*: C. Hopf (ed.), Βερολίνο, 1873, σ. 107· D. Forges Davanzati, *Dissertazione sulla seconda moglie del Re Manfredi e su' loro figliuoli*, Νεάπολη, 1791, σσ. 38-41· Miklosich-Müller, *Acta,* τόμος 3, σσ. 239-42· S. Borsari, "La politica bizantina di Carlo I d'Angió dal 1266 al 1271", *Archivio Storico per le province napoletane,* 35 (1956), σ. 320, σημ. 4.

17. D.M. Nicol, "The relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros", *BF* 4 (1972), σσ. 175-76· Nicol, *Despotate 1267-1479,* σσ. 6-7. Για τη χρονολόγηση της μάχης της Πελαγονίας, Berg, "Manfred", σσ. 277-78.

18. Geanakoplos, "Greco-Latin Relations", σσ. 106, 108-9, 116-17· R. Morghen, *Gli Svevi in Italia,* Παλέρμο, 1974, σ. 134· Ducellier, *Façade,* σ. 230. Οι σύγχρονοι ιστορικοί βασίσθηκαν σε χωρία Βυζαντινών συγγραφέων για τις προθέσεις και τη φιλοδοξία του Μιχαήλ Β΄ (Γεωργίου Ακροπολίτου, *Χρονική Συγγραφή,* σ. 164· Γεωργίου Παχυμέρη, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, I, Bekker (ed.), 2 τόμοι, CSHB, Βόννη, 1835, i, 30: I, 83) και των συμμάχων του Μανφρέδου και Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου (H. Grégoire, "Imperatoris Michaeli Palaeologi De Vita Sua", *B* 29-30 (1959-60), vii, σσ. 455-56· Νικηφόρου Γρηγορᾶ, *Byzantina Historia*, τόμοι 3, L. Schopen (ed.), CSHB, Βόννη, 1829-55, iii, 5: I, 72-73). Αλλά βλ. Berg, "Manfred", σσ. 274-76, για το πώς ο ευνοϊκά κείμενος προς το Μιχαήλ Παλαιολόγο Ακροπολίτης υπερτόνισε τα περί συμμαχίας Μιχαήλ – Μανφρέδου – Γουλιέλμου, και πώς αυτό επηρέασε την έμφαση που έδωσε στα γεγονότα ο Παχυμέρης· και A. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την Κωνσταντινούπολη* (Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7), Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 186-94, 208-10, 216.

Μανφρέδου δεν είναι τόσο ξεκάθαρες. Το ζωτικό συμφέρον του βρισκόταν στην Ιταλία, όπου προσπαθούσε να εδραιώσει την εξουσία και το κύρος του τόσο στο βασίλειο της Σικελίας όσο και στη βόρεια Ιταλία. Αυτό έφερε το Μανφρέδο, όπως εξάλλου και τον πατέρα του, σε ρήξη με τον πάπα, ο οποίος ένοιωθε περικυκλωμένος στην κεντρική Ιταλία. Ακόμα και αν το επιθυμούσε, δεν είχε περιθώριο να δώσει συνέχεια στην επεκτατική του πολιτική στην Ήπειρο και πέρα από αυτήν.[19] Είναι αλήθεια ότι μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από το Μιχαήλ Η΄ το 1261, ο Μανφρέδος υποσχέθηκε στον έκπτωτο Λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β΄ ότι θα χρηματοδοτούσε και θα ηγείτο εκστρατείας στην Κωνσταντινούπολη και στους Αγίους Τόπους. Αλλά είναι πολύ πιθανό ο Μανφρέδος να έπαιξε το χαρτί της Σταυροφορίας για να εξουδετερώσει την αντίδραση του πάπα, ο οποίος πλέον δεν θα μπορούσε να εναντιωθεί στο χριστιανό πρίγκηπα που έδειξε τη μεγαλύτερη προθυμία να βοηθήσει τον έκπτωτο Βαλδουίνο.[20] Όσο για την απόβαση στην Ήπειρο το 1257-58 και την προίκα της Ελένης, είναι πιθανό ο Μανφρέδος να επιδίωξε την απόκτηση βάσεων στην ακτή για να εξασφαλίσει για το στόλο του δυνατότητα ελέγχου της Αδριατικής, και να βρήκε επαρκή τη λύση της νομιμοποίησης των διεκδικήσεών του μέσω του γάμου του. Δεδομένης της προσπάθειάς του να εδραιώσει τη θέση του στην Ιταλία, μια τέτοια κίνηση θα ήταν λογική. Πέρα από τους στρατηγικούς λόγους, η Νότια Ιταλία είχε έντονο εξαγωγικό εμπόριο αγροτικών, κυρίως, προϊόντων από τα λιμάνια της Απουλίας.[21]

3. Ο Κάρολος Α΄

Την προίκα της Ελένης διεκδίκησε ο νέος βασιλιάς της Σικελίας, Κάρολος Α΄ του Ανζού. Ο Κάρολος ήταν ο νεώτερος αδελφός του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄ του Αγίου, και ο ηγεμόνας στον οποίο ανέθεσε ο πάπας Ουρβανός Δ΄ την κατάκτηση του βασιλείου της Σικελίας ώστε να απαλλαχθεί η παπική εκκλησία από την απειλή του Μανφρέδου. Ο Κάρολος

19. E. Jordan, *Les origines de la domination angevine en Italie*, Παρίσι, 1909, σσ. 94-151, 204-229, 262· Borsari, "Politica bizantina", σ. 342· D. Waley, *Later Medieval Europe. From St Louis to Luther*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2η έκδοση, 1985, σσ. 27-30· Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms,* σσ. 23-25. Ακόμα και ο Geanakoplos, "Greco-Latin Relations", σ. 109, δέχεται ότι βασικός στόχος του Μανφρέδου ήταν η παπική αναγνώριση της ηγεμονίας του στη Σικελία και της επιρροής του στην Ιταλία.

20. Léonard, *Angevins,* σ. 51· Runciman, *Vespers,* σσ. 42, 51-52· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 143-44· Merendino, "Manfredi", σσ. 251-52· Berg, 'Manfred', σσ. 287-89.

21. Για εμπόριο μεταξύ Δαλματικών λιμανιών και λιμανιών της Απουλίας και για ανταγωνισμό μεταξύ Σικελίας και Βενετίας για έλεγχο της Αδριατικής στο 12ο και 13ο αιώνα, D. Abulafia, "Dalmatian Ragusa and the Norman Kingdom of Sicily", *Slavonic and East European Review* 54 (1976), σσ. 412-13, 414· Abulafia, "Ancona, Byzantium and the Adriatic", *Papers of the British School at Rome*, 52 (1984), 195-216. Για εμπόριο στην Αδριατική και ανατολική Μεσόγειο των λιμανιών της Απουλίας και για Βενετικά συμφέροντα επί Φρειδερίκου Β΄, Abulafia, *Frederick II. A Medieval Emperor*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1988, σσ. 215, 218· Carducci, *Storia del Salento,* σ. 237.

νίκησε το Μανφρέδο και κέρδισε το βασίλειο στη μάχη του Benevento, το Φεβρουάριο του 1266· στην ίδια μάχη ο Μανφρέδος σκοτώθηκε.[22] Ο Κάρολος είναι ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία Δυτικοευρωπαίου ηγέτη του 13ου αιώνα. Στο απόγειο της δύναμής του ήταν κόμης δύο Γαλλικών επαρχιών και της Προβηγκίας, βασιλιάς της Σικελίας, της Αλβανίας και της Ιερουσαλήμ, αυτοκρατορικός βικάριος στη Τοσκάνη και συγκλητικός στη Ρώμη. Ήταν υπόδειγμα Χριστιανού μονάρχη, πιστού στην Εκκλησία και νομοταγούς, αλλά συγχρόνως ριψοκίνδυνος καιροσκόπος. Για τα αλληλοσυγκρουόμενα χαρακτηριστικά του και για το ότι συχνά παρατηρείται αντίφαση μεταξύ των σχεδίων του και των πράξεών του, ο Κάρολος είναι αινιγματική και αμφισβητούμενη προσωπικότητα.[23] Η ανάμειξή του στη Νότια Βαλκανική αποτελεί καλό παράδειγμα. Λίγες δεκαετίες μετά το θάνατό του ένας Βενετός και ένας Βυζαντινός ιστορικός τού απέδωσαν την πρόθεση να δημιουργήσει παγκόσμια αυτοκρατορία.[24] Οι περισσότεροι σύγχρονοι ιστορικοί τού αποδίδουν την πρόθεση ότι ήθελε ο ίδιος να καθήσει στο θρόνο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.[25] Η υπόθεση αυτή μπορεί να αναθεωρηθεί μερικώς, υπό το φως της πραγματικής δράσης του Καρόλου στην Ανατολική Μεσόγειο, της γενικότερης πολιτικής του και των πολιτικών-θεσμικών συνθηκών της εποχής του.

Μετά τη νίκη του Benevento, ο Κάρολος επιδόθηκε στην κατάκτηση των κτήσεων του Μανφρέδου, στη Νότια Ιταλία κατ' αρχάς, αλλά και στην ακτή της Ηπείρου από τις αρχές του 1267 (περιοχή Κανίνων, Αυλώνος, Κέρκυρας· το Δυρράχιο πιθανότατα είχε περάσει υπό Βυζαντινό έλεγχο μετά την Πελαγονία). Θεωρούσε, όχι χωρίς νομική βάση, ότι τα εδάφη της προίκας της Ελένης περνούσαν στη δικαιοδοσία του, εφόσον ο ίδιος είχε κατακτήσει το βασίλειο της Σικελίας, η Ελένη ήταν αιχμάλωτή του και ο Μανφρέδος νεκρός.[26] Για τη διεκδίκηση του Καρόλου στην περιοχή Κανίνων, ο Παχυμέρης γράφει ότι σκοπός του ήταν ορμώμενος από εκεί να επιτεθεί στο Βυζάντιο.[27] Βασιζόμενοι σε αυτό το χωρίο, νεώτεροι ιστορικοί θεωρούν ότι ήδη το 1267 απώτερος στόχος του Καρόλου ήταν η ίδια η Κωνσταντινούπολη, κατά της οποίας θα εκστράτευε διά ξηράς, κατά μήκος της Εγνατίας.[28] Αλλά τα ίδια τα γεγονότα δεν επαληθεύουν πάντα τις δηλώσεις για τις προθέσεις του Καρόλου. Έτσι,

22. Léonard, *Angevins*, σσ. 37-59· Dunbabin, *Charles I*, 55, σσ. 129-33.

23. Υπάρχουν πολλές βιογραφίες και σχόλια για την προσωπικότητα του Καρόλου: Jordan, *Origines*, σσ. 410-18· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 189-92· P. Herde, *Karl I. von Anjou*, Στουτγάρδη, 1979· Dunbabin, *Charles I*, σσ. 3-24, και *passim*· A. Barbero, *Il mito angioino nella cultura italiana e provenzale fra duecento e trecento*, Τορίνο, 1983, σσ. 9-117. Βλ. τώρα και *L'État Angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle* (Collection de l'École Française de Rome), Ρώμη-Παρίσι, 1998, σ. 245, και D. Abulafia, "The state of research: Charles of Anjou reassessed", *Journal of Medieval History* 26 (2000), σσ. 93-114.

24. Sanudo, *Istoria*, σ. 138· Γρηγοράς, *Historia Byzantina*, v, 1: I, 123.

25. Βλ. ανωτέρω, υποσημείωση 3.

26. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 192-94· Ducellier, *Façade*, σσ. 230-31.

27. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, vi, 32: I, 508-509.

28. Léonard, *Angevins*, σ. 103· Runciman, *Vespers*, σ. 136· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 192· Ducellier, *Façade*, σ. 231· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σ. 14.

αρχικά ο πάπας Κλήμεντας Δ΄ προόριζε τις Ηπειρωτικές κτήσεις του Μανφρέδου ή, εναλλακτικά, τη Σαρδηνία για τον Ερρίκο της Καστίλης, αδελφό του βασιλιά Αλφόνσου της Καστίλης, ως ανταμοιβή για τη συνδρομή του στην Ιταλική εκστρατεία του Καρόλου.[29] Αν ο Ερρίκος δεχόταν την Ήπειρο ως ανταμοιβή, θα πανδρευόταν και τη χήρα του Μανφρέδου Ελένη. Ο πάπας έλπιζε ότι έτσι θα εξασφάλιζε το ενδιαφέρον του Ερρίκου για τη Ρωμανία και τη δέσμευση ενός δυτικού ηγέτη να βοηθήσει τον έκπτωτο Βαλδουΐνο στην προσπάθειά του να ανακτήσει τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης.[30] Ο Κάρολος δεν έφερε επίσημα αντιρρήσεις· αντίθετα, συμμετείχε στις διαπραγματεύσεις μεταξύ πάπα, Μιχαήλ Β΄ και Ερρίκου, ειδικά για την Ήπειρο, από τον Οκτώβριο του 1266 ως τον Ιανουάριο του 1267.[31] Φαίνεται ωστόσο ότι ώς τις 5 Ιανουαρίου 1267 ο Ερρίκος άλλαξε γνώμη και έδειξε προτίμηση για τη Σαρδηνία.[32] Ο δε Κάρολος εκμεταλλεύτηκε την αναταραχή που ακολούθησε το βίαιο θάνατο του Φιλίππου Κινάρδου, διοικητή των Ηπειρωτικών εδαφών επί Μανφρέδου, και διόρισε διοικητή της Κέρκυρας το γιό του Φιλίππου, Gazzo. Ο Gazzo αντέδρασε στο θάνατο του πατέρα του, για τον οποίο οι υποψίες έπεσαν στο Μιχαήλ Β΄, προσφέροντας τα εδάφη που ήλεγχε ο πατέρας του στον Ανδεγαβό. Ωστόσο, ο διορισμός του Gazzo έγινε στις 16 Ιανουαρίου, άρα μετά από την εκδήλωση ενδιαφέροντος του Ερρίκου για τη Σαρδηνία.[33] Μόνο το Μάιο του 1267, με τη συνθήκη του Viterbo, κατοχυρώθηκε το δικαίωμα διεκδίκησης του Καρόλου στην Ήπειρο.

Η συνθήκη του Viterbo θεωρείται απόδειξη των πρώιμων βλέψεων του Καρόλου στην Κωνσταντινούπολη.[34] Η συνθήκη υπογράφτηκε στις 27 Μαΐου 1267. Συμβαλλόμενα μέρη, με τη μεσολάβηση του πάπα, που ωστόσο δεν υπέγραψε, ήταν ο Κάρολος και ο έκπτωτος λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουΐνος Β΄. Παρά τα μεγάλα συμφέροντά της στη Ρωμανία, η Βενετία δεν εκλήθη να συμμετάσχει· απλώς μια ρήτρα στη συνθήκη προέβλεπε ότι τα δικαιώματά της στην περιοχή δεν εθίγοντο. Με τη συνθήκη ο Βαλδουΐνος εκχώρησε στον Κάρολο την άμεση επικυριαρχία στο πριγκηπάτο της Αχαΐας, το ο-

29. Για την οικονομική συμβολή του Ερρίκου, Μ.Α. Δένδιας, "'Ελένη Ἀγγελίνα Δούκαινα, βασίλισσα Σικελίας καὶ Νεαπόλεως", *ΗΧ* 1 (1926), σσ. 271-72· Runciman, *Vespers*, σ. 99.

30. E. Martène-U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, τόμος 2, Παρίσι, 1717, επιστολή 422, στ. 438· *Les Registres de Clément IV*, E. Jordan (ed.), τόμος 1, Παρίσι, 1893, επιστολή 1164, σ. 398· Δένδιας, "'Ελένη", σ. 276 (5/1/1267).

31. *I Registri della Cancelleria Angioina*, R. Filangieri (ed.), τόμος 1, Νεάπολη, 1950 (στο εξής *RCA*), αρ. 15, σ. 29· Δένδιας, "'Ελένη", σσ. 272-74: επιστολή Καρόλου προς Ερρίκο, 27/10/1266.

32. Martène-Durand, *Thesaurus*, 2, επιστολή 423, στ. 438· *RegClem IV*, 1, επιστολή 1165, σ. 398· Δένδιας, "'Ελένη", σ. 276 (5/1/1267).

33. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, vi, 32: I, 508-509, για θάνατο Φιλίππου Κινάρδου· *RCA*, 1, αρ. 97, σσ. 50-51 (16/1/1267), διορισμός Gazzo Κινάρδου. Ducellier, *Façade*, σ. 232· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 12-14.

34. Κατά την παραδοσιακή ιστοριογραφία: Runciman, *Vespers*, σσ. 136-37· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 197-200· Lock, *The Franks in the Aegean*, σ. 84· Abulafia, *Western Mediterranean Kingdoms*, σ. 63.

ποίο έτσι αποχωρίσθηκε από τη λατινική αυτοκρατορία -και το οποίο αποποιήθηκε ο Βαλδουίνος και οι διάδοχοί του· τα εδάφη που ο Μιχαήλ Β΄της Ηπείρου είχε δώσει ως προίκα στην κόρη του Ελένη για το γάμο της με το Μανφρέδο· τις κτήσεις εν ζωή του Φιλίππου Κινάρδου, τέως αξιωματούχου του Μανφρέδου· τα νησιά της αυτοκρατορίας, εκτός από τα τέσσερα μεγάλα του βορείου Αιγαίου· το 1/3 των εδαφών που θα κατακτούσαν μαζί ή χωριστά, με τον όρο, ωστόσο, ότι η Κωνσταντινούπολη δεν θα συμπεριλαμβανόταν σε αυτά: με αυτήν την επιφύλαξη, ο Κάρολος θα μπορούσε να διαλέξει πρώτος πού θα βρίσκονταν αυτά τα εδάφη, ανάλογα με το συμφέρον του, δηλαδή κατά προτεραιότητα κοντά στα εδάφη του Δεσπότη της Ηπείρου, στο βασίλειο της Αλβανίας και στη Σερβία. Σε αντάλλαγμα όλων αυτών, ο Κάρολος και οι διάδοχοί του δεσμεύτηκαν προς το Βαλδουίνο και τους διαδόχους του ότι θα παρείχαν εντός έξι ή το πολύ επτά χρόνων στρατιωτική βοήθεια 2.000 οπλισμένων ιππέων, οι οποίοι θα πολεμούσαν στη Ρωμανία για ένα χρόνο. Ως εγγύηση για την τήρηση της συνθήκης, ο γιος του Βαλδουίνου Φίλιππος θα παντρευόταν την κόρη του Καρόλου Βεατρίκη. Αν το ζευγάρι πέθαινε χωρίς παιδιά πριν από τον Κάρολο, τότε το δικαίωμα διεκδίκησης της λατινικής αυτοκρατορίας θα μεταβιβαζόταν σε αυτόν.[35]

Είναι ενδιαφέρον ότι η βοήθεια που υποσχέθηκε ο Κάρολος ήταν σχετικά μικρή· δεν ήταν άμεση· και το αποτέλεσμα δεν ήταν εξασφαλισμένο, εφόσον δεν προβλεπόταν συνέχιση της προσπάθειας της ένοπλης δύναμης μετά την πάροδο ενός χρόνου. Από την άλλη τα οφέλη του Καρόλου ήταν άμεσα. Η Αχαΐα, της οποίας γινόταν επικυρίαρχος, και μέρος της προίκας της Ελένης βρίσκονταν ήδη υπό λατινική κατοχή και η συνθήκη του Viterbo νομιμοποιούσε τη μεταβίβασή τους στην κατοχή, για την Ήπειρο, ή στην επικυριαρχία, για την Αχαΐα, του Καρόλου. Όσο για τα εδάφη που θα κέρδιζε στο μέλλον, απλώς θα εδραίωναν την παρουσία του στην ανατολική Αδριατική, εφόσον η συνθήκη ρητά προέβλεπε ότι αυτά θα βρίσκονταν στην περιοχή Ηπείρου-Αλβανίας-Σερβίας. Δεν χρειαζόταν η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης για να δρέψει τους καρπούς αυτής της συμφωνίας· αν αυτό γινόταν, τόσο το καλύτερο. Επίσης ο Κάρολος ανέλαβε να αποκαταστήσει το Βαλδουίνο και την οικογένειά του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης, την οποία δεσμεύτηκε να μην διεκδικήσει.[36] Αν πράγματι ο Κάρολος είχε προσωπικές βλέψεις στην Κωνσταντινούπολη, η συνθήκη έβαλε αρκετά εμπόδια στο δρόμο του. Είναι πιθανότερο με τη συνθήκη ο πάπας Κλήμεντας Δ΄, ο οποίος μεσολάβησε και την καθαγίασε, να προσπάθησε από τη μια να εξασφαλίσει υπόσχεση βοήθειας προς τον έκπτωτο λατίνο αυτοκράτορα, εξυπηρετώντας έτσι το γενικότερο στόχο της εκκλησιαστικής ένωσης και της σταυροφορίας,[37] αλλά και από την άλλη να διοχετεύσει

35. Για το κείμενο της συνθήκης, J.A.C. Buchon, *Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe et XIVe siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade*, τόμος 1, Παρίσι, 1840, σσ. 29-37.

36. Είναι μάλλον απίθανο να έλπιζε ο Κάρολος ότι ο γιός του Βαλδουίνου Φίλιππος θα πέθαινε πριν από τον ίδιο χωρίς παιδιά.

37. Η προσπάθειά του να δεσμεύσει τον Ερρίκο της Καστίλης σε αυτήν την υπόθεση είχε αποτύχει μόλις λίγους μήνες πριν την υπογραφή της συνθήκης του Viterbo.

εκτός Ιταλίας την ενεργητικότητα του Καρόλου, την οποία ίσως ένοιωσε να τον απειλεί μετά την άνετη νίκη του Benevento.[38] Το σχέδιο εξυπηρετούσε και τον Κάρολο, γιατί του επέτρεπε να δημιουργήσει ζώνη ασφάλειας και ελέγχου ανατολικά του νέου του βασιλείου, στη νότια Αδριατική και στο Ιόνιο, για λόγους στρατηγικούς και εμπορικούς, λόγους για τους οποίους και ο Μανφρέδος είχε πιθανότατα επιδιώξει τον ίδιο στόχο.[39] Επίσης το σχέδιο μπορούσε να είναι αρεστό στον Κάρολο, στο βαθμό που επιδίωκε να εδραιώσει Ανδεγαβική ηγεμονία στην κεντρική Μεσόγειο. Υπό το πρίσμα αυτού του στόχου εξηγούνται οι ηγεμονικές φιλοδοξίες του Καρόλου, ο οποίος ήταν ήδη κύριος της Προβηγκίας, στην υπόλοιπη Ιταλική χερσόνησο.[40] Το τίμημα, μια σχετικά περιορισμένη υπόσχεση βοήθειας, δεν ήταν μεγάλο. Επιπλέον, η λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης διεκδικούσε επικυριαρχία σε όλο το λατινοκρατούμενο Αιγαίο, και αυτή ακριβώς η επικυριαρχία προσέδιδε νομιμότητα στις μεμονωμένες δυτικές διεκδικήσεις στη Ρωμανία, άρα και στις διεκδικήσεις του Καρόλου στην Ήπειρο και την Αλβανία. Η συνθήκη του Viterbo εξασφάλιζε αυτήν τη νομιμότητα για τον Κάρολο. Στο πολύπλοκο δυτικό σύστημα επικυριάρχων και βασσάλων το ρόλο αυτό μπορούσε να ασκήσει ο λατίνος αυτοκράτορας και εξόριστος.[41] Εφόσον ο Κάρολος είχε εδαφικές βλέψεις στη Νότια Βαλκανική, είχε συμφέρον να διατηρεί αγαστές σχέσεις με τον ονομαστικό επικυρίαρχο της περιοχής και να δημιουργήσει δεσμούς συγγένειας μαζί του. Τέλος, η διευθέτηση για το πριγκηπάτο της Αχαΐας και ο σχεδιαζόμενος γάμος της νόμιμης κληρονόμου του πριγκηπάτου Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνου με έναν από τους νεώτερους γιούς του Καρόλου, τον Φίλιππο, εξασφάλισε εδαφική επικράτεια για αυτόν το γιο, ώστε να μην απειλείται ο πρωτότοκος και διάδοχος Κάρολος.[42] Αυτή ήταν μια τακτική που είχε ακολουθήσει

38. D. Waley, *The Papal State in the Thirteenth Century*, Λονδίνο, 1961, σ. 177· Dunbabin, *Charles I*, σσ. 133-34.

39. Βλ. ανωτέρω, υποσημειώσεις 20, 21, και Dunbabin, *Charles I*, σ. 89. Για την ανδεγαβική περίοδο, J. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle*, Παρίσι, 1903, σσ. 137-44, 193-215, 245-88. Borsari, "Politica bizantina", σ. 342, για τη συνέχεια στην ανατολική πολιτική του Φρειδερίκου Β΄, του Μανφρέδου και του Καρόλου· και F. Carabellese, *Carlo d'Angió nei rapporti politici e commerciali con Venezia e con l'Oriente*, Bari, 1911, σσ. 35-43, 52, 85-97, 128-29, 139, 166-77. Τέλος, S. Mijuskovic, "Bari, Cattaro e i dinasti serbi nei secoli XII-XIV", στο: *Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche*, P.F. Palumbo (ed.), Ρώμη, 1973, σσ. 141-47, και D. Abulafia, "Venice and the Kingdom of Naples in the Last Years of Robert the Wise 1332-1343", *Papers of the British School at Rome*, 48 (1980), σσ. 186-87.

40. D. Abulafia, "The Aragonese Kingdom of Albania. An Angevin Project of 1311-1316", στο *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean*, B. Arbel (ed.), Λονδίνο, 1996, σσ. 2-3.

41. Για αυτήν την πτυχή της λειτουργίας του ονομαστικού, μετά το 1261, λατίνου αυτοκράτορα, Lock, *The Franks in the Aegean*, σσ. 6-7, 8, 11-13, 164.

42. Δίδυμη συνθήκη, που υπογράφτηκε στο Viterbo στις 24 Μαΐου 1267, παρουσία του πάπα και με την έγκριση του Βαλδουίνου, προέβλεπε ότι ο Κάρολος Α΄ θα γινόταν επικυρίαρχος του πριγκηπάτου της Αχαΐας· η κόρη του πρίγκηπα Γουλιέλμου θα υπανδρευόταν έναν από τους νεώτερους γιούς του Καρόλου· αυτός ο γιός θα διαδεχόταν τον πρίγκηπα Γουλιέλμο μετά το θάνατο του τελευταίου· αν ο γιός πέθαινε χωρίς απογόνους ο τίτλος του πρίγκηπα θα περνούσε στον Κάρολο: για το κείμενο της συνθήκης, *Actes*, Perrat-Longnon (ed.), Παράρτημα, σσ. 207-11.

και ο πατέρας του Καρόλου, ο οποίος όρισε ως διάδοχο τον πρωτότοκο γιο, και εχώρησε σημαντικές κομητείες στη Γαλλία στους υπόλοιπους, ώστε να εξασφαλιστεί συνεργασία μεταξύ των αδελφών. Την τακτική αυτή, η οποία ήταν τόσο πιο επιτυχής όσο πιο πολλά εδάφη είχε στην κατοχή του ο ηγεμόνας, ακολούθησαν και οι υπόλοιποι Ανδεγαβοί βασιλείς της Νεάπολης σε σχέση με τις κτήσεις τους στη Νότια Βαλκανική. Αυτή η πρακτική ήταν κοινή στην Ευρώπη του 13ου αιώνα, όταν οι βασιλείς στήριζαν ακόμα την εξουσία τους στην κατοχή γης, που τους επέτρεπε να παρέχουν προστασία και πολιτική εύνοια και να εξασφαλίζουν πολιτική υποστήριξη και εισόδημα. Πράγματι, απαντά στις διοικητικές πρακτικές των Νορμανδών, του Μανφρέδου και των πρώτων Ανδεγαβών στη νότια Ιταλία.[43]

Τα γεγονότα που διαδραματίσθηκαν μετά τη συνθήκη του Viterbo στηρίζουν αυτήν την ερμηνεία. Τον Ιανουάριο του 1267 ο γιός του διοικητή του Μανφρέδου Φιλίππου Κινάρδου παρέδωσε την Κέρκυρα στον Κάρολο. Αλλά στην ίδια την Ήπειρο, στην περιοχή Αυλώνος-Κανίνων, ο Κάρολος χρειάστηκε επτά χρόνια, από το 1267 ως το 1274, για να πείσει τους αξιωματούχους του Μανφρέδου να του παραδώσουν την εξουσία. Στο Δυρράχιο ο Κάρολος άσκησε οικονομική πίεση, απαγορεύοντας το εμπόριο μεταξύ Δυρραχίου και βασιλείου της Νεάπολης. Τελικά οι Αλβανοί κάτοικοί του, οι οποίοι ίσως είχαν εξασφαλίσει τον έλεγχο της πόλης μετά από καταστρεπτικό σεισμό το 1271, παρέδωσαν το Δυρράχιο. Στη συνέχεια, και το αργότερο ώς τις 21 Φεβρουαρίου 1272, η εκκλησιαστική και πολιτική ηγεσία της πόλης εξέλεξε τον Κάρολο και τους διαδόχους του για τη διακυβέρνηση του Βασιλείου της Αλβανίας. Το Δυρράχιο έγινε η πρωτεύουσα του νέου αυτού Ανδεγαβικού βασιλείου. Ήταν η σπουδαιότερη πόλη της περιοχής, και είχε δηλώσει πίστη και υποταγή στον Κάρολο. Ωστόσο, επεισόδια το 1272-74 υποδεικνύουν ότι ακόμα και στο Δυρράχιο οι Ανδεγαβοί δυσκολεύτηκαν να επιβάλουν την εξουσία τους. Από το 1272 άρχισαν οι αποστολές προμηθειών και ενισχύσεων στο Δυρράχιο και από το 1274 στον Αυλώνα. Αυτά μαρτυρούνται από σωζόμενα έγγραφα του ανδεγαβικού αρχείου, τα οποία, όμως δεν διευκρινίζουν ποιός ήταν ο προορισμός των ενισχύσεων: η εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης σύμφωνα με τα όσα προέβλεπε η συνθήκη του Viterbo, ή η αμυντική οργάνωση των νέων κτήσεων.[44] Ο Κάρολος είχε λόγους να ανησυχεί για αυτήν την τελευταία. Πράγματι, παρόλο που το 1270-73 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ήταν απασχολημένος στην Πελοπόννησο, όπου ο Κάρολος βοηθούσε το Βιλλεαρδουΐνο, και στο Αιγαίο,[45] έκανε αισθητή την παρουσία του και στην Ήπειρο: προετοίμαζε

43. Dunbabin, *Charles I*, 3-5, 92-94· D. Nicholas, *The Transformation of Europe 1300-1600*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1999, σ. 55· E. Cuozzo, "Modelli di gestione del potere nel regno di Sicilia. La "'restaurazione' della prima età angioina", στο: *L'État Angevin*, σσ. 519-34.

44. Ακόμα και ο Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, παρόλο που θεωρεί ότι το ανδεγαβικό βασίλειο της Αλβανίας αποτελούσε ανδεγαβικό ρήγμα στη Βυζαντινή σφαίρα επιρροής στα Βαλκάνια και σημαντική βόρεια βάση κατά της Κωνσταντινούπολης (σσ. 233-35), δέχεται ότι η αποστολή ενισχύσεων στην Αλβανία και την Αχαΐα το 1273-74 δεν είχε ως προορισμό την οργάνωση εκστρατείας (σσ. 256-57).

45. Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 229-30, 235-57.

το ναυτικό του, ενθάρρυνε τις πειρατικές ενέργειες των Γενοβέζων στις ακτές, και είχε επαφές με το κράτος της Ηπείρου, αλλά και με το αλβανικό στοιχείο της περιοχής, προσπαθώντας να διαβρώσει την Ανδεγαβική κυριαρχία. Ώς την άνοιξη του 1274, οι Βυζαντινές δυνάμεις είχαν ανακαταλάβει το Βεράτιο, απειλώντας την ίδια την ύπαρξη του ανδεγαβικού βασιλείου της Αλβανίας. Η ανδεγαβική κατάκτηση της Αλβανίας και της Ηπείρου δεν ήταν εύκολη. Ο Κάρολος δεν κατέλαβε κανέναν οικισμό με μάχη, αλλά με διπλωματική και οικονομική πίεση.[46] Οι δυο περιοχές, Δυρραχίου και Αυλώνος-Κανίνων, είναι γεωγραφικά περιορισμένες και απομακρυσμένες· το νέο βασίλειο της Αλβανίας δεν είχε γεωγραφική ενότητα και δεν υπήρξε ποτέ βιώσιμη πολιτική οντότητα. Η διοικητική του οργάνωση είχε προσωρινό χαρακτήρα και ήταν τοποθετημένο με τόσο ενοχλητικό τρόπο στο πλευρό του αντιπάλου του, που η ανάκτησή του ήταν ζήτημα χρόνου.[47]

Η προθεσμία της συνθήκης του Viterbo για εκστρατεία στη Ρωμανία είχε σχεδόν εκπνεύσει και οι προετοιμασίες δεν προχωρούσαν. Ως εξήγηση για την καθυστέρηση αναφέρεται η κάθοδος στην Ιταλία του τελευταίου Hohenstaufen, Κονραδίνου, που έληξε με νίκη του Καρόλου στο Tagliacozzo το 1268, και η συμμετοχή του Καρόλου στη σταυροφορία του αδελφού του Λουδοβίκου Θ΄ στην Τύνιδα το 1270.[48] Αυτά και άλλα επεισόδια στην Ιταλική χερσόνησο ερμηνεύονται καλύτερα όχι ως αντιπερισπασμοί στην Ανατολική πολιτική του Ανδεγαβού, αλλά ως απόδειξη ότι το ζωτικό συμφέρον του βρισκόταν στην Ιταλία, όπως εξάλλου και του προκατόχου του Μανφρέδου. Το 1268 ο Κάρολος όχι μόνο νίκησε τον τελευταίο διεκδικητή του νέου βασιλείου του, αλλά και εξασφάλισε, έστω και προσωρινά, κυριαρχική θέση στην Ιταλία. Έλαβε το αξίωμα του αυτοκρατορικού βικάριου στην Τοσκάνη, καθότι ο αυτοκρατορικός θρόνος παρέμενε κενός, και του συγκλητικού στη Ρώμη. Επίσης, ελλείψει αυτοκράτορα, αύξησε την επιρροή του στη Λομβαρδία και στο Πεδεμόντιο, διευκολύνοντας τις εμπορικές δραστηριότητες των υπηκόων του στην Προβηγκία. Τέλος, το 1269-70 ωφελήθηκε με τη συμμετοχή στη σταυροφορία του αδελφού του στην Τύνιδα, εξασφαλίζοντας φόρου υποτέλεια εκ μέρους του εμίρη της Τύνιδας, και άλλη μια ζώνη ασφαλείας, στα νότια σύνορα του βασιλείου της Σικελίας, κάτι που εντάσσεται στην πολιτική του για ηγεμονία στην κεντρική Μεσόγειο.[49] Μόνο με τη Βενετία και με τη Γένοβα, ακριβώς τις δύο δυνάμεις των οποίων τη συνεργασία θα χρειαζόταν για το ενδεχόμενο εκστρατείας στην Κωνσταντινούπολη, οι σχέσεις του παρέμειναν τεταμένες. Η Βενετία ένοιωθε να απειλείται στην Αδριατική από τη συμμαχία του Καρόλου με την Ουγγαρία,[50] και από την παρουσία του Καρόλου

46. Ducellier, *Façade*, σσ. 232-42· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 14-17.

47. Ducellier, *Façade*, σ. 262.

48. Runciman, *Vespers*, σσ. 140-42· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 216-17, 223-25.

49. Borsari, "Politica bizantina", σσ. 346-48· Runciman, *Vespers*, σσ. 140-43· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 223-28· Dunbabin, *Charles I*, σσ. 97, 156.

50. Για συμμαχία του Καρόλου με Ουγγαρία (1269), Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 216-17· Runciman, *Vespers*, σ. 138· Léonard, *Angevins*, σσ. 105-6. Το 1272 και ο Μιχαήλ Η΄ εξασφάλισε συμμαχία με την Ουγγαρία: Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, iv, 29: I, 317-22· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 232-33· Runciman, *Vespers*, σ. 159.

στην ακτή της Ηπείρου· είχε επίσης ενοχληθεί διότι δεν είχε κληθεί ως συμβαλλόμενο μέρος στη συνθήκη του Viterbo. Το 1268 η Βενετία, συνειδητοποιώντας ότι οι τεταμένες σχέσεις με το Βυζάντιο μόνο να ζημιώσουν μπορούσαν την εμπορική της δραστηριότητα στην Ανατολή, υπέγραψε συνθήκη πενταετούς διάρκειας με τον Παλαιολόγο. Όταν, το 1269, ο Κάρολος πλησίασε τη Βενετία, αυτή δεν ανταποκρίθηκε.[51] Με τη Γένοβα ο Κάρολος είχε εδαφικές διαφορές στη Λιγουρία. Επίσης οι ισχυροί στη Γένοβα Γιβελλίνοι είχαν εξαγριωθεί εναντίον του για την υποστήριξή του προς τους Γουέλφους της πόλης. Τέλος η υποχρέωση αποκατάστασης του Βαλδουΐνου στην Κωνσταντινούπολη, που είχε αναλάβει ο Κάρολος στο Viterbo, απειλούσε το προνομιακό καθεστώς της Γένοβας στο Βυζάντιο του Παλαιολόγου.[52] Το βασίλειο της Σικελίας και η Γένοβα βρίσκονταν σε πόλεμο από το 1272 ώς το 1276. Ως το 1274 ο Κάρολος είχε κατορθώσει να αναδειχθεί ως ο ισχυρότερος ηγέτης στην Ιταλία. Η δραστηριότητα και το κύρος του εκεί δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτήν στην Αλβανία και την Ήπειρο, όπου ποτέ δεν μετέβη ο ίδιος και όπου περιοριζόταν να στέλνει υπαλλήλους και προμήθειες. Το βασίλειο της Αλβανίας δεν ήταν παρά ζώνη ασφαλείας, τμήμα του αμυντικού συστήματος για τον έλεγχο της νότιας Αδριατικής, και ακόμα ένας τιμητικός τίτλος για την Ανδεγαβική δυναστεία, γύρω από την κύρια κτήση του Ανδεγαβού, το βασίλειο της Σικελίας.[53]

Επίσης ως εξήγηση για την καθυστέρηση της εκστρατείας που είχε αποφασισθεί στο Viterbo φέρεται η διακήρυξη της Ένωσης της καθολικής και της ορθόδοξης εκκλησίας το 1274 και η πίεση του πάπα Γρηγορίου Ι΄ προς τον Κάρολο για να μην αναλάβει εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης όσο συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις με τον Παλαιολόγο. Αλλά η ένωση των εκκλησιών ήταν πολιτική που ο Μιχαήλ προώθησε ήδη πριν από το 1261. Είχε να κάνει γενικότερα με τη Βυζαντινή ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και τη διεθνή αναγνώρισή της, καθώς και με την εξουδετέρωση των διεκδικήσεων του έκπτωτου Βαλδουΐνου, και όχι μόνο με την απειλή του Καρόλου. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίσθηκαν με αυξομειούμενη ένταση, ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες στην Ιταλία και στο Βυζάντιο, το 1263, το 1264-65, το 1266-68, ακόμα και το Μάιο του 1267, τις παραμονές της υπογραφής της συνθήκης του Viterbo, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο Κλήμεντας Δ΄ εξέταζε και τα δυο ενδεχόμενα, τη διπλωματία και τη βία, για την αποκατάσταση της ένωσης.[54] Στις 21 Μαρτίου, μάλιστα, ο Κάρολος εξέδωσε άδεια διέλευσης υπέρ των Βυζαντινών απεσταλμένων

51. *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, G.L.F. Tafel-G.M. Thomas (ed.), τόμος 3, Βιέννη, 1857, σσ. 93-100, 101-102· Borsari, "Politica bizantina", σσ. 345-46· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 213-16, 221.

52. Runciman, *Vespers*, σ. 149· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 206-9.

53. Για τη δραστηριότητα του Καρόλου στην Ιταλία, Léonard, *Angevins*, σσ. 64-73, 80-103· Runciman, *Vespers*, σσ. 117-24, 138· Dunbabin, *Charles I*, σσ. 79-87, 135-36. Για τον στρατηγικό ρόλο Αλβανίας ως προς τη Σικελία, Abulafia, "Aragonese Kingdom of Albania", σ. 4.

54. *RegClemIV*, τόμος 1, αρ. 1201, σ. 404· *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276)*, A. Tautu (ed.), Ρώμη, 1953, αρ. 25, σσ. 71-2 Borsari, "Politica bizantina", σσ. 327-8.

προς τον πάπα.[55] Ακόμα και μετά το Viterbo, στις 9 Ιουνίου 1267, ο Κλήμεντας εξέφρασε την ελπίδα ότι οι Βυζαντινοί θα δέχονταν την ένωση χωρίς να χρειαστεί να ασκηθεί βία.[56]

Ο νέος πάπας Γρηγόριος Ι΄ ήταν πεπεισμένος ότι για την επιβίωση της χριστιανικής παρουσίας στην Παλαιστίνη ήταν απαραίτητη η συνεργασία με το Βυζάντιο. Από την πλευρά του ο Μιχαήλ πίστευε ότι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να εξουδετερώσει διπλωματικά τις διεκδικήσεις του έκπτωτου Βαλδουΐνου και τη στρατιωτική βοήθεια που ο Κάρολος ή άλλος δυτικός ηγεμόνας του είχε υποσχεθεί ήταν η ένωση: σε αυτήν την περίπτωση, ενδεχόμενη εκστρατεία του Καρόλου κατά της Κωνσταντινούπολης και γενικότερα επίθεση κατά του Βυζαντίου από τη Δύση δεν θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως Σταυροφορία· θα ήταν αδελφοκτόνος πόλεμος μεταξύ Καθολικών ηγεμόνων.[57] Το Μάρτιο του 1272 ο πάπας συγκάλεσε σύνοδο για το 1274. Τον Οκτώβριο ο Γρηγόριος κάλεσε το Μιχαήλ στη σύνοδο, ζητώντας του να δεχθεί την ένωση, αλλά και παρατηρώντας ότι αν δεν ολοκληρωνόταν η ένωση γρήγορα, οι αιτίες έριδας, που μπορούσαν να επιφέρουν και πόλεμο μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών, δεν μπορούσαν να απαλειφθούν.[58] Φαίνεται, δηλαδή, ότι ο πάπας χρησιμοποιούσε τον Κάρολο και γενικότερα τη δυσπιστία της Δύσης ως φόβητρο, για να πιέσει το Μιχαήλ να δεχθεί την ένωση.[59] Ωστόσο, είναι ενδεικτικό των προθέσεων του Καρόλου το ότι ο ίδιος και ο Φίλιππος Courtenay, γιός και διάδοχος του νεκρού πλέον Βαλδουΐνου και γαμβρός του Καρόλου, χορήγησαν, ύστερα από αίτημα του πάπα, άδειες διέλευσης για τις Βυζαντινές πρεσβείες.[60]

Η ένωση των δυο εκκλησιών διακηρύχθηκε επίσημα στις 6 Ιουλίου 1274, στην εκκλησιαστική σύνοδο της Λυών.[61] Ο Κάρολος και ο Φίλιππος Courtenay δήλωσαν ότι παρά την ένωση, το νόμιμο δικαίωμα του Φιλίππου στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης παρέμενε.[62] Η αναγνώριση αυτού του δικαιώματος και η συνθήκη του Viterbo έδιναν νομιμότητα στις κτήσεις του Καρόλου στην Αλβανία και Ήπειρο, ενώ η ένωση αποδυνάμωνε σημαντικά αυτό το δικαίωμα. Παρόλ'αυτά, καθότι εν τω μεταξύ είχε εκπνεύσει η προθεσμία της συνθήκης του Viterbo για εκστρατεία στη Ρωμανία, στις 28 Ιουλίου στάλθηκαν επιστολές στον Κάρολο

55. Borsari, "Politica bizantina", σ. 327, σημ. 2· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σ. 204.

56. *RegClemIV*, τόμος 1, αρ. 1209, σ. 406· *Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X*, αρ. 26, σσ. 72-73· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 204-5.

57. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, v, 11: I, 369-70· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 237-38, 277-78. S. Schein, *Fideles Crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274-1314*, Οξφόρδη, 1991, σσ. 42-43.

58. *Les Registres de Grégoire X (1272-1276)*, J. Guiraud (ed.), τόμος 1, Παρίσι, 1892, αρ. 194, σσ. 67-72 (24/10/1272).

59. Runciman, *Vespers*, σ. 157· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 238-41.

60. Runciman, *Vespers*, σ. 158· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 243-44.

61. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, J.D. Mansi (ed.), τόμος 24, Βενετία, 1780, στ. 61-68· C. Héfelé, *Histoire des conciles*, H. Leclercq (ed.), τόμος 6,1, Παρίσι, 1914, σσ. 173-78· Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, v, 11: I, 367-74· Runciman, *Vespers*, σσ. 161-66· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 258-61· V. Laurent-J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon*, Παρίσι, 1976, κείμενο 15.

62. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, v, 26: I, 410· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 278-79.

και στο Φίλιππο για παράταση της ήδη τηρούμενης αποχής από εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης, και στο Μιχαήλ Η΄ για ανακωχή· και πράγματι συνήφθη ανακωχή μεταξύ των δυο μερών, για ένα χρόνο, πιθανόν ως την 1η Μαΐου 1276. Ο Κάρολος δεσμεύτηκε να μην επιτεθεί στην Κωνσταντινούπολη, αλλά κανένα από τα δυο μέρη δεν θεώρησε ότι η ανακωχή ίσχυε στην Ήπειρο και την Πελοπόννησο.[63] Η ανακωχή δεν ήταν μεγάλη θυσία για τον Κάρολο. Ο πόλεμος με τη Γένοβα είχε εξελιχθεί σε σύγκρουση με αναβιωμένη λίγκα των Γιβελλίνων στην Ιταλία και τον είχε εξουθενώσει οικονομικά. Ο πάπας επιβεβαίωσε τα δικαιώματα επικυριαρχίας του νέου βασιλιά της Γερμανίας Ροδόλφου των Αψβούργων στη βόρεια Ιταλία. Ως το 1276, η εξουσία του Καρόλου στο Πεδεμόντιο είχε εξασθενίσει σημαντικά.[64] Το 1278, ο νέος πάπας Νικόλαος Γ΄ ανάγκασε τον Κάρολο να παραιτηθεί των αξιωμάτων του ως συγκλητικού της Ρώμης και βικαρίου στην Τοσκάνη. Το κύρος του Καρόλου στην Ιταλία μειώθηκε δραστικά. Από την άλλη, η αποδέσμευσή του από τις υποχρεώσεις του στη βόρεια Ιταλία, όπου ο Ροδόλφος έκανε αισθητή την παρουσία του, είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των οικονομικών του.[65] Εν τω μεταξύ, η παπική εκκλησία συνέχισε τις επαφές με το Μιχαήλ για την επιβολή της ένωσης· τόσο ο Ιννοκέντιος Ε΄ (1276) όσο και ο Νικόλαος Γ΄ προσπάθησαν να ανανεώσουν την ανακωχή μεταξύ Καρόλου και Μιχαήλ και να μεσολαβήσουν για διαπραγμάτευση μεταξύ των δυο αντιπάλων. Πράγματι, το Νοέμβριο του 1276 και τον Ιανουάριο του 1279 ο Κάρολος εξέδωσε άδειες διέλευσης για Βυζαντινούς απεσταλμένους προς την παπική αυλή.[66]

Η υπόσχεση μη επίθεσης κατά της Κωνσταντινούπολης δεν εξελήφθη από τους δυο ανταγωνιστές ως αποχή από εδαφικές διεκδικήσεις στην Ήπειρο. Φαίνεται, μάλιστα, ότι με την ένωση ο πάπας Γρηγόριος Ι΄ αναγνώρισε τη νομιμότητα της εξουσίας του Μιχαήλ Η΄ και ενέκρινε την προσπάθειά του να αποκαταστήσει τα παλαιά σύνορα του Βυζαντίου στη Βαλκανική.[67] Πράγματι, το 1274 ο Μιχαήλ Η΄ πέρασε στην αντεπίθεση. Την άνοιξη του 1274 ανακατέλαβε το Βεράτιο, απωθώντας τους Ανδεγαβούς στην ακτή. Το 1274-76, η Ήπειρος βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Οι Βυζαντινοί πολιορκούσαν το Δυρράχιο, ενώ βυζαντινά και γενοβέζικα πλοία δυσκόλευαν την επικοινωνία με την Ιταλία. Παρά τη βυζαντινή πίεση, το Δυρράχιο, ο Αυλώνας και η Κέρκυρα παρέμειναν υπό Ανδεγαβικό έλεγχο, ενώ το

---

63. *RegGregX,* τόμος 1, αρ. 490-91, σσ. 208-209· Léonard, *Angevins,* σσ. 116-17· Runciman, *Vespers,* σσ. 166-67· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 285-86.

64. Léonard, *Angevins,* σσ. 117-18· Runciman, *Vespers,* σσ. 149, 159, 167-70· Dunbabin, *Charles I,* σσ. 137-38.

65. Runciman, *Vespers,* σσ. 183-86· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σ. 310· Dunbabin, *Charles I,* σσ. 138-41.

66. Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 294, 305-6, 317, σημ. 48, 321-22. E. Martène-U. Durand, *Veterum scriptorum... amplissima collectio,* τόμος 7, Παρίσι, 1733, στ. 246-48 (1276)· *Les registres de Nicholas III (1277-1280),* J. Gay (ed.), τόμος 1, τεύχος 2, Παρίσι, 1904, αρ. 368, 378, σσ. 124-25 131-32 (1278).

67. Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 277-78.

1277 φαίνεται ότι οι Αλβανοί της Kroia παρέδωσαν το φρούριο στους Ανδεγαβούς. Την ίδια περίπου εποχή, ο Βυζαντινός στρατός κατέλαβε το Βουθρωτό. Το γεγονός αυτό, αλλά και οι προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ να επιβάλει την καθόλου δημοφιλή στο Βυζάντιο ένωση των εκκλησιών έδωσαν την αφορμή στο Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρο, γιό του Μιχαήλ Β΄, ο οποίος ήθελε να διατηρήσει την ανεξαρτησία του από το Βυζάντιο, να στραφεί προς τον Κάρολο ήδη το 1276. Το 1278 ο Νικηφόρος ανακατέλαβε το Βουθρωτό, και στις αρχές του 1279 έγινε βασσάλος του Καρόλου και του παραχώρησε τις περιοχές Βουθρωτού, Σοποτού, Πανόρμου, ίσως και Χειμάρας. Το Ανδεγαβικό βασίλειο της Αλβανίας εξαπλώθηκε στη λεγόμενη Παλαιά Ήπειρο, ενώ ο Κάρολος μπορούσε να επικαλεσθεί επικυριαρχία από το Δυρράχιο ώς και την Πελοπόννησο, εφόσον ο Νικηφόρος δεν ήταν απλώς σύμμαχός του αλλά βασσάλος του. Επίσης στις αρχές του 1279 ο Κάρολος συνήψε συμμαχία με τη Σερβία. Επόμενος στόχος του Καρόλου ήταν η ανάκτηση του Βερατίου, σημαντικού φρουρίου για τον έλεγχο της ενδοχώρας και της Εγνατίας οδού. Γι' αυτόν το σκοπό, τον Αύγουστο του 1279, διόρισε τον Hugues de Sully γενικό διοικητή και εκπρόσωπό του στην Αλβανία με έκτακτες εξουσίες.[68]

Σε αυτό το σημείο οι ιστορικοί, από τον Παχυμέρη, το Γρηγορά και το Sanudo ώς τους περισσότερους συγχρόνους μας, συμφωνούν ως προς την πρόθεση του Καρόλου. Το Βεράτιο ήταν ο πρώτος στόχος μεγάλης χερσαίας εκστρατείας, που θα στρεφόταν κατά της Μακεδονίας και της Κωνσταντινούπολης. Απώτερος στόχος του ήταν η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.[69] Αλλά τα ανδεγαβικά έγγραφα της εποχής σιωπούν ως προς αυτές τις προθέσεις. Οι εντολές του Καρόλου για την αποστολή βοήθειας προς το Sully είναι εύγλωττες. Ο Sully είχε διορισθεί capitaneus in partibus Romanie *pro obsidione Bellegradi.*[70] Η σύναψη βασσαλικής σχέσης με το Νικηφόρο ήταν πράγματι μεγάλη επιτυχία για τον Κάρολο, και το Βεράτιο θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως εφαλτήριο για νέες κατακτήσεις προς ανατολάς. Αλλά η Βυζαντινή παρουσία στο Βεράτιο απειλούσε από το 1274 τις Ανδεγαβικές κτήσεις Δυρραχίου και Αυλώνος, οι οποίες δεν μπορούσαν να αποκτήσουν ενδοχώρα και να γίνουν βιώσιμες· ώς το 1277 η θέση των Ανδεγαβών στην περιοχή είχε επιδεινωθεί σημαντικά. Όσο για τις σημαντικότατες ενισχύσεις που συνόδευσε ο Sully στην Αλβανία,[71] δικαιολογούνται τόσο από τη δυσκολία του εγχειρήματος (το Βεράτιο ήταν καλά οχυρωμένο) όσο και από το ότι ο Κάρολος είχε αποδεσμευτεί πλέον από τις υποχρεώσεις του στην κεντρική και Βόρεια Ιταλία.

---

68. Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 279-80, 282-85, 290, 295-300, 306-9, 325-29· Ducellier, *Façade,* σσ. 242-52· Nicol, *Despotate 1267-1479,* σσ. 17-25. *RCA,* τόμος 13, Νεάπολη, 1954, αρ. 500, σ. 173 (1276)· *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia,* L. de Thalloczy C. Jirecek, E. de Sufflay (eds.), τόμος 1, Βιέννη, 1913, αρ. 390, σσ. 113-14 (1279).

69. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.,* vi, 32: I, 509· Γρηγορᾶς, *Byzantina Historia,* v, 6: I, 146· Sanudo, *Historia,* σσ. 129-31· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 329-30· Ducellier, *Façade,* σσ. 250-52· Nicol, *Despotate 1267-1479,* σσ. 22-23.

70. *Gli atti perduti della Cancelleria Angioina transuntati da Carlo de Lellis,* B. Mazzoleni (ed.), τόμος 2, (Regesta Chartarum Italiae, 31), Ρώμη, 1943, αρ. 1150, σ. 152 (φθινόπωρο 1279).

71. 240 πολεμιστές, 892 άλογα –33 ανά πλοίο–, 100 όνοι, ζωοτροφές και περίπου 10.000 χρυσά δουκάτα, σύμφωνα με τα σωζόμενα ανδεγαβικά έγγραφα: Ducellier, *Façade,* σσ. 250-52· ο Παχυμέρης, *De Mich. Pal.,* vi, 32: I, 509, αναφέρει 3.000 άνδρες.

Η πολιορκία του Βερατίου άρχισε την άνοιξη του 1280. Την άνοιξη του 1281 ο βυζαντινός στρατός νίκησε τον ανδεγαβικό και αιχμαλώτισε το Sully. Οι ανδεγαβικές δυνάμεις υποχώρησαν άτακτα ώς τα Κάνινα.[72] Είναι ενδεικτικό της κατάστασης ότι το Μάιο και τον Ιούλιο του 1281 Βυζαντινά πολεμικά πλοία εμφανίστηκαν κοντά στις ανδεγαβικές ακτές της Απουλίας, προκαλώντας πανικό στους αξιωματούχους του Καρόλου.[73] Η ήττα στο Βεράτιο σήμανε το τέλος της «χερσαίας» βαλκανικής πολιτικής του πρώτου Ανδεγαβού. Το μέλλον των ανδεγαβικών κτήσεων στην Αλβανία και Ήπειρο ήταν πλέον αβέβαιο, πόσο μάλλον το ενδεχόμενο οργάνωσης χερσαίας εκστρατείας ανατολικότερα. Ο Κάρολος δεν είχε άλλη επιλογή παρά να αντιμετωπίσει το Μιχαήλ Η΄ στη θάλασσα.[74] Η συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Ο Κάρολος εξασφάλισε την υποστήριξη του νέου πάπα Μαρτίνου Δ΄ και της Βενετίας, της οποίας η ναυτική δύναμη τού ήταν απαραίτητη. Στις 3 Ιουλίου 1281, με τις ευλογίες του πάπα, ο Κάρολος, ο ονομαστικός λατίνος αυτοκράτορας Φίλιππος Courtenay και η Βενετία υπέγραψαν στο Orvieto συνθήκη για την ανάκτηση της αυτοκρατορίας που είχε «καταχρασθεί» ο Παλαιολόγος. Ο Φίλιππος, ο Κάρολος, ή ο πρωτότοκος γιός του Καρόλου, και ο Δόγης της Βενετίας ανέλαβαν την υποχρέωση να μεταβούν στη Ρωμανία, για να πολεμήσουν εκείνους που κατείχαν την αυτοκρατορία. Ο Φίλιππος και ο Κάρολος ή ο γιός του θα συνέβαλαν με 8.000 ίππους, τους αντίστοιχους άνδρες, και τα πλοία που ήταν απαραίτητα για τη μεταφορά τους. Ο Δόγης θα συμμετείχε με τουλάχιστον 40 καλά εξοπλισμένες γαλέρες. Η έναρξη της εκστρατείας ορίστηκε για τα μέσα Απριλίου 1283 το αργότερο από το Brindisi. Όλες οι προηγούμενες συμφωνίες και προνόμια που είχαν συναφθεί ή κατέχονταν από τα συμβαλλόμενα μέρη αναγνωρίζονταν ως έγκυρες.[75] Εκ πρώτης όψεως η συνθήκη αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνει την άποψη για τις προσωπικές βλέψεις του Καρόλου στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά η ρήτρα περί ισχύος προηγουμένων συμφωνιών σήμαινε ότι συνέχιζαν να ισχύουν τα όσα είχαν συμφωνηθεί στο Viterbo το 1267. Συνεπώς, στόχος παρέμενε η αποκατάσταση του Φιλίππου Courtenay στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Έχοντας χάσει τη δυνατότητα να εξαπολύσει χερσαία επίθεση για την επίτευξη αυτού του στόχου, ή και για την εδραίωση των κτήσεών του στην Ήπειρο, ο Κάρολος αναγκάστηκε να επιλέξει τη θαλάσσια οδό. Ακόμα και αν η εκστρατεία αποτύγχανε ως προς την αποκατάσταση της λατινικής αυτοκρατορίας, ο Κάρολος θα είχε όφελος, διότι θα δημιουργούσε αντιπερισπασμό στον Παλαιολόγο, ανακουφίζοντας τις κτήσεις του στην Ήπειρο από τη Βυζαντινή πίεση. Επίσης, δεν είναι, ίσως, τυχαίο το ότι, ενώ η συνθήκη προέβλεπε ότι τα συμβαλλόμενα μέρη έ-

72. Παχυμέρης, *De Mich. Pal.*, vi, 32-33: I, 509-19· Γρηγορᾶς, *Byzantina Historia,* v, 6: I, 146-48· Sanudo, *Istoria,* σ. 129· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 330-34· Ducellier, *Façade,* σσ. 252-55· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 25-27.

73. Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 336-37.

74. Γρηγορᾶς, *Byzantina Historia,* v, 6: I, σ. 148· Sanudo, *Istoria,* σσ. 131-32· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 334-35· Ducellier, *Façade,* σ. 255· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 27-29.

75. Το πλήρες κείμενο της συνθήκης στο *Urkunden,* τόμος 3, σσ. 287-95.

πρεπε αυτοπροσώπως να συμμετάσχουν στην εκστρατεία, ειδικά για τον Κάρολο υπήρχε η δυνατότητα να τον αντικαταστήσει ο πρωτότοκος γιός του.[76] Πράγματι, δεν είναι γνωστό το κατά πόσον σκόπευε ο Κάρολος να είναι ο ίδιος επικεφαλής της εκστρατείας.[77]

Αλλά για την υλοποίηση των σχεδίων του ο Κάρολος χρειαζόταν τη σύμπραξη της ναυτικής δύναμης της Βενετίας. Η Βενετία, ανακουφισμένη από την αποδυνάμωση της συμμαχίας του Καρόλου με την Ουγγαρία και από την απομάκρυνση της απειλητικής ανδεγαβικής παρουσίας στα στενά της Αδριατικής και στις Ηπειρωτικές ακτές μετά την ήττα του Βερατίου, δέχτηκε να συμμετάσχει σε μια επιχείρηση για την ανατροπή ή έστω την αποσταθεροποίηση του Μιχαήλ Η΄, τον οποίο εχθρευόταν για την εύνοιά του προς τη Γένοβα, για την απώλεια Βενετικών κτήσεων στο Αιγαίο, και για τη ζημία των Βενετικών εμπορικών συμφερόντων στο Αιγαίο και τον Εύξεινο, παρά τις συνθήκες με το Βυζάντιο του 1268, 1273 και 1277.[78] Το ότι, σε μεγάλο βαθμό, στόχος και της Βενετίας και του Καρόλου ήταν η αποσταθεροποίηση της ισχύος του Μιχαήλ Η, προκύπτει και από άλλη συμφωνία, που υπογράφτηκε επίσης στις 3 Ιουλίου 1281, για την αποστολή 15 πολεμικών πλοίων στην Κέρκυρα ώς το Μάϊο του 1282, με σκοπό τη διεξαγωγή πολέμου και την πρόκληση ζημιών κατά του Παλαιολόγου.[79] Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η κοινοποίηση, το Σεπτέμβριο του 1281, συνθήκης μεταξύ του Καρόλου, του Φιλίππου, του Νικηφόρου της Ηπείρου και του Δόγη, με σκοπό, και πάλι, τη διεξαγωγή πολέμου κατά του Παλαιολόγου.[80]

Η Ρώμη πρόσφερε τη νομική κάλυψη. Ο πάπας ευλόγησε το σχέδιο, διέκοψε τις διαπραγματεύσεις για την ένωση των εκκλησιών, και το Νοέμβριο του 1281 αφόρισε το Μιχαήλ ως σχισματικό και αιρετικό, εξασφαλίζοντας ηθική αιτιολόγηση της σχεδιαζόμενης εκστρατείας. Ο δε Κάρολος εξασφάλισε την υποστήριξη Βουλγαρίας και Σερβίας.[81] Η εκστρατεία, όπως και κάθε επίθεση, αποτελούσε σημαντική απειλή για το Βυζάντιο, άσχετα με το ποιός ήταν ο συγκεκριμένος στόχος της. Παρόλ' αυτά, για το αποτέλεσμά της και για τον πραγματικό της στόχο, πέρα από τις δηλώσεις των συμφωνιών που ήδη αναφέρθηκαν, δεν μπορούν να γίνουν παρά υποθέσεις. Κι αυτό γιατί ο Κάρολος αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το σχέδιο για εκστρατεία κατά του Βυζαντίου μετά την εξέγερση της Σικελίας της 30ής Μαρτίου 1282, γνωστής ως Σικελικού Εσπερινού, που οδήγησε στην απόσχιση του νησιού από το βασιλειό του, στην πρόσδεσή του στο βασιλικό οίκο της Αραγωνίας και

76. *Urkunden,* τόμος 3, σ. 290.

77. Runciman, *Vespers,* σ. 318, σημ. 2 στη σ. 212. Ο Κάρολος βρισκόταν στην Καμπανία από τον Ιανουάριο ως τα τέλη Μαρτίου του 1282, οπότε και σημειώθηκε η εξέγερση στη Σικελία.

78. Για ευνοϊκή στροφή της Βενετίας προς τον Κάρολο, και τις συμφωνίες 1273 και 1277, Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 335-36, 246, 252-54, 300-302. Για ζημίες στο εμπόριο της Βενετίας μακροσκελής κατάλογος παραπόνων στο *Urkunden,* τόμος 3, σσ. 159-281 (Μάρτιος 1278).

79. *Urkunden,* τόμος 3, σσ. 296-98.

80. Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σ. 339.

81. Για τη συνθήκη του Orvieto και τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία, Runciman, *Vespers,* σσ. 194-98· Geanakoplos, *Michael Palaeologus,* σσ. 335-44· Ducellier, *Façade,* σσ. 255-59· Nicol, *Despotate 1267-1279,* σσ. 25-30· Dunbabin, *Charles I,* σσ. 5-6, 94-96. Για τη βελτίωση των σχέσεων Καρόλου με Σερβία και Βουλγαρία το 1280-82, Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 28-29.

στην εμπλοκή του ίδιου του Καρόλου και των διαδόχων του σε πόλεμο Ευρωπαϊκών διαστάσεων.[82]

4. Οι διάδοχοι του Καρόλου Α΄

Από την ήττα του Βερατίου ώς το 1284 ο Κάρολος συνέχισε να αποστέλλει ενισχύσεις στις Ηπειρωτικές και Αλβανικές κτήσεις του, αλλά σταδιακά ο ρυθμός επιβραδύνθηκε, και στο τέλος, καθώς η εξέγερση της Σικελίας έλαβε τη μορφή γενικευμένου πολέμου, οι αποστολές στρατιωτών σταμάτησαν. Η πολιτική του Καρόλου στην Ήπειρο μετά το 1281 και στην Ανατολική Μεσόγειο γενικότερα μετά το 1282 είχε αμυντικό χαρακτήρα. Παρά την αδυναμία των Ανδεγαβών στην Ήπειρο, οι Βυζαντινοί δεν μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν αμέσως τη νίκη τους. Ωστόσο, από το 1284 ώς το 1294, το Δυρράχιο, η Kroia, ο Αυλώνας και τα Κάνινα πέρασαν υπό Βυζαντινό έλεγχο. Η Ανδεγαβική παρουσία επιβίωσε στην περιοχή Βουθρωτού-Σοποτού-Χειμάρας και την Κέρκυρα.[83] Όσο για την ένωση των εκκλησιών, ο νέος αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ προτίμησε να απαρνηθεί τα ενδεχόμενα οφέλη από συνεργασία με τη Δύση, να επαναφέρει την ειρήνη στο εσωτερικό της Ορθόδοξης εκκλησίας και να αντιμετωπίσει μόνος του τον Τουρκικό κίνδυνο στην Ανατολή.[84]

Το Ανδεγαβικό ενδιαφέρον για την Ήπειρο αναβίωσε το 1294, μετά την απελευθέρωση από τους Αραγονέζους του διαδόχου του πρώτου Ανδεγαβού, του Καρόλου Β΄ και όταν η πρώτη φάση του Σικελικού πολέμου πλησίαζε στο τέλος της.[85] Η Ήπειρος, όπως εξάλλου και η Αχαΐα και το ονομαστικό δικαίωμα στη λατινική αυτοκρατορία, εκτός από βάσεις για την καθιέρωση της ανδεγαβικής δύναμης στην κεντρική Μεσόγειο και λαμπεροί τίτλοι που κοσμούσαν την ανδεγαβική δυναστεία, έγιναν τώρα διπλωματικά πιόνια στην προσπάθεια των Ανδεγαβών να εξασφαλίσουν συμμαχίες στην Ευρώπη και, κυρίως, να ανακτήσουν τη Σικελία. Επίσης τώρα η Ήπειρος, όπως παλαιότερα η Αχαΐα, πέρασε σε δευτερεύοντες κλάδους του βασιλικού οίκου της Νεάπολης, εξασφαλίζοντας έστω και ονομαστικές τοπικές ηγεμονίες και οικογενειακή σύμπνοια.[86]

Το παλαιό ανδεγαβικό βασίλειο της Αλβανίας έλαβε θεωρητικό χαρακτήρα. Το 1296, το

82. Για το αν ο Σικελικός Εσπερινός ήταν τυχαίο γεγονός ή συνωμοσία με τη σύμπραξη του Μιχαήλ Η΄, M. Amari, *La guerra del Vespro Siciliano*, 3 τόμοι, Μιλάνο, 9η έκδοση, 1886 (υπέρ της θεωρίας της αυθόρμητης λαϊκής εξέγερσης)· Geanakoplos, *Michael Palaeologus*, σσ. 344-66 (υπέρ της θεωρίας της συνωμοσίας)· και για πιο εξισορροπημένη προσέγγιση, Runciman, *Vespers*, σσ. 288-93· η Dunbabin, *Charles I*, σσ. 99-113, υποστηρίζει ότι αίτιο της εξέγερσης ήταν οι αυξημένες φορολογικές απαιτήσεις του Καρόλου Α΄. Αλλά για τα βαθύτερα αίτια και για την έλλειψη ουσιαστικής συνοχής του βασιλείου της Σικελίας, παρά την πολιτική ενοποίηση ήδη από τη Νορμανδική περίοδο, H. Bresc, "La 'mala signoria' ou l'hypothèque sicilienne", και J.M. Martin, "Fiscalité et économie étatique dans le royaume angevin de Sicile à la fin du XIIIe siècle", στο: *L'État Angevin*, σσ. 577-99, 601-48.

83. Ducellier, *Façade*, σσ. 255-62· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 27-29 αντίστοιχα.

84. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σ. 36.

85. Léonard, *Angevins*, σ. 175.

86. Léonard, *Angevins*, σσ. 295, 297.

Δυρράχιο ξέφυγε από το Βυζαντινό έλεγχο. Ύστερα από σύντομη περίοδο Σερβικής κυριαρχίας, και από το 1304 ώς το 1392, το Δυρράχιο επιβίωσε ως αυτόνομη κοινότητα, αναγνωρίζοντας τη χαλαρή μόνο επικυριαρχία των Ανδεγαβών ως δουκάτο.[87] Το 1332, με ενδοοικογενειακή συμφωνία, το δουκάτο του Δυρραχίου και το «βασίλειο της Αλβανίας» πέρασαν, μαζί με αποζημίωση 5.000 ουγγιών χρυσού, στο νεώτερο αδελφό του βασιλιά της Νεάπολης Ροβέρτου του Σοφού (1309-1343), τον Ιωάννη της Gravina, ο οποίος, αποδεχόμενος αυτήν την προσφορά, παραιτήθηκε των διεκδικήσεών του στο πριγκηπάτο της Αχαΐας υπέρ του ανεψιού του Ροβέρτου του Τάραντα. Έκτοτε, το Ανδεγαβικό δουκάτο του Δυρραχίου ακολούθησε ξεχωριστή πορεία σε σχέση με τις άλλες Ανδεγαβικές κτήσεις στην Πελοπόννησο, την Παλαιά Ήπειρο και τα Επτάνησα.[88] Ο Ιωάννης της Gravina ίδρυσε τον κλάδο των Ανδεγαβών του Δυρραχίου, κλάδο ο οποίος στα τέλη του 14ου αιώνα ανήλθε στο θρόνο της Νεάπολης, αλλά με τις μακρυνές του κτήσεις στη νοτιοδυτική Βαλκανική δεν ασχολήθηκε. Το πόσο απόμακρη είχε γίνει η ανδεγαβική επικυριαρχία εκεί, σε μια περίοδο κατά την οποία οι αυτόχθονες Αλβανοί διεκδικούσαν με όλο και μεγαλύτερη επιτυχία την αυτονομία τους, φαίνεται από το ακόλουθο περιστατικό. Το 1372, ένας από τους τελευταίους Ανδεγαβούς δούκες του Δυρραχίου, ο τυχοδιωκτικός Λουδοβίκος της Ναβάρρας, σύζυγος της εγγονής του Ιωάννη της Gravina, αποφάσισε να ανακτήσει το βασίλειο της Αλβανίας του Καρόλου Α΄. Γι'αυτόν το σκοπό είχε συνάψει συμφωνία και με έναν Γάλλο κοντοτιέρο. Αλλά από το περιεχόμενο της συμφωνίας προκύπτει ότι ο Λουδοβίκος δεν γνώριζε ούτε τα σύνορα του βασιλείου του. Η εκστρατεία δεν υλοποιήθηκε.[89] Το 1392 το Δυρράχιο πέρασε υπό Βενετικό έλεγχο. Φαίνεται ότι το 1383 οι Ανδεγαβοί το είχαν πουλήσει σε τοπικό Αλβανό ηγεμόνα.[90]

Αντίθετα, στην Παλαιά Ήπειρο, το 1291, ο βασιλιάς της Νεάπολης Κάρολος Β΄ πρότεινε γάμο του τέταρτου γιού του Φιλίππου με τη Θάμαρ, κόρη του Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου.[91] Το Φεβρουάριο του 1294 ο Φίλιππος εχρίσθη ιππότης και έλαβε από τον πατέρα του το πριγκηπάτο του Τάραντα, στη Νότια Απουλία, απέναντι από την Ήπειρο και την Πελοπόννησο.[92] Το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου ο Φίλιππος νυμφεύτηκε την κόρη του Δεσπότη Νικηφόρου Θάμαρ. Η προίκα της Θάμαρ θα αποτελείτο από ετήσια εισφορά 100.000 υπερπύρων και από τις πόλεις Ναυπάκτου, Αγρινίου, Αγγελοκάστρου και Βόνιτσας στην Αι-

87. *Acta Albaniae*, τόμος 1, αρ. 561, 568, 574-76, σσ. 165-70 (1304-1305)· Ducellier, *Façade*, σσ. 327-31· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σ. 68.

88 *Acta Albaniae*, τόμος 1, αρ. 763, σσ. 226-27· Ducellier, *Façade*, σ. 335· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 98-99.

89. *Acta Albaniae*, τόμος 2, Βιέννη, 1918, αρ. 286, σσ. 66-67 (20/3/1372)· E. Rogadeo, "Lodovico di Navarra duca di Durazzo e l'Albania", *Rassegna Pugliese*, 25 (1910)· Léonard, *Angevins*, σ. 438. Για πολιτική αστάθεια λόγω διεκδίκησης Αλβανικής αυτονομίας, Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 67, 99-101.

90. Ducellier, *Façade*, σσ. 327-31, 462-502, ιδιαίτερα 478-84, 496-502..

91. *Actes*, Perrat-Longnon (ed.), αρ. 21, σσ. 39-40· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 37-44.

92. C. Minieri-Riccio, *Saggio di Codice Diplomatico formato sulle antiche scritture dell'Archivio di Stato di Napoli*, τόμος 2, συμπλήρωμα, μέρος 1, Νεάπολη, 1882, αρ. 60, σσ. 69-72.

τωλοακαρνανία. Το Δεσποτάτο θα παρέμενε στα χέρια του Νικηφόρου και της συζύγου του Άννας ως το θάνατό τους. Αν ο γιός τους Θωμάς ζούσε μετά το θάνατο του Νικηφόρου, θα μπορούσε να κρατήσει το Δεσποτάτο αναγνωρίζοντας την επικυριαρχία του Φιλίππου και παραχωρώντας την επαρχία Βαγενιτίας. Επίσης τον Αύγουστο του 1294, ο Κάρολος Β΄ εκχώρησε στο γιο του την επικυριαρχία επί του πριγκηπάτου της Αχαΐας, του βασιλείου της Αλβανίας, της προίκας της Θάμαρ, του Βουθρωτού και της Κέρκυρας και άλλων εδαφών στη Ρωμανία.[93] Έτσι εξασφάλισε για το γιό του σημαντική επικράτεια στο νοτιοανατολικό άκρο του βασιλείου του και στην απέναντι ακτή της νότιας Βαλκανικής.[94] Αλλά στην Ήπειρο, μετά το θάνατο του Νικηφόρου, ο Φίλιππος δεν μπόρεσε να πείσει τη μητέρα της Θάμαρ Άννα και τον αδελφό της Θωμά να τον αναγνωρίσουν ως επικυρίαρχο του Δεσποτάτου ούτε με τη διπλωματία ούτε με τη βία. Μη μπορώντας να επωφεληθεί από τους όρους του γαμήλιου συμβολαίου του, ο Φίλιππος, ο οποίος επισκέφτηκε τις κτήσειες του στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο μια μόνο φορά, το 1306, στα πλαίσια εκστρατείας για την επιβολή της εξουσίας του, δεν δίστασε να διαλύσει το γάμο του με τη Θάμαρ το 1309, και να αναζητήσει δεύτερη σύζυγο με πιο ωφέλιμη προίκα.[95]

Αλλά πριν ακόμα και από τον πρώτο γάμο του Φιλίππου, το 1288, όταν ο Κάρολος Β΄ ήταν ακόμα αιχμάλωτος των Αραγωνέζων και ο πόλεμος για τη Σικελία μαινόταν, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος είχε προτείνει γάμο του γιού του Μιχαήλ Θ΄ με την Αικατερίνη Courtenay, κόρη του ονομαστικού λατίνου αυτοκράτορα Φιλίππου, εγγονή του Καρόλου Α΄, και κληρονόμο των διεκδικήσεων στη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης.[96] Με το γάμο, το Βυζάντιο θα εξουδετέρωνε διπλωματικά αυτές τις διεκδικήσεις. Παρά τις μικρές πιθανότητες για αυτόν το γάμο, οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ως το 1294, παράλληλα με αυτές για το γάμο του Φιλίππου του Τάραντα με τη Θάμαρ. Φαίνεται ότι ο μεν πάπας έλπιζε ότι ο γάμος θα διευκόλυνε την ένωση των εκκλησιών· ο δε Κάρολος Β΄ προτιμούσε να αποποιηθεί τις μακρυνές διεκδικήσεις στη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης για πιο άμεσα και απτά οφέλη στην Ήπειρο. Οι δυο γάμοι αποτελούσαν μέρος ανδεγαβικού

93. *Actes,* Perrat-Longnon (eds.), αρ. 116, 117, σσ. 113-15 (13/8/1294). Για τους όρους του γαμήλιου συμβολαίου, Nicol, *Despotate,* 1267-1479, σ .47· βλ. τώρα και A. Kiesewetter, "I principi di Taranto e la Grecia (1294-1373/83)", *Archivio Storico Pugliese* 54 (2001), σσ. 62-64.

94. Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 40-43· Nicol, *Despotate 1267-1479,* σσ. 44-48.

95. Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 237-38· Nicol, *Despotate 1267-1479,* σσ. 50-62. A. Kiesewetter, "Il trattato del 18 ottobre 1305 fra Filippo I di Taranto e Giovanni I Orsini di Cefalonia per la conquista dell' Epiro", *Archivio Storico Pugliese* 47 (1994), 177-203.

96. Παχυμέρης, *De Andron. Pal.,* ii, 18: II, 153· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453,* 4. Teil, *Regesten von 1282-1341,* Μόναχο-Βερολίνο, 1960, αρ. 2129, σ. 13· *Les registres de Nicholas IV,* E. Langlois (ed.), τόμος 1, Παρίσι, 1886, αρ. 594, σ. 198 (3/6/1288)· W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz,* Βερολίνο, 1903, σ. 648· G.I. Bratianu, "Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay", *Revue Historique du sud-est Européen* 1 (1924), 59-63.

σχεδίου για ειρήνευση με το Βυζάντιο και επέκταση σε άλλα μέρη της Ρωμανίας.[97] Δεδομένης της έντονης πολεμικής δραστηριότητας στη νότια Αδριατική, έξω από τη Σικελία, όπου ο ανδεγαβικός στόλος έπρεπε να αντιμετωπίζει τα αραγωνέζικα πλοία, η εξασφάλιση εδαφικής βάσης στη νοτιοδυτική Βαλκανική, απέναντι από την Απουλία, ήταν ίσως σημαντικότερη από ποτέ για τους Ανδεγαβούς, των οποίων πρωταρχικός στόχος ήταν η ανάκτηση της Σικελίας, αλλά και οι οποίοι δεν είχαν εγκαταλείψει τις φιλοδοξίες τους για κυριαρχία στην κεντρική Μεσόγειο.[98] Τελικά, το 1301, η Αικατερίνη πανδρεύτηκε τον Κάρολο Valois, αδελφό του Φιλίππου Δ΄ της Γαλλίας.[99] Το Μάρτιο του 1302 ο Κάρολος Valois και ο Κάρολος Β΄ ανανέωσαν τη συνθήκη του Viterbo. Άρχισε να σχεδιάζεται το ενδεχόμενο εκστρατείας κατά της Κωνσταντινούπολης, αλλά οι σχετικές διαπραγματεύσεις ήταν πιο χρήσιμες ως αφορμή για τη διπλωματική προσέγγιση μεταξύ Ανδεγαβών της Νεάπολης και Αραγωνέζων της Σικελίας, που υποσχέθηκαν ότι θα προσέφεραν βοήθεια, παρά ως ο,τιδήποτε άλλο. Οι συμφωνίες δεν τέθηκαν σε εφαρμογή.[100]

Δυο χρόνια μετά το διαζύγιο του Φιλίππου του Τάραντα με τη Θάμαρ, και ίσως λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν οι Ανδεγαβοί για την αναγνώριση της επικυριαρχίας τους, η Ήπειρος χρησίμευσε ως πιόνι στην Ευρωπαϊκή πολιτική σκακιέρα. Πολιτική προτεραιότητα των Ανδεγαβών παρέμενε η ανάκτηση της Σικελίας. Τον Αύγουστο του 1302, ο Σικελικός πόλεμος είχε λήξει με τη συνθήκη της Caltabellotta. Ο Φρειδερίκος, αδελφός του βασιλιά της Αραγωνίας Ιακώβου Β΄, αναγνωρίστηκε βασιλιάς της Σικελίας, αλλά μόνο δια βίου. Μετά το θάνατο του Φρειδερίκου το νησί θα ξαναγύριζε στους Ανδεγαβούς, ενώ οι ίδιοι του απόγονοι θα αποζημιώνονταν με το βασίλειο της Σαρδηνίας, ή αυτό της Κύπρου, ή 100.000 ουγγιές χρυσού.[101] Στις 28 Απριλίου 1311, για να εξασφαλίσει ότι η Σικελία πράγματι θα επέστρεφε στους Ανδεγαβούς, ο βασιλιάς της Νεάπολης Ροβέρτος ο Σοφός έκανε την εξής πρόταση. Ο αδελφός του Φίλιππος θα του πουλούσε το βασίλειο της Αλβανίας και το πριγκηπάτο της Αχαΐας για 70.000 ουγγιές χρυσού. Στη συνέχεια, ο Φρειδερίκος και ο Ροβέρτος θα αντάλλαζαν τη Σικελία με την Αλβανία και την Αχαΐα.[102] Το ότι ο Φίλιππος δέχτηκε αυτήν την ανταλλαγή, που δεν απέφερε κανένα εδαφικό όφελος στον ίδιο, παρά μόνο

97. Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 48-52. Για διαφορετική ερμηνεία των ανδεγαβικών προθέσεων A. Kiesewetter, *Die Anfänge der Regierung König Karls II. von Anjou (1278-1295),* Husum, 1999, σσ. 356-59.

98. Βλ. και Abulafia, "Aragonese Kingdom of Albania", 2, 4.

99. Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 52-54.

100. Laiou, *Constantinople and the Latins,* σσ. 130-31, με διαφορετική, ωστόσο, έμφαση.

101. Amari, *Vespro Siciliano,* τόμος 2, Μιλάνο, 1886, σσ. 462-67· *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327),* H. Finke (ed.), τόμος 1, Λειψία-Βερολίνο, 1908, αρ. 81, σ. 118 (4/9/1302)· Léonard, *Angevins,* σσ. 194-96.

102. *Acta Albaniae,* τόμος 1, αρ. 597, σσ. 177-79· Monti, "Ricerche sul dominio angioino in Albania", σσ. 581-86 (28/4/1311).

χρηματική αποζημίωση, δείχνει πόσο αβέβαιη θεωρούσε και ο ίδιος την εξουσία του στην περιοχή.[103] Αλλά ο πραγματιστής Φρειδερίκος και το 1293 δεν είχε δελεαστεί με το χέρι της Αικατερίνης Courtenay και οικονομική βοήθεια προς ανάκτηση της λατινικής αυτοκρατορίας.[104] Έτσι και τώρα προτίμησε τη Σικελία, της οποίας η κατοχή είχε νομιμοποιηθεί με τη συνθήκη της Caltabellotta, από την Αλβανία, όπου η επιβολή της βασιλικής του εξουσίας προβλεπόταν δύσκολη. Το 1314, ο Φρειδερίκος, με αφορμή εισβολή του Ροβέρτου στη Σικελία, κήρυξε τη συνθήκη της Caltabellotta άκυρη και όρισε το γιο του ως διάδοχό του,[105] ενώ το 1317 ο Ροβέρτος πρότεινε ακόμα μια ανταλλαγή, είτε με την Αλβανία είτε, αυτήν τη φορά, με τη Σαρδηνία, πάλι χωρίς αποτέλεσμα.[106]

Στο μεταξύ, το 1313 ο Φίλιππος του Τάραντα νυμφεύτηκε την Αικατερίνη Valois, κόρη της Αικατερίνης Courtenay. Έτσι οι εδαφικές διεκδικήσεις στην Ήπειρο και η ονομαστική επικυριαρχία που νομιμοποιούσε αυτές τις διεκδικήσεις, αυτή της λατινικής αυτοκρατορίας, πέρασαν στην ίδια οικογένεια, αυτή των Ανδεγαβών του Τάραντα.[107] Η επικυριαρχία τους, όμως, στο δεσποτάτο της Ηπείρου, όπου η μόνη εδαφική βάση των Ανδεγαβών ήταν πλέον οι τέσσερις οικισμοί της προίκας της Θάμαρ και το Βουθρωτό, δεν αναγνωρίστηκε παρά το 1331, από τον Ιωάννη Ορσίνι της Κεφαλλονιάς, αδελφό του Νικολάου, που είχε δολοφονήσει το Θωμά.[108] Το 1331, ο Φίλιππος του Τάραντα πέθανε. Το 1338, η Ακατερίνη Valois, ονομαστική αυτοκράτειρα της Κωνσταντινούπολης, επισκέφτηκε την Αχαΐα για να διασφαλίσει τα δικαιώματα του γιού της Ροβέρτου, πρίγκηπα του Τάραντα και της Αχαΐας και «δεσπότη της Ρωμανίας». Το ίδιο έτος, οι Βυζαντινοί εξεστράτευσαν βόρεια του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ζήτησαν από τη χήρα του Ιωάννη Ορσίνι, Άννα Παλαιολογίνα, να παραδώσει τις κτήσεις της και να δεχθεί γάμο του γιού της Νικηφόρου με κόρη του Ιωάννη Καντακουζηνού, φίλου του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ΄. Αλλά ο γάμος δεν έγινε, διότι την τελευταία στιγμή ο Νικηφόρος διέφυγε στην Πελοπόννησο, στην αυλή της Αικατερίνης Valois. Αυτή του έδωσε ως σύζυγο μια από τις κόρες της, ωστε να διασφαλίσει ότι ο τίτλος του και ενδεχομένως και η κληρονομική του ηγεμονία θα περνούσε στην οικογένειά της. Το 1339, η Αικατερίνη έστειλε το Νικηφόρο στην Ήπειρο και υποκίνησε εξέγερση κατά του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Αλλά ο Ιωάννης Καντακουζηνός έπεισε τους επαναστάτες να παραδοθούν, τονίζοντας ότι η Βυζαντινή κυριαρχία είναι η νόμιμη και πιο ήπια από αυτήν των Ταραντίνων και υπενθυμίζοντας ότι οι Ανδεγαβοί ποτέ δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν με τα όπλα ένα φρούριο στην περιοχή, ότι η βοήθεια που πρόθυμα υπόσχονταν δεν ήταν ποτέ αποτελεσματική, και ότι τους

103. Abulafia, "Aragonese Kingdom of Albania", σσ. 2, 4-5.

104. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σσ. 52-53.

105. Léonard, *Angevins*, σ. 224· Ducellier, *Façade*, σ. 332.

106. *Acta Aragonensia*, τόμος 2, αρ. 449, σσ. 717-18 (1316-17)· Ducellier, *Façade*, σσ. 331-32· Abulafia, "Aragonese Kingdom of Albania", σσ. 12-13.

107. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σσ. 237-39. Kiesewetter, "Principi di Taranto", σσ. 78-80.

108. Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 81-82, 97-99.

μόνους ανδεγαβικούς οικισμούς, τη Βόνιτσα, Ναύπακτο και Βουθρωτό, τους είχαν παραδώσει με τη θέλησή τους οι Ηπειρώτες.[109] Στις επόμενες δεκαετίες η Ήπειρος πέρασε σε Βυζαντινούς, Σέρβους, Αλβανούς και άλλους Ιταλούς κυρίους, και το 1396 ο βασιλιάς Λαδίσλαος της Νεάπολης έπαψε επισήμως να επικαλείται την επικυριαρχία του στην περιοχή.[110]

5. Συμπέρασμα

Ακόμα και επί Καρόλου Α΄ η Ανδεγαβική επικράτεια στην Αλβανία και την Ήπειρο ήταν περιορισμένη και γεωγραφικά κατακερματισμένη. Το Δυρράχιο και ο Αυλώνας δεν είχαν άμεση επικοινωνία μεταξύ τους δια ξηράς. Το 14ο αιώνα, το δουκάτο του Δυρραχίου και οι Ανδεγαβικές κτήσεις στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία ακολούθησαν διαφορετικές πορείες. Επιπλέον η περιοχή βρισκόταν διαρκώς υπό επίθεση, από Βυζαντινούς, Αλβανούς, Σλάβους και αργότερα Τούρκους. Οι Ανδεγαβοί ποτέ δεν ήλεγξαν τη χώρα, και η εξουσία τους εκεί ποτέ δεν μπόρεσε να γίνει συγκεντρωτική. Το Ανδεγαβικό βασίλειο της Αλβανίας ήταν θεωρητικό οικοδόμημα.[111]

Πώς συμβιβάζονται με αυτήν την πραγματικότητα οι επίμονες διεκδικήσεις των Ανδεγαβών; Το ζωτικό πολιτικό συμφέρον των Ανδεγαβών εντοπιζόταν στην Ιταλία, όπου βρισκόταν η πιο πολύτιμη κτήση τους, το βασίλειο της Σικελίας και Νεάπολης, και όπου επιδίωκαν να επιβάλουν την πολιτική τους επιρροή. Οι προσπάθειες αυτές συνεχίσθηκαν και επί Καρόλου Β΄ και Ροβέρτου του Σοφού, με αρκετή επιτυχία.[112] Αλλά θέλοντας να εδραιωθούν και ως δύναμη στην κεντρική Μεσόγειο, οι Ανδεγαβοί έπρεπε να ελέγχουν τη Νότια Αδριατική και το Ιόνιο, άρα και τις ακτές που βρίσκονταν απέναντι από την Απουλία. Το 1267, λίγα χρόνια μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς, ο πιο εύκολος τρόπος για να δικαιολογήσει ο Κάρολος τις βλέψεις του σε περιοχή όπου ο προκάτοχός του είχε ήδη δημιουργήσει εδαφική βάση ήταν να έχει την έγκριση του έκπτωτου λατίνου αυτοκράτορα. Ακόμα και εξόριστος, αυτός είχε την ονομαστική επικυριαρχία στη Ρωμανία, και αυτή η επικυριαρχία έδινε νομιμότητα στις μεμονωμένες δυτικές διεκδικήσεις εκεί. Ο Κάρολος είχε συμφέρον να έχει καλές σχέσεις με τον έκπτωτο αυτοκράτορα, τις οποίες σφράγισε με υπόσχεση βοήθειας και με δημιουργία συγγενικού δεσμού, στη συνθήκη του Viterbo το 1267. Όσο η Δύση δεν δεχόταν την απώλεια της Κωνσταντινούπολης, το Βυζάντιο έπρεπε να φο-

109. Γρηγοράς, *Historia Byzantina*, xi, 6: I, 545-46· 'Ιωάννης Καντακουζηνός, *Historiarum Libri IV*, L. Schopen (ed.), CSHB, μέρος 20, τόμοι 1-3, Βόννη, 1828-32, ii, 32-37: I, 502-532· Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 98-101, 105, 108-10, 114-22.

110. Nicol, *Despotate 1267-1479*, σσ. 169-72.

111. Ducellier, *Façade*, σσ. 273-75.

112. R. Caggese, *Roberto d'Angió e i suoi tempi*, τόμος 1, Φλωρεντία, 1921, σσ. 99-175, 198-231· τόμος 2, Φλωρεντία, 1930, σσ. 22-74, 149-62, 251-80· για την εκλογή του νέου αυτοκράτορα Ερρίκου Ζ΄ και την προσπάθεια του Ροβέρτου να διατηρήσει την ηγεμονική του θέση στην κεντρική και βόρεια Ιταλία το 1309-1314, K. Pennington, *The prince and the Law, 1200-1600. Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*, Μπέρκλεϋ, 1993, σσ. 165-71.

δάται εχθρική δράση από τη Δύση.[113] Αυτή, όμως, η δράση, δεν ήταν απαραίτητο να στρέφεται αποκλειστικά κατά της Κωνσταντινούπολης· μπορούσε να αφορά μεμονωμένες δυτικές διεκδικήσεις σε άλλα μέρη της Ρωμανίας. Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται η προσπάθεια του Μιχαήλ Η΄ για την εκκλησιαστική ένωση. Σκοπός του ήταν να εξουδετερώσει τις εδαφικές διεκδικήσεις του λατίνου αυτοκράτορα και όσων τον υποστήριζαν, όχι μόνο του Καρόλου. Έτσι εξηγείται και γιατί ο Κάρολος, μετά την ένωση του 1274, συνέχισε να υποστηρίζει τα δικαιώματα του Φιλίππου Courtenay. Το ίδιο, εξάλλου, έκανε και η Βενετία. Το ότι ο Κάρολος δεν είχε άμεσες βλέψεις στην Κωνσταντινούπολη προκύπτει και από το σεβασμό που επέδειξε προς τα δικαιώματα των ονομαστικών λατίνων αυτοκρατόρων. Στο βαθμό που ο Κάρολος και ο Μιχαήλ μπορούσαν να συνεχίσουν να προσπαθούν να λύσουν την εδαφική τους διαφορά επί τόπου, με αντιπαράθεση στην Ήπειρο (και την Πελοπόννησο), η πολιτική του Καρόλου για κτήσεις στη Βαλκανική και η ενωτική πολιτική του πάπα μπορούσαν να συνυπάρχουν. Μόνο όταν ο Κάρολος διαπίστωσε ότι η Βαλκανική βάση του κινδύνευε, μετά την ήττα στο Βεράτιο, φαίνεται να σχεδίασε σοβαρά γενική επίθεση κατά του Μιχαήλ Η΄, με τη συνθήκη του Orvieto το 1281. Το 13ο αιώνα, η μετάβαση, στη Δύση, από τη σύλληψη της βασιλείας ως οικογενειακής, σε μεγάλο βαθμό, υπόθεσης στο πιο απρόσωπο, εξορθολογισμένο και αποτελεσματικό κράτος των νεώτερων χρόνων δεν είχε ακόμα αρχίσει. Οι δυνατότητες των δυτικών ηγεμόνων να συγκεντρώνουν τα μέσα για την υλοποίηση των πολιτικών και στρατηγικών τους στόχων ήταν ακόμα περιορισμένες.[114] Αυτό ίσχυε και για τον Κάρολο, όπως υποδεικνύει και η αδυναμία του να ανακτήσει τη Σικελία, από τη στιγμή που οι Αραγωνέζοι πρόσφεραν τη βοήθειά τους στους επαναστάτες.

Για να εξασφαλίσουν τη νομιμότητα των διεκδικήσεών τους στη νοτιοδυτική Βαλκανική, οι διάδοχοι του Καρόλου τήρησαν παρόμοια στάση προς τους ονομαστικούς λατίνους αυτοκράτορες. Πρόσφεραν την υποστήριξή τους στην υπόθεση της αποκατάστασης της λατινικής αυτοκρατορίας, αλλά η υποστήριξη αυτή πήρε τη μορφή αόριστων υποσχέσεων ή, το πολύ, μικρής κλίμακας στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ήπειρο, τα Επτάνησα και την Πελοπόννησο, όπου οι ίδιοι οι Ανδεγαβοί είχαν συμφέροντα. Οι επιχειρήσεις αυτές δεν απέφεραν σπουδαία αποτελέσματα. Ορθά ο Ιωάννης Καντακουζηνός υπενθύμιζε στους Ηπειρώτες, το 1339, ότι οι Ταραντίνοι με τις δικές τους δυνάμεις δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν κανέναν οικισμό στην περιοχή, και ότι κατείχαν μόνο εκείνα τα φρούρια που οι ίδιοι οι Ηπειρώτες τους είχαν παραχωρήσει.[115]

Πέρα από τη στρατηγική τους σημασία για έλεγχο στην Αδριατική, οι ανδεγαβικές κτήσεις στην Ήπειρο (και την Πελοπόννησο) έπαιξαν ρόλο και στη δυναστική πολιτική των βασιλέων της Νεάπολης. Οι κτήσεις αυτές, και επί Καρόλου Α΄, αλλά ιδιαίτερα επί των διαδόχων του, μοιράστηκαν σε δευτερεύοντες κλάδους της κυβερνώσας δυναστείας, εξασφαλίζο-

113. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σσ. 3, 43-46.
114. Nicholas, *Transformation of Europe*, σσ. 51-55.
115. Καντακουζηνός, *Historiarum*, ii, 37: I, 529, στίχοι 2-15.

ντας για αυτούς ηχηρούς τίτλους, ενδεχομένως εισόδημα και πεδίο για την άσκηση των φιλοδοξιών τους μακρυά από την ίδια τη Νεάπολη. Σε μια περίοδο κατά την οποία οι δυτικοί βασιλείς στηρίζονταν ακόμα στην κατοχή γαιών για την εξασφάλιση εσόδων και για την παροχή πολιτικής προστασίας με αντάλλαγμα την πολιτική υποστήριξη των προστατευομένων, αυτή η λειτουργία ήταν σημαντική.

Τέλος, αν κύριος πολιτικός στόχος του Καρόλου Α΄ ήταν η εδραίωση της κυριαρχίας του στην Ιταλία, κύριο μέλημα των διαδόχων του ήταν η ανάκτηση της Σικελίας. Στα πλαίσια αυτής της επιδίωξης, οι Ανδεγαβοί συνέχισαν να επιθυμούν εδαφική βάση στην Ανατολική Αδριατική, όχι μόνο για τους λόγους που ήδη αναφέρθηκαν, αλλά και για έλεγχο των κινήσεων των Αραγωνέζικων πλοίων ανοικτά της Σικελίας και των ακτών της Απουλίας. Επίσης, οι κτήσεις στην Ήπειρο (και την Πελοπόννησο) χρησίμευσαν και ως διπλωματικό πλεονέκτημα σε διαπραγματεύσεις με σκοπό, πάντα, την ανάκτηση της Σικελίας.

Eleni Sakellariou

THE ANGEVINS AND EPIROS

Summary

The Angevin Possessions expanded along the coast of the Byzantine provinces of Epirus Nova and Vetus (contemporary Albania, Epiros and Sterea Hellas), from Dyrrachion to Naupaktos. The Angevin claims in the region were consolidated in 1267, and they faded in the last quarter of the fourteenth century, in a period of political upheaval both in Epiros and in Southern Italy.

According to historiographical orthodoxy, the principal aim of Clarles I's oriental policy was no less than the imperial throne of Constantinople, which he could then use as a springboard for a crusade to Jerusalem. His successors did not renounce these ambitions, although trouble at home and their limited means inhibited their implementation. In this paper, the traditional interpretation is parthy put to the test. Through the discussion of the occupation of Dyrrachion, Avlona and Berat by Manfred of Sicily (1257-1258), pope Clement IV's plans to give Manfred's possessions in Epiros to Henry of Castile (1266-1267), the Treaty of Viterbo (May 1267), the Church Union negotiations between the popes and Emperor Michael VIII Palaiologos, the unsuccessful siege of Berat by the Angevins, which led to negotiations with Venice and to the Treaty of Orvieto (1280-1281), the fate of the Angevin Duchy of Durazzo (Dyrrachion), the marriage alliances and the creation of a territorial principality in southeastern Italy and Western Greece by the princes of Taranto, a cadet branch of the ruling Angevin dynasty, the efforts of king Robert the Wise to exchange the Angevin claims in the Balkans and the Latin Empire with Sicily, in Aragonese hands after 1282, as well as the ambitions and policies of the Angevins in the Italian peninsula, alternative and complemenhary motives to their oriental policy are sought.

It is thus argued that the vital interests of the Angevin kings of Naples lay in Italy, where Charles I invested most of his energy in his effort to impose his hegemony over the entire peninsula, and where his successors strove to safeguard this dominant position and to recover the island of Sicily, lost to the Aragonese after the Sicilian Vespers. It is also suggested that Charles I, who also was count of Provence and had forced the ruler of Tunis to become his tributary, wished to consolidate Angevin hegemony in the Central Mediterranean. The possessions along the southwestern coast of the Balkans alos served this aim, and not only the capture of Constantinople. For his successors, involved in a bloody war against the Aragonese over Sicily and control in the Central Mediterranean, the possession of both the western and the eastern coast of the Adriatic and the Ionian was more important than ever. The respect shown by the Angevins towards the claims of the titular Latin emperors of Constantinople corroborates this point. After 1282, the Angevin possessions in Epiros (and the Peloponnese) were also useful as pawns on the chequer of fourteenth-century international politics, and they were, indeed, offered to the Aragonese in return for Sicily, a more valuable possession

for the Angevins.

Besides their strategic importance with respect to control of the Adriatic and the Central Mediterranean, the Angevin possessions in Epiros were part of the dynastic policy of the kings of Naples. These possessions, already under Charles I, but especially under his successors, were distributed to cadet branches of the ruling family, securing for them brilliant titles, possibly an income, and certainly hope for the fulfilment of their ambitions away from Naples itself. In the thirteenth and foufteenth centuries, when western rulers still relied on the possession of land for revenue and for the possibility to offer political patronage in return for the support and loyalty of their protégés, this aspect was very important. Indeed this policy had been followed by Louis IX the Pious, Charles I's father, but also by most rulers of Southern Italy since the time of the Normans.

Μιχαηλ Σ. Κορδωσης

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΓΡΑΜΜΕΝΟΧΩΡΙΩΝ: ΠΑΛΙΟΥΡΙΑ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΕΡΑΤΗΣ*

Οπως Ειναι Γνωστο, Γραμμενοχωρια ονομάζεται μια ομάδα χωριών που βρίσκονται Δ.ΝΔ. των Ιωαννίνων, σε απόσταση 15-20 περ. χιλιομ. Οφείλουν το όνομά τους στο κεντρικότερο και γνωστότερο από αυτά, το Γραμμένο. Δεν υπάρχει ομοφωνία για τον αριθμό των χωριών που περιλαμβάνονται στην ομάδα. Ο Λαμπρίδης[1] αναφέρει τα: Λιόκου (σημ. Ασβεστοχώρι), Σαντοβίτσα (Μάρμαρα), Κόντσικα, Ντόμπρου (Πετράλωνα), Περάτη, Τσέργιανη (Λοφίσκος), Βράβορη (Αγ. Ανάργυροι), Γραμμένου, Βαγενίτι και Κοβίλιανη (Πολύλοφος), δηλ. 10 τον αριθμό. Ο Χρ. Σούλης[2] μνημονεύει τα ίδια ονόματα, εκτός από ένα, την Σαντοβίτσα. Ο Αναστ. Γούδας[3] νωρίτερα από όλους, και σήμερα ο Στέφ. Μπέττης,[4] που έχει ασχοληθεί ιδιαιτέρως με τα Γραμμενοχώρια, κάνουν λόγο για 16 χωριά. Προσθέτουν στα παραπάνω τα : Ζευγάρι (μικρό χωριό κοντά στην Κόντσικα), Μοσπίνα (Λύγκος), Πογδορά (Λυκοστάνη), Σπήλιο (Σπήλαιο), Δελβινακόπουλο, Κοκκινόχωμα και Αραχοβίτσα (Λευκοθέα), ενώ αφαιρούν τη Σαντοβίτσα: αφήνουν δηλ. έξω από την περιοχή Γραμμενοχωρίων μικρό μέρος ανατολικά, με ένα χωριό, και προσθέτουν πολύ μεγαλύτερο δυτικά, με έξι χωριά.

---

*Στην επιτόπια έρευνα βοήθησαν οι ντόπιοι κάτοικοι Βασ. και Νικ. Κολιός, Νικ. Στουγιάννος, Μιχ. Γούδας, Χρυσόστ. και Μιχ. Ρούμπας, Αθαν. και Ιωάν. Σταλίκας. Τους ευχαριστώ όλους.

1. Ι. Λαμπρίδου, *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τ. Γ΄, *Κουρεντιακά και Τσαρκοβίστικα*, εν Αθήναις, 1988, (έκδ. Εταιρ. Ηπειρωτ. Μελετών, Ιωάννινα 1975), σ. 15.

2. Μεγάλη Ελλην. Εγκυκλ. Δρανδάκη, λ. Γραμμενοχώρια.

3. Λ. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Γ΄, εν Αθήναις, 1870, σ. 2: «Προς άρκτον περιορίζει η Ζήτζα... προς δυσμάς ο Μεγαλόγκος... εν τω μέσω της αρκτικοανατολικής επιφάνειας τούτου η Λυκοστάνη και τα Γραμμενοχώρια...». Από την πλευρά του Μεγαλόγκου, τα Γραμμενοχώρια χωρίζονται με μικρά ποτάμια. Βλ. Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλλίδα, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου, εξ ανεκδότου χειρογράφου του Κοσμά Θεσπρωτού, με τοπογραφικά σχεδιαγραφήματα και γεωγραφικούς χάρτες του ίδιου*. Προλεγόμενα-σημειώσεις Λ. Παπαχαρίση, Ιωάννινα, 1964, σ. 57: «Από την δυτικήν δε πλευράν της Ουλίτζικας πηγάζουν δύο ποτάμια του Καλαμά, και το ένα χωρίζει την ράχην όπου είναι τα Γραμμενοχώρια, και ενούμενον με το Βέλτζι εμβαίνει εις τον Καλαμάν κατά το γεφύρι του Ράικου. Λέγεται δε τούτο Σπηλαιώτικον το άλλο δε όπου λέγεται Τύρια, χωρίζει το βουνόν του Μεγαλόγκου και εμβαίνει εις τον Καλαμάν κατά το χωρίον Γκρίμποβον, δυτικά από τα Ιωάννινα..».

4.Σ. Μπέττη, *Κουρεντιακά ή για την άλλοτε επαρχία Κουρέντων και τα 88 χωριά της*, Γιάννινα, 1997, σ. 16.

Καταλαβαίνει κανείς ότι για να συμπεριληφθεί ένα χωριό στα Γραμμενοχώρια παίζει ρόλο η απόσταση και η πρόσβαση προς το κεντρικό, το Γραμμένο.[5] Με αυτή τη λογική, η επέκταση της περιοχής ΒΔ και η απάλειψη της Σαντοβίτσας (που είναι, εξάλλου πιο κοντά στα Γιάννενα), όπως προτείνουν οι Γούδας και Μπέττης είναι κατανοητή. Πράγματι, η απόσταση Γραμμένο-Λιόκου (Ασβεστοχώρι) και Γραμμένο-Αραχοβίτσα (Λευκοθέα) είναι περίπου η ίδια. Έτσι, όταν παλαιότερα το κύριο μέσο επικοινωνίας και μεταφοράς ήταν τα ζώα, είναι λογικό να περιλαμβάνονταν και τα χωριά προς την Αραχοβίτσα, (εκτός και αν αυτά ανήκαν σε κάποιο άλλο κέντρο της περιοχής, όπως π.χ. η Σαντοβίτσα, στα Γιάννενα από την αντίθετη πλευρά). Σήμερα, που τα πράγματα άλλαξαν, το ΒΔ τμήμα (προς την Αραχοβίτσα), όντας, εδαφικά, κάπως αποκομμένο από την υπόλοιπη περιοχή, δύσκολα θα μπορούσε να ενταχθεί στα Γραμμενοχώρια, αφού ο δημόσιος δρόμος που οδηγεί προς τα εκεί χωριά είναι ο αποφασιστικός παράγων. Έτσι, πηγαίνοντας σήμερα για τα Γραμμενοχώρια, δεν τα συναντάμε στην πινακίδα, γιατί έχουν πρόσβαση από αλλού, (κύριο δρόμο προς την Ηγουμενίτσα). Αντίθετα, η Μοσπίνα, καθώς και το πρώτο χωριό που συναντούμε ερχόμενοι από τα Γιάννενα, η Ζοντίλα (Ζωοδόχος, που είναι αμφίβολο αν ανήκει στα Γραμμενοχώρια), συνήθως κατατάσσονται σ' αυτά.

Από τις υπάρχουσες, λιγοστές πηγές, δεν μπορούμε να εξαγάγουμε βέβαια συμπεράσματα. Ο Pouqueville,[6] ο μόνος από τους περιηγητές που παρέχει πληροφορίες για την περιοχή, δεν ονομάζει όλα τα χωριά. Αναφέρει τη Μοσπίνα, ως το πιο σημαντικό χωριό, και υπολογίζει τις αποστάσεις από αυτήν των χωριών Γραμμένο (το μνημονεύει ως Γράμμος), Περάτη, Κοβίλιανη και Σαντοβίτσα. Μνημονεύει δηλ. μερικά από τα χωριά, ανάλογα με την πρόσβαση που είχε σ' αυτά, από Ν. προς Β. Σε «Παρρησία» του μοναστηριού Τοπολίων και Λυκοστάνης,[7] κοντά στην Κοβίλιανη (Πολύλοφο), γίνεται φανερό ότι εκείνοι που έφθαναν στο μοναστήρι για να μνημονεύσουν ζώντες και τεθνεώτες, ήταν από την Κοβίλιανη, την Γοριάνιστα, το Ζαλανέτζι (που όπως θα δούμε παρακάτω, ερημώθηκε), το Βαγενήτι, το Σπήλαιο, την Πογδορά, το Γραμμένο και τη Δραγοψά. Έρχονταν δηλ. από τα γύρω από την Λυκοστάνη χωριά, τόσο από ανατολικά και βόρεια, προς το Γραμμένο, όσο και από δυτικά και νότια, προς τα όρη των Κουρέντων, όπου και η Γιουργάνιστα και Δραγοψά. Εξάλλου, και ο Κρυστάλλης, ο γνωστός ποιητής, στην μικρή πραγματεία του για τα Γραμμενοχώρια, επεκτείνεται προς το μέρος αυτό των Κουρέντων, τα Δουσκοχώρια, όπως τα ονομάζει. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια ευρύτερη περιοχή Γραμμενοχωρίων,

---

5. Βέβαια το Γραμμένο, ως σημαντικό χωριό, ήταν δυνατό να καλύπτει με το όνομά του πολύ πιο ευρεία περιοχή. Βλ. Κοσμά Θεσπρωτού και Αθανασίου Ψαλλίδα, *Γεωγραφία*, ό.π., σ. 60. Υπάρχουν και άλλοι που δίνουν διαφορετικό από τους παραπάνω αριθμό (π.χ. ο Κ. Τέκτονας, "Τα Γραμμενοχώρια", *HE* 39 (1990), σ. 167, αναφέρει 13 χωριά).

6. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τ. Α΄, Paris, 1820, σσ. 405, 406.

7. Λ. Παπαγεωργίου, "Η Παρρησία του μοναστηριού Τοπολίων και Λυκοστάνης Ιωαννίνων", *HE* 39 (1990), 173 κ.ε.

8. *Άπαντα Κρυστάλλη*, έκδ. Γ. Βαλέτα, σ. 658 κ.ε.

από τη Λιόκου ως την Αραχοβίτσα και από τη Σαντοβίτσα ως τη Δραγοψά (αν και η τελευταία χωρίζεται με βαθύ φαράγγι, που κάνει επίπονη την πρόσβαση και δύσκολα θα μπορούσε κανείς να την εντάξει στην ομάδα), και με μια στενότερη, που περιλαμβάνει τα εννέα χωριά που αναφέρει ο Σούλης, μαζί με το μικρότερο Πογδορά και βέβαια το Ζευγάρι, που ανήκει στην Κόντσικα, αλλά, νομίζω και το Σπήλαιο, μολονότι τούτο έχει πρόσβαση και από την πλευρά του Δελβινακόπουλου και της Αραχοβίτσας.

Η στενότερη ή κύρια περιοχή Γραμμενοχωρίων είναι αυτή που μας ενδιαφέρει περισσότερο. Πρόκειται για περιοχή με πετρώδες έδαφος, χωρίς νερά, σήμερα όμως κατάφυτη από δέντρα, κυρίως πουρνάρια. Παλαιότερα, όταν τα χωριά δεν είχαν εγκαταλειφθεί από τους περισσότερους κατοίκους τους, η περιοχή ήταν γυμνή. Ο Pouqueville είχε παρατηρήσει την ευφορία του εδάφους αλλά και ότι οι κάτοικοι αποψίλωναν συστηματικά τούτο, κόβοντας τα πουρνάρια και πουλώντας τα ξύλα, με αποτέλεσμα το χώμα να παρασύρεται από τις βροχές και να γίνεται φτωχότερο.[9] Το νερό που έλειπε, συμπληρωνόταν από πηγάδια. Γνωστό σ' όλους ήταν το Πλατύ πηγάδι, ανάμεσα Βαγενήτι και Πολύλοφο, από το οποίο έπαιρναν νερό τα περισσότερα χωριά. Τούτο σημειώνει όχι μόνο ο Κρυστάλλης («οκτώ εξ αυτών υδρεύονται εις εν και μόνον φρέαρ, εις το Πλατύ πηγάδι ονομαζόμενον»,[10] ή ο Γούδας, που κάνει λόγο για επτά χωριά αλλά και ο παλαιότερός τους Pouqueville, που σημειώνει ότι τα χωριά αυτά δεν έχουν παρά ένα κοινό πηγάδι, από το οποίο παίρνουν νερό πολλές οικογένειες χριστιανικές.

Δεν υπάρχουν πληροφορίες που να πιστοποιούν, μέσα στη στενότερη περιοχή των Γραμμενοχωρίων, σημαντικό αρχαίο ή μεσαιωνικό οικισμό. Προς τούτο συνέβαλε και το απόμερον της περιοχής, απ' όπου δεν περνούσαν σημαντικές οδικές αρτηρίες.[11] Όμως δεν λείπουν τα στοιχεία που δείχνουν ότι κατά την αρχαιότητα ο χώρος είχε κατοικηθεί. Έτσι στη θέση Βουρτιά, ανάμεσα Κοβίλιανη και Λυκοστάνη, ο Hammond επισήμανε οχυρωμένο χώρο περιφέρειας 450 ποδιών, με πολλά κεραμικά.[12] Στη θέση Καστρί, μισή περ. ώρα δυτικά του Γραμμένου, στην κορυφή μικρού κωνικού λόφου, υπάρχουν τα ίχνη κάστρου, που κατά τον καθηγ. Σωτ. Δάκαρη ανήκει στον Ε΄ ή Δ΄ αι. π.Χ. Τα τείχη του είναι εντελώς κατεστραμμένα, από τον Αιμίλιο Παύλο ή λόγω της σαθρότητας του λίθου από τον οποίο ήταν χτισμένο.[13] Σε μικρή απόσταση βόρεια από το Καστρί, στη θέση Παλιάμπελα, βρέθηκαν προϊστορικά λείψανα, αρχαίος ναός και ημικυκλικό μικρό θεατροειδές κτίσμα, ίσως αρχαία εξέδρα.

---

9. F.C.H.L. Pouqueville, *ό.π.*, σσ. 405, 406.

10. *Άπαντα Κρυστάλλη*, *ό.π.*, σ. 660.

11. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σσ. 27-28.

12. N.G.L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967, σ. 182. Αρχαία ευρήματα εντοπίσθηκαν και στο «Κεραμαριό», μεταξύ Δραγοψάς και Λυκοστάνης (*Άπαντα Κρυστάλλη*, ό.π., σ. 663. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σ. 286).

13. Σ. Δάκαρη, "Η αρχαιολογική έρευνα, στην Ήπειρο", *HE* 3 (1954), 820-21. Στ. Μπέττη, "Τοπωνυμικό Γραμμένου Ιωαννίνων", *HE* 8 (1969), 689. Ιωάννα Ανδρέου, "Οικιστική οργάνωση": *Ήπειρος. 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997, σ. 104. Τα υπάρχοντα ερείπια είναι πολύ φτωχά.

Σύμφωνα με τον Δάκαρη, ο ναός χτίστηκε κατά τον Δ΄αι. π.Χ. Ευρήματα αρχαίας εποχής ανακαλύφθηκαν και στο Γεράκι, και τάφοι στο Κουφοβούνι, θέσεις γειτονικές, πράγμα που δείχνει ότι εδώ βρισκόταν το κέντρο της περιοχής στην αρχαιότητα.[14]

Αρχαίο κάστρο υπήρχε και στη θέση που ονομάζεται επίσης Καστρί, ανάμεσα στα χωριά Κοβίλιανη και Μοσπίνα, σε ύψωμα ακριβώς δυτικά του δρόμου, πριν περάσει κανείς τη στροφή προς τη Μοσπίνα, σε περίοπτη θέση, με θέα εξαίρετη προς όλες τις πλευρές και ιδιαίτερα προς Δωδώνη και την πλευρά της Πρέβεζας, ανάμεσα από την Ουλίτσικα (Τόμαρο) και τον Μεγάλογο και τα όρη των Κουρέντων, όπου, η όραση φθάνει πάρα πολύ μακριά. Η κορυφή του λόφου στεφανώνεται από τα κατεστραμμένα σήμερα τείχη μικρού κάστρου αρχαίας εποχής, που καλύπτει επιφάνεια τεσσάρων περίπου στρεμμάτων. Η πυκνή βλάστηση δεν επιτρέπει να διαπιστώσει κανείς, αν υπήρχε ευρύτερος περίβολος, μολονότι εντοπίσαμε τοίχους εκτός των τειχών της κορυφής. Στο κάστρο δεν παρατηρήσαμε μεσαιωνικά λείψανα. Νότια, στους πρόποδες του υψώματος, στη θέση Ρίζα έχουν εντοπισθεί αρχαίοι τάφοι και κεραμικά.[15] Από την ίδια θέση έχει μεταφερθεί τμήμα πλάκας, σήμερα εντοιχισμένη στο ναό της Παναγίας Μοσπίνας, η οποία κατά τον Δάκαρη περιέχει κείμενο σχετικό με απελευθέρωση δούλου. Την ίδια πλάκα καθώς και μια μικρότερη, πάνω από την πόρτα της εκκλησίας, είχε δει το 1931 ο Hammond.[16]

Και τα δυο παραπάνω κάστρα φαίνεται πως ήταν ενταγμένα στη μεθόριο γραμμή, ανάμεσα στα ηπειρωτικά φύλα των Θεσπρωτών και Μολοσσών, που ακολουθούσε την κορυφογραμμή Μοσπίνας, Γραμμένου, Ζίτσας.

Όσο προχωρούμε στα νεότερα χρόνια, τόσο οι πληροφορίες για τη στενότερη περιοχή των Γραμμενοχωρίων λιγοστεύουν. Ο Δάκαρης συμπεραίνει ότι είναι δύσκολο να αποδοθεί η οριστική καταστροφή του κάστρου του Γραμμένου σε μεταγενέστερους, γιατί η περιοχή δε φαίνεται να κατοικήθηκε. Λίγο παραπέρα φθάνουν τα ίχνη ζωής που επεσήμανε ο ίδιος ερευνητής στον αρχαίο ναό. Παρατηρεί ότι ο ναός περιέπεσε σε αχρηστία κατά τους πρώτους αιώ-

Το Καστρί βρίσκεται βόρεια από το ύψωμα Σούλ' τη Ράχη. Όπως τα περισσότερα υψώματα, δεν είναι απότομο. Η πρόσβαση είναι πιο εύκολη από το νότο. Στην κορυφή, σήμερα, φύονται λεπτά πουρνάρια, που εμποδίζουν την πρόσβαση. Μετά βίας μπορεί να παρακολουθήσει κανείς, στο φρύδι της κορυφής του υψώματος, τις πεσμένες πέτρες του γκρεμισμένου τείχους που στεφάνωνε την κορυφή. Οι πέτρες, σπασμένες, δεν παρέχουν την εντύπωση αρχαίου τείχους. Μόνον μερικές, σχήματος παραλληλογράμμου, μικρού σχετικά πάχους, δίνουν σήμερα την εντύπωση ότι έχουν λαξευθεί. Η πυκνή σκιά έχει ευνοήσει την ανάπτυξη βρύων στις πέτρες, που δυσκολεύουν την παρατήρηση. Ο χώρος που κάλυπτε το τείχος της κορυφής δεν πρέπει να ήταν περισσότερο από 2-3 στρέμματα. Είναι άγνωστο, αν υπήρχε ευρύτερη ζώνη τείχους.

14. Σ. Δάκαρη, *ό.π.*, σ. 820. Στ. Μπέττη, *Το Γραμμένο. Δέκα μελετήματα αυτοτελή για το χωριό*, Γιάννινα, 1996, σσ. 14, 98. Ο αρχαίος ναός, στο Γεράκι, 1 περ. χιλιόμ. Βόρεια του κάστρου, παρέχει τα πιο εντυπωσιακά, σήμερα, ερείπια, αν και δεν σώζονται παρά μόνο τα θεμέλια. Τάφοι βρέθηκαν στα «Παλιά», στα ριζά του Κουφοβουνίου και της γειτονικής Κόκοβας.

15. Ανατολικότερα, προς τη Μοσπίνα, η παράδοση αναφέρει ότι υπήρξε μοναστήρι. Εκεί, λένε, ήταν παλιότερα το χωριό Μοσπίνα, αλλά οι κάτοικοί του το εγκατέλειψαν από τα πολλά φίδια.

16. N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σ. 736.

νες π.Χ. Στον πρόναο και στο βάθος του σηκού είχαν κατασκευαστεί δύο πρόχειρες οικίες με απελέκητα λιθάρια, οι οποίες, βάσει των ευρημάτων στο δάπεδό τους, πρέπει να κατοικήθηκαν κατά τους Β΄και Γ΄αιώνα μ.Χ.

Βρισκόμαστε στην εποχή πριν από το Μεσαίωνα. Στη συνέχεια, ώς την ύστερη βυζαντινή περίοδο, δε γνωρίζουμε τίποτε. Το μόνο βέβαιο είναι ότι βάσει των πολλών σλαβικών τοπωνυμίων; που επέζησαν ως τις μέρες μας –τα περισσότερα ονόματα των σημερινών χωριών είναι σλαβικά– κατά τον 7ο, 8ο και 9ο αι. πρέπει να έζησαν εδώ Σλάβοι έποικοι, δεν γνωρίζουμε όμως, αν συγχρόνως ζούσαν και Έλληνες και ποιες ήταν οι σχέσεις τους.

Μόνο στο τέλος της υστεροβυζαντινής περιόδου συναντούμε μερικούς από τους οικισμούς της ευρύτερης περιοχής των Γραμμενοχωρίων και πρώτα-πρώτα την Αραχοβίτσα, σημαντικό φρούριο που μνημονεύεται στο χρονικό των Ιωαννίνων (έκδ. Βόννης, σ. 217). Η Αραχοβίτσα μνημονεύεται και στο Χρονικό των Τόκκων (αποτέλεσε σταθμό κατά την άφιξη του Καρόλου Τόκκου από την Πάργα στα Γιάννενα, μετά τον Άγιο Δονάτο Παραμυθιάς).[17] Εδώ πρέπει να βρισκόταν το τοπικό κέντρο την εποχή αυτή και όχι στα κυρίως Γραμμενοχώρια.

Στο χρυσόβουλλο του 1319, του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄Παλαιολόγου, με το οποίο αναγνωρίζονται στα Γιάννενα και τη μητρόπολή τους πολλά προνόμια, μνημονεύονται τα χωριά Σανδοβίτζα (Σαντοβίτσα) και Δρεαβοψά (προφανώς η Δραγοψά).[18] Στην Μοσπίνα, επίσης, πρέπει να υπήρχε την ίδια εποχή ζωή, αν πράγματι η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου έχει τις αρχές της στον 13ο αι. .[19] Ο σημερινός ναός είναι μεταγενέστερος, σώζεται όμως τμήμα του ανατολικού τοίχου, με πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση βυζαντινών χρόνων. Υπάρχουν, λοιπόν, την εποχή αυτή, στην περιφέρεια της ευρύτερης περιοχής των Γραμμενοχωρίων, ακμάζοντες οικισμοί. Στη στενότερη ή κύρια περιοχή των Γραμμενοχωρίων δε συναντάμε κάποιον οικισμό, για τον οποίο να είμαστε τελείως βέβαιοι ότι ανήκει στην βυζαντινή περίοδο, όμως, στο δεύτερο χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου, του έτους 1321, για τα Ιωάννινα (που συμπληρώνει το πρώτο με τη λεπτομερή καταγραφή των κτημάτων της μητρόπολης),[20] υπάρχει και «χωρίον το Βίλιανι», ή, με άλλη γραφή, (ενωμένο το άρθρο με το όνομα), «Τοβόλιανη». Ο Στ. Μπέττης πιστεύει ότι πρέπει να ταυτιστεί με τη σημερινή θέση Τοπόλια, κοντά στην Κοβίλιανη, ανατολικά του χωριού, ομαλή εδαφική έξαρση, όπου σήμερα υψώνεται η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η οποία χτίστηκε το 1610 και όπου

17. *G. Schirò, Grovaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo, Prolegomeni, testo e traduzione,* Roma 1975, στ. 1530 κ.ε. P. Soustal-J. Koder, *Nikopolis and Kephalenia, TIB* 3, Wien, 1981, σ. 110.

18. F. Miklosich – J. Müller, Acta et Diplomata, V, σ. 77 κ.ε. Ι. Λαμπρίδη, *Κουρεντιακά, ό.π.*, σσ. 20-21. Στ. Μπέττη, *Γραμμένο, ό.π.*, σσ. 12-14.

19. P. Soustal – J. Koder, *ό.π.*, σ. 209. Στην κοντινή Κωστάνιανη διασώζεται επίσης βυζαντινή εκκλησία.

20. F. Miklosich-J. Müller, *ό.π.*, σ. 84 κ.ε. Λ. Βρανούση, *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα, 1962, σσ. 64-65. Βλ. και Ε. Χρυσού, "Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη" *Δωδώνη* 5 (1976), 337 κ.ε.

σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή πρέπει να υπήρχε μεσαιωνικός οικισμός Τοπόλιανη.[21] Η ταύτιση είναι πιθανή, εξίσου πιθανό όμως, νομίζω, είναι να ταυτιστεί με την ίδια την Κοβίλιανη. Χωρίον «το Βίλιανι» ή «Τοβόλιανη» είναι πολύ κοντά, φωνητικά, προς το όνομα της Κοβίλιανης. Πρέπει να σημειώσουμε, πάντως, ότι υπάρχει και χωριό Βέλιανη Ν. της Παραμυθιάς και Τοπόλια κοντά στο Καναλάκι.[22]

Ο Λαμπρίδης μνημονεύει ότι κατά τον ερχομό των Τούρκων στα Γιάννενα, πολλά από τα γύρω χωριά, ανάμεσα στα οποία 34 χωριά των Κουρέντων, παραδόθηκαν οικειοθελώς, προσφέροντας υπηρεσίες στους Τούρκους, με αποτέλεσμα να τεθούν υπό την προστασία της βασιλομήτορος και να αποτελούν σχεδόν ελεύθερες κοινότητες, ώς το τέλος του ΙΖ΄ αι., όταν τους αφαιρέθηκαν τα προνόμια. Ανάμεσα στα χωριά, εκτός από την Σαντοβίτσα, Μοσπίνα, Γουριάνιστα και Αραχοβίτσα, μνημονεύονται τα ονόματα Κόντσικα, Κοβίλιανη, Πογδορά, Τσέριανη και Βράβορη, που βρίσκονται στη στενότερη ή κύρια περιοχή των Γραμμενοχωρίων.[23] Τούτο οδηγεί στη σκέψη ότι στο τέλος του μεσαίωνα τα περισσότερα χωριά είχαν χτιστεί, όμως δεν μπορεί να είμαστε απόλυτα βέβαιοι, γιατί δεν υπάρχουν έγγραφα, και καθώς είναι γνωστό ο Λαμπρίδης άντλησε και από παραδόσεις. Έτσι, οι Soustal και Koder δεν περιλαμβάνουν τα χωριά αυτά στον κατάλογο των βυζαντινών οικισμών, στο έργο τους, Νικόπολη και Κεφαλληνία (βλ. παραπάνω, σημ. 17).

Δυστυχώς, από αρχαιολογικής πλευράς, δεν υπάρχουν μνημεία που να πιστοποιούν την ύπαρξη των χωριών την εποχή αυτή. Υπάρχουν ενδιαφέρουσες εκκλησίες, αλλά είναι μεταγενέστερες, κυρίως του 17ου αιώνα, ιδιαίτερα στην Κοβίλιανη και το Βαγενήτι, δύο χωριά που παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ίσως ενδιαφέρον. Στην πρώτη, η κεντρική εκκλησία του Αγ. Ιωάννη στην Άνω χώρα χτίστηκε το 1604 και ιστορήθηκε το 1672 από «τον κυρ Λεοντάρη εκ κόμης Βαενίτου», ενώ, όπως είπαμε, η εκκλησία στα γειτονικά Τοπόλια ανηγέρθη το 1610. Στο Βαγενήτι, που ο Λαμπρίδης εικάζει ότι άκμαζε από πολύ παλιά, η κεντρική εκκλησία του Αγ. Γεωργίου θεμελιώθηκε το 1612.[24] Ενδιαφέρουσα είναι και η εκκλησία της Παναγίας της Τσέριανης η οποία σύμφωνα με επιγραφή, άνω της Ν. πόρτας, ιστορήθηκε λί-

---

21. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σ. 338. Η εκκλησία τοιχογραφήθηκε το 1637, «δια συνδρομής τε... και κόποις του Τζόρτζη Καραλή και του οσιωτάτου εν ιερομονάχοις Ιωάσαφ». Επίσης του ίδιου, "Παλαιογραφικά της περιοχής Γραμμενοχωρίων": *ΗΕ* 13 (1964), 403. Σήμερα στα Τοπόλια, εκτός από την εκκλησία, υπάρχουν ορισμένα υπολείμματα τοίχων στη βορεινή πλευρά, προφανώς από κελιά. ΝΑ της εκκλησίας υψώνεται χωμάτινος λόφος, με επίπεδη κορυφή, όπου βρίσκεται η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου, τώρα καλλυμένη από πρασινάδα. Ο λόφος είναι ιδανική θέση για οικισμό, δεν παρατηρήσαμε όμως θεμέλια. Υπάρχουν, πάντως, πολλές μάντρες (ορισμένες και με τούβλα), αφού η περιοχή καλλιεργείται. Ανατολικότερα, βρίσκεται ο γνωστὸς Πλός (Πηλός).

22. N.G.L. Hammond, *ό.π.*, σ. 51.

23. Ι. Λαμπρίδου, *Ηπειρωτικά μελετήματα, Ε΄, Μαλακασιακά*, σ. 27. Του ίδιου, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σ. 38. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.* σ. 219. Του ίδιου, *Γραμμένο*, *ό.π.* σ. 12.

24. Ι. Λαμπρίδη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.* σ. 55. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.* σσ. 195, 199, 338. Του ίδιου, "Παλαιογραφικά" *ό.π.*, σσ. 403-4.

γο μετά το 1700.[25] Δεν λείπουν επίσης γραπτές μαρτυρίες για την ύπαρξη τον ίδιο αιώνα του Γραμμένου και της Κόντσικας.[26] Υπάρχει, λοιπόν, ακμή, που προϋποθέτει ύπαρξη των οικισμών τουλάχιστο μερικές δεκαετίες νωρίτερα, ενισχύοντας κατά κάποιον τρόπο, τα αναφερόμενα από τον Λαμπρίδη περί σουλτανικών προνομίων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μνεία του χωριού Ζαλανέτσι, που αναφέρεται στην Παρρησία της Μονής Τοπολίων και Λυκοστάνης, κοντά στο Σπήλαιο, νοτιοδυτικά του Γραμμένου. Στην Παρρησία μνημονεύονται «προθέσεις του χωριού Ζαλανέτζι, ποτέ μεν σωζομένου νυν δε κατερημωθέντος». Παρακάτω, μάλιστα, σημειώνεται ότι «το χωριόν Ζαλονέτσι κατερημώθη το έτος 1500».[27] Ο ορισμός του έτους αυτού οφείλεται σε παράδοση, παρατηρούμε, όμως, ότι, αφού μνημονεύονται ονόματα από το χωριό αυτό και η αναγραφή ονομάτων της Παρρησίας άρχισε από το 1610, πρέπει να συμπεράνουμε ότι το χωριό εγκαταλείφθηκε μετά το 1610, προφανώς μέσα στον 17ο αιώνα.

Δεν υπάρχουν, δυστυχώς, στην περιοχή γύρω από το Γραμμένο μεσαιωνικά ερείπια του συνηθισμένου τύπου, δηλ. ένα οχυρωμένο ύψωμα και γύρω του τα σπίτια του οικισμού (όπως π.χ. σώζονται ως σήμερα στην Αραχοβίτσα αλλά και αλλού) και σ΄αυτό ίσως συνέβαλε και η διαμόρφωση του εδάφους, αφού λείπουν τα απότομα υψώματα, όπου θα μπορούσαν να οχυρωθούν τα δύσκολα χρόνια του μεσαίωνα. Μερικά φτωχά ερείπια και, πολλές φορές, ύπαρξη πηγαδιών δείχνουν τη θέση παλαιών οικισμών. Έτσι πολύ κοντά στην εκκλησία που καλούν οι κάτοικοι του Γραμμένου Λαμπροβίτρια, μισή περ. ώρα ΝΔ του χωριού, οι ντόπιοι δείχνουν τη θέση τριών πηγαδιών στην κορυφή μικροσκοπικού υψώματος, του οποίου όμως η δυτική πλαγιά κλίνει απότομα προς το ρέμα Βαρκός, που πρώτα κατέβαζε νερό (εξ ού και το όνομα). Πέτρες, μερικές από τις οποίες είναι λαξευμένες και χρησιμοποιήθηκαν σε νεότερα παρακείμενα χτίσματα ή στη μάντρα που περιέβαλε το χώρο της εκκλησίας, και πεσμένοι λιθοσωροί δείχνουν την ύπαρξη ζωής στο σημείο αυτό, δε γνωρίζουμε όμως, αν μπορούν να χρονολογηθούν σε εποχή προγενέστερη της κατασκευής της εκκλησίας (έτος 1760).[28]

Πολύ ενδιαφέροντα είναι τα χαλάσματα, για τα οποία θα μιλήσουμε αμέσως παρακάτω, απομεινάρια παλαιότερου χωριού στο λόφο Παλιούρι(α) ή Κτήρια, ανάμεσα στα χωριά Περάτη και Τσέργιανη (σημ. Λοφίσκος). Ο λόφος, ο ψηλότερος στην περιοχή (σχεδόν 800 μ.), βρίσκεται περίπου στο κέντρο και δεσπόζει της στενότερης περιοχής των Γραμμενοχωρίων. Σήμερα, σχεδόν τα πάντα έχουν καλυφθεί από την πυκνή βλάστηση, οι ντόπιοι όμως, που έζησαν στα κοντινά χωριά, πριν πυκνώσει η βλάστηση, θυμούνται ότι τα ερείπια του παλιού οικισμού «έπιαναν» από την Παλιολούτσα, περίπου στην κορυφή του λόφου, και έφθαναν ως

---

25. Στην επιγραφή μνημονεύεται και το όνομα *Τζέριανη*. Πρβλ. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σ. 559. Του ίδιου, "Παλαιογραφικά", *ό.π.*, σ. 404, όπου αναγράφονται όμως οι χρονολογίες 1745 και 1765 .

26. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.* σσ. 251, 344. Του ίδιου, *Γραμμένο*, *ό.π.* σ. 12. Του ίδιου, "Παλαιογραφικά", *ό.π.*, σ. 403.

27. Λ. Παπαγεωργίου, "Παρρησία", *ό.π.*, σσ. 173, 331

28. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, *ό.π.*, σ. 254.

το Σταυροδρόμι, συμβολή δρόμων που οδηγούν στην Περάτη, Τσέργιανη (Λοφίσκος) και Βαγενήτι, στους πρόποδες του λόφου.

Σήμερα τα ερείπια που μπορεί να δει κανείς βρίσκονται κυρίως γύρω από την εκκλησία του Αγ. Νικολάου Περάτης, που έχει χτιστεί στα όρια της αγροτικής περιφέρειας των δύο παρακείμενων χωριών, Περάτης και Τσέργιανης. Πρόκειται για ναό διαστάσεων περ. 6x 12μ., χωρίς την αψίδα, οικοδομημένο με πελεκημένες πέτρες, μετρίου ή μικρότερου μεγέθους, που συνδέονται με κονίαμα, και χωρίς κεραμίδια. Χρησιμοποιήθηκε η ντόπια πέτρα, που είναι άφθονη στην περιοχή. Σήμερα μπαίνει κανείς στην εκκλησία, από πόρτα που έχει ανοιχτεί στο νότιο τοίχο η κύρια όμως (και αρχική, υποθέτω) πόρτα βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του ναού. Ως ανώφλι έχει χρησιμοποιηθεί τεράστια μονοκόμματη λαξευμένη πέτρα. Πιο πάνω, στο τύμπανο τυφλού τοξωτού ανοίγματος, υπάρχει τοιχογραφία του Αγ. Νικολάου. Νότια της κύριας πόρτας, είχε ανοιχτεί μικρότερο καμαρωτό παραπόρτι, σήμερα φραγμένο με πέτρες. Δυτικά, έχουν προστεθεί δυο μικρότερα δωμάτια σαν πρόναος, σήμερα ερειπωμένα, των οποίων οι τοίχοι, χτισμένοι χωρίς συνδετική ύλη, δεν συνδέονται οργανικά με εκείνους της εκκλησίας. Μολονότι οι ντόπιοι τα θεωρούν ως παλιά εκκλησία, είναι προφανές ότι πρόκειται για νεότερα προσκτίσματα. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες στο ιερό και ίχνη τους στον κυρίως ναό, κοντά στο ιερό.

Δυο επιγραφές, χαραγμένες σε πλάκες και εντοιχισμένες εξωτερικά στο ναό, μας παρέχουν τη χρονολογία ανεγέρσεώς του, κατά το σύγχρονο καθώς και από κτίσεως κόσμου τρόπο. Στον ανατολικό τοίχο, δεξιά της αψίδας του ιερού, σε πλάκα, 0.20 x 0.40 μ. αναγράφεται: έτι ,ζ ρ ν
πατρια.[29]

Στο βόρειο τοίχο, σε μεγαλύτερη, τετράγωνη πλάκα, πλευράς 42 εκατοστών, αναγράφεται: θεμελι
ο μερα ε
ετι αχ
μβ.

Η πρώτη λοιπόν αναγράφει χρονολογία 7150 από κτίσεως κόσμου, που συμπίπτει με εκείνη της δεύτερης, 1642, από γεννήσεως Χριστού, έτος ανεγέρσεως του ναού.

Τα χαλάσματα που υπάρχουν στην περιοχή μπορούμε να τα χωρίσουμε σε δύο κατηγορίες:

α) ερείπια γύρω από το ναό.

Σε μικρή απόσταση, 20 περ. μ. βόρεια και βορειοδυτικά του ναού, υπάρχουν χαλάσματα που αποτελούσαν ένα είδος συγκροτήματος διαστάσεων περ. 40 μ. (από Ν. προς Β) x 30 μ. (από Α προς Δ.). Σήμερα είναι τελείως ερειπωμένο και με δυσκολία φαίνονται θεμέλια, σε μερικά σημεία, ή καταλαβαίνει κανείς ότι υπάρχουν κάτω από τις πεσμένες, συνήθως αλάξευτες και μετρίου μεγέθους, πέτρες. Στο μέσον περίπου του συγκροτήματος διακρίνονται τα

29. Βλ. και Λ. Παπαγεωργίου, "Τοπωνυμικόν του χωρίου Περάτη Ιωαννίνων", *Δωδώνη* 5 (1976), 95.

ίχνη κτίσματος διαστάσεων περίπου 6x12 μ., (περ. όσο και ο Αγ. Νικόλαος) και γύρω του τοίχοι, σε κάποια απόσταση (π.χ., 7 περ. μ. χωρίζουν το οίκημα αυτό από τον επόμενο βόρειο τοίχο, του οποίου διακρίνεται το πάχος, 0.65-0.70 μ.). Γενικά, επικρατεί κάποια τάξη στα ερείπια, δίνοντας την εντύπωση πτέρυγας. Κάπως διαφορετική εντύπωση παρέχουν τα ερείπια που βρίσκονται νότια και νοτιοανατολικά του ναού, σε απόσταση περ. 30 μ. απ' αυτόν. Καλύπτουν μεγαλύτερη έκταση, περ. 60x40 μ. από Ν. προς Β., φθάνοντας ώς τη σημερινή μάντρα του αυλόγυρου της εκκλησίας, αλλά δύσκολα θα μπορούσε να κάνει κανείς κάποιο σχεδιάγραμμα. Το εσωτερικό οικήματος, του κοντινότερου προς την εκκλησία του Αγ. Νικολάου, έχει διαστάσεις περ. 11x4 μ. Σε μερικά σημεία σώζονται και οι τοίχοι σε μικρό ύψος, μερικοί από τους οποίους έχουν χτιστεί με πολύ μεγάλες, συνήθως, αλάξευτες πέτρες, περ. 0,80x0,65μ. (η μεγαλύτερη έχει διαστάσεις περ. 1x1,5 μ). Προφανώς χρησιμοποιήθηκαν οι υπάρχουσες εκεί κοντινές πέτρες, χωρίς να θραυσθούν. Το πάχος των σωζόμενων –χωρίς συνδετική ύλη, τοίχων ποικίλλει από 0,65-0,75 μ. Είναι το εντυπωσιακότερο συγκρότημα από τα υπάρχοντα ερείπια της περιοχής. Ακόμη νοτιότερα, έξω από τον αυλόγυρο της εκκλησίας, υπάρχει ένα μικρότερο συγκρότημα από ερείπια και λίγο νοτιότερα ένα ακόμη μικρότερο.

β) ερείπια έξω από την άμεση περιοχή του Αγ. Νικολάου, κυρίως προς Ανατολάς. Πρόκειται για ανεξάρτητα σπίτια, εξωτερικών διαστάσεων κατά μ.ό. 10-11 μ. μήκος, επί 5 πλάτος, των οποίων οι τοίχοι σώζονται σε κάποιο ύψος (περ.1 μ.) και έχουν κατασκευασθεί με μεσαίου, κυρίως, μεγέθους, συνήθως πελεκημένες πέτρες. Το πάχος των σωζόμενων χωρίς συνδετική ύλη τοίχων φθάνει τα 65-70 εκ. Σήμερα, τα συναντά κανείς μακριά το ένα από το άλλο, πνιγμένα μες τη βλάστηση, παλαιότερα όμως ήταν, βέβαια, πολύ περισσότερα. Φαίνεται πως το έδαφος καθαρίστηκε, εκεί όπου εκαλλιεργείτο, και οι πέτρες μεταφέρθηκαν στις άκρες των χωραφιών αποτελώντας υλικό, με το οποίο οικοδομήθηκαν μάντρες. Κεραμικά δεν υπάρχουν, κάτι που παρατηρείται και στα παραπάνω συγκροτήματα.

Είναι παρακινδυνευμένο να κάνει κανείς οποιαδήποτε εικασία για τα ερείπια γύρω από το ναό. Τα συγκροτήματα που βρίσκονται νότια του ναού θα ήταν δυνατό να εκληφθούν ως υπολείμματα σπιτιών, ενώ εκείνα βόρεια δε θα μπορούσε να αποκλείσει κανείς την εκδοχή να πρόκειται για πτέρυγα μοναστηριού, αν και είναι, όπως είπαμε, μάλλον μάταιο να γίνονται υποθέσεις χωρίς στοιχειώδεις ανασκαφές. Τα ανεξάρτητα σπίτια, μακρύτερα από την εκκλησία, ανήκουν οπωσδήποτε σε ερειπωμένο χωριό, αλλά πιστεύω ότι η κατάσταση που βρίσκονται σήμερα, ο τρόπος χτισίματος, το μέγεθος των λίθων, η πυκνότητά τους και άλλα στοιχεία τα διαφοροποιούν από τα ερείπια γύρω από την εκκλησία. Τα τελευταία υποθέτω ότι μπορεί να είναι προγενέστερα και μάλιστα τα Β. του ναού ίσως ανήκουν στη βυζαντινή εποχή.

Σήμερα, οι κάτοικοι της Περάτης πιστεύουν ότι εκεί βρισκόταν πριν το χωριό τους.[30] Η αιτία της μετακίνησης αποδίδεται σε καταστροφή. Οι περισσότεροι πιστεύουν ότι το παλιό

30. Λ. Παπαγεωργίου, "Τοπωνυμικόν", *ό.π.*, σ. 94.

χωριό ερημώθηκε από πανούκλα, τον 17ο, μάλιστα, αιώνα, κάτι που είναι μίγμα παράδοσης και λόγιας μεσολάβησης. Πιο γνήσια παράδοση μιλάει για καταστροφή, ένα παπά και ένα πετεινό, κάτι που αποτελεί μοτίβο και συναντάται και στην παράδοση για το ερημωμένο Ζαλανέτσι, όμως εδώ υπάρχουν και άλλα στοιχεία: «Εκεί που ήταν τα Κτίρια», αναφέρεται, «ήταν χωριό. Έπεσε πανούκλα και ο κόσμος πέθαινε. Ο Αιμίλιος έριξε το μικρόβιο στα πηγάδια και καταστράφηκε το χωριό. Έμεινε ένας παπάς, μια γάτα και ένας πετεινός, και όταν βούλιαξαν, λαλούσε ο πέτος στο βάθος. Πάνω από την εκκλησία τους χτίστηκε, άλλο εκκλησάκι».[31] Αιτία της καταστροφής, λοιπόν, εδώ, είναι η πανούκλα αλλά και βούλιαγμα. Όσο για την κατασκευή της εκκλησίας πάνω σε άλλη, μπορεί να οφείλεται σε παρατήρηση.

Κατά τον 17ο αιώνα έχουμε πράγματι επιδημίες πανώλους. Το 1736 έπεσε επιδημία στα Γιάννενα, αλλά νωρίτερα, το 1667, είχε πληγεί η γύρω περιοχή, σύμφωνα με ενθύμηση σε λειτουργικό βιβλίο της Παλιουρής, κατά την οποία «δεν τους επρόφτεναν οι ζωντανοί να τους θάφτουν και τους τραβούσαν στα χαντάκια και τους επλάκωναν».[32] Το πρώτο τέταρτο του 19ου αι. έπεσε επιδημία πανώλης και σ'ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία. Από το 1812, μάλιστα, είχε πάρει μορφή πανδημίας, από την οποία δεν έμεινε έξω και η Ήπειρος.[33] Είναι, λοιπόν, πολύ πιθανό, η εγκατάλειψη του χωριού στα Παλιούρια να οφείλεται σε επιδημία πανώλης, πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι μέσα στην περιφέρεια του χωριού Περάτη επέζησε και τοπωνύμιο Λοιμ(ι)κά, μέρος πετρώδες και γυμνό, με παλιά κτίσματα, όπου λένε ότι βρέθηκαν μνήματα και κόκκαλα.[34] Πρόκειται, λοιπόν, για οικισμό που πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, λόγω της ύπαρξης του τοπωνυμίου, ότι επλήγη από θανατικό, εξ αιτίας του οποίου προφανώς εγκαταλείφθηκε. Έχουμε, επομένως, δύο περιπτώσεις προσβολής οικισμού από πανώλη μέσα στα στενά όρια της περιφέρειας ενός χωριού, πράγμα που μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δεν αποκλείεται όμως να προσβλήθηκε μόνο ο ένας, και στην περίπτωση αυτή βέβαια ο οικισμός στη θέση Λοιμικά, και στη συνέχεια η παράδοση να περιέλαβε ή να μετατοπίστηκε στον άλλον οικισμό, τα Παλιούρια. Γενικά, για τους περισσότερους ερημωμένους οικισμούς η παράδοση θέλει να εγκαταλείφθηκαν από θανατικό.

Υπάρχει και άλλη παράδοση σχετική με την εγκατάλειψη του οικισμού. Ο Κρυστάλλης μνημονεύει το Παλιούρι ως οικισμό που εγκαταλείφθηκε κατόπιν πιέσεως, έπειτα από την απώλεια των προνομίων των χωριών της περιοχής, στα τέλη του 17ου αι.[35] Πράγματι, αρπαγές και πόλεμος ήταν αιτία φυγής των κατοίκων. Λεηλασίες έγιναν στην περιοχή το 1754, όταν κατεστράφη το Βαγενήτι,[36] το 1782, όταν ο Αλής Τεπελενλής έκαψε μερικά χωριά

31. *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986), 237 (Αγγ. Ρούμπα).

32. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, ό.π., σ. 59.

33. Γ. Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 20ου αιώνα)*, Ιωάννινα, 1995, σσ. 161-62.

34. Λ. Παπαγεωργίου, "Τοπωνυμικόν", ό.π. σσ. 102-3.

35. *Άπαντα Κρυστάλλη*, ό.π., σσ. 658-59.

36. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, ό.π., σ. 195.

των Κουρέντων[37] και κυρίως το 1821, όταν οι κάτοικοι των Γραμμενοχωρίων ξεσηκώθηκαν, μετά από την άφιξη επαναστατικών σωμάτων Σουλιωτών, στη μάχη όμως που ακολούθησε στην Κοβίλιανη, οι Τούρκοι νίκησαν[38] και έτσι οι Γραμμενοχωρίτες αναγκάσθηκαν να εκπατρισθούν καταφεύγοντας στην Κέρκυρα και στη συνέχεια στο Σούλι, αλλά και στο Μεσολόγγι.[39] Κατεστράφησαν σπίτια, εκκλησίες και μοναστήρια. Αργότερα, τέλος, το 1847, πολλά από τα χωριά των Κουρέντων δεινοπάθησαν από εξέργεση Αλβανών.[40] Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η καταστροφή να επήλθε σε μια απ' αυτές τις χρονολογίες, ιδιαίτερα το 1821. Από την άλλη πλευρά, πάντως, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τα περισσότερα χωριά, σε γειτονικές περιοχές, όπως το Ζαγόρι, ερημώνονται τον 17ο αιώνα. Τον ίδιο αιώνα, όπως αναφέραμε ήδη, πρέπει να ερημώθηκε και το κοντινό στο Γραμμένο χωριό Ζαλανέτσι.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα το όνομα του ερημωμένου χωριού. Το σημερινό όνομα Παλιούρια δεν είναι απαραίτητο να υπήρχε τότε. Αν τα ερείπια ή μέρος τούτων είναι μεσαιωνικά, και εάν η Βίλιανη ή Τοβόλιανη ταυτιστεί με την Κοβίλιανη ή τα γειτονικά Τοπόλια, η σκέψη πάει στο τοπωνύμιο Βόγρη, που μνημονεύεται μαζί τους («χωρίον το Βίλιανι συν τω Βόγρι»), πιο κοντινό όμως, φωνητικά σ' αυτό, από τα σημερινά τοπωνύμια της περιοχής που είδα είναι το Μπόγδι, που βρίσκεται αρκετά μακριά από τα Παλιούρια. Δεν αποκλείεται τέλος να είχε το όνομα ενός από τα σημερινά χωριά που μπορεί να προέρχονται απ' αυτό, δεδομένου μάλιστα ότι ο οικισμός βρισκόταν ακριβώς στο μέσον των οκτώ χωριών που αποτελούν την κύρια περιοχή Γραμμενοχωρίων.

Συμπεραίνουμε ότι βέβαιες πληροφορίες για υστεροβυζαντινούς οικισμούς υπάρχουν για την ευρύτερη περιοχή Γραμμενοχωρίων. Για την κύρια περιοχή υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις αλλ' όχι αποδείξεις, εκτός, ίσως, από το μνημονευόμενο χωριό Βίλιανη-Τοβόλιανι. Από τους υπάρχοντες ερειπωμένους οικισμούς, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα Παλιούρια, είναι άγνωστο όμως αν οι ρίζες του φθάνουν ώς το μεσαίωνα. Πιθανώτατα φθάνουν.

37. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, ό.π., σ. 47: «*Βήκαν η καταραμένη ι τζάμηδες μαζί με τον αλή μπέγη (Τεπελενλής, Αλή Πασάς) και εχάλασαν τα Κούρεντα κε έκαψαν κε μερικά χωριά...*». Τότε κάηκε και το μοναστήρι της Παλιουρής.

38. Λ.Δ. Λιβαδέως, "*Οι Γουδαίοι και η επανάστασις των Γραμμενοχωρίων το 1821*", *ΗΕ* 8 (1959), 203-5. Στ. Μπέττη, "*Ο χαλασμός των Γραμμενοχωρίων στα 1821*", *ΗΕ* 5 (1956), 247-51. Σε *μηναίο* του Αγ. Δημητρίου, ο *δάσκαλος* Μήτσης Παπαπάνος έχει γράψει: «*Έτος 1821, Ιουλίου 27, την ημέρα του Πεντελεήμονος τετράδη εχάλασαν τα Γραμμενοχώρια η σουλότε και το Βασιλικό και επολέμησαν εις Κοβιλιανη κε εσκοτώθηκαν Τούρκοι και Ρομέοι κ' έκαψαν σπήτια και αλόνια πήραν το βιό του κόσμου και πήραν κεφάλια. Εις ενθύμησιν κ' έκαψαν εκκλησίες κε μοναστήρια*». Στ. Μπέττη. *Κουρεντιακά*, σ. 47. Του ίδιου, *Γραμμένο*, ό.π., σ. 47. κ.ε. Κ. Διαμάντη, "*Η προσφορά της Ηπείρου εις τον Ελληνισμόν*", *ΗΕ* 20 (1971), 624.

39. Κ. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 227.

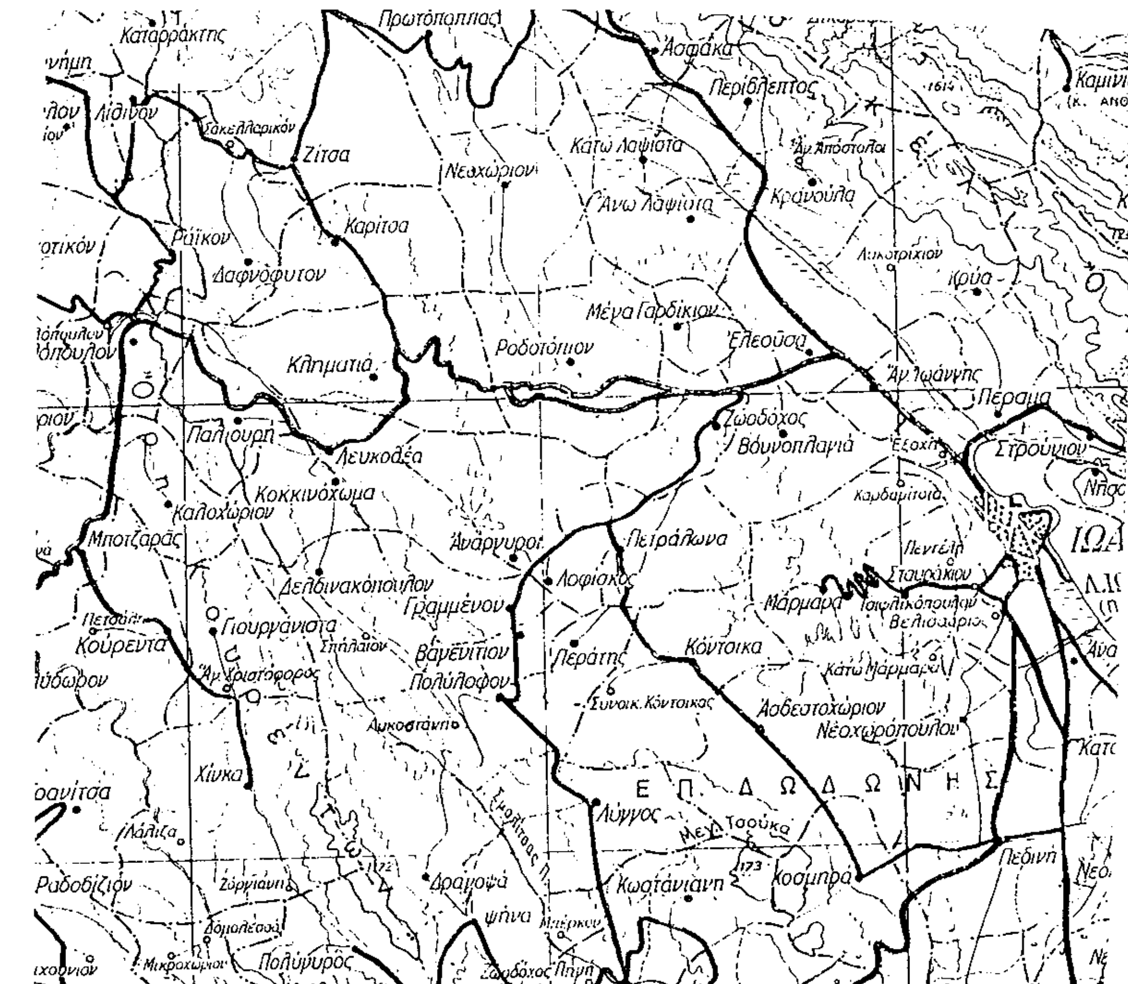
40. Στ. Μπέττη, *Κουρεντιακά*, ό.π., σ. 49.

MICHAEL S. KORDOSES

HISTORICAL – GEOGRAPHICAL ISSUES OF GRAMMENOCHORIA

SUMMARY

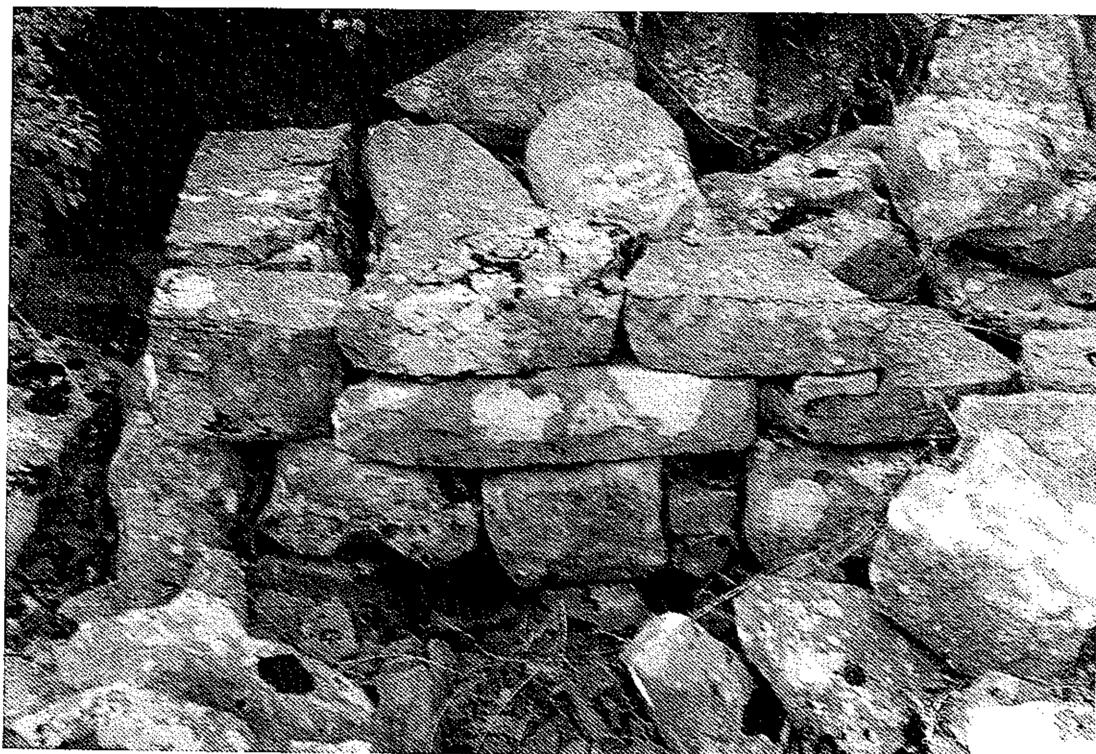
THE BEST KNOWN SETTLEMENT in the region of Grammenohoria, in the late Byzantine period, is Arachovitsa, a castle located in the periphery of this region. It is not known if Viliani or Tovoliani, another place name mentioned in a medieval source was located in the region of Grammenohoria. Grammeno, the central village, and the other eight villages around it (which flourished in the period of Turkish rule), are not mentioned in the medieval sources, although in the place Paliouria, near Perate, there are important ruins, some of which probably belong to medieval times.

Η περιοχή δυτικά των Ιωαννίνων

Εικόνα 1. Τείχος Κάστρου Μοσπίνας (Καστρί)

Εικόνα 2. Τοίχος σπιτιού στα Παλιούρια

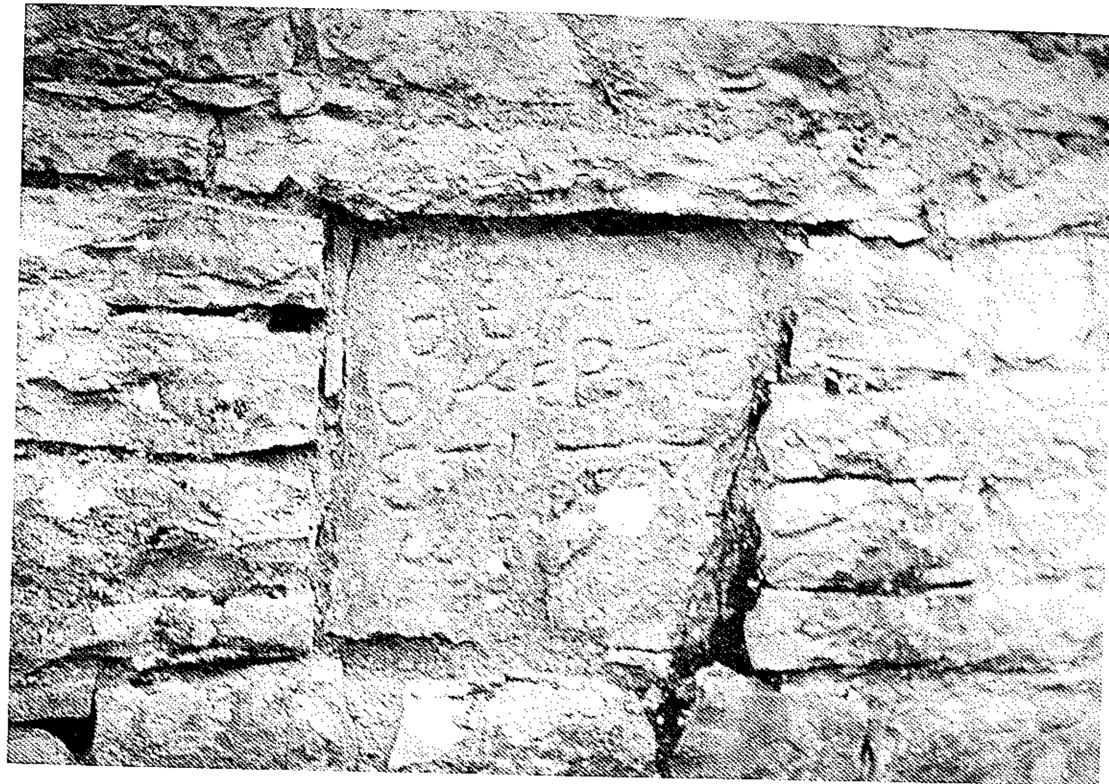
Εικόνα 3. Η εκκλησία στα Τοπόλια

Εικόνα 4. Άγιος Νικόλαος Περάτης

Εικόνα 5. Επιγραφή ανατολικού τοίχου του Αγ. Νικολάου

Εικόνα 6. Επιγραφή βόρειου τοίχου

ΜΕΡΟΣ Γ′

ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Απόστολος Καρπόζηλος

Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ–ΚΕΡΑΜΕΥΣ ΚΑΙ Β.Γ. ΒΑΣΙΛΙΕΒΣΚΙ

Αγαπητοί συνάδελφοι,

Πριν ξεκινήσουμε τη συζήτηση μας για τη μελέτη της Μεσαιωνικής Ηπείρου, και πριν θέσουμε το ερώτημα για το τί μένει ακόμη να γίνει, εφόσον, βέβαια, υπάρχουν περιθώρια για πρωτότυπη και δημιουργική έρευνα, επιτρέψτε μου, υπό μορφήν σύντομου προλόγου να αναφερθώ έστω και δι' ολίγων στον Βασίλειο Γρηγόρεβιτς Βασιλιέβσκι, τον πρώτο εκδότη των επιστολών του Ιωάννου Αποκαύκου –στο κλασικό πλέον δημοσίευμά του για τα Ηπειρωτικά του 13ου αιώνα– και στον Αθανάσιο Παπαδόπουλο–Κεραμέα, επίσης εκδότη των συνοδικών επιστολών του Αποκαύκου, αλλά και άλλων εξίσου σημαντικών λογίων της ίδιας περιόδου. Οι δρόμοι των δύο βυζαντινολόγων, του ρώσου καθηγητή της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης και του ακάματου Έλληνα ερευνητή, διασταυρώθηκαν πολλές φορές στην πρωτεύουσα του βορρά αν και δεν διαθέτουμε πολλές πληροφορίες για τις σχέσεις τους. Ο Χ.Μ. Λόπαρεβ σημειώνει ότι οι δύο άνδρες συναντήθηκαν το 1884 στην Οδησσό, στη διάρκεια του έκτου ρωσικού αρχαιολογικού συνεδρίου και ότι έκτοτε συνδέθηκαν φιλικά [*VV* 19 (1912), 188-96. ιδίως σ. 189]. Ο κατά δύο δεκαετίες πρεσβύτερος του Κεραμέως ρώσος καθηγητής πέθανε το 1899 σε ηλικία εξήντα ενός ετών στη Φλωρεντία. Ο Κεραμέας εγκαταστάθηκε στην Πετρούπολη το φθινόπωρο του 1890. Για τις σχέσεις τους δεν διαθέτουμε πολλές λεπτομέρειες, είναι όμως γνωστόν ότι ο Βασιλιέβσκι υπήρξε θερμός υποστηρικτής του Κεραμέως, ιδιαίτερα στα πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκατάστασής του στην Πετρούπολη.

Ο Β.Γ. Βασιλιέβσκι γεννήθηκε σ' ένα χωριό κοντά στην πόλη Γιαροσλάβ το 1838. Σπούδασε θεολογία, ασχολήθηκε μάλιστα για ένα διάστημα με τη μελέτη του Ωριγένη, εγκατέλειψε όμως νωρίς τις θεολογικές του σπουδές για να γραφτεί σε ηλικία είκοσι τριών ετών στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο του Πανεπιστημίου της Πετρούπολης. Για ένα διάστημα, από το 1862 έως το 1864, σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, όπου μεταξύ άλλων άκουσε τις παραδόσεις του Θεοδώρου Μόμμσεν στη ρωμαϊκή ιστορία [Kurbatov, *VV* 31 (1971), 79-83]. Η ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία μάς είναι εν μέρει γνωστή από τα κατάλοιπά του, αλλά και από αρχειακό υλικό, που παρουσιάσθηκε πριν από μερικά χρόνια στον τόμο: *Τα αρχεία των Ρώσων Βυζαντινολόγων στην Πετρούπολη*, τ. I-II, έκδ. I.P. Medvedev (Πετρούπολη, 1995, 1997). Στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης δίδαξε μαθήματα

ιστορίας της Δύσεως και του Βυζαντίου, ασχολήθηκε με τη δυτική φεουδαρχία, την εποχή των Κομνηνών, καθώς και με τις σχέσεις των Ρως και Βυζαντίου. Εκτός από τα Ηπειρωτικά του 13ου αιώνα, δημοσίευσε σημαντικές μελέτες γύρω από τη Χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη, ιδίως τη σλαβική της μετάφραση, εξέδωσε κείμενα του Νικολάου επισκόπου Μεθώνης, και μαζί με τον Π. Νικίτιν δημοσίευσε τον Βίο των 42 μαρτύρων του Αμορίου. Τέλος, θα ήταν ενδιαφέρον να μάθουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο Βασιλιέφσκι οδηγήθηκε στην έκδοση του *Petropolitanus gr* 250.

Το φθινόπωρο του 1890, ο Παπαδόπουλος–Κεραμεύς για καθαρά βιοποριστικούς λόγους εγκαταστάθηκε στην Πετρούπολη, μετά από περιπλανήσεις και ερευνητικές αποστολές ανά την Μικρά Ασία, και μετά από παραμονή τριών χρόνων στην Παλαιστίνη, όπου γνωρίστηκε με τον γραμματέα της Αυτοκρατορικής Παλαιστινιακής Εταιρείας, Β.Ν. Χίτροβ –πρόσωπο που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή του– καθώς και με τον ρώσο λειτουργιολόγο Αλεξέι Αφανάσοβιτς Δημητριέβσκι. Στην Πετρούπολη ο Κεραμεύς πήγε αρχικά για να παρακολουθήσει από κοντά την εκτύπωση του καταλόγου των μοναστηριακών χειρογράφων του πατριαρχείου Ιεροσολύμων, τα έξοδα της οποίας επωμίστηκε εξ ολοκλήρου η Παλαιστινιακή Εταιρεία. Η επιστασία της έκδοσης ανατέθηκε στον Κεραμέα κατόπιν γραπτών εισηγήσεων του Χίτροβ και του Βασιλιέβσκι. Άλλωστε, αυτοί οι δύο ανέλαβαν να εξασφαλίσουν τους πόρους για τη διαβίωσή του στην Πετρούπολη. Ο πρώτος τόμος της *Ιεροσολυμιτικής Βιβλιοθήκης* εκδόθηκε στην Πετρούπολη το 1891, ο δεύτερος το 1894, ο τρίτος το 1897, ο τέταρτος μετά δύο έτη και ο τελευταίος μετά τον θάνατο του συγγραφέα το 1915.

Το 1890, δηλ. τη χρονιά που πήγε στην Πετρούπολη, ο Κεραμεύς ήταν 34 μόλις χρονών και αν κρίνουμε από την αναγραφή των δημοσιευμάτων του έως και τη χρονιά εκείνη είχε συγγράψει περί τα 130 μικρά και μεγάλα δημοσιεύματα. Ξεχωρίζω τον κατάλογο των χειρογράφων της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης (1877), τα αναγραφόμενα χειρόγραφα στη Μαυρογορδάτειο Βιβλιοθήκη (1884), τα επιγραφικά και ιστορικο-γεωγραφικά του μελετήματα από διαφόρους τόπους της Μικράς Ασίας και των παρακειμένων νήσων, τις συμβολές του στη Σμυρναϊκή ιστορία βάσει ανεκδότων εγγράφων, τα περί των επιστολών του Ιουλιανού (1885) και άλλα εξίσου σημαντικά. Στην Πετρούπολη ο Κεραμεύς έζησε συνολικά 22 χρόνια. Δύο χρόνια μετά τον ερχομό του στη Ρωσία διορίστηκε υφηγητής της Μεσαιωνικής και νέας Ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο της Πετρούπολης και αργότερα, το 1904, αφού έγινε Ρώσος υπήκοος, διορίστηκε διευθυντής του θεολογικού τμήματος της δημόσιας αυτοκρατορικής βιβλιοθήκης. Τυπικά ακαδημαϊκά προσόντα ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς δεν είχε –πέραν του ότι είχε αποφοιτήσει από την Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Ανακηρύχτηκε, βέβαια, τη εισηγήσει ρώσων ακαδημαϊκών, του Α.Σ. Πάβλωφ και του Θ.Ε. Κορς, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Μόσχας το 1888, αλλά ο τίτλος του εδόθη *honoris causa*.

Θεσσαλός την καταγωγή, ο Κεραμεύς γεννήθηκε, σύμφωνα με ιδιόγραφο σημείωμά του «τη 26 Απριλίου 1856 εν Δρακίοις της Θεσσαλίας, εκ μητρός υπό το όνομα Κεφαλαίων-Κατόπη, εκ δε πατρός γνωστής εν Κυδωνίαις οικογενείας υπό το όνομα Παπαδόπουλος –Κεραμεύς». Μεγάλωσε και έμαθε τα πρώτα του γράμματα στο Αδραμύττιο και το Αϊβαλί. Ο πατέρας του ήταν ιερέας και μάλιστα για ένα διάστημα χρημάτισε οικονόμος στην επαρχία Εφέσου. Ο νεαρός Κεραμεύς ενωρίς στράφηκε στην αναδίφηση κωδίκων, στην καταγραφή επιγραφών και στην έκδοση και τη σύνταξη καταλόγων. Εν πολλοίς ήταν αυτοδίδακτος. Οι εκδόσεις του δεν υπήρξαν πάντα άψογες γι' αυτό κρίθηκε αυστηρά από τον Eduard Kurtz, τον Π.Ν. Παπαγεωργίου, τον P. Maas, τον Σ. Παπαδημητρίου κ.ά. Σε μία αποτίμηση του έργου του, ο αείμνηστος Ν. Βέης, μελετητής επίσης των Ηπειρωτικών του 13ου αι., με πάθος, αλλά και περισυλλογή σκιαγραφεί την τραγική πορεία αυτού του μοναδικού και μοναχικού ανθρώπου, ο οποίος βαριά καταπονημένος πέθανε μια φθινοπωρινή μέρα του 1912 (23 Οκτωβρίου) σε ηλικία 56 ετών. Τάφηκε στο κοιμητήριο του Σμολένσκ. Η βιβλιοθήκη του, η μόνη περιουσία που απέκτησε, πουλήθηκε από τους συγγενείς του στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Πετρουπόλεως.

Κλείνοντας με αυτές τις λίγες παρατηρήσεις, θα ήθελα να επισημάνω ότι οι βασικές πηγές για την ιστορία της Ηπείρου κατά τον 13ο αιώνα, εκδόθηκαν από τον Βασιλιέφσκι και τον Παπαδόπουλο–Κεραμέα μέσα σε μια δεκαετία περίπου, προς τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Την περίοδο εκείνη οι βυζαντινές σπουδές γνώριζαν μεγάλη άνθηση στην Ρωσία. Ο Κεραμεύς αν και δεν έμαθε τη γλώσσα της χώρας που τον φιλοξένησε για περισσότερο από δύο δεκαετίες, δημοσίευσε πολλά άρθρα και βιβλία είτε στα ελληνικά είτε στα ρωσικά (από μετάφραση), και συνεργάστηκε με επιφανείς μελετητές. Καρπός της εκεί παραμονής του ήταν οι κατάλογοι ελληνικών χειρογράφων των συλλογών της Παλαιστίνης, τα *Ανάλεκτα της Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας*, οι πηγές της Ιστορίας της Τραπεζούντος, και σε μία έκδοση με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Noctes Petropolitanae* –που προδίδει τον τρόπο ζωής που διήγε τις νύχτες της Πετρουπόλεως– μας έδωσε σπάνια κείμενα, όπως εκείνο των θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου και τις θεραπείες των εχόντων περιβαρείς τους διδύμους!

Ακμηνη Σταυριδου-Ζαφρακα

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ 19ος-20ος αί.

Μια Συντομη Επισκοπηση της Ερευνας γύρω από τη μελέτη της Μεσαιωνικής Ηπείρου έχει δύο σκοπούς: Από τη μια να δώσει μία συνοπτική εικόνα των ιστορικών ερευνών που έχουν γίνει μέχρι σήμερα και αφετέρου να επισημανθούν οι τομείς εκείνοι ή οι χρονικές περίοδοι που απαιτούν περαιτέρω έρευνα και μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μεταπτυχιακών μαθημάτων ή και διδακτορικών διατριβών.

Η έρευνα για την ιστορία της Ηπείρου ξεκίνησε στα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα με το βιβλίο του Π. Αραβαντινού, *Χρονογραφία της Ηπείρου*,[1] το 1856. Ο Κ. Hopf το 1867-68 που μελέτησε την ιστορία της Μεσαιωνικής Ελλάδας συμπεριέλαβε και την Ήπειρο, ενώ προς το τέλος του αιώνα η έρευνα στράφηκε προς μια ορισμένη περίοδο της ιστορίας της, τη Μεσαιωνική, και κυρίως εκείνη του κρατικού μορφώματος που αδόκιμα ονομάστηκε Δεσποτάτο της Ηπείρου, που υπήρξε ωστόσο ένα από τα πιο ένδοξα σε πολιτικά και πολιτιστικά επιτεύγματα –κυρίως στον χώρο της τέχνης– σε μια περίοδο πολιτικών και εθνοτικών μεταβολών και ανακατατάξεων. Το 1895 εκδίδεται η μελέτη του Κερκυραίου Ι.Α. Ρωμανού, *Περί του δεσποτάτου της Ηπείρου* και το 1898 το βιβλίο του Α. Μηλιαράκη, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*.

Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν οι εκδόσεις πηγών, όπως της επιστολογραφίας του Μιχαήλ Χωνιάτη (λανθασμένα Ακομινάτου) από τον Σπ. Λάμπρο (1879-1880), του έργου του Αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού από τον Καρδινάλιο J. Pitra (1891), του Γεωργίου Ακροπολίτη (1903), τμημάτων του έργου του Μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου από τους V. Vasiljevskij (1896), Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα (1906, 1909), Σωφρόνιο Πετρίδη (1909), μαζί με επιστολές και έγγραφα του Γεωργίου Βαρδάνη.[2] Παρόλο που έχουν εκδοθεί και άλλα έγγραφα του Ιωάννη Απόκαυκου από τα κατάλοιπα του Ν. Βέη (1976/79), η συνολική κριτική έκδοση του έργου του, την οποία έχει εξαγγείλει από

1. Βλ. βιβλιογραφικές ενδείξεις στον συλλογικό τόμο *ΗΠΕΙΡΟΣ. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1997. Εδώ θα δοθούν εκείνες που δεν περιλαμβάνονται στον παραπάνω τόμο.

2. Για τις εκδόσεις και το έργο του Ιωάννη Απόκαυκου βλ. Κ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα, 1988 και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 42-43 σημ. 19.

καιρό ο συνάδελφος Β. Κατσαρός, παραμένει επιτακτική. Το ίδιο συμβαίνει με τη νέα έκδοση του Δημ. Χωματηνού που έχει εκπονήσει ο G. Prinzing και που περιμένουμε εναγωνίως να δημοσιευθεί.

Η *πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία* της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο αποτέλεσε αντικείμενο ειδικής μελέτης του Ε. Χρυσού στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981) 6-111, η οποία και παραμένει μοναδική. Υπάρχουν ωστόσο πολλά επιμέρους προβλήματα που πρέπει να διερευνηθούν, όπως π.χ. το θέμα της μετάβασης από την αρχαία και ρωμαϊκή στη βυζαντινή πόλη. Στον τομέα αυτό βέβαια σημαντική είναι και αναμένεται η συμβολή των αρχαιολογικών ανασκαφών και ερευνών σε πόλεις της Ηπείρου (Παλαιάς και Νέας). Εξάλλου πολλές από τις ανακοινώσεις του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη 23-29 Σεπτεμβρίου 1984 (Πρέβεζα 1987) και του Διεθνούς Συνεδρίου "Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin", *Actes du colloque organisé par l'École Française de Rome, Rome 12-14 mai 1982*, Ρώμη 1984, υπήρξαν ιδιαίτερα διαφωτιστικές στο ζήτημα αυτό.

Για την *Πολιτική Ιστορία του 'Δεσποτάτου'* σημαντικά βοηθήματα παραμένουν τα δύο βιβλία του D.M. Nicol (1957 και 1984). Πολλές από τις απόψεις του ωστόσο έχουν αναθεωρηθεί, ενώ η κακή έκδοση σε ελληνική μετάφραση του δεύτερου βιβλίου το καθιστούν τελείως απωθητικό και δύσχρηστο. Μία νέα σύγχρονη συγγραφή που θα έχει λάβει υπόψη τα πορίσματα της νεότερης έρευνας θα ήταν ευπρόσδεκτη.

Η *διοικητική οργάνωση* του κράτους επί Μιχαήλ Α΄ και Θεόδωρου Δούκα έχει μελετηθεί υποδειγματικά από τον G. Prinzing, η *πολιτική ιδεολογία* από τον Α. Καρπόζηλο,[3] τον F. Bredenkamp,[4] την Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα,[5] τον Β. Δήμου.[6]

Σε θέματα που αφορούν στο δίκαιο, την κοινωνία και τους θεσμούς (μνηστεία, γάμος, διαζύγιο, οικογένεια, θέση της γυναίκας, κοινωνική διαστρωμάτωση, καθημερινή ζωή) αναφέρονται πολλές μελέτες των D. Simon, Σπ. Τρωιάνου, Κ. Πιτσάκη, Marie-Theres Fögen, Ελευθερίας Παπαγιάννη, Αγγελικής Λαΐου, Αντωνίας Κιουσοπούλου, G. Prinzing, Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Β. Κατσαρού κ.ά. που περιλαμβάνονται στη σειρά των Fontes Minores και στη σειρά Rechtsgeschichte της Φραγκφούρτης και των Αθηνών, στα Πρακτικά του XVI Βυζαντινολογικού Συνεδρίου της Βιέννης (*JÖB* 1981 και 1982), στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 1990), στα Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου "Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο" που οργάνωσε το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε. το 1988 κ.ά.[7]

3. A. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 7], Θεσσαλονίκη, 1973.

4. F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)* [Thessaloniki History Center], Θεσσαλονίκη, 1996.

5. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος* (όπως στη σημ. 2) και άλλες μελέτες.

6. Β. Δήμου, *Η πολιτική θεωρία του Δημητρίου Χωματηνού*, Ιωάννινα, 1995 (ανέκδ. διδ. διατριβή).

7. Βλ. και Σπ. Ν. Τρωιάνος, Βιβλιογραφική επισκόπηση βυζαντινού δικαίου στο περιοδικό *Βυζαντιακά* 14 (1994) έως και τ. 19 (1999).

Στο χώρο της *Ιστορικής Γεωγραφίας* απαραίτητο εγχειρίδιο αποτελεί το βιβλίο των P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* στη σειρά των Tabula Imperii Byzantini, ενώ ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι μελέτες που αφορούν στον ίδιο τομέα, όπως της Κατερίνας και του Σπ. Ασδραχά για τη Βαγενιτία, του Δ. Τριανταφυλλόπουλου για τη Φωτική, την Εύροια, την Κοζύλη, του Β. Κατσαρού για την πόλη και την Επισκοπή Αχελώου, της Βαρβάρας Παπαδοπούλου για την πόλη της Άρτας κ.ά.

Πρέπει να εξάρουμε επίσης τελειώνοντας την πρόοδο στον Τομέα της Νομισματικής με τις μελέτες Ελλήνων και ξένων ειδικών, οι οποίες διαφωτίζουν την πολιτική ιδεολογία, την εξωτερική πολιτική, αλλά και την οικονομία της Ηπείρου.[8]

8. Βλ. μελέτη του Π. Πρωτονοτάριου στα *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982), 130-150, και την επισκόπηση των Μάντως Οικονομίδου, Γ. Τουράτσογλου και άλλων συνεργατών του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών στα *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 1990)*, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Βασίλης Κατσαρός

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟ (4ος-15ος αἰώνας)

Η διοικητική Μεταρρύθμιση τῆς ἐποχῆς τοῦ Διοκλητιανοῦ ἀποτελεῖ σταθμό, τόσο γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸ οἰκιστικό, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ὅσο καὶ στὸν ἀντίστοιχο πολιτειακὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ τομέα. Ἡ δημιουργία νέων ἢ ἡ ἀνάπτυξη γνωστῶν κέντρων τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος εὐνοεῖ τὶς συνθῆκες ἀνόδου τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτὸς ἐκφράζεται στὶς ἔστω λιγοστές, γραπτὲς ἐκδηλώσεις λόγου ἢ τὶς ποικίλες ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ συνέβαλαν στὴ δημιουργία γραπτοῦ λόγου.

Ἡ Νικόπολις ἀναδεικνύεται τὸ κέντρο τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς δραστηριότητας, ἀλλὰ καὶ πνευματικὸ κέντρο ὁλοκλήρου τῆς Ἠπείρου. Ἀποτελεῖ τὸν χῶρο ὅπου συναντιοῦνται τὰ μεγάλα ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ κυριαρχία τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων ποὺ ἐπιβλήθηκαν στὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ἀναδεικνύουν τὴ Νικόπολη ὡς τοπίο γόνιμο γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Ἀνοίγεται ἕνας «κύκλος φιλοσόφων» στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἠπείρου ποὺ φαίνεται ὅτι ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ ὀνομάσαμε παραδοσιακὸ ρεῦμα τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Ἠπείρου. Δὲν εἶναι ἄστοχη ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ ἠπειρώτη φιλοσόφου Ἰφικλῆ μὲ τὸν ὁμώνυμο συμφοιτητὴ καὶ φίλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ. Ὁ Ἰφικλῆς ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεμιστίου καὶ τοῦ Λιβανίου καὶ δὲν ἀποκλείεται σ' αὐτοὺς τοὺς κύκλους νὰ γνώρισε τὸν αὐτοκράτορα.

Σύμφωνα μὲ τὸν Λιβάνιο, κατάγεται ἀπὸ τὴν Θεσπρωτία καὶ ἀπὸ ἐπιφανὴ οἰκογένεια ὁ Κλέαρχος ὁ πρεσβύτερος, ποὺ ἔγινε συγκλητικὸς στὴν Κωνσταντινούπολη. Μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὴν παιδεία σχετίζεται καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ δημόσια βιβλιοθήκη τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντίου. Ἀξιολογότερος ἐκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ δυναμισμοῦ ἀναδεικνύεται ὁ φιλόσοφος Πρίσκος. Ἡ παρουσία του στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καλύπτει σχεδὸν ἐννιὰ δεκαετίες, τὶς ὁποῖες γέμισε μὲ μεγάλη δράση. Σπούδασε κοντὰ στὸν Αἰδέσιο, νεοπλατωνικὸ καὶ μαθητὴ τοῦ Ἰαμβλίχου, στὴν περιβόητη σχολὴ τῆς Περγάμου. Στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Πρίσκος φρόντιζε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν προγραμμάτων παιδείας. Ἀργότερα συνόδευσε τὸν Ἰουλιανὸ στὴν Ἀντιόχεια καὶ κατάφερε νὰ ἐπανσυνδέσει τὸν αὐτοκράτορα μὲ τὸν Λιβάνιο.

Τὸ ρεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ προσλαμβάνει χαρακτῆρα στροβίλου στὴν Ἤπειρο ἀπὸ τὸ 6΄ μισὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἑξῆς, ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν ἡ τοπικὴ ἐθνικὴ ἀριστοκρατία ἐπιδιώκει

νὰ εἰσέλθει στὶς τάξεις τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν κρατικὴ φορολογία. Ἡ μεγάλη μορφὴ τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁ ἐπίσκοπος Εὐροίας Δονάτος, ὁ μετέπειτα Ἅγιος Δονάτος. Ὁ Δονάτος ἔζησε καὶ μορφώθηκε στὴν Ἤπειρο καὶ ἀναδείχτηκε ἐπίσκοπος Εὐροίας. Ἡ μορφὴ τοῦ θαυματουργοῦ ἐπισκόπου Εὐροίας, ποὺ πέρασε ἀκόμη καὶ στὶς νεοελληνικὲς παραδόσεις, ἀντανακλᾶ τὴ δύναμη τοῦ νέου ἰδεολογικοῦ ρεύματος στὴν Ἤπειρο, ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ κλίνει πλέον ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ νεοουμανιστικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἐγκαταλείπει τὴν ἑλληνικὴ παράδοση.

Τὸν ἑπόμενο αἰώνα ἡ Ἐκκλησία ἐπωφελεῖται νὰ ὀργανώσει τὸ σύστημά της καὶ νὰ ἐπιβάλει τὴν παρουσία της, ἀναπτύσσοντας τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ ἀναδεικνύοντας μορφὲς μορφωμένων κληρικῶν. Τὸν χορὸ τῶν καταρτισμένων θεολόγων ἀνοίγει ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Δυνατός. Διάδοχος τοῦ Δυνατοῦ ἀναδεικνύεται ὁ Νικοπόλεως Ἀττικὸς ποὺ ἔλαβε μέρος στὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451 μ.Χ.). Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες τῆς Ἠπείρου δὲν ὤφειλαν νὰ εἶναι μόνο ἐμβριθεῖς Θεολόγοι. Ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴν Ἐξαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ποὺ ὑπαγόταν στὸν πάπα καὶ ἡ ταυτόχρονη διοικητικὴ πολιτικὴ παρουσία τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἐπηρέαζε τὴ συμπεριφορὰ κλήρου καὶ λαοῦ ἦταν μιὰ κατάσταση ποὺ τοὺς ἐπέβαλλε νὰ κινοῦνται μὲ διπλωματικὴ εὐελιξία ἀνάμεσα στοὺς δύο πόλους τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς μαρτυροῦν τὸ ὕψος τῆς παιδείας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν τοῦ «Κύκλου τῆς Νικοπόλεως» ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκφράζουν τὶς ἀντιρρήσεις τους –ὅπως ὁ Ἀττικός– ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπεισέρχονται σὲ θεολογικὰ ζητήματα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν Γ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.) καὶ τὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451).

Ὁ ἐπίσκοπος Διάδοχος ἀποτελεῖ παράδειγμα μορφωμένου ἱεράρχη στὸ ἄλλο μεγάλο κέντρο τῆς Ἠπείρου, τὴ Φωτική. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ προσώπου τοῦ Διαδόχου ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὰ συγγράμματά του: α) *Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν*, β) *Ὅρασις* γ) *Κεφάλαια ἑκατὸν* εἶναι τὰ διασωθέντα ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ὁ ἄμεσος γλωσσικὸς πλοῦτος τοῦ Διαδόχου, τὸ προσεγμένο λεξιλόγιο, ἡ χαρισματικὴ λιτότητα καὶ ἡ ἄνετη ἔκφραση μαρτυροῦν τόσο τὸ ἐπίπεδο τοῦ συγγραφέα, ὅσο καὶ τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν ἀποδεκτῶν τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζεῖ ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς.

Ἡ ἐμφάνιση στὸ πολιτικὸ προσκήνιο τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ ἔδωσε ἔναυσμα δημιουργικῆς πνοῆς στὶς πόλεις ποὺ γνώρισαν κατὰ καιροὺς τὴν ἐρήμωση καὶ τὰ πλήγματα τῶν ἐπιδρομέων. Στὴν Ἤπειρο ἡ δημιουργικὴ φλόγα φωτίζει πάλι τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἡγέτες ποὺ ἐπιδίδονται τώρα στὴν ἀνύψωση λαμπρῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ μορφωτικό τους ἐπίπεδο τώρα ἀπομένει νὰ ἀναγνωρίζεται μέσα ἀπὸ τὶς λιγοστὲς ἐπιγραφὲς ψηφιδωτῶν δαπέδων τῶν ἐκκλησιῶν σὲ μεγάλα έντρα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἠπείρου ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. μ.Χ. Τὰ κείμενα π.χ. τῶν ἐπιγραφῶν στὰ μνημεῖα τῆς Νικοπόλεως συναγωνίζονται ὡς μνημεῖα λόγου τὴν ἀναγεννητικὴ πνοὴ ποὺ ἐμφανίζεται ἐδῶ στὰ μεγάλα ἔργα τῆς ἀνέγερσης τῶν βασιλικῶν, κυρίως ἐκείνης τοῦ Ἀλκίσωνος καὶ τῆς ἄλλης τοῦ Δουμετίου.

Ὅμως ἡ δημιουργικὴ πνοὴ καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε μέσα στὸν 6ο αἰ. δὲν ἐπρόκειτο νὰ διατηρηθεῖ γιὰ πολύ. Οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομές τῶν Ὀστρογότθων στὰ παράλια τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου, οἱ σεισμοί, ἀλλὰ καὶ οἱ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις, ὕστερα ἀπὸ ἐπιδημικὲς ἀρρώστιες, συνέβαλαν στὴ μείωση καὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ στὴν ἐρήμωση τοῦ χώρου, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ πεδίο γιὰ τὴ διείσδυση τῶν Σλάβων στὸν χῶρο τῆς Βαλκανικῆς καὶ κυρίως στὶς περιοχὲς τῆς Νέας Ἠπείρου.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα ἡ ἱστορία τῆς πνευματικῆς ζωῆς συνταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς διατήρησης τῶν θεσμῶν στὴν περιοχή. Τὸ χάσμα τῆς «Μεγάλης σιγῆς», ποὺ καλύπτει τοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» στὸ Βυζάντιο γιὰ τὶς περιοχὲς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἠπείρου προσλαμβάνει χαρακτήρα χειμέριας νάρκης μὲ μακρὰ διάρκεια. Τίποτα δὲν μᾶς παραδίδεται ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ γραμματειακὴ παραγωγή, ὥστε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἀσφαλῶς παράλληλη μὲ τὴν ἱστορική πορεία τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχή.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως δὲν ἔλαβε μέρος στὶς συνόδους Ἕκτη Οἰκουμενικὴ (681/2) καὶ Πενθέκτη (692), ἡ ἐμφάνιση στὴν τελευταία σύνοδο τοῦ ἡγέτη τῆς ἐκκλησίας τῆς Νέας Ἠπείρου μητροπολίτη Δυρραχίου Σισιννίου δηλώνει ὅτι δὲν ἐξέλιπε ἡ πνευματικὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας στὸν χῶρο. Στὸν ἑπόμενο αἰώνα ἡ κατάσταση εἶναι πιὸ σκοτεινή. Μόνο γύρω ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν εἶναι δυνατὸ νὰ διακρίνει κανεὶς τὶς στοιχειώδεις ἐκφράσεις δραστηριοτήτων ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν πνευματικὴ ζωὴ ποὺ ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη ἐκκλησία.

Ἡ *ἁγιολογικὴ* παράδοση, ποὺ εἴδαμε νὰ δημιουργεῖται στὰ χριστιανικὰ κέντρα τῆς Εὔροιας καὶ τῆς Φωτικῆς, στὸ β΄ τέταρτο τοῦ 9ου αἰώνα στηρίζεται σὲ δύο νέες μορφὲς ἁγίων ποὺ προβάλλουν ὡς παραδείγματα φωτεινὰ στὴν ἀχνὴ γιὰ τὰ γράμματα ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ: τοῦ Ἁγίου Βαρβάρου, ποὺ ἀσκητεύει στὴν Ἀκαρνανία, καὶ τῆς Ἁγίας Ἄννης Λευκάδος. Ἡ ἵδρυση μονῶν στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου προσέθετε πλάι στὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας ἕνα ἀκόμη πεδίο ὅπου τὰ γράμματα μποροῦσαν νὰ βροῦν τὴ στήριξη. Ἡ ἵδρυση τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Γλαβινίτσας (ἡ μονὴ Κεφαλληνίας) τὸ 864 φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὴν πολιτικὴ τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ στὸν σλαβικὸ κόσμο.

Τὸ ἀναγεννητικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνος φαίνεται ὅτι ἀπέδωσε γρήγορα. Στὴ Σύνοδο τοῦ 879, λαμβάνει μέρος μαζὶ μὲ τὸν ἐπίσκοπο Ἀδριανουπόλεως (=Δρυϊνουπόλεως) Κοσμᾶ καὶ τὸν πρωτοαναφερόμενο ἐπίσκοπο Ἰωαννίνης (πιθ. Ἰωαννίνων) Ζαχαρία –γιὰ πρώτη φορά– ὁ ἐπίσκοπος Βαγενετίας, ἐκπροσωπώντας πλέον τοὺς ἐκχριστιανισθέντες πλήρως Βαϊουνῆτες Σλάβους.

Ἡ προοπτικὴ ὅμως τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης δὲν κράτησε πολύ. Ἡ ἄνοδος στὸ θρόνο τῆς Βουλγαρίας τοῦ τσάρου Συμεὼν (893) ἀνέτρεψε τὸ σκηνικό. Ἡ παρουσία ἀργότερα τοῦ τσάρου Σαμουὴλ στὰ πλευρὰ τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ ὑπαγωγὴ τῶν ἐπισκοπῶν ἑνὸς μεγάλου μέρους τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τὸν Ἀμβρακικὸ ὡς τὸ Δυρράχιο, στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀναστάτωσαν τὴν ὁμαλὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς. Τὴν ἐπαναφορὰ στὴν ὁμαλότητα ἐξυπηρέτησε ἡ παρανομιακὴ μεταχείριση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β΄

Βουλγαροκτόνο. Ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ Ἀχρίδα θὰ παραμείνουν τὰ δύο μεγάλα μητροπολιτικὰ κέντρα ποὺ μοιράζουν τὶς παλιὲς ἐπισκοπὲς ἢ ἀποκτοῦν τὶς νεοϊδρυμένες μέχρι τὸ τέλος τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

Ἀναμφίβολα τὰ στρατιωτικὰ γεγονότα ποὺ ἔστρεψαν τὴν προσοχὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἤπειρο μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Νορμανδῶν στὴν περιοχὴ καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν Κομνηνῶν αὐτοκρατόρων ἐμπόδισαν τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν περιοχή.

Στὸ ἑπόμενο αἰώνα πληθαίνουν τὰ ὀνόματα τῶν μητροπολιτῶν Ναυπάκτου· ἀνάμεσά τους ὁρισμένοι εἶναι γνωστοὶ λόγιοι, δεῖγμα ὅτι ἡ Ναύπακτος, ὅπως καὶ ἡ Κέρκυρα, ἦταν τὰ κέντρα προβολῆς τοῦ Βυζαντίου καὶ πρὸς τὴ Δύση. Στὸ «κύκλο τῆς Ναυπάκτου» τοῦ 6΄ μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. συμμετέχουν καὶ λόγιοι μητροπολίτες ποὺ ἀλληλογραφοῦν μὲ ἄλλους ἱεράρχες στὴν Ἀχρίδα ἢ τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν.

Στὸν 11ο-12ο αἰώνα ἀναπτύσσεται στὸν χῶρο ἡ ὀργανωμένη μοναστικὴ ζωή, ἡ ὁποία συμβάλλει στὴν προώθηση τῶν γραμμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν ἐπίσης τὴν ἐποχὴ καὶ ἑξῆς ἐμφανίζονται πυκνότερα καὶ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν. Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τοῦ χώρου εἶναι ἔμμετρες, συνεχίζουν δηλ. τὴν πλατιὰ παράδοση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐπιγράμματος στὸ Βυζάντιο καὶ τὸ γεγονὸς εἴτε μεταφέρει τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικράτησε στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ αἰώνα τῶν Κομνηνῶν εἴτε προοιωνίζει τὴν ἀκμὴ τῆς λογοτεχνίας στὸν χῶρο τὸν ἑπόμενο αἰώνα, ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ τάση πρὸς τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία εἶναι χαρακτηριστικὸ ποὺ ξεπερνᾶ τὴν πρακτικὴ χρήση τοῦ λόγου. Ἐξάλλου ἡ παραγωγὴ χειρογράφων στὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο εἶναι μιὰ πνευματικὴ δραστηριότητα ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἑξῆς.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα μὲ τὴ δημιουργία τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου, τοῦ λεγόμενου «Δεσποτάτου», ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Α΄ Δούκα ἡ Ἄρτα ἀναδεικνύεται πολιτιστικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο. Μιὰ νέα πραγματικότητα γεννιέται στὰ περιορισμένα γεωγραφικὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τῶν Κομνηνῶν τῆς Ἠπείρου, ὅπου παρέχονται συνθῆκες ἀσφάλειας καὶ ὀργάνωσης ποὺ εὐνοοῦν καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς σὲ ὁλόκληρο τὸν 13ο αἰώνα. Ἡ παλαιότερη ἔρευνα ἐπικέντρωνε τὴν προσοχή της σὲ τρία πρόσωπα λογίων τοῦ 13ου αἰ. στὴν Ἤπειρο, τοῦ Ἰωάννου Ἀποκαύκου, τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη καὶ τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ, ἀλλὰ σήμερα μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς ὅτι στὸ χῶρο τῆς Ἠπείρου κινήθηκαν καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῶν γραμμάτων. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ αἰώνα βρίσκει τὸν Ἀπόκαυκο στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ναυπάκτου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμελλε νὰ διαδραματίσει ἕναν σημαίνοντα ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Γόνος ἐπιφανοῦς βυζαντινῆς οἰκογενείας ὁ Ἰωάννης γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπόκτησε μιὰ σπουδαιότατη παιδεία στὴ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ τῆς πρωτεύουσας μέσα στὸ 6΄ μισὸ τοῦ 12ου αἰ. Τὸ ἔργο του εἶναι εὐρὺ καὶ πολυτιμότατο ὡς ἱστορικὴ πηγή. Ἔγραψε ἐπιστολές, συνοδικὰ ἔγγραφα, σημειώματα, γνωμοδοτήσεις, ἀποφάσεις ἀλλὰ καὶ ἐπιγράμματα ποὺ δείχνουν τὴν εὐρύτητα τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τοῦ πνεύματός του. Ὁ λογοτεχνικὸς τρόπος ἔκφρασής του, ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καλλιέπεια τοῦ κειμένου, ἡ προβολὴ τῆς ἀρχαιομάθειας ἀλλὰ καὶ ἡ λειτουργία του ὡς γνώστη τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας, τὸν ἀναδεικνύουν σ᾽ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σπουδαίους βυζαντινοὺς λογοτέχνες μὲ θεωρητικὴ λογοτεχνικὴ κατάρτιση καὶ ἐκπληκτικὴ ἐπικοινωνία.

Μέσα στὸ γνωστὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 6΄ μισοῦ τοῦ 12ου αἰ. ἀνατράφηκε καὶ ὁ Δημήτριος Χωματηνός, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Ὁ Χωματηνὸς ἄφησε πλούσιο νομικὸ ἔργο μὲ τὴ μορφὴ ἀποκρίσεων σὲ διάφορα ἐρωτήματα ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ἢ καὶ ἡγεμόνων, νομικὰ πονήματα γύρω ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ γάμου, θεολογικὰ μελετήματα γιὰ τὶς σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ δυτικοῦ κλήρου, λόγους, ἐπιστολὲς καὶ διάφορες ἀπαντήσεις πάνω σὲ ὑπαρκτὰ ἢ ὑποθετικὰ νομοκανονικὰ ἐρωτήματα. Ὁ Χωματηνὸς ἦταν ἕνας τέλειος γνώστης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτειακοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς λογίους τοῦ Δεσποτάτου, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, τοποθετήθηκε (1219) μὲ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Ἀποκαύκου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Κέρκυρας. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γεωργίου Βαρδάνη μεταφράστηκαν καὶ στὰ λατινικὰ ἀπὸ τὸν F. Mezio, ἐπίσκοπο τοῦ Termoli. Ἡ ἀλληλογραφία του, διασωθεῖσα στὴ λατινικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὁρίζει τὸν κύκλο τῶν σημαντικῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνοῦσε. Τέλος ὁ Νικόλαος, ἐπίσκοπος Βόνιτσας, ἦταν λόγιος ἀντάξιος τοῦ κύκλου τῶν μορφωμένων ἱεραρχῶν τοὺς ὁποίους εὔστοχα ἐπέλεγε ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου. Στὴ Βόνιτσα ὁ Νικόλαος φαίνεται ὅτι διατηροῦσε σχολεῖο *ἱερῶν γραμμάτων* καὶ ἀνέπτυσσε πολιτιστικὸ ἔργο ἀνθρωπιστικῆς πνοῆς.

Ὁ κύκλος ὅμως τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου περιελάμβανε καὶ ἄλλα πρόσωπα, ὅπως ὁ *χαρτοφύλαξ* Ναυπάκτου Λέων Μανουὴλ Μακρός, ποὺ ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος Βελλᾶς, ὁ ἐπίσκοπος Ἀχελώου Εὐστάθιος, ἡ σύζυγος τοῦ Θεοδώρου Μαρία Δούκαινα, οἱ ἀδελφοὶ Νικηφόρος καὶ Νικόλαος Γοριανίτες, ὁ ἀνώνυμος *πρωτοβεστιάριος* τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ, ἕνας Καματηρὸς *βασιλικὸς γραμματικός*, ἐνῶ ὁ μοναχὸς Κλήμης ὁ Μονομάχος ἀναφέρεται ὡς ἔμπιστος φίλος. Ἐπρόκειτο γιὰ μορφὲς λογίων ρητόρων καὶ ἄλλων λογογράφων ποὺ συγκροτοῦσαν μιὰ κοινωνία μὲ ποικίλα ἐνδιαφέροντα καὶ δραστηριότητες, μιὰ σφύζουσα πνευματικὴ ζωὴ ποὺ δὲν ἀνακόπηκε ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιγραμματοποιίας ἀποτελεῖ ἔκφραση γενικότερη τῶν πεπαιδευμένων κύκλων λογίων ποὺ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη διαλόγου ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ τὸν ἀναγνώστη του. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά. Ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν ποιητικῶν κειμένων πάνω σὲ ἀτομικὰ ἀντικείμενα ἢ ἀφιερώματα, συναντῶνται σὲ γνωστοὺς χώρους ταφικῶν μνημείων ὑψηλῶν προσώπων καὶ ἁπλώνονται σὲ ἄλλα μνημεῖα γιὰ νὰ ὑμνήσουν τὸ ἔργο τῶν ἱδρυτῶν ἢ καὶ σὲ μνημεῖα ἐπιβολῆς γιὰ νὰ διαιωνίσουν τὴ δόξα τῶν προσώπων. Ἀλλοῦ ὁ «κύκλος τῶν ἐπιγραμμάτων» ἀποκαλύπτει εὐρύτερους πνευματικοὺς κύκλους μὲ συμμετοχὴ προσώπων ποὺ ἀγαποῦν τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες. Τέλος ἡ αὐτόνομη ἔκφραση τῆς ἁγιολογικῆς παράδοσης στὴν Ἤπειρο τοῦ 13ου αἰώνα ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν Βίο τῆς Ἁγίας Θεοδώρας τῆς Ἄρτας, ἔργο τοῦ μοναχοῦ Ἰώβ.

Μέσα στὴν ταραγμένη ἐποχὴ τοῦ 14ου αἰ. ἐργάζεται στὴν Ἄρτα ἕνας ποιητὴς ποὺ ἀποφασίζει νὰ μεταφέρει στὴ δημώδη γλώσσα τὸν θρύλο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ὁ Κωνσταντῖνος Ἑρμονιακὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ Δεσποτικοῦ ζεύγους Ἰωάννη Β΄ Κομνηνοῦ Ἀγγέλου-Δούκα [Orsini] καὶ Ἄννας Παλαιολογίνας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πῆρε

ἐντολὴ νὰ μεταφράσει τὸ ἀκατανόητο στοὺς συγχρόνους ἀρχαῖο κείμενο.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Σερβοκρατίας σημαντικὰ φιλολογικὰ κείμενα εἶναι τὰ γραμμένα στὴν ἑλληνικὴ ἔγγραφα τοῦ Στεφάνου Δουσάν. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν περίοδο (1346, 1348, 1363, 1395) προέρχονται ἀποσπάσματα διαφόρων ἐγγράφων ποὺ ὑπογράφονται ἀπὸ γνωστὰ μέλη μεγάλων οἰκογενειῶν (Φιλανθρωπηνοί, Ἀψαράδες κτλ.) τῆς κοινωνίας τῶν Ἰωαννίνων.

Τὸ Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων εἶναι μιὰ τοπικὴ χρονογραφία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ ταυτόχρονα κι ἕνα ἀξιόλογο φιλολογικὸ μνημεῖο. Τὸ χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων προέρχεται ἴσως ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῶν Φιλανθρωπηνῶν, Στατηγοπούλων, Ἀψαράδων ποὺ ἐνίσχυσαν τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων.

Οἱ δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 15ου αἰώνα εἶναι γεμάτες ἀπὸ στρατιωτικὰ γεγονότα ἀνάμεσα στὸν ἡγεμόνα τῶν Ἰταλῶν διεκδικητῶν τοῦ χώρου Κάρολο Τόκκο καὶ τὴν ἀντίσταση τῶν Ἀλβανῶν στὴ Δυτικὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἤπειρο. Τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ γεγονότα περιγράφονται στὸ τελευταῖο γραπτὸ μνημεῖο ἑλληνικοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ λόγου ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου, τὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων. Οἱ 3.923 δεκαπεντασύλλαβοι στίχοι τοῦ Χρονικοῦ, γραμμένοι σὲ μιὰ γλώσσα καθημερινῆς ἐπικοινωνίας, καλύπτουν τὸ ἔπος τῆς οἰκογένειας τῶν Τόκκων ἀπὸ τὸν Λεονάρδο Α΄ Τόκκο (1375-77) ὣς τὶς πρῶτες συγκρούσεις τοῦ Καρόλου Α΄ Τόκκου μὲ τοὺς Παλαιολόγους στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο (1426-27).

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟ (19ος - 20ος αι.) ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΥΜΕ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΟΥΜΕ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, τὶς ἐπιστημονικὲς τάσεις καὶ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου μας. Ἡ πορεία τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο κατὰ τὸν 19ο καὶ 20ὸ αἰ. ἐπηρεάζει ἢ καὶ καθορίζεται ἀπὸ δύο βασικὲς παραμέτρους: α) τὴν πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὴν πνευματικὴ κίνηση στὴν Ἤπειρο αὐτοὺς τοὺς δύο ἰδιαίτερα φορτισμένους αἰῶνες, καὶ β) τὰ πνευματικὰ ρεύματα ποὺ κυριαρχοῦσαν στὴν Εὐρώπη καὶ τὶς γενικότερες τάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ὣς σήμερα. Ἀκόμη πρέπει νὰ τονιστῆ ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἠπείρου, παρὰ τὶς ποικίλες διαφοροποιήσεις καὶ ἰδιαιτερότητες, ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ γενικότερου φαινομένου τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τῶν μέσων χρόνων.

Ὁ 19ος καὶ ὁ 20ος αἰ. στὴν Ἤπειρο χαρακτηρίζονται ἀπὸ βαθύτατες ἀνακατατάξεις καὶ ἐθνικές, πολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές, ποὺ ἀναπόφευκτα ἐπηρέασαν ἄμεσα τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη αὐτοῦ τοῦ ἀκραίου καὶ ἰδιαίτερα εὐαίσθητου χώρου: Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἵδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους (1821-1830), ἀπελευθέρωση καὶ ἐνσωμάτωση στὸ ἐθνικὸ κορμὸ τμήματος τῆς Ἠπείρου ὣς τὴν Ἄρτα (1881), Βαλκανικοὶ Πόλεμοι καὶ ἀπελευθέρωση τῶν Ἰωαννίνων μὲ τὴν περιοχή τους (1913), Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1940-45) καὶ Ἐμφύλιος Πόλεμος (1945-1949) -κορυφαῖα γεγονότα, ποὺ ὁρισμένα εἶχαν ὡς θέατρο τῶν ἐπιχειρήσεων τὴν Ἤπειρο καὶ ὁπωσδήποτε ὅλα ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς περιοχῆς. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 20ου αἰώνα, ἐποχὴ γενικὰ εἰρηνική, καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας στὴν Ἤπειρο ὑπῆρξε ἡ ἵδρυση τῆς Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν (1953) καὶ βέβαια τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (1964).

Ὁ τόπος αὐτὸς ἔχει μεγάλη πνευματικὴ παράδοση καὶ παράδοση παιδείας, ποὺ ἄγγιξε τὸ θρύλο: τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, παρὰ τὸ καταπιεστικὸ διοικητικὸ σύστημα καὶ τὸν οἰκονομικὸ παρεμβατισμὸ τῶν Ὀθωμανῶν κυριάρχων, παρὰ τὶς δηλώσεις καὶ τὰ σκληρὰ ἀντίποινα ποὺ ἀκολουθοῦσαν κάθε ἐξέγερση, ἡ Ἤπειρος καὶ ἰδιαίτερα τὰ Γιάννενα γνώρισαν μεγάλη οἰκονομικὴ ἄνθηση καὶ εἶχαν ἐκπληκτικὴ πνευματικὴ παρουσία. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη ὀφείλεται ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἀδιάκοπη ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση καὶ στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν τὰ ἑκάστοτε πνευματικὰ ρεύματα ποὺ κυοφοροῦνταν στὴν Εὐρώπη, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν καίρια συμβολὴ τῶν ξενιτεμένων Ἠπειρωτῶν καὶ στὴ γόνιμη πολιτιστικὴ δρα-

στηριότητα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ.[1]

Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ παράδοση συνεχίστηκε τὸν κρίσιμο 19ο αἰ. καὶ ἀποτέλεσε ἕνα στέρεο ὑπόβαθρο στὶς προσπάθειες γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς Ἠπείρου καὶ στὴν ἀνάγκη τῶν Ἠπειρωτῶν γιὰ αὐτογνωσία, ἀνάγκη ποὺ ἀνταποκρινόταν ἐξάλλου σὲ γενικότερο πνευματικὸ αἴτημα. Γιατὶ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῶν ἀγώνων τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιὰ ἐθνικὴ ἑνότητα καὶ ἐθνικὴ ὁλοκλήρωση, κυριαρχοῦσε στὴν Εὐρώπη ὁ *Ρωμαντισμός*, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῶν νεώτερων χρόνων. Ἡ Ρωμαντικὴ κίνηση, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰδέας τοῦ ἔθνους, εἰσήγαγε νέες μεθόδους καὶ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ παρελθόντος καί, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν διαφωτισμό, χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἱστορία καὶ τὴ στροφὴ στὴ μελέτη τοῦ Μεσαίωνα. Ἡ συστηματικὴ ἔκδοση βυζαντινῶν καὶ δυτικῶν μεσαιωνικῶν πηγῶν, φιλολογικῶν καὶ διπλωματικῶν, συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὴ γνώση μας γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα: περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὴ μνημειώδη γιὰ τὴν ἐποχή της σειρὰ τῆς Βόννης, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*[2], τὴν ἔκδοση ἐγγράφων τῶν G.L. Fr. Thomas - G. M. Tafel[3] καὶ τῶν M. Miklosich - J. Müller[4], καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κ. Σάθα[5] –ἐκδόσεις πού, χωρὶς νὰ ἀποβλέπουν εἰδικὰ στὴ μελέτη τῆς Ἠπείρου, παρεῖχαν χρήσιμο ὑλικὸ γιὰ μιὰ οὐσιαστικότερη προσέγγιση τῆς ἱστορίας τοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου κατὰ τοὺς μέσους χρόνους.

Ὡστόσο τὸν 19ο αἰ., παρὰ τὴ γενικότερη τάση γιὰ τὴ σπουδὴ τοῦ Μεσαίωνα, οἱ μελέτες γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο εἶναι περιορισμένες καὶ σποραδικές. Ὑπῆρχαν βέβαια φιλίστορες περιηγητές, ὅπως ὁ François Pouqueville[6], ὁ Thomas Smart Hughes[7], ὁ William M. Leake[8], οἱ ὁποῖοι κατέγραψαν καὶ διέσωσαν στοιχεῖα, ποὺ ἀποτελοῦν πολύτιμες καὶ κάποτε μοναδικὲς μαρτυρίες γι' αὐτὸ τὸν ἱστορικὸ χῶρο. Ὑπῆρχαν ἐπίσης, συνεχίζοντας τὴ μακρὰ ἠπειρωτικὴ παράδοση, οἱ τοπικοὶ λόγιοι καὶ ἱστοριοδίφες, ὅπως ὁ Ἰ. Λαμπρίδης[9], ὁ

1. Βλ. σχετικὰ Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Ἡ Ἤπειρος στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀναγέννηση*, Ἰωάννινα, 1982, μὲ τὴ βιβλιογραφία.

2. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐμπνευστὴς τῆς σειρᾶς, ποὺ ἄρχισε τὸ 1828, ὑπῆρξε ὁ Berthold Niebuhr, ποὺ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ ρωμαντικὴ κίνηση καὶ τὴ νέα ἀντίληψη τῆς ἱστοριογραφίας: πρβλ. E. Fueter, *Histoire de l' historiographie moderne*, Παρίσι, 1914, σελ. 502.

3. G. L. Fr. Thomas-G. M. Tafel, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante von neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts*, I-II, Βιέννη, 1856 (ἐπανέκδ. Amsterdam, 1964).

4. M. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Βιέννη, 1860-1890.

5. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, I-VII, Βενετία-Παρίσι-Ἀθήνα, 1872-1894 (ἐπανέκδ. Hildesheim-New York, 1972).

6. Fr. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Παρίσι, 1821.

7. Th. Smart Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, Λονδίνο, 1820, *Voyage à Jannina*, Παρίσι, 1821.

8. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο, 1835.

9. Ἰ. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, Ἀθήνα, 1870 καὶ *Ἠπειρωτικαὶ Μελέται Α΄. Περιγραφὴ τῆς πόλεως Ἰωαννίνων*, Ἀθῆναι, 1887 (=*Ἠπειρωτικὰ Μελετήματα*, ἔκδ. ΕΗΜ, Ἰωάννινα, 1971), ὅπου σημαντικὰ στοιχεῖα τοπογραφικὰ καὶ τοπωνυμιολογικά.

μητροπολίτης Ἄρτης Σεραφεὶμ [Ξενόπουλος] ὁ Βυζάντιος[10] κ.ἄ., πρόκειται ὅμως γιὰ μεμονωμένες περιπτώσεις ποὺ εἶχαν συνήθως ὡς ἀφετηρία τὴν εὔλογη ἐπιθυμία τῶν μελετητῶν νὰ ἐρευνήσουν καὶ νὰ κάνουν γνωστὴ τὴν ἱστορία τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τους. Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια ἀναφέρω ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ,[11] τοῦ Ἰ. Ρωμανοῦ[12] καὶ κυρίως τοῦ Ἀντ. Μηλιαράκη,[13] οἱ ὁποῖοι βέβαια ἐργάστηκαν μὲ βάση τὰ ὡς τότε γνωστὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὶς ἐπιστημονικὲς μεθόδους, τὶς ἀντιλήψεις καὶ θεωρητικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς τους. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁρισμένοι ξένοι ἱστορικοὶ στὰ ἔργα τους γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα καὶ τὸ Βυζάντιο ἀναφέρονται σύντομα ἢ ἐκτενέστερα σὲ θέματα τῆς Ἠπείρου, ὅπως ὁ K. Hopf,[14] ὁ ὁποῖος σὲ δύο ἔργα του ἀφιερώνει σημαντικὲς σελίδες στὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο. Γενικὰ ὅμως τὴ διεθνὴ ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰ. δὲν ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα ἡ μελέτη καὶ ἔρευνα θεμάτων ἠπειρωτικῶν.

Στὴν καμπὴ τοῦ αἰώνα καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ, ὅταν διεθνῶς ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἀναπτυσσόταν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ *ἱστορικοῦ*, παρατηρεῖται στροφὴ στὴ μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν πηγῶν, τῶν ὁποίων ἐξαίρεται ἡ πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὴ θεμελίωση κάθε ἱστορικῆς ἔρευνας. Αὐτὴ τὴν τάση, τὴ νέα ἀντίληψη στὴ μέθοδο καὶ τὴ μελέτη τῶν μέσων χρόνων ἐκφράζει ὁ κορυφαῖος Ἠπειρώτης ἱστορικὸς Σπυρίδων Λάμπρος, ποὺ μὲ ἀκάματο πάθος ἀνίχνευσε καὶ ἔφερε στὸ φῶς, μελέτησε καὶ ἐξέδωσε ἑκατοντάδες ἀνέκδοτες φιλολογικὲς καὶ ἀρχειακὲς πηγές.[15] Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Ρωσία, ὁ V.G. Vasiljevskij, ὁ ἱδρυτὴς τῶν *Vizantijskij Vremennik* (1894) καὶ ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ἔστρεψαν τὴν προσοχή σὲ μιὰ ἐξέχουσα πνευματικὴ μορφὴ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου, τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, καὶ ἐξέδωσαν γιὰ πρώτη φορὰ κείμενά του.[16]

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἠπείρου, καὶ κυρίως τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου, παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ διεθνῶς, παρατηρεῖται

10. Σεραφεὶμ [Ξενόπουλου] τοῦ Βυζάντιου, *Δοκίμιο ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ τῆς ὡσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Ἀθήνα, 1884.

11. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν*, Ἀθήνα, 1856-57 (2η ἔκδ. 1969).

12. Ἰ. Ρωμανοῦ, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἱστορικὴ πραγματεία*, Κέρκυρα, 1885 (ἀνατ. Κέρκυρα, 1959).

13. Ἀντ. Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήνα, 1898.

14. K. Hopf, *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, I-II, Λιψία, 1867-68 καὶ *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues pupliées avec notes et tables généalogiques*, Βερολίνο, 1878.

15. Βλ. Κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Σπ. Λάμπρου ἀπὸ τὴν Καλλιόπη Γιοτσαλίτου, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 14 (1917-1920), 145-260.

16. V.G. Vasiljevskij, "Epirotica saeculi XIII", *VV* 3 (1896), 233-299. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου", *Βυζαντὶς* 1 (1909), 3-30. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Noctes Petropolitanae. Sbornik vizantijskih tekstow XII-XIII vekou* (Συλλογὴ βυζαντινῶν κειμένων 12ου-13ου αἰ.), Ἁγ. Πετρούπολη, 1913.

ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τῶν μέσων χρόνων στὴν Ἤπειρο. Ἀπὸ τοὺς Ἠπειρῶτες μελετητὲς περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὸν Χρῆστο Σούλη (1892-1951), μὲ τὴ μεγάλη καὶ πολύπλευρη προσφορὰ καὶ τὸν ἱστοριοδίφη Νικόλαο Μυστακίδη (1863-1930). Μὲ πρωτοβουλία τοῦ φωτισμένου μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σπυρίδωνα Βλάχου ἄρχισε τὸ 1926 ἡ ἔκδοση τῶν *Ἠπειρωτικῶν Χρονικῶν*, ποὺ ἀποτελοῦν ὣς σήμερα παρὰ τὶς ἀναπόφευκτες διακοπές, ἕνα σημαντικὸ ἐπιστημονικὸ βῆμα μὲ ἀξιόλογες μελέτες ποὺ προάγουν τὴ γνώση μας σὲ θέματα ἠπειρωτικά. Ὡστόσο, μόνο μετὰ τὸ 1950 οἱ σπουδὲς καὶ ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο ἀναπτύχθηκαν συστηματικά, σὲ μιὰ γενικότερη ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ οὐσιαστικὴ ἀνανέωση ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ προβληματικῆς.

Πράγματι, στὴ σύγχρονη ἐποχὴ τὶς ἱστορικὲς σπουδὲς χαρακτηρίζει διεύρυνση τῆς θεματικῆς, διεπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ διενθὴς συνεργασία. Τὸ πεδίο τῆς ἔρευνας τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ διευρύνθηκε σημαντικὰ σὲ τομεῖς ποὺ ὣς τώρα εἶχαν περιορισμένα ἢ δὲν εἶχαν καθόλου ἀπασχολήσει τοὺς μελετητές, ὅπως εἶναι ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία, ἡ τοπωνυμιολογία καὶ ἡ μελέτη τῶν οἰκισμῶν καὶ τῆς δυναμικῆς τοῦ χώρου, ἡ οἰκονομία καὶ οἱ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς κοινωνίας, τὸ δίκαιο καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ ὁ καθημερινὸς βίος κ.ἄ. Ἡ ἔρευνα ἑδράζεται ὁλοένα καὶ περισσότερο σὲ διεπιστημονικὰ δεδομένα, στὴ συγκριτικὴ μελέτη καὶ στὴ συνεργασία σὲ κλίμακα διεθνῆ. Ἡ ἔκδοση ἢ ἡ ἐπανέκδοση καὶ μελέτη τῶν πηγῶν, φιλολογικῶν, ἀρχειακῶν, διπλωματικῶν, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, παράλληλα μὲ τὴ μεγάλη προσφορὰ τῆς ἀρχαιολογίας, ποὺ πλουτίζει διαρκῶς μὲ νέα εὑρήματα τὴ γνώση μας, συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων καὶ στὴν ἀνανέωση μεθόδων καὶ ὀπτικῆς. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἀνανεώθηκε ἐπίσης ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ μελέτη τῆς τοπικῆς ἱστορίας, ποὺ ἐπιχειρεῖται νὰ ἐνταχθεῖ σὲ εὐρύτερα πλαίσια. Στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη δὲν ὑπάρχουν στεγανὰ -ἀντίθετα ὑπάρχουν ἀλληλεξαρτήσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις γεγονότων καὶ φαινομένων. Ἔτσι ἔχει γίνει κατανοητὸ ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας μιᾶς περιοχῆς συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴν καλλύτερη κατανόηση καὶ τὴν ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση συναφῶν θεμάτων τῆς γενικῆς ἱστορίας καὶ στὴν ἐπίλυση γενικότερων ἱστορικῶν προβλημάτων. Αὐτὲς οἱ τάσεις ἐπηρέασαν καίρια τὴ μελέτη καὶ ἔρευνα γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο, ποὺ γνωρίζει σήμερα ἐντυπωσιακὴ πρόοδο. Ἐπιστήμονες, Ἕλληνες καὶ ξένοι, ἀλλὰ καὶ Ἠπειρῶτες λόγιοι καὶ ἱστοριοδίφες, μελετοῦν συστηματικὰ γενικότερα ἢ πιὸ ἐξειδικευμένα θέματα τῶν μέσων χρόνων τῆς Ἠπείρου. Εἶναι μεγάλος ὁ ἀμητὸς καὶ μακρὺς ὁ κατάλογος. Παραλείποντας πολλὰ καὶ σημαντικὰ ὀνόματα, θὰ σταθῶ μόνο στὴν προσφορὰ τοῦ Λ. Βρανούση καὶ τοῦ Σωτ. Δάκαρη καὶ ἀπὸ τοὺς ξένους τοῦ S. Schirò, τοῦ N. Hammond, τοῦ D. M. Nicol. Καὶ βέβαια θὰ τονίσω τὴ μεγάλη συμβολὴ τῆς Ἑταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, ποὺ πέρα ἀπὸ τὸ εὐρύτερο καὶ πολύπλευρο κοινωνικό της ἔργο, ἀποτελεῖ σπουδαία ἑστία πνευματική, ποὺ μὲ διαλέξεις, ἐπιστημονικὲς συναντήσεις καὶ ἐκδόσεις μελετῶν συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴ μελέτη τοῦ παρελθόντος τῆς Ἠπείρου.

Σταθμὸ στὴν ἀνάπτυξη τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν στὴν Ἤπειρο ἀποτελεῖ ἡ ἵδρυση τῆς

Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Φυτώριο νέων ἐπιστημόνων, ἡ Σχολὴ ἀντικατοπτρίζει τὶς νέες διεθνεῖς ἐπιστημονικὲς τάσεις καὶ μεθόδους γιὰ τὴ μελέτη τοῦ παρελθόντος. Τὸ ἀξιόλογο ἐρευνητικὸ ἔργο τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα, ἡ ὀργάνωση σεμιναρίων καὶ συμποσίων καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς συνεργασίες μὲ τὴ διεθνῆ ἐπιστημονικὴ κοινότητα, προάγουν καὶ ἀνανεώνουν τὴ γνώση μας γιὰ τὴ Μεσαιωνικὴ Ἤπειρο. Βέβαια μένουν ἀκόμη πολλὰ νὰ γίνουν. Γιατί, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι, παρὰ τὰ μέχρι σήμερα ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα, ἡ γνώση μας γιὰ τοὺς μέσους χρόνους στὴν Ἤπειρο εἶναι ἄνιση καὶ ἀπὸ ἄποψη θεματικῆς καὶ κυρίως ἀναφορικὰ μὲ ὁρισμένες ἐποχὲς τῆς χιλιόχρονης ἱστορίας της, ἰδιαίτερα αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Αὐτὸ σὲ μεγάλο βαθμὸ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη ἀντίστοιχων πηγῶν. Ἕνας ἀπολογισμὸς τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν δεδομένων θὰ ἦταν, νομίζω, χρήσιμος γιὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα.

Σ' αὐτὴ τὴ σύντομη παρουσίαση, ἐπιχείρησα νὰ ἐπισημάνω τελείως ὑπαινικτικὰ τὰ πλαίσια καὶ τὴν πορεία ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στὴ μελέτη τῆς Μεσαιωνικῆς Ἠπείρου. Οἱ ἐπισημάνσεις ἦταν βέβαια πολὺ γενικές, μὲ πολλὲς ἀναπόφευκτα παραλείψεις.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

Εἰς μνήμην Μίλτου Γαρίδη
(† 6.4.1996)

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ δίνει τίς κύριες γραμμές τῆς σχετικῆς συζήτησης στρογγυλῆς τράπεζας καί παρέχει περιορισμένη βιβλιογραφική τεκμηρίωση· σέ τοῦτο ὀφείλεται καί ἡ κάπως πυκνή διατύπωση. Ὁ ἀναγνώστης πού θά διερωτηθεῖ τί θέση ἔχει ἡ μεταβυζαντινή τέχνη σέ μία συζήτηση γιά τή μεσαιωνική Ἤπειρο, ἄς θυμηθεῖ ὅτι τό «Μεταβυζάντιο» νοεῖται ὡς προέκταση τοῦ Βυζαντίου, ἰδιαίτερα γιά τίς τουρκοκρατούμενες περιοχές.

Βιβλιογραφικές συναγωγές: Πολύτιμες εἶναι οἱ σύγχρονές μας τῶν *Δρούλια-Κόντη* καί τῶν *Βακατσᾶ-Κολιοῦ-Σκουλίδα*, ὅπου ἔχει ἀποθησαυριστεῖ μέγα μέρος τῶν μελετῶν πού ἀφοροῦν τό ἐδῶ πεδίο ἔρευνας.

Οἱ πρῶτες συστηματικές ἔρευνες ἔγιναν στόν μεσοπόλεμο, παράλληλα μέ τή μελέτη τῆς λαϊκῆς τέχνης (*Ἀ. Ξυγγόπουλος*, 1926, γιά τίς μονές στό Νησί Ἰωαννίνων, *Ἀ. Ὀρλάνδος*, 1936, γιά τά μεταβυζαντινά μνημεῖα Ἄρτας). Ἕως τότε, πληροφοριακό ὑλικό ἀντλοῦμε κυρίως ἀπό ντόπιους λογίους (*Π. Ἀραβαντινό*, *Ἰ. Λαμπρίδη*, *Χ. Σούλη κ.ἄ.*).
Γενική σύνοψη: Παρέχεται ἀπό τόν *Τριανταφυλλόπουλο*, 1997 (τό κείμενο σέ συντομευμένη μορφή)· ἀντίστοιχα γιά τήν Αἰτωλοακαρνανία ὑπάρχει ἡ σύνοψη τοῦ *Ἀ. Παλιούρα*, 1985.
Ἐπισκοπήσεις -βιβλιογραφίες: Λείπουν οἱ συνολικές καί συστηματικές, μέ κριτικό μάτι· συνήθως βιβλιοπαρουσιάσεις (κυρίως στά *Ἠπειρωτικά Χρονικά* τῆς τελευταίας περιόδου).
Τοπωνυμικό: Ἀπουσιάζει συστηματική λεξικογραφική παρουσίαση παλαιῶν καί νέων τοπωνυμίων (πρβλ. ἐλλιπεῖς ὡς πρός αὐτό ἐπανεκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ *Π. Ἀραβαντινοῦ* ἤ τοῦ *Ἰ. Λαμπρίδη*).

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ: Α) Ναοί καί μοναστήρια: Διαθέτουμε μεμονωμένες μελέτες γιά τύπους καί μορφολογία οἰκημάτων (*Ἀ. Ὀρλάνδος/Orlandos* 1972, *Π. Βοκοτόπουλος*, *Κ. Οἰκονόμου* κ.ἄ., κυρίως στήν πεντάτομη –μέχρι τώρα– περιοδική ἔκδοση τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου)· αὐτοτελεῖς συνθετικές ἐργασίες δέν ἔχουν δεῖ ἀκόμη τό φῶς. Λείπουν λ.χ. *συντάγματα* κατά ἐποχές καί τύπους, ὅπως καί συνολική ἐξέταση γιά τήν ἐξέλιξη τῆς μορφολογίας καί τυπολογίας. Ζητήματα ὅπως ἡ καταγωγή τῆς μεταβυζαντινῆς τρίκλιτης βασιλικῆς (πρβλ. *Φ. Κεφαλλωνίτου-Κωνστάντιου*), ἡ ἐπιβίωση τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγε-

γραμμένου, ἡ ἔκταση τοῦ ἀθωνικοῦ τύπου, ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν μοναστηριακῶν προσκτισμάτων, ἡ γεωγραφική κατανομή τῶν τύπων, κατάλογος τῶν ἐπωνύμων μαστόρων, τά ἔργα τῶν συντεχνιῶν ἐντός καί ἐκτός Ἠπείρου κ.τ.ὅ., παραμένουν ἀτελῶς διερευνημένα.

Β) Κοσμική (ὀχυρώσεις, γέφυρες, οἰκίες, ὑδρευτικά συστήματα, λουτρά, ὁδοποιΐα, πολεοδομικά οἰκισμῶν κλπ.): Σέ πρώιμο ἀκόμη στάδιο ἡ μελέτη τους, συχνά ἀπό ἐρασιτέχνες. Ἀτελῶς μελετημένα ὡς σύνολο παραμένουν καί τά ἰσλαμικά· ἑβραϊκά σώζονται ἐλάχιστα καί εἶναι ἀτελέστατα ἤ καθόλου μελετημένα.

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ. Θεωρητικά, ἡ ἐπιστήμη (πρέπει νά) ἀναπνέει στό ὀξυγόνο τῆς κριτικῆς καί τῆς ἀμφισβήτησης, ὡστόσο ὡς προαπαιτούμενο τῆς συζήτησης θά θύμιζα τήν παλιά, μόνιμης ἰσχύος ρήση τοῦ F. M. Cornford: «Ὅλοι ἐπιτρέπουν σέ κάποιον νά εἶναι ἔξυπνος – ἀρκεῖ νά μήν εἶναι ἔξυπνος εἰς βάρος τους» (*Ἀκαδημαϊκή μικρογραφία. Ὁδηγός πανεπιστημιακῆς πολιτικῆς γιά νέους*, μτφρ. Π. Καλλιγᾶ, Ἀθήνα, 1992, σ. 22). Ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης ἐλπίζω θά συμφωνήσει ὅτι θεώρησα ἀπαραίτητη τήν προειδοποίηση.

Α) Τοιχογραφίες: Γιά τήν πρώιμη ζωγραφική (ἀπό τό 6΄ ἥμισυ 15ου αἰ. ἕως τή δεκαετία τοῦ 1540: δράση Ξένου Διγενῆ, πιθανά ἔργα «Σχολῆς Καστοριᾶς», μεμονωμένοι ντόπιοι ζωγράφοι) τό ὑλικό παραμένει ἀτελῶς γνωστό.

Τή δεύτερη φάση (δεκαετία 1540 καί ἑξῆς) εὔλογα μονοπώλησε ἡ δράση τῆς «θηβαϊκῆς σχολῆς» (Κράψη, Βελτσίστα, Νησί Ἰωαννίνων). Προκαταρκτικές μελέτες, βάσει ἀνεπαρκοῦς ὑλικοῦ, ἔγιναν ἀπό τούς *Δ. Εὐαγγελίδη*, *Ἀ. Ξυγγόπουλο*, *Μ. Χατζηδάκη* (1953, 1974-1975). Ἀκολούθησε σειρά διατριβῶν γιά τήν ἐν γένει δράση τῆς «σχολῆς»–κατά χρονολογική διαδοχή: τῆς *Ε. Δεληγιάννη-Δωρῆ (Deliyanni-Doris)* γιά τόν Ὅσιο Μελέτιο Κιθαιρῶνος (1975), τῆς *Θ. Λίβα-Ξανθάκη* γιά τή Μ. Ντίλιου (1980), τοῦ *Γ. Γούναρη* γιά τή Ρασιώτισσα Καστοριᾶς (1980), τῆς *Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου* γιά τή Μ. Φιλανθρωπηνῶν (1983), τῆς *Ἀ. Σταυροπούλου-Μακρῆ* (*Stavropoulou-Makri*) γιά τή Βελτσίστα (1989), τοῦ *Ἀ. Σέμογλου (Semoglou)* γιά τόν Ἅγ. Νικόλαο Μεγίστης Λαύρας (1998), τῆς *Τ. Κανάρη* γιά τή Μονή Γαλατάκη (1996/1997· τήν ἀνέκδοτη διατριβή της, Παρίσι 1998, δέν τή γνωρίζω), τέλος πρόδρομη ἀνακοίνωση γιά διερεύνηση ἔργων στήν καθαυτό περιοχή τῶν Θηβῶν (*Χ. Κοιλάκου*, 1999). Στά ἐνδιάμεσα ἐπιχειρήθηκαν συνόψεις τῶν ζητημάτων καί σέ ἄλλες ἐργασίες (*Μ. Χατζηδάκης* 1987, *Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου* 1991/1992, *Μ. Γαρίδης/Garidis* 1982, 1989, *Μ. Γαρίδης-Ἀ. Παλιούρας* 1993, *Δ. Τριανταφυλλόπουλος* 1989, 1992, 1994, 1997). Πρόσφατα, μετὰ τὴν παράδοση τοῦ παρόντος κειμένου στὴ Σύνταξη, τυπώθηκαν καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου γιὰ τὸ Νησὶ Ἰωαννίνων (Μονές Νήσου Ἰωαννίνων 1999). Ὁ τρόπος ὡστόσο μέ τόν ὁποῖο τέθηκαν ἕως σήμερα τά προβλήματα δυσχεραίνει τήν προσπάθεια νά ξεκαθαρισθοῦν τά πράγματα. Ἐπισημαίνω μερικές δυσμενεῖς συγκυρίες:

- Ἀπουσιάζει ἡ πλήρης δημοσίευση σημαντικῶν βυζαντινῶν τοιχογραφημένων συνόλων (λ.χ. Κωστάνιανης, Μολυβδοσκέπαστης, ναῶν Ἄρτας, Ἀπόλπενας Λευκάδας), συνεπῶς γνωρίζουμε μέρος μόνο τῆς προηγούμενης τοπικῆς παράδοσης.

- Μεταβυζαντινά ἠπειρωτικά μνημεῖα, πού ἔχουν συσχετισθεῖ μέ τή «σχολή τῶν Θηβῶν» (ὅπως: νάρθηκες τῆς Μ. Φιλανθρωπηνῶν, Μ. Ἐλεούσης τοῦ Νησιοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Κράψης), παραμένουν οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτα, ὅπως καί μνημεῖα τῶν ἴδιων ἤ ἄλλων ζωγράφων ἐκτός Ἠπείρου (Μετέωρα, Μονή Ζάβορδας κλπ.). Τέλος ἄλλα ἠπειρωτικά μνημεῖα τοῦ 16ου αἰώνα εἶναι ἀτελῶς γνωστά (Δελβινάκι, Καρίτσα κ.ἄ.).
- Μνημεῖα χρονολογικῶς μεταγενέστερα ἔχουν μελετηθεῖ πρίν ἀπό τά προγενέστερά τους· τοῦτο ἀκυρώνει ὄχι ἀσήμαντο μέρος τῶν σχετικῶν μελετῶν. Παράδειγμα ἐναργές: Μονή Φιλανθρωπηνῶν τοῦ 1542: ἔκδοση –μέ μέρος μόνο τῶν τοιχογραφιῶν– στά 1983, Μονή Ντίλιου τοῦ 1543: ἐκτύπωση στά 1980. Περιορίζομαι στά δύο αὐτά παραδείγματα, ἐπειδή ἡ μεταξύ τους σχέση δέν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, ἐνῶ παραμένει ἀνοικτό πρόβλημα ἡ σχέση τους μέ τούς Θηβαίους ζωγράφους. Τά ἀλληλοσυγκρουόμενα συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ἀπόδοση τῶν ἔργων αὐτῶν (σύγκρινε λ.χ. συμπεράσματα μελετῶν *Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου*, *Γαρίδη*, *Παλιούρα-Γαρίδη*, *Γούναρη*, *Λίβα-Ξανθάκη*, *Σέμογλου*, *Σταυροπούλου-Μακρῆ*, *Χατζηδάκη*· πρβλ. τόν συνοπτικό πίνακα στόν *Semoglou* 1998, «Partie II: Annexes: Liste des monuments du 16e siècle») ὀφείλονται ἀσφαλῶς καί σέ αὐτό τό γεγονός.
- Τό σύνδρομο τῆς πλήρους συμμόρφωσης πρός τά κελεύσματα "αὐθεντιῶν" ὤθησε σέ ἀκροβατικούς συλλογισμούς καί ἀκροσφαλῆ συμπεράσματα. Ἡ ἀπό τριακονταετίας καί ἑξῆς ἐπίμονη ἄρνηση τοῦ *Μ. Χατζηδάκη* (1966/1969, 1972, 1987), νά δεχθεῖ τά συμπεράσματα τοῦ *Δ. Πάλλα* (1966, 1972, 1975/1976), ὅτι στά μεγάλα κέντρα τῆς Τουρκοκρατίας (Κων/πολη, Θεσσαλονίκη, Ἰωάννινα, Ἄρτα) δέν σταμάτησε ἡ παραγωγή ζωγραφικῶν ἔργων στήν πρώιμη Τουρκοκρατία, ὁδήγησε τούς μελετητές μιᾶς ὁμάδας στό ἑξῆς: Ἀφενός σέ ἀποσιώπηση τοῦ προβλήματος (ἔμμεση δηλαδή *damnatio memoriae* τοῦ ἀντιπάλου τῆς "αὐθεντίας"), ἀφετέρου σέ λεκτικές ἀκροβασίες, προκειμένου νά ἀποφευχθεῖ ἡ ρητή διατύπωση ἑνός ὀφθαλμοφανοῦς γεγονότος. Ὅτι δηλαδή μερικά ἔργα τοῦ Νησιοῦ (ἀρχική φάση –1542– τοιχογραφιῶν τῆς Φιλανθρωπηνῶν, τοιχογραφίες Ντίλιου), μέ τό ἀριστοκρατικό-ἀστικό ὕφος τους, εἶναι προϊόντα ἐργαστηρίων τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου γνωρίζουμε ὅτι ἀνέκαθεν ἀπολάμβαναν προνομίων οἱ *εὐγενεῖς* Καστρηνοί, ὅπως τέτοιοι ἀκριβῶς ἦσαν οἱ Φιλανθρωπηνοί καί οἱ Στρατηγόπουλοι, πού ἀνήγειραν τίς μονές στό διπλανό Νησί. Δέν πρέπει νά ἐκπλήσσεται κανείς ὅταν καί γιά αὐτές τίς νεώτερες ἀπόψεις (λ.χ. *Τριανταφυλλόπουλος*, 1994, 1997 –γιά τή χρονολόγηση τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος καί τῶν πρώτων τοιχογραφιῶν τῆς Μ. Φιλανθρωπηνῶν στά 1542 καί ὄχι στά 1531/2· ἀναλυτικότερα γιά τίς τοιχογραφίες Φιλανθρωπηνῶν καί Ντίλιου *ὁ ἴδιος*, 1999– ἤ ἀνάλογες τοῦ *Σέμογλου/Semoglou*) ἐξακολουθεῖ ἡ τακτική ἀποσιώπησης καί παράκαμψης.

Ἡ *νεώτερη μνημειακή ζωγραφική* (17ος αἰ. καί ἑξῆς) ἔχει ἐπικεντρωθεῖ στό πρόβλημα τῶν συντεχνιῶν ζωγράφων. Ἡ δράση τῶν Λινοτοπιτῶν (ἀπό τή Μακεδονία) στήν Ἤπειρο, στό ἔργο τῶν ὁποίων νομίζω ὅτι πρέπει νά ἐνταχθοῦν καί οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Κορωνησίας (πρβλ. *Ἀ. Ὀρλάνδος*, 1969), ἐξετάστηκε στή διατριβή τῆς *Ἀ. Τούρτα* (1991), ἡ τῶν Καπεσοβιτῶν στήν ἀνέκδοτη διατριβή τοῦ *Δ. Κωνστάντιου* (1997)· γιά τούς ἀκόμη νεώτερους Χιονιαδίτες ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἡ ἀνεπαρκής μελέτη τοῦ *Κ. Μακρῆ* (1981). Ἡ

δράση τῶν ὑπολοίπων συντεχνιῶν (ἀπό Καλαρρύτες, Κορύτιανη, Λοζέτσι, Φορτόσι κλπ.) ἐντός καί ἐκτός Ἠπείρου ἤ ἡ δράση ἔξωθεν ἐρχομένων συντεχνιῶν (λ.χ. ἀπό Σαμαρίνα, Πελοπόννησο κλπ.) παραμένει στά ζητούμενα τῆς ἔρευνας.

Μία γενική παρατήρηση γιά ὅλες τίς ἐκδεδομένες διατριβές, πού ἀναφέρθηκαν ἐν σχέσει μέ τή μνημειακή ζωγραφική στή μεταβυζαντινή Ἤπειρο, εἶναι ἡ σχεδόν δουλική προσκόλληση στήν πεπαλαιωμένη, ἀνεπαρκή εἰκονογραφική μέθοδο τοῦ *G. Millet* (1916), ὁ περιορισμός δηλαδή στήν εὕρεση τῶν παραλλήλων ἤ τῶν ἀντιγραφομένων πρωτοτύπων καί παράλληλα στήν ἐξέλιξη τοῦ στύλ. Τό ἐν γένει πνευματικό καί ἰδιαίτερα τό θρησκευτικό–θεολογικό–λατρευτικό ὑπόβαθρο τῆς ἐποχῆς ἀγνοεῖται κατά κανόνα, οἱ νέες ἰδέες καί ρεύματα ἐξηγοῦνται μόνο τεχνοϊστορικά ἤ ἀγνοοῦνται (λ.χ. ρόλος τῶν ὁμολογιῶν, τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων, τῶν εἰκόνων ἰδιωτικῆς εὐλάβειας, -Andachts bilder-, τῶν προσκυνημάτων, τῶν ἀλλαγῶν τῆς λατρείας, τῶν εὐσεβιστικῶν ρευμάτων κλπ.). Παρά τό ὅτι ἔχουν κυκλοφορήσει καί στόν τόπο μας ἐργασίες εἰκονολογικές καί δομολογικές, αὐτές ἀγνοοῦνται καί ἀποσιωπῶνται, ἐφόσον δέν συμβαδίζουν μέ τήν πεπατημένη ἤ κρατοῦν κριτική στάση. Εἶναι ἐνδεικτικό λ.χ. ὅτι οἱ περισσότερες ἀπό τίς μετά τό 1985 ἐκδεδομένες ἐργασίες ἀγνοοῦν τήν προβληματική ἤ τίς ἀπαντήσεις πού ἔχουν δοθεῖ γιά πολλά μεταβυζαντινά εἰκονογραφικά θέματα, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπαναπροβάλλονται αὐτά ὡς ἄλυτα (λ.χ. γονυπετής Θεοτόκος στή Γέννηση, σαλπιγκτές σέ σκηνές Παθῶν, λιποθυμία Θεοτόκου κατά τή Σταύρωση ἤ τήν Ἀποκαθήλωση, «δυτική» Ἀνάσταση, Θεία Μετάληψη, καί ἄλλα πολλά· πρβλ. γιά τά περισσότερα ἀπό αὐτά σέ ἐργασίες τοῦ *ὑπογράφοντος*).

Ἡ ζωγραφική τῆς *Ὄψιμης Τουρκοκρατίας* (18ος *αἰ.*–1913) παραμένει ἀκόμη στά ἀζήτητα («ἐποχή παρακμῆς», κατά τόν ἀντιεπιστημονικό ἀφορισμό παλαιοτέρων μελετητῶν!). Ὡστόσο ἀντιμετωπίζοντάς την μέ σύγχρονη ὀπτική, ἀκόμη καί τά κοσμικά θέματα σέ ἐκκλησιαστικά ἤ μή κτίσματα (πρβλ. τήν πολύτιμη ἔκδοση τοῦ ἀείμνηστου *Μ. Γαρίδη*, 1996, ἤ τή συναφή μελέτη τῆς *Φ. Κεφαλλωνίτου-Κωνστάντιου*) δίνουν λαβή σέ νέες θεωρήσεις (παράδειγμα τά πολλαπλᾶ στρώματα ἀνάγνωσης τῶν τοιχογραφιῶν μέ τή νίκη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στή Μουλβία γέφυρα ἀπό τήν οἰκία Γκέλλη-Βενέτη, στά Ἰωάννινα, ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Δαμίρη/Δεμίρη, θαυμαστῆ τοῦ Ραφαήλ· σχετική μελέτη ἑτοιμάζεται ἀπό τόν ὑπογράφοντα).

Ἡ ἔκδοση *συνταγμάτων* τοιχογραφιῶν κατά αἰῶνες θά διευκόλυνε ἐξαιρετικά τήν ἔρευνα, ἀρκεῖ νά μήν ἀφεθεῖ τοῦτο σέ ἐρασιτέχνες, ὅπως σημειώθηκε πρόσφατα μέ πρόσβαρο σέ ὄγκο ἀλλά ἰσχνό σέ τεκμηρίωση καί οὐσία δίτομο ἔργο γιά τά ἠπειρωτικά μοναστήρια, προλογισμένο μάλιστα ἀπό μία συνάδελφο!

Β) Εἰκόνες. Ἀπέχουμε πολύ ἀκόμη ἀπό τή συγκρότηση *συνταγμάτων* κατά αἰῶνες (θά ἦταν χρήσιμο λ.χ. ἕνα λεύκωμα τῶν ἀκριβῶς χρονολογημένων εἰκόνων). Σύνολα σημαντικά (εἰκόνες Νησιοῦ, Ἀρχιμανδρειοῦ, Ἄρτας, μεγάλων μονῶν) παραμένουν ἀδημοσίευτα ἤ μερικῶς δημοσιευμένα.

Γ) Χειρόγραφα. Πρέπει νά στραφεῖ ἡ προσοχή τῶν ἐρευνητῶν καί πρός τά μικρογραφημένα χειρόγραφα, ὅπως τό ἔπραξε ἡ συν. *Ὄ. Γκράτζιου/Gratziou*. Τό ὁλοένα δημοσιευόμενο νέο μεταβυζαντινό ὑλικό (λ.χ. κατάλογοι χειρογράφων Ἄθω, Μετεώρων, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης κλπ.) ἀνοίγει νέους δρόμους.

ΓΛΥΠΤΙΚΗ. Τό πλουσιότατο ὑλικό (κυρίως: τέμπλα, δεσποτικά, ἄμβωνες, στασίδια, παγκάρια, κιβώρια κλπ.) παραμένει ἀναξιοποίητο, πέρα ἀπό τίς ὑπάρχουσες, ἀνεπαρκεῖς ἐργασίες (λ.χ. *Ε. Τσαπαρλῆς*). Ἐντοπισμός ἐργαστηρίων, ὀνόματα τεχνιτῶν, δράση ἐκτός Ἠπείρου, ἐπιδράσεις καί ἐπιρροές παραμένουν προβλήματα ἀνοιχτά στήν ἔρευνα.

ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑ. Ἀκροθιγῶς καί μόνον ἐπισημαίνω τά τεράστια κενά μας στή γνώση τῆς μεταλλοτεχνίας, τῆς κεντητικῆς, τῆς μικρογλυπτικῆς, παρά τόν ὄγκο τοῦ ὑλικοῦ (προσπάθεια καταγραφῆς τοῦ δημοσιευμένου ἀπό τόν *Χ. Κουτελάκη*). Σέ κάποια τάξη ἄρχισε νά μπαίνει τό ὑλικό τῆς κεραμικῆς, κυρίως χάρις στίς ἐργασίες τῆς *Ἀ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου* καί τοῦ *Κ. Τσουρῆ*. Ἡ κάλυψη τῶν κενῶν καθίσταται ἐπιτακτικότερη, ἀφοῦ ἡ παραγωγή τῆς μικροτεχνίας συνδέεται, κατεξοχήν, μέ τά ἀστικά κέντρα καί τίς μονές (πρβλ. *Γ. Μωυσείδου* γιά τήν ἠπειρωτική ἀργυροχοΐα, καί *Δ. Τριανταφυλλόπουλος*, 1997, γενικότερα γιά τή μικροτεχνία).

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ. Ἐπιχωριάζοντα θέματα τῆς εἰκονογραφίας (λ.χ. τοπικοί ἅγιοι καί νεομάρτυρες) ἀπαιτοῦν μία συγκριτική, συνθετικότερη ἔρευνα ἀπό ὅ,τι μέχρι σήμερα· ἀρκετό ὑλικό ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ στήν ἐργασία τῶν *Μ. Γαρίδη-Ἀ. Παλιούρα*.

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ. Παραμένει ἀνεκμετάλλευτο τό πλούσιο προσωπογραφικό ὑλικό ἀπό ἐπιγραφές, παραστάσεις, δωρεές κλπ.

ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ. Ἀνερεύνητο, ἐν πολλοῖς, τό ἔδαφος, παρά τό τεράστιο ἐνδιαφέρον (Ἄθως, Μετέωρα, Ἀλβανία, λοιπά Βαλκάνια).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- Πρώτιστη ἀνάγκη: Ἡ ἐπισήμανση, τεκμηρίωση καί διάσωση τοῦ ὑλικοῦ.
- Ἀνάγκη γιά συστηματικές, κριτικές (δηλαδή αὐστηρές καί ἀδέκαστες) βιβλιογραφίες καί βιβλιοκρισίες.
- Ἀνάγκη ἐμπλουτισμοῦ μεθόδων ἔρευνας.
- Ἀνάγκη ἱεράρχησης καί ἐξορθολόγησης στή σειρά παρουσίασης τοῦ ὑλικοῦ.
- Ἀνάγκη γιά συλλογικά ἔργα.
- Ἀνάγκη γιά *συντάγματα*.
- Ἀνάγκη σεβασμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας καί τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

(Ἀναγράφονται μελέτες, γιά τίς ὁποῖες γίνεται μνεία στό κείμενο)

Ἀραβαντινός 1856-1857: Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου κλπ.*, τόμοι 2, Ἀθῆναι, 1856 (φωτομηχανική ἀνατύπωση, Ἀθήνα, 1969).

Ἀραβαντινός 1984: Π. Ἀραβαντινός, *Περιγραφή τῆς Ἠπείρου εἰς μέρη τρία*, τόμοι 3, Ἰωάννινα, 1984.

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου 1983: Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα, 1983.

Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου 1991/1992: Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, "Ζητήματα μνημειακής ζωγραφικής του 16ου αιώνα. Η τοπική ηπειρωτική σχολή", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ', 16 (1991-1992), 13-32.

Βαβυλοπούλου, βλ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου.

Βακατσάς-Κολιός-Σχουλίδας 1998: Κ. Βακατσάς-Β. Κολιός-Ἠ. Σχουλίδας, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία (1981-1994)*, [*Δωδώνη*, Παράρτ. 59], Ιωάννινα, 1998.

Βοκοτόπουλος 1979: Π. Βοκοτόπουλος, "Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι Ζαγορίου", εἰς: Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (ἐκδ.), *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἅλωση*, τόμ. Α', Ἀθήνα, 1979, σσ. 111-20.

Γαρίδης 1996: Μ. Γαρίδης, *Διακοσμητική ζωγραφική. Βαλκάνια–Μικρασία 18ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, 1996.

Γαρίδης, βλ. καί Παλιούρας-Γαρίδης.

Γαρίδης-Παλιούρας 1980: Μ. Γαρίδης-Ἀ. Παλιούρας, "Συμβολή στήν εἰκονογραφία τῶν νεομαρτύρων", *ΗΧ* 22 (1980), 163-205.

Γούναρης 1980: Γ. Γούναρης, *Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στήν Καστοριά*, Θεσσαλονίκη, 1980.

Δρακοπούλου, βλ. Χατζηδάκης-Δρακοπούλου.

Δρούλια-Κόντη 1964-1999: Δρούλια Λ.-Κόντη Β., *Ἠπειρωτική Βιβλιογραφία*, τόμοι 3, Ἀθήνα, 1964-1999 (ὁ α' τόμος καί σέ δεύτερη ἔκδοση, Ἀθήνα, 1984· οἱ τόμοι 2-3 ἀπό μόνη τή Β. Κόντη).

Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (ἐκδ.), *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἅλωση*, τόμοι Α'-Ε', Ἀθήνα, 1979-1998.

Εὐαγγελίδης 1959: Δ. Εὐαγγελίδης, "Ὁ ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν Ἠπείρῳ", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ', 1 (1959), 40-54.

Κανάρη 1996/1997: Τ. Κανάρη, "Η επίδραση της κρητικής τέχνης στη ζωγραφική του νάρθηκα και του παρεκκλησίου του Καθολικού της Μονής Γαλατάκη. (Εργαστήριο Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή, 1586)", *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 32 (1996-1997), 155-74.

Κεφαλλωνίτου-Κωνστάντιου 1986: Φ. Κεφαλλωνίτου-Κωνστάντιου, "Η εισαγωγή κοσμικών στοιχείων στους ναούς των Ιωαννίνων το 19ο αιώνα", *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας: "Ήπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 15ος-20ός αι." (Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, Γιάννινα, 1986, σσ. 299-317.

Κοιλάκου 1999: Χ. Κοιλάκου, "Η επισήμανση τοιχογραφιών του εργαστηρίου των Θηβαίων ζωγράφων Γεωργίου και Φράγκου Κονταρή στην περιοχή της γενέτειράς τους", *Δέκατο ένατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀθήνα 1999). Πρόγραμμα καί περιλήψεις*, Ἀθήνα, 1999, σσ. 49-50.

Κολιός, βλ. Βακατσάς-Κολιός-Σχουλίδας.

Κόντη, βλ. Δρούλια-Κόντη.

Κουτελάκης, 1996: Χ. Κουτελάκης, *Έλληνες αργυροχρυσοχόοι και ξυλογλύπτες*, Αθήνα, 1996.

Κωνστάντιου, βλ. Κεφαλλωνίτου-Κωνστάντιου.

Λαμπρίδης 1880: Ἰ. Λαμπρίδης, *Ἠπειρωτικά ἀγαθοεργήματα*, τεύχη Α'-Β', Ἀθῆναι, 1880 (φωτοτυπική ἐπανέκδοση σέ 1 τόμο, Ἰωάννινα, 1971).

Λαμπρίδης 1887-1890: Ἰ. Λαμπρίδης, *Ἠπειρωτικά μελετήματα*, τεύχη Α'-Ι', Ἀθῆναι, 1887-1890 (φωτοτυπική ἐπανέκδοση σέ 1 τόμο, Ἰωάννινα, 1971).

Λίβα-Ξανθάκη 1980: Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου*, Ἰωάννινα, 1980.

Μακρῆς 1981: Κ. Μακρῆς, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, Ἀθήνα, 1981.

Μονές Νήσου Ἰωαννίνων 1999: *Πρακτικά Διεθνοῦς Συμποσίου "Μονές Νήσου Ἰωαννίνων"* (Ἰωάννινα, 28-30 Μαΐου 1992), Ἰωάννινα, 1999.

Μωυσείδου 1983: Γ. Μωυσείδου, *Ἡ ἀργυροχοΐα στήν Ἤπειρο*, Ἀθήνα, 1983.

Ξανθάκη, βλ. Λίβα-Ξανθάκη.

Ξυγγόπουλος 1926: Ἀ. Ξυγγόπουλος, "Μεσαιωνικά μνημεῖα Ἰωαννίνων", *ΗΧ* 1 (1926), 53-62, 133-147, 295-303.

Ξυγγόπουλος 1957: Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν Ἅλωσιν*, Ἀθῆναι, 1957.

Ξυγγόπουλος 1959: Ἀ. Ξυγγόπουλος, "Μερικαί παρατηρήσεις εἰς τάς ἠπειρωτικάς τοιχογραφίας", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ', 1 (1959), 108-14.

Οἰκονόμου 1983/1985: Κ. Οἰκονόμου, "Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Πωγωνίου", *Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονίκης* 10 (1983-1985), 501-65.

Οἰκονόμου 1986: Κ. Οἰκονόμου, "Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή Βίτσα Ζαγορίου", *Κληρονομία* 18 (1986), 337-430.

Οἰκονόμου 1989: Κ. Οἰκονόμου, "Ο σταυρεπίστεγος ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στο Σταυροδρόμι Ηπείρου", εἰς: Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (ἐκδ.), *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἅλωση*, τόμ. Γ', Ἀθήνα, 1989, σσ. 125-33.

Οἰκονόμου 1991: Κ. Οἰκονόμου, "Ο Άγιος Αθανάσιος στο Βασιλικό Πωγωνίου", εἰς: *Ἁρμός. Τιμητικός τόμος στόν Καθηγητή Νικόλαο Κ. Μουτσόπουλο*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 1295-1349.

Οἰκονόμου 1993: Κ. Οἰκονόμου, "Ο σταυρεπίστεγος ναός των Ταξιαρχών στη Βίτσα Ζαγορίου", εἰς: Ἐθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο (ἐκδ.), *Ἐκκλησίες στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἅλωση*, τόμ. Δ΄, Ἀθήνα, 1993, σσ. 65-74.

Ὀρλάνδος 1936: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕ* 2 (1936), 1 ἑξ. (μνημεῖα Ἄρτας).

Ὀρλάνδος 1969: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, "Ἡ ἐπί τοῦ Ἀμβρακικοῦ Μονή Παναγίας τῆς Κορακονησίας", *ΑΒΜΕ* 11 (1969), 1-56.

Παλιούρας 1985: Ἀ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολή στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Ἀθήνα, 1985.

Παλιούρας, βλ. καί Γαρίδης-Παλιούρας

Παλιούρας-Γαρίδης 1993: Ἀ. Παλιούρας-Μ. Γαρίδης (ἐπιμ.), *Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων. Ζωγραφική*, Ἰωάννινα, 1993.

Πάλλας 1966: Δ. Πάλλας, "Εἰκόνα τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου στή Σαλαμίνα", εἰς: *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον*, τόμ. Γ΄, Ἀθῆναι, 1966, σσ. 328-69.

Πάλλας 1972: Δ. Πάλλας, "Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή", "Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τό Ἀμάραντον", "Ἡ ζωγραφική στήν Κωνσταντινούπολη μετά τήν Ἅλωση", *ΑΔ* 26 (1971): Μελέται, σσ. 201-24, 225-38, 239-63 ἀντίστοιχα.

Πάλλας 1975/1976: Δ. Πάλλας, "Περί τῆς ζωγραφικῆς εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν καί τήν Θεσσαλονίκην μετά τήν Ἅλωσιν. (Μεθοδολογικά)", *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976), 101-211.

Ποταμιάνου, βλ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου.

Σκουλίδας, βλ. Βακατσάς-Κολιός-Σκουλίδας.

Σούλης 1934: Χ. Σούλης, "Ἐπιγραφαί καί ἐνθυμήσεις ἠπειρωτικαί", *ΗΧ* 9 (1934), 81-126.

Τούρτα 1991: Ἀ. Τούρτα, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα, 1991.

Τριανταφυλλόπουλος 1975: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ἐκκλησιαστικά μνημεῖα στήν Κλειδωνιά Κονίτσης", *ΗΧ* 19 (1975), 5-60.

Τριανταφυλλόπουλος 1981: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Παρατηρήσεις για την εξέλιξη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στα Επτάνησα", *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Κέρκυρα, 28.9.-1.10. 1978)*, τόμ. Β΄ [=*Κερκυρ. Χρον.*, τόμ. 26], Κέρκυρα, 1981, σσ. 311-17.

Τριανταφυλλόπουλος 1985: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Βενετοκρατούμενη καί τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα: Πολιτιστικές παραλληλίες καί ἀντιθέσεις", εἰς: *Festschrift für Klaus Wessel*, Μόναχο, 1988, σσ. 343-59.

Τριανταφυλλόπουλος 1986: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ἤπειρος καί Ἑπτάνησα: Διακίνηση ἰδεῶν στό χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης", *Πρακτικά Συνεδρίου Ἱστορίας: Ἤπειρος: Κοινωνία-Οἰκονομία, 15ος-20ός αἰώνας (Γιάννινα, 4-7.9.1985)*, Γιάννινα, 1986, σσ. 319-25.

Τριανταφυλλόπουλος 1989: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Λόγος περί τῆς μεθόδου: Θέματα τεχνοτροπίας, εἰκονογραφίας καί ὑφολογίας (μέ ἀφορμή τή μνημειακή μεταβυζαντινή ζωγραφική στήν Ἤπειρο)", *Ἔνατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀθήνα, 1989). Πρόγραμμα καί Περιλήψεις*, Ἀθήνα, 1989, σσ. 79-80.

Τριανταφυλλόπουλος 1994: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ὁ «Μέγας Ὀζερός» τῶν Ἰωαννίνων. (Ἀρχαιολογικές παρεκβολές γιά μεσαιωνικά μνημεῖα του)", εἰς: Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων (ἐκδ.), *Φηγός. Τιμητικός τόμος γιά τόν Καθηγητή Σωτ. Δάκαρη*, Ἰωάννινα, 1994, σσ. 347-66.

Τριανταφυλλόπουλος 1997: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ἡ τέχνη στήν τουρκοκρατούμενη Ἤπειρο. Μεταβυζαντινή τέχνη (1430-1913)", "Μεταβυζαντινή τέχνη στήν Βόρειο Ἤπειρο", εἰς: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ἤπειρος. 4000 χρόνια ἑλληνικῆς ἱστορίας καί πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα, 1997, σσ. 318-32, 333-37 ἀντίστοιχα.

Τριανταφυλλόπουλος 1998: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, "Ἀπό τόν θρησκευτικό πίνακα στή λατρευτική εἰκόνα. Μία περίπτωση ἀπό τήν Ἤπειρο", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ΄, τόμ. 20 (1998) [*Ἀφιέρωμα στόν Δημήτριο Ι. Πάλλα*], σσ. 351-64.

Τριανταφυλλόπουλος 1999: Τριανταφυλλόπουλος Δ., "Βυζαντινή παράδοση καί δυτικές καινοτομίες στήν τέχνη τῶν παλαιοτέρων μονῶν τοῦ Νησιοῦ Ἰωαννίνων", εἰς: *Πρακτικά Διεθνοῦς Συμποσίου "Μονές Νήσου Ἰωαννίνων" (Ἰωάννινα, 29-31 Μαΐου 1992)*, Ἰωάννινα, 1999, σσ. 357-408.

Τσαπαρλῆς 1980: Ε. Τσαπαρλῆς, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἠπείρου 17ου-α΄ ἡμίσεος 18ου αἰ. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Ἀθῆναι, 1980.

Τσουρῆς 1982: Κ. Τσουρῆς, "Γιαννιώτικη κεραμεική τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα", *ΗΧ* 24 (1982), 23-32.

Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1983: Ἀ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, "Στοιχεία παραδοσιακής κεραμεικής 19ου και 20ου αιώνα. Ήπειρος-Κέρκυρα-Ζάκυνθος", *ΗΧ* 25 (1983), 287-94.

Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1987: Ἀ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, "Μεταβυζαντινά αγγεία από το κάστρο των Ρωγών", *ΗΧ* 28 (1987), 37-42.

Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1994: Ἀ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, "Μεταβυζαντινά κεραμεικά στην Άρτα (1499-1700)", *ΗΧ* 31 (1994), 99-106.

Χατζηδάκης 1953: Μ. Χατζηδάκης, "Συμβολή στή μεταβυζαντινή ζωγραφική", *Hellénisme Contemporain*, τεῦχ. τῆς 29.5.1953, σσ. 193-219.

Χατζηδάκης 1966/1969: Μ. Χατζηδάκης, "Ἡ ζωγραφική στήν Πόλη μετά τήν Ἅλωση", *ΔΧΑΕ*, περίοδ. Δ΄, 5 (1966-1969), 186.

Χατζηδάκης 1972: Μ. Χατζηδάκης, "Περί Σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀλίγα", *ΑΔ* 27 (1972): Μελέται, σσ. 121-37.

Χατζηδάκης 1974-1975: Μ. Χατζηδάκης, "Ἡ μεταβυζαντινή τέχνη καί ἡ ἀκτινοβολία της", εἰς: Ἐκδοτική Ἀθηνῶν (ἐκδ.), *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Ι΄, Ἀθήνα, 1974, σσ. 410-37· "Πνευματικός βίος καί πολιτισμός, 1669-1821. Ἡ τέχνη", *αὐτόθι*.

τόμ. ΙΑ΄, Ἀθήνα, 1975, σσ. 244-73.

Χατζηδάκης 1987: Μ. Χατζηδάκης, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση*, τόμ. 1, Ἀθήνα, 1987 (ἰδιαίτερα *Εἰσαγωγή*, σσ. 73-132).

Χατζηδάκης-Δρακοπούλου 1997: Μ. Χατζηδάκης-Ε. Δρακοπούλου, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετά τήν Ἅλωση*, τόμ. 2, Ἀθήνα, 1997.

Garidis 1982: M. Garidis, "Les grandes étapes de la peinture murale en Épire au XVIe siècle", *HX* 24 (1982), 151-75.

Garidis 1989: M. Garidis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1453-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Ἀθήνα, 1989.

Gratziou 1982: O. Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Athen, 1982.

Deliyanni-Doris 1975: E. Deliyanni-Doris, *Die Wandmalereien der Lite der Kloster-Kirche von Hosios Meletios*, München, 1975.

Makri, βλ. Stavropoulou-Makri.

Millet 1916: G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, Paris, 1916 (²1960).

Orlandos 1972: A. Orlandos, "Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen–Typus Nordgriechenlands", *JÖB* 21 (1972), 209-22.

Semoglou 1998: A. Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre Théban Frangos Catellanos*, Villeneuve d'Ascq, 1998.

Stavropoulou-Makri 1989: A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ἰωάννινα, 1989.

Triantaphyllopulos 1985: *D.D. Triantaphyllopulos, Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert)*, 2 τόμοι, München, 1985 [Miscell. Byz. Monac. 30B].

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Α

* Δὲν εὑρετηριάστηκε ἡ λέξη Ἤπειρος. Ὁ ἀστερίσκος δηλώνει ἀναφορὰ σὲ ὑποσημείωση.

Β

Γ

Δ

Ε

Z

H

Θ

I

Κ

Λ

Μ

N

Ξ

Ο

Π

Τ

Υ

Φ

Χ

Ψ

Ω

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟΣ*
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2003
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΩΣΤΑ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ